

स ८३
९

स २३
१

५६. ४६५

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय
कृपया पुस्तक के ऊपर कोई निशान आदि
न लगायें।

पुस्तकालय विभाग

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार

वर्ग संख्या. स-२३ आवत संख्या. ५६५६८

पुस्तक वितरण की तिथि सहित 15 में दिन
तक यह पुस्तक पुस्तकालय में वापिस आ जानी
चाहिए। अन्यथा 10 पैसे के हिसाब से विलम्ब
दण्ड देय होगा।

स्वाक प्रमाखीकर १२८४-१२८५

स ८३
९

४६२७२

स्वाध्याय

शान्त-पुस्तक-विभाग
गुरुकुल कांगड़ी

उत्तररामचरितम्

(नाटकम्)

—:~:—

RECEIVED 1973

महर्षि-श्रीभवभूतिप्रणीतम् ।

—*~*~—

महामहोपाध्याय-भारताचार्य-
श्रीयुक्तहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्येण
प्रणीतया सर्वार्थबाधिनौसमाख्यया टोकया
तत्कृतवङ्गानुवादेन च सहितम् ।

सर ३ / १

2446
6.3.55

~~~~~  
तृतीयसंस्करणम् ।  
~~~~~


१८५८ शकाब्दीयसौरफाल्गुनसप्तविंशदिवसे ।

मूल्यं २॥०॥ सार्वराजतमुद्रादयम् ।

४१ संख्यकसूरिवर्त्मस्थसिद्धान्तविद्यालयात्
श्रीहेमचन्द्रव्याकरणतौर्यभट्टाचार्येण
प्रकाशितम् ।

कलिकाता-महानगर्यां
४१ संख्यकसूरिवर्त्मस्थ-सिद्धान्तयन्त्रे
श्रीहेमचन्द्रभट्टाचार्येण मुद्रितम् ।

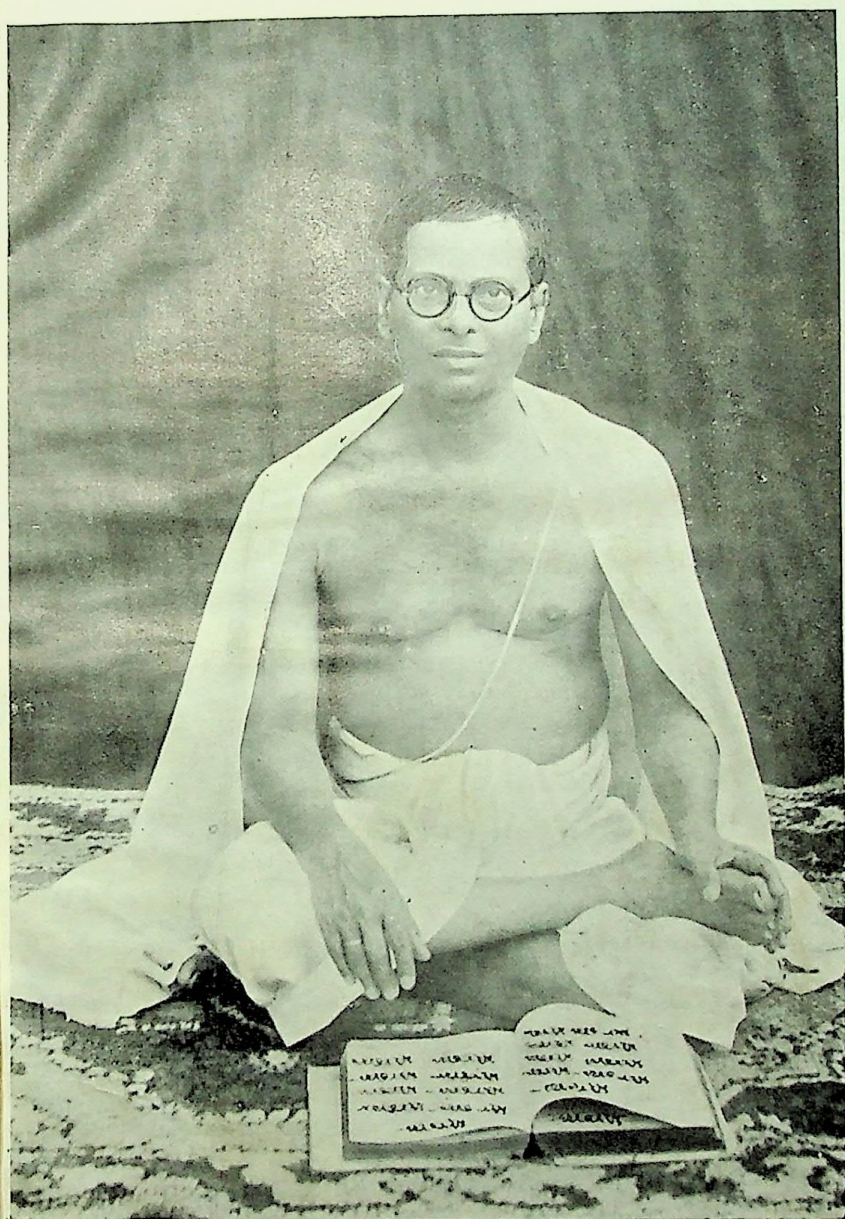
महामहोपाध्याय-भारताचार्य-श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशः ।

४२ संख्यकसूरिवर्त्म साहित्याभिव्यक्त्यात्
श्रीहिमचन्द्रव्याकरणतोषभट्टाचार्येण
प्रकाशितम् ।

कलिकाता-महानगर्यां
४२ संख्यकसूरिवर्त्म-सिद्धान्त्यन्ते
श्रीहिमचन्द्रभट्टाचार्येण मुद्रितम् ।

५५५५

५५५५ ५५५५
५५५५ ५५५५

महामहोपाध्याय-भारताचार्य-श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशः ।

स

विष्णुदास

१८८२

पुस्तकालय

१२४

अशेषगुणभूषितः

स्वरसमानशोभान्वितः,

बृहस्पतिमहामतिः

सततशान्तवृत्तिः कृती ।

सुशिक्षित-सुविक्रमो

वितरणं च कर्णोपमी

दयालुरिति गीयते

जनगणेन यो भारते ॥

खुलनाजिलाधीन नकोपुरस्थ-भूस्वामिनस्तस्य

श्रील श्रीयुक्त राय यतीन्द्रनाथचतुर्धुरीण-

महाशयस्य

कमलालयाकलित-करकमले

सादरं समर्पितमिदम् ।

चिरशुभाश्रीवांढकेन

श्रीहरिदासदेवशर्माणा ।

स

● ग्रन्थ भण्डार पुस्तिका ●	
पुस्तक सं०.....	
आवक सं०.....	
तिथि.....	
गुरुकुल परमहंसजी	

प्रथमसंस्करणस्य विज्ञापनम् ।

‘लोकः खलु कर्म कुर्वन् साधुवादमेव लभेत’ नास्तीदृशो
 वेदोपदेशः, न वा राजशासनम्, तथा सति जगत्यामुपहासो
 नाम न स्यात् । तेन च साधुसम्पादित एव कर्मणि साधुवादः,
 अशक्यसाधनप्रवृत्तावपि च सत्यामुपहास इति साधारणी
 चिरन्तनो रीतिः । तथा च महाभारते श्रूयते—क्षुद्रतमः कश्चन
 विहङ्गमो निःशेषमेवानन्तजलधिजलमुत्तोलयितुमुद्यत आसीत्,
 उपाहसच्च तमिन्द्रः । अतएव ग्रन्थकारमनोभावसागरसमव-
 गाहिना विचक्षणेनैव सम्पादनीयां टीकां मादृशो मन्दमति-
 ग्रन्थकारात् प्रचुरतरदूरवर्त्ती जनः सम्पादयितुमीहमानो लोकै-
 रुपहसनीय इति सम्भवपरमेव । इति यथार्थं जानन्नपि
 नितान्तदुरुहोत्तररामचरितनाटकटोकां निर्मातुं प्रवृत्तोऽस्मि ।
 तथाहि स्त्रोतसीव प्रबले समुद्यमे सति तत्प्रतिकूलतया
 तरणिरिव मनोवृत्तिः प्रवर्त्तयितुमशक्येवेति ।

अत्र च मूले विभिन्नदेशीयं पुस्तकपञ्चकमवलोक्य सङ्गत-
 सम्मतपाठसन्निवेशनम्, टीकायान्तु मूलवाक्यस्य विशदविवरणम्,
 आवश्यकतानुसारिण शास्त्रान्तरप्रदर्शनम्, अन्तरान्तरा योग्य-
 विषयविशेषसमालोचनञ्च विहितम् । प्रायेण साहित्यदर्पण-
 मतमनुसृत्यैवालङ्कारादयः सन्निवेशिताः । यदीदानीमन्ते-
 वासिवर्गः टोकामिमामासाद्य सन्तोषलेशमपि लभेत, तदैव
 सफलो मे भविता महीयानयमायासो व्ययातिशयश्चेति मन्यते ।

१८३५ शकाब्दोयसौरकार्तिकस्य षष्ठदिवसे ।

विनोत—श्रीहरिदासदेवशर्माणः ।

द्वितीयसंस्करणस्य विज्ञापनम् ।

हन्त भोः । मदीयटोकासमेतमुत्तररामचरितं प्रथमं प्रकाशितमात्रमेव अनेकेनानेकधैव तदनुकृतम्, केनचित् टोकायाः केवलमक्षराणि परिवर्त्तयता निखिलभावपरिग्रहेण, केनापि अक्षरञ्च भावश्च सच्चिन्वता प्रायेण नाम्नोऽपि ग्रहणेन, अन्येन तु अन्तर्गन्तरा भावं प्रायेण चालङ्कारानासादयता संसाधितमनुकरणम् । तथापि तु सारग्राहिणः सहृदया ग्राहकाः परमानुग्रहेण नितरामाग्रहेण च कृतिममपहाय प्रकृतमेव समगृह्णन्त । इति खलु द्वितीयवारमिदं सुद्वितम् ।

अत्र च कागज इत्यस्य प्रायेण पञ्चगुणमूल्यातिरेकेऽपि मुद्रणव्ययस्य च प्रायेण द्विगुणातिरेकेऽपि च दरिद्रग्राहकाणां सुविधाविधानाय मूलपुस्तकस्य एककपर्दकमूल्यमपि नातिरिक्तोक्तम् ; किन्त्वस्मिन् संस्करणे वङ्गानुवादातिरेकात् तन्मूल्यमेव च अष्टाणकमात्रमतिरिक्तोक्तम् ।

तन्मन्ये ग्राहकाः खलु परमसन्तोषादेवेदमिदानो-
माददीरन्निति ।

१८४३ शकाब्दोद्य-
सौरभाद्रस्य सप्तदश-
दिवसीयम् ।

विनीत—

श्रीहरिदासदेवशर्मणः ।

तृतीया विज्ञप्तिः ।

परमकारुणिकस्य जगदाशितुः करुणया सञ्ज्ञातमिदम् उत्तररामचरितस्य तृतीयं संस्करणम् । तत्र द्वितीयसंस्करण-काले कागज इत्यस्य प्रायेण दुर्लभतया महामूल्यतया च सत्यामपि प्रबलेच्छायां पूर्वानुरूपं तत् प्रदातुं नालमासम् । तत एव हि चारभूमौ शस्यमिव नितान्तनिकृष्टपत्रे (कागजे) मुद्रणमपि नितान्तनिकृष्टमेव जातम् । तथापि तु सारार्थिणा शुक्लपक्षिणैव गुणग्राहिणा ग्राहकवर्गेण नितरामप्रसन्नमनसा तदपि द्वितीयं संस्करणं निःशेषोक्तम् । समजनि च मे निन्दासहचरो प्रशंसा दुःखमिश्रितञ्च सुखम् । तेन चात्र तृतीये संस्करणे परमोत्कृष्टमेवार्पितं पत्रम् (कागज), मुद्रणमपि सुक्तावदेवोज्ज्वलाकृतम्, महोयसा चायासेन परिशोधनं सम्पादितम् । किं बहुना, अस्मिन् खलु संस्करणे सर्वथैवात्कर्षविधाने विहितो गरायानिव यत्नः । तन्मन्ये तृतीयमिदं संस्करणं सहृदयो ग्राहकगणः सुप्रसन्नमना एव गृह्णीयादिति ।

१८५८ शकाब्दीय-
सौरफाल्गुनसप्त-
विंशतिदिवसीया ।

}

विनोत—

श्रीहरिदासदेवशर्मणः ।

अथ नाट्योल्लिखितव्यक्तिगणः ।

पुरुषाः ।

सूत्रधारः प्रस्तावसूचकः प्रधाननटः ।
 नटः पारिपाश्विकापरनामा सूत्रधार-
 सदृशगुणवान् कथित् ।
 रामः अयोध्याधिपतिः सूर्यवंशीयो
 राजा ।
 कञ्चुकी अन्तःपुरचरी विद्वान्
 ब्रह्मब्राह्मणः ।
 अष्टावक्रः मुनिविशेषः ।
 लक्ष्मणः सुमित्रापुत्रो रामस्य भ्राता ।
 दुर्मुखः कथिदगुप्तचरः ।
 शम्भूकः शूद्रतापसः ।
 सौधातकिः अपूर्णशिक्षितः कथित्
 मुनिकुमारः ।
 भाण्डायनः पूर्णशिक्षितः कथित्
 मुनिकुमारः ।
 जनकः सीरध्वजी नाम मिथिलाधिपतिः ।
 कुशः } रामस्य पुत्रौ ।
 लवः }
 चन्द्रकेतुः लक्ष्मणस्य पुत्रः ।

सुमन्त्रः प्राचीनसारथिः ।
 विद्याधरः अपरिचितनामा देवयोनि-
 विशेषः ।
 वाल्मीकिः कथित् महर्षिः ।
 मुनिबालकाः सैनिकपुरुष इत्यादयोऽपि ।
 स्त्रियः ।

सीता जनकनन्दिनी रामस्य पत्नी ।
 आत्रेयी ब्राह्मणवत् सकलसंस्कारैः
 संस्कृता ब्राह्मणजातीयः
 काचित् स्त्री ।
 वासन्ती वनदेवता (वनाधिकारिणी) ।
 तमसा } नद्यधिष्ठातृ देवताद्वयम् ।
 मुरला }
 कौशल्या रामस्य माता ।
 अरुन्धती वशिष्ठपत्नी ।
 विद्याधरी अज्ञातनाम्नी उक्तविद्याधरस्य
 पत्नी ।
 भागीरथी गङ्गादेवी ।
 पृथ्वी पृथिवीदेवी ।
 प्रतिहारी अन्तःपुरद्वाररक्षिका ।

अथ भवभूतेरितिहासः ।

दाक्षिणात्यदेशे पद्मपुरनगरे (१) नित्याग्निहोत्रिणः श्रौत-
क्रियानिरताः केचित् काश्यपगोत्राः पङ्क्तिपावना (२) ब्राह्मणा
निवसन्ति स्म । तत्र महाकविर्भट्टगोपालो नाम कश्चित्
वाजपेययागेन सुगृहोतनामा बभूव । तदात्मजो नीलकण्ठनामा
जातूकर्णनामधेयायां भार्यायां भवभूतिमुत्पादयामास (३) ।
स खलु भवभूतिर्महाज्ञानिनो ज्ञाननिधिनाम्नः (४) परमहंस-
प्रवरस्य शिष्यत्वमधिगतो वेद-वेदान्त-दर्शन-स्मृति-पुराणिति-
हासादिषु परं वैचक्षण्यमापन्नः 'श्रीकण्ठ' इत्युपाधिमवाप (५) ।

(१) यद्यते किल, दाक्षिणात्यबुद्धेलखण्डे पारा-सिन्धु नामधेययोर्द्वीः सम्मेलन-
स्थाने पद्मपुर (पद्मावती) नगरमद्यापि विद्यत इति ।

(२) "अग्राः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।

श्रीविद्यान्वयजायैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥" मनुः ।

(३) "अस्ति दक्षिणापथे पद्मपुरं नाम नगरम् । तत्र केचित् तैत्तिरीयिणः
काश्यपाश्वरणगुरवः पङ्क्तिपावनाः पञ्चाग्नौ धृतव्रताः सीमपीथिनो ब्रह्मवादिनः प्रति-
वसन्ति । तदामुष्यायणस्य तत्रभवतो वाजपेययाजिनो महाकवेः पञ्चमः सुगृहीतनाम्नो
भट्टगोपालस्य पौत्रः पवित्रकीर्त्तनीलकण्ठस्यात्मसम्भवः श्रीकण्ठपदलाञ्छनो भवभूतिर्नाम
जातूकर्णपुत्रः ।" महावीरचरितप्रस्तावना ।

(४) "श्रेष्ठः परमहंसानां महर्षीणामिवाङ्गिराः ।

यद्यार्थनामा भगवान् यस्य ज्ञाननिधिर्गुरुः ॥"

इति महावीरचरितप्रस्तावनाश्लोकदर्शनात् ज्ञाननिधिनामेव भवभूतिर्युक्तरिति मन्तव्यम् ।
केचित्तु प्रसिद्धवार्त्तिककर्तृभट्टकुमारिलस्य शिष्यो भवभूतिरिति वदन्ति । यदि तु तत्र प्रमाण-
मुपलभ्यते तदा 'ज्ञाननिधि'रिति भट्टकुमारिलस्यैव उपाधिरिति समाधेयम् । गुरुद्वयं वा ।

(५) अत्र वीरचरितप्रभृतिग्रन्थव्याख्याता दाक्षिणात्यो वीरराघवः "अर्थ्यासप्तशती"

यदा च भवभूतेरसाधारणधोशक्ति-विद्या-ब्राह्मण्य-कवित्व-
प्रभृतिसद्गुणजातजनितं यशो दिशि विदिशि च क्रमशो
विस्तारमाप्नोत्, तदा नितान्तविद्यात्साहो परमपरगुणग्राहो
कान्यकुब्जेश्वरो यशोवर्मदेवः स्वसभायां समादरसमानात्तन
भवभूतिना सभासदः पदमलञ्चकार (१) ।

तत्र च भवभूतेरसाधारणो पद्मचमत्कारिणी कवित्वशक्तिः
वसुधाधिपतेरासौधशिखरात् दीनकुटोरपर्यन्तं सहृदयसमुद्गता
विस्मयमादधाति स्म लोकानाम् ।

टीकाकृत् अनन्तपण्डितश्च मन्यते अ ; यत्, अस्य कवेः 'श्रीकण्ठ' इति पितृकृतं
नाम । परन्तु—

“साऽस्वा पुनात् भवभूतिपवित्रमूर्तिः ।”

“तपस्वो कां गताऽवस्थामिति स्मरेन्ननाविव ।

गिरिजायाः सनौ वन्दे भवभूतिसिताननौ ॥”

इत्थं श्लोकनिर्माणात् भवभूतिरिति नाम समभवदिति । अपरे तु श्रीकण्ठ इति
नाम, भवभूतिरित्युपाधिरिति वदन्ति । तदुभयमप्यलौकमिष प्रतिभाति, “श्रीकण्ठ-
पदलाञ्छना भवभूतिर्नाम” इति कविना स्वयमभिहितं “काव्यतौर्धपदलाञ्छनी रामदासी
नाम” इत्यादाविव श्रीकण्ठपदस्योपाधित्वेन प्रतीतेः सार्वजनीनत्वात् । श्रीकण्ठपदस्य
व्युत्पत्तिस्तु टीकायां दर्शिता ।

(१) काश्मीरराजतरङ्गिण्यमिदमितिज्ञत्तं दृश्यते । तत्र वृत्तान्तान्तरमपि
परिलक्ष्यते ; वाक्पतिराजो नाम यशोवर्मदेवस्यापरः कथं सभासदासीदिति । सम्भाव्यते
च तत्, येन खल्वसौ वाक्पतिराजः यशोवर्मदेवस्य विक्रमातशयं गौडविजयञ्चोपजीव्य
“गौडवही” नामकं प्राकृतकाव्यं विरचयामास । तत्र चात्मानं भवभूतेः शिष्यतया
यारचाययन् येन प्राकृतेन भवभूतिं प्रशंस ; तस्यायं संस्कृतानुवादः—

“भवभूतिजलनिधिगतकाव्यामृतरसकणा इव स्फुरन्ति ।

यस्य विशेषा अप्यापि विकटेषु कथानिवेशेषु ॥”

तत्रान्तरे वीरधुरीणः काश्मीरेश्वरो ललितादित्यो नाम राजा
यशोवर्ष्मणा सह केनापि निमित्तेन महासमरे प्रवृत्तः ।
विजितश्च तस्मिन् यशोवर्ष्मा । विजयमानश्च ललितादित्यः
स्वसभायां भवभूतेः सङ्गन्मात्रपदार्पणरूपेणैव पण्डेन सन्निबन्धनं
विधाय विरराम ; न पुनरिदानान्तन इव कोटिशो धनराशिं
क्षतिमापूरयितुमङ्गीचकार ।

हन्त भोः ! “ते हि नो दिवसा गताः” भारतवर्षस्य । यत्र
खल्वीदृक् परगुणमुग्धमानसो विजिता, तादृशश्च कविकुलरत्नं
युगपदेव जगदुच्चासने निवेशयामास भारतवर्षम् ।
इदानीन्तनीं दशमनुभवन्तः तच्च समयं चिन्तयन्तः किं नाम
स्वतो विगलन्तीमश्रुधारां संवरीतुमर्हन्ति सहृदयाः ? ।

ललितादित्यः किल ६८३ ख्रिष्टाब्दादारभ्य ७२८ ख्रिष्टाब्द-
पर्यन्तं काश्मीरराज्यं परिपालयामास (१) । तेन सह सम्पादित-
समरो यशोवर्ष्मदेवोऽपि तस्मिन् समय एव कान्यकुब्जप्रदेशं
ग्रशासेति यथार्था खलु सम्भावना ; अतएव तदीयसभासदा-
मन्यतमो महाकविर्भवभूतिरपि यशोवर्ष्मणो राजत्वसमय-
प्रथमभागे प्रादुर्बभूवेति समीचीनमवधारणम् ।

अतः सिद्धं ख्रिष्टीयसप्तमशताब्दीशेषभाग एव भवभूते-
राविर्भावकाल इति ।

(१) जनारेल क्यानिं'हामनिर्द्देशानुसारादयं निर्द्देशः । किन्तु यावदतः
समीचीनं प्रमाणान्तरं नोपलभ्यते तावदिदमेव विश्वसनीयम् ।

अथ संचिप्तसमालोचना ।

अल्पया नहि जनो निजशक्त्या
शक्तिमान् गणयितुं गुणराशिम् ।
अन्नपुञ्जमिव बालविडालः
किन्तु दूषयति तं मुखदानात् ॥

(विराजसरोजिनी)

इतिवदस्तु वा माट्टशां समालोचनया दूषितमेव नाटकरत्न-
मुत्तररामचरितम्, तथापि ममेयं प्रवृत्तिर्निवर्त्तयितुमशक्यैव
सञ्जाता । किन्तु, खलु नवनलिनं मलिनं भवितेति मत्वा
मधुकरस्तदुपरि परिपतितुं निवर्त्तते नाम ? अथवा स्वेनैव
गुणगरिम्णा निरतिशयचारुतरस्य किलोत्तररामचरितस्य
स्वरूपबोधनपरायणायां माट्टशानां समालोचनायां सत्यपि
संहृदयानामलीकालापकोलाहलसम्भवे न खलु मे भोतिकातरं
मनः, न खलु शरदि विकाशमाने पौर्णमासोचन्द्रमसि खद्योतः
प्रद्योतितुं लज्जते नाम ।

इह खलु कवोनां काव्यनिर्माणमुख्यप्रयोजनं नाम परम-
चमत्कारिणा नायकनायिकाचरित्रचित्रणेन सरसभावेन
साधारणानां शिक्षाविधानमेव । तच्च चरित्रचित्रमत्र यथा
साङ्गतया निष्पन्नम्, अन्यत्र कुत्रापि ताट्टशं नोपलभ्यते ।

अत्र हि महाकविना परमादर्शनायकाकृतो रामचन्द्रः,
पतिव्रताधर्म्म रमणोशिरामणोक्तता साता, प्रवर्त्तितञ्च काव्य-
जगति निजसाम्राज्यम् ।

अत्र केचिदालोचयन्ति ; रामायणरामो निर्वासितसीतोऽपि सन् पूर्ववदेव धीरस्थिरप्रकृतिर्महावीरस्वभाव एव दृश्यते उत्तररामचरितरामस्तु सीतां निर्वासयन् वङ्गीयो 'वावु'रिव विषमवियोगविधुरः परमशोकसमाकुलः स्वयमपि रुदन् स्वदशप्रदर्शनेन परानपि रोदयन् नितान्तदुर्बलोचितकोमलहृदयः कापुरुष इव परिलक्ष्यत इति ।

तदिमासुक्तिममीषामसमीचीनामेव मन्यामहे । तथा च इतिहासप्रणेता वाल्मीकिः, भवभूतिस्तु नाटकनिर्माता । इतिहासकर्त्ता यथायथवस्तुस्वरूपप्रकाशमात्रप्रयोजनतया प्रदीप इव महास्वाधौनः, नाटकनिर्माता तु परमनोरञ्जनमात्रप्रधानोद्देश्यतया गायक इव परमपराधौनः, वाल्मीकिः श्रोतारस्तदानौन्तनाः समुन्नतिचरमसोमासमारूढभारतजन्मानो महावीरधीरप्रकृतयो मनस्विमानवाः, भवभूतिः श्रोतारस्तु (द्रष्टारस्तु) अवनतिशेषसीमासन्निहितप्रायभारतवासिनः पुत्रकलत्रादिलालनपरायणा बलवदलसकोमलमानसा मानुषाः । तेन च रामायणरामचरित्रसमाननिजनाटकोयरामचरित्रचित्रणे तादृशश्रोतवर्गस्य चित्तवृत्तेरननुकूलतया समनुरञ्जनाभावात् श्रवणवैमुख्येन शिक्षाविधानमसम्भवमेव, परन्तु कविलभ्ययशसोऽप्यलामेन भवभूतेरुद्देश्यसिद्धिरेव न स्यात् । अतः कोमलरामचरित्रचित्रणमन्तरेण भवभूतिः किं नाम कुर्यात् । तेन च रामायणरामेण सह उत्तररामचरितरामस्य तुलनाकरणकामनैव नोपपद्यते । अथवा प्राणप्रतिमप्रियतमायाश्चिरविच्छेदेऽपि शोकसंवेगाभावे महती परुषतैव प्रतीयते, न च 'वीरपुरुषेण

सर्वदैव परुषेण भवितव्य' मत्यस्ति वेदोपदेशः, न वा कर्त्तव्य-
हानिमकुर्वाणं शोकसमाकुलतामात्रमेव पुरुषाणां वीरत्वं
निहन्तीति केनापि मन्यते । दृश्यते च रामायणेऽपि शैल-
निपतित-लक्ष्मणस्य शोकेन समाकुलता रामस्य । (क)

चित्रदर्शनमत्र प्रयोजनविशेषप्रतिपादनाय प्रयुक्तम् । तथा
च सीतारामयोस्तत्तदविकलचित्रदर्शनेन परमसद्भावस्य सर्वथै-
वाकृतिमताप्रत्ययात् परस्परप्रणयस्तदानीं सहस्रधा वृद्धि-
मुपगतः । परक्षणेन एव समुपजायमानो निर्वासनकृतः सीता-
रामयोश्चिराय वियोगः शरच्चन्द्रचन्द्रिकामतीत्य निविडान्धकार-
समागम इव, परमरमणीयनगरमतिक्रम्य दारुणारण्यप्रवेश
इव शीतलतममलयमारुतमपहाय निबद्धनिदाघताप इव च
हृदयमस्मिन्विदारणो दुःसह्यतम एवासीत् । यदि पुनश्चित्रदर्शन-
मेव नाकरिष्यत् तदेदृशी प्रकृतरसपोषकता नाभविष्यदेव ।

केचित्तु कालिदासतोऽपि निजकल्पनानैपुण्यप्रदर्शनाय
भवभूतिना चित्रदर्शनमुपनिबद्धम् । तथा च—

“तयोर्यथाप्रार्थितमिन्द्रियार्थान्

आसेदुषोः सङ्गसु चित्रवत्सु ।

प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु

सञ्चिन्त्यमानानि सुखान्यभूवन् ॥” (ख)

(क) यच्चोक्तं वङ्गीयो बाजुरिविति, तदप्यसमीचीनमेव वङ्गीयवावूनामिदानीं प्रायेण
धैर्य्य-गाभीर्य्य-साहसीत्साहदर्शनात् ।

(ख) रघुवंशे चतुर्दशसर्गे २५ श्लोकः ।

इत्यनेन कालिदासेन चित्रदर्शनकयामात्रमुपन्यस्तम् ।
अत्र तु भवभूतिना परेषामनुज्ञेयभावेन तस्यैव छायामुपादाय
विवृतभावेन पृथक् पृथग् विचित्रचित्रावलीप्रदर्शनद्वारा
खल्व्वात्मनः परमचमत्कारिणी कल्पनाशक्तिराविष्कृतेति
वदन्ति ।

अपरे तु चित्रदर्शनेन मुनिपत्नीभिर्भूतपूर्वसद्भावस्मरणात्
सीतायाः पञ्चवटोवनगमने स्वत एव वासना भविष्यति, तत्
पूरणच्छ्लेन च निर्वासनं युक्तियुक्तमिति निर्वासनोपाख्यान-
योजनायाः सुविधाविधानाय चित्रदर्शनमित्याहुः । अस्य सिद्धान्तस्य
बहुवादिसिद्धतया टीकायामयमेवास्माभिः सन्निवेशितः ।

द्वितीयाङ्कविष्कम्भक एव मनोहरः, शेषांशस्तु अनावश्यक-
शैलवनादिवर्णनबहुलतया धैर्यमवसादयति ।

आद्योपान्तः समस्त एव तृतीयाङ्कः परममनोरमः ।
अभिज्ञानशकुन्तले जागरितस्मृतेर्वियोगवेदनाविधुरोक्ततस्य
दुष्मन्तस्य विलापमाकर्ण्य अन्तरालवर्त्तिनी शकुन्तलासखी
सानुमती (मिश्रकेशी) यदिदमाह—“सहि ! दूरे वटसि
एआइणो ज्जेव कस्ससुहाइं अणुमवेमि” तदीयभावमादाय
भवभूतिः खल्वस्मिन्नङ्के प्रकृतसीतामेतादृशीं विधाय स्वनिमित्तं
रामस्य विलापं श्रावयन् बलवदाकुलत्वं प्रदर्शयन् आत्मनि
पूर्ववदक्षुप्तप्रगाढप्रणयास्तित्वञ्चानुभावयन् कालिदासादपि
कल्पनायामतीवात्मने पुण्यमदर्शयत् ।

चतुर्थाङ्के विष्कम्भके अनध्यायलब्धावसरयोः भाण्डायन-

सौधातक्योः परस्परालापौ नितान्तकौतुकावहः । हन्तेदानीं
 परीक्षाकेशरिणी तं खलु छात्राणामनध्यायमहोत्सवललित-
 कुरङ्गं सम्पूर्णमेव कवलितवती । तथा लवदर्शनावधि शेषं
 यावत् बालस्वभावसुलभं चापल्यम्, वर्षीयसां नैसर्गिकं
 वात्सल्यं मुनिकुमाराणां ब्राह्मणोचितशान्तिप्रियता शैशव-
 सम्भवभीरुता च, लवस्य राजात्मजयोग्या मनस्विता तेजस्विता
 वीरता चातौवमनोहरा ।

पञ्चमाङ्गे कुमारयोः सविनयसदाचारञ्च सौजन्य-शौर्य-
 दर्पभूयिष्ठं चरित्रं तदानौत्तनलोकाचारञ्च भावयतो जनस्य
 इदानीं परप्रतारणापरिपूर्णे भारतवर्षे विस्मयेनानन्देन च
 महाशोकमेवावहति ।

षष्ठाङ्गे विष्कम्भके दुरुहशब्दसमूहानामेव सुदोषसमासोप-
 न्यासः सर्वथैवाभिनयप्रतिकूलतया नितान्तदुर्गमतया च
 दोषावह एव । अन्यत्रापि नाटकेऽस्मिन्नोदृशो दोषः समन्विष्ट-
 माणः सुलभ एव । अभिज्ञानशकुन्तले राजा दुष्मन्तो नितान्त-
 शिशुं सर्वदमनमवलोक्य क्षणं स्वसन्तानतया निश्चिन्वानः
 क्षणमपि च परपुत्रतया सन्दिहानः बहु विकल्पयन् विशेषविषादं
 प्रकाशयन् विस्मयमादधाति कौतुकञ्चोपजनयति लोकानाम् ।
 अत्र तु रामभद्रो महासमरसमर्थयोर्नितान्तशिक्षितयोः किशोर-
 वयसोरेव कुशलवयोः परिचये विविधकौशलमुद्भावयन्नपि
 तदसमर्थः संशयलालसासमाकुलो विलापविह्वलमानसो विस्मय-
 कौतुकयोः परां काष्ठमुपजनयति । तेन हि भवभूतिना

(२१)

त २३/९

17.12

कालिदासस्यैव जैनसुपादाय ततोऽपि कल्पनाकुशलतामात्मनो
दर्शयता कविकुसुमसम्भतशालविटपिनं निर्माय चमत्कारिणी
रचनाचातुरी परिदर्शिता ।

५५. ५६

सप्तमाङ्के “कार्यं निर्वहणेऽद्भुत”मित्यालङ्कारिकवाक्य-
मनुसृत्य यादृशं महाद्भुतचित्रमाविष्कृतं न खलु तादृशं कुत्रापि
रूपकान्तरे परिलक्ष्यते ।

अस्य हि प्रतिपदं प्रतिपादय समादाय समालोचना
प्रकृतनाटकद्विगुणायतनग्रन्थेनापि न शक्यते कर्तुम् । तथापि तु
टीकायामेवास्माभिर्यथास्थानमनेकशः समालोचितमिति तस्यात्र
पुनरावृत्तिरनावश्यकौ ।

किन्तु नाटकनिवहेषु अभिज्ञानशकुन्तलम् उत्तररामचरितञ्च
सर्वथैव समुज्ज्वलरत्नम्, अनयोस्तु कतरञ्चारुतरं तन्निर्वाचन-
मशक्यमेवास्माभिः । किं बहुना, यदि कश्चित् स्वयं कालिदासं
भवभूतिञ्चैकत्र समुपवेश्य प्रष्टुमशक्यत्—“कविकुलशिरोमणि-
युगल ! कतरदेतयोश्चारुतरं नाम ? मन्ये, तदा तावपि सशिरः-
कण्डूयनमिदमवदिष्यतां यत्, एतन्निर्वाचनं विशेषविवेचना-
धीनम्, अपि च समयसापेक्षम्, किञ्च नैपुणोन्नेयम्, अथवा
अशक्यमेवे”ति ।

कवित्वे कालिदास एव गरीयान्, भवभूतिस्तु शास्त्रज्ञतायाम्,
सदाचारै, धार्मिकतायामभिमाने च प्रधानतर इति ।

साध्य-पुस्तक-विभाग

मुमुक्षु कांगड़ी

अथ स्वरूप-नायकनायिकादिनिरूपणम् ।

प्रायेण नाटकलक्षणलक्षिततया रूपकेषु तदिदमुत्तरराम-
चरितं नाम नाटकम् । तथा च सङ्गीतदामोदरं—

“प्रख्यातोत्तमनायकं रसमयं राजर्षिवंशीङ्गवं

साङ्गं भङ्गजयान्वितं लयमयं तत्तत्पुराणाश्रयम् ।

भाषावैभवसुन्दरं प्रविलसन्नानाविलासं बल-

दृष्टिव्याप्तमशेषसन्धिसहितं सप्ताङ्कवद्नाटकम् ॥”

अत्रेदमवधेयम्—स्वभिप्रायानुसारिणी किल कविकल्पना सर्वथैवेतिहास-
मनुसृत्याविर्भावितुमेव नार्हति ; तेन च न खलु सा इतिहाससामञ्जस्यमपेक्षते, अपेक्षते
तु ऐतिहासिकनायकनायिकामात्रम् । तथा च महाभारतेन महाभिज्ञानशकुन्तलस्यैव
रामायणेन सममस्यापि प्रायेणोपाख्यानभागे वैषम्ये सत्यपि नायकनायिकयोरेतिहासिक-
तया न क्षतिरिति ।

अत्र श्रीरामचन्द्रो दिव्यादिव्यः पूर्णलक्षणलक्षितधौरोदात्त-
प्रकृतिरनुकूलो नायकः । तथा च साहित्यदर्पणे—

“दिव्यादिव्यो यो दिव्योऽप्यात्मनि नराभिमानी । यथा—श्रीरामचन्द्रः ।”

“अविकल्पनः क्षमावान् अतिगम्भीरो महासत्त्वः ।

स्थेयान् निगूढमानो धौरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ॥”

“अनुकूल एकनिरतः ।” इति च ।

नायिका तु सीता स्त्रीया प्ररूढयौवनरूपमध्या । (क)
यथा तत्रैव—

(क) धौरादिभेदवयन्तु मानावस्थायामेव सम्भवतीति तङ्गेदी न लक्षितः ।

“विनयार्जवादि युक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्त्रीया ।”

“मध्या विचित्रसुरता प्ररुद्धमरयोवना ।

द्वेषत्प्रगल्भवचना मध्यमत्रोडिता मता ॥” (क)

सा पुनरनिर्वासितावस्थायां स्वाधीनभर्तृका, निर्वासिताव-
स्थायान्तु प्रोषितभर्तृका । तत्र स्वाधीनभर्तृकालक्षणं यथा साहित्यदर्पणे—

“कान्तो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकम् ।

विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात् स्वाधीनभर्तृका ॥”

प्रोषितभर्तृकामाह रसमञ्जरी—

“देशान्तरगते भर्तरि सन्तापाकुला प्रोषितभर्तृका ।” (ख)

न च कथमेकस्या उक्तद्विविधत्वमिति वाच्यम्—

“कचिदन्योन्यसाङ्ग्यमासां लक्ष्येषु दृश्यते ।”

इति दर्पणकारिणो व साङ्ग्याङ्गीकारात् ।

करुणविप्रलम्भशृङ्गारः प्रधानरसः । तथा च साहित्यदर्पणे—

“यूनीरेकतरस्मिन् गतवति लीकान्तरं पुनर्लभ्ये ।

विमनायते यदैकस्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः ॥”

“क्रव्याद्विरङ्गलतिका नियतं विलुप्ता” इत्यभिदधतो रामस्य सीतामरणनिश्चयात्
तदर्थमेकान्तविमनायमानत्वात् सममाङ्गे सीतायाः पुनर्लभ्यत्वाच्च । वीररौद्रादयस्त्वङ्गरसा
यथास्थानमनुसन्धेयाः ।

बाहुल्येन वैदर्भी रीतिः । यथा तत्रैव—

“माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णै रचना ललितात्मिका ।

अवतिरल्यवतिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥”

केचित्तु पाञ्चालीं रीतिं वदन्ति । किन्त्वत्र स्तोकविस्तरतः सर्वा एव रीतयो लक्ष्यन्ते ।

(क) विचित्रसुरतेत्यादिकान्तु मध्याया एव भेदप्रदर्शकं पृथक् पृथक् लक्षणमिति
बोध्यम् ।

(ख) देशान्तरगते भिन्नदेशस्थिते इत्यर्थः ।

प्राचुर्येण माधुर्यं गुणः । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—

“चित्तद्रवीभावमयो ह्लादी माधुर्यमुच्यते ।

सम्भोगे करुणे विप्रलम्भे शान्तेऽधिकं क्रमात् ॥”

भोजः प्रसादावल्पाधिकभावेन परिदृश्येते ।

तदयं संग्रहश्लोकः—

धौरोदात्तोऽनुकूलः स परमपुरुषो नायको रामचन्द्रः
सीता मध्या स्वकीया भुवननिरुपमा नायिकादर्शभूता ।
वैदर्भी नाम रीतिः, पुनरिह करुणो विप्रलम्भो रसोऽङ्गी
माधुर्याख्यो गुणश्च प्रथमकृतिरियं मालतौमाधवस्य ॥

— ० —

अथ नाटकोक्तदेशानां नामानि ।

प्राचीननामानि

इदानीन्तननामानि ।

लङ्का	...	...	...	सिंहलः ।
विदेहः	...	...	...	त्रिहुतः ।
ऋष्यशङ्काश्रमः	...	...	...	सिंहेश्वरः (भागलपुरे) ।
मिथिला	...	...	...	मिथिला ।
अयोध्या	...	...	...	अयोध्या ।
पञ्चवटी	...	...	...	पञ्चवटी (नासिकनामकस्थानसन्निहिता) ।
दण्डकारण्यं	...	...	...	नागपुरावधिनसिकपर्यन्तविस्तीर्णभूभागः ।
जनस्थानं	...	...	...	दण्डकारण्यस्य अंशविशेषः ।
वाञ्छीकितपीवनं	...	...	...	विठुरः (ब्रह्मावर्तः) ।

Dr. Y. M. 21
31.12.21
2001

उत्तररामचरितम् ।

—*—
प्रथमोऽङ्कः ।

—*—
इदं कविभ्यः (१) पूर्वोभ्यो (२) नमोवाकं प्रशास्महे ।
विवन्दे मन्देदेवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥१॥

~~~~~
नमो गणेशाय ।

शारदा सकलशास्त्रपारदा शारदाम्बुजमुखी मतिं सताम् ।
शारदी शशधरस्य कौमुदी मोदिनी कुमुदिनीमिव क्रियात् ॥
कापि नाम भवभूतिभाषिता भारती गुरुगभीरभावभाक् ।
भावमुग्धमनसां मनोऽनिशं मञ्जयत्यतुलहर्षसागरे ॥

ग्लपयति भवभूतेभारती भावरम्यां
विशदयति नवा मे वाक्यमीदृङ् न शङ्कम् ।
शशिन इव कलङ्कः सुन्दरस्योच्चदोषः
न भवति रुचिहारी किन्तु वैचित्र्यकारी ॥

अथ तवभवान् अशेषदेशभाषाशास्त्रनिपुणः कविकुलशिरोमणिर्भवभूतिरुत्तरराम-
चरितं नाम नाटकं चिकीर्षन् निर्विघ्नचिकीर्षितपरिसमाप्तिकामो मङ्गलश्लोकमावबन्ध ;
सूत्रधारादयस्तु “रङ्गविघ्नोपशान्त्यर्थं नान्दीमादौ प्रयोजये”दिति शास्त्रात् सभ्यानामात्मनाच्च
मङ्गलार्थं तमेव पठन्ति इदमिति । पूर्वोभ्यः प्राचीनेभ्यः कविभ्यः वाङ्मयसाहित्य-
विदभ्यः

(१) गुरुभ्य इति पाठान्तरम् । (२) सर्वेभ्य इति पाठभेदः ।

नमः, तदनन्तरं वाकं वाक्यरूपं सगुणं ब्रह्म विष्णुमिति यावत्, इदं वक्ष्यमाणं प्रशास्यहे प्रार्थयामहे । किमित्याह आत्मनस्तस्यैव परमात्मनः विष्णोरित्यर्थः कलाम् अंशरूपाम् अतएव देवतां देवतावत्प्रभाववतीम् अमृताम् अमृतवत् सुरसां वाचं वाक्यं विन्देम लभेमहि । अभिप्रायानुरूपवाक्यसम्पत्तिरध्याकं भयतु इतीश्वरसमीपे प्रार्थनेति निष्कर्षः ।

पूर्वैभ्यः कविभ्यो नम इति वाचनिकनमस्कारः । ननु यस्य नमस्कारस्तदन्तिक एव प्रार्थनाया औचित्यात् कथमत्र पूर्वकविभ्यो नमस्कारः प्रार्थना तु शब्दब्रह्मान्तिक इति, सत्यं पूर्वकवीनां शब्दब्रह्मोपासनया तत्र लब्धसिद्धिकतया रामायणादियन्य-कारत्वेन गुरुतया च तेभ्यो नमस्कारः कृतः । तथा चाङ्कितत्वे स्मार्त्तः—“यन्यकर्तुः सुतरां गुरुत्वं”मिति । अभीष्टप्रार्थना तु सर्व्वामभीष्टफलदातुरीश्वरान्तिक एव युक्तेति न दोषः । अथवा नम इत्यस्य वाकी वाक्यं यस्मिन् कर्मणि तद्वयथा तथा प्रशास्यहे पूर्वकवीनामन्तिक एव प्रार्थयामहे ।

उच्यत इति वाकी वाक्यं कर्मणि घञ्, छान्दसीऽयं प्रयोगः । तस्य च ब्रह्मत्वे प्रमाणं यथा श्रुतिः—“चत्वारि शृङ्गास्त्रयोऽस्य पादा द्वे शीर्षे सप्तहस्तसस्तिधावद्भो हवभो रीरवीति मद्भो देव मर्त्या आविवेश ।”

विष्णोरात्मत्वे प्रमाणं यथा श्रीमद्भागवतम्—

“परावरेषां भूतानामात्मा यः पुरुषः परः ।

स एवासीदिदं विश्वं कल्पान्तेऽन्यत्र किञ्चन ॥

तस्य नामिः समभवत् पद्मकीषो हिरण्मयः ।

तस्मिन् यज्ञे महाराज ! स्वयम्भूस्तुराननः ॥”

“सर्वे वर्णात्मकोऽवयवी शब्दो ब्रह्म” इति श्रुत्या प्रतिपादितम्, अतएव अवयवभूतम् एकैकप्रयुक्तं वर्णमयं कतिपयवाक्यन्तु तस्य अंश एव स्यात्, अतएवोक्तम्—“आत्मनः कलां वाच”मिति । विष्णुपुराणञ्च—

“काव्यालापाश्च ये केचित् गीतकान्यखिलानि च ।

शब्दमूर्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः ॥”

पथ्यावक्त्रं वृत्तम्—“युजीर्जेन सरिङ्कर्तुः पथ्यावक्त्रं प्रकीर्त्तित”मिति लक्षणात् ॥१॥

নান্দন্তে সূত্রধারঃ (ক) । অলমতিবিস্তরেণ (খ) । অথ

(ক) নান্দন্ত ইতি । নন্দয়তি স্তবেন দেবাদীন্ আশীর্জ্বাদেন সম্যন্ নমস্কারেণ বা আত্মানম্ আনন্দয়তি যা বাক্ সা নান্দী, ইনন্তনন্দধাতোঃ কৰ্চরি পচাদিত্বাদচ্-
ততশ্চ “প্রজ্ঞাদিভ্যশ্চ”তি স্বার্থে অণ্, ততঃ স্ত্রিয়াসৌপ্রত্যয়ঃ । তথা চোক্তং নাট্যপ্রদীপে—

“নন্দন্তি কাব্যানি কবীন্দ্রবর্গাঃ কুশীলবাঃ পারিষদাশ্চ সন্তঃ ।

যস্মাদলং সজ্জনসিন্ধুহংসী তস্মাদিয়ং সা কথিতেহ নান্দী ॥”

“নন্দন্তি দেবতা যস্মাত্তস্মান্নান্দীতি কীর্তিতা” ইত্যপি । সা চেয়ং নান্দী সুপ্-
তিঙল্লরূপদ্বাদশপদা । তথা চ ‘প্রশাস্মহি’ ইতি সীপসর্গমেকং তিঙল্লং পদং বিন্দেম
ইতি চাপরম্, সুবন্তানি চ দশ ইতি মিলিত্বা দ্বাদশপদানি । তথা চাহ ভরতঃ
পঞ্চমাধ্যায়—

“সূত্রধারঃ পটেনান্দীং মধ্যমং স্বরমাশ্রিতঃ ।

নান্দীং পদৈর্দ্বাদশভিরষ্টাভির্জ্বালয়লঙ্কতাং ॥”

পদমত্র ত্রিবিধং শ্লোকপাদরূপং সুপ্-তিঙল্লরূপং শ্লোকান্তর্গতবাক্যরূপঞ্চ । তথা চ
নাট্যপ্রদীপে—

“শ্লোকপাদঃ পদং কেचित্ সুপ্-তিঙল্লমযাপরি ।

পরে’বান্তরবাক্যৈকস্বরূপং পদমুচিরে ॥”

তথা চ বৈশীসংহারে শ্লোকবর্ণয়েণ শ্লোকপাদরূপদ্বাদশপদা নান্দী, ইয়ং সুপ্-তিঙল্ল-
রূপদ্বাদশপদা, অভিজ্ঞানশকুন্তলি চ শ্লোকান্তর্গতবাক্যরূপদ্বাদশপদেতি তত্র তত্রানুসন্ধেয়ম্ ।
পদস্বাব বাচকমभिप्रेतम्, তেন ‘প্র’শব্দস্য উপসর্গত্বেন বাচকত্বাभावात् ন পদলং ততশ্চ
ন তথোদশপদত্বমिति बोध्यम् ।

এতাৎক্ষা নান্দ্যা অন্তে পাঠাবसाने सूत्रं प्राथमिकसूचनं धारयतीति सूत्रधारः

প্রাচীন কবি বাঙ্গালীকিপ্রভৃতিকে নমস্কার করিয়া, আমি ইহা প্রার্থনা
করি যে, পরমাত্মার অংশস্বরূপা ও অমৃতের গ্রায় স্বরসা বাগদেবীকে
যেন লাভ করিতে পারি ॥১॥

खलु भगवतः ^{शिवत्वं} कालप्रियनाथस्य यात्रायामार्थमिच्छान् विज्ञापयामि, एवमत्रभवन्तो विदांकुर्वन्तु । अस्ति खलु तत्रभवान् काश्यपः ^{उपाधि} श्रीकण्ठपदलाञ्छनो भवभूतिर्नाम (१) । (ग)

प्रधाननटः । वदतीत्यध्याहर्तव्यया क्रियया अन्वयः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । सूत्रधार-लक्षणं यथा सङ्गीतसर्वस्वम् —

“वर्णनीयतया सूत्रं प्रथमं येन सूच्यते ।

रङ्गभूमिं समाक्रम्य सूत्रधारः स उच्यते ॥”

(ख) अलमिति । अतिविस्तरेण सुबहुलेन नान्दीप्रयोगेणेति शेषः, अलं निष्प्रयोजनी बहुतरनान्दीप्रयोग इत्यर्थः । एतेनैव मङ्गलार्थनिर्वाहादिति भावः । अष्टपदनान्दीप्रयोगेणैव मङ्गलाचरणनिर्वाहे द्वादशपदनान्दीप्रयोगादेव किञ्चिद्विस्तरी जातः, सुतरां तदधिकनान्दीप्रयोगो निष्प्रयोजन एवेति निष्कर्षः ।

(ग) अद्येति । भगवतः अणिमाद्यैश्वर्यशालिनः, कालप्रियनाथस्य उज्जयिनीनगरस्थितस्य महाकालमूर्तेः शिवस्य, यात्रायां वार्षिकमहोत्सवे आर्यमिथ्यान् आर्येषु वैदिकविधिविधेधाधीनाचारवत्सु मिथ्याः श्रेष्ठास्तान्, अथवा आर्यमिथ्यान् सम्यग्येष्ठान्, विज्ञापयामि निवेदयामि । किमित्याह अत्रभवन्तः पूज्याः, एवं वक्ष्यमाणं विदांकुर्वन्तु अवगच्छन्तु । तत्रभवान् विद्यया ब्राह्मणेन च पूज्यः, काश्यपः काश्यपगोत्रः, श्रीकण्ठपदलाञ्छनः श्रीकण्ठोपाधिकः भवभूतिर्नाम भवभूतिरिति नाम्ना प्रसिद्धः, अस्ति कश्चिदिति शेषः ।

अत्र खलुशब्दद्वयं वाक्यालङ्कारे । “खलु स्याद्वाक्यभूषाया”मिति मेदिनी ।

भगः अणिमाद्यैश्वर्यमस्यास्तीति भगवान्, ज्ञानवैराग्यवान् वा । तदुक्तम्—“ऐश्वर्यस्य च वीर्यस्य श्रियो यशस एव च । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षष्ठां भग इतीङ्गना ॥” अणिमादयश्च—“अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा । ईशित्वच्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता ॥” एषां प्रकारास्तु न्यायकुसुमाञ्जल्यादौ ज्ञेयाः ।

कलयति प्रलयकाले सर्वभूतानि संहरतीति कालो रुद्रः । तथा च तिथितत्त्वे

(१) जातृकर्णोपिव इति पाठान्तरं कुवचिदधिकम् ।

विष्णुधर्मोत्तरम्—“अनादिनिधनः कालो रुद्रः सङ्कर्षणः श्रुतः । कलनात् सर्वभूतानां स कालः परिकीर्तितः ॥” शिवरूपेण सङ्कलकरणात् सर्वान् प्रीणातीति प्रियः । यथा तत्त्वप्रकाशे—“मुक्तात्मानोऽपि शिवाः किञ्चित् तत्प्रसादतो मुक्ताः ।” नाथः सर्वेश्वरः “ईशानो भूतभव्यस्य” इति श्रुतेः । कालप्रियनाथ इति त्रिपदकर्मधारयः प्रथमे द्विपद-कर्मधारयं कृत्वा कर्मधारयान्तरं वा । उज्जयिन्यां स्थापितायाः शिवमूर्तेः कालप्रियनाथः महाकालश्च इति नामद्वयम् । मूर्त्तिस्तु—“महाकालं यजेद्देव्या दक्षिणे धूमवर्णकम् । विभक्तं दण्डखट्वाङ्गो दंष्ट्राभीममुखं शिशुम् ॥” इत्याद्युक्तकृपा । कथासरित्सागरे च—“यस्यां वसति विश्वेशो महाकालवपुः स्वयम् । शिथिलीकृतकैलासनिवासव्यसनी हरः ॥” महाकालमूर्त्तेः प्रतिष्ठास्थानमपि महाकालशब्देनोच्यते । तथा च मेघदूते—“अप्यन्यस्मिन् जलधर ! महाकालमासाद्य काले” इत्यादि ।

“यावत्सर्वे गतौ वृत्ता”विति हेमचन्द्रः ।

वैदिकविधिनिषेधाधीनाचारा आर्याः । तथा च पठन्ति—

“कर्त्तव्यमाचरन् काममकर्त्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स वा आर्य इति श्रुतः ॥” “स्यादुत्तरपदे मिश्रस्त्रिषु श्रेष्ठार्थवाचक” इति च ।

विदाकुर्वन्त इति “विद आम् कृञनुपञ्चस्यां वा” इति वेत्तेराम् कृञोऽनुप्रयोगश्च ।

कश्यपस्यापत्यं पौत्रादिरिति काश्यपः काश्यपगोत्रः । गोत्रन्तु “वंशपरम्पराप्रसिद्ध-मादिपुरुषब्राह्मणरूपं गोत्र”मिति उदाहृतत्वे आर्त्तोक्तिं ज्ञेयम् ।

श्रीः सरस्वती कण्ठे यस्य सः, श्रीकण्ठपदं श्रीकण्ठेत्यानुपूर्वीकः शब्दः लाञ्छनं चिह्नम् उपाधिर्यस्य सः । तथा च व्याङ्गिः—

“लक्ष्मीः सरस्वती-धी-त्रिवर्गसम्पद्भिभूतिशीभासु ।

उपकरणवेशरचनाविधासु च श्रीरिति प्रथिता ॥”

भवस्य शिवस्यैव भूतिज्ञानसम्पदयस्य स भवभूतिः । “भूतिभस्मनि सम्पदि” इत्यमरः । केचित्तु श्रीकण्ठेति नाम भवभूतिरित्युपाधिरित्याचक्षते, तत्तु न समीचीनम्, महावीरचरितोत्तररामचरितमालतीमाधवेषु एतत्कविना स्वयमेव “श्रीकण्ठपदलाञ्छनी भवभूतिर्नाम” इत्येकविधस्यैव स्पष्टमभिधानात् अन्यत्र तु तादृशप्रमाणाभावात् ।

यं ब्राह्मणमियं देवी वाग्दशेवानुवर्त्तते ।

उत्तरं रामचरितं तत्प्रणीतं प्रयोच्यते (१) ॥२॥

एषोऽहं कार्यवशादायोध्यिकस्तदानोन्तनश्च संवृत्तः (घ) ।

यमित्यादि । इयं प्रसिद्धा वाग्देवी वश्येव वशतापन्नेव यं ब्राह्मणम् अनुवर्त्तते आज्ञाकारिणी भवति अनायासेनैव इच्छानुरूपभावाभिप्रेत्यञ्जिका भवतीत्यर्थः । तेन भवभूतिना प्रणीतं रचितम् उत्तरं चरमं रामचरितं प्रयोच्यते अभिनेष्यते अस्माभिरिति शेषः । रावणवधसोतीद्वारपर्यन्तं रामस्य पूर्वचरितं महावीरचरिते निबद्धम्, अतः तु राज्याभिषेकादारभ्य रामस्य शेषचरितं निबद्धमित्यर्थः ।

अत्र भावाभिमानिनी वाच्या गुणोत्प्रेचालङ्कारः । तेन च वाग्देवी भाव्येव वश्या इत्युपमा ध्वन्यते इत्यलङ्कारिणालङ्कारध्वनिः ॥२॥

(घ) एष इति । एष सूत्रधारीऽहं कार्यवशात् अभिनयानुरीधात् आयोध्यिकः अन्यस्थाननिवासी सन्नपि अयोध्यानिवासी तथा कल्पिगुणे वर्त्तमानोऽपि तदानोन्तनः वेतायुगीयरामसमसामयिकः संवृत्तः जातोऽस्मीति शेषः । अभिनयी हि अवस्थानुकरणं तच्च अनुकार्यसमीपवर्त्तिनः तत्समानकालीनस्य च यथा सर्वाङ्गशुद्धं भवितुमर्हति न तथा दूरवर्त्तिनः कालान्तरस्थितस्य वा इति भावः । महाभिनयनैपुण्यात् सूत्रधारस्य आयोध्यिकत्वं तदानोन्तनत्वञ्च सम्यक् विज्ञायतामित्यभिप्रायः ।

(क—ग) नान्दीपाठेर पर सूत्रधार । अतिविस्तृत नान्दीप्रयोगे प्रयोजन नाई । अद्य भगवान् कालप्रियनाथेर वार्षिक महोत्सवे सभामहोदयदिगके आम्हि ईहा जानाईतेछि ये, आपनारा एहिरूप अवगत हईन, कांशुपगोत्र श्रीकृष्ण-उपाधिक भवभूतिनामे माननीय एकजन कवि आछेन ।

एह वाग्देवी वशतापन्न हईयाई येन, ये ब्राह्मणेर आरुगत करेन, ताँहार प्रणीत उत्तररामचरित आमरा अभिनय करिब ॥२॥

(१) ब्राह्मणमित्यत्र ब्रह्माणं, प्रयोच्यत इत्यत्र प्रयुज्यत इति च पाठान्तरम् ।

সমন্তাদবলীক্য (ঙ) । ভো ! ভো ! যদি তাবদত্রভবতঃ পৌলস্ত্য-
কুলধূমকেতৌর্মহারাজরামস্বায়মভিষেকসময়ো রাত্রিন্দিবমুস-
হৃতানন্দনান্দীকঃ, তত্ কিমিতি (১) বিশ্বান্তচারণানি চত্বর-
স্থানানি ? । (চ)

(ঙ) সমন্তাদিতি । সমন্তাৎ সর্বাসু দিক্চু । সর্বদিগ্‌দর্শনং চত্বরাদৌ
নট্যঃ সন্তি ন বেতি জ্ঞানার্থম্ ।

(চ) ভো ইতি । ভো: ভো: ইতি নটানাং সম্বোধনম্ । অবভবতঃ পূজ্যস্য, পৌলস্ত্যকুল-
ধূমকেতৌ: পুলস্ত্যস্বাশ্রয়ং পৌত্র ইতি পৌলস্ত্যো রাবণঃ পুলস্ত্যনাশা সমর্থীণামন্যতমঃ তত্পুত্রৌ
বিশ্বা তত্পুত্রৌ রাবণ ইতি রামায়ণং দ্রষ্টব্যম্ । তত্কুলস্য রাবণবংশস্য ধূমকেতুঃ ধূমকেতু-
রিব বিনাশহেতুস্তস্য । ধূমকেতুস্তু অশুমসূচকৌ গৃহবিশেষঃ । তথা চ সময়সংহিতায়া—
“ক্লান্ততনুঃ প্রসন্নঃ কেতুলোকস্বাভাবায় ন শুভো বিপরীতৌ বিশেষতঃ শক্চাপসঙ্ক্‌াশঃ দ্বিবিচতু-
শ্চুলৌ বা দক্ষিণসংস্থস্য মৃত্যু কর: ।” রাত্রিন্দিবং সর্বদা অসংহৃতা: অবিরতা: আনন্দনান্দ্য:
আমোদজনকবাক্যানি যস্মিন্ স তথোক্তঃ অভিষেকসময়ৌ রাজ্যাভিষেককালৌ
বর্তন্ত ইতি শ্রেষ্ঠঃ । তত্ তদা কিমিতি কথং চত্বরস্থানানি অঙ্গনপ্রদেশা: বিশ্বান্ত-
চারণানি বিশ্বান্তা: স্বস্বকর্তব্যবিরতা: চারণা নট্য যेषু তানি বর্তন্ত ইতি শ্রেষ্ঠঃ ।
অভিষেকসময়ে রঙ্গপ্রাঙ্গণে গানবাদ্যনাট্যাदीনাং সর্বদৈব অনুষ্ঠানমুচিতমিতি ভাবঃ ।

রাত্রিশ্চ দিবা চেতি বৃদ্ধে “ধেন্বনডুহাদয়শ্চ” ইতি নিপাতনাৎ রাত্রিন্দিবমিতি উপম্ ।
“অভিবিধৌ কালাপ্রমোদনং” ইতি দ্বিতীয়া ।

“ভরতা ইত্যপি নট্যশ্বরণাশ্চ কুশীলবা: ।” “অঙ্গনং চত্বরাজিরি ।” ইতি চামর: ।

(ঘ—চ) প্রয়োজনবশতঃ এই আমি অযোধ্যাবাসিনী ও তৎকাল-
বর্তী হইলাম । (সকল দিকে দৃষ্টিপাত করিয়া) ওহে ! ওহে !
জগদ্বন্দনীয় এবং রাবণবংশের ধূমকেতুস্বরূপ মহারাজ রামচন্দ্রের ইহাই
যদি অভিষেকের সময় হইয়া থাকে এবং দিবারাত্রি আমোদালাপের

(১) কিময়, কিমিদানীমিতি ভিন্নী পাঠ ।

प्रविश्य नटः । भाव ! प्रेषिता हि इतः स्वगृहात् महाराजेन
लङ्कासमरसुहृदो महात्मानः पुवङ्गराक्षसाः सभाजनोपस्थायिनो
नानादिगन्तागता (१) ब्रह्मर्षयो राजर्षयश्च, यदाराधनाय
एतावतो (२) दिवसानुत्सव आसीत् । (क)

(क) प्रविश्येति । रङ्गभूमावित्यर्थः । नटः अपरः कथन अभिनेता । प्रविश्य
वदतीति शेषः । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । भावयति उत्पादयति अभिनयमिति भावः ।
नटान्तरप्रशोध्यः सूत्रधारवाचकः शब्दोऽयम् । तथा च साहित्यदर्पणः—

“सूत्रधारं वदेद्भाव इति वै पारिपार्श्विकः ।

सूत्रधारी मारिषे”ति ।

हि यतः महाराजेन रामेण इतः स्वगृहात् अयोध्यानगरात् लङ्कासमरसुहृदः लङ्का-
समरे सीतोद्धारार्थं लङ्कायुद्धे सुहृदः साहाय्यकरणेन मित्राणि ते, महात्मानः महाबलवन्तः
पुवङ्गराक्षसाः पुवेन गच्छन्तीति पुवङ्गाः सुग्रीवहनुमदादयो वानराः विभीषणादयो राक्षसाः
ते । सभाजनाय नवरार्ये अभिषिच्यमानस्य रामस्य प्रीतिविधानाय उपतिष्ठन्ति निकट-
वर्त्तिनी भवन्तीति सभाजनोपस्थायिनः, नानादिगन्तव्यः सर्व्वाम्भो दिग्भ्यः आगतास्ते ।
ब्रह्मणो ब्राह्मणाय ते ऋषयश्चेति ब्रह्मर्षयः वशिष्ठादयः राजानः क्षत्रियाश्च ते ऋषयश्चेति
राजर्षयः जनकादयः प्रेषिताः स्वस्वभवनं प्रति विमुष्टाः । येषां ब्रह्मर्षीणां राजर्षीणाञ्च
आराधनाय सन्तोषकरणाय एतावतः इयतः दिवसान् व्याप्य उत्सव आसीत् । अतएवदानौ
विश्रान्तचारणानि चत्वरस्थानानौति भावः ।

“अन्तं स्वरूपे नाशे वा” इत्यमरः ।

विराम ना इहेते থাকে ; তবে রজ্ঞানয়ের প্রাক্গে নটগণ বিরত
ব্রহ্মিণ্ছেন কেন ? ।

(छ) नट । (प्रवेश करिष्या) शिक्षकमहाशय ! ताहार कारण
एहि ये, महाराज, लङ्कायुद्धे माहायाकारी महात्मा वानरगण ओ राक्षस-

(१) नानादिगन्तपावना इति पाठान्तरम् । (२) इयत इति पाठभेदः ।

অন্যত্র—(জ)

বশিষ্ঠাধিষ্ঠিতা দেবী গতা রাঘবমাতরঃ (১) ।

অরুন্ধতী পুরস্কৃত্য যজ্ঞে জামাতুরাশ্রমম্ ॥২॥

সূত্র । বৈদেশিকোঃস্মোতি পৃচ্ছামি, কঃ পুনরসৌ
জামাতা ? । (ক্ষ)

(জ) অন্যত্র ইতি । অন্যত্র অপরত্র । চলরস্থানানাং বিশ্রান্তচারণতাশ্রম
অপরত্র কারণসসীত্যর্থঃ ।

কিন্তদিত্যাহ বশিষ্ঠেতি । বশিষ্ঠেন মহর্ষিণা অধিষ্ঠিতাঃ রক্ষণীয়ত্বেনাবলম্বিতাঃ
দেবীঃ রাঘবাণাং রামাদীনাং মাতরঃ কৌশল্যাদয়ঃ অরুন্ধতী তদাখ্যাং বশিষ্ঠপত্নীং পুরস্কৃত্য
অগ্রে কৃত্বা যজ্ঞে দ্বাদশবর্ষসম্পাদ্যে সবে জামাতুঃ ঋতশ্রদ্ধস্য আশ্রমং গতাঃ । অতএব
সাম্প্রতমযৌধ্যানগরী গৌরবিতজনশূন্যপ্রাণেতি বিশ্রান্তচারণানি চলরস্থানানীতি ভাবঃ ।

অত্র প্রথমচরণে ষট্কারযীঃ সঙ্কত্‌সাম্যাত্‌ কৈকানুপ্রাসীঃলঙ্কারঃ ॥২॥

(ক্ষ) সূত্রেতি । অস্মি অহং বৈদেশিকঃ অযৌধ্যাভিন্নদেশবাচী ইতি হেনোঃ পৃচ্ছামি
অসৌ ত্বয়া উক্তী জামাতা কঃ । অস্মীতি অহমিত্যর্থকমব্যয়ম্ । পুনঃশব্দী
বাক্যলঙ্কারি । অভিনয়রূপপ্রয়জনবশাৎ পূর্ব্বমাযৌধ্যিকঃ সংকত ইত্যুক্তম্, অত্র তু
বাস্তবিকমুক্তমিতি ন বিরোধঃ ।

গণকে এবং আপ্যায়িত করিবার জন্ত উপস্থিত নানাদিক্ হইতে আগত
ব্রহ্মর্ষিগণ ও রাজর্ষিগণকে এই অযোধ্যানগর হইতে পাঠাইয়া দিয়াছেন,
যাহাদের প্রীতিবিধানের নিমিত্ত এতদিন বাবৎ উৎসব হইতেছিল ।

(জ) আরও কারণ আছে—

রামচন্দ্রপ্রভৃতির মাতা কৌশল্যাদেবীপ্রভৃতি, অরুন্ধতীদেবীকে
অগ্রে অগ্রে করিয়া, বশিষ্ঠের সঙ্গে যজ্ঞ উপলক্ষ্যে, জামাতার আশ্রমে
গিয়াছেন ॥৩॥

(১) রামস্য মাতরঃ ইতি পাঠান্তরম্ ।

नटः । कन्यां दशरथो राजा शान्तां नाम व्यजीजनत् ।

अपत्यकृतिकां राज्ञे लोमपादाय यां ददौ ॥४॥

विभाण्डकसुतस्ताम्रशृङ्ग उपयेमे (ज) । तेन च साम्प्रतं

कन्यामिति । दशरथो राजा शान्तां नाम कन्यां व्यजीजनत् उत्पादितवान् ।
लोमपादाय तदाख्याय राज्ञे अपत्यकृतिकां कृत्रिमकन्यारूपं यां ददौ ।

यः समानवर्णः पुत्रः, मातापितृवोः पारलौकिकयाज्ञादिकरणे गुणः तदकरणे दोष इति जानाति, मातापितृवोः शुश्रूषां करोति ; गृहीतः स पुत्रः कृत्रिमपुत्रो भवति ।
यथा मनुः—

“सदृशन्तु प्रकृत्यादयं गुणदोषविचक्षणम् ।

पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः ॥”

तदेतत् कृत्रिमपुत्रवत् कृत्रिमकन्यापि शास्त्रीयेति बोध्यम् । तथा च रामायणम्—

“अपुत्रस्त्वङ्गराजो वै लोपपाद इति श्रुतः ।

स राजानं दशरथं प्रार्थयिष्यति भूमिपः ॥

अनपत्योऽस्मि मे कन्यां सखे ! दातुं त्वमर्हसि ।

शान्तां शान्तेन मनसा कन्यायै वरवर्णिनीम् ॥

श्रुत्वा दशरथो वाक्यं प्रकृत्या करुणात्मकः ।

दास्यते तां तदा कन्यां स राजा विगतज्वरः ।

स्वपुरं यास्यति प्रीतः कृतायै नान्तरात्मना ॥” ॥४॥

(ज) विमेति । विभाण्डकस्य तदाख्यस्य मुनेः सुतः पुत्रः ऋष्यशृङ्गस्तां कन्याम्
उपयेमे उदुवाहं परिणीतवान् । यथा रामायणम्—

(ब) शूत्रधार । आगि विदेशी बलिग्रा जिज्ञासा करितेहि, ऐ
जायाता आवार के ? ।

नट । राजा दशरथ, शान्तानामे एकटी कन्या उत्पादन करियाहिलेन ;
याहाके कृत्रिमकन्यारूपे राजा लोमपादके दियाहिलेन ॥४॥

द्वादशवार्षिकं सत्रमारब्धम्, तदनुरोधात् कठोरगर्भामपि बधूं
जानकीं विमुच्य गुरुजनस्तत्र गत इति । (ट)

सूत्र । तत् किमनेन, एहि, राजद्वारमेव स्वजातिसमये-
नोपतिष्ठावः । (ठ)

“तां कन्यामृष्यशृङ्गाय प्रदास्यति स पायिर्वः ।

ऋष्यशृङ्गोऽपि च प्रीतो लब्ध्वा भार्यां भविष्यति ॥”

न च ब्राह्मण ऋष्यशृङ्गः कथं चतुर्यकन्यां परिणीतवानिति वाच्यं कलौतरयुगेषु
असवर्णविवाहस्य शास्त्रीयत्वात् । तथा च मनुः—

“शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ।

ते च स्वा चैव राज्ञः स्युः साश्च स्वा चायजन्मनः ॥”

कलौ त्वसवर्णविवाहो निषिद्धः । यथा निषिधानुव्रतौ आदित्यपुराणम्—

“विजानामसवर्णासु कन्यामुपयमस्तथा ।”

ऋष्यस्य मृगविशेषस्य शृङ्गमिव शृङ्गं यस्य सः । अत्र पौराणिकी वार्ता रामायणे
द्रष्टव्या । उपयेम इति “उद्वाहे उपयम” इत्यात्मनेपदम् ।

(ट) तेनेति । किञ्चेति चार्थः । तेन ऋष्यशृङ्गेन । द्वादशवार्षिकं द्वादशवर्ष-
व्यापकं सत्रं यज्ञः । तस्य ऋष्यशृङ्गस्य अनुरोधात् आग्रहात् गुरुजनः कौशल्यादिः
कठोरगर्भां पूर्णगर्भाम् । विमुच्य विहाय । तत्र ऋष्यशृङ्गायमे । वशिष्ठेत्यादिना स्त्रीकेन
यदुक्तम् एतत्गद्यांशेन तस्यैव विवरणं कृतम् । इतिशब्दोऽयं पूर्वप्रस्तावसमाप्त्यर्थः ।

(ठ) सूत्रेति । तत् तस्मात् चत्वरस्थानानां विशान्तचारणतायां सम्पूर्णहितूपन्यासान्

(६) महर्षि विभाङ्केर पुत्र ऋगशृङ्ग ताहाके (शास्ताके) विवाह
करेन ; (ट) তিনি (ঋগশৃঙ্গ) এখন দ্বাদশবর্ষ নিষ্পাত্ত একটী যজ্ঞ
আরম্ভ করিয়াছেন ; তাঁহার (ঋগশৃঙ্গের) অল্পরোধে কৌশল্যাপ্রভৃতি
গুরুজনবর্গ, পূর্ণগর্ভা সীতাদেবীকেও ছাড়িয়া সেইস্থানে গিয়াছেন ।

नटः । तेन हि निरूपयतु राज्ञः सुपरिशुद्धासुपस्थानस्तोत्र-
पद्धतिं भावः ।^{१११} (ड)

सूत्र । मारिष । (ढ)

सर्वथा व्यवहर्त्तव्ये (१) कुतो ह्यवचनीयता ।

यथा स्त्रोणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः ॥५॥

हेतोः, अनेन तद्विषयकालोचनेन किम्, निष्प्रयोजनं तदालोचनमित्यर्थः । एहि आगच्छ,
स्वजातिसमयेन सुवधारजातिनियमेन । उपतिष्ठावः उपस्थितौ भवावः गच्छाव इत्यर्थः ।

“समयो नियमः सम्य” इति हेमचन्द्रः ।

(ड) नट इति । तेन राजद्वारस्य गन्तव्यत्वेन हेतुना भावो विद्वान् भवान्
सुवधारः सुपरिशुद्धां निर्दोषाम् अनिन्दनीयामिति यावत्, राज्ञो रामस्य उपस्थानस्य
उपासनायाः स्तोत्रपद्धतिं स्तुतियन्त्यं सन्तोषजनकवाक्यमित्यर्थः, हि निश्चितं निरूपयतु
चिन्तयित्वा निर्णयतु इत्यर्थः ।

“भावो विद्वान्” इति नाट्योक्तावसरः ।

(ढ) सूत्रेति । सा रेवति दुष्टाभिनयादिना सभ्यानां शान्तिं न हिनस्ति यः स
मारिषः, द्विसार्थकरिषधातोः “नाम्युपध्वीकृगृज्ञां क” इति कप्रत्ययः । शब्दोऽयं
नटार्थे सुवधारवक्तव्यो योगरूढः ।

“सुवधारं वदेन्नाव इति वै पारिपाश्विकः ।

सुवधारी मारिषेति—” इति साहित्यदर्पणः ।

(ॐ) सूत्रधार । ता, ए आलोचनायं प्रयोजन कि ? आइस,
निजजातीय निग्रमारुमांरे आमरा राजद्वारेइ उपस्थित हई ।

(ड) नट । ताह हईले, शिक्षकमहाशय, राजार सभके बिशुद्ध
एकटा स्तुतिवाक्य (मने मने) श्रिर करुन ।

(ढ) सूत्रधार । नट !

(१) व्यवहर्त्तव्यमिति पाठान्तरम् ।

নটঃ । অতিদুর্জন ইতি বক্তব্যম্ । (ণ)

দেয়ামপি হি বৈদেহ্যাং সাপবাদো যতী জনঃ ।

রচ্যোগৃহে স্থিতিমূলমগ্নিশুদ্ধৌ ত্বনিশ্চয়ঃ ॥৬॥

সর্ব্বথেতি । ব্যবহৃত্যে আচরণীয়ে পদার্থে সর্ব্বথা সর্ব্বেষু প্রকারেণ কৃতঃ কক্ষাত্ অবচনীয়তা অনিন্দনীয়তা স্যাৎ অপি তু কথমপি নেতৃত্বঃ । অতএবাবার্থাপত্তি-
রলঙ্কারঃ । সর্ব্বদা ব্যবহার্য্যে বস্তু যেন কেনাপি প্রকারেণ यस্য কস্যপি নিন্দনীয়-
স্যাৎবৈত্ব্যর্থঃ । অব হেতুমাহ জনী লোকঃ যথা স্ত্রীণাং তথা বাচাং স্ত্রীণামিব
বাচামিত্ব্যর্থঃ । অতীপমালঙ্কারঃ । সাধুলে প্রশস্ত্যে ভদ্রত্বং প্রতীয়র্থঃ দুর্জনঃ দোষোক্তাবনাৎ
খলী ভবতীতি শेषঃ । প্রায়েণ সর্ব্বাং জনঃ স্ত্রীণামিব বাচামপি অকারণং দোষমুদ্বাবয়-
তীত্যর্থঃ । অতএব উপস্থানসীতপদ্মতঃ সর্ব্বথানির্দোষলক্ষণচিন্তা নিষ্ফলীবেতি ভাবঃ ।

অব পরাঙ্কবাচ্যার্থঃ পূর্ব্বে প্রতি হেতুরিতি বাচ্যার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্গমলঙ্কার
ইত্যর্থাপত্যুপমাভ্যাসঙ্কাঙ্কিভাবেন সঙ্করঃ । অবচনীয়ত্বং নক্ত্যর্থঃ প্রধানঃ, তস্য তু
সমাসে গুণীভাবাহিষেয়াবিমর্শদোষঃ “নিন্দাঃভাবঃ ক্রতী ভবে”দিতি পাঠেন সমাধেয়ঃ ।

হি পদমসূয়াবাচকমব্যয়ম্ । “পিয়ুনী দুর্জনঃ খল” ইত্যমরঃ ॥৩॥

(ণ) নট ইতি । দুর্জন ইত্যব অতিদুর্জন ইতি বক্তব্যমিত্যর্থঃ সর্ব্বেরিতি শेषঃ ।
তথা চ সাধুঃ পরদোষমেব ন কথয়তি, সামান্যখলস্তু দোষিণী দোষং গুণিনী গুণ-
ভাষিত্বেন, অতিখলস্তু নির্দোষস্যপি দোষমুদ্বাবয়তীতি ভাবঃ ।

অতিদুর্জন ইতি বক্তব্যলৈ কারণমাহ দেয়ামিতি । হি তথাহি, যতী যস্মাঙ্জতীঃ
জনী লোকঃ বৈদেহ্যাং দেয়ামপি পরমপতিব্রতায়াং সীতায়ামপি অন্যত্র কা কথ্যেতি ভাবঃ ।
অতএবাবার্থাপত্তিরলঙ্কারঃ । সাপবাদঃ সনিন্দঃ চরিত্রনিন্দাকারীত্যর্থঃ । কিং তব

যে বিষয় সর্ব্বদা ব্যবহৃত হইয়া থাকে, তাহাতে সর্ব্বপ্রকারে
অনিন্দনীয়তা হইবে কিরূপে ? । মানুষ, যেমন জ্বীলোকের, তেমন
বাক্যের সাধুতার প্রতি দুর্জন হইয়া থাকে (জ্বীলোকের আশ্রয় বাক্যের
উপরেও অনর্থক দোষারোপ করিয়া থাকে) ॥৫॥

(ণ) নট । অতিশয় দুর্জন হয়, ইহাই বলা উচিত ।

সূত্র । যদি পুনরিয়ং কিংবদন্তী মহারাজং স্মৃশেৎ (১)
ততোঽতিকষ্টং স্যাৎ । (ত)

নটঃ । সৰ্ব্বথা ঋষয়ো দেবতাশ্চ শ্রেয়ো বিধাস্যন্তি (২) ।

কারণমিত্যাহ রচোঃ হে রাজসালয়ে রাবণমবনে ইতি যাবৎ, স্থিতির্নিবাস এব মূলম্—
অপবাদস্য কারণম্ একাকিনী সীতা দুর্দান্তদুশ্চরিতরাবণগৃহে স্থিতবতী, সূতরাং তस्याঃ
সচরিতরচা একান্তমসম্ভবৈবেতি কৃत्वा সীতাযাশ্চরিতং নিন্দতীত্যর্থঃ । তু কিন্তু অগ্নিশুদ্ধৌ
অগ্নিপরীক্ষয়া সীতায়া নিদ্রৌষলে অবধারিতোপি অনিশ্চয়ঃ সচরিত্রিয়ং সীতেনি নির্ণয়াभावঃ ।
তদুত্তরপ্রমাণেন নিদ্রৌষলে নির্ণৌতেঽপি যঃ সংশয়ানী নিন্দাং কৰোতি সঃ অতিদুৰ্জ্জন এবতি
भावঃ ।

অন প্রযমাঙ্কে দোষিতরূপকারণাভাবে অপবাদরূপতৎকার্যসঙ্গাবাৎ বিभावনা, তথা
চতুর্থপাদে অগ্নিশুদ্ধিরূপে হেতৌ সত্যপি নিশ্চয়রূপতৎকার্য্যাবাভাৎ বিশেষীকৃত্য অলঙ্কারঃ,
অনयोঃ সংসৃষ্টিঃ । অগ্নিশুদ্ধাবিত্যব অপিশব্দো বক্তব্যঃ কিন্তু নীক ইতি বাচ্যানभिधाननामा
দোষঃ, তথা অনিশ্চয় ইত্যব প্রধানস্য নজর্থস্য সমাসে গুণীভাবেৎ বিধেয়াविमर्शयेति
দোষদ্বয়ং “हेतुर्लङ्घास्थितिवक्त्रिशुद्धावपि तु संशयः” ইতি পাঠেন সমাধেয়ম্ ॥৬॥

(ত) স্মেতি । ইয়ং কিংবদন্তী সীতাচরিত্রবিষয়ে কুৎসিতা জনশ্রুতিঃ, যদি মহারাজং
স্মৃশেৎ রামচন্দ্রস্য কর্ণগৌচরীভবেদিত্যর্থঃ ততস্তদা অতিকষ্টং মহাদুঃখং স্যাৎ ভবেৎ
ইমাং কিংবদন্তী শুভা রামস্য দারুণং কষ্টং ভবিষ্যতীত্যর্থঃ । মহারাজং প্রতি স্যাদিতি
পাঠে তু মহারাজমার্থ্যং প্রতি স্যাদিত্যর্থঃ তদা লোকানাম্ অতিকষ্টং স্যাৎ নিদ্রৌষায়া
দৌষীক্ৰাবনাদিতি भावः ।

যে হেতু লোক, সীতাদেবীরও অপবাদ করিয়া থাকে; রাক্ষসগৃহে
অবস্থিতিই তাহার মূল; কিন্তু অগ্নিপরীক্ষায় নির্দোষতা প্রমাণ হইলেও
লোকের মনে তাহা নিশ্চয় হয় নাই ॥৬॥

(ত) সূত্রধার । এই কিংবদন্তী যদি মহারাজকে স্পর্শ করে
(মহারাজের কাণে যায়), তবে তাঁহার অত্যন্ত কষ্ট হইবে ।

(১) প্রতি স্যাৎ ইতি পাঠান্বয়ম্ । (২) স্তম্ভি করিষ্যন্তি ইতি পাঠমেদঃ ।

পরিক্রম্য । ভী ভীঃ । কৌদারীং মহারাজঃ ? । আকর্ণ্য । এবং

জন্মঃ কথয়ন্তি—(থ)

স্নেহাৎ সমাজয়িতুমৈত্ব দিনান্যমূনি
নৌত্বোৎসবেন জনকোঽয়ং গতো বিদেহান্ ।

দেব্যাঃ স্তুতৌ বিমনসঃ পরিসান্বনায

ধর্ম্মাসনাদ্বিশতি বাসগৃহং নরেন্দ্রঃ ॥৩৥

(থ) নট ইতি । ঋষযৌ বশিষ্ঠাদয়ঃ দেবতা ব্রহ্মাদয়শ্চ সর্ব্বথা দৈহিকং
বৈশ্যিকং মানসিকঞ্চ অযৌ মঙ্গলং বিধাষ্যন্তি করিষ্যন্তি সীতারামযৌরিত্যর্থঃ ।
সুতারামস্মাভির্দুর্ভাবনা ন কার্য্যেতি ভাবঃ ।

পরিক্রম্য রাজগৃহগমনার্থমিবা ক্রিয়ন্তং পদক্ষেপং কৃত্বৈত্বর্থঃ ।

ভী ভী ইতি অযৌধ্যানিবাসিনাং সম্বোধনম্ । মহারাজৌ রাম ইদারীং ক কুব
জ্ঞাস্তে ইতি শ্রেষঃ ।

আকর্ণ্য জনানামুত্তরং শ্রুত্বৈত্বর্থঃ । জনা অযৌধ্যাবাসিনী লোকাঃ, এবং বচ্যমাণম্ ।

কিং কথয়ন্তীত্যাহ স্নেহাদিতি । জনকৌ বিদেহরাজঃ স্নেহাৎ বাত্সল্যাৎ ন তু
গৌরবাদিত্যর্থঃ, সমাজয়িতুং জামাতৃন্ রামাদৌন্ সন্তোষয়িতুম্ এত্ব অযৌধ্যায়ামাগত্য
অমূনি দিনানি কতিপয়ান্ দিবসান্ ইত্যর্থঃ । উৎসবেন আনন্দেন নৌত্বা অতিবাহ্য অয়
বিদেহান্ স্বাধিকৃতজনপদং গতঃ । ততঃ কারণাত্ বিমনসঃ উৎকণ্ঠিতচিত্তায়া
দেব্যাঃ সীতায়াঃ পরিসান্বনায উৎকণ্ঠাপনৌদনায নরেন্দ্রৌ রামচন্দ্রঃ ধর্ম্মাসনাৎ
বিচারাসনাৎ বাসগৃহং শয়নাগারং বিশতি প্রবিশতি ।

বিদেহানিতি “বহুলবদস্বাদে”রিত্যাदिना बहुवचनम् ।

বসন্ততিলকা বচনম্—“ত্রীয়া বসন্ততিলকা তমজা জগৌ গঃ” ইতি লক্ষণাত্ ॥৩৥

(থ) নট । ঋষিগণ ও দেবতাগণ সর্ব্বপ্রকারে মঙ্গল করিবেন ।

(কতিপয় পদক্ষেপ করিয়া) ওহে ! মহারাজ এখন কোথায় ? (শুনিয়া)

লোকে এইরূপ বলিতেছে—

ইতি নিষ্ক্রান্তৌ । (৬)

প্রস্তাবনা । (ধ)

(৬) ইতীতি । ইতি উক্তপ্রকারেণ প্রতিপাদ্যবিষয়ং বিজ্ঞাপ্য নিষ্ক্রান্তৌ রঞ্জালয়া-
 ত্তিগতৌ নটসুধারাবিতি শিষ্যঃ ।

(৬) প্রেতি । প্রস্তাবয়তি প্রতিপাদ্যবিষয়মুত্থাপয়তি যা বাক্যাবলী সা প্রস্তাবনা ।
 তথা চ সাহিত্যদর্পণঃ—

“নটী বিদূষকৌ বাপি পারিপার্শ্বিক এব বা ।

সুধারিণে সঙ্কীর্ণাঃ সংলাপং যব কুর্ব্বতে ॥

চিত্তবাক্যৈঃ স্বকাব্যোক্ত্যৈঃ প্রস্তুতচিত্তিভির্মিত্যঃ ।

আমুখং ততু বিজ্ঞেয়ং নাম্না প্রস্তাবনাপি সা ॥”

সা চেয়ং প্রয়োগাতিশয়রূপা, সীতারামবিষয়কসংলাপরূপে একক্সিন্ প্রয়োগে প্রচলতি
 সতি “ধর্ম্মাসনা দ্বিশতি বাসগৃহং নরেন্দ্র” ইতি প্রযুক্তৌ অন্যপ্রয়োগেণ সীতারামরূপযোঃ
 পাবয়ীঃ প্রবেশস্য সূচিতলাত্ । যথা সাহিত্যদর্পণঃ—

“যদি প্রয়োগ একক্সিন্ প্রয়োগোঃন্যঃ প্রযুজ্যতে ।

তেন পাবপ্রবেশশ্চ তু প্রয়োগাতিশয়স্তদা ॥”

কেচিত্তু ‘বিশতি’ ইতি বর্তমানকালনির্দেশাত্ প্রবর্তকরূপা প্রস্তাবনৈয়ম্ ।

“কালং প্রবর্তমানশ্চিল্য সুবধূগ্ যব বর্ণয়েত্ ।

তদাশ্রয়শ্চ পাবস্য প্রবেশস্তত্ প্রবর্তকম্ ॥”

মহারাজ জনক, আপ্যায়িত করিবার জন্ত আসিয়া, এই কয় দিন
 উৎসবে অতিবাহিত করিয়া, আজ বিদেহদেশে গিয়াছেন । সেই
 কারণে বিষমচিহ্নিত সীতাদেবীর সাজনার জন্ত, মহারাজ (রামচন্দ্র)
 বিচারালয় হইতে বাসগৃহে প্রবেশ করিতেছেন ॥ ৭ ॥

(৬) (ইহার পর উভয়ে চলিয়া গেল ।)

(ধ) প্রস্তাবনা ।

ततः प्रविशत्यासनस्थो रामः सीता च । (न)

रामः । देवि ! समाश्वसिहि, न ते हि गुरवश्चिरं
शक्नुवन्त्यस्मान् वियोक्तुम् (१) । (प)

इति साहित्यदर्पणादिति वदन्ति । तदसत्, तथाहि तिङ्र्थो न वर्त्तमानत्वादिः,
किन्तु यत्र एव । तथा च शब्दशक्तिप्रकाशिकायां जगदीशः—

“जीवनयोन्यादिनिखिलयत्रगतं यत्रत्वमेव तिङ्ः शक्यतावच्छेदकम् ।”

भवतु वा काल एव तिङ्र्थः, तथापि यत्र साक्षाद्वाचकपदेन वर्त्तमानो वसन्तादि-
विशेषकालोऽभिधीयते तत्रैव प्रवर्त्तकं भवेत् । यथा—प्रातः शरत्समय एव विशुद्धकाल”
इति दर्पणकारिणीदाहृतम् । अन्यथा “क्रूरग्रह” इत्यादौ लघात्यके “दीपादन्यस्यादपि”
इत्यादौ कथोद्वाते “सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणीऽयम्” इत्यादौ प्रयोगातिशये “तवास्मि
गौतरागेण” इत्यादाववलगितस्थलेऽपि च प्रवर्त्तकत्वप्रसङ्गस्योर्दुर्निवार एवेति सुधीभि-
र्विभावनीयम् ।

(न) तत इति । ततो नटसूत्रधारयोर्निष्क्रमणानन्तरम् । आसनस्थो रामः
सीता च आसनस्था प्रविशति सभ्यानां दृष्टिगोचरीभवति । अत्र विशधातोः सभ्यदृष्टि-
गोचरत्वेन रुद्धिमूला जहत्स्वार्था लक्षणा, तेन आसनस्थस्य स्वयं प्रवेशो न विरुद्ध इति
बोध्यम् । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ।

(प) राम इति । समाश्वसिहि स्वजनविच्छेदजनितविषादरहिता भवेत्यर्थः ।
हि यस्मात्, ते गुरवः जनकादयः अस्मान् चिरं वियोक्तुं वियुज्य स्यातुं न शक्नुवन्ति ;
स्नेहाकृष्टाः पुनरप्यचिरादेव आगमिष्यन्तीति भावः । जनकी रामस्य अश्रुत्वेन गुरुरिति
गुरव इत्युक्तम् । तथा च देवलः—

“आचार्यश्च पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।

मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ ।

वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येति गुरवो मताः ॥”

(न) (तदनन्तरं आसनस्थं अवस्थाय रामः ७ सीतां प्रवेशः ।)

(१) वियोक्तुं विहातुमिति पाठभेदौ ।

किन्त्वनुष्ठाननित्यत्वं स्वातन्त्र्यमपकर्षति ।
सङ्कटा ह्याहिताग्नीनां प्रत्यवायैर्गृहस्थता ॥८॥

ननु यदि स्नेहात् पुनरप्यागमनसम्भावना, तदा कथमिदानीमपि अस्मान् विहाय गता इत्याह किन्त्विति । अनुष्ठानानाम् अग्निहोवादिकर्मणां नित्यत्वं सति सम्भवे अपरिहाय्यत्वं कर्तृ स्वातन्त्र्यं स्वाधीनतां स्वेच्छाचारित्वमित्यर्थः अपकर्षति निवारयति नित्यकर्मकरणार्थमेव जनकः स्वर्गं गत इति भावः । हि तस्मात् आहिता वेदविधानेन स्थापिता अग्नयो-
यैक्षेष्मामाहिताग्नीनां गृहस्थता गृहान्तरे अवस्थानं प्रत्यवायैः पापैः सङ्कटा सविघ्ना साग्निकानां नित्यकर्तव्यहोममपह्वाय गृहान्तरे अवस्थानेन पापं भवतीत्यर्थः ।

अत्र जनकप्रस्थानरूपकार्यस्य अनुष्ठाननित्यत्वरूपे एकस्मिन् कारणे सति गृहान्तरे अवस्थानं पापजनकमिति कारणान्तरनिर्देशात् समुच्चयीऽलङ्कारः ।

नित्यकर्मणामपरिहाय्यत्वेन इच्छानुसारेणैकवाधिककालावस्थानासम्भवात् विशेषतः साग्निकानां होममपह्वाय गृहान्तरे अवस्थानस्य पापजनकत्वात् जनको गृहं गत इति सरलार्थः ।

“यदकरणे प्रत्यवायस्तन्नित्य”मिति वेदान्तसारः ।

“यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” इति श्रुत्या

“पूर्वं व्रतं गृहीत्वा यो नाचरेत् ज्ञानदुर्बलः ।

जीवन् भवति चाण्डालः मृतः श्वा चैव जायते ॥”

इति श्रुत्या च अग्निहोवादीनां नित्यत्वम्, अकरणे प्रत्यवायजनकत्वञ्च प्रतिपत्तव्यम् । किन्तु प्रयोजनवशात् अग्निहोवादिनित्यकर्मकरणाय प्रतिनिधिविधानानन्तरं स्वल्पकालीनः प्रवासोऽपि शास्त्रीयः । यथा कन्दोगपरिशिष्टम्—

“निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यर्त्विजं तथा ।

प्रवसेत् कार्यवान् विप्रोऽथैव न चिरं वसेत् ॥”

(प) राम । देवि ! आशुस्तु ह७ । कारण, সেই গুরুজনবর্গ
আমাদিগকে ছাড়িয়া বহুকাল থাকিতে পারিবেন না ।

সীতা । জানামি অজ্ঞত ! জানামি । কিন্তু সন্দাব-
 আরিণো বন্ধুজ্ঞবিষ্ময়োহীহী হোন্তি । (ফ)

রামঃ । এবমেতৎ । এতৈ হি হৃদয়মৰ্ম্মচ্ছিদঃ সংসারভাৱাঃ
 যৈৰ্য্যো বীৰ্হত্সমানাঃ সন্ত্যজ্য সৰ্বান্ কামানরণ্যে মনীষিণো
 বিশ্বাস্যন্তি । (ব)

(ফ) জানামি আৰ্য্যপুত্ৰ ! জানামি । কিন্তু সন্তাপকাৰিণো বন্ধুজনবিপ্ৰযোগা ভবন্তি ।

শাৰতাৰতপঃ—“শ্ৰীতং কৰ্ম্ম স্বয়ং কুৰ্যাৎ অন্যোঽপি স্মাৰ্ত্তমাচৰেৎ ।

অশক্তৌ শ্ৰীতমপ্যন্যঃ কুৰ্যাৎ চাচাৰমন্ততঃ ॥”

অতএব কতিপয়দিবসার্থে জনকঃ সমাগম্য পুনৰ্গত ইতি বীৰ্য্যম্ ।

“হেতবধাৰণপ্ৰশ্নবিশেষেণ তথাহি হি” ইতি শব্দাৰ্ণবঃ ॥৮॥

(ফ) সীতেতি । আৰ্য্যো গুৰুঃ স্বশূৰ ইতি যাবৎ, তস্য পুত্ৰ ইত্যৰ্য্যপুত্ৰ ইতি
 আৰ্য্যাকৃতং ভৰ্ত্তৃসম্বোধনমেতৎ নাটকাদিষু প্ৰসিদ্ধম্ । বন্ধুজনানাং পিতৃদেৱানাং বিপ্ৰযোগাঃ
 বিচ্ছেদাঃ । খেদবশাৎ জানামি জানামি ইতি দ্বিৰুক্তিঃ । তথা চীতম্—

“বিবাদে বিস্ময়ে হৃষে খেদে দৈন্যে ঽবধাৰণে ।

প্ৰসাদনে সম্ভ্ৰমে চ দ্বিস্মিৰুক্তিৰ্ন দৃশ্যতি ॥”

সীতায়াঃ শিচ্চিত্বাদুদ্ববংশীভবত্বাচ্চ তদ্ব্যচ্যেয়ং শৌরসেনী ভাষা । তথা চ দৰ্পণঃ—

“পুৰুষাণামনীচানাং সংস্কৃতং স্যাৎ কৃতাত্মনাম্ ।

শৌরসেনী প্ৰযোক্তব্যতাৱশীনাচ্চ বীৰ্হিতাম্ ॥”

আসা সাধনপ্ৰণালী গৌৰবভয়াৎ পৰিহৃত৷ ।

তবে বেদোক্ত কাৰ্য্যেৰ অৱশ্যকৰ্ত্তব্যতা, স্বাধীনতা লোপ কৰে ।
 স্তত্ৰাং সামগ্ৰিকদিগেৰ গৃহান্তৰে অৱস্থান, প্ৰত্যাবাস্তৱাৰা বিস্ত্ৰিত (সামগ্ৰিক-
 গণ, পাপ হইবাৰ ভয়ে দীৰ্ঘকাল অগ্ৰ স্থানে থাকিতে পাৰেন না) ॥৮॥

(ফ) সীতা । জানি, আৰ্য্যপুত্ৰ ! জানি । কিন্তু বন্ধুজনেৰ বিচ্ছেদ,
 সন্তাপ জন্মাইয়া থাকে ।

প্রবিশ্য কচ্চু কৌ । রামভদ্র ! ইত্যৰ্ছোক্তে সাশঙ্কম্ । মহারাজ ! (ম)

(ধ) রাম ইতি । এতৎ ত্বযোক্তম্ এবং ময়াপি স্বৌকার্য্যং সত্যমিত্যর্থঃ । এতে সর্বৈ রক্ষাভিরনুভূয়মানাঃ সংসারভাৱাঃ জগতঃ স্বভাৱাঃ প্রিয়বিচ্ছিন্নপ্রিয়সংযোগাদয় ইত্যর্থঃ । হৃদয়মৰ্ম্মচ্ছিদঃ হৃদয়সম্বিন্ধ্যানবিশ্লিষকাঃ মহাদুঃখকরা ইত্যর্থঃ । যৈষ্যঃ সংসারভাবৈষ্যঃ বীৰ্জভূতসমানা বিরক্তাঃ সন্তাঃ, মনৌষিণঃ জ্ঞানিনী জনাঃ সৰ্ব্বান্ কামান্ কামনাবিষয়ান্ ধনজনাदीন্ সন্ত্যজ্য বিহায় অরঞ্জে বনে বিষ্রাম্যন্তি শান্তি' লভন্তে । গৃহস্থ্যতিপচ্চ এৱ সংসারভাৱাঃ প্রবলীভৱন্তি, ব্যবহারোপযোগিবস্তুসমাসাদনেন সৰ্বদা মহান্ পরিশ্রমশ্চ স্যাৎ ; তৎ পরিত্যাগে তু বিষ্রাম এৱ স্যাদिति ভাৱঃ । সংসারে প্রায়েণৈৱ নিরবচ্ছিন্নদুঃখানি, কদাপি যদি কিচ্ছিদপি সুখং স্যাৎ, তদপি দুঃখমিশ্রিতমেৱ ইতি বিষ্রামসুখার্থং বনগমন-মেৱ শ্রেয় ইতি ভাৱঃ । তথা চ পাতঞ্জলসূত্রম্—

“পরিণামতাপসংস্কারদুঃখৈর্গুণবৃদ্ধিবিরোধাচ্চ দুঃখমেৱ সৰ্বং বিৱেকিনঃ ।”

মুক্তিৱাদে গদাধরমহাচার্য্যার্থ—“অস্মিন্ সংসারকান্তারে কিয়ন্তি দুঃখদুর্দিনানি কিয়তৌ বা সুখস্বদ্যৌতিকা” ইত্যাদি ।

“সংসারশ্চ মিথ্যাধীপ্রভৱা ৱাসনে”তি প্রামাণ্যৱাদে গদাধরঃ ।

“স্বাষ্ট্যষ্টোপনিষদ্বশরীরপরিগৃহঃ সংসারঃ” ইতি তু কাতন্ত্ৰপরিশিষ্টটীকায়াং গোপীনাথঃ ।

“ভাৱঃ সত্তা স্বভাৱাভিপ্রায়চেষ্টাত্মজন্মসু” ইত্যমরঃ ।

(ম) প্রবিশ্যেতি । রজ্জ্বালয় ইতি শিষ্যঃ । অন্তঃপুরাধ্যক্ষো বিহান্ বৃদ্ধব্রাহ্মণঃ কচ্চু কৌ । তথা চ মরতঃ—

“অন্তঃপুরচরো বিপ্রো বৃদ্ধী গুণগণান্বিতঃ ।

সৰ্বশাস্ত্রার্থকুশলঃ কচ্চু কৌল্যমিধীয়তে ॥

জরাবৈক্লব্যযুক্তেন বিশিষ্টগাৱেষে কচ্চু কৌ ।”

(ব) রাম । ইহা আমিও স্বীকার করি । সংসারের এই সকল অবস্থা, হৃদয়ের মৰ্ম্মস্থান ছেদ করে ; জ্ঞানিগণ, সংসারের যে সকল অবস্থা হইতে বিরক্ত হইয়া, সমস্ত কামনা পরিত্যাগ করিয়া, বনে যাইয়া বিশ্রাম করেন ।

46 601202

c/d.

स = 3/9

स ८३

प्रथमोऽङ्कः ।

c/d. yunior

२१

रामः । सम्मितम् । आर्य्य ! ननु रामभद्र इत्येव मां
 सन्वीधनादिकं कृतम् । किन्तु इदानीमपि तदभ्यासवशात् सहसा रामभद्र इत्येव तत्-
 सन्वीधनपदे मुखान्निर्गते इदानीं राजचक्रवर्तिनः गौरवसम्भूतसन्वीधनं विना शिशूचित-
 रामभद्र इति सन्वीधनं नितान्तमनुचितमित्यनुमीयमानं रामस्य रोषमपनेतुं तत्क्षणात्
 महाराज इत्युक्तम् । इति बोधयितुं महाकविना साशङ्कमित्युक्तम् । रामभद्र ! अवधारय
 इतिवाक्यसमुदायस्य 'रामभद्र' इत्येव अर्थं स्यादत उक्तम् "इत्यर्द्धोक्त" इति । उक्तमिति
 भावे क्तः ।

(म) राम इति । बाल्ये लालनतर्जनभर्त्सनादिकं कृतवतः कञ्चुकिन इदानीमयं
 शिष्टाचारी नितान्तमनावश्यक इति स्मितकारणं रामस्य ।
 "ईषद्विकासि नयनं स्मितं स्यात् स्पन्दिताधर"मिति स्मितलक्षणम् ।
 नन्विति अनुरोधः । "प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु" इत्यमरः । तातपरिजनस्य
 पितृपरिवारस्य वयसा बाल्यशिक्षकत्वेन च पितृस्थानीयस्य इत्यर्थः, मां प्रति रामभद्र इत्येव
 उपचारः सन्वीधनव्यवहारः शोभते सङ्गच्छत इत्यर्थः । गुरुजनकृतं बाल्यसल्यव्यञ्जकं
 सन्वीधनं यथा चिराय श्रुतिमधुरं भवति न तथा गौरवसूचकमिति भावः । तत्तस्मात्
 यथाभ्यस्तम् अभ्यस्तं रामभद्र इति सन्वीधनमनतिक्रम्य अभिधीयताम् उच्यतां रामभद्र इत्येव
 सम्बुध्यतामित्यर्थः । अनेन रामस्य महाविनयसौजन्यं प्रकटीकृतं कविना ।

"उपचारी व्यवहार" इति दुर्गसिंहः ।

(ड) कञ्चुकी । (प्रवेश कांरगा) रामभद्र ! (एहि अर्द्धोक्तिर
 पर आशङ्कार सहित) महाराज ! ।

(म) राम । (द्वेय हाश्वेर सहित) आर्य्य ! आमार प्रति
 पितार परिजनवर्गेर 'रामभद्र' एहिरूप व्यवहारइ शोभा पाय,
 सुतरां अभ्यास अनुसारेइ बलिबेन

पाठ्य-पुस्तक-विभाग

কঞ্চুকী । দেব ! ঋষ্যশৃঙ্খায়মাষ্টাবক্রঃ সম্মাতঃ । (য)
সীতা । অজ্ঞ ! তদো কিং বিলম্বোঽদি । (র)
রামঃ । ত্বরিতং প্রবেশয় ।

কঞ্চুকী নিষ্ক্রান্তঃ ।

প্রবিশ্য অষ্টাবক্রঃ । স্বস্তি বাম্ । (ল)

রামঃ । ভগবন্ ! অম্বিবাদয়ে । ইত আস্বতাম্ । (ব)

সীতা । ভগবন্ ! যমো দে, অবি কুসলং সজামাতুঃ স
গুরুজ্ঞস্ব (১) অজ্ঞায়ে সন্তায়ে অ । (শ)

(র) আর্থ্য ! ততঃ কিং বিলম্ব্যতে ? ।

(য) কঞ্চুকী । অষ্টাবক্রঃ অষ্টাবক্রনামা মুনিঃ । সম্মাতঃ অযোধ্যামিতি শিষ্যঃ,
ভবদর্শনার্থং মুপস্থিত ইত্যর্থঃ ।

(র) সীতেনি । ততস্তদা কিং বিলম্ব্যতে প্রবেশয়িতুমিতি শিষ্যঃ ।

(ল) প্রবিশ্যতি । বাং যুবাধ্যাম্, স্বস্তি চেমম্ । যুবধোর্মঙ্গলং ভবত্বিত্যর্থঃ ।
“স্বস্ত্যাশীঃ চেমপুণ্ড্রাদৌ” ইত্যমরঃ । “নমঃ স্বস্তি—” ইत्याদিদ্বিচরণম্, ততো
“বাং নৌ দ্বিলে” ইতি বামাদেশঃ ।

(য) কঞ্চুকী । দেব ! ঋষ্যশৃঙ্খের আশ্রম হইতে অষ্টাবক্র
আসিয়াছেন ।

(র) সীতা । আর্থ্য ! তবে বিলম্ব করিতেছেন কেন ? ।

রাম । শীঘ্র প্রবেশ করান ।

(কঞ্চুকী চলিয়া গেলেন)

(ল) অষ্টাবক্র । (প্রবেশ করিয়া) আপনাদের মঙ্গল হউক ।

(ব) রাম । ভগবন্ ! নমস্কার করি । এই স্থানে উপবেশন করুন ।

(১) সম্মাতগুরুজ্ঞস্ব ইতি পাঠান্তরম্ ।

সেই ক্ষেত্রে যাতে ভগবানী পতি

রামঃ । নিবিঘ্নঃ সৌমপীথী আবুত্তো মে মগবানৃষ্মত্ঃ,

আর্য্যা চ শান্তা ? । (ঘ)

সীতা । অহ্মে বি সুমরেদি ? । (স)

অষ্টা । উপবিশ্ব । অথকিম্ । দেবি ! কুলগুরুর্মগবান্
বশিষ্ঠস্বামিদমাহ—(হ)

(শ) ভগবন্ ! নমস্ते, অপি কুশলং সজামাতকস্য গুরুজনস্য আর্য্যায়াশ্চ
শান্তায়াঃ ? ।

(স) অস্মানপি স্মরতি ? ।

(ঘ) রাম ইতি । অভিবাদ্যে প্রণমামি ভবন্তমিতি শিষ্যঃ । ইত আস্যতাম্ অস্মিন
স্থানে উপবিশ্বতাম্ ।

(শ) সীতৈতি । সজামাতকস্য ঋষ্যশৃঙ্গসহিতস্য গুরুজনস্য কৌশল্যাদেঃ ।
আর্য্যায়াঃ পুণ্ড্রায়াঃ । অপি কুশলং মঙ্গলং কিম্ ।

“গর্হাসমুচ্চয়প্রশ্নশঙ্কাসম্ভাবনাশ্বপি” ইত্যমরঃ ।

(ঘ) রাম ইতি । পানং পীতং ভাবে ক্তঃ, সৌমস্য পীতং সৌমপীতং তদস্মাসীতি
সৌমপীথী পৃষোদরাদিত্বাৎ তকারস্য যকারঃ । আবুত্তো ভগিনীপতিঃ “ভগিনীপতিরাবুত্”
ইত্যমরঃ । নিবিঘ্নঃ বিঘ্নশূন্যঃ আর্য্যা শান্তা চ নিবিঘ্নেতি শিষ্যঃ । অথ কাঙ্ক্য প্রশ্নো
ব্যজ্যতে । সীতাপ্রশ্নে নৈব জ্ঞাতব্যজিহ্বাসানির্বাহে আবেগেন রামস্বাপি পুনস্তথৈব প্রশ্ন ইতি
ন দোষঃ ।

(স) সীতৈতি । অত্রাপি অপিশব্দঃ প্রশ্নার্থঃ ।

(শ) সীতা । ভগবন্ ! আপনাকে নমস্কার করি । জামাতার
সহিত গুরুজনবর্গের এবং আর্য্যা শান্তাদেবীর মঙ্গল ত ? ।

(ঘ) রাম । সৌমপাথী আমার ভগিনীপতি ভগবান্ ঋষ্যশৃঙ্গ এবং
আর্য্যা শান্তাদেবী নিবিঘ্নে আছেন ত ? ।

(স) সীতা । আমাদিগকে স্মরণ করিতেছেন ত ? ।

বিশ্বম্ভরা ভগবতী ভবতীমস্মত
 রাজা প্রজাপতিসমো জনকঃ পিতা তে ।
 তেষাং বধূস্বমসি নন্দিনি ! পার্থিৱানাং
 যেষাং কুলেষু (১) সৱিতা চ গুরুর্বযশ্চ ॥৫॥

(হ) অটতি । অধকিমিতি স্বীকারার্থমেকমব্যয়ম্ । ঋত্বয়ঃ কৌশল্যাদিঃ
 শ্রান্না চ কুশলসাক্ষে স্মরতি চ যুস্মানিত্যর্থঃ ।

বিশ্বম্ভরেতি । ভগবতী মাহাত্ম্যবতী বিশ্বং বিমর্তীতি বিশ্বম্ভরা পৃথিবী “নামি
 তম্ভ—” ইत्याদিদ্বাং, ভবতী ত্বাম্ অস্মত উত্পাদিতবতী, তথা প্রজাপতিসমঃ প্রজানাং
 সানুরাগপরিপালনাৎ তপীমাহাত্ম্যাস্ত্র ব্রহ্মণা তুল্যো রাজা জনকস্তু তথ পিতা পরি-
 পালকঃ । হে নন্দিনি ! কন্যাসদৃশি ! আনন্দকারিণি ! ত্বং তেষাং পার্থিৱানাং রাজ্ঞাং
 বধূঃ সুষা অসি, যেষাং কুলেষু বংশেষু নানাশাখত্বাৎ হুবচনং সৱিতা সাচা ব্রহ্মণ্যদেবঃ সূর্য্যো
 গুরুঃ পিতা উত্পাদক ইত্যর্থঃ, তথা বযশ্চ গুরৱ উপদেষ্টারঃ । তৱ মাতৃপিতৃভর্তৃণাং
 সর্বপ্রার্থনানুরূপশ্চেতনমিত্যর্থঃ ।

অত্র প্রজাপতিসম ইতি অর্থী সমাসগতীপমা, জনকঃ পিতা ইতি প্রথমতঃ পুনরুক্তত্ব-
 প্রতীতিঃ পরন্তু জনকী জনকনামা ইত্যর্থভেদাৎ পুনরুক্ত্যবদাভাসঃ, সৱিতা চ গুরুর্বযশ্চ
 ইত্যত্র উভয়ীরেকগুরুত্বধর্ম্মযোগাৎ তুল্যযোগিতা, তথা সীতায়া ভাগ্যবত্বরূপকার্য্যস্য পৃথিবী-
 কন্যাত্বরূপে একস্মিন্ কারণে সত্যপি জনককন্যাত্বসূর্য্যবংশীয়রাজবধূত্বরূপকারণান্তর-
 দ্বয়োপন্যাসাত্ সমুচ্চয়শ্চেতি, এতেষামঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ । এষাং লক্ষণান্যনুসন্বেয়ানি ।
 তথা যচ্ছব্দস্য শিবে পাঠাধিঘোষিমর্শদোষঃ, স তু চতুর্থপাদে প্রথমং পরঞ্চ তৃতীয়পাদে
 পঠিত্বা সমাধেয়ঃ ।

(হ) অষ্টাবজ্জ । (উপবেশন করিয়া) হাঁ ; দেৱি ! কুলগুরু
 ভগৱান্ বশিষ্ঠ, আপনাকে ইহা বলিয়াছেন ।

ভগৱতী পৃথিবী, তোমাকে প্রসব করিয়াছেন ; প্রজাপতির তুল্য

(১) মহেশু ইতি পাঠভেদঃ ।

তত্ কিমন্যদাশাস্মহে, কেবলং বীরপ্রসবা ভূয়াঃ । (অ)

রামঃ । অনুগৃহীতাঃ স্মঃ । (ক)

লৌকিকানাং হি সাধূনামর্থ্যং বাগনুবর্ত্ততে ।

ঋষীণাং পুনরাখ্যানাং বাচমর্থ্যাঃ অনুধাবতি ॥১০॥

সীতায়াঃ পৃথিবীকন্যাত্বি প্রমাণং যথা রামায়ণম্—

“অথ মে ক্লপতঃ স্ত্রবং লাঙ্গলাদুখ্যিতা ততঃ ।

স্ত্রবং শীঘ্রতয়া লব্ধ্বা নান্মা সীতেতি বিশ্বিতা ॥

ভূতলাদুখ্যিতা সা তু ব্যবহৃত মমাত্মজা ।”

বসন্ততিলকা বচম্ ॥৫॥

(অ) তদিতি । তত্ স্মাত্ অন্যত্ পুত্রভিন্নং কিম্ আশাস্মহে আশিষা যোজয়ামঃ পুত্রভিন্নানাং সর্বেষামেব প্রার্থনীয়ানাং সজ্জাবাদিত্যর্থঃ । প্রসূয়ত ইতি প্রসবঃ পুত্রঃ বীরঃ প্রসবী যস্যাঃ সা তাড়শী । ভূয়া ইতি আশীর্লিঙ্ঘ্ ।

(ক) রাম ইতি । অনুগৃহীতাঃ লব্ধকরুণাঃ স্মঃ সীতয়া সহ বয়মিত্যর্থঃ, তেষামাশীর্বাদস্য অব্যর্থত্বাদিতি ভাবঃ ।

কথমিত্যাহ লৌকিকানামিতি । হি যস্মাত্, লৌকিকানাং প্রাকৃতানাং সাধূনাং সত্যবাদিনাং বাক্য বাক্যম্ অর্থম্ অভিধেয়ং বস্তু অনুবর্ত্ততে লব্ধীকৃত্য প্রসরতি, পুনঃ কিন্তু অর্থঃ অভিধেয়বিষয়ঃ আখ্যানাং প্রাথমিকানাং ঋষীণাং বশিষ্ঠাদীনাং বাচং বাক্যম্ অনুধাবতি অনুসৃত্য উত্পদ্যত ইত্যর্থঃ । লোকে যদ্যদবস্তু প্রসিদ্ধমসি প্রাকৃতসত্যবাদিন-সত্তদেব বদন্তি, ন তু তेषাং বাক্যতী বস্তুস্বরসুত্পদ্যতে, কিন্তু ব্রহ্মবর্ষ্যো যদ্যদবদন্তি তত্ দেব অসদপি উত্পদ্যতে ইতি সরলার্থঃ । অতএবাস্মাকং বীরপুত্রোৎপত্ত্যব্যবহীতি ভাবঃ ।

অথ লৌকিকসাধুভ্যো বশিষ্ঠাদীনামাধিক্যপ্রতিপাদনাৎ ব্যতিরিকালঙ্কারঃ, তথা রাজা জনক, তোমার পিতা এবং হে নন্দিনি ! তুমি সেই রাজগণের কুলবধূ, যাঁহাদের বংশে সূর্য্যদেব এবং আমরা গুরু ॥৯॥

(অ) সূত্রাং অত্র কি আশীর্বাদ করিব ; কেবল বীরপ্রসবিনী হও ।

(ক) রাম । অনুগৃহীত হইলাম ।

অষ্টা । ইদঞ্চ ভগবত্যা অরুন্ধ্যত্যা দেবীভিঃ শান্তয়া চ
 ভূয়ো ভূয়ঃ সন্দিষ্টম্, 'যঃ কশ্চিদ্গৰ্ভদৌহদৌ ভবত্যস্যাঃ সৌঃস্বশ্ব-
 মচিরাৎ সম্পাদয়িতব্য' ইতি । (খ)

রামঃ । ক্রিয়তে, যদ্যেবা (১) কথয়তি । (গ)

অপ্রস্তুতেভ্যঃ সামান্যমৃগৈঃ প্রস্তুতস্য বিশেষস্য বশিষ্ঠস্য প্রতীতৈরপ্রস্তুতপ্রশংসা চ অনযো-
 রজ্জাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ ।

ঋষীণামপি সাধুলমসি তদ্ব্যবহৃত্যে লৌকিকানামিত্যুক্তম্, আয়চ্চেষ্যস্তু অলৌকিকাঃ,
 লৌকিকা অসাধবস্তু যদস্তু নাসি তদপি বদন্তি, অতস্পীষাং বাক্যানামর্থানুসারিত্বমপি
 নাসি মিথ্যাবাদিত্বাদিতি তদ্ব্যবহৃত্যে সাধুনামিত্যুক্তম্ ॥ ১০ ॥

(খ) অষ্টেতি । দেবীভিঃ কৌশল্যাদিভিঃ । ভূয়ো ভূয়ঃ বারংবারম্ । সন্দিষ্ট-
 বাচিকং প্রে্ষিতম্ । অস্যাঃ সীতায়াঃ যঃ কশ্চিৎ বিপুলায়াসসাখ্যৌস্পীল্যর্থঃ । গৰ্ভদৌহদঃ
 গৰ্ভকালীনঃ পানভোজনাদেবমিলাষঃ । “দৌহদৌ দৌহদং যদ্বা লালসে”তি হেমচন্দ্রঃ ।
 ‘সাদ’ ইতি লোকপ্রসিদ্ধঃ । সম্পাদয়িতব্যঃ ত্বয়েতি শিষ্যঃ ।

(গ) রাম ইতি । ক্রিয়তে অস্যা অমিলাষঃ সম্পাদ্যতে, ময়েতি শিষ্যঃ । এষা
 সীতা যদি কথয়তি, স্বামিলাষং যদি ব্যনক্তীত্যর্থঃ । ইয়সীদৃশী বিনয়লজ্জানিহতা
 যৎ কিমপি ন কথয়তি, সুদরাং সমাপি তৎসম্পাদনং ন ঘটতে ইতি ভাবঃ । যদ্যদেষেতি
 পাঠে যদ্যৎ কথয়তি তত্ ক্রিয়ত ইত্যর্থঃ ।

কারণ, প্রকৃত সাধুদিগের বাক্য, অর্থের অনুসরণ করে; কিন্তু
 অর্থ, প্রাচীন ঋষিদিগের বাক্যের অনুগামী হয় ॥ ১০ ॥

(খ) অষ্টাবক্র । ভগবতী অরুন্ধতী, দেবী কৌশল্যাশ্রুতি এবং
 শান্তাদেবী, ইহা বার বার বলিয়া পাঠাইয়াছেন, ‘গৰ্ভকালীন ইহার
 (সীতাদেবীর) যে কোন অভিনাষ হইবে, অচিরাৎ তাহা অবশ্যই
 সম্পাদন করিবে ।’

(১) যদ্যদেষা ইতি পাঠান্তরম্ ।

অষ্টা । ননান্দুঃ পত্যা চ দেব্যাঃ সন্দিষ্টমৃষ্যমৃদ্ধেণ—‘বত্সে !
কঠোরগর্ভে’তি নানীতাসি, বত্সো’পি রামমদ্রস্বদ্বিনোদনার্থমেব
স্থাপিতঃ । তত্ পুত্রপূর্ণীত্বে সজ্জামায়ুস্মতী’ দ্রুচ্যামী’তি । (ঘ)

রামঃ । সহর্ষাশ্মিতম্ । তথাস্তু । ভগবতা বশিষ্ঠেন কিমা-
দিষ্টো’স্মি ? । (ঙ)

অষ্টা । শ্রুয়তাম্—

। জামাত্যজ্ঞেন বয়ং নিরুদ্ধা-

স্বং বাল এवासि नवञ्च राज्यम् ।

युक्तः प्रजानामनुरञ्जने स्या-

स्तस्माद्यशो यत् परमं धनं वः ॥১১॥

(ঘ) অষ্টেতি । ননান্দা ভবত্ভগিনী তস্যাঃ “ননান্দা নন্দিনী নন্দা পতিস্বসে”তি
শব্দরবাবলী । দেব্যাঃ সীতায়াঃ । কিং সন্দিষ্টমিত্যাহ বত্স ইত্যাদি । ত্বং কঠোরগর্ভা
পূর্ণগর্ভা ইতি হেতীর্নানীতাসি সমাশ্রয়মিত্যর্থঃ । অত্র “যানাদিভ্রমণম্ভৈব সাষ্টমাৎ
স্বী ন চাহতী”তি শাস্ত্রং হেতুত্বেন কেचित্ পঠন্তি । পুত্রেণ পূর্ণং উত্সঙ্গঃ ক্রীড়ী
যস্যাস্তাম্ । আয়ুস্মতী সীতাম্ । ইতি সন্দিষ্টমিত্যনেনাব্যয়ঃ ।

(ঙ) রাম ইতি । ঋষ্যমৃদ্ধেণ যথা উক্তং তথা অস্তু ইত্যর্থঃ ।

(গ) রাম । করি ; যদি ইনি বলেন ।

(ঘ) অষ্টাবক্ । সীতাদেবীর ননদেব পতি ঋষ্যশৃঙ্গ বলিয়া
পাঠাইয়াছেন, ‘বৎসে ! তুমি পূর্ণগর্ভা বলিয়া তোমাকে আনি নাই ;
বৎস রামভদ্রকেও তোমার সাহসনার জন্তই রাখিয়াছি । অতএব পুত্রপূর্ণ
ক্রোড় অবস্থায় তোমাকে দেখিব ।’

(ঙ) রাম । (আনন্দবশতঃ ঈষৎ হাস্তের সহিত) তাহাই হউক ।
ভগবান্ বশিষ্ঠ আগাকে কি আদেশ করিয়াছেন ? ।

রামঃ । যথাহ ভগবান্ মৈত্রাবরুণিঃ । (চ)

স্নেহং দয়াঞ্চ সৌখ্যঞ্চ যদি বা জানকীমপি ।

আরাধনায় লোকানাং (১) সুচ্যতো নাস্তি মে ব্যথা ॥১২॥

জামেতি । বয়ং জামাতুঃ ঋতশৃঙ্খলস্য যজ্ঞেন নিরুদ্ধাঃ পৌরহিত্যেন হতাঃ সুতরা-
মাসমান্তে গন্তুমসমর্থ্য ইত্যর্থঃ, অতএব অস্বাস্থ্যমিতি তব নির্ভরী ন ভবেদिति ভাবঃ । ত্বং
বাল এষ শিশুরেবাসি অতঃ প্রাচীনবদভিজ্ঞতা নাस्तीতি ভাবঃ । চ কিঞ্চ রাজ্যং নবম্
অচিরলভ্যং সুতরামবশ্যমেব বিশৃঙ্খলায়াঃ সম্ভব ইতি ভাবঃ । তস্মাৎ প্রজানামনুরঞ্জন-
স্বং প্রত্যনুরাগজননে যুক্তঃ একাঘচিত্তঃ স্যাঃ ভবেঃ । তথা চোক্তং রঘুবংশে—“রাজা প্রকৃতি-
রঞ্জনাদिति । তস্মাৎ প্রজানুরঞ্জনাত্ যদ্যদশো ভবতীত্যর্থঃ, তত্ বো যুস্মাকং রঘুবংশীয়ানাং
পরমং ধনং তদর্থমেব সর্বদা ত্বয়া যতিতব্যমिति ভাবঃ ।

অথ তৃতীয়পাদং প্রতি প্রথমদ্বিতীয়পাদগতবাক্যব্যয়স্য হেতুতয়া নির্দেশাত্ বাক্যার্থ-
হেতুকং কাব্যলিঙ্গমলঙ্কারঃ । ইন্দ্রধজা ইত্যম্ ॥১১॥

(চ) রাম ইতি । মিত্রস্য বরুণস্য মিত্রাবরুণৌ তদীয়পত্যং মৈত্রাবরুণিঃ বশিষ্ঠঃ ।
দেবতাভ্যে দীর্ঘঃ । যথাহ সম্যক্ ব্রবীতি ইত্যর্থঃ । কদাচিত্ তপস্বরতৌ মিত্রস্য
বরুণস্য চ মুনের্বংশীং পশ্যন্তো রিতঃ পপাত, তস্মাচ্ কুম্ভনিহিতাত্ অগস্ত্যো বশিষ্ঠস্য জাত
ইতি মতস্য পুরাণবাক্যে দ্রষ্টব্যঃ । সুতরামুভাবিব অগস্ত্যবশিষ্ঠৌ মৈত্রাবরুণিশব্দবাক্যৌ ।

স্নেহমিতি । লোকানাং প্রজানাম্ আরাধনায় সন্তোষায় স্নেহং বাত্মল্যং দয়াং করুণাঞ্চ
সৌখ্যম্ আত্মমুখঞ্চ যদি বা কিংবা জানকীং সীতামপি সুচ্যতাত্মজমঃ মে মম ব্যথা স্তিতি-

অষ্টাবক্র । শুভ্রন ।

আমরা জামাতার যজ্ঞে আবদ্ধ হইয়াছি; তুমি বালকই বট; রাজ্যও
নূতন । সুতরাং তুমি প্রজার অনুরঞ্জনে মনোযোগী হইবে; তাহাতে
যে বশ হইবে, তাহাই তোমাদের পরম ধন ॥১১॥

(চ) রাম । ভগবান্ বশিষ্ঠ যথার্থই বলিয়াছেন ।

(১) লোকস্য ইতি পাঠভেদঃ ।

সীতা । অদৌ জ্জীব রাহবকুলধুরম্বরো অজ্জত্তো । (ক)

রামঃ । কঃ কৌত্ত ভোঃ ! বিশ্বাস্যতাং ভগবানষ্টাবক্রঃ ।

অষ্টা । উত্থায় পরিক্রম্য চ । অয়ে ! কুমারলক্ষ্মণঃ প্রাপ্তঃ । ইতি
নিষ্ক্রান্তঃ । (জ)

প্রবিশ্য লক্ষ্মণঃ । জয়তি জয়ত্বার্য্যঃ । আর্য্য ! তেন চিত্রকরে-
ণাস্মদুপদিষ্টমার্য্যস্য চরিতমস্যাং বীথিকায়ামভিলিখিতম্,
তত্ প্রশ্যত্বার্য্যঃ । (ক)

(ক) অত এব রাঘবকুলধুরম্বর আর্য্যপুত্রঃ ।

জনিতৌনুতাপৌ নাস্তি । স্নেহদয়াখ্যৌ সত্পুরুষগুণৌ জগদ্বান্ধনৌব সুখং কিং বহুনা
প্রাণাধিকং সীতামপি প্রজানাং সন্তোষায় পরিত্যক্তমর্হামীতি ভাবঃ ।

অত অন্যত্র কা কথা জানকীমপীতি অর্থাগমাদর্থাপত্তিঃ, তথা মুচ্যত ইত্যেকয়া
ক্রিয়য়া স্নেহাদীনামন্বয়াৎ তুল্যযোগিতা চেত্যনयो: সঙ্করঃ ।

তথা স্নেহাদীনামুত্তরোত্তরোৎকর্ষপ্রতিপাদনাৎ সারালঙ্কারপ্রসঙ্গঃ, স চ বাচকাभावात्
ব্যজ্যত ইতি বস্তুনালঙ্কারধ্বনিঃ ॥১১॥

(ক) সীতেনি । অতএব প্রজাবাস্তুসল্যাতিশয়াদেব রাঘবকুলধুরম্বরঃ প্রজাবৎসল-
রঘুবংশীয়রাজগণায়গণ্যঃ ।

(জ) অষ্টেনি । অয়ে ইতি সসন্তোষসম্বোধনসূচকমব্যয়ম্ ।

লোকের সন্তোষের নিমিত্ত, স্নেহ, দয়া, স্মৃতি, এমন কি সীতাকেও
পরিত্যাগ করিতে আমার দুঃখ নাই ॥১২॥

(ছ) সীতা । এই জগুই আপনি, রঘুবংশের ধুরন্ধর ।

রাম । এখানে কে কে আছে হে ? ভগবান্ অষ্টাবক্রকে বিশ্রাম
করাও ।

(জ) অষ্টাবক্র । (উঠিয়া, কতিপয় পদক্ষেপ করিয়া) ওহে ! কুমার
লক্ষ্মণ উপস্থিত হইয়াছেন । (এই বলিয়া চলিয়া গেলেন)

রামঃ । জানাসি বত্স ! দুৰ্ম্মনাযমানাং দেবীং বিনো-
দয়িতুম্ । তত্ কিয়ন্তমবধিঁ যাবত্ ? । (জ)

লক্ষ্মণঃ । যাবদার্য্যায়া হুতাশনে বিশুদ্ধিঃ ।

রামঃ । শান্তম্ । (ট)

(ক) প্রবিশ্যেতি । আর্থ্যোঁ भवान् জয়াত উত্কর্ষবান্ ভবতি সন্তো ভবানুত্কট
ইত্যর্থঃ । গুরুজনসন্নিধানি এতদুক্তা ঐত্বল্যপরিহারঃ স্যাদিতি বোধ্যম্ । এবমন্যত্রাপি ।
বৌথিকায়াং ভিত্তৌ “পঙ্ক্তিবর্তমংচ্ছাঙ্কেষু বৌথিবৌথৌ চ বৌথিকা” ইতি রবকৌষঃ ।
অভিলিখিতং চিত্রিতম্ ।

চিবদর্শনেন সীতায়াঃ পঞ্চবটীবনম্, তব মুনিপত্নীভিঃ সজ্জাবঃ, রামেণ সহ বিষম্ভা-
লাপাদিকম্, স্বাভাবিকসৌন্দর্য্যেচ্ছ স্মৃতিপথে পতিষ্যতি ; ততশ্চ তব স্বারসিকৌ গমনেচ্ছা
ভবিষ্যতি, তদপদেশেন চ রামস্য সীতানির্বাচনং সুকরং ভবেদিতি ভবভূতিনা প্রস্তাবযৌজনা-
সুবিধার্থং বৈচিত্র্যায় চ চিবদর্শনমুপনিষদ্বসিতি সুধৌষির্ভাষ্যম্ ।

(জ) রাম ইতি । দুৰ্ম্মনাযমানাং কেনচিত্ কারণেণ বিপশ্যাং দেবীং সীতাং বিনো-
দয়িতুং সন্তোষয়িতুং জানাসি অমিচ্ছোসীতি ত্বমতীব সুচতুরঃ সময়াবস্থাভিচ্ছ্যতি
ভাষঃ । তত্ চিত্রং কিয়ন্তমবধিঁ যাবত্ কাং শিষসীমাং ব্যাপ্য চিত্রিতম্ ? । “যাবতা-
ভর্ঘেন” ইতি দ্বিতীয়া ।

(ট) রাম ইতি । শান্তমিতি বারণার্থমব্যয়ম্ । নৈব ব্রুহীত্যর্থঃ ।

(ঝ) লক্ষ্মণ । (প্রবেশ করিয়া) আর্থ্যের জয় হউক, আর্থ্যের জয়
হউক । আর্থ্য ! আমাদের উপদেশ অনুসারে সেই চিত্রকর, আপনার
চরিত্র, এই দেওয়ালে চিত্র করিয়াছে ; আপনি তাহা দেখুন ।

(ঞ) রাম । বৎস ! তুমি বিষম্ভদ্রদ্বারা দেবী সীতাকে আশ্বস্ত
করিতে জান বটে । তবে তাহা (চিত্র) কোন্ পর্য্যন্ত ? ।

লক্ষ্মণ । আর্থ্যার অগ্নিশুদ্ধিপৰ্য্যন্ত ।

(ট) রাম । থাম ।

উত্পত্তিপরিপূতায়াঃ কিমস্যাঃ পাবনান্তরৈঃ ।

তীর্থোদকঞ্চ বজ্রিশ্চ নান্যতঃ শুদ্ধিমর্হতঃ ॥১৩॥

দেবী দেবযজনসম্ভবে ! প্রসীদ, এষ তে জীবিতাবধিঃ
প্রবাদঃ । (৪)

কথমিত্যাহ উত্পত্তীতি । উত্পত্তেজন্মত এব আরম্ভ পরিপূতায়াঃ পবিত্রায়া অস্যাঃ
সীতায়াঃ পাবনান্তরৈঃ অন্যৈঃ পবিত্রতাজনকৈঃ অগ্নাদিभिঃ কিং স্নতঃ শুদ্ধত্বাদনর্থকা
এব অগ্নাদয় ইত্যর্থঃ । তথা চ তীর্থোদকঞ্চ বজ্রিশ্চ এতৌ পদার্থৌ অন্যতঃ দ্রব্যান্তরাৎ
শুদ্ধি পবিত্রতাং ন অর্হতঃ প্রাপ্তুং যোগ্যৌ ন ভবতঃ ।

অথ যথা তীর্থোদকবজ্রোরন্যতঃ শুদ্ধ্যপেক্ষা নাस्ति তদ্বৎ সীতায়া অপীতি তথা
একথা অর্হত ইতি ক্রিয়য়া তীর্থোদকবজ্রোরন্যতয়াৎ সমানধর্মস্য শব্দমেদেন নির্দেঁশাৎ
শ্রুতিবস্তুপমা তুল্যযোগিতা চেত্যনয়োরঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ ।

তথা তীর্থোদকমিতি নপুংসকলিঙ্গেন প্রকম্য বজ্রিরিতি পুংলিঙ্গনির্দেঁশাৎ প্রকম-
ভঙ্গদোষঃ ন চ “তীর্থোদকং তথাঃপিত্তম্” ইতি পাঠেন সমাধেয়ঃ । অপিত্তমপি বজ্রিঃ ।

সীতায়া আজন্মশুদ্ধত্বাচ্চ অযোনিজত্বেনেতি বোধ্যম্ । তত্প্রমাণন্তু পূর্ব্বমুক্তম্ ।
যোনিজানান্তু জনকজনন্যোরপবিত্রশুক্লশীর্ণিতজাতত্বাদেব অপরিহার্য্যং পাপমুত্পদ্যতে, তচ্চ
সংস্কারকর্ম্মভিন্নশ্চ্যতি । তথা চ যাজ্ঞবল্ক্যঃ—

“এবমেতঃ শমং য়াতি বীজগর্ভসমুদ্ভবম্ ।”

তীর্থোদকবজ্রোঃ স্নতঃ পবিত্রত্বং যথা বজ্রকূর্ম্মপুরাণযোঃ—

“তীর্থতীর্থং ততঃ পুণ্যং গঙ্গাতীর্থং ততোঃধিকম্ ।”

“পাবকঃ পবমানশ্চ শুচিরগ্নিশ্চ তে ত্রয়ঃ ।” ॥১৩॥

(৪) দেবীতি । দেবা ইত্যন্তে অস্মিন্নিতি দেবযজনং যজ্ঞস্থানং তস্মাৎ সম্ভবতীতি

অগ্ন্য হইতে পবিত্র এই সীতাদেবীর পক্ষে, পবিত্রতাজনক অগ্ন
পদার্থদ্বারা কি হইবে? । তীর্থের জন ও অগ্নি, অগ্ন পদার্থ হইতে
পবিত্রতা লাভ করে না ॥১৩॥

कष्टं जनः कुलधनैरनुरञ्जनीय-
स्तन्नो यदुक्तमशिवं नहि तत् क्षमं ते ।
नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा
मूर्ध्नि स्थितिर्न चरणैरवताडनानि ॥१४॥

पचायच् । “लाङ्गलोलिख्यमानाया यज्ञभूमेः मुनिर्गता” इति महावीरचरितेऽपि ।
प्रसीद आत्मदोषयवणात् क्लृप्तचित्ता न भवेत्यर्थः । एषः अग्निपरीक्षाविषयकः प्रवादः
लोकापवादः जीवितावधिः यावज्जीव’ स्यात्तत्त्वार्थः । निष्पापस्य संशयितपापचयाय
प्रायश्चित्ताचरणवत् निष्कलङ्काया अपि ते लोकप्रत्ययार्थम् अग्निपरीक्षाकरणात् विषादो
न करणीय इति भावः ।

एवमपवादिनो जनाः कथं न दण्डान्त इत्याह कष्टमिति । कुलमेव धनम् अनप-
वादनीयतया रक्षणीयं येषां तेः निष्कलङ्ककुलोत्पन्नैः जनैरित्यर्थः । जनः साधारणलोकः
अनुरञ्जनीयः अपवाद’ कुर्वन्नपि तत्सहनेन तच्छन्दानुवर्त्तनेन च सन्तोषणीयः इत्येव
कष्टं दण्डनीयानामदण्डनाद्दुःखमित्यर्थः । अन्यथा खलः असम्भवमपि दोषमारीपयति
तथात्वे च कुलस्य निष्कलङ्कता न स्यादिति भावः ।

नः अस्माकम् आशयोरित्यर्थः सम्बन्धे तत् प्रसिद्धं यत् अशुभम् असङ्गलम् एकाकिनी
रावणगृहे स्थिता सीता कथमग्निपरीक्षामन्तरेण रामेण ग्राह्या स्यादिति असुखकरं
वाक्यमित्यर्थः, उक्तं लङ्काप्रदेशीयलोकैरिति शेषः । एतद्वाक्यस्य सीतारामीभयसम्बन्धि-
त्वात् न इत्युक्तं सङ्गच्छते । तत् असुखकरं वाक्यं ते तव सम्बन्धे नहि क्षमं
नयोग्यं स्वभावत एव शुद्धत्वादित्यर्थः । तथापि लोकानां विश्वासाद्यमेव मया तवाग्नि-
परीक्षा कृता, न तु ममापि तव चरित्रविषये संशयोऽभूदिति भावः । तथाहि सुरभिणः
कुसुमस्य सुगन्धपुष्पस्य नैसर्गिकी स्वाभाविकी मूर्ध्नि स्थितिः सिद्धा लोकेषु प्रचलिता, किन्तु
चरणैरवताडनानि पादैरवमर्दनानि न, सिद्धान्तित्यर्थः ।

(४) देवि ! যজ্ঞভূমিসমূহপত্নে ! প্রশন্ন হও ; এই প্রবাদ তোমার
জীবন পর্যান্ত থাকিবে ।

সীতা । ভোদু, অজ্ঞউত্ত ! ভোদু, এহি পেব্বল্ল দাব দে
চরিদ' । ইত্যুত্থায পরিক্রামতি । (ঙ)

লক্ষ্মণঃ । ইদ' তাবদালিখ্যম্ । (ট)

সীতা । নির্বণ্য' । কে এদে উবরি ণিরন্তরহিঁদা উবত্থুবন্তি
বিঅ অজ্ঞউত্ত' ? । (ণ)

(ঙ) ভবতু, আর্থ্যপুত্র ! ভবতু, এহি প্রেচ্ছামহে তাবচে চরিতম্ ।

(ণ) কে এতে উপরি নিরন্তরস্থিতা উপস্তুবন্তীবার্থ্যপুত্রম্ ? ।

অথ সুগম্বিকুসুমস্য মূর্ছীস্থিতিরিব তথ নির্দোষত্বপ্রশংসৈব প্রসিদ্ধা, ন তু তস্য
পাদাবমর্দনানীত্ব তথ চরিত্রি দোষারোপ ইতি সাহস্রপ্রতীতিঃ দৃষ্টান্তালঙ্কারঃ ।

বসন্ততিলকা বচনম্ ॥১৪॥

(ঙ) সীতৈতি । ভবতু স প্রবাদ ইত্যর্থঃ । 'অমূলকীভ্য' প্রবাদঃ অবজ্ঞেয় ইতি
भावः । ভবলিতি দৈন্যার্থে' হির্ব'চনম্ ।

(ট) লক্ষ্মণ ইতি । তাবত্ বাক্যালঙ্কারি । আলিখ্য' চিত্রম্ ।

(ণ) সীতৈতি । নির্বণ্য' দৃষ্টা । "নির্বর্ণনন্তু বিধ্বান' দর্শনালীকনেচণ"-
মিত্যমরঃ । উপরি ऊर्द्धदेशে নিরন্তরস্থিতাঃ অনবকাশস্থিতাঃ পরস্পরসংলগ্নভাবিন
স্থিতা ইত্যর্থঃ । উপস্তুবন্তীত্ব উপাস্ত ইব ।

সংকুলোৎপন্ন লোকের পক্ষে জনসাধারণকে সন্তুষ্ট করা কষ্টকর ;
অতএব আমাদের সম্বন্ধে যে অসুখকর কথা বলিয়াছে, তাহা তোমার
পক্ষে উচিত নহে । কারণ, সন্তুষ্টিই স্বগন্ধি পুষ্পের স্বভাবসিদ্ধ ;
কিন্তু চরণদ্বারা তাড়ন করা স্বভাবসিদ্ধ নহে ॥১৪॥

(ঙ) সীতা । হউক, আর্থ্যপুত্র ! হউক । আসুন, আপনার
চরিত্র দেখি । (এই বলিয়া, উঠিয়া পাদক্ষেপ করিতে লাগিলেন ।)

(ট) লক্ষ্মণ । এই চিত্র ।

লক্ষ্মণঃ । দেবি ! এতানি ^{২৫ স্বপ্ননামনি} ^২সহস্রানি জৃম্বকাস্ত্রাণি,
 যানি ভগবতঃ কৃশাশ্বাৎ কৌশিকমৃষিমুপসংক্রান্তানি ; তেন চ
 তাড়কাবধে প্রসাদীকৃতান্যার্থস্য । (ত)

রামঃ । বন্দ্য দেবি ! দিব্যাস্ত্রাণি । (থ)

~~অসীম~~ ব্রহ্মাদয়ো ব্রহ্মহিতায় তস্মা

পরঃসহস্রাঃ শরদস্তপাंसি ।

এতান্যপশ্যন্ গুরবঃ পুরাণাঃ

স্থান্যেব তেজাंसি তপোময়ানি ॥১৫॥

(ত) লক্ষণ ইতি । সহস্রানি গোপনীয়ানি মন্তা ইত্যর্থঃ তৈঃ সহ বিদ্যমানানি
 সহস্রানি মন্তসংহিতানি জৃম্বকাস্ত্রাণি সম্বোধনাস্ত্রাণীত্যর্থঃ । যানি অস্ত্রাণি
 কৃশাশ্বাৎ বিশ্বামিত্রপ্রপিতামহাৎ কৌশিকমৃষি' বিশ্বামিত্রমুনিম্ উপসংক্রান্তানি আগতানি
 বিশ্বামিত্রেণ প্রাপ্তানীত্যর্থঃ, তেন চ বিশ্বামিত্রেণ তাড়কাবধে কৃতে সতীত্যর্থঃ । অর্থস্য
 রামস্য প্রসাদীকৃতানি প্রসীদতি মন এষ্মতি প্রসাদানি অনুগ্রহদানানি অপ্রসাদানি
 প্রসাদানি কৃতানি প্রসাদীকৃতানি । প্রসাদীকৃতানি অনুগ্রহেণ দত্তানীত্যর্থঃ । অর্থস্যেতি
 সম্বন্ধবিবচনা ঘটি ।

(থ) রাম ইতি । দিবি স্বর্গে ভবানীতি দিব্যানি চ তানি অস্ত্রাণি চেতি
 দিব্যাস্ত্রাণি । বন্দ্য প্রণম ।

(গ) সীতা । (দেখিয়া) উপরে ঘনভাবে অবস্থিত ইহারা কে ?
 যেন আর্ঘ্যপুত্রের উপাসনা করিতেছে ।

(ত) লক্ষণ । দেবি ! ইহারা সমস্তক জৃম্বকাস্ত্র ; ইহারা ভগবান
 কৃশাশ্ব হইতে বিশ্বামিত্রে আসিয়াছিলেন এবং সেই বিশ্বামিত্র আবার
 তাড়কাবধের পর, আর্ঘ্যকে (রামচন্দ্রকে) অনুগ্রহপূর্বক দান
 করিয়াছিলেন ।

(থ) রাম । দেবি ! দিব্যাস্ত্রদিগকে নমস্কার কর ।

সীতা । ণমো ণমো এদাণং । (দ)

রামঃ । সর্বযেদানীং ত্বত্পসুতিমুপস্থাষ্যন্তি । (ঘ)

সীতা । অণুগ্গাহোদহি । (ন)

(দ) নমো নম এতেষাম্ ।

(ন) অনুগৃহীতামি ।

দিব্যত্বং বন্দনহেতুচ্চাহ ব্রহ্মাদয় ইতি । ব্রহ্মাদয়ঃ পুরাণাঃ প্রাচীনা গুরুবঃ উপদেষ্টারঃ ব্রহ্মণী বেদস্য “বেদস্বত্বং” তপোব্রহ্ম ব্রহ্মা বিপ্রঃ প্রজাপতি”রিত্যমরঃ । হিতায় রক্ষণায় দানবাদয়ো দস্যবঃ বেদং বিনাশয়িতুং যতন্তে স্ম তেষাং নিবারণায় ইত্যর্থঃ । সহস্রাত্ পরা ইতি পর সহস্রাঃ সহস্রাধিকা ইত্যর্থঃ শরদৌ বত্সরান্ “স্যাটুতৌ বত্সরে শর”-দিত্যমরঃ । তপাসি তস্মা দুষ্কারতপস্থাঃ কৃত্যেত্যর্থঃ এতানি অস্মাণি অস্মরুপেণ পরিণতানি স্বান্যেব স্বকীয়ান্যেব তপোময়ানি তেজাসি অপশ্যন্ ।

পরঃসহস্রা ইতি “অপস্কারাদয়শ্চ” ইতি সুতা সহ নিপাতঃ । শরদ ইতি “অভিবিধৌ কালান্বমানা”দিতি দ্বিতীয়া । উপজাতির্ভূতম্ ॥১৫॥

(দ) সীতৈতি । এতেষামিতি “চতুর্থ্যাং ষষ্ঠৌ” ইতি পিঙ্গলসূত্রাত্ চতুর্থ্যর্থো ষষ্ঠী ।

(ঘ) রাম ইতি । ইদানীং মত্পাশ্রয়নন্তরকালি সর্বথা সর্বেষাং প্রকারেণ নিচ্ছেপেণ উপসংহারেণ চ ত্বত্পসুতিং তব তনয়ম্ উপস্থাষ্যন্তি উপগমিষ্যন্তি ত্বত্সন্তানায়তানি ভবিষ্যন্তীত্যর্থঃ ।

(ন) সীতৈতি । অনুগৃহীতামি মম তনয়েনাপি লস্স্যমানত্বাদিতি ভাবঃ ।

ব্রহ্মপ্রভৃতি প্রাচীন উপদেশকগণ, বেদরক্ষার নিমিত্ত, সহস্র বৎসরেরও অধিককাল তপশ্চা করিয়া, স্বকীয় তপোময় তেজস্বরূপ এই অস্ত্রগুলিকে দেখিয়াছিলেন ॥১৫॥

(দ) সীতা । ইহাদিগকে নমস্কার নমস্কার ।

(ঘ) রাম । এখন ইহারা সর্বপ্রকারেই তোমার সন্তানের হস্তগত হইবেন ।

লক্ষ্মণঃ । ^৩ এষ মিথিলাব্রতান্তঃ । (প)

সীতা । অস্মহে ! দলস্বব-ণীলুপ্পল-সামল-সিগিহ-
মসিণ-সোহমাণ-মংসল-দেহসোহগেণ বিহ্বঅ-ত্য়িমিদতা-
দৌসমাণ-সুন্দর-সিরী অণাদর-খণ্ডিত-সঙ্কর-সরাসণো
সিহুণ্ডমুহ-মুহ-মণ্ডলো অজ্জউত্তো আলিহিদো । (ফ)

(ফ) অহো ! দলব্রবনীলুতপল শ্যামল-সিগ্ধ মসুণ-শোভমান-মাংসল দেহ-
সৌভাগ্যেণ বিহ্বয়সিমিততাৎদৃশ্যমান-সুন্দরীঃ, ^{অপল্লব} অণাদর খণ্ডিতশঙ্করশরাসনঃ শিখণ্ড-
মুগ্ধমুখমণ্ডল আখ্যপুত্র আলিখিতঃ ।

(প) লক্ষ্মণ ইতি । এষ ইত্যঙ্কুল্যা নিদেঁশঃ । মিথিলাব্রতান্তঃ মিথিলানগরে
রামস্য ঘটনাবলীত্বার্থঃ ।

(ফ) সীতেনি । অস্মহে ইতি শৌরসেনাদিভাষায়াং বিহ্বয়সূচকমব্যয়ম্, সংস্কৃতি
তু তাডশশব্দাভাবাত্ ‘অহো’শব্দে নানুবাদঃ কৃতঃ । দলত্ বিকসত্ যত্ নবং নীলীতপলম্
ইষত্ প্রস্ফুটিতেন্দীবরমিত্যর্থঃ তদত্ শ্যামলং সিগ্ধম্ অরুচং মসুণং চিক্রণং (চক্ৰমকে
ইতি ভাষা) অত এব শোভমানং মাংসলং বলশালি যত্ দেহং তস্য সৌভাগ্যেণ সৌন্দর্য্যেণ
বিহ্বয়েণ আশ্চর্য্যেণ সিমিতঃ নিশ্চলঃ তেন তাতেন জনকেন দৃশ্যমানা সুন্দরী স্ত্রীঃ শোভা
যস্য সঃ । তথা অণাদরেণ ^{লীলয়া} অয়ত্রেণ খণ্ডিতং ভয়ং শঙ্করশরাসনং হরধনুর্য়েন সঃ ।
তথা শিখণ্ডেণ কাঞ্চনপল্লবেণ মুগ্ধং সুন্দরং মুখমণ্ডলং যস্য সঃ । আখ্যপুত্রো রাম
আলিখিতঃ চিত্রিতঃ । চিত্রমিদং রামস্য অবিকলমিতি মহদাশ্চর্য্যমিতি ভাবঃ ।

(ন) সীতা । অরুগৃহীত হইলাম ।

(প) লক্ষ্মণ । এই মিথিলার বৃত্তান্ত ।

(ফ) সীতা । ওমা ! এই আখ্যপুত্রকে চিত্র করিয়া রাখিয়াছে ;
প্রস্ফুটিত নবনীলোৎপলের গায় শ্যামবর্ণ, স্নিগ্ধ, কোমল, সুন্দর, অথচ
বলিষ্ঠ দেহের সৌন্দর্য্যবশতঃ, আমার পিতৃদেব বিশ্বয়ে নিশ্চল হইয়া,

লক্ষণঃ । আর্য্যো ! পশ্য—

সম্বন্ধিনো বশিষ্ঠাদীনেষ তাতস্তবান্ধিতি ।

গৌতমশ্চ শতানন্দো জনকানাং পুরোহিতঃ ॥১৬॥

রামঃ । দ্রষ্টব্যমেতৎ । (ব)

জনকানাং রঘুনাশ্চ সম্বন্ধঃ কস্য ন প্রিয়ঃ ।

যত্নে দাতা গ্রহীতা চ স্বয়ং কুশিকনন্দনঃ ॥১৭॥

সম্বন্ধিন ইতি । এষ তব তাতি জনকঃ, জনকানাং জনকবংশানাং পুরোহিতঃ গৌতমঃ অহল্যায়াং জাতী গৌতমপুত্রঃ শতানন্দস্তদাখ্যো মুনিশ্চ বশিষ্ঠ আদিত্যেণামিত্যতদগুণসম্বিজ্ঞানী যদুত্রীহিঃ, তেন বশিষ্ঠং তদন্যান্ সম্বন্ধিনো বিবাহজনিত-বৈবাহিকত্বাদিসম্বন্ধযতী দশরথাদীন্ অশ্চতি প্রত্যুদগমনাদিনা সম্মানয়তি ।

অত একস্যামশ্চতিক্রিয়ায়াং জনকশতানন্দयोः কर्तৃত্বেনান্বয়াৎ তুল্যযোগিতালঙ্কারঃ ।
অশ্চতিধাতুরয়ং ভৌবাদিকঃ ॥১৬॥

(ব) রাম ইতি । দ্রষ্টব্যমেতৎ বিবাহসম্বন্ধীয়চিত্তমিত্যর্থঃ, বিবাহঘটনায়াং বিচিত্রত্বাৎ গৌরবাবহত্বাচ্চ তদর্শনমবশ্যমুচিতমিতি ভাবঃ ।

কথমিত্যাহ জনেতি । জনকানাং জনকবংশানাং রঘুনাং রঘুবংশানাশ্চ “রঘুকুলসম্বন্ধাত্ রাঘবোপি রঘুরুচ্যত” ইতি বৈয়াকরণীক্তিরুভয়বাপি প্রমাণম্ । সম্বন্ধী বিবাহসম্বন্ধঃ কস্য জনস্য ন প্রিয়ঃ সন্তোষকরঃ অপি তু সর্বস্যৈবেত্যর্থঃ । যত্নে সম্বন্ধে স্বয়ং কুশিকনন্দনো বিশ্বামিত্রঃ দাতা গ্রহীতা চ । ভ্রময়োরপি জনকরঘুবংশীয়রতীনীশ্চতয়া পরস্পরং সুন্দর শোভা সন্দর্শন করিতেছেন; ইনি অবহেলায় হরধনু ভগ্ন করিয়াছেন এবং ইহার মুখমণ্ডল জুল্লিতে বড়ই সুন্দর হইয়াছে ।

লক্ষণ । আর্য্যো ! দেখুন—

এই আপনার পিতা এবং জনকবংশের পুরোহিত গৌতমপুত্র শতানন্দ, মধ্যস্থী বশিষ্ঠপ্রভৃতির অর্চনা করিতেছেন ॥১৬॥

(ব) রাম । ইহা দেখিবার বটে । (কারণ,)

সীতা । এদে কু তকালকিদগোদানমঙ্গলা চত্বারো ভাদরো
বিবাহদোকিহদা তুম্হে । অম্মহে ! জানামি, তস্মিঁ জ্বে
পদেসে তস্মিঁ জ্বে কালে বচ্চামি । (ম)

(ম) এতে খলু তৎকালকৃতগোদানমঙ্গলাশ্রিতারী ভাতরো বিবাহদীক্ষিতা যুযম্ ।
অহী ! জানামি, তস্মিন্বে প্রদেশে তস্মিন্বে কালে বচ্চেম্ । *তিষ্ঠামি*

বিবাহসম্বন্ধস্য মহাযোগ্যত্বাৎ অত এব বিষয়নিষ্পৃহস্যপি বিশ্বামিবস্য ঘটকত্বাৎ
দ্রষ্টব্যমেব তদ্বিব্রমিতি ভাবঃ ।

অবার্ধপত্নিরলঙ্কারঃ ।

অথ পূর্বে দাতা সদ্যুক্তিদানাদিনা কন্যাদানপ্রযোজকঃ পরঞ্চ যদ্বীতা তাড়শেনৈব
সদ্যুক্তিদানাদিনা গ্রহণপ্রযোজক ইতি ভিন্নকালত্বাৎ একস্মিন্ বিশ্বামিবে দাঢ়ত্বং
যদ্বীত্বল্লাবিরুদ্ধমিতি ভাব্যম্ ॥১৩॥

(ম) সীতেনি । তস্মিন্ কালি হরধনুর্ভঙ্গানন্তরসময়ে কৃতম্ ঋত্বিগ্‌মির্বিহিতং
গোদানমেব কেশান্তসংস্কারাখ্যকেশচ্ছেদনমেব মঙ্গলং যेषাং তে তথ্যোক্তাঃ । বিবাহদীক্ষিতা
বিবাহে কর্মণি বৃত্তাঃ । জানামি অনুভবামি । তস্মিন্বে প্রদেশে মিথিলারাজধান্যাং
তস্মিন্বে কালি হরধনুর্ভঙ্গানন্তরসময়ে বচ্চেম্ তিষ্ঠামি ইতি জানামীত্যর্থঃ অধিকলব্ধ-
দর্শনাদিত্যর্থঃ ।

গবাং লোম্বাং কেশানামিত্যর্থঃ দানং ছেদনমিতি গোদানম্ । তথা চ “গৌরিত্যুপক্রম্য
“স্বর্গবজ্রান্বুরাশ্মদৃগ্‌বাণলোমস্বি”তি কেশবঃ ।

দানমিতি “দৌ অবখল্লে” ইত্যস্য যুট্য রূপম্ ।

গোদানলু সংস্কারবিশেষঃ । তথা চ যাজ্ঞবল্ক্যঃ—

“কেশান্তশ্চৈব ধৌড়শঃ ।”

মিতাচ্চরা চ—“কেশান্তং পুনর্গোদানাখ্যং কর্ম্মে”তি ।

জনকবংশীয় ও রঘুবংশীয়দিগের পরস্পর বিবাহসম্বন্ধ, কাহার প্রিয়
নহে ? যাহাতে স্বয়ং বিশ্বামিত্র, দাতাও বটেন, গ্রহীতাও বটেন ॥১৭॥

রামঃ । এবম্ । (ম)

সময়ঃ স বর্ত্তত ইবৈষ যত্র মাং ^{কৃতানন্দে}

সমনন্দয়ত্ সুসুখি ! গৌতমার্পিতঃ ।

অয়মাগৃহীতকমনীয়কঙ্কণ-

স্তব মূর্ত্তিমানিব মনোত্সবঃ করঃ ॥১৮॥

(ম) রাম ইতি । এবম্, ত্বয়া যদুক্তং তত্ সত্যমিত্যর্থঃ ।

স্বকীয়ানুভবমপ্যাহ সময় ইতি । স সময়ে বর্ত্তত ইব অতীতোঽপি অবিকলচিত্র-
দর্শনাহর্ত্তমান ইব অনুভূয়ত ইত্যর্থঃ । হে সুসুখি ! যত্র বিবাহসময়ে গৌতমার্পিতঃ
শতানন্দে ন মম ক্রীপরি স্থাপিতঃ অয়ম্ আগৃহীতং পরিহিতং কমনীয়ং মনোহরং
কঙ্কণম্ অলঙ্কারবিশিষ্টো যেন স তথ্যুক্তঃ তব করঃ পাণিঃ মূর্ত্তিমান্ মনোত্সব ইব মাং
সমনন্দয়ত্ সন্তোষিতবান্ ।

অত্র প্রথমা ভাবাভিমানিনী ক্রিয়োত্প্রেক্ষা, দ্বিতীয়া তু ভাবাভিমানিনী গুণোত্প্রেক্ষা ;
উত্সবস্য আনন্দবিশিষ্টত্বেন গুণত্বাৎ ।

বিবাহকালে বরহস্তীপরি কন্যাহস্তস্থাপনমিতি চিরন্তনো রীতিঃ । তথা চ
ভবদেবঃ—“ততো জামাতা চাচান্তৌ মঙ্গলৌষধিলিপ্তেন দক্ষিণহস্তেন তাদৃশমেব কন্যায়া
দক্ষিণহস্তং স্বহস্তীপরি নিদধ্যাত্ ।”

মঙ্গুভাষিণী ব্রতম্—“সজসা জগৌ চ যদি মঙ্গুভাষিণী”তি লক্ষণাত্ ॥১৮॥

(ভ) সীতা । সেই সময় কেশান্তসংস্কাররূপ শুভকর্ম্ম করা হইয়াছিল
এবং বিবাহকার্য্যে বরণ করা হইয়াছিল, এই অবস্থায় আপনারা চারি
ভাই এই । ওহে ! আগ্নি মনে করিতেছি যেন, সেই স্থানে এবং সেই
সময়ে রহিয়াছি ।

(ম) রাম । এইরূপই বটে ।

এ যেন সেই সময়ই বর্ত্তমান (বলিয়া বোধ হইতেছে) ; হে সুসুখি !

लक्ष्मणः । इयमार्या, इयमप्यार्या माण्डवी, इयमपि
बधूः श्रुतकीर्तिः । (य)

सीता । वच्छ ! इअं वि अवरा का ? । (र)

लक्ष्मणः । सलज्जस्मितं स्वगतम् । अये ! जम्भिलां पृच्छत्यार्या ।
भवत्वन्यतः सञ्चारयामि । प्रकाशम् । आर्य्ये ! दृश्यतां दृष्टव्य-
मेतत् । अयञ्च भगवान् भार्गवः । (ल)

(र) वत्स ! इयमप्यपरा का ? ।

(य) लक्ष्मण इति । इयमिति सर्ववाङ्मुल्या निर्देशः । आर्या भवती सीतेत्यर्थः ।
माण्डवीति भरतभार्याया नाम । अनयोस्तु ज्येष्ठभाटभार्यात्वेन मातृतुल्यत्वात् आर्या-
पदेन निर्देशः । तथा च ब्रह्मस्यतिः—

“मातुः स्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृवसा ।

श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥”

श्रुतकीर्तिरिति श्रुतभार्याया नाम । कनिष्ठमातुः पुत्रतुल्यत्वेन तद्भार्यायाः पुत्रबधू-
तुल्यत्वमिति बधूरित्युक्तम् । यथा मनुः—

“पितेव पालयेत् पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातृन् यवोयसः ।

पुत्रवच्चानुवर्त्तेरन् ज्येष्ठो भ्रातरि धर्मतः ॥”

(र) सीतेति । लक्ष्मणोऽङ्गुलीनिर्देशेन सर्वं परिचाययन् लज्जया स्वभार्यामूर्च्छिला-
मुल्लङ्घ्य माण्डवीतः श्रुतकीर्तिं परिचाययति, सीतासदृशी चतुरा तु तदवलोक्य कौतुकाय
तादृशमवसरं प्रतीक्षितुं नाहंतीति पृच्छति—“वत्स ! इयमप्यपरा के”ति ; अन्यथा
चिरपरिचितायाः प्रश्नी नोपपद्यत इति बोध्यम् ।

যে সময়ে শতানন্দসমর্পিত, রমণীয়া করুণধারী এবং মৃতিমান মহোৎসবের
আয় তোমার এই হাতখানি আমাকে আনন্দিত করিয়াছিল ॥১৮॥

(য) লক্ষ্মণ । এই আৰ্যা (আপনি), ইনিও আৰ্যা মাণ্ডবী,
আর এই বধূ শ্রুতকীর্তি ।

সীতা । সম্ভ্রমম্ । কম্পিদন্ধি (১) । (ব)

রামঃ । ঋষে ! নমস্তে ।

লক্ষ্মণঃ । আর্য্যে ! পশ্য, অয়মার্য্যেণ । ইত্যর্হোক্তে । (শ)

(ব) কম্পিতাঙ্গি ।

(ল) লক্ষণ ইতি । স্বগতম্ অন্যৈরশ্রাব্যরূপমস্কুটং বাক্যং বদতীতি শিষঃ । ভবতু, ক্রমিলাং প্রতি প্রত্ন ইতি শিষঃ, তথাপি তস্যোত্তরং ন দেয়মিতি ভাবঃ । অন্যতঃ অন্যস্মিন্ দর্শনীয়ে সঞ্চারয়ামি সীতারামযৌর্দৃষ্টিমিত্যর্থঃ । প্রকাশং সর্বশ্রাব্যরূপং সুস্পষ্টং বদতীতি শিষঃ । এতচ্ছিবং দ্রষ্টব্যম্ অবশ্যমেব দৃশ্যং পবিত্রত্বাৎ মহাবীরত্বাচ্চ । ভার্গবঃ পরশুরামঃ । স্বগতপ্রকাশযৌর্লক্ষণং যথা সাহিত্যদর্পণে—

“অশ্রাব্যং খলু যদ্বস্তু তদ্বিহ স্বগতং মতম্ ।”

“সর্বশ্রাব্যং প্রকাশং স্যাৎ ।”

(ব) সীতীতি । সম্ভ্রমৌ ভয়াদিজনিতত্বরা তৎ সহিতং বদতীতি ক্রিয়াবিশিষ্টম্ । “সমৌ সম্বগসম্ভ্রমা”বিলম্বঃ ।

(শ) লক্ষণ ইতি । আর্য্যেণ রামেণ অয়ং ভার্গবঃ পরাজিত ইতি বাক্যশিষঃ, সুতরাম অয়মার্য্যেণৈতৎশৌ বাক্যাইমেব স্যাদত উক্তম্ ইত্যর্হোক্ত ইতি ।

(র) সীতা । বৎস ! এই অপর জ্বীলোকটী কে ? ।

(ল) লক্ষণ । (লজ্জা ও ঐষৎ হাশ্মের সহিত স্বগত) ও ! আর্ধ্যা সীতা উন্মিলায় কথ্য জিজ্ঞাসা করিতেছেন । হউক, অগ্র দিকে উহাদের দৃষ্টি সঞ্চারিত করি । (প্রকাশে) আর্ধ্যো ! এই দেখিবার ঘটনা দেখুন । এই ভগবান্ পরশুরাম ।

(ব) সীতা । (ব্যস্ততার সহিত) কম্পিত হইয়াছি ।

রাম । ঋষি ! আপনাকে নমস্কার ।

(১) ভীদন্ধি ইতি পাঠান্তরম্ ।

রামঃ । সান্নিপ্ৰম । বত্‌স ! বহুতরং দ্রষ্টব্যমন্যতো দর্শয় । (ঐ)
সীতা । সস্নেহবহুমানং নির্বৰ্ণ্য । সুহৃ, সৌহৃদিসি অজ্ঞস্তত ।
এদিণা বিণম্যমাহুয্যেণ । (স)

লক্ষ্মণঃ । এতে বয়মযোধ্যাং প্রাপ্তাঃ ।

রামঃ । সান্নম । স্মরামি হন্ত ! স্মরামি । (হ)

জীবত্সু তাতপাদেষু নবে দারপরিঘ্ৰহে ।

মাতৃভিশ্চিন্ত্যমানানাং তে হি নৌ দিবসা গতাঃ ॥১৫॥

(স) সুহৃ শীর্ষসে আর্থ্যপুত্র ! এতেন বিনয়মাহাত্ম্যেন ।

(ঐ) রাম ইতি । সান্নিপ্রেণ লক্ষ্মণসাক্ষ্যনিবারণেন সস্নেহিত সান্নিপ্ৰম লক্ষ্মণসাক্ষ্য
বারখিলেত্যর্থঃ । মান্যনামবমাননা বিনয়বিরুদ্ধা, কিন্তু তদানীম্ অনন্যোপায়তয়া
মহামান্যস্যাপি ভাগ্যবশ্য পরাজয়েন সা ঘটিতা কিস্বিদানীং তদর্থং স্নান্যাকরণমেকান্ত-
মনুচিতমিত্যভিপ্রায়েণ অন্যতো দর্শয়েল্লক্ষম্ ।

(স) সীতৈতি । বহুমান আদরাতিশয়ঃ । নির্বৰ্ণ্য বৃদ্ধা রামমিতি শ্রীষঃ ।
বিনয়মাহাত্ম্যেন বিনয়গৌরবেণ । সুহৃ, ইতি প্রশংসার্থমব্যয়ম্ ।

(হ) রাম ইতি । স্মরামি তৎকালীনব্রতান্তমিতি শ্রীষঃ ।

(শ) লক্ষ্মণ । আর্থ্যে ! দেখুন—আর্থ্য (রাম) ইহাকে—(এই
অর্দ্ধোক্তির পর)

(ঐ) রাম । (লক্ষ্মণের বাক্যে বাধা দিয়া) বৎস ! বহুতর
দেখিতে হইবে ; সুতরাং অগ্র দিক্ দেখাও ।

(স) সীতা । (স্নেহ ও আদরের সহিত দেখিয়া) আর্থ্যপুত্র !
আপনি এই বিনয়ের প্রভাবে সুন্দর শোভা পাইতেছেন ।

লক্ষ্মণ । এই আগরা অবোধায় উপস্থিত হইয়াছি ।

(হ) রাম । (অশ্রুপাতের সহিত) স্মরণ করি, হায় ! স্মরণ
করি বটে ।

ইয়মপি তদা জানকী—(চ)

প্রতনুবিরলৈঃ প্রান্তীন্মীলননীহরকুন্তলৈঃ

দশনমুকুলৈর্মুগ্ধালোকং শিশুর্দধতী মুখম্ ।

ললিতললিতৈর্জ্যোত্স্নাপ্রায়ৈরক্সত্রিমবিভ্রমৈ-

রক্সতমধুরৈরম্বানাং মে কুতূহলমঙ্করৈঃ ॥২০॥

জীবত্স্বিতি । তাতপাদেষু পিতরি জীবত্সু নবে নূতনে দারপরিগৃহে বিবাহে কৃতে সতীত্বার্থঃ সাটমিঃ কৌশল্যাকৈকেয়ীসুমিবাभिः चित्प्रमानानां रामोऽव शयिष्यते, भरतीऽव भीक्ष्यते, लक्ष्मणोऽव वेशरचनां करिष्यतीत्यादिरूपेण व्यवस्थाप्यमानसकलविषयकाणामित्यर्थः, नोऽस्माकं ते हि त एव दिवसाः गताः जीवनानामुत्कृष्टदिनानि अतीतानीत्यर्थः । तेषां दिवसानां तुलनया वर्त्तमानदिनानि नितान्ततुच्छানौति भावः ।

अव ते दिवसा एव उत्कृष्टा आसन्, न तु वर्त्तमाना इति वर्त्तमानदिननिरासादार्थी परिसंख्यालङ्कारः । तथा दिवसा इत्यस्य उत्कृष्टदिवसपरत्वादर्थान्तरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिः ।

भक्त्यतिशयसूचनाय तातपदिष्वित्यत्र पादशब्दस्य पितृत्वमात्रे लक्षणा, गुरुत्वाच्च बहुवचनम् ॥१९॥

(च) इयमिति । जानकीति प्रथमान्तं पदं श्लोकस्थया अकृतेति क्रियया अन्वेति ।

प्रतन्विति । इयं शिशुर्बालিকা जानकी, प्रतनवः सूक्ष्माः विरलाः अनिविडाय तैः प्रान्ते अग्रदेशावच्छेदे उन्मीलनः अगादसंश्लिष्टा मनीहरा ये कुन्तलाः केशलौ, तथा दशना दन्ता मुकुलानि कुञ्जलानीव तैः मुग्धः मनीहर आलीकी दर्शनं यस्य तत् सुदृश्यमित्यर्थः मुखं वदनं दधती वहन्ती सती । एतत् तृतीयान्तविशेष्यद्वयं मुग्धत्वं प्रति हेतुः । ललितललितैः सुन्दरप्रकारैः ज्योत्स्नाः ज्योत्स्नासदृशानि प्रायेण ज्योत्स्ना इति ज्योत्स्नाप्रायाः तैः बाहुल्येन कौमुदीसदृशैरित्यर्थः अक্সत्रिमः विभ्रमी

পিতা জীবিত থাকিতে এবং নূতন বিবাহ হইলে, মাতৃগণ আমাদের সমস্ত কার্যের ব্যবস্থা করিতেন, এই অবস্থায় মে-ই আমাদের দিন গিয়াছে ॥১৯॥

লক্ষ্মণঃ । এষা মন্যরা ।

রামঃ । অন্তরমন্যতী দর্শয়ন্ । দেবি ! বৈদেহি ! ।

ইঙ্গুদীপাদপঃ সৌম্যং শৃঙ্গবেরপুরে পুরা ।

নিষাদপতিনা যত্র স্নিগ্ধে নাসীত্ সমাগমঃ ॥২১॥

বিলাসী ঘেপাং তৈঃ অত এব মধুরৈঃ সর্বেষাং প্রিয়ৈঃ চুদ্রাণ্যঙ্গানীতি অঙ্গকানি হস্তপদাভয়যযাঃ
তৈঃ মে মম অম্বানাং মাতৃনাং কুতূহলং কৌতুকম্ অক্লত বিহিতবতী ।

অত্র দর্শনমুকুলৈঃ জ্যোত্স্নাপ্রায়ৈরिति লুম্বিপমাভয়ম্, তথা কুতূহলকারণরূপকাব্যং
প্রতি বহুকারণীকৃতৈঃ সমুচ্চয়শ্চেতি অঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ ।

ললিতললিতৈরिति “প্রকারে গুণবচনস্যে”তি দ্বির্বচনম্ । জ্যোত্স্নাপ্রায়ৈরिति
ময়ূরব্যংসকাদিত্বাৎ সমাসঃ ।

সীতায়াঃ সর্বদৈবান্তঃপুরস্থাধিলেন অন্যেপাং তত্সৌন্দর্য্যদর্শনাসম্ভবাৎ কেবলম্
অম্বানামিলুকৃতম্ ।

হরিণী বৃত্তম্—“ন-স-ম-র-স-লাগঃ ষড়্বেদৈর্হয়ৈর্হরিণী মতে”তি লক্ষণাত্ ॥২০॥

ইঙ্গুদীতি । অযং দৃশ্যমানঃ, শৃঙ্গবেরপুরে তদাখ্যে গৃহচাণ্ডালপুরে ইঙ্গুদীপাদপঃ
ইঙ্গুদীপলব্ধঃ চিহ্নিত ইত্যর্থঃ, যত্র ইঙ্গুদীমূলী পুরা বনগমনকালী স্নিগ্ধেন বত্সলীন
নিষাদপতিনা ব্যাধনায়কেন সহ সমাগমঃ সম্মেলনমাসীত্ অস্মাকমিতি শিষ্যঃ ॥২১॥

(ক্ষ) এই সীতাও, তখন সূক্ষ্ম, বিরল ও প্রান্তস্থলিত মনোহর
কেশকলাপ এবং দন্তমুকুলদ্বারা সূদৃশ মুখমণ্ডল ধারণ করতঃ, জ্যোৎস্নার
শ্রায়, অতি সুন্দর, অকৃত্রিম-বিলাস-সম্পন্ন ও মনোহর অঙ্গদ্বারা আমার
মাতৃগণের কৌতুক জন্মাইতেন ॥২০॥

লক্ষ্মণ । এই মহুরা ।

রাম । (উত্তর না দিয়া, অগ্র দিক্ দেখাইতে থাকিয়া) দেবি !
বিদেহনন্দিনি !

এই সেই ইন্দুদীবৃক্ষ ; পূর্বে শৃঙ্গবেরপুরে যেখানে স্নেহশীল ব্যাধপতি
গুহের সঙ্গে আমাদের সম্মেলন হইয়াছিল ॥২১॥

लक्ष्मणः । विहस्य स्वगतम् । अये ! मध्यमास्वावृत्तान्तो-
न्तरित आर्येण । (क)

सीता । अस्मो ! एसो जटासञ्जमणवृत्तन्तो । (ख)

लक्ष्मणः । पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीकैर्यदृङ्गे च्वाकुभिर्धृतम् ।

धृतं बाल्ये तदार्येण पुण्यमारण्यकं व्रतम् ॥२२॥

(ख) अही ! एष जटामंयमनवृत्तान्तः ।

(क) लक्ष्मण इति । अये इत्यात्मसम्बोधनम् । आर्येण रामेण मध्यमास्वायाः
कैकेयावृत्तान्तः मथ्यरायुक्तिगृहण-मानकरण-दशरथमतपरिवर्तन-वनप्रस्थापनादिव्यापार-
चित्रमित्यर्थः, अन्तरितः गोपित उल्लङ्घ्य अन्यत्र गतम् इत्यर्थः । गुरुजनकृतस्या-
न्याय्याचरणस्थालीचना नितान्तमसङ्गतं इति रामेणायमंशः परित्यक्त इति भावः ।

(ख) सीतेति । जटामंयमनवृत्तान्तः जटाबन्धनघटनाचित्रम् ।

लक्ष्मण इति । पुत्रेषु संक्रान्ता गता लक्ष्मी राजलक्ष्मीर्येषां तैः पुत्रेषु न्यस्तराज्यभारै-
रित्यर्थः वृद्धा इत्याकवः प्राचीना इत्याकुवंशीयास्तैः यत् व्रतं धृतम् आचरितम्, बाल्ये
नव्ये वयसि आर्येण रामेण तत् पुण्यं पुण्यजनकम् आरण्यकं वनवासरूपं व्रतं नियमः
धृतम् अवलम्बितम् । वानप्रस्थावलम्बनं प्रति वार्षिक्यमेष प्रयोजकम् । तथा च स्मृतिः—

“गृहस्थस्तु यदा पश्ये हलीपलितमात्मनः ।

अपत्यपुत्रांस्तत्पुत्रांस्तदारण्यं समाविशेत् ॥”

मनुश्च—“वनं पञ्चाशतीं व्रजेत् ।”

किन्त्वत्र रामेण बाल्ये तदवलम्बितमिति महादुःखविषयोऽयमिति भावः ।

अत्र वार्षिक्ये कर्तव्यस्य वानप्रस्थावलम्बनस्य बाल्ये करणात् असङ्गतिर्नामालङ्कारः ।
तथा च चन्द्रालोके—

(क) लक्ष्मण । (हाश्र करिशा स्वगत) ओ ! आर्य (रामचन्द्र),
मध्यागा गांता कैकेयीर वृत्तांस्त गोपन करिलेन ।

(ख) सीता । এই জটাবন্ধনের বৃত্তান্ত ।

সীতা । এসা পসস্পপুস্সসলিলা ভগবদৌ ভার্জরহৌ । (গ)

রামঃ । দেবি ! রঘুকুলদেবতি ! নমস্তে । (ঘ)

তুরগবিচয়ব্যগ্রানুর্বীভিঃ সগরাধ্বরে

কপিলমহাসামর্ঘ্যাত্ স্পৃষ্টান্ পুরা (১) প্রপিতামহান্ ।

অগণিততনূপাত্ (২) তস্মা তপাসি ভগীরথ্যৌ

ভগবতি ! তব স্পৃষ্টানঙ্গিষ্মিরাদুদদৌধরত্ ॥২৩॥

(গ) এষা প্রসন্নপুষ্কসলিলা ভগবতৌ ভাগীরথ্যৌ ।

“বিরুদ্ধভিন্নদেশত্বং কাথ্যহেলোরসজ্জতিঃ ।

অন্যত্র করণীয়স্য ততোন্যত্র কৃতিশ্চ সা ॥”

বার্হক্যরূপকারণস্য বৃদ্ধেণ সচ্চাত্ তত্কাথ্যরূপবানপ্রস্থাবলম্বনস্য তু বালকৌ রামে
সচ্চাত্ সাহিত্যদর্পণমতেঃ পি অসঙ্গতীরেব । তথা চ—

“কার্যকারণার্থোভিন্নদেশতায়ামসঙ্গতিঃ ।”

ধৃতমিত্যস্য দ্বিকৃতাংপি উদ্যে শ্যতিনির্দেয়্যবিষয়ত্বাত্ ন পুনরুক্ততাদৌষঃ ॥২২॥

(গ) সীততি । প্রসন্নং নির্মলম্, পুষ্কং পবিত্রঞ্চ সলিলং যস্যোঃ সা ।

(ঘ) রাম ইতি । রঘুর্বাংশ্যান্ প্রতি পরমানুগ্রহকারিত্বেন তেষামুপাস্যত্বাত্ গঙ্গায়া
রঘুকুলদেবতাং বোধ্যম্ ।

নমস্কারহেতুং গঙ্গায়া মাহাত্ম্যং রঘুকুলং প্রত্যনুগ্রহচ্ছাহ তুরগিতি । ভগীরথঃ সূর্য-
বংশীয়ঃ কথন রাজা সগরাধ্বরে সগররাজস্য শতাব্দমধয়জ্ঞানান্ পূরণীভূতে শিশাব্দমধি

লক্ষণ । রাজলক্ষ্মী, পুত্রের উপরে সংক্রান্ত হইলে, ইক্ষাকুবংশীয়
প্রাচীনগণ, যে ব্রত ধারণ করিতেন ; আর্ষ্য রামচন্দ্র বাল্যকালেই সেই
পবিত্র বানপ্রস্থ ব্রত ধারণ করিয়াছিলেন ॥২২॥

(গ) সীতা । নির্মল পবিত্রজলা প্রভাববতী গঙ্গা এই ।

(ঘ) রাম । দেবি ! রঘুকুলের দেবতা ! তোমাকে নমস্কার করি ।

(১) পিতুরিতি পাঠান্তরম্ । (২) অগণিততনূপাত্ ইতি পাঠভেদঃ ।

আরম্ভ ইতি শিষঃ, তুরগস্য তদ্যজীয়াশ্বস্য ইন্দ্রে নাপহ্নতস্যেত্যর্থঃ । বিচये अन्वेषणे
व्ययान् आसक्तान् उर्वीभिदः भूतलविदारणकारिणः असर्षात् क्रीधात् कपिलस्य तदाख्य-
मुनेर्महसा तेजसा पुष्टान् दग्धान् प्रपितामहान् निजपितामतपित्वैवावेद्यान् तपांसि
अगणितः अविचारितः तनूपातः शरीरनाशो यस्मिन् कर्मणि तद्वयथा तथा तस्मा देहनाश-
मप्यङ्गीकृत्य तपस्यां कृत्येत्यर्थः, हे भगवति ! माहात्माशालिनि गङ्गे ! तव अङ्घ्रिजलैः
स्युष्टान् सतः चिरात् पुरा पूर्वम् उददीधरत् उद्धारितवान् मौचं प्रापितवानित्यर्थः ।
अतस्ते नम इति भावः ।

अव तृतीयचरणे तपसीरसकृतसाय्यात् वृत्त्यनुपासीऽलङ्कारः ।

“पुरा प्रपितामहा”नित्यव कचित् “पितुः प्रपितामहा”निति पाठो दृश्यते, स तु न
समीचीनः । तथा च रामायणे—

“सगरादसमञ्जस्तु असमञ्जादथांशुमान् ।

दिलीपोऽंशुमतः पुत्री दिलीपस्य भगौरथः ॥”

तेन असमञ्जস্য वैमात्रेयाः सगरपुत्रा भগौरथस्यैव प्रপितामहा भवन्ति, न तु तत्
पितुरिति ।

कदाचित् सगरराजेन शतमश्वमेधान् सङ्कल्प्य शिषाश्वमेधे प्रकान्ते “शताश्वमेधयाजী
इन्द्रत्वं लभत” इति श्रुत्या इन्द्रः स्वपदश्च’शभयेन तमश्वमपहृत्य पाताले ध्यानस्थितस्य
कपिलमुनेः समीपे कस्मिंश्चित् वृत्ते बध्नन्, अथ असमञ्जभिन्नाः सगरसन्तानास्तमश्वं स्वर्गे
मर्त्ये च अन्विष्यन्तीऽप्राप्य भुवं विदार्थ्य गत्वा पाताले तथाविधं बद्धमश्वमालोक्य अथमेव
अश्वापहारक इति कपिलमेव हन्तुमुद्यताः, तेन च तद्विज्ञाय स्वतेजसा दग्धा इति
पौराणिकी वार्त्ता ।

तनूशब्दो दीर्घान्तोऽप्यस्ति । तथा चामरः—“स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ।” हरिणी
वृत्तम् ॥२३॥

পূর্বে আমার প্রপিতামহগণ, সগররাজার যজ্ঞে অশ্বের অন্বেষণে
ব্যর্থ হইয়া, ভূতল ভেদ করিয়া, (পাতালে যাইয়া) ক্রোধবশতঃ
কপিলের তেজে দগ্ধ হইয়াছিলেন । হে প্রভাববতি ! তাহার পর

সা ত্বমস্ব ! স্নুপায়ামরুন্মতোব সীতায়াং শিবানুধ্যানপরা
 ভব । (ঙ)

লক্ষ্মণঃ । এষ भरद्वाजावेदितश्चित्रकूटयायিনি वर्त्मनि
 वनस्पतिः कालिन्दौतटे वटः श्यामो नाम । (চ)

রামঃ সস্পৃহমবলোকয়তি ।

সীতা । সুমরদি এদং পদেসং অজ্জউত্তো ? । (ছ)

রামঃ । অয়ি ! কথং বিস্মর্য্যতে ! ।

अलसलुलित-(१) मुग्धान्यध्वसञ्जातखेदात्
 अश्रियिलपरिरम्भ दत्तसंवाहनानि ।

(ক) ক্ষরত্যেতং प्रदेशमार्थ्यপুত্রঃ ? ।

(ঙ) সেতি । অস্ব ! মাতঃ ! স্নুপায়াং পুত্রবধ্বাম্ । শিবানুধ্যানপরা মঙ্গল-
 চিন্তাপরায়ণা ।

(চ) লক্ষ্মণ ইতি । भरद्वाजेन मुनिना आवेदितः परिचायितः चित्रकूटयायिनि
 चित्रकूटपर्वतगामिनि वर्त्मनि पथि । कालिन्दौ यमुना ।

ভগীরথ, দেহপাত গণনা না করিয়া, তপস্বী করিয়া, তোমার জনস্পর্শে,
 চিরকালের পর তাঁহাদিগকে উদ্ধার করিয়াছিলেন ॥২৩॥

(ঙ) হে মাতঃ ! সেই তুমি, অরুন্ধতীরে গিয়া, পুত্রবধূ সীতার
 প্রতি শুভানুধ্যানপরায়ণা হও ।

(চ) লক্ষ্মণ । যমুনার তীরে চিত্রকূটগামী পথে, মহর্ষিভরদ্বাজ-
 নিবেদিত শ্রামনামক বটবৃক্ষ এই ।

(রাম সম্পৃহ দৃষ্টিপাত করিতে লাগিলেন ।)

(ছ) সীতা । আর্ধ্যপুত্র এই স্থান অরণ করিতেছেন কি ? ।

(১) ললিত ইতি ক্বাপি পাঠঃ ।

পরিস্ফুটিতমৃণালীদুর্বলান্যঙ্ককানি

ত্বমুরসি মম কৃৎবা যত্র নিদ্রামবাস্তা ॥২৪॥ *

লক্ষণঃ । এষ বিম্ব্যাটবৌমুখে বিরাধসংবাদঃ (১) । (জ)

ঘটনাবিবরণদ্বারা বিম্ব্যভাবং ব্যনক্তি অলসেতি । যত্র যস্মিন্ প্রদেশে লম্ অধ্বনি
পথি সম্ভ্রাতঃ গমনেনীতপন্নঃ যঃ খেদঃ পরিগ্রমস্তস্মাত্ অলসানি জড়ানি লুলিতানি
শিথিলীভূতানি মুগ্ধানি সুন্দরাণি ; অশিথিলপরিরম্ভৈঃ গাঢ়ালিঙ্গনৈঃ দত্তং সংবাহনং
মর্দনং যেষু তানি ; তথা পরিস্ফুটিতা মর্দিতা যা মৃণাল্যঃ চুদ্রমৃণালানি তদ্বৎ দুর্বলানি
কার্য্যচমাণি অঙ্ককানি অবয়বান্ মম উরসি বচসি কৃৎবা স্থাপয়িত্বা নিদ্রাম্ অবাস্তা
গতা আসীরিতি শিষঃ ।

অত্র পরিস্ফুটিতমৃণালীদুর্বলানীতি লুম্পিপমালঙ্কারঃ ।

অলসলুলিতমুগ্ধানীতি বিপদকর্ম্মধারয়ঃ, আদ্যপদদ্বয়ে কর্ম্মধারয়ং কৃৎবা কর্ম্মধার-
যান্তরং বা । চুদ্রাণি মৃণালানীতি মৃণাল্যঃ চুদ্রাণ্যর্থং মৃণালাদিশব্দানাং নদাদিত্বাঙ্কী-
কারাত্ ইপ্রত্যয়ঃ । তথা চামরঃ—“স্ত্রী স্যাৎ কাচিন্মৃণাল্যাদি বিবচাপচয়ে যদি ।”

মালিনী বচনম্—“ননময়য়যুতেয়ং মালিনী ভৌগিলীকৈ”রিতি লক্ষণাত্ ॥২৪॥

(জ) লক্ষণ ইতি । বিম্ব্যাটবৌমুখে বিম্ব্যপর্বতস্থারণ্যদ্বারে । বিরাধসংবাদঃ বিরাধ-
রাচসংব্রাত্তান্ ।

রাম । ওহে ! কি করিয়া বিশ্বিত হইব ? ।

মর্দিত মৃণালের গ্রায় তোমার অঙ্গসমূহ, পথের পরিশ্রমে অলস,
শিথিল অথচ মনোহর হইয়াছিল এবং গাঢ় আলিঙ্গনদ্বারা আমি
তাহাতে সংবাহন করিয়াছিলাম ; তুমি সেই সকল অঙ্গ আমার বুকের
উপরে রাখিয়া যেখানে নিদ্রা গিয়াছিলে ॥২৪॥

(জ) লক্ষণ । বিস্ফারণের সম্মুখে এই বিরাধরাঙ্গের ব্রতান্ত ।

(১) সংবাদঃ, সংবোধ ইতি পাঠভেদৌ ।

সীতা । অলং দাব এদিয়া । পেখামি দাব অজ্জউত্তহস্য-
ধরিদতালবেণ্টাদবত্তং অত্তণী দক্কিণারস্প্পবেসারম্ভং । (ক)

রামঃ । এতানি তানি গিরিনিৰ্ভাৰিণীতটেণু

বৈখানসায়মতরুণি তপোবনানি ।

যেষ্বাতিথ্যপরমাঃ শমিনো ভজন্তে

নীবারমুষ্টিপচনা গৃহিণী গৃহাণি ॥২৫॥

(ক) 'অল' তাবদেতেন । প্রেচে তাবদার্থ্যপুবহস্তধৃততালবন্তাতপবমাত্মনো দক্ষিণারস্প-
প্রবেশারম্ভম্ ।

(ক) সীতৈতি । এতেন বিরোধহতান্চিত্রদর্শনেন । বিশেষকৌতুকাবহত্বাৎ অগ্নিম-
মেব দ্রষ্টব্যমিতি ভাবঃ । অগ্নিমং ব্রবীতি আর্থ্যপুত্রৈতি । প্রেচে পশ্যামি । আর্থ্যপুত্রৈ
হস্তেন ধৃতং সম মস্তকোপরি ধৃত্বা নীতং তালবন্তাতপবং ক্বং যস্মিন্ তম্ ।
দক্ষিণারস্প্রপ্রবেশারম্ভং তস্য চিত্রমিত্যর্থঃ ।

এতানীতি । গিরিনিৰ্ভাৰিণীনাং পার্শ্বত্বেনদীনাং তটেণু এতানি দৃশ্যমানানি তানি
বৈখানসানাং বনवासिमुनिविशेषाणाम् आश्रमतরवो येषु तानि तथोक्तानि तपोवनानि
चित्रितानीति शेषः, येषु तपोवनेषु आतिथ्यपरमाः आतिथ्यम् अतिथिसत्कार एव परमं
प्रधानकर्तव्यं येषां ते, नीवारमुष्टिं मुष्टिपरिमितमुनिधान्यतण्डुलं पचन्ति ये ते नीवार-
मुष्टिपचनाः शमिनः अन्तरिन्द्रियनियग्रहशालिनः गृहिणी गृहस्था गृहाणि भजन्ते
आश्रयन्ति ; येषु तपोवनेषु गृहस्था मुनयः सन्तीति निष्कर्षः ।

“বানপ্রস্থী বৈখানসীসুগ্রহ” ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ । “নীবার” মুনিধান্যং স্যাত্
ইত্যমরঃ । ভড়ীধান ইতি বঙ্কমাধা ।

“শমস্তু অন্তরিন্দ্রিয়নিয়গ্রহ” ইতি বেদান্তসারঃ ।

(ক) সীতা । ইহা দেখিয়া প্রয়োজন নাই । দক্ষিণারণ্যে নিজের
প্রবেশারম্ভ দেখি ; যাঁহাতে আর্থ্যপুত্র (রাম) নিজ হস্তে তানপত্রের
ছত্র ধারণ করিয়াছিলেন ।

লক্ষণঃ । ^{১২৫} অয়মবিরলানোকহনিবহনিন্তরস্নিগ্ধনীল-
পরিসরারণ্য^{১২৬} পরিণদ্ধগোদাবরী^{১২৭} সুখরকন্দরঃ সন্ততমভিষ্যন্দমান-
মেঘমেদুরিতনালিমা জনস্থানমধ্যগা গিরিঃ প্রস্রবণো নাম । (জ)

“পুত্রেষু দারান্নিচ্ছিত্য বনং গচ্ছেৎ সহৈব বা” ইতি স্মৃতে: সস্ত্রীকবনবাসিনঃ সন্তী
গৃহস্থা ইতি বাধ্যম্ ।

বসন্ততিলকা বচস্ ॥২৫॥

(জ) লক্ষণ ইতি । অয়মিত্যঙ্কুত্যা নির্দিষ্টঃ অবিরলা ঘনা য়ে অনীকহা:
তচ্চা: তেবাং নিবহেন সমূহেন নিরন্তরম্ অবকাশরহিতং স্নিগ্ধং মসৃণং নীলং শ্যামবর্ণঞ্চ
যত্ পরিসরারণ্যং শিষসীমাস্থিতং বনং তেন পরিণদ্ধা ভবয়তীরযো: পরিবেষ্টিতা যা
গোদাবরী তদাখ্যা নদী তথা তয়াস্ররঙ্গাঘাতশব্দাদিনেতৃত্বা: সুখরং শব্দায়মানং কন্দরং
শুভা यस্য স তথ্যোক্ত: সন্ততম্ অনবরতম্ অভিষ্যন্দমানৈ: বর্ষাঙ্কি: মেঘৈ: মেদুরিত: স্নিগ্ধীকৃত:
নীলিমা শ্যামলত্বং यस্য স তথ্যোক্ত: । জনস্থানস্য দণ্ডকারণ্যপ্রদেশবিশেষস্য মধ্যগ:
মধ্যবর্তী প্রস্রবণো নাম গিরি: পর্বত: চিহ্নিত ইত্যর্থ: ।

“অনীকহ: কুট: সাল:” “পর্যন্তভূ: পরিসর:” ইতি চামর: ।

মেদুরিত ইতি মেদুর: কৃত ইতি ইনন্তান্ কর্ম্মণি ক্ত: ।

অভিনয়প্রতিকূলমীদৃশং দীর্ঘসমাসযৌজনমেব ভবভূতিপ্রবন্ধেষু মহান্ দোষ ইতি
কাব্যজ্ঞা আলঙ্কারিকাশ্চ বদন্তি ।

। রাম । যাহাতে বনবাসিমুনিগণের আশ্রয়বৃক্ষ ছিল, পার্শ্বত্যানদীর
তীরে এই সেই সকল তপোবন; যে সকল তপোবনে অতিথিসংকার-
পরায়ণ ও শান্তচিত্ত গৃহী মুনিগণ, মুষ্টিপরিমিত উড়ীধাত্তের তণ্ডুল পাক
করিয়া (আহার করত:) গৃহ আশ্রয় করিয়া থাকেন ॥২৫॥

(ঞ) লক্ষণ । জনস্থানের মধ্যবর্তী এই প্রস্রবণনামক পর্বত; সর্বদা
বর্ষণকারী মেঘসমূহ, ইহার নীলবর্ণকে বিশেষ স্নিগ্ধ করিয়াছিল এবং
গোদাবরীনদীর তরঙ্গের আঘাতে উহার গুহা, শব্দায়মান হইয়াছিল;

রামঃ । স্মরসি সুতনু ! তস্মিন্ পর্বতে লক্ষ্মণেন
প্রতিবিহিতসপৰ্য্যাসুস্থয়ো^{তত্পরা শূন্য} (১) স্তান্যহানি ।
স্মরসি সুরসনৌরাং (২) তত্র গোদাবরীং বা
স্মরসি চ তদুপান্তে শ্বাবযোর্বর্তনানি ॥২৬॥ ^{শূন্য}

অপি চ,

(কিমপি কিমপি মন্দং মন্দমাসত্তিযোগা-^{স্মরণ}
দবিরলিতকপোলং জল্যতোরক্রমেণ ।
অশিথিলপরিপ্লব্যাপৃতৈকৈকদোণো-
রবিদিতগতযামা রাত্রিরেব ব্যরংসৌত্ ॥২৭॥

স্মরসীতি । শোভনা তনূর্যস্য ইতি সুতনুঃ তस्याঃ সম্বোধনম্ । তস্মিন্ পর্বতে
প্রস্রবণে লক্ষ্মণেন প্রতিবিহিতয়া কৃতয়া সপৰ্য্যয়া পূজয়া খাদ্যানয়নভয়নিবারণাদি-
শুযুপযেত্যর্থঃ সুস্থয়ো : উত্পাতশূন্যযোস্তানি অহানি স্মরসি কিমिति কাকুঃ, বা কিংবা
তত্র প্রদেশে সুরসনৌরাং সুস্বাদুজলাং গোদাবরীং নদীং স্মরসি ? তথা তদুপান্তে শ্বাবযোঃ তথ
মম চ বর্তনানি অবস্থানানি চ স্মরসি কিমিত্যর্থঃ ।

অথ স্মরসীত্যেকস্যৈব পদস্য বারং বারমুক্ত্যা অনবীকৃতত্বদোষঃ স চ তৃতীয়পাদে
সুমুখীতি চতুর্থপাদে চ সুখকরতি পাঠেন সমাধেয়ঃ । মালিনী বৃত্তম্ ॥২৬॥

গোদাবরীনদীর উভয়তীরের প্রান্তভাগই বনসমূহে ব্যাপ্ত ছিল ; যন
যন বৃক্ষসমূহে সেই বনগুলিকে নিবিড় ও স্নিগ্ধ করিয়াছিল ।

রাম । স্মরসি ! আমরা সেই পর্বতে লক্ষ্মণের পরিচর্যায় স্নস্তভাবে
ছিলাম ; এই অবস্থায় আমাদের সেই দিনগুলিকে স্মরণ করিতেছ কি ?
আর সেখানে শ্রীজনা গোদাবরীকে মনে করিতেছ কি ? এবং
গোদাবরীর নিকটে আমাদের অবস্থানের স্মরণ হইতেছে কি ? ॥২৬॥

(১) স্বস্থয়ীরিতি পাঠান্তরম্ । (২) সুরসতীরামিতি পাঠভেদঃ ।

লক্ষণঃ । এষা পঞ্চবচ্যাং শূর্ণাংস্বা । (ট)

কিমপীতি । আসত্তিযোগাৎ সন্নিধানবশাৎ মন্দ' মন্দম্ অল্যমল্য' কিমপি কিমপি কদাচিৎ কদাচিদন্যৎ অধারাৱাহিকৈকবিষয়মিতি যাবৎ অক্রমেণ পথ্যায়রাহিত্যেন, কথিত্ব জিজ্ঞাসতে, পরস্পরঃ উত্তর' দদাতীত্যেব ক্রমঃ ; তব তু আৱিশাতিশয়াৎ কদাচিদুভাবৈব জিজ্ঞাসিতবন্তৌ কদাচিদুভাবৈব বা উত্তর' দত্তবন্তৌ ইত্যেব' রূপেণৈতর্যঃ, অবিরলিতৌ পরস্পরমিলিতৌ কপীলৌ গণ্ডৌ যস্মিন্ কর্মণৌতি অবিরলিতকপীল' যথা তথা জল্যতীরনাবশ্যকবিষয়' দ্ববতৌ, তথা অশিথিলপরিরম্ভে গাঢ়ালিঙ্গনে ব্যাপৃতৌ আসত্তৌ একৈকস্য পরস্পরস্য দীপৌ বাহু যযৌ তযৌস্তথোক্তযৌরাৱতৌ সম্বন্ধে রাৱি', অবিদিতম্ অজ্ঞাত' যথা স্যাৎ তথা, গতা যাসাঃ প্রহরা যস্য সা তথোক্তৈব ব্যরংসীত্ৱিৱতা প্রভাতা আসীদিত্যর্থঃ । সুখসাগরমগ্নানাং হি দীর্ঘকালোঽপি ভোগেন তৃপ্ত্যভাৱাৎ অল্য ইৱ প্রতিভাতীতি ভাষঃ ।

অথ যথাবৎস্বর্ণনাৎ স্বভাবোক্তিরলঙ্কারঃ ।

বিরলঃ 'ফাঁক' ইতি यस্য বঙ্কভাষা, স কৃত ইতি জন্যতাৎ কর্মণি ক্তঃ, ততৌ নজ-সমাসঃ । কিমপি কিমপীতি বীক্ষায়াং দ্বিৱ'চনম্ । মালিনী বৃত্তম্ ॥২৩॥

(ট) লক্ষণ ইতি । পঞ্চানাং বটানাং সমাহার ইতি পঞ্চবটী । ইদন্তু অর্থ-প্রদর্শনসাত্বম্, লস্কবিকলন্তু পঞ্চাসাদিবৎ পঞ্চবিধবৃক্ষবিশিষ্টে পঞ্চবটীশব্দৌ বৃদ্ধ ইতি । যথা হেমাद्रিষ্টত' স্কন্দপুরাণম্—

“অশ্বত্থৌ বিল্ববৃক্ষশ্চ বটধাত্রাৱশীককঃ ।

বটীপঞ্চকমিত্যুক্তং স্যাপয়েৎ পঞ্চদিশু চ ॥

আরও, নিকট বলিয়া, আমরা অপরিয়ায়ক্রমে কোন কোন বিষয়, ছোট ছোট করিয়া, বলাবলি করিতেছিলাম ; তখন আমাদের কপোল-যুগল পরস্পর সংলগ্ন ছিল এবং পরস্পরের বাহুযুগল, গাঢ় আলিঙ্গনে ব্যাপৃত ছিল ; এই অবস্থায় গ্রহরগুলি যে চলিয়া যাইতেছিল, তাহা আমরা জানিতে পারিয়াছিলাম না এবং সেইভাবেই রাত্রি প্রভাত হইয়া গিয়াছিল ॥২৭॥

সীতা । হা অজ্ঞউত্ত ! এতিন্ম জ্জৈব দ'সণ্ণং । (ঠ)

রামঃ । অয়ি বিপ্রয়োগবস্ত্ৰে ! চিত্রমেতৎ । (ঙ)

সীতা । জহা তহা হৌদু, দুজ্জণো অসুহ' উপ্পাদেই । (ট)

রামঃ । হন্ত ! বর্ত্তমান ইব মে জনস্থানবৃত্তান্তঃ

প্রতিভাতি । (ণ)

(ঠ) হা আর্থপুত্র ! এতাবদেব দর্শনম্ ।

(ঙ) যথা তথা ভবতু, দুর্জনোঃসুখমুত্পাদয়তি ।

অশ্বত্থং স্থাপয়েত্ প্রাচি বিল্বমুত্তরভাগতঃ ।

বটং পশ্চিমভাগে তু ধাত্রীং দক্ষিণতল্লতা ॥

অশোকং বজ্রদিক্ স্থাপ্য তপস্যার্থে সরিষ্বরি ! ।

मध्ये वेदीं चतुर्हस्तां सुन्दरीं सुमनोहराम् ॥”

(ঠ) সীতেনি । এতাবৎ এতৎকালপর্যন্তম্, দর্শনং সাচ্ছাত্কারঃ তবৈতি শিষ্যঃ ।
অবিকলচিত্রদর্শনাৎ সমুত্পন্নতত্ত্বাভিঃ চিত্রমেতদিতি বিস্মৃত্য যথার্থে'বেয়' ঘটনেতি
মন্ত্যমানা সীতা পুনরপি পূর্ববদ্বিষ্যতীতি মত্বা এবমাহেতি বোধ্যম্ । পূর্বমপি শূর্ণশাখা-
দর্শনানন্তরমেব সীতা হৃতেন্যনুসন্ধেয়ম্ ।

(ঙ) রাম ইতি । অযীতি সানুনয়সম্বোধনম্ । বিপ্রয়োগবস্ত্রে ! মম বিচ্ছেদ-
ভীতি ! এতৎ দৃশ্যমানম্, চিত্রম্ আলিখ্যং ন তু বাস্তবিকঘটনৈয়মিতি ভয়ং ন
করণীয়মিতি ভাবঃ ।

(ট) সীতেনি । যথা তথা চিত্রং প্রকৃতং বা । যথার্থমিবা অবিকলং দুর্জন-
চিত্রমপি তদ্বাবস্কারকত্বাৎ অসুখং জনয়তীত্যর্থঃ ।

(ট) লক্ষ্মণ । এই পঞ্চবটীতে শূর্ণশাখা ।

(ঠ) সীতা । হা আর্থপুত্র ! এই পর্যাবৃত্তই দর্শন ।

(ঙ) রাগ । অয়ি বিয়োগভীতে ! এটা চিত্র ।

(ট) সীতা । যাঁহা তাঁহা হউক ; দুর্জন, দুঃখ উৎপাদন করে ।

लक्षणः । अथेदं रक्षोभिः कनकहरिणच्छृङ्गविधिना
तथा वृत्तं पापैर्व्यथयति यथा चालितमपि ।
जनस्थाने शून्ये विकलकरणैः-(१) रार्थ्यचरितै-
रपि ग्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम् ॥२८॥

(ग) राम इति । हन्तेति विषादसूचकमव्ययम् । वर्तमान इव अतीतोऽपीति
शेषः । प्रतिभाति ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थः अविकलचित्रदर्शनादिति भावः ।

अथेदमिति । अथेत्यपि विषादसूचकमव्ययम् । पापैः पापाचारिभिः रक्षोभिः
मारीचरावणादिभिः राक्षसैः कनकहरिणस्य सुवर्णमयमृगस्य यत् कृष्णं कलं तस्य विधिना
तदादिकार्य्यकरणेत्यर्थः । तथा तत्प्रकारमिदं वृत्तं भूतं घटनमित्यर्थः यथा
चालितमपि सर्वशमारीचरावणादिवधेन सम्पूर्णं परिशोधितमपि व्यथयति स्मरणात् दुःखं
ददाति तदघटनमित्यर्थः । शून्ये तदवस्थानुभवकारिजनरहिते जनस्थाने विकलकरणैः
विकलानि स्वस्वकार्याक्षमाणि करणानि रामस्यैव हस्तपदादीन्द्रियाणि येषु तैः रार्थ्यस्य
रामस्य चरितैः भूतलावलुण्ठनादिव्यापारैः ग्रावापि पाषाणोऽपि रोदिति क्रन्दतीव, तथा
वज्रस्यापि हृदयं वज्रः कर्तुं दलति विदीर्यते इव । गुरुगभीरशोकाविगेन रामः अवश
भासीदिति निष्कर्षः ।

अव रोदिति दलतीत्यत्र इवशब्दाभावात् भावाभिमानिप्रतीयमानक्रियोत्प्रेक्षाद्वयम्,
तेन च रामस्य शोकाविगोऽतीव महानिति ध्वन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

“अथ स्यान्मङ्गले प्रश्ने कार्य्यारम्भविषादयो” रित्यादि मेदिनी । “करणं साधकतमं
चैवगावेन्द्रियेष्वपि ।” “पाषाणः प्रस्तरयावोपलाश्मानः शिला दृश” इति चामरः ।

रोदिति दलतीति “प्रयोगतश्चे”ति वर्तमाना । रक्षोभिरिति करणे वृत्तीया । वृत्तमिति
कर्त्तरि क्तः ।

शिखरिणी वृत्तम्—“ररैरुदैम्बिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी”ति लक्षणात् ॥२८॥

(ग) राम । हाय ! जनज्ञानेन वृत्तांत येन आमार वर्तमान
बलिश बोध हईतेछे ।

(१) करुणैः, इति पाठभेदः ।

সীতা । সাস্তম্ । অই দেব ! রহুউলানন্দ ! এব্ব' বি
মম কারণাদো কিলিন্তো (১) আসী । (ত)

লক্ষ্মণঃ । রাম' নির্বণ্য' সাকৃতম্ । আর্থ্য ! কিমেতৎ ? (য)

অয়ন্তে বাঘৌঘস্তু টিত ইব মুক্তামণিসরো

বিসর্পন্ ধারাভিলুঠতি ধরণী' জর্জরকণঃ ।

নিরুজ্বোঃপ্যাবিগঃ স্ফুরদধরনাঙ্গাপুটতয়া

সুপঃ পরেধাসুন্নেযো ভবতি বিরসাধাতহৃদয়ঃ (২) ॥২৫॥

(ত) অগ্নি দেব ! রঘুকুলানন্দ ! এবমপি মম কারণাত্ ক্লান্ত আসীঃ ।

(ত) সীতৈতি । কারণাত্ নিমিত্তাত্ । ক্লান্তঃ ক্লিষ্ট আসীঃ ত্বমিতি শ্রেষঃ ।
সুতরামহমধন্যেতি ভাবঃ ।

(য) লক্ষ্মণ ইতি । নির্বণ্য' দৃষ্টা । সাকৃত' সামিপ্রায়' কথমিদানীমপি রাসী
রৌদিতৌল্যমিপ্রায়েণ সহৈতর্যঃ ।

লক্ষ্মণ । হায় ! পাঁপাত্মা রাক্ষসগণ, সুবর্ণ-হরিণের ছল করিয়া,
তেমন ঘটনাই করিয়াছিল ; যাহা পরিশোধ করিলেও দুঃখ জন্মায় ।
নির্জন জনস্থানে, ইন্দ্রিয় সকল যাহাতে বিকল হইয়াছিল, সেইরূপ
আর্থ্যের (রামচন্দ্রের) চরিত্রে পাষণ্ড যেন রোদন করিয়াছিল এবং
বজ্রের হৃদয়ও যেন বিদীর্ণ হইয়াছিল ॥২৮॥

(ত) সীতা । (অশ্রুপাতের সহিত) অগ্নি দেব ! রঘুকুলের
আনন্দজনক ! আমার জন্ত আপনি এইরূপই ক্লিষ্ট হইয়াছিলেন ।

(য) লক্ষ্মণ । (রামকে দেখিয়া, বিশেষ অভিপ্রায়ের সহিত)
আর্থ্য ! এ কি ?

(১) কলিদী, কিলিঠী, কিলিদী ইতি চ পাঠান্তরম্ ।

(২) ভবতি চ ভরাধাতহৃদয়ঃ ইতি পাঠান্তরম্ ।

রামঃ । বত্স !

তৎকালং প্রিয়জনবিপ্রয়োগজন্মা

তৌব্রোঃপি প্রতিক্রতিবাঙ্খ্যা বিসৌদঃ ।

দুঃখাগ্নির্মনসি পুনর্বিপচ্যমানৌ ^{৩৩}

হৃদ্যম্ভ্রণ ইব বেদনাং কৰোতি (১) ॥৩০॥

অয়মিতি । বুটিতঃ ক্ৰিঃ মুক্তামণিসরঃ মুক্তারত্নমাল্যমিব অয়ং দৃশ্যমানঃ তে তব
বাপৌষঃ অশ্রুপবাহঃ ধারাभिः अविच्छिन्नपातैः विसर्पन् वह्निर्गच्छन् जर्जराः भूमौ पतनेन
क्षুद्रক্ষুদ্রাंशतया विभक्ताः कणा विन्द्वो यस्य स तादृशः सन्, धरणीं भूतलं लुठति
आग्नियति । विरसेन विरागेण अद्रियत्वेन दुःखेनेति यावत्, आश्मातं परिपूरितं हृदयं
यस्मिन् स तथोक्तः आवेगः शोकवेगः निरुद्धोऽपि हृदयमध्ये आवह्योऽपि स्फुरत् स्यन्दमानम्
अधरयोः नासायाश्च पुटं यस्य स तथोक्तः तस्य भावः स्फुरदधरनासापुटता तया परिषाम्
अन्धेषाम् उन्नेयः अनुमेयो भवति । तव अधरद्वयं नासाद्वयञ्च कम्पत इति दृष्ट्वा परैरनु-
मीयन्ते, यत्तव हृदये महान् शोकावेगो वर्तत इत्यर्थः ।

अक्षीपमालङ्कारः । केचित्तु द्वितीयाह्वे अनुमानालङ्कारं वदन्ति ।

“सरो दध्यगगत्य्णौभावमालासमीरण” इति मेदिनी । “शृङ्गारादौ विषे वीर्ये”
गुणे रागे द्रवे रस” इत्यमरः ।

परिषামিতি वा कर्त्तरि कृत्य इति कर्त्तरि षष्ठी । शिखरिणी वृत्तम् ॥२९॥

তৎকালমিতি । প্রিয়জনস্য সীতায়াঃ বিপ্রয়োগাৎ বিরহাৎ জন্ম यस्य स तथोक्तः
तौब्रोऽपि तीक्ष्णोऽपि प्रतिक्रतिवाङ्ख्या प्रतिकारेच्छया तत्कालं सीताहरणात् परस्मिन्

আপনার এই অশ্রুজলসমূহ, ছিন্ন মুক্তামালার গায় ধারারূপে বহির্গত
হইয়া, জর্জর অবস্থায় ভূতলে লুপ্তিত হইতেছে ; এবং শোকাবেগ রুদ্ধ
করিলেও, নাসিকা কম্পিত হইতেছে বলিয়া, অশ্রের তাহা অহুমিত হয়
এবং আপনার হৃদয়, দুঃখে পরিপূর্ণ হইয়াছে (ইহাও বুঝা যায়) ॥২০॥

(১) তনোতি ইতি পাঠান্তরম্ ।

সীতা । হৃদী হৃদী, অহং বি অদিভূমি' গদেণ রণরণেণ
অজ্জউত্তসুস্' বিঅ অত্ताणं পেक्खामি । (৬)

লক্ষ্মণঃ । স্বগতম্ । भवतु, अन्यतः क्षिपामि । চিবমবলোক্য
প্রকাশম্ । অথৈতন্মবন্তরপুরাণস্য গৃধ্ররাজস্য তত্রभवतस्ता-
জটायुषश्चरित्रक्रिमोदाहरणम् । (ধ)

(৬) হা ধিক্, হা ধিক্, অহমপি অতিভূমি' গতেন রণরণকেন আর্থ্যপুত্রশূন্য-
মিবাআন' প্রেছে ।

কাল ইত্যর্থঃ, বিসীড়ঃ সচ্ছঃ কৃতঃ পুনর্বিপচ্যমানঃ চিবদর্শনাৎ পুনরপ্যুদ্বীতঃ দুঃখাগ্নিঃ
হৃন্মর্ম্মব্রণ ইব বচসী মধ্যগতস্কোটক ইব মনসি বেদনাং করোতি ।

অবীপমালঙ্কারঃ । প্রহর্ষিণী বচম্ ॥৩০॥

(৬) সীতৈতি । হাধিগিত্যেকমেব বিধাদসূচকমব্যয়ম্, তস্যাতিশয়ার্থে দ্বির্বচনম্,
অতিভূমি' গতেন আধিক্য' প্রাপ্তে অতিমহতীত্যর্থঃ, রণরণকেন উৎকণ্ঠয়া ।

অবীত্কণ্ঠয়া রামবিরহবদনুভবেন সীতায়া ভবিষ্যতী বাস্তবিকবিরহস্য সূচনাৎ
সামান্যপতাকাষ্টানমেতৎ । তথা চ সাহিত্যদর্পণঃ—

“যথাযথং চিন্তিতেঃস্মিন্মিন্ তল্লিঙ্কীঃস্মিন্যঃ প্রযুজ্যতে ।

আগন্তুকেন ভাবেন পতাকাষ্টানকন্তু তত্ ॥”

“অতিভূমিরাদিক্য”মিতি শব্দকল্যদ্রুমঃ । “রণরণক উৎকণ্ঠে”তি হেমচন্দ্রঃ ।

(ঘ) লক্ষণ ইতি । भवतु, स्वर्णमृगादिचिवदर्शनेनैव समाप्तं भवतु इत्यর্থঃ,

রাম । বৎস ! সেই সময়ে প্রিয়জনের (সীতার) বিরহ হইতে
উৎপন্ন দুঃখানল, তীব্র হইলেও, প্রতিকার করিবার ইচ্ছায় সহ করিয়া-
ছিলাম ; কিন্তু এখন হৃদয়ে পরিপক্ব হইয়া তাহা, হৃদয়ের মর্ম্মস্থানে
ব্রণের আয় বেদনা জন্মাইতেছে ॥৩০॥

(দ) সীতা । হায় ! হায় ! আমিও অত্যন্ত উৎকণ্ঠাবশতঃ
আপনাকে যেন আর্থ্যপুত্রশূণ্য বলিয়া মনে করিতেছি ।

সীতা । হা তাৎ ! ণিব্বুড়ো দে অপচ্চসিণ্ণেহো । (ন)

রামঃ । হা তাৎ ! কাশ্যপ ! শকুন্তরাজ ! ক পুন-
স্বাটশস্য মহতস্তীর্থস্য সাধোঃ সম্ভবঃ ? । (প)

(ন) হা তাৎ ! নির্বুড়সে অপত্যস্লেহঃ । সন্তান

এতচ্চিত্রদর্শনেন তচ্চদৃষ্টনাশ্রয়াদনয়োরত্যন্তব্যাকুলত্বাদিতি ভাবঃ । অন্যতঃ অন্য-
ঘটনায়াশ্চিৎ চিপামি সচ্চারয়ামি সীতারামযৌশ্চুখী ইত্যর্থঃ । অথিতি ব্যাপারান্তর-
চিত্রদর্শনারম্ভে । এতৎ দৃশ্যমানম্ । মন্বন্তরং দৈবপরিমাণনৈকসমততিযুগানি তাটশি
পুরা কালি বর্ততে ইতি মন্বন্তরপুরাণস্য । গৃধ্ররাজস্য পশ্চিরাজস্য, তাৎস্য দশরথস্য
মিত্বাত্তাতস্যানীযৌ জটায়ুস্য । চরিত্বং নিস্বার্থভাবেন সীতারচরণীযমাদিপরোপ-
কারাদিকম্, বিক্রমঃ রাবণেন সহ যুদ্ধোপযোগিমহাশক্তিঃ তথোরুদাহরণং নিদর্শনং তস্য
চিত্রমিত্যর্থঃ ।

(ন) সীতৈতি । অপত্যস্লেহঃ সন্তানবাতৃসুল্যং নির্বুড়ঃ সম্পন্নো জাতঃ সন্তানরূপায়া
মম রক্ষার্থং প্রাণত্যাগাদিতি ভাবঃ ।

(প) রাম ইতি । তাৎ ! পিতৃসখত্বাৎ পিতঃ ! কাশ্যপ ! কশ্যপপ্রজাপতিপৌত্র !
স্বপত্ন্যাং বিনতায়াং কশ্যপস্য হৌ পুত্রৌ বভূবুতুঃ অরুণো গরুড়য, তয়োররুণস্যাপি হৌ পুত্রৌ
সম্প্রতিজটায়ুয ইতি রামায়ণবর্ত্তানুসন্ধ্যৈয়া । শকুন্তরাজ ! পশ্চিযেষ্ট ! । তীর্থস্য
বিদ্যাপরোপকারাদিগুণযুক্তপাতস্য, সাধোধর্ম্মিকস্য সম্ভবঃ উৎপত্তিঃ । ন কুত্বাপৌত্বার্থঃ ।

“তীর্থং শাস্ত্রাধ্বরজেধৌপায়নারীরজঃসু চ । অবতারিষ্মি জটাস্তু পাতৌপাধ্যায়মন্নিষু ॥”
ইতি মেদিনী ।

(ধ) লক্ষণ । (স্বগত) হউক, ইহাদের দৃষ্টি অগ্র দিকে সঞ্চালিত
করি । (চিত্র দেখাইয়া প্রকাশে) মন্বন্তরের প্রাচীন, পক্ষিরাজ, মাননীয়
এবং পিতৃস্থানীয় জটায়ুর চরিত্র ও পরাক্রমের নিদর্শন এই ।

(ন) সীতা । হা পিতঃ ! আপনার সন্তানস্নেহে সম্পন্ন হইয়াছে ।

(প) রাম । হা পিতঃ ! কশ্যপবংশীয় ! পক্ষিরাজ ! আপনার
শ্রায় মহাগুণবান্ সাধু ব্যক্তির আর কোথায় উৎপত্তি হইবে ? ।

लक्षणः । अयमसौ जनस्थानपश्चिमत-(१) श्वित्रकुञ्जवान्
नाम दनुकबन्धाधिष्ठितो दण्डकारण्यभूभागः, तदिदमृषमूक-
पर्वते मतङ्गस्याश्रमपदम्, इयञ्च अमणा नाम सिद्धश्वरी,
तदेतत् पम्पाभिधानं सरः । (फ)

सोता । जल्य किल अज्जउत्तेण विच्छड्डिदामरिसाधीण'
(२) पमुत्तकण्ठं रुदिअं आसी । (ब)

(ब) यत्र किलार्थ्यपुत्रेन विच्छर्द्दितामर्षाधीनं प्रमुत्तकण्ठं रुदितमासीत् ।

(फ) लक्षण इति । अयमङ्गुल्या निर्दिष्टः असौ सः । तच्छब्दसमानार्थोऽयमदः-
शब्दः । तथा च दर्पणः—“इदमेतददःशब्दास्तच्छब्दसमानार्थतया विधेया एव भवितुं
युक्ता ।” इति । चित्रम् आश्रयं कुञ्जं लताद्याच्छादितस्थानमस्यासीति चित्रकुञ्जवान् ।
दनुकबन्धेन मस्तकशूलशरीरधारिणा केनचित् दैत्येन अधिष्ठित आश्रितः । मतङ्गस्य
तदाख्यस्य मुनेः आश्रमपदं तपोवनम् । अमयति तपस्यार्थमात्मानं या सा अमणा ।
सिद्धश्वरी तपःसिद्धा काचन नीचजातीयरमणी । पम्पा अभिधानं नाम यस्य तत् सरः
दीर्घिका । अस्य तीरजातफलविशेष एव ‘पेपे’ इत्युच्यत इति लीकप्रवादः ।

(ब) सीतेत । यत्र पम्पासरसि । विच्छर्द्दितः तद्विं प्राप्तः योऽमर्षः असहिष्णुता
तदधीनं सीताविच्छेदविह्वलप्रयुक्तमव्यर्थः प्रमुक्तः अनिरुद्धः यावद्वह्निर्भवितुमर्हति
तावद्वह्निर्गत इत्यर्थः कण्ठः स्वरो यस्मिन् तत् उच्चैःस्वरमित्यर्थः ।

(फ) लक्षण । जनस्थानेन पश्चिमे दण्डकवन्ककर्तृक अधिष्ठित
चित्रकुञ्जवान् नागक एहे मेहे दण्डकारण्यभूभागः ; श्वित्रमूकपर्वते एहे मेहे
मतङ्गमुनिन आश्रय स्थान ; अमणानाग्री सिद्धश्वरी एहे एवः एहे मेहे
पम्पानागे सरावर ।

(१) जनस्थानपश्चिम इति क्वापि पाठः ।

(२) विच्छिष्टामरिसाधीणं, विसज्जिदामरिसधीरत्तणं इति पाठभेदौ ।

রামঃ । দেবি ! রমণীয়মেতৎ পম্পাসরঃ ।

এতস্মিন্ মদকলমল্লিকাখ্যপদ্ম-

ব্যাধূতস্কুরদুরুদণ্ডপুণ্ডরীকাঃ ।

বাণ্মাস্মঃপরিপতনোদুগমান্তরালি

সংদৃষ্টাঃ কুবলয়িনো ভুবো বিভাগাঃ ॥২১॥

লক্ষ্মণঃ । অয়মার্য্যো হনুমান্ ।

এতস্মিন্নিতি । এতস্মিন্ পম্পাসরসি মদকলা মদমতা য়ে মল্লিকাখ্যাঃ পদ্ম-
বিশিষ্টাঃ তेषাং পদ্মৈঃ ব্যাধূতানি কম্পিতানি স্কুরন্তি প্রকাশমানানি উরুদণ্ডানি
বহুদ্রুমালানি পুণ্ডরীকাণি পদ্মানি ত্রিষু তে তথোক্তাঃ কুবলয়িনঃ উত্পলবিশিষ্টাঃ ভুবো
বিভাগাঃ ভূপ্রদেশাঃ, বাণ্মাস্মাং অযুগ্মাং পরিপতনং চরণম্ উদুগমঃ পুনরুত্পত্তিঃ তথো-
ন্তরালি মध्ये, একঃ বাণ্মাস্মু বিদ্যুঃ পতিতঃ যাবদন্য উত্পদ্যতে তাবৎকালমধ্য ইত্যর্থঃ
সংদৃষ্টাঃ অবলোকিতাঃ মথ্যেতি শিষ্যঃ । তদানীং তব বিরহদুঃখেন অবিরতমেব ময়া রুদিতং
কিন্তু তথাপি অত্যন্তমনীহরতাৎ তত্প্রদেশা দৃষ্টা ইতি ভাবঃ ।

অথ দণ্ডপুণ্ডেতি ব্যঞ্জনচঙ্কস্য অনেকধা সাম্যাত্ কৈকানুপ্রাসীলঙ্কারঃ ।

প্রহর্ষিণী বচনম্ ॥২১॥

(ব) সীতা । যেখানে আর্থপুত্র, অত্যন্ত অসাহসুতাবশতঃ
মুক্তকণ্ঠে রোদন করিয়াছিলেন ।

রাম । দেবি ! এই পম্পাসরোবর বড়ই মনোহর ।

অশ্রুজলের পতন এবং পুনরায় উৎপত্তি ইহার মধ্যসময়ে এই
সরোবরের মধ্য স্থানগুলি দেখিয়াছিলাম ; এই স্থানসমূহে বহুতর উৎপল
ও পদ্ম ছিল ; পদ্মগুলির আবার বৃহৎ দণ্ড সকল প্রকাশ পাইয়াছিল ;
সেই দণ্ডগুলি আবার মদমত মল্লিকাপক্ষিগণের পক্ষপবনে কম্পিত
হইতেছিল ॥৩১॥

লক্ষ্মণ । এই আর্থ্য হনুমান্ ।

সীতা । এসো সী চিরণিষ্মিস্তজীঅলোঅপচ্ছুডরণ-গুরু-
অবআরো মহাশুভাবো মারুদৌ । (ম)

রামঃ । দিধ্যা সৌঃয়ং মহাবাহুরজ্ঞনানন্দবর্ধনঃ ।

যস্য বীৰ্য্যেণ কৃতিনো বয়শ্চ ভুবনানি চ ॥৩২॥

সীতা । বচ্ছ ! এসো কুসুমিদকঅম্বতরুতগুণবিদবরহিণো
কিস্তামধেঅো গিরো ? জল্য অশুভাবসোহগমেত্তপরিসেসধূসর-

(ম) এষ স চিরনির্বিষজীবলীকপ্রত্যুডরণগুরুকোপকারৌ মহানুভাবো মারুতিঃ ।

(ম) সীতৈত । চিরনির্বিষস্য অন্যকৃতাপমানাদিমিরবজ্ঞাতস্য জীবলীকস্য
প্রত্যুডরণেন তচ্ছদ্যুঃখাবিনাশেন গুরুকোপকারৌ মহোপকারৌ মহানুভাবো মহাপ্রভাবো
মারুতিঃ মারুতস্য বার্যীরপল্যং হনুমান্ । ধন্যোঃয়মিতি ভাবঃ ।

দিধ্যৈতি । দিধ্যৈত্যানন্দসূচকমব্যয়ম্ । অয়ং দৃশ্যমানঃ স প্রসিদ্ধঃ মহাবাহুঃ
বিশালভুজবলশালী অজ্ঞনানন্দবর্ধনঃ পুত্বেন অজ্ঞনাখ্যায়া বানর্য্যাঃ সুখবৃদ্ধিকারঃ
হনুমানিত্যর্থঃ । যস্য হনুমতৌ বীৰ্য্যেণ বলেন বয়শ্চ ভুবনানি চ কৃতিনঃ সীতৌদ্ধারিণ
জগদ্বৈরিরাবণবধেন চ সফলকামা ইত্যর্থঃ, হনুমতৌ বাহুবলেন সীতা উদ্ধারিতা রাবণশ
হত ইতি ভাবঃ ।

অথ ভুবনানি চেতনেন “কৃত্বৌনি” ইত্যধ্যাহৃত্যান্বয়ঃ কার্য্যঃ অন্যথা “নপুংসকানপুংসকযৌ-
নপুংসকমেকবদ্বা” ইত্যনেন কৃতিন ইত্যস্য নপুংসকত্বমেব স্যাৎ । অতএবাব ন্যূনপদল-
দোষঃ, স তু “বয়শ্চ জগতৌ জনা” ইতি পাঠেন সমাধেয়ঃ । তথা পাঠে তুল্যযোগিতা-
লঙ্কারশ্চ স্যাৎ ॥৩২॥

(ভ) সীতা । চিরদুঃখিত জীবলোকের উদ্ধার করায় গুরুতর
উপকারী ও মহাপ্রভাবশালী এই সেই হনুমান্ ।

রাম । ভাগ্যবশতঃ মহাবাহু ও অজ্ঞানার আনন্দবর্দ্ধক এই সেই
হনুমান্কে দেখিতেছি, যাহার বলে আগরাও কৃতার্থ হইয়াছি, ত্রিভুবনও
কৃতার্থ হইয়াছে ॥৩২॥

সিরো মুহুতং মুচ্ছন্তো তু এ পরুদিণ (১) অবলম্বিতো
তরুতলে অজ্জততো আলিহিতো । (ম)

লক্ষণঃ । সৌঃ শৈলঃ ককুমসুরভির্মান্যবান্ নাম যস্মিন্
নীলঃ স্তিম্বঃ (২) অয়তি শিখরং নূতনস্তোয়বাহঃ ।

রামঃ । বত্শৈতস্মাদিরম বিরমাতঃ পরং ন চমোঃস্মি

প্রত্যাভূতঃ পুনরিব স মে জানকীবিপ্রয়োগঃ ॥৩৩॥

(ম) বত্শ ! এষ কুমুদিতকদম্বতরুতাণ্ডবিতবর্হিণঃ কিং নামধেয়ো গিরিঃ ?
যব অনুভাবসৌভাগ্যমাতবপরিশেষধূসরশ্রীঃ মুহূর্ণম্ মুচ্ছন্ ত্বয়া প্রদত্তেন অবলম্বিত-
স্বরুতলে আর্থ্যপুত্র আলিখিতঃ ।

(ম) সীতৈতি । কুমুদান্যে ষাং জাতানীতি কুমুদিতাঃ পুষ্পিতা যৈ কদম্বতরবল্লেষু
তাণ্ডবান্যে ষাং জাতানীতি তাণ্ডবিতা নৃত্যন্তঃ বর্হিণা ময়ূরা যব স তথোক্তঃ । যব
গিরৌ তরুতলে অনুভাবিন তেজসা যত্ সৌভাগ্যং সৌন্দর্যং তন্মাতবং পরিশেষম্ অবশিষ্টং
যব তাটশী ধূসরা পাণ্ডুবর্ণা শ্রীঃ শোভা यस্য সঃ ক্রশাঙ্কীঃপি স্বাভাবিকতেজঃসম্পন্ন
জ্যৈষ্ঠঃ । মুহূর্ণম্ মুচ্ছন্ কিয়ন্তং কালম্ অচৈতন্যো ভবন্ প্রকটং রুদিতং यस্য তেন
অলীকানন্দতা ত্বয়া অবলম্বিতঃ ধৃতঃ । আলিখিতস্ত্রিত্বিতঃ ।

“ময়ূরো বর্হিণী বর্হী”তি “তাণ্ডবং নটনং নাট্য”মিতি চামরঃ ।

সৌঃমিতি । ককুমৈর্জুনপুষ্পৈঃ সুরभिः শোভনগন্ধোপेतঃ মাণ্যবান্ নাম অয়ং

(ম) সীতা । বৎস ! যেখানে পুষ্পিত কদম্ববৃক্ষের উপরে ময়ূরগণ
নৃত্য করিতেছে, ইহা কি নাগক পর্বত ? বাহাতে প্রভাব ও সৌন্দর্য্যমাত্র
অবশিষ্ট এবং ধূসরকান্তি আর্ধ্যপুত্র কিছুকাল মূচ্ছিত হইতেছেন, আর
ভূমি রোদন করিতে করিতে উঁহাকে ধরিয়া রাখিয়াছে ; এই অবস্থায়
বৃক্ষের তলে আর্ধ্যপুত্রকে চিত্র করিয়াছে ।

(১) ‘পরুদিণ ইতি পাঠান্তরম্ । (২) নীলস্তিম্ব ইতি পাঠান্তরম্ ।

লক্ষণঃ । অতঃ পরমার্থস্য তত্ত্বভবতাং কপিরাক্ষসানাঞ্চ
অসংখ্যাতান্যুত্তরোত্তরাণি কর্ম্মাশ্চর্যাণি, পরিশ্রান্তা চেয়মার্যা,
তদ্বিজ্ঞাপয়ামি বিশ্বস্যতাংমিতি (১) । (য)

দৃশ্যমানঃ স প্রসিদ্ধঃ শৈলঃ পর্বতঃ, নূতনঃ অচিরপূর্ণজলঃ অতএব নীলঃ শ্যামলঃ
স্নিগ্ধঃ চিক্কণশ্চ তীর্থবাহুঃ মেঘঃ যক্ষিন্ যস্যৈতর্যঃ শিখরং শৃঙ্গং শ্রয়তি অবলম্বতে ।

বত্ ! লক্ষণ ! এতচ্ছাৎ মাল্যবত্পর্বতচিবদর্শনাৎ বিরম বিরম নিবর্ত্তস্ব
নিবর্ত্তস্ব । কথমিত্যাহ অতঃ পরং ন ঘমী ন শকৌঃস্মি দ্রষ্টুমিতি শিষ্যঃ । অব
হেতুমাহ, স পূর্বাণুভূতঃ মে মম জানকীবিপ্রয়োগঃ সীতাবিরহঃ পুনঃ প্রত্যাহত ইব
প্রত্যপস্থিত ইব ।

অব ভাবামিমানিনী বাচ্যা ক্রিয়োৎপ্রেচ্ছালঙ্কারঃ স তু বাক্যার্থহেতুকাকাব্যলিঙ্গেন
সঙ্কের্ত্ত্যেতি ।

“ইন্দ্রদ্রুঃ ককুমৌর্জুন” ইত্যমরঃ । “হরীতক্যঃ ফলানী”তিবত্ ককুমশব্দস্য পুষ্পার্থে’পি
বৃত্তিঃ । যক্ষিন্নিত্যস্যৈব যস্যৈতর্যঃ । “তথা চ ষষ্ঠীসমস্যোরর্থ প্রতি মেদী নাস্তি ।
যথা—বচস্য শাখা বৃক্ষে শাখি”তি ত্রিলোচনঃ ।

মন্দাকিনী বৃত্তম্—“মন্দাকিনীতান্মুধিরসনগৈর্মৌমুনী গৌ যযুগ্ম”মিতি লক্ষণাৎ ॥২১॥

(য) লক্ষণ ইতি । অর্থস্য ভবতঃ । কপিবানরঃ । অসংখ্যাতানি সংখ্যা-
রহিতানি বহুনি । উত্তরোত্তরাণি ক্রমিকানি কর্ম্মাশ্চর্যাণি সুগ্রীবসংখ্যকালিবধ-
সমুদ্রলঙ্ঘনাদিমহাভূতানি কর্ম্মাণীত্যর্থঃ । “আহিতাঘ্নাদিষু বা পর”মিতি আশ্চর্য্য-

লক্ষণ । অজুঁনপুঞ্জে স্তগন্ধি এই সেই মালাবান্ নামে পর্বত ; নীল
ও স্নিগ্ধ নূতন মেঘ, বাহার শৃঙ্গ আশ্রয় করিতেছে ।

রাম । বৎস ! এখান হইতে বিরত হও ; ইহার পর আমি
দেখিতে সমর্থ হইতেছি না । কারণ, পুনরায় যেন সীতার বিরহ,
আমার নিকট ফিরিয়া আসিতেছে ॥৩৩॥

(১) বিশ্বস্যতাংমিতি পাঠমেদঃ ।

সীতা । অজ্ঞউত্ত ! এদেণ চিত্তদংসণেণ পচুপ্পসুদৌহদাণ
অল্লি মে বিস্সপ্পং । (র)

রামঃ । নন্বাচ্চাপয় । (ল)

সীতা । জাণে, পুণো বি পসস্সগম্বীরাসু বণ্ণরাড্‌সু বিহ-
রিস্সং, পবিত্তণিষ্মলসিসিরাবগাছাচ্চ মঅবদীং ভাউরহীং অব-
গাহিস্সং । (ব)

(র) আর্থ্যপুত্র ! এতেন চিত্তদর্শনেন প্রত্যুত্পন্নদৌহদায়া অস্তুি মে বিজ্ঞাপ্যম্ ।

(ব) জানে, পুনরপি প্রসন্নগম্বীরাসু বনরাজিষু বিহরিষ্যামি, পবিত্রনির্মল-
শিশিরাবগাছাচ্চ ভগবতীং ভাগীরথীসবগাহিষ্যে ।

শব্দস্য পরনিপাতঃ । ইয়মার্থ্যা সীতা পরিত্রান্তা বহুক্ষণং যাবৎ দৃষ্টায়মানতয়া চিত্ত-
দর্শনাদিতি ভাবঃ । বিষ্ময়তাং সীতয়েতি শ্রেষঃ ।

(র) সীতেতি । প্রত্যুত্পন্নো জাতো দৌহদৌঃশিলাধী যস্যাঃ সা, তস্যাঃ মে মম
বিজ্ঞাপ্যং নিবেদ্যম্ ।

(ল) রাম ইতি । নন্বিতি সম্বোধনে । আচ্চাপয় আদিশ । অকৃত্রিমপরম-
প্রেম্ণা তবাহমধীন এবাম্মি সুতরাং বিজ্ঞাপ্যমস্মীত্যনুজ্ঞা আচ্চাপ্যমস্মীত্যেব বক্তুমর্হসীতি
রামস্মাভিপ্রায়ঃ ।

(ব) সীতেতি । জানে বুধ্যৈ । মম ইচ্ছাস্মীত্যনুমানেনৈব ত্বয়া মমাভিলাষঃ

(য) লক্ষণ । ইহার পর আপনার এবং মাননীয় বানরগণ ও
রাক্ষসগণের অসংখ্য ক্রমিক আশ্চর্য্য কার্য্যসকল রহিয়াছে ; এই আর্থ্যা
সীতাদেবীও পরিশ্রান্ত হইয়াছেন ; সুতরাং নিবেদন করিতেছি যে,
ইনি বিশ্রাম করুন ।

(র) সীতা । আর্থ্যপুত্র ! এই চিত্রদর্শনে আমার ইচ্ছা জন্মিয়াছে ;
তাই কিছু জানাইবার আছে ।

(ল) রাম । অগ্নি ! আদেশ কর ।

রামঃ । বত্স ! লক্ষ্মণ ! ।

লক্ষ্মণঃ । এষোঽস্মি । (শ)

রামঃ । ‘অচির’ সম্মাদনীয়োঽস্যা দোহদ’ ইতি সম্মত্যেব
গুরুভিঃ সন্দিষ্টম্ । তদস্বলিতসুখসম্মাত’ রথমুপস্থাপয় । (ঘ)

অবশ্যমেব পূরণীয়ঃ সুতরাং পুনরপি পঞ্চবটীবিহারঃ গঙ্গাবগাহস্য সমাবশ্যম্ভাবীতি
জ্ঞাপনায় ইচ্ছামীত্যুক্তা জান ইত্যুক্তম্ । প্রসন্নাঃ নূতনপবপল্লবশালিত্বাৎ স্নিগ্ধাঃ
গম্ভীরা নিস্তম্ভমীষণাঃ তাসু । পবিত্রঃ পুণ্যজনকঃ নির্মলঃ পাপনাশকঃ শিশিরঃ
শীতলস্য অবগাহঃ স্নান’ যসাং তাং ভাগীরথীং গঙ্গাম্ । তথা চ ব্রহ্মাণ্ডপুরাণম্—

“অনেকজন্মসম্মত’ পাপ’ পুংসাং প্রণশ্যতি ।

স্নানমাত্রিণ গঙ্গায়াং সত্যঃ পুণ্যস্য ভাজনম্ ॥”

(শ) লক্ষ্মণ ইতি । আদিষ্টতামিতি শিষ্যবাক্যম্ ।

(ঘ) রাম ইতি । গুরুভির্বাশিষ্টাদিभिঃ, সন্দিষ্ট’ বাচিক’ প্রেথিতম্ । ন কেবল’
মমায়ত্নাৎ अपि तु गुरुणामादेशादपि अवश्यमेव अस्या अभिलाषः पूरणीय इति भावः ।
तत् तस्मात् असुखलितः अभष्टः सुखसम्पातः सुखतया गमनं यस्मात् तत् तथीकृतं समान-
भावेन चलनशीलमित्यर्थः । अन्यथा पूर्ण’ गर्भायाः चक्रीदृङ्मनादनवरतमूर्त्ताधीगमनेन
सङ्घर्षेण च नितरां कष्ट’ भविष्यतीति भावः ।

(ব) সীতা । বুঝিতেছি ; স্নিগ্ধ ও নিস্তম্ভ বনশ্রেণীর ভিতরে
আবারও বিচরণ করিব এবং যাহাতে অবগাহনটী পবিত্রতাজনক,
পাপনাশক, অথ চ শীতল ; সেই ভগবতী গঙ্গানদীতে আবারও অবগাহন
করিব ।

রাম । বৎস ! লক্ষ্মণ ! ।

(শ) লক্ষ্মণ । এই যে আমি ।

(ঘ) রাম । ‘ইহার অভীষ্ট বিষয় অচিরকালমধ্যে সম্পাদন করিবে’
এখনই গুরুজনেরা এই থবর দিয়াছেন । অতএব স্নুখে গমন ইহাতে
পারে এমন একখানি রথ আনয়ন কর ।

সীতা । অজ্ঞত ! তুল্লোহিঁ বি তহিঁ গন্তব্যং । (স)

রামঃ । অগ্নি কঠিনহৃদয়ে ! এতদপি বক্তব্যমেব ? । (হ)

সীতা । তেহিঁ পিঅং মে । (জ)

লক্ষ্মণঃ । যথাজ্ঞাপয়ত্বাৰ্য্যঃ । ইতি নিষ্কান্তঃ ।

রামঃ । প্রিয়ে ! ইতো বাতায়নোপকণ্ঠে (১) মুহূর্ত্তং সম্বিষ্টৌ
 ভবাবঃ । (ক)

(স) আৰ্য্যপুত্র ! যুগ্মাভিরপি তস্মিন্ গন্তব্যম্ ।

(জ) তেন হি প্রিয়ং মে ।

(স) সীতৈতি । ইদানীং রাজকার্য্যব্যগতয়া যদি রামঃ তব ন যাস্যতীতি শঙ্কয়া
 যুগ্মাভিরপি তস্মিন্ গন্তব্যমিতি সীতয়া প্রার্থিতমিতি বোধ্যম্ ।

(হ) রাম ইতি । কঠিনং হৃদয়ং যস্তাঃ সা তস্তাঃ সম্বোধনম্ । ত্বাং বিহায় অহং
 স্নাতুমর্হামীতি যেন হৃদয়েন আশঙ্ক্য ক্রতা তত্বে হৃদয়ং কঠিনমেবেতি ভাবঃ । এতদপি
 বক্তব্যমেব ইতি কাকুঃ অপি তু কথমপি নেত্যর্থঃ । ত্বয়া বিনা স্নাতুমশক্যত্বাৎ তবৈতৎ-
 প্রার্থনামাবেঃপি অবশ্যমেব ত্বয়া সাঙ্গমহং গমিষ্যামি ; সুতরাং প্রার্থনাবাক্যমিদং
 নিযুয়োজনমিতি ভাবঃ ।

(ক) রাম ইতি । বাতস্য অয়নং গৃহমধ্যে প্রবেশো যজ্ঞাৎ তৎ বাতায়নং গবাচ্চ তস্য
 উপকণ্ঠে সমীপে । মুহূর্ত্তম্ অলপকালমিত্যর্থঃ সম্বিষ্টৌ শয়িতৌ ভবাবঃ আভামিতি শিষ্যঃ ।

(স) সীতা । আৰ্য্যপুত্র ! আপনারও কিছু সেখানে যাইতে হইবে ।

(হ) রাম । অগ্নি ! কঠোরহৃদয়ে ! ইহাও কি বলিতে হইবে ?

(জ) সীতা । তবেই আমার প্রীতিকর বটে ।

লক্ষ্মণ । আৰ্য্য যাহা আদেশ করেন । (এই বলিয়া চলিয়া গেলেন ।)

(ক) রাম । প্রিয়ে ! এই গবাক্ষের নিকটে কিছুকাল আমরা
 শয়ন করি ।

(১) বাতায়নাবর্ত্তকে ইতি পাঠান্তরম্ ।

सोता । एवं भोदुः ओहीरिज्जामि क्व, परिस्समजणिदाए
णिदाए । (ख)

रामः । तेन हि निरन्तरमवलम्ब्य स्व मामत्र शयनाय । (ग)

(जीवयन्निव ससाध्वसश्रम-

स्वेदविन्दुरधिकण्ठमर्ष्यताम् ।

बाह्वैन्दवमयूखचुम्बित-

स्यन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः ॥३४॥

(ख) एवं भवतु, ^{दुःखं} अपङ्क्ति खलु परिश्रमजनितया निद्रया ।

(ख) सीतेति । एवं भवतु वातायनसमीपे आवयोः शयनं भवतु इत्यर्थः ।
परिश्रमः चित्रदर्शने दण्डायमानत्वेन य आयासस्तज्जनितया निद्रया अपङ्क्ति अपहता
आकृष्टासीत्यर्थः ।

(ग) राम इति । तेन हि निद्राकर्षणेनैव हेतुना । अत्र अस्मिन् वातायनीप-
कण्ठे निर्ण विद्यते अन्तरमवकाशो विभागी यस्मिन् कर्मणि तद्गगदमित्यर्थः यथा स्यात्तथा
मामवलम्ब्य धारय ।

केन प्रकारेणवलम्बे इत्याह जीवयन्निति । साध्वसं चित्रे राक्षसादिदर्शनाद्भयं
श्रमः दण्डायमानत्वेन चित्रदर्शनादायासः तथीये स्वेदविन्दवः भयपरिश्रमाभ्यामुत्पन्ना
घर्मविन्दवस्तैः सह वर्तमान इति ससाध्वसश्रमस्वेदविन्दुः अतएव इन्दीयन्द्रस्य इम
इति ऐन्दवास्तैर्मयूखैः किरणैः चुम्बितः मिलितः, अतएव स्यन्दी जलसावी यथन्द्र-
मणिहारः चन्द्रकान्तमणिमाला तस्य विभ्रम इव विभ्रमी विलासी यस्य स तथीक्तः

(थ) सीता । ईशई इडुक ; परिश्रमजनित निद्रा आंमाके
आकर्षण करितेहे ।

(ग) राम । तवेई एथाने शयन करिवार जणु आंमाके गाठुभावे
अवलम्बन कर ।

তথা কারয়ন্ সানন্দম্ । প্রিয়ে ! কিমেতত্ ! । (ঘ)

বিনিশ্চ্যেতুং শক্যো (১) ন সুখমিতি বা দুঃখমিতি বা

প্রমোহো (২) নিদ্রা বা কিমু বিপ্রবিসর্পঃ কিমু মদঃ ।

তব স্পর্শে স্পর্শে মম হি পরিমূঢ়ে ন্দ্রিয়গণো

বিকারশ্চৈতন্যং ভ্রময়তি চ সম্মীলয়তি চ (২) ॥২৫॥

জীবয়ন্নিব নিতান্তশীতলতয়া মামুচ্ছাসয়ন্নিব স্থিতঃ বাহুমুজঃ, অধিকণ্ঠং মম
গলদেশে অর্প্যতাং স্যাপ্যতাং ত্বয়েতি শ্রেণঃ ।

অথ লুম্বীপমালঙ্কারঃ জীবয়ন্নিবেতি ক্রিয়োত্প্রেচয়্যা সঙ্কীর্ণঃ ।

অধিকণ্ঠমিতি বিমুক্ত্যর্থং অব্যয়ীভাবঃ ।

চন্দ্রকরস্পর্শে চন্দ্রকান্তমণিজলং স্ফবতীতি প্রবাদঃ ।

রথোড়তা বচনম্—“রান্নরাবিহ রথোড়তা লগা”বিতি লক্ষণাত্ ॥২৪॥

(ঘ) তথ্যেতি । তথা কারয়ন্ স্বকীয়গলদেশে সীতাষাডুমর্পয়ন্ রামঃ সানন্দ-
মাহেল্যন্বয়ঃ । এতৎ কণ্ঠে তব ষাডুস্থাপনাত্ পরম্ অনুভূয়মানম্ অবস্থান্তরং কিং
কৌটুশং জাতমিতি শ্রেণঃ ।

জাতমবস্থান্তরমেব বিব্রণোতি বিনিশ্চ্যেতুমিতি । ইতিশব্দেণ সীতাষ্পর্শজনিতো
রামস্য তদানীন্তনো ভাব উচ্যতে, তেনাশ্রয়ঃ । ইতি তব স্পর্শজনিতো বর্তমানো
মদীয়ো ভাবঃ, সুখং বিনিশ্চ্যেতুং ন শক্যঃ সুখত্বেন নির্ণেতুং ন শক্যতে সত্যগনুভবসামর্থ্যা-
ভাবেদিতি ভাবঃ । বা অথবা ইতি এষ ভাবঃ, দুঃখং বিনিশ্চ্যেতুং ন শক্যঃ অন্তঃকরণ-

ভয় ও পরিশ্রমে ঘর্ম্মবিন্দুসম্বিত এবং চন্দ্রকিরণস্পৃষ্ট বলিয়া জলস্রাবী
চন্দ্রকান্তমণিমালায় গায় বিলাসশালী ও আগার যেন জীবনদাতা তোমার
বাঁহ, আগার কর্ণদেশে সমর্পণ কর ॥৩৪॥

(ঘ) (তাহা করাইয়া, আনন্দের সহিত) প্রিয়ে ! এ কি ! ।

(১) শক্যে ইতি ক্বাপি পাঠঃ । (২) প্রবোধ ইতি পাঠমদঃ ।

(২) ভ্রময়তি সমুন্মীলয়তি চ ইতি পাঠান্তরম্ ।

প্রতিকূলবেদনীয়স্যৈব দুঃখপদার্থত্বাৎ এতজ্ঞাবস্য তু সর্বদৈবাভিলাষণীয়ত্বেন অন্মকারণ-
 প্রতিকূলবেদনীয়ত্বাভাবাদিতি ভাবঃ । বা অথবা এষ ভাবঃ, প্রমীহীত্বিনিশ্চ্যেতু' ন শক্যঃ,
 প্রমীহত্বেন অজ্ঞানত্বেনাপি নিশ্চ্যেতু' ন শক্যত ইত্যর্থঃ 'সীতাস্পর্শজন্মীঃ' ভাবঃ' ইতি
 তাত্ত্বিকজ্ঞানাদিতি ভাবঃ । - বা কি'বা অয়' ভাবঃ, নিদ্রা বিনিশ্চ্যেতু' ন শক্যঃ নিদ্রাত্বেনাপি
 নিশ্চ্যেতু' ন শক্যত ইত্যর্থঃ ; যুগপৎ সর্বেন্দ্রিয়বিশ্রামী হি নিদ্রা, অর্থাৎ তত্র কস্যাপীন্দ্রিয়স্য
 বৃত্তির্নাस्ति, অত্র তু ত্বগিন্দ্রিয়গাহ্যস্পর্শানুভবাদিতি ভাবঃ । কিমুশব্দো বিকল্যে । অয়'
 ভাবঃ বিঘবিসর্পী বিনিশ্চ্যেতু' ন শক্যঃ ; বিঘজনিতবিসর্পাংস্থরীগবিশিষত্বেনাপ্যবধারয়িতু'
 ন শক্যত ইত্যর্থঃ, বেদনানুভবাদিতি ভাবঃ । তথা অয়' ভাবঃ, মদৌ মদ্যপানজনিত-
 মৌহবিশিষ্টানন্দোঃপি বিনিশ্চ্যেতু' ন শক্যঃ, মদ্যপানাকরুণাদিতি ভাবঃ । নিশ্চয়াভাবি
 কারণমাহ তবৈতি । হি যস্মাত, তব স্পর্শে স্পর্শে প্রতিস্পর্শে পরিমূঢ়ঃ স্বস্ববিষয়গ্রহণাসমর্থ
 ইন্দ্রিয়গণৌ মনঃপ্রভৃতীনীন্দ্রিয়াণি যস্মিন্ স তথোক্তঃ মনসৌ বিষয়গ্রহণাসামর্থ্যে
 অন্যে ষামিন্দ্রিয়াণাং সূতরামসামর্থ্যাদিতি ভাবঃ । বিকারঃ অন্যথাভাবঃ অবশত্বমিতি
 যাবত্ । মম চৈতন্যম্ অনুভবশক্তি' ভ্রময়তি অস্থিরয়তি চ, সম্মীলয়তি মুদ্রয়তি
 বিলীপয়তি চেতি যাবত্ । তব স্পর্শজনিতবিকারে সতি কচিৎ মম চৈতন্যম্ অস্থির' সত্
 কিমপি নিশ্চ্যেতু' ন শক্যোতি, কচিৎ বিলুপ্তমেব স্যাদিতি নিষ্কর্ষঃ ।

অত্র পূর্বাঙ্কে স্পর্শজনিতায়াসবশত্যায়াং সুখাদীনাম্ সংশয়াৎ তস্য চ নিশ্চয়াভাবাৎ
 যুজসন্দেহালঙ্কারঃ । চতুর্যপাদে চ একবিকাররূপকর্তৃকারকস্য ভ্রময়তি সম্মীলয়তীতি
 ক্রিয়য়োরনেকয়োরন্বয়াৎ দীপকত্বেন যৌঃ পরস্পরমনপেক্ষস্থিতিঃ সৎসৃষ্টিঃ ।

শিখরিণী বৃত্তম্ ॥২৭॥

তোমার স্পর্শজনিত আমার এই অবস্থা—কি সুখ, না দুঃখ, না মোহ,
 না নিদ্রা এবং বিষজনিত বিসর্পরোগ, না মত্ততা ; ইহার কিছুই নিশ্চয়
 করিতে পারিতেছি না । কারণ, তোমার প্রত্যেক স্পর্শে আমার
 এমন এক বিকার উৎপন্ন হইতেছে যে, মনস্ত ইন্দ্রিয়ই স্ব স্ব কার্য্যে অক্ষম
 হইয়া পড়িতেছে ; তাহাতে ঐ বিকার আমার অনুভব শক্তিকে অস্থিরও
 করিতেছে, লুপ্তও করিতেছে ॥৩৫॥

सीता । विहस्य । स्थिरप्रसादा तुल्ये, इदो दाणिं किमवरं । (ङ)

रामः । ज्ञानस्य जीवकुसुमस्य विकाशनानि

सन्तर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि ।

एतानि ते सुवचनानि सरोरुहाक्षि ! (१)

कर्णामृतानि मनसश्च रसायनानि ॥३६॥

(ङ) स्थिर प्रसादा यूयम्, इत इदानीं किमपरम् ।

(ङ) सीतेति । यूयं त्वमित्यर्थः गुरुत्वाद्बहुवचनम् । स्थिरी निश्चलः प्रसादोऽनु-
ग्रही येषां ते स्थिरप्रसादाः । इतः अस्मात् कारणात् इदानीम् अपरं प्रियवाक्यभिन्नं किं
वक्तव्यमित्यर्थः । अनुग्रहकारिणो हि अनुगृहीतं प्रति सर्वदैव प्रियं वदन्तीति भावः ।

ज्ञानस्येति । हे सरोरुहाक्षि ! हे पद्मलोचने ! एतानि ते तव सुवचनानि
मधुरवाक्यानि ज्ञानस्य सांसारिकाशिषकेशैः शुक्तप्रायस्य जीवो जीवनमेव कुसुमं तस्य
विकाशनानि प्रफुल्लताजनकानि, सन्तर्पणानि सम्यक्त्वसिकराणि, सकलेन्द्रियमोहनानि
सर्वेषामिन्द्रियाणाम् अवशतासम्पादकानि श्रवणं प्रत्येव एकाग्रतया अन्येषामिन्द्रियाणां
कार्याभावादिति भावः । कर्णामृतानि कर्णयोरमृतवत् प्रीतिजनकानि, तथा मनसश्च
रसायनानि औषधविशेषवत् बलकराणि उत्साहवर्धकानीत्यर्थः ।

अत्र जीवकुसुमस्येति निरङ्गं केवलरूपकम्, अन्यत्र तु निरङ्गं मालारूपकमित्यनयोः
सङ्करः ।

तथा एतानि ते सुवचनानीत्यनेन समाप्तत्वात् पुनः कर्णामृतानीत्यनेन आत्तत्वात्
समाप्तपुनरात्ततादोषः ; स च चतुर्थपादं तृतीयपादस्थानि पठिला चतुर्थपादस्थानि
'वाक्यान्वमूनि मधुराणि सरोरुहाक्षि !' इति पाठेन समाधेयः । रसायनमाह भावप्रकाशि—

(ङ) सीता । (हाशु करिशा) आमार उपर आपनार निःछन
अरुग्रह ; श्रुतरां ईश भिन्न एथन आर कि बनिवेन ।

(१) एतानि तानि वचनानि सरोरुहाक्ष्या इति क्वापि पाठः ।

সীতা । প্রিয়ংবদ ! এহি সংবিসম্ভ (১) । ইতি শয়নাথ সমন্ততো
নিরুপযতি । (চ)

রামঃ । কিমন্বেষ্যম্ । (ছ)

আবিবাহসময়াদৃগৃহে বনে

শৈশবে তদনু যৌবনে পুনঃ ।

স্বাপহেতুরনুপাশ্রিতোঽন্যথা

রামবাহুরূপধানমেধ তে ॥৩৩॥

(চ) প্রিয়ংবদ ! এহি সংবিশাবঃ ।

“যজ্ঞরাব্যাধিবিধ্বংসি বয়সঃ সন্মকং তথা ।

চচুয্যবহুণং বৃষ্যং মেধজং তদ্রসায়নম্ ॥”

বসন্ততিলকা বৃত্তম্ ॥৩৬॥

(চ) সীতৈতি । অতীতপ্রিয়োক্তিকরত্বাৎ রামস্য প্রিয়ংবদ ইতি সম্বোধনম্ ।
সংবিশাবঃ স্বপিবঃ । সমন্ততঃ সর্বতঃ । নিরুপযতি অন্বিষ্যতি ।

(ছ) রাম ইতি । কিমন্বেষ্যম্ কিং বিচীতব্যং তথাবশ্যকপদার্থস্য মধ্যৈব সম্পাদ-
নীয়ত্বাৎ তথ কিমপ্যন্বেষ্যম্ নাস্তীত্যর্থঃ ।

উপধানমেবান্বিষ্যতীতি বিবিচ্যাহ আবিবাহেতি । বিবাহসময়াৎ আ, বিবাহ-
কালাদারম্ভ ন তু তত্পূর্বমিত্যর্থঃ শৈশবে বাল্যকালি গৃহে, পুনস্তদনু তত্পন্যাৎ যৌবনে কালি

রাম । হে পদ্মনয়নে ! তোমার এই মধুর বাক্যগুলি, জ্ঞান জীবন-
পুষ্পের বিকাশজনক, সম্যক তৃপ্তিকারক এবং সমস্ত ইন্দ্রিয়ের মোহজনক
এবং কর্ণে অমৃতস্বরূপ ও মনের রসায়নস্বরূপ ॥৩৬॥

(চ) সীতা । প্রিয়ংবদ ! আশুন, শয়ন করি । (এই বলিয়া
শয়নের জন্ত চারিদিকে অব্বেষণ করিতে লাগিলেন ।)

(ছ) রাম । কি অব্বেষণ করিতে হইবে ? ।

(১) সম্ভব ইতি পাঠান্তরম্ ।

সীতা । নিদ্রা নাটয়ন্তী । অথি এদং অজ্জন্ত ! অথি এদং ।

ইতি স্বপিতি । (জ)

রামঃ । কথং প্রিয়বচনা বচসি প্রসুপ্তৈব । নির্বণ্যং সন্ধেহম্ । (ক)

দ্বয়ং গৃহে লক্ষ্মীরিয়মমৃতবর্তিন্যনয়নয়ো-

রসাবস্থাঃ স্পর্শো বপুষি বহুলশ্চন্দনরসঃ ।

(জ) অসীদম্ আর্থ্যপুত্র ! অসীদম্ ।

বনে স্বাপহেতুঃ শয়নোপকরণম্ অন্যথা স্ত্রিয়া অনুপাশ্রিতঃ অনবলম্বিতঃ কেবলং তথৈবাব-
লম্বিত ইতি ন তে পরিহরণীয় ইতি ভাবঃ । এষ রামবাহুঃ তে তব উপধানম্ উপবর্হঃ
'বালিস' ইতি यस্য প্রসিদ্ধিঃ আসীদিতি শ্রেষ্টঃ । অতএবেদানীমপি স এব বাহুরুপধান-
মস্তু ইতি ভাবঃ ।

অত্র গৃহবনয়োঃ শ্রেণবধৌবনয়োश्च অনুक्रमेणान्वয়াत् यथासंख्यं तथा बाहौ आरोप्य-
माणस्य उपধানत्वस्य প্রকৃতশয়নোপযোগিতয়া পরিণামশ্যালঙ্কারঃ অনথীরঙ্গাঙ্কিভাবিন সঙ্করঃ ।

“উপধানন্ত উপবর্হঃ” ইত্যমরঃ । রথীভূতা বৃত্তম্ ॥৩০॥

(জ) সীতৈতি । তব বাহুঃ ইদং মম উপধানমসীত্যর্থঃ । ইতি স্বীকরোমি
স্বপিসি চ তবৈবেতি ভাবঃ । ইতি পূর্বোক্তমুক্তিত্যর্থঃ স্বপিতি রামবাহাবিতি শ্রেষ্টঃ ।

(ক) রাম ইতি । শয়িতজনবাহুপরিশয়নে বচসীর্থ্যাংগাৎ বচসি শয়নং ভবতীতি
বচসি প্রসুপ্তৈবেত্যুক্তম্ ।

বিবাহের সময় হইতে বাল্যকালে গৃহে, তাহার পর আবার ধোবন-
কালে বনে (তোমার) শয়নের উপকরণস্বরূপ এবং অগ্র রমণীকর্তৃক
অনাশ্রিত রাগের এই বাহুই তোমার উপাধান (বালিস) ॥৩১॥

(জ) সীতা । (নিদ্রা অভিনয় করতঃ) ইহা আছে, আর্ধ্যপুত্র !
ইহা আছে । (এই বলিয়া শয়ন করিলেন ।)

(ক) রাম । প্রিয়ভাষিণী বক্ষের উপর শয়ন করিলেনই । (দেখিয়া
স্নেহের সহিত)

অয়ং কণ্ঠে বাহুঃ শিশিরমসৃণো মৌক্তিকসরঃ

যতাসা স্পর্শ কিমস্যা ন প্রেয়ো যদি পরমসচ্ছস্তু বিরহঃ (১) ॥৩৮॥

প্রবিষ্ট্য প্রতীহারো । দেব ! অবস্থিতো । (জ)

(জ) দেব ! উপস্থিতঃ ।

ইয়মিতি । ইয়ং সীতা গেহে গৃহে লক্ষ্মীঃ কমলা, তথা ইয়ং নয়নীযচুধীঃ অমৃতবর্তিঃ সুধাময়ী তুলিকা কজ্জলাদিলিপনার্যা, অসৌ অনুভূয়মানঃ অস্যাঃ সীতায়াঃ স্পর্শঃ বপুশি দেহে বহুলঃ প্রচুরঃ চন্দনরসঃ চন্দনদ্রবঃ তদ্বৎ সুশীতল ইত্যর্থঃ । তথা অয়ং কণ্ঠে গলে ন্যস্ত ইতি শ্রেণঃ, বাহুঃ ভুজঃ শিশিরমসৃণঃ হিমবৎ স্নিগ্ধঃ মৌক্তিকসরঃ মুক্তামালা, তদ্বৎ আনন্দকর ইত্যর্থঃ । সুতরাম্ অস্যাঃ সীতায়াঃ সম্বন্ধি কিং বস্তু ন প্রেয়ঃ প্রিয়তমম্ অপি তু সর্বমেব প্রিয়তমম্ ; তু কিন্তু পরং কেবলং বিরহো বিচ্ছেদঃ অসচ্ছঃ অতীষদুঃখকরত্বাৎ সৌদুমশক্যঃ । যদিশব্দঃ সম্ভাবনায়াম্, এতৎ সর্বং সম্ভাব্যত ইত্যর্থঃ ।

অথ প্রথমপাদে গেহনয়নরূপবিষয়মেতেন একস্যাঃ সীতায়া অর্নেকধৌল্লেখাৎ উল্লেখালঙ্কারঃ, তব চ মেদেমেদাধ্যবসায়মূলাতিশয়োক্তিয়োগো জ্ঞেয়ঃ । দ্বিতীয়তৃতীয়পাদयोঃ সমাসাভাবোপি “মুখং তব কুরঙ্গাচ্চি ! সরোজমিতি নান্যথ্যে”তিবৎ রূপকদ্বয়ম্ ; তথা কিমস্যা ন প্রেয় ইতি বাক্যং প্রতি পূর্বেণাং ত্রয়াণাং বাক্যানাং হেতুত্বাৎ বাক্যার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্গম্ ; তথা প্রিয়তমায়াঃ সীতায়া অপ্ৰিয়তমবিরহোত্পত্তের্বিশমালঙ্কারস্ত্যেতেষাং নিরপেক্ষস্থিতেঃ সন্মুখিঃ ।

“যদি (ব্য) পঞ্চান্নরম্ । সম্ভাবনা” ইতি শব্দকল্যাণদুঃ । শিখরিণী বৃত্তম্ ॥৩৮॥

ইনি গৃহে লক্ষ্মী, ইনি নয়নযুগলে অমৃতের তুলী, ইহার এই স্পর্শ, শরীরের প্রচুর চন্দনের রস এবং কণ্ঠদেশে এই বাহু, হিমের গায় স্নিগ্ধ মুক্তার হার । সুতরাং ইহার কোন্ বস্তু প্রিয়তম নহে ; কিন্তু বিরহই কেবল অসহ ॥৩৮॥

(১) যদি পুনরসচ্ছী ন বিরহ ইতি পাঠান্তরম্ ।

रामः । अये ! कः ? ।

प्रती । आसन्नपरिचारओ देवस्स दुम्मुखो । (ट)

रामः । स्वगतम् । शुद्धान्तचारी दुर्मुखः, स मया पौरजान-
पदानपसर्पितुं प्रयुक्तः । प्रकाशम् । आगच्छतु । (ठ)

(ट) आसन्नपरिचारकी देवस्य दुर्मुखः ।

(ज) प्रविश्येति । प्रतीहारी अन्तःपुरद्वाररक्षिका काचित् स्त्री ।

“हारस्थिता च प्रतीहारौ”ति मेदिनी ।

उपस्थित इत्यनेन वक्ष्यमाणदुर्मुख इत्यस्यान्वयात् उपस्थितो दुर्मुख इति वाक्यं
भवेदित्यभिप्रेत्य प्रतीहार्या देव उपस्थित इत्युक्तम् । किन्तु पूर्वश्लोकस्य ‘विरह’
इत्यनेन सह ‘उपस्थित’ इत्यस्यान्वयसम्भवेन “सीताया विरह उपस्थित” इति वाक्यात्
आसन्नसीताविरहसूचनादेकं पताकास्थानमिदम् । तथा चोक्तं साहित्यदर्पणे—

“द्वयर्थो वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः ।

प्रधानार्थान्तरापेक्षी पताकास्थानकं परम् ॥”

(ट) प्रतीति । देवस्य भवतः । आसन्नो निकटवर्त्ती सन् परिचरति सेवते
इत्यासन्नपरिचारकः । ‘खान्सासा’ इति यस्य भाषा । दुष्टम् अप्रियभाषणेन निन्दितं
मुखं यस्य स दुर्मुखः दुर्मुखनामा कश्चित् जनः । एष तु जन्मजातः कृतकौवी वा विश्वस्त्री
वृद्धयान्तःपुरकिङ्कर आसीदिति मन्तव्यम् । अन्यथा अन्तःपुरकिङ्करत्वं परचित्तपरिज्ञानाय
प्रेषणञ्च न स्यात् ।

(ठ) राम इति । शुद्धान्तचारी अन्तःपुरस्थायी । पौरजानपदान् अशीध्यावासिनः
तत्प्रदेशवासिनश्च जनान् अपसर्पितुं पर्यटितुम् अनुरक्ता विरक्ता वा, निन्दाकारकाः
प्रशंसाकारका वा जना इति परीक्षितमित्यर्थः प्रयुक्तः प्रेरितः । इति शिरोध्यानेन स्मृतिः ।

(७) प्रतीहारी । (प्रवेश करिआ) देव ! उपस्थित रह्याछे ।

राम । ओरे ! के ? ।

(ट) प्रतीहारी । आपनार सन्निहित सेवक दुम्मुख ।

প্রতীহারী নিষ্কান্তা ।

প্রবিশ্য দুৰ্ম্মখঃ । স্বগতম্ । হা ! কথং সীতাঈদৃশ ইরিসং অচিন্ত-
ণিজ্জং জণাববাদং দেবস্স কথং ইস্সং ? । অহুবা ণিঅোঅো ক্ব
ইরিসো মন্দমাঅস্স । (ড)

সীতা । উত্থপ্রায়তে । হা অজ্জউত্ত ! (১) কহিঁ সি ? । (ট)

(ড) হা ! কথং সীতাঈদৃশা ইদৃশমচিন্তনীয়ং জনাপবাদং দেবস্স কথং যিঅ্যামি ? ।

অথবা নিয়োগঃ খলু ইদৃশো মন্দভাগস্য ।

(ট) হা আৰ্য্যপুত্র ! কস্মিন্নসি ? ।

(ড) প্রবিশ্যেতি । দেবস্স সন্নীপ ইতি শিষ্যঃ । মন্দভাগস্য অল্পভাগ্যস্য মমিতি
শিষ্যঃ । ইদৃশঃ খলু নিয়োগঃ সকলজ্ঞাতান্ বিদিত্বা স যথাযথং সমান্তিকি বক্তব্যঃ
এবমেবাঈশোস্বীত্যর্থঃ । সুতরাং রামস্বায়হাতিশয়ে সীতাপবাদো বক্তব্য এবমিতি সজ্জন-
স্বাপবাদপ্রকাশাত্ মন্দমেব ভাগ্যং মমিতি ভাবঃ ।

(ট) সীতেতি । উত্পন্নঃ স্বপ্নী যস্যঃ সা উত্থপ্রা সা ইবাচরতীতি উত্থপ্রায়তে
স্বপ্নে প্রলপতীত্যর্থঃ । নিদ্রিতাবস্থায়াং বিষয়ানুভবঃ স্বপ্নঃ ।

(ঠ) রাম । (স্বগত) অন্তঃপুরচারী হুম্মুখ ; তাহাকে আমি
পুরবাসী ও দেশবাসীদিগের নিকট বিচরণ করিবার জন্য পাঠাইয়াছিলাম ।
(প্রকাশে) আশ্চর্য ।

(প্রতীহারী চলিয়া গেল ।)

(ড) হুম্মুখ । (প্রবেশ করিয়া স্বগত) হায় ! সীতাদেবীর
এইরূপ অভাবনীয় লোকাপবাদ কি প্রকারে রাজার নিকট বলিব ? ।
অথবা, মন্দভাগ্যের (আমার) উপরে আদেশই এইরূপ ।

(ট) সীতা । (স্বপ্নে বলিতে লাগিলেন) হা আৰ্য্যপুত্র ! আপনি
কোথায় ? ।

(১) সীম্ব ইত্যধিকঃ পাঠঃ ক্বাপি ।

রামঃ । অয়ে ! সৈবেয়ং রণরণকদাযিনী চিত্রদর্শনাধিরহ-
ভাবনা দেব্যাঃ স্বপ্রোভেগং করোতি । সন্নেহমঙ্গমস্থাঃ পরামৃশন্ । (৭)

অদ্বৈতং সুখদুঃখয়োরনুগুণং সর্বাংস্ববস্থাষু যত্
বিশ্রামো হৃদয়স্য যত্র জরসা যস্মিন্নহায্যোঁ রসঃ ।

কালেনাবরণাত্যয়াত্ পরিণতে যত্ স্নেহসারে স্থিতং
মদ্রং তস্য (১) সুমানুষস্য কথমপ্যেকং হি তত্প্রাপ্যতে (২) ॥৩৮॥

(৭) রাম ইতি । রণরণকদাযিনী উভেগকারিণী । বিরহভাবনা মম বিচ্ছেদ-
চিন্তা । স্বপ্রোভেগং স্বপ্নে উপি তাড়শমেব বিরহোভেগং করোতীত্যর্থঃ । দুখিন্তা জায়দবস্থায়াং
যদর্থং ক্রতা, স্বপ্নে উপি সা তদৃশ্যতীতি রোতিঃ । অঙ্গং পরামৃশন্ অঙ্গে হস্তাং স্পর্শয়ন্ ।

বুটকপর্মপতিব্রতায়াঃ সীতায়া নিরন্তরং সুখন্তু নাখ্যেব, কিন্তু কথং বনবাসাদি-
বিবিধদারুণক্লেশ এবাসীদিতি বিভাব্য মৃশমনুতত আহ অদ্বৈতমিতি । যত্ ভার্য্যারূপং
বস্তু, সুখদুঃখয়োরদ্বৈতম্ অভিন্নমাত্ম্যয়ং পল্যুঃ সুখেন সুখৌ, দুঃখেন চ দুঃখীত্যর্থঃ ।
তথা সর্বাংস্ববস্থাষু সম্পদসু বিপদসু চ অনুগুণম্ অনুকূলং ন তু সম্পদাবনুকূলং বিপদৌ
তু প্রতিকূলমিতি ভাবঃ । যত্র ভার্য্যারূপে বস্তুনি হৃদয়স্য সাংসারিকাশিষক্লেশভোগ-
পরিখ্যান্তস্য মনসঃ বিশ্রামঃ শ্রমাপনোদনং বিষয়ান্তরক্লিষ্টং মনঃ যত্ প্রাপ্য হৃদ্যতীত্যর্থঃ
যস্মিন্ ভার্য্যারূপে বস্তুনি জরসা বার্হক্যেনাপি রসোদুরাগো ন হার্থ্যঃ ন হতুঁ দুরীকর্তুঁ
শক্যঃ, বার্হক্যে হি প্রায়েণীবোতসাহাদযৌ মনোবৃত্তযৌ নশ্যন্তি কিন্তু মাথ্যায়ামনুরাগো ন
নশ্যতীতি ভাবঃ । যত্ ভার্য্যারূপং বস্তু কালেন পুবাযুত্পত্তিপ্রমুত্টিসময়েন আবরণস্য
লজ্জাসঙ্কোচাদেবল্যযাদপগমাৎ পরিণতে পরিপক্কে স্নেহসারে স্নেহসীতক্লষ্টাংশি স্থিতং
কামবৃত্ত্যাভ্যবহিনে কেবলাক্লতিমপ্রণয়পাত্রং ভবতীত্যর্থঃ । তস্য সুমানুষস্য ভার্য্যারূপ-

(৭) রাম । ও ! চিত্রদর্শনবশতঃ উদ্বেগকারিণী সেই বিরহচিন্তাই
এই সীতাদেবীর স্বপ্নেও ভয় জন্মাইতেছে । (স্নেহের সহিত সীতার
অঙ্গে হস্তাংগর্শন করতঃ)

(১) প্রেম ইতি কচ্চিত্ পাঠঃ । (২) প্রার্থ্যতে ইতি পাঠমেদঃ ।

দুঃসুখঃ । উপস্থ্য । জঅদি জঅদি দেও । (ত)

রামঃ । ব্রুহি, যদুপলব্ধম্ । (থ)

দুঃসুখঃ । উবচু, অন্তি দেওঁ পৌরজাণবদা, বিসুমরিদা
অন্নে মহারাজদসরহস্স রামদেএণ ত্তি । (দ)

(ত) জয়তি জয়তি দেবঃ ।

(দ) উপস্থবন্তি দেব' পৌরজানপদাঃ, বিস্মারিতা যয' মহারাজদশরথস্য রাম-
দেবেনিতি ।

সজ্জনস্য তত্প্রসিদ্ধম্ এক' কেবল' নিরবচ্ছিন্নমিতি যাবত্ ভদ্র' মঙ্গল' কথমপি
মহাকষ্টেনেতর্য' প্রাপ্যতে পল্যেতি শিষঃ । ক্বচিৎ কস্যচিজনস্য পত্নী জন্মান্তরীয়-
মহাতপঃক্লেশাদিনা নিরবচ্ছিন্নসুখিনী স্যাৎ, ন তু সর্বেষাম্ ; সুতরাং সীতায়া নিরবচ্ছিন্ন'
সুখ' নাভূদिति ক্লেব সমানুশীচনমনর্য'কমিতি ভাবঃ ।

অনু ভাষ্যায়াঃ প্রিয়তমলক্ষ্যাপনকার্য' প্রতি বহুতরকারণীকোঃ সমুচ্চয়োল্লেখারঃ ।
তথা অপ্রস্তুতসুমানুষসামান্যভিধানাত্ প্রস্তুতস্ত্রীরূপসুমানুষবিশেষপ্রতীতিরপ্রস্তুতপ্রশংসা,
অনযৌরঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ ।

দ্বয়ীভাবী হিতা, দ্বিতৈব ইত' প্রজাদিত্বাত্ স্বার্থে' অণ্, ততী নজ্ সমাসঃ ।

শার্দূলবিক্রীড়িত' বচনম্—“সূর্য্যাস্বৈর্মসজ্জতাঃ সগুরবঃ শার্দূলবিক্রীড়িত”মিতি
লচণাত্ ॥২৫॥

(থ) রাম ইতি । যদুপলব্ধ' জ্ঞাত' তদব্রূহীত্যর্থঃ ।

যে বস্তু সুখ ও দুঃখের অভিন্ন আশ্রয় এবং সকল অবস্থাতেই
অভুকুল ; যেখানে পরিশ্রান্ত হৃদয়ের বিশ্রাম হয়, যাহার প্রতি অহুরাগকে
বার্হিক্যও হরণ করিতে পারে না এবং কালে লজ্জার আবরণের অভাব
হইলে, যাহা অহুরাগের পরিপক্ উৎকৃষ্ট অংশে অবস্থান করে ; সেই
মঙ্গলনের নিরবচ্ছিন্ন সেই মঙ্গলটী অতিকষ্টেই পাওয়া যায় ॥৩২॥

(ত) দুঃসুখ । (নিকটে যাইয়া) মহারাজের জয় হউক ।

(থ) রাম । বল, যাহা জানিয়াছ ।

রামঃ । অর্থবাদ এষঃ, দোষন্তু মে কচ্ছিত্ কথয়, যেন স
প্রতিবিধীয়তে । (ঘ)

দুর্ম্মুখঃ । সাক্ষম্ । সুণাদু দেবো । কণে এবমেবম্ । (ন)

(ন) শ্রণীতু দেবঃ ।

(দ) দুর্ম্মুখ ইতি । উপস্থবন্তি প্রশংসন্তি । রামদেবেন দেববৎ প্রभावশালিনা
রামেণ বয়ং মহারাজদশরথস্য বিস্মারিতাঃ বিস্মৃতিং প্রাপিতাঃ । দশরথাদধিকগুণবান্
রাম ইত্যর্থঃ, উত্কৃষ্টবস্তুলামি পূর্বলভ্যনিকৃষ্টবস্তুবিস্মৃতিঃ স্বাভাবিকীতি ভাষঃ ।

মহারাজদশরথস্যেতি “স্মৃত্যর্থকর্ম্মণী”তি কর্ম্মণি ষঠী ।

(ঘ) রাম ইতি । অর্থস্য গুণস্য বাদঃ কথনমিত্যর্থবাদঃ । প্রশংসেত্যর্থঃ ।
“অর্থবাদঃ প্রশংসা চে”তি হলাযুধঃ । কেचित্তু প্রশংসানিন্দান্যতরস্য বাদঃ কথনমর্থবাদঃ ।
তথা চ পূর্বমীমাंसার্যসংগৃহে লৌগাচ্চিহ্নাঙ্করঃ—

“প্রাশস্ত্যনিন্দান্যতরপরং বাক্যমর্থবাদঃ ।” ইতি ।

তথা চার্থবাদঃ প্রাধান্যেন দ্বিবিধঃ—স্মৃত্যর্থবাদো নিন্দার্থবাদয়েতি । অব তু
এষ “বিস্মারিতা” ইत्याদিना ত্বয়ীকৃতঃ অর্থবাদঃ স্মৃত্যর্থবাদঃ প্রশংসাকথনমিত্যর্থঃ ।
প্রতিবিধীয়তে প্রতিকারঃ ক্রিয়তে যিনাশ্রয়ত ইতি যাবত্ ।

(ন) দুর্ম্মুখ ইতি । ‘কণে এবমেব’মিতি কবিবচনম্ । এবমেবমিত্যস্য দুর্ম্মুখ-
পাশ্চাত্তে তু ‘এব্বে’ এব্বে’মিতি স্যাৎ । কণে কণসমীপে মুখমুপনীয এবমেবম্ ইদৃশমীদৃশং
দুর্ম্মুখী বদন্তীত্যর্থঃ । দুর্ম্মুখিন নিম্নতমুত্তবচনল্বে তত্ । যথা—“অক্ষাকং” রাজা রাম
এতাবান্ সরলবুদ্বিযত্ লঙ্কাযামেকাকিনী যুবতিঃ সীতাবস্থিতেতি দীপাবশ্রম্ভাবসম্ভাবনায়া-

(দ) দুর্ম্মুখ । পুরবাসিগণ ও দেশবাসিগণ, মহারাজকে প্রশংসা
করে যে, রাজা রামচন্দ্র আমাদের চিত্ত হইতে মহারাজ দশরথকে বিস্মৃত
করাইয়া দিয়াছেন ।

(ঘ) রাম । এটা ত প্রশংসাবাদ ; কিন্তু কোনও দোষ বল,
বাহাতে তাহার প্রতিবিধান করা যায় ।

रामः । अहह ! तोत्रसंवेगो वाग्वज्रः । इति मूर्च्छति । (घ)

दुर्मुखः । आस्ससदु देवो । (फ)

रामः । आश्वस्य । (ब)

हा हा धिक् परगृहवासदूषणं यदु-

वैदेह्याः प्रशमितमदुभूतरूपायैः ।

एतत्तत् पुनरपि देवदुर्विपाका-

दालकं विषमिव सर्वतः प्रसृतम् ॥४०॥

(फ) आश्वसितु देवः ।

मपि तेनासंशयमेव गृहीता सुतरामन्यायमेतदित्यादिरूपं किञ्चित् । स्वाभाविक-
स्वरणैतदुच्चारणे यदि कश्चिदन्यः शृणुयात्, सीता वा जागरिता शृणुयात्तदा महान् दोषः
स्यादिति निभृतीतिज्ञापनार्थमुक्तं कर्ण इत्यादि ।

(घ) राम इति । अहहेति महाखेदपूर्वकमन्यम् । तीव्रो महान् संवेगो
यस्य सः । दुर्मुखोक्तवाक्यमेव वज्रम् इति रूपकालङ्कारः । वज्रवत् महाप्रहारेण अति-
दुःसहवेदनाकरत्वादिति भावः ।

(ब) राम इति । आश्वस्य लब्धसंज्ञी भूत्वर्थः । आङ्पूर्वश्वसधातीरनुज्ञायां प्रयोग
एव । मूर्च्छारोगस्य महौषधमिति नाटककवयो मन्यन्ते स्मिति निर्णयते । तथा च प्रायेण
सर्वत्र आश्वसिहि आश्वसितु इत्युक्तिमात्रमेव मूर्च्छापत्रञ्चैतन्यमापद्यत इति दृश्यते ।

हा हेति । वैदेह्याः सीतायाः यत् परगृहवासदूषणम् एकाकिन्या लङ्कावस्थानजनित-
दोषसंशयः अद्भुतरूपायैः आयय्यैरग्नियपरीक्षादिभिः साधनैः प्रशमितं दूरीकृतम्, तदतत्

(न) दुर्मुख । (अश्रुपातेन सहित) महाराज श्रवणं करुण ।
(कर्णे एहेरूप एहेरूप बलिन ।)

(प) राम । अहह ! तीव्रवेगशाली एहे वाक्य-वज्र । (एहे
बलिना मूर्च्छित इहेलन ।)

(फ) दुर्मुख । महाराज आश्वस्य इहेन ।

তত্ কিমত্র মন্দভাগ্যঃ কৰোমি । বিমৃশ্য সৰুণম্ । অথবা,
কিমন্যত্ । (৯)

সতাং কেনাপি কাৰ্য্যেণ লোকস্যারাধনং ব্রতম্ ।

যত্ পূৰিতং (১) হি তাতেন মাচ্চ প্ৰাণাংশ মুচ্ছতা ॥৪১॥

পরগৃহবাসদূষণং দেবদ্বিপাকাৎ দুরদৃষ্টপরিণামাৎ অলকস্য চিমকুকুরস্য ইদম্
ইত্যালকৈ বিপমিব পুনরপি সর্বতঃ সর্বাঙ্গেষু সর্বাণি দিচ্চ চ প্রস্তুতং ব্যাপ্তম্ । যথা
চিমকুকুরদংশবিধং তদানীং সন্তৌষধাদিনা উপশমিতমপি কালান্তরে সর্বাঙ্গেষু ব্যাপ্তং
সদুত্পদ্যতে, তদ্বদগ্নিপরীচ্ছাদিনা সীতায়াঃ পরগৃহবাসদৌষসংশয়স্তদানীমপনৌতোঃপি
ইদানীং সর্বদেশেষু ব্যাপ্ত ইত্যর্থঃ ।

অতীপমালঙ্কারঃ । প্রহর্ষিণী ব্রতম্ ॥৪০॥

(৯) তদিতি । তত্চত্ৰাৎ । প্ৰাণাধিকসীতাপরিত্যাগস্য কৰ্ত্তৃমশক্যত্বাৎ সীতা-
রচণে চ দারুণলোকাপবাদস্য দুঃসহত্বাৎ এতথীৰ্মধ্যে কিং কৰীমীত্যর্থঃ । বিমৃশ্য
বিবিচ্য । অন্যত্ কিং কৰীমীত্যর্থঃ । লোকসন্তৌষাঘ সীতামেব ত্যজামীতি ভাবঃ ।

সীতাপরিত্যাগে যুক্তিমাহ সতামিতি । সতাং সাধূনাং কেনাপি অনির্বচনীয়েন দুষ্কর-
ণাপৌত্যর্থঃ কাৰ্য্যেণ কৰ্ম্মেণা লোকস্য জনস্য আরাধনং সন্তৌষঃ ব্রতং ব্রতবদবশ্যকৰ্ত্তব্য-
মিত্যর্থঃ । হি তথাহি, তাতেন বহুদৰ্শিনা রাজা দশরথেন মাচ্চ প্ৰাণাংশ মুচ্ছতা ত্যজতা সতা
যত্ ব্রতং পূৰিতং পরিসমাপিতম্ । প্রতিজ্ঞামঙ্গে পাপং মিথ্যাবাদিতয়া প্রজানামবিশ্বাসি-

(১) রাম । (আশ্বস্ত হইয়া) হায় ! হায় ! সীতার পরগৃহবাসের
যে দৌষ, অদ্ভুত উপায়ে প্রশমিত করিয়াছিলাম ; দৈবদুর্বিপাকবশতঃ
পুনরায় তাহা, ক্ষিপ্ত কুকুরের তায় সকল দিকে এই বিস্তৃত হইয়া
পড়িয়াছে ॥৪০॥

(৯) স্ততরাং, মন্দভাগ্য আমি এ বিষয়ে কি করি ? । (বিবেচনা
করিয়া, শোকে সহিত) অথবা, আর কি করিব ।

(১) পূজিতমিতি ক্বাপি পাঠঃ ।

সম্মত্যেব ভগবতা বশিষ্ঠে ন মন্দিষ্টম্ । অপি চ, (ম)
 যত্ সাবিত্রে দীপিতং ভূমিপালৈঃ
 লোকশ্রেষ্ঠৈঃ সাধু শুভং চরিত্রম্ ।
 মত্ সম্বন্ধাৎ কশ্মলা কিংবদন্তী
 স্যাচ্ছেদস্মিন্ হন্ত ! ধিড্ মামধন্যম্ ॥৪২॥

নাসন্নীষত্ স্যাদিতি বিবিচ্য তাতেন লোকানাং সন্নীষায়ৈব অহং নির্বাসিতঃ তচ্ছীকেন প্রাণাং
 ত্যক্তাঃ ; সুতরাং ময়া লোকসন্নীষায় ততোঃ স্ত্যতরসীতাপরিত্যাগ এব কৰ্ত্তব্য ইতি ভাবঃ ।

অত্র বিশেষেণ সামান্যসমর্থনরূপোঃ স্ত্যান্তরন্যাসঃ, তথা মুখ্যত্বক্যা ক্রিয়য়া মাচ
 প্রাণাং ইত্যনধীরন্বয়াৎ তুল্যযোগিতা চেত্যনধীরজ্ঞাঙ্গিভাবেন সঙ্করালঙ্কারঃ ॥৪১॥

(ম) সীতাপরিত্যাগস্য কৰ্ত্তব্যতায়াং যুক্ত্যন্তরমাহ সম্মতীতি । সম্মত্যেব ন তু বহুপূৰ্বম,
 যেন বিস্মৃতিঃ স্যাদিতি ভাবঃ । মন্দিষ্টম্ অষ্টাবক্রমুখেন “যুক্তঃ প্রজানামনুরঞ্জনৈ স্যাৎ”
 ইত্যনেন সৰ্বং বিহায়াপি লোকানুরাগবর্জনং কৰ্ত্তব্যমিতি বাচিকং প্রেরিতমিত্যর্থঃ । সুতরাং
 বশিষ্ঠোপদেশোপি সীতাপরিত্যাগপক্ষমেব প্রমাণযতীতি ভাবঃ । অপি চ সীতাপরিত্যাগে
 অন্য চ যুক্তিরসীত্যর্থঃ ।

তদ্যুক্ত্যন্তরমাহ যদিতি । সবিতুঃ সূর্য্যস্বাপত্যানীতি সাবিত্রাঃ তৈঃ সূর্য্যবংশীয়ৈঃ
 লোকশ্রেষ্ঠৈঃ ভূমিপালৈঃ যত্ শুভং নিম্নলং চরিত্রং সাধু সম্যক্ দীপিতং প্রকাশিতমাসীত,
 চেৎ যদি, মত্ সম্বন্ধাৎ মম সম্পর্কাৎ অস্মিন্ তস্মিন্ চরিত্রে কশ্মলা মলিনা নিন্দারূপে-
 ত্যর্থঃ কিংবদন্তী জনশ্রুতিঃ স্যাৎ, হন্ত খেদে । তর্হি অধন্যং পাপিনং মাং ধিক্
 নিন্দামীত্যর্থঃ । সীতারক্ষণে নিন্দারূপজনশ্রুতেরনিবার্য্যত্বাৎ সীতাপরিত্যাগ এবাবশ্যং
 কৰ্ত্তব্য ইতি ভাবঃ ।

যে কোন কার্যের দ্বারা, লোকের সন্তোষ করা, সজ্জনের ব্রত ;
 পিতৃদেব আগাকে এবং প্রাণকে পরিত্যাগ করিয়া যে ব্রত পূর্ণ করিয়া-
 ছিলেন ॥৪১॥

(ম) ভগবান্ বশিষ্ঠ, এখনই খবর দিয়া পাঠাইয়াছেন । আরও,

হা দেবি ! দেবযজনসম্ভবে ! হা স্বজন্মানুগ্রহপবিত্রোক্ত-
বসুন্ধরে ! হা জনকবংশনন্দিনি ! হা পাবকবংশিষ্টারুন্ধতী-
প্রশস্তশোলশালিনি ! হা রামৈকজীবিত ! হা মহারথ্যবাস-
প্রিয়সখি ! হা তাতপ্রিয়ে ! হা স্তোকপ্রিয়বাदिनि ! কথমেব-
বিধায়াস্তবায়মীদৃশঃ পরিণামঃ । (য)

“কস্মলং মলিনে ত্রিধু” ইতি হেমচন্দ্রঃ ।

শালিনী বচস্—“মাতৃচৌ গৌ চেচ্ছালিনী বেদলোকৈ”রিতি লক্ষণাৎ ॥৪১॥

(য) এবং পরিত্যাগস্বাভ্যর্থকর্তব্যত্বনিশ্চয়েন শৌকীদযাঙ্কিলপতি হা দেবীতি । দেবা-
৷ ইজ্যন্তে পূজ্যন্তে ঽস্মিন্নিতি দেবযজনং যজ্ঞস্থলং তস্মাত্ সম্ভবতি যা তত্সম্বোধনম্ ।
অশুকশীর্ণতজাততয়া বীজদীপোঽপি তে নাস্তীতি ভাবঃ । স্বস্যা আত্মনো জন্মবানুগ্রহী
দযা তেন পবিত্রীকৃতা বসুন্ধরা পৃথিবী যয়া সা । তথা চ ব্রহ্মবৈবর্তে—

“শতজন্মপুণ্যবতাং গৃহে জাতা পতিব্রতা ।

পতিব্রতাপ্রসূঃ পুতা জীবন্মুক্তাঃ পিতা তথা ॥”

ইদৃশপতিব্রতারনুযাগো দারুণদুঃখকর ইতি ভাবঃ । জনকবংশনন্দিনি ! জনক-
কুলানন্দকারিণি ! ধার্মিকস্থানন্দো ধর্ম্মেণৈবোত্পদ্যত ইতি মহাধর্ম্মবতী ত্বমিতি
ভাবঃ । পাবকী বহ্নিঃ । পাবকবংশিষ্টারুন্ধতীभिঃ প্রশংসিতং যত্ শীলং স্বভাবঃ
তেন শালত ইতি সা সীতাচরিত্বম্ আগ্নিনা পরীক্ষাকালি বংশিষ্টারুন্ধতীভ্যানু সর্বদেব
প্রশংসিতমিতি রামাযণে দ্রষ্টব্যম্ । পাবকঃ সর্বদেবময়ঃ, বংশিষ্টকালক্সী ব্রহ্মর্ষিঃ,
অরুন্ধতী চ পতিব্রতাশিরোমণিঃ অতিসত্যবাदिभिरমৌমির্য়তস্বং প্রশংসিতা, সুতরাং ত্বং
পরমপতিব্রতা, নান্যত্র সংশয় ইতি ভাবঃ ।

রাম এব একমদ্বিতীয়ং জীবিতং জীবনং যস্যাঃ সা, হা রামময়জীবন ইত্যর্থঃ
সুতরামীদৃশ্যাঃ পরিত্যাগাত্ মহতী কৃতঘ্নতা স্যাদিতি ভাবঃ । মহারথ্যবাসপ্রিয়সখি !

সূর্য্যবংশীয় লোকশ্রেষ্ঠ রাজগণ, জগতে যে নির্মল চরিত্র সম্যক্-
রূপে প্রকাশ করিয়া গিয়াছেন, আমার সম্বন্ধবশতঃ সেই চরিত্রে যদি
দূষিত জনশ্রুতি হয়; হায় ! তবে আপিষ্ট আগাকে ধিক্ ॥৪২॥

ত্বয়া জগন্তি পুण्याনি ত্বয়্যপুण्या জনোক্তয়ঃ ।

নাথবন্তস্বয়ালোকাস্বমনাথা বিপতস্যসে ॥৪৩॥ ✓

মহাবনবাসেপি সহবর্ত্তিনি ! যা মহারণ্যবাসে সম শূশ্রূষার্থম্ অনাবশ্যকত্বেপি স্বয়মেব সহচারিণী বभূব, তামেবাহমেকাকিনী মহারণ্যে বিসর্জয়ামীতি সত্যো জগত্যাং কৃতঘ্নো নাস্তীতি ভাবঃ । হা তাতপ্রিয়ে ! পিতৃপ্রীতিকারিণি ! সুতরাং তব পরিত্যাগেন স্বর্গস্থী মহাগুরুঃ পিতাপি মাং প্রতি মহাবিরক্তো ভবিষ্যতীতি ভাবঃ । স্ত্রীকমল্যং প্রিয়ং প্রীতিকরঞ্চ বদিতুং শীলং যত্নাঃ সা, তেন ত্বং সমাভীষ প্রীতিপাবভূতাসি, তেন তব পরিত্যাগো হৃদয়বিদারক ইতি ভাবঃ ।

। অত্র গদ্যভাগে পরিকরালঙ্কারঃ—“উক্তির্বিংশেষ্যৈঃ সাধিপ্রায়েঃ পরিকরো মত” ইতি লচনাৎ ।

এবং বিধায়া অসাধারণনানাগুণশালিন্যা ইত্যর্থঃ । অযং ময়া ক্রিয়মাণঃ পরিত্যাগ-
রূপঃ । ইদৃশী দারুণ ইত্যর্থঃ । পরিণামঃ শিষ্যফলম্ ।

। অবশিষ্টে বিभावনাবিশিষ্টোক্ত্যোঃ সন্দেহসঙ্করালঙ্কারঃ ।

ত্বয়েতি । ত্বয়া করণভূতয়া জগন্তি ভুবনানি পুण्याনি পাদরজঃস্পর্শাদিনা পবিত্র-
ভূতানি, কিন্তু ত্বয়ি অপুण्याঃ অপবিত্রাঃ দুষ্টা ইত্যর্থঃ জনোক্তয়ঃ “লঙ্কাযামেকাকিনী
স্থিতা সীতা কথং চরিত্ররক্ষণচক্ষমা আশী”দেবভূতা জনপ্রবাদা বর্ত্তন্ত ইতি শিষ্যঃ ।
তথা ত্বয়া লোকা নাথবন্তঃ অধিপতিশালিনঃ লঙ্ঘীরূপত্বাৎ ত্বমেব জনানাং নাথা
ইত্বরীত্যর্থঃ, কিন্তু ত্বম্ অনাথা প্রমুখ্যতয়া রক্ষকরহিতেনিতি যাবৎ, সত্যো বিপতস্যসে বনি

(য) হা দেবি ! যজ্ঞভূমিসমুৎপন্নৈ ! হা জনকবংশানন্দকারিণি !
নিজের জন্মগ্রহণরূপ অল্পগ্রহদ্বারা তুমি পৃথিবীকে পবিত্র করিয়াছ ;
অগ্নিদেব, বশিষ্ঠদেব ও অরুন্ধতীদেবী তোমার চরিত্রের প্রশংসা
করিয়াছেন ; একমাত্র রামই তোমার জীবন ; মহারণ্যবাসের সময় তুমি
আমার সহচারিণী ছিলে, তুমি পিতৃদেবের প্রীতিকারিণী ছিলে এবং
অল্প অথচ প্রিয় বাক্য বলিতে । তুমি এইরূপ ছিলে, তথাপি তোমার
এরূপ পরিণাম হইল কেন ! ।

দুর্মুখং প্রতি । ব্রূহি লক্ষণম্, এষ তে নূতনো রাজা রামঃ ।
সমাজ্ঞাপয়তি । কণ্ঠে এবমেবম্ । (র)

বিপদং প্রাপ্যসি । রামেণ মনসি সীতায়া নির্বাসনস্য নিশ্চিতত্বাৎ “অনাথা বিপত্ব্যস”
ইত্যুক্তমিতি বোধ্যম্ ।

অথ পূর্বাঙ্কে লোকচরিত্ববৈচিত্র্যাধিরোধসমাধানম্, পরাঙ্কে চ ইশ্বরেচ্ছ্যেতি বিরোধ-
ভাসীঃলঙ্কারঃ ।

তথা ‘তথ্যি ত্ব’মিত্যনयो: পর’ তুশব্দ: কিন্তুশব্দো বা মেদজ্ঞাপনার্থ’ বাচ্য:, কিন্তু
নোক্ত ইতি বাচ্যানभिधानদোष: ; স চ ‘তথ্যি জগন্তি পুণ্যানি বাচীঃপুণ্যাস্তু তে নৃণাম্’
ইতি পাঠে ন ‘ত্বল্বনাথা’ ইতি পাঠেন চ সমাধেয়: ।

পতিব্রতায়া: পাদরজ:স্বর্গে পৃথিৱ্যা: পবিত্রত্ব প্রমাণং যথা ব্রহ্মবৈবর্তপুরাণম্—

“সতীনাং পাদরজসা সয: পূতা বসুত্বরা ।

পতিব্রতাং নমস্কৃত্য মুচ্যতে পাতকান্নর: ॥”

সীতায়া লক্ষীরূপত্ব প্রমাণং যথা পদ্মপুরাণম্—

“অথ লোকেশ্বরী লক্ষ্মীর্জনকস্য পুরি স্তব: ।

শুভচেত্রে হলীতুখাতে তারি চোত্তরফলগুণে ॥” ইত্যাদি ॥৪১॥

(র) দুর্মুখমিতি । নূতন: অদৃষ্টপূর্বাশ্রুতপূর্বকর্ম্মা ইত্যর্থ: । য এবমগ্নিপরিচ্ছয়া
নির্দোষতয়া নিশ্চিতাম্ আসন্নপ্রসবাম্ অভিন্নহৃদয়াম্ একান্তবিশ্বাসকারিণীং পরমপ্রিয়তমাং
নির্বাসয়তুমর্হতি, স নূতন এবিতি ভাব: । ইয়ন্তু গম্ভীরবিষাৎচোক্তি: । কণ্ঠে
দুর্মুখস্য কণ্ঠসমীপে মুখমুপনীয এবমেবমাহেত্যর্থ: । তদ্বচনন্তু যথা—“সম্মত্যেব
সীতা পশ্চবটীর্দর্শনায আয়ত্হং কৃতবতী, অতএব তত্প্রদর্শনচ্ছলে ন রথেন তত্র নীলা
বিসর্জ্য দ্রুতং নিম্ভতচ্ছাগচ্ছ” ইতি ইত্যেব লক্ষণং ব্রূহীত্যর্থ: ।

অথ “নিতান্তনীচজাতীয়াস্য কস্যচিত্ সামান্যকিঙ্করস্য বচনবিশ্বাসেন সীতাপরিত্যাগো
রামস্য বিচারনৈপুণ্যমুদ্যতাম্ অববৌধোপায়েনাপ্যুত্পন্নয়শ:প্রিয়তাচ্ছ প্রকটয়তি” ইতি কেচি-

তোমাছারা ত্রিঙ্গং পবিত্র ; কিন্তু তোমার বিষয়ে লোকপ্রবাদ
অপবিত্র এবং জগতের লোক তোমাছারা নাথবান্ ; কিন্তু তুমি অনাথা
অবস্থায় বিপন্ন হইবে ॥৪৩॥

দুঃস্বঃ । কধং দাণিঁ অগ্নিপরিশুদ্ধাৎ গব্ধপরিপ্-
ফুড়িৎ-পবিত্ত-রঘুকুলসন্তানাৎ দেইৎ দুজ্জবঅণাদৌ এব্বঁ
অণজ্জঁ অজ্জবসিৎ দেবেণ ? । (ল)

রামঃ । শান্তম্ । কথং দুর্জনাঃ পৌরজানপদাঃ । (ব)

ইচ্ছাকুবংশোঃভিমতঃ প্রজানাঁ

জাতস্ত্বদৈবাহবচনোযবোজম্ ।

(ল) কথমিদানীম্ অগ্নিপরিশুদ্ধায়া গৰ্ভপরিষ্কৃটিতপবিত্ররঘুকুলসন্তানাতা দেব্য
দুর্জনবচনাদৈবমনার্থমধ্ববসিতং দেবেন ? ।

দিদানীন্তনাঃ শিষিতম্ভন্যাঃ সমালীচকা রামচরিত্রে দোষমারোপয়ন্তি ; ন তু জানন্তি
তে, যত্, ইদানীমিহ তদানীঁ নাসন্ প্রায়েণ মিথ্যাবাদিনঃ, যেন রামস্য দুঃস্ববচনে
সংশয়ো ভবেত্, অপি চ সীতাহরণস্য স্মৃতত্বাৎ অগ্নিপরীক্ষায়াঃ স্মৃতত্বাৎ লীকাপবাদৌ
রামেণানুমিতৌঃপীত্বলং পল্লবিতেন ।

(ল) দুঃস্বঃ ইতি । গৰ্ভেঁ পরিষ্কৃটিতঃ প্রকাশিতঃ পবিত্রো রঘুকুলসন্তানো যস্যঃ
তস্যঃ গৰ্ভাণীমরণসম্ভবে গৰ্ভনাশাবশ্লম্বাৎ গুরুতরপাতকমেতদিতি ভাবঃ । অনার্থম্
অসাধু, অধ্ববসিতং নিশ্চিতম্ অলন্ত্যসঙ্কতমেতদিতি ভাবঃ ।

(ব) রাম ইতি । শান্তং বিরতং ভবতু ইতি শিষ্যঃ প্রজাঁ প্রতি তব দুর্জন ইতি
বাক্যং ন বাচ্যমিত্যর্থঃ ।

(র) (দুঃস্বঃের প্রতি) লক্ষণকে বল, তোমার এই নূতন রাজা
রাম আদেশ করিতেছেন । (কর্ণে এইরূপ এইরূপ ।)

(ল) দুঃস্বঃ । অগ্নিপরীক্ষায় যিনি বিশুদ্ধ বলিয়া প্রমাণিত
হইয়াছেন এবং যাহার গর্ভে পবিত্র রঘুকুলসন্তান স্পন্দিত হইতেছে,
সেই সীতাদেবীর প্রতি মহারাজ এখন দুর্জনের বাক্যে এইরূপ অগাধ
আচরণ আরম্ভ করিলেন কেন ? ।

(ব) রাম । থাম । পুরবাসিগণ এবং দেশবাসিগণ দুর্জন হইবে কেন ।

যচ্ছাঙ্কুতং কৰ্ম্ম বিশুদ্ধিকালৈ

প্রত্যেতু কস্তঙ্কুবি (১) দূরত্বতম্ ? ॥৪৪॥

তদুগচ্ছ ।

পৌরজানপদানামদুর্জনলং প্রতিপাদয়িতুমাহ ইচ্ছাক্রিতি । প্রজানাম্ ইচ্ছাকুবংশঃ
অভিমতঃ রাজত্বেন অমীষ্টঃ অতএব ইচ্ছাকুবংশীয়ং মাং প্রতি স্বভাবতী বিদে ষষশাৎ
অপবাদং ঘোষণ্যন্তীতি ন সম্ভবতীতি ভাবঃ । তর্হি কথমপবাদং কুবন্তীত্যাহ, দেবাত্
দুরদৃষ্টবশাৎ বচনীয়বীজং লঙ্ঘ্যামেকাকিন্যা অবস্থানরূপং নিন্দাকারণং জাতম্, সুতরাং
প্রকটকারণং প্রাপ্যৈব অপবদন্তি কথমন্যথা তদপবাদবিষয়পরিহারঃ স্যাদিতি ভাবঃ ।

অগ্নিপরীক্ষয়া সীতাচরিতবিশুদ্ধিঃ বিশ্বস্য অপবাদান্নিবর্ত্তনামিতি চেত্বাহ, বিশুদ্ধি-
কালৈ অগ্নিপরীক্ষয়া নির্দোষত্বপ্রতিপাদনসময়ে যচ্ছাঙ্কুতং স্বয়মগ্নিদেবৈন সীতামঙ্ক-
নিধায় তস্যা নির্দোষত্বং মুখেনৈব যত্ প্রতিপাদিতং তাদৃশম্ আশ্চর্য্যং কৰ্ম্ম আসীদিতি
শিষ্যঃ, দূরত্বতম্ অতিদূরবর্ত্তিলঙ্ঘ্যং জাতং তত্ কৰ্ম্ম সুবি পৃথিব্যাং কো জনঃ প্রত্যেতু
বিশ্বসিতু অপি তু কীদৃপি নেতর্য্যঃ । দূরত্বতস্য প্রত্যক্ষাभावात् লোকপরম্পরয়া শ্রবণস্য
তু প্রায়েণৈবালীকতাচ্চ তদবিশ্বাসী ন দোষায়েতি ভাবঃ ।

অথ যতী দূরত্বতম্ অতঃ কঃ প্রত্যেলিতি প্রত্যয়াভাবং প্রতি দূরত্বত্বপদার্থস্য হেতুত্বাৎ
পদার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্গমুক্তার্থাপত্তিশালঙ্কারঃ ।

অভিমত ইতি “অগ্নিনুগ্ধমতী”ত্যাदिना वर्तमाने क्तः । प्रजानामिति “वर्तमानाधि-
करणयोः सौत्रे” इति कर्तरि षष्ठी ।

इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥४४॥

ইক্ষাকুবংশ, প্রজাদের অভিগত, কিন্তু দৈববশতই নিন্দার কারণ
হইয়াছে । অগ্নিপরীক্ষা দ্বারা বিশুদ্ধি প্রমাণের সময়ে যে অদ্ভুত ঘটনা
ঘটিয়াছিল, জগতের কোন্ লোক সেই দূরের ঘটনা বিশ্বাস করিবে ? ॥৪৪॥

অতএব যাও ।

(১) কস্তঙ্কুতি ইতি ক্রাপি পাঠঃ ।

দুৰ্ম্মখঃ । হা দেৱ ! । ইতি নিষ্ক্রান্তঃ । (শ)

রামঃ । হা কষ্টম্ ! অতিবীৰ্হত্বকৰ্ম্মা নৃশংসোঽস্মি
সংবৃত্তঃ । (ঘ)

শৈশবাৎ প্রভৃতি পোষিতাং প্রিয়াং

সৌহৃদাদপৃথগাশ্রয়ামিমাম্ (১) ।

কুঙ্গনা পরিদদামি মৃত্যবে

সৌনিকো গৃহশকুন্তিকামিব ॥৪৫॥

(শ) হা দেবি ! ।

(ঘ) রাম ইতি । অতিবীৰ্হত্বসম্ অকারণসজ্জাখ্যাপরিত্যাগাৎ অতিনিন্দনীয়
কৰ্ম্ম যস্য স তথোক্তঃ । নৃশংসঃ ক্রুরঃ ।

নৃশংসতাং প্রতি কারণমাহ শৈশবাদিতি । শৈশবাৎ প্রভৃতি । বাল্যকালাদবধি
পোষিতাং পালিতাং প্রিয়াং প্রীতিকরীং সৌহৃদাৎ প্রণয়াৎ অপৃথগাশ্রয়াম্ একস্থানস্থিতাম্
ইমাং সীতাং সৌনিকঃ পশুপচ্চিমাংসবিক্রয়কারী (কষাড ইতি যস্য প্রসিদ্ধিঃ) গৃহশকুন্তিকাং
গৃহপালিতপচ্চিশীমিব কুঙ্গনা কপটতয়া মৃত্যবে মরণায় পরিদদামি অর্পয়ামি ।
অনন্তর্হিসমসাকুলে মহারণ্যে নির্বাসনাৎ মরণমস্থা অবশ্যম্ভাবীতি পরমপ্রিয়তমায়া
বৃটশমরণসম্পাদকাদন্যঃ কী নাম নৃশংসোঽস্মীতি ভাবঃ ।

অব পূর্ণোপমালঙ্কারঃ । তেনাহমতীত্ব কদর্থ্য ইতি ধ্বন্যত ইত্যলঙ্কারিণ বস্তুধ্বনিঃ ।

সূনয়া প্রাণিহিংসয়া সংসৃষ্ট ইতি সৌনিকঃ “তেন দৌব্যতী”ত্যাদিনা ইকন্ । “বৈতাসিকঃ
সৌনিকশ্চ মাংসিকঃ কৌটিকশ্চৈব” ইতি হেমচন্দ্রঃ । রথোজ্জ্বতা বৃত্তম্ ॥৪৫॥

(শ) দুৰ্ম্মখঃ । হা দেবি ! । (এই বলিয়া চলিয়া গেল ।)

(ঘ) রাম । হায় কি কষ্ট ! আমি অতিঘৃণিতকৰ্ম্মা নৃশংস হইয়াছি ।

বাল্যকাল হইতে প্রিয়াকে পোষণ করিয়াছি এবং প্রণয়বশতঃ যিনি
ভিন্ন স্থানে থাকেন নাই ; এখন কষাই যেমন গৃহপালিত পক্ষিবীকে

(১) অপৃথগাশ্রয়ামিমামিতি পাঠান্তরম্ ।

তত্ কিমিত্যস্পর্শনোয়ঃ পাতকী, দেবীং দূষয়ামি (স) ।

সীতায়াঃ শিরঃ স্বৈরমুন্নময় বাহুসাকর্ষণ । (হ)

অপূর্বকর্ম্মচাঞ্চালময়ি মুগ্ধে ! বিমুচ্য সাম্ ।

শ্রিতাসি চন্দনভ্রান্ত্যা দুর্বিপাকং বিষদ্রুমম্ ॥৪৬॥

(স) তদ্বিতি । অস্পর্শনোয়ঃ স্পর্শযোগ্যঃ । পাতকী অপতিতভার্যাপরিত্যাগেন পাতিত্যজনকপাপবান্ । দেবীং সীতাং দেবীবৎ সচ্ছরিত্বামিতি ভাবঃ । দূষয়ামি স্পর্শেন অপবিত্রাং পাপিনীং বা করোমি ।

অপতিতপরিত্যাগে পাতিত্যসাহ গীতমঃ—“ব্রহ্মহা-সুরাপ গুরুতল্যগ-পিতৃমাতৃসুতত্যাগি-
পিতৃমাতৃধীনিসম্বন্ধাগলেননাস্তিকনিন্দিতকর্ম্মাভ্যাসিপতিতাত্যাগ্যপতিতত্যাগিনশ্চ পতিতাঃ ।”

পতিতস্পর্শে জ্ঞানসাহ মনুঃ—

“দিবাকীর্তির্মুদক্যচ্চ পতিতং সূতিকাং তথা ।

শবং তত্ স্পৃষ্টিনশ্চৈব স্পৃষ্টা স্নানেন শুধ্যতি ॥”

পতিতস্পর্শে তু তত্পাপসংক্রমমেবাহ গরুড়পুরাণম্—

“আলাপাটুগাভসংস্পর্শাত্ সেবাশাত্ সহভোজনাৎ ।

আসনাচ্ছয়নাদ্যনাত্ পাপং সংক্রমতে নৃণাম্ ॥”

(হ) সীতায়া ইতি । স্বৈরং মন্দম্ উন্নময় উল্লাস্য ।

অপূর্বেতি । অয়ি মুগ্ধে ! সরলবুদ্ধিশালিনি ! ন তু সজ্জনদুর্জনবিকশালিনী-
ল্যর্থঃ, অপূর্বঃ অদৃষ্টপূর্বশ্রুতপূর্ব ইত্যর্থঃ । কর্ম্মণা কৃতঘ্নতানুশংসব্যবহারাদিনা কার্য্যেণ
চাঞ্চালঃ, ন তু জাল্যা চাঞ্চালঃ । তং কৃতঘ্নতাদিকর্ম্মণা যদ্যপি কেचित্ রবাকরাদয়ঃ
কর্ম্মচাঞ্চালা আসন্, তথাপি দ্বৈতশম্ভার্যাপরিত্যাগাত্ কদর্য্যতিকদর্য্যঃ কর্ম্মচাঞ্চালঃ
কথিদপি নাসীত্ ন বা বর্ত্তত ইতি অপূর্বপদপ্রয়োগসামিপ্রায়ঃ । মাং বিমুচ্য স্বয়মেব

মৃত্যুর হাতে দান করে, আমিও সেইরূপ সেই প্রিয়তমাকে ছলক্রমে
মৃত্যুর হাতে দিতেছি ॥৪৬॥

(স) অতএব অস্পৃশ্য পাতকী আমি কেন দেবীকে দূষিত করি ।

(হ) (ধীরে ধীরে সীতার মস্তক উত্তোলন করিয়া বাহু আকর্ষণ করতঃ)

उत्थाय । हन्त ! विपर्यस्तः सम्प्रति जीवलोकः, अद्य पर्यव-
सितं जीवितप्रयोजनं रामस्य, शून्यमधुना जीर्णारण्यं जगत्,
असारः संसारः, कष्टप्रायं शरारम् । अशरणोऽस्मि, किं
करोमि, का गतिः, क्व गच्छामि । अथवा—(क्ष)

परित्यज । कथमित्याह चन्दनभान्ता चन्दनतरुभमेण दुष्टो विपाकः परिणामफलं
मरणमित्यर्थः यस्य तं विषदुर्गं विषदृष्टं श्रितासि अवलम्बितवत्यसि । सत्पुरुषभमेण
अतिदुर्जनं मां पतित्वेन प्राप्तवतीत्यर्थः । सुतरां तत्परित्याग एव श्रेयानिति भावः ।

अथ वस्तुतश्चन्दनभमेण विषदृष्टाश्रयाभावात् वाक्यार्थोऽसम्भवन् चन्दनभमेण विष-
दृष्टाश्रय इव सत्पुरुषभमेण अतिदुर्जनाश्रयः कृत इति विस्मयप्रतिविम्बभावं बोधयतीति
असम्भवद्वस्तुसम्बन्धा निदर्शना, तथा त्यागं प्रति विषदृष्टाश्रयस्य हेतुत्वात् कारणेन
कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासश्चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः ॥४६॥

(क्ष) उत्थायेति । हन्त खेदे । जीवलोकः सजीवपदार्थः । विपर्यस्तः विपरीतः
संहतः । पूर्वं य एव लक्षणादयो दासीदासादयश्च त्वया सहैकतावस्थाने परमस्नेहालाभ-
व्यवहारादिना उत्तरीतरवर्द्धमानसुखकरा आसन्, त एवेदानीं तवाभावेन तव
मृतेरुत्पापकतया क्रमिकवर्द्धमानदुःखसाधका भवेयुरित्यर्थः । अद्य सीतापरित्यागदिने
रामस्य जीवितप्रयोजनं जीवनीदृश्यम् ऐहिकसुखमित्यर्थः पश्यवसितं परिसमाप्तम्
इतः परं तव शीकेन सर्वदेव सर्वथा दुःखस्यैवावश्यभावादिति भावः । जीर्णारण्यं
जीर्णं शुष्कविरलवृक्षप्रायम् अरण्यमिव जगत् भुवनं शून्यं शून्यमिवेत्यर्थः तव शीकजनित-
दुःखस्यैव सर्वासीदनिवारकतया आश्वाससाधकपदार्थाभावादिति भावः । निविडारण्ये
नवपत्रपल्लवदर्शनादिना क्रियानाश्वासः सम्भवति, शुष्कारण्ये तु विषाद एवेति ज्ञापनाय
जीर्णपदं प्रयुक्तमिति बोध्यम् । न विद्यते सारी वर उत्कृष्टपदार्थः सुखमिति
यावत् यस्मिन् सः असारः संसारः जगत् सुखशून्यं जगदित्यर्थः । सीताभावेन सर्वस्यैव
दुःखत्वादिति भावः । कष्टप्रायं दुःखबहुलम् एतेन किञ्चित् सुखमस्तीति विज्ञायते,

हे मगने ! आगि अपूर्वकर्षं चण्डालः ; आगाके प्रतितागं कर ।
तूगि चन्दनलग्ने दूप्परिणागं विसर्ज्य आश्रयं करिग्राहिने ॥४७॥

দুঃখসংবেদনায়ৈব রামে চৈতন্যমর্পিতম্ (১) ।

মৰ্ম্মোপঘাতিভিঃ প্রাণৈর্দ্বজ্জকৌলায়িতং স্থিরৈঃ (২) ॥৪৬॥ ✓

হা অস্ব অরুদ্ব্যতি ! হা ভগবন্তৌ বশিষ্ঠবিষ্বামিত্রৌ ।

তচ্চ বৈরাগ্যেণ বনবাসাদৌ ন তু গৃহ ইতি ভাবঃ । অশরণঃ রক্ষকশূন্যোঽস্মি দারুণ-
দুঃখহস্তাদিতি ভাবঃ । কা গতিরূপায়ঃ আশ্বাসং প্রতীতি ভাবঃ । অথবা কিংবা
আশ্বাসীপায়ান্বেষণং নিষ্ফলমিত্যর্থঃ ।

কৃত ইত্যাহ দুঃখিতি । দুঃখসংবেদনায়ৈব কষ্টানুভবায়ৈব রামে সখি চৈতন্যম্ অর্পিতং
নিহিতং বিধিনেতি শিষ্যঃ । মৰ্ম্ম জীবস্থানম্ উপহন্তুং প্রহৃত্তুং শীলং যेषাং তৈঃ স্থিরৈঃ
অপসারয়িতুন্ম ইচ্ছমাণৌরপি নিশ্চলৈঃ প্রাণৈঃ বজ্রকৌলং বজ্রনির্মাণসাধনবস্তুনির্মিতশঙ্কুঃ
(পেরেক ইতি যস্য প্রসিদ্ধিঃ) তেন ইব আচরিতমিতি বজ্রকৌলায়িতম্ । নিতান্নকঠিন-
তয়া বজ্রকৌলং যথা কথমপ্যপসারয়িতুং ন শক্যতে, তথা দারুণদুঃখযাতনয়্যাপি প্রাণা
ন যান্তীত্যর্থঃ । প্রাণানাং সঙ্ক্ৰাব এব মৰ্ম্মপীড়া স্যাত্ত তু প্রাণাভাব ইতি প্রাণা এব
মৰ্ম্মোপঘাতিন ইতি ভাবঃ ।

অথ পূর্বাঙ্কে এবশব্দৌ ধ্রুবশব্দসমানার্থঃ, তেন বাচ্যা ভাবাভিমামিনী ক্রিয়োৎপ্রেচ্চা,
দ্বিতীয়াঙ্কে ত কথং সাটুশ্লষীধনাদুপমালঙ্কারঃ অনযোক্ষিততন্মূলবৎ সংস্টিঃ ।

“মৰ্ম্ম জীবস্থান”মিতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥৪৭॥

(ক্ষ) (উটিয়া) হায় ! জীবলোক এখন উলটিয়া গেল, আজ
রামের জীবনের প্রয়োজন শেষ হইল, জীর্ণারোগের গ্রায় জগৎ এখন শূন্য,
সংসার অসার এবং শরীর দুঃখবহুল । আমি রক্ষকশূন্য হইলাম ; কি
করি, উপায় কি, কোথায় যাই । অথবা—

বিধাতা, দুঃখভোগের জন্তই রামের দেহে চৈতন্য দিয়াছিলেন ।
আর মৰ্ম্মপীড়াদায়ক অথ চ নিশ্চল প্রাণ, বজ্রশঙ্কুর গ্রায় আচরণ
করিতেছে ॥৪৭॥

(১) আহিতমিতি ক্বাপি পাঠঃ । (২) হৃদীতি পাঠান্তরম্ ।

হা ভগবন্ পাবক ! হা দেবি ভূতধাত্রি ! হা তাত জনক !
 হা তাত ! হা মাতর : ! হা প্রিয়সখ মহারাজ সুগ্রীব ! হা
 সৌম্য হনুমন্ ! হা পরমোপকারিন্ লঙ্কাধিপতি বিभीষণ !
 হা সখি ত্রিজটে ! দূষিতা: স্য, পরিভূতা: স্য রামহতকেন ।
 ✓ অথবা কো নামাহমেতিষামাহ্বানি ? । (ক)

তে হি মন্যে মহাত্মান: কৃতঘ্নেন দুরাত্মনা ।

ময়া গৃহীতনামান: সৃশ্যন্ত ইব পাশ্মনা ॥৪৮॥

(ক) হা অশ্বৈতি । পাবক ! বহু ! ভূতধাত্রি ! পৃথিবী ! তাত ! দশরথ ! মাতর : !
 কৌশল্যাদয়: ! ত্রিজটা নাম কাশিত্ রাঘবী লঙ্কাবস্থানকালী সীতাযামস্তাবধান-
 কারিণী সকলভয়নিবারিণী সাত্বনাকারিণী আশীত্, পরমোপকারিত্বাত্তয়া: সম্বোধনম্ ।
 দূষিতা: স্য, পরিভূতা অবমানিতা: স্য, সীতাপরিত্যাগেন যুয্মিতি শিষ: । তথা চ
 সর্বৈব যুয্মাভি: নিতান্তনির্মলচরিত্রতয়া সীতায়া: প্রশংসা কৃতা, ইদানীং তয়া এব
 চরিত্রদোষাপবাৎন পরিত্যাগাৎ ময়া সর্বোষমেব মিথ্যাবাদিত্বদোষ: প্রতিপাদিত:, বাক্যা-
 বিশ্বাসেন অবমাননা চ কৃত্যেতি ভাব: । হত: পাতিত্যজনকসঙ্গার্য্যাপরিত্যাগপাপেন
 নষ্টপ্রায়:, হত এব হতক: কুত্‌সায়াং কপ্ৰত্যয়:, রামশাস্ত্রী হতকথ্যেতি রামহতক:
 অভিধানাদ্বিশেষণস্য পরনিপাত: । আহ্বানি সম্বোধনে অহ' ক: অপি তু কোঽপি ন,
 অনধিকারীত্যর্থ: ।

অব হেতুমাহ তে হীতি । হি যস্মাত্ কৃতঘ্নেন সীতায়া: প্রশংসাদ্বারাদিনা মহোপ-

(ক) হা মাত: অরুন্ধতি ! হা ভগবন্ বশিষ্ঠ ও বিশ্বামিত্র ! হা
 ভগবন্ অগ্নিদেব ! হা দেবি পৃথিবী ! হা পিত: জনক ! হা পিত: !
 (দশরথ !) হা মাতৃগণ ! হা প্রিয়সুহৃদ মহারাজ সুগ্রীব ! হা সৌম্য-
 মূর্তি হনুমন্ ! হা মহোপকারী লঙ্কাধিপতি বিभीষণ ! হা সখি ত্রিজটে !
 নিকৃষ্ট রামকর্তৃক তোমরা সকলেই দূষিত হইলে এবং অপমানিত
 হইলে । অথবা, আমি ইহাদের আত্মান করিতে কে ? ।

যৌহম্—

বিশ্বম্বাদুরসি নিপত্যলব্ধনিদ্রা-
মুখ্য, চ প্রিয়গৃহিণীং গৃহস্য শোভাম্ ।

আতঙ্কস্কুরিতকঠোরগর্ভগুর্বা

ক্রব্যাঙ্কুরো বলিমিব নিষ্ঠুৰ্ণঃ জ্বিপামি ॥৪৫॥

কারিণাং তेषাং দোষাবমানাভ্যামপকারিণ্যর্থঃ । দুরাত্মনা অপতিতভার্য্যাভ্যাগাৎ পাপাত্মনা
ময়া গৃহীতানি উচ্চারিতানি নামানি যेषাং তে তথোক্তাঃ তে অরুস্বত্যাদয়ো মহাত্মানঃ
পুণ্যবন্তঃ পাপনা পাপেন স্পৃশ্যন্তে সম্বধ্যন্ত ইব ইত্যহং মন্যে ।

অত্র ভাবাভিমামিনী বাচ্যা ক্রিয়োৎপ্রেচ্ছালঙ্কারঃ, তথা পাপস্পর্শে প্রতি ময়া গৃহীত-
নামত্বং হেতুরিতি পদার্থং হেতুকং কাব্যলিঙ্গশ্চৈত্বনয়োরঙ্কাঙ্কিভাবেন সঙ্করঃ ।

কৃতঘ্নসাহ প্রায়শ্চিত্ততত্বধৃতস্কন্দপুরাণম্—

“কৃতস্য দোষং যদতি সকামাত্র কীরতি যঃ ।

ন স্মরেচ্ছ কৃতং যন্তু আশ্রমান্ যন্তু দূষয়েত্ ।

সর্বাংস্তানৃষিभिঃ সার্ধং কৃতঘ্নানব্রবীন্মতুঃ ॥”

কৃতঘ্নস্য প্রায়শ্চিত্তানপনেয়পাপত্বমপি তত্রৈবোক্তম্, যথা—

“ব্রহ্মঘ্নে চ সুরাপে চ চৌরে চ গুরুতল্যগে ।

নিष्কৃতির্বিহিতা সঙ্গিঃ কৃতঘ্নে নাস্তি নিষ্কৃতিঃ ॥” ॥৪৬॥

বিশ্বম্বাদিতি । নিষ্ঠুৰ্ণঃ নির্দয়ঃ বিশ্বম্বাৎ “অয়ং মম প্রিয়তমঃ পতি”রিত
বিশ্বাসাৎ উরসি বদ্বসি নিপত্য স্থিত্বা লব্ধনিদ্রাং গৃহস্য শোভাং লক্ষ্মীস্বরূপাম্ আতঙ্কেন
কযাচিত্ শঙ্কয়া আতঙ্কজনিতদীর্ঘশ্বাসেনৈত্বর্থঃ স্কুরিতঃ কম্পিতঃ কঠোরঃ পূর্ণো যৌ
গর্ভস্তেন গুর্বাং ভারবতী তাং প্রিয়গৃহিণীং প্রিয়তমাং ভার্য্যাম্ উন্মুখ্য উত্তোল্য ক্রব্যাঙ্কুরো

তঁহারা সকলেই মহাত্মা ; আর আমি কৃতঘ্ন ও দুরাত্মা । সুতরাং
আমি তঁহাদের নাম উচ্চারণ করিলে তঁহারা যেন পাপস্পৃষ্ট হন,
ইহা আমি মনে করি ॥৪৬॥

সীতায়াঃ পাদৌ শিরসি কৃत्वा । দেবি ! দেবি ! অয়ং পশ্চিমস্তু
রামস্য শিরসি পাদপঙ্কজস্পর্শঃ । ইতি রোদতি । (খ)

নেপথ্যে । অন্নহ্ন্যখ্যম্ অন্নহ্ন্যখ্যম্ । (গ)

মাংসভোজিতুভ্যঃ ব্যাগ্রাদিভ্য ইত্যর্থঃ বলিমিব খাদ্যমিব দ্বিপানি অর্প্যাম ।
ইতোঽধিকা কা নাম নৃশংসতালৌতি ভাবঃ ।

অত্রোপমালঙ্কারঃ ।

ক্রম্যং মাংসমদন্তীতি ক্রম্যাদঃ “ক্রম্যে চে”তি অশ্চে: ক্রিপ্ ।

“কারুণ্যং করুণা চৃণা” ইত্যমরঃ । প্রহর্ষিণী বৃত্তম্ ॥৪৫॥

(খ) সীতায়া ইতি । কৃत्वा অর্পয়িত্বা । রামস্য শিরসি তে তব পাদপঙ্কজস্পর্শঃ
অয়ং পশ্চিমঃ শিষঃ নাভঃপরং পুনর্ভবিষ্যতীত্যর্থঃ ।

ননু রামস্য শিরসি সীতায়াঃ পাদস্থাপনং নিতান্মনুচিতমিহ প্রতিভাতি ।

“গুরুশ্রির্দ্বিজাতীনাং বর্ণানাং ব্রাহ্মণ্যো গুরুঃ ।

পতিরেকো গুরুঃ স্ত্রীণাং সর্বাণ্যামাগতী গুরুঃ ॥”

ইত্যঙ্কুরীভবচনেন রামস্য সীতায়া মহাগুরুত্বাদিত্যে চেত্, সত্যম্—

“প্রথিব্যাং যানি তীর্থানি সতীপাদেধু তান্যপি ।

তেজস্ব সর্বাং দেবানাং মুনীনাশ্চ সতীষু চ ॥”

ইতি স্মৃতের্বদা যদৈব সীতায়াং মহাসতীজ্ঞানং তদা তদৈব শিরসা রামেণ তত্পদপঙ্কজ-
স্পর্শাঃ কৃতাঃ, অয়ন্তু তেষাং শিষ ইতি দিক্ ।

নির্দিষ্টপ্রকৃতি যে আমি ; বিশ্বাসবশতঃ বৃক্কের উপর পড়িয়া নিদ্রিতা,
গৃহের শোভাস্বরূপা এবং আতঙ্কে স্পন্দিতপরিণত গর্ভের ভারে ভারবতী
প্রিয়তমা গৃহিণীকে পরিত্যাগ করিয়া, খাণ্ডববোয় গ্রায়ে হিংস্রজন্তুদিগের
উদ্দেশে নিক্ষেপ করিতেছি ॥৪৯॥

(খ) (সীতার চরণযুগল মস্তকে স্থাপন করিয়া) দেবি ! দেবি !
রামের মস্তকে তোমার চরণকমলস্পর্শ এই শেষ । (এই বলিয়া রোদন
করিতে লাগিলেন) ।

রামঃ । জ্ঞায়তাং মীঃ ! ক্রিমিতত্ । (ঘ)

যুগ্মেনপথ্য । ঋষীণামুগ্রতপসাং যমুনাতীরবাসিনাম্ ।

লবণত্বাসিতঃ স্তোমস্বাতার' (১) ত্বামুপস্থিতঃ ॥৫০॥

রামঃ । আঃ ! কথমদ্যপি রাক্ষসত্বাসঃ ? তদ্যাবদস্য
দুরাত্মনঃ কুব্ধোনসৌপুত্রস্য সমুন্মূলনায শত্রুঘ্ন' প্রেষয়ামি ।
কতিচ্চিত্ পদানি গত্বা পুনঃ প্রতিনিব্ধ্য । হা দেবি ! কথমেব'বিধা
গমিষ্যসি । ভগবতি ! বসুন্ধ্যরে ! শ্লাঘ্যাং দুহিতরমবেচ্ছস্ব
জানকীম্ । (ঙ)

(গ) নেপথ্য ইতি । ব্রহ্মণে বিপ্রায় হিত' ব্রহ্মণ্যম্, ন ব্রহ্মণ্যম্ অব্রহ্মণ্য'
জ্ঞান্ধাণানামহিতম্ उत्पात इत्यर्थঃ । উপস্থিতমিতি শ্রীষঃ ।

"বেদস্তত্ব' তপীব্রহ্ম ব্রহ্মা বিপ্রঃ প্রজাপতি"রিত্যমরঃ ।

(ঘ) রাম ইতি । এতদুক্ত' কি' কথমিতি জ্ঞায়তামিত্যর্থঃ । পরিজনানুদ্বিষ্ট
রামসৌক্টিরিয়ম্ ।

ঋষীণামিতি । সয' ঘোর' দুশর' তপী তেষাং তেযাং যমুনাতীরবাসিনাম্ ঋষীণাং
স্তোমঃ সমূহঃ লবণেন লবণাখ্যরাচসবিশিষ্টেণ ত্বাসিতঃ ভয়' প্রাপিতঃ সন্ ত্বাতার' রক্ষক'
ত্বাম্ উপস্থিতঃ । লবণাদাত্মনী রক্ষয়িতু' তব সমীপমাগত ইত্যর্থঃ ॥৫০॥

(ঙ) রাম ইতি । আ ইতি কীপসূচকমব্যয়ম্ । তথা চ "আস্তু স্যান্ কীপপীড়য়ী"-
রিত্যমরঃ । অদ্যপি রাবণবধাদব্যবহিতপরকালেষপি । সানুচরসব'শরাবণবধেন বিরোধিনী
রাক্ষসা ভয়েন শান্তিমুপগতাঃ, অনুকূলাস্তু পূর্ব'স্বাদেব সনাতনধর্ম্মাবিরোধে বর্জনে,
সুতরাম্ অশ্বিন্ সময়ে রাক্ষসত্বাসঃ অসম্ভব এবিতি ভাবঃ । দুরাত্মনঃ ঋষীণাং বিরুদ্ধা-

(গ) নেপথ্যে । ব্রাহ্মণদিগের অমঙ্গল, ব্রাহ্মণদিগের অমঙ্গল ।

(ঘ) রাম । জান হে ! এ ঘটনা কি ।

পুনরায় নেপথ্যে । যমুনাতীরবাসী উগ্রতপা ঋষিগণ, লবণনামক
রাক্ষসের ভয়ে ভীত হইয়া, রক্ষক আপনার নিকট উপস্থিত হইয়াছেন ॥৫০॥

(১) শরণ্য' ইতি কচিন্ পাঠঃ ।

জনকানাং রঘুনাশ্চ যত্ কৃত্বা^১ গোতমঙ্গলম্ ।

যাং (১) দেবযজনে পুণ্যে পুণ্যশোলামজীজনঃ ॥৫১॥

ইতি নিষ্কান্তঃ ।

চরণেণ পাপাতনঃ । কুম্ভীনসী নাম কাচিৎ রাঘবী তত্পুত্রস্য লবণস্যৈত্বাঃ ।

সমুন্মূলনাথ সত্যগৃহে দায । তথা চ রামায়ণম্—

“তস্য পত্নী মহাভাগা প্রিয়া কুম্ভীনসীতি য়া ।

বিশ্বাবসীরপত্য’ সাধ্যনলায়া’ মহাপ্রভা ॥

তস্যাঃ পুত্রী মহাবীৰ্য্যো লবণী নাম দারুণঃ ।

বাল্যাৎ প্রভৃতি দুষ্টাত্মা পাপাত্যেব সমাচরত্ ॥”

অভিমানশকুন্তলী শকুন্তলায়া বিরহবিধুরস্য রাজ্ঞী দুঃশন্তস্য বিলাপমাকর্ষ্য তস্য সমুত্তেজনার্থ’ যথা মাতলিবিদূষকনিপীড়নত্বতান্নী যথিতঃ, তথাবাপি সীতাশোকাকারস্য রামস্য সমুত্তেজনার্থময়ম’শঃ কবিনা নিষদ্ধ ইতি তস্য ক্রায়ায়হণমিবেতদিতি প্রতিভাতি ।

এব’বিধা গর্ভমহালাসা । শ্লাঘ্যা’ সচ্চরিবাডিভিঃ প্রশস্যাম্ ।

জনকানামিতি । জনকানাং জনকবংশানাং রঘুনাং রঘুবংশানাশ্চ যত্ বস্তু কৃত্বা’ সকল’ গোতমঙ্গল’ বংশস্য মঙ্গলস্বরূপ’ তথা যাং পুণ্যশীলাং পুণ্যে পবিত্রে দেবযজনে যজ্ঞস্থলে অজীজনঃ, তম্ উত্পাদিতবতী ; তাং দুহিতরম্ অবৈচ্ছত্ ইতি পূর্ব’ণ্যাত্মনঃ ।

অথ পূর্বাঙ্কে নিরঙ্ক’ কেবল’ রূপকমলঙ্কারঃ ।

সীতায়াঃ প্রাপ্ত্যনন্তরমেব জনকরঘুবংশয়োঃ প্রভূতমঙ্গলোত্পত্তেঃ কৃত্বা’ গোতমঙ্গল’ মিত্যুক্তম্ ॥৫১॥

(উ) রাম । আঃ ! এখনও রাক্ষসের ভয় ? তা, এই ছুরাওয়া কুম্ভীনসীপুত্রের উচ্ছেদের নিমিত্ত শত্রুস্বকে প্রেরণ করি । (কতিপয় পদ গমন করিয়া পুনরায় ফিরিয়া আসিয়া) হা দেবি ! এইরূপ তুমি কি করিয়া যাইবে । ভগবতি ! পৃথিবী ! প্রশংসনীয় কথা সীতার পর্য্যবেক্ষণ করিবেন ।

(১) তাং ইতি পাঠান্তরম্ ।

সীতা । হা সৌম্য অজ্ঞত ! কহিঁ সি ? । সহসীত্যয় ।
হহৌ হহৌ ! দুস্ত্রিবিণ-রণরণঅবিপ্পলছাহঁ অজ্ঞতত্ আক্-
ন্দামি । হহৌ হহৌ ! কথং এআইণী মং উজ্জিঅ অজ্ঞততৌ
গদৌ, তা কিং দাণিঁ এদং, মোদু, তস্স কুবিস্সং জই তং
পেব্বন্তৌ অত্তণৌ পহবিস্সং । কো এত্থ পরিজণৌ ? । (চ)

(চ) হা সৌম্য আর্থ্যপুত্র ! কস্মিন্নসি ? । হা ধিক্ হা ধিক্ ! দুঃস্বপ্নরণরণক-
বিপ্লবাহম্ আর্থ্যপুত্রম্ আক্রন্দামি । হা ধিক্ হা ধিক্ ! কথমেকাকিনীঁ মাম্
উজ্জিত্বা আর্থ্যপুত্রী গতঃ, তত্ কিমিদানীমেতত্ ? । ভবতু, তস্য কৌপিথ্যামি যদি
তং প্রেচ্চমাণা আত্মনঃ প্রভবিথ্যামি । কৌত্ব পরিজনঃ ? ।

(চ) সীতীতি । ‘হা সৌম্য আর্থ্যপুত্র ! কস্মিন্নসি’ ইত্যন্তঃ স্বপ্নপ্রলাপঃ । হা
ধিগিত্যাदिना तदेव प्रकटयति । दुःस्वप्ने यः रणरणक उद्वेगस्तेन विप्लव्या ‘रामोऽव
नास्ती’त्येवंरूपेण प्रतारिता अहम् आर्थ्यपुत्रं रामम् आक्रन्दामि आह्वयामि । “क्रन्दने
रोदनाद्धाने” इत्यमरः । न तु वस्तुत एवार्थ्यपुत्राद्धानप्रयोजनमस्तीति भावः । इतस्ततो
दृष्टिपातेन राममनवलीक्याह हा धिगित्यादि । उज्जित्वा परित्यज्य । एतत् मामेकाकिनीं
परित्यज्य गमनम्, किं कथं कृतमिति शेषः । तत्र जानामीति भावः । तस्य
कौपिथ्यामि रामं प्रति कपटकोपं करिष्यामीत्यर्थः । प्रेच्छमाणा पश्यन्ती आत्मनः
प्रभविष्यामि स्वाधीना स्यातुं शक्यामीत्यर्थः । रामस्य रूपलावण्यदर्शनात् सर्वदेवाह-
मवशात्मा विस्मृतसकलहृदयभावा भवामि, सुतरां निर्दिष्टकोपं कर्तुं शक्नोमि न वेति
महान् संशय एवेति भावः ।

যিনি, জনকবংশীয় ও রঘুবংশীয়দিগের গোত্রের সমস্ত মঙ্গলস্বরূপা
এবং আপনি পবিত্র যজ্ঞস্থানে যে পবিত্রচরিত্রাকে জন্মাইয়াছিলেন ॥৫১॥

(এই বলিয়া চলিয়া গেলেন ।)

(চ) সীতা । হা সৌম্য ! আর্থ্যপুত্র ! আপনি কোথায় আছেন ? ।
(৪ঠাং উঠিয়া) হায় ! হায় ! দুঃস্বপ্নে উদ্বেগকর্জক প্রতারিত

প্রবিশ্য দুৰ্ম্মুখঃ । দেৱ ! কুমারলক্ষণো বিষ্ণুবেদি, সজ্জো
রহো, আরোহতু দেৱীতি । (ক)

সীতা । ইঅমহং আরুহন্তি । উত্থায পরিক্রম্য । পরিপ্পুরদি
বিঅ মে গব্ভমারো, তা সণিঅং গচ্ছন্তি । (জ)

দুৰ্ম্মুখঃ । ইদো ইদো দেৱী । (ক)

সীতা । ণমো ণমো তবোধনাণং, ণমো ণমো রহুতলদেবদাণং,
ণমো ণমো অজ্জউত্তচরণকমলাণং, ণমো ণমো সঅলগুরু-
অনাণং । (জ)

(ক) দেবি ! কুমারলক্ষণো বিজ্ঞাপয়তি, সজ্জো রথঃ, আরোহতু দেৱীতি ।

(জ) ইয়মহমারোহামি । পরিস্কুরতীব মে গৰ্ভমারঃ, তৎ শনৈর্গচ্ছামঃ ।

(ক) ইত ইতী দেবী ।

(ক) প্রবিশ্যতি । সজ্জঃ সম্বৃতঃ গমনোপকরণাদিনা সংযুক্তঃ ।

(জ) সীতেতি । পরিস্কুরতীব চলতীব । শনৈঃ মন্দং মন্দম্ ।

(ক) দুৰ্ম্মুখ ইতি । ইত ইতঃ অস্মাত্ অস্মাত্ স্থানাৎ দেবী আগচ্ছতু ইতি শ্রীষঃ ।

হইয়া আমি আৰ্য্যপুত্রকে ডাকিতেছি । হায় ! হায় ! একাকিনী
আমাকে পরিত্যাগ করিয়া আৰ্য্যপুত্র গিয়াছেন ; তা, এখন ইহা করিলেন
কেন ? হউক, তাঁহার উপরে কোপ দেখাইব, যদি তাঁহাকে দেখিয়া
নিজের উপরে প্রভুত্ব রাখিতে পারি । এখানে কোন পরিজন আছ ?

(ছ) দুৰ্ম্মুখ । (প্রবেশ করিয়া) দেবি ! কুমার লক্ষণ জানাইতে
ছেন যে, রথ সজ্জিত হইয়াছে ; আপনি আরোহণ করুন ।

(জ) সীতা । এই আমি আরোহণ করিতেছি । (উঠিয়া কতিপয়
পদক্ষেপ করিয়া) আমার গর্ভ যেন স্পন্দিত হইতেছে ; তা ধীরে
ধীরে যাই ।)

(বা) দুৰ্ম্মুখ । দেবী এই এই স্থান দিয়া আগমন করুন ।

ইতি নিষ্কান্তাঃ সৰ্বে । (৫)

ইতি চিত্রদর্শনো নাম প্রথমোঃ । (৬)

(জ) নমো নমস্তপোধনানাম্, নমো নমো রঘুকুলদেবতানাম্, নমো নম আৰ্য্যপুত্র-
চরণকমলানাম্, নমো নমঃ সকলগুরুজনানাম্ ।

(জ) সীতৈতি । তপোধনানামিত্যাদৌ সৰ্ব্বত্র “চতুর্থ্যে” ষষ্ঠী”তি পিঙ্গলসূত্রেণ
ষষ্ঠী । আৰ্য্যপুত্রচরণকমলানামিতি গুরুত্বাৎ হুবচনম্ ।

“সাক্ষ্যপুষ্পরদাযীঃ পূজ্যাননভিবাচ্য চ ।

ন নিষ্কমেদৃগৃহাত্ প্রাজ্ঞঃ সদাচারপরো নরঃ ॥”

ইতি জ্যোতিষতত্ত্বধৃতবচনাদেব পূজ্যানানভিবাচনং কৃতমিতি বোধ্যম্ ।

(ট) ইতীতি । সৰ্ব্বে সীতাদুৰ্ম্মুখপরিজনাঃ । রাজমহিষ্যাঃ সীতায়াঃ শরীররক্ষার্থং
নৃশীমভূতবহুতরপরিজনসম্ভবাৎ কেবলসীতাদুৰ্ম্মুখ্যৈঃ প্রত্যক্ষেষুপি নিষ্কান্তাঃ সৰ্বে
ইত্যুক্তির্নাসঙ্গতা ।

(ঠ) ইতীতি । চিত্রস্য দর্শনং যত্র সঃ । নাম প্রসিদ্ধঃ । ষড়্ঃ পরিচ্ছদঃ
সমাপ্ত ইতি শিষ্যঃ । এবমন্যথাপি ব্যাখ্যেয়ম্ ।

“প্রত্যক্ষনেত্ৰচরিতো রসभावसमुज्ज्वलः । ইত্যাদি

অন্তর্নিষ্কান্তনিখিলপাবীঃ ইতি কীর্তিতঃ ॥” ইত্যন্তমঙ্কলচরণং সাহিত্যদর্পণে
দ্রষ্টব্যমিতি ।

ইতি মহামহোপাধ্যায়-ভারতাচার্য্য-শ্রীহরিদাসসিদ্ধান্তবাগীশমহাচার্য্যবিরচিতায়া-
মুত্তররামচরিতটীকায়াং সর্বার্য্যবোধিনীসমাখ্যায়াং প্রথমোঃ বিবরণং সমাপ্তম্ ॥০॥

(ঞ) সীতা । তপস্বীদিগকে নমস্কার, রঘুকুলের দেবতাদিগকে
নমস্কার, আৰ্য্যপুত্রের চরণকমলে নমস্কার এবং সকল গুরুজনকে নমস্কার ।

(ট) (ইহার পর সকলে চলিয়া গেল ।)

(ঠ) চিত্রদর্শননামে প্রথম অঙ্ক সমাপ্ত ॥০॥

राम प्रकाश

द्वितीयोऽङ्कः ।

—:—

नेपथ्ये । स्वागतं तपोधनायाः ? । (क)

प्रविश्याध्वगवेशा तापसी । अये ! वनदेवतयं फलकुसुम-
पल्लवार्घ्येण मामुपतिष्ठते । (ख)

(क) नेपथ्य इति । तप एव धनं प्राधान्येनोपाजनीयं यस्यास्तस्याः स्वागतं
✓ सुखेन आगमनं किमु इति काकुः, तवागमने कोऽपि क्लेशो न जातः किमित्यर्थः ।

(ख) प्रविश्येति । अध्वगवेशा पथिकवेशा दण्डच्छत्रधारिणीत्यर्थः । वनदेवता
वनाधिकारिणी तपःप्रभाववती काचन मानवी सद्भासिनी । सा च यं पञ्चवटी-
वाससमये सीतया साङ्गं सखित्वं कृतवती वासन्ती च नामिति तृतीयाङ्के व्यक्तीभविष्यति ।
फलकुसुमपल्लवैर्विरचितमर्घ्यं तेन । उपतिष्ठते उपास्ते । “पथ्याराधनधीश्वर” इत्यात्मने-
पदम् । यद्यपि—

“सिद्धार्थमघतञ्चैव दूर्वा च तिलमेव च ।

यवं गन्धं फलं पुष्पमष्टाङ्गं त्वर्घ्यमुच्यते ॥”

इति महाकपिलपञ्चरात्रादिवचनात् अष्टाङ्गार्घ्यं सम्भवति ; किन्तु फलकुसुमपल्लव-
उपद्रव्यवयासकमर्घ्यं कापि न दृश्यते, तथापि यथालाभीपपन्नद्रव्यकल्पितार्घ्यस्यापि
देयत्ववचनादत्र वनभूमिसुलभैराष्टाङ्गार्घ्यान्तर्गतैः फलकुसुमपल्लवैः कल्पितमर्घ्यं समिहित-
मिति न दोषः । तथा च गन्धर्वतन्त्रे—

“उक्तागुक्तैस्तथापुण्यैर्जलजैः स्थलजैरपि ।

पवैः सर्वैर्यथालाभं भक्तिमान् सततं यजेत् ॥”

(क) नेपथ्ये । तापसीर उभागमन त ? ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

प्रविश्य वनदेवता । अर्घ्यं विकीर्त्य । (ग)

यथेच्छं भोग्यं (१) वो वनमिदमयं मे सुदिवसः

सतां सङ्गिः सङ्गः कथमपि हि पुण्येन भवति ।

तरुच्छाया तोयं यदपि तपसी (२) योग्यमशनं

फलं वा मूलं वा तदपि न पराधीनमिह वः ॥१॥

(ग) प्रविश्येति । विकीर्त्य निश्चिप्य तापसीं प्रतीति शेषः ।

यथेच्छमिति । इदं वनं वो युष्माकं यथेच्छं यथाभिलाषं भोग्यं व्यवहार्यम् ।
तथा अयं विद्यमानो दिवस इत्यर्थः मे मम सुदिवसः शुभदिनं तव समागमादिति
शेषः । कथमित्याह, हि यस्मात् सतां लोकानां सङ्गिः साधुभिः सङ्गः संसर्गः कथमपि
अनिर्वचनीयेत्यर्थः पुण्येन भवति । वनस्य यथेच्छभोग्यत्वं प्रति हेतुमाह तरुच्छायेति ।
इह वने तरुच्छाया, तोयं जलम्, तपसी योग्यं तपस्विनामुचितं फलं वा मूलं वा
यदपि अश्वत्थ इत्यशनं भोजनीयमस्तीति शेषः, तदपि सर्वं वो युष्माकं न पराधीनं
न परानुमत्यपेक्षमित्यर्थः स्वकीयमिव सर्वं व्यवहार्यं न तु कस्यचिदपि अनुमति-
रपेक्षणीयेति भावः ।

अत्र “अयं मे सुदिवसः सतां”मित्याद्यं शि सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
न्यासीलङ्कारः, तथा यथेच्छभोग्यत्वरूपकार्यस्य अपराधीनत्वरूपकारणेन समर्थनादर्थान्तर-
न्यासान्तरञ्च इत्यनयोः सजातीयसङ्करः ।

तथा सुदिवसत्वं प्रति हेतोरनुक्ते निर्हेतुत्वदोषः, स च “भवत्सङ्गात्, सङ्गी भवति
सह पुण्येन सुजनै”रिति द्वितीयचरणपाटेन समाधेयः ।

‘सत्साधौ पूजिते लोके’ इत्यादि व्याङ्गिः ।

शिवरिणी वृत्तम् ॥१॥

(थ) पथिकवेशे तापसी । (प्रवेश करिया) ओहे! এই বন-
দেবতা ফল, পুষ্প ও পল্লবের অর্ঘ্যদ্বারা আমার পূজা করিতেছেন ।

(গ) বনদেবতা । (প্রবেশপূর্বক অর্ঘ্য নিক্ষেপ করিয়া)

(১) যথেষ্টভোগ্যমিতি পাঠান্তরম্ । (২) তপসামিতি ক্বাপি পাঠঃ ।

তাপসৌ । কিমত্রোচ্যতে ? । (ঘ)

প্রিয়প্রায়া বৃত্তির্বিনয়মধুরো (১) বাচি নিয়মঃ

প্রকৃত্যা কল্যাণী মতিরনবগীতঃ পরিচয়ঃ ।

পুরো বা পশ্চাদ্ভা তদ্দিদমবিপর্য্যাসিতরসং

রহস্যং সাধূনামনুপধি বিশুদ্ধং বিজয়তে ॥২॥ ✓

ইত্যুপবিশতঃ ।

(ঘ) তাপসীতি । অব ভবত্যাধিকৃতে বনে কিমুচ্যতে সবেতি শ্রেয়ঃ । অব সদাচার-
বিনয়াদিকং সর্বমেব সুস্থিতমিতি কিমপি বক্তব্যং নাস্তীতি ভাষঃ ।

তদেব সদাচারাदिकं दर्शयति प्रियेति । साधूनां सज्जनानां वृत्तिः व्यवहारः प्रायेण
प्रियेति प्रियप्रयाया बाहुल्येन प्रीतिकारिणीत्यर्थः, वाचि वाक्ये नियमः रीतिः वाक्यव्यवहार
इति यावत् विनयेन मधुरः मनोहरः, तथा मतिर्बुद्धिः प्रकृत्या स्वभावेनैव कल्याणी
परीषां मङ्गलकारिणी, तथा परिचयः परस्परं विशेषेण ज्ञानम् अनवगीतः प्रतारणादि-
दोषाभावात् अनिन्दितः । सुतरां पुरः प्रथमे वा पश्चात् शेषे वा अविपर्य्यसितः अपरि-
वर्तितः रागः अनुरागो यस्मिन् तत् तथोक्तम्, तत् प्रसिद्धमिदम् अनुपधि कपटताशून्यम्
✓ अतएव विशुद्धं निर्मलं रहसि निर्जने भवम् अन्यैरज्ञेयं चरितमित्यर्थः विजयते
उत्कर्षेण वर्तते ।

अव अप्रस्तुतात् साधुचरितसामान्यात् प्रस्तुतस्य वनदेवताचरित्ररूपविशेषस्य प्रतीति-
रप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । तथा चरितोत्कर्षं प्रति प्रियप्रायवृत्तित्वप्रभृतिषुहुकारणीकैः
समुच्चययत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

এই বন, আপনাদের ইচ্ছানুসারে ভোগ্য ; ইহা আগার শুভ দিন ;
কারণ, সজ্জনের সহিত সজ্জনের সংসর্গ, অনির্বচনীয় পুণ্যেই হইয়া থাকে ।
বৃক্ষের ছায়া, জল এবং তপস্কার পক্ষে যোগ্য ভোজ্য ফল বা মূল, সে
সমস্তই এ বনে আপনার পরাধীন নহে ॥১॥

(১) মস্তুণ ইতি পাঠভেদঃ ।

বন । কাং পুনরত্র ভবতীমবগচ্ছামি ? । (ঙ)

তাপসী । আত্রেয়স্মি । (চ)

বন । আত্রেয়ি ! কুতঃ পুনরিহাগম্যতে, কিং প্রযোজনং বা
দণ্ডকারণ্যপ্রবেশে (১) ? । (ছ)

“কপটীস্ত্রী ব্যাজদম্বীপধয়শ্চৈব কৈতব” ইত্যমরঃ ।

বিজয়ত ইতি “বিপরাম্বাং জি”রিত্যাক্ষনেপদম্ । শিখরিণী বনম্ ॥২॥

(ঙ) বনেনি । ভবতী কা ইতি জ্ঞাতুমিচ্ছামীত্যর্থঃ ।

(চ) তাপসীতি । ব্রাহ্মণবৎ সকলসংস্কারৈঃ সংস্কৃতা কাচিত্ ব্রাহ্মণজাতীয়া স্ত্রী
আত্রেয়ী । তথা চ যমঃ—

“জন্মপ্রমত্তিসংস্কারৈঃ সংস্কৃতা ব্রহ্মবচ্চ যা ।

গর্ভিণী বা তথা যা স্যাত্তামাত্রেয়ীং বিনির্দ্দিশীত্ ॥”

অস্যা বিশিষ্টানাংপি দেবদত্তাদিবদাত্রেয়ীতি বোধ্যম্ ।

(ছ) বনেনি । কুতঃ কক্ষাত্ স্থানাদিত্যর্থঃ ।

(ঘ) তাপসী । এ ক্ষেত্রে বলিব কি ? ।

সজ্জনের ব্যবহার, প্রায়শই প্রীতিকারক ; বাক্যের নিয়ম, বিনয়বশতঃ
মধুর ; বুদ্ধি স্বভাবতই মঙ্গলকারিণী ; পরিচয় অনিন্দিত এবং যাহাতে
প্রথমে বা পরে অনুরাগ পরিবর্তিত হয় না, এই সেই প্রভাবাবিহীন
ও নির্মল সাধুজনের চরিত্র ; সর্বাপেক্ষা উৎকৃষ্ট ॥২॥

(ইহার পর উভয়ে উপবেশন করিলেন ।)

(ঙ) বনদেবতা । আপনাকে কি বলিয়া জানিব ? ।

(চ) তাপসী । আমি আত্রেয়ী ।

(ছ) বনদেবতা । আত্রেয়ি ! আপনি কোথা হইতে এখানে
আসিতেছেন এবং দণ্ডকারণ্যে প্রবেশের প্রয়োজনই বা কি ? ।

(১) কিং প্রযোজনী বা দণ্ডকারণ্যপ্রচার ইতি পাঠান্তরম্ ।

आत्रेयी । अस्मिन्नगस्त्यप्रमुखाः प्रदेशे

भूयांस उद्गमोऽयविदो वसन्ति ।

तेभ्योऽधिगन्तुं निगमान्तविद्यां

वाल्मीकिपाश्वादिह पथ्येयामि ॥३॥

अस्मिन्निति । अस्मिन् प्रदेशे दण्डकारण्यभूभागे अगस्त्यप्रमुखाः अगस्त्यादयो भूयांसः
 बहवः, उद्गमीयः सामवेदस्य अंशविशिषसं विदन्ति ये ते उद्गमीयविदः, विशिषवाचिन
 उद्गमीयशब्दस्य सामान्यपरत्वाङ्गीकारात् सामवेदज्ञा इत्यर्थः, वसन्ति । तेषां वेदज्ञत्वेन
 वेदान्तज्ञत्वम् अवश्यमेव सम्भवपरमिति भावः । तेभ्योऽगस्त्यप्रमुखमुनिभ्यः निगमो वेदः
 तस्यान्तः शेषभागः तद्विद्यां वेदान्तविद्याम् उपनिषदमिति यावत् अधिगन्तुमर्थे
 वाल्मीकिपाश्वात् वाल्मीकिराशमादित्यर्थः इह दण्डकारण्ये पथ्येयामि अगस्त्यादीनामाश्रम-
 मन्त्रिव्यान्वित्य परिश्रमासीत्यर्थः ।

“ओमित्येकाक्षरमुद्गमीयमुपासीत” इत्यादि क्वान्दोग्योपनिषत् ।

“वेदान्तो नाम उपनिषत् प्रमाणम्, तदुपकारीणि च शारीरकसूत्रादीनि” इति
 वेदान्तसारः ।

ननु “सावित्रीं प्रणवं यजुर्जुह्वीं स्त्रीशूद्रयोर्नेच्छन्ति । सावित्रीं प्रणवं यजुर्जुह्वीं
 स्त्री शूद्रो यदि जानीयान्, तः सोऽघागच्छती”ति तिथ्यादितत्त्वधृतवृत्तिहतापनीशश्रुत्या
 स्त्रिया वेदाध्ययननिषेधेन कथमत्र “तेभ्योऽधिगन्तुं निगमान्तविद्या”मित्युक्तमिति चेत्,
 सत्यं द्विविधाः स्त्रियः, ब्रह्मवादिन्यः गृहस्थाश्च, तत्र ब्रह्मवादिनीनां वेदाध्ययनं विहितमेव ।
 यथा हारीतः—

“द्विविधाः स्त्रियो ब्रह्मवादिन्यः सद्योऽभवन् । तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपनयनमग्नौत्सवं
 वेदाध्ययनं स्वगृहे च भैक्षचर्यं”ति ।

यमथ—“पुराकल्पेषु नारीणां मौञ्जीधत्वनमिष्यते ।

अध्यापनञ्च वेदानां सावित्रीवाचनं तथा ॥”

अतएवीकस्मृतिसु गृहस्थायाः स्त्रिया वेदाध्ययननिषेधपरिति बोध्यम् । इन्द्रवज्रा-
 वृत्तम् ॥३॥

বন । যদি তাবদন্যে ঽপি মুনয়স্তমেব হি পুরাণব্রহ্মবাটিনং
প্রাচৈতসমৃষি' ব্রহ্মপাৰাযণাযোপাসতে, তত্ কোঃয়মত্রায্যাযা
দীর্ঘপ্রবাসপ্রয়াসঃ ? । (জ)

আত্রেয়ো । তত্র মহানধ্যয়নপ্রত्यूহ ইতি দীর্ঘপ্রবাসোঃঙ্জী-
কৃতঃ । (ঝ)

বন । কীদৃশঃ ? ।

আত্রেয়ো । তস্য ভগবতঃ কেনাপি দেবতাবিশিষ্টেণ সর্বপ্রকারা-
জ্ঞাতং স্তন্যত্যাগমাত্রকে বয়সি বর্ত্তমানং দারকদ্বয়মুপনোতম্ ।

(জ) বনেনি । পুরাণঃ প্রাচীনো ব্রহ্মবাদী বেদবক্তা তং প্রাচীনবেদাধ্যাপকমিত্যর্থঃ ।
প্রাচৈতসমৃষি' বাজীকিমুনিম্ । ব্রহ্মণো বেদস্য পারি অন্তে অয়নং গমনং তস্মৈ সম্পূর্ণ-
বেদজ্ঞানলাভায়িত্যর্থঃ । উপাসতে আরাধ্যন্তি অধ্যাপকত্বেনাবলম্বন্ত ইত্যর্থঃ ।

(ঝ) আত্রেয়ীতি । অত্র বাজীকিঃ সকাশি । অধ্যয়নপ্রত्यूহঃ অধ্যয়নবিঘ্নঃ ।
“বিঘ্নোঃস্তরাগঃ প্রত्यूহঃ” ইত্যমরঃ ।

(জ) আত্রেয়ীতি । তস্য ভগবতঃ বাজীকিঃ সমীপ ইত্যর্থঃ, কেনাপি অবিজ্ঞাতনামা

আত্রেয়ী । এই প্রদেশে অগস্ত্যপ্রভৃতি বহুতর উদ্গীথবিদ্ বাস
করেন, তাঁহাদের নিকট হইতে বেদান্তবিদ্যা লাভ করিবার নিমিত্ত
বাজীকির নিকট হইতে এখানে আসিতেছি ॥৩॥

(জ) বনদেবতা । যদি অগ্নি মুনিগণও, সেই প্রাচীন বেদাধ্যাপক
বাজীকিমুনিকেই সম্পূর্ণ বেদবিদ্যা লাভের নিমিত্ত, উপাসনা করিয়া
থাকেন, তবে আপনার এই দীর্ঘপ্রবাসের প্রয়াস কেন ? ।

(ঝ) আত্রেয়ী । সেখানে অধ্যয়নের গুরুতর বিঘ্ন ; এই জগুই
দীর্ঘ প্রবাস স্বীকার করিয়াছি ।

বনদেবতা । কি রকম ? ।

তত্ খলু ন কেবলমৃগীণামপি তু (১) সচরাচরাণাং ভূতানা-
মান্তরাণি তচ্ছান্যুপস্নেহয়তি । (জ)

বন । অপি তয়োর্নামসংবিজ্ঞানমস্মি ? । (ড)

আত্রেয়ী । তথৈব কিল দেবতয়া তয়োঃ কুশলবাবিতি
নামনো প্রভাবশ্চাখ্যাতঃ । (ঠ)

প্রভাবণ্যেত্যর্থঃ, দেবতাবিশিষ্টেণ আত্রেয়্যা তু নামৌ দেবতা পরিচिता কিন্তু গজ্জঘেতি কবিরে-
ততীয়াঙ্কে প্রকাশয়িষ্যতি । সন্যত্যাগমাত্ৰকে বয়সি তৃতীয়বর্ষারম্বে দারকহয়ং বালক-
যুগলম উপনীতম্ উপস্থাপ্য অর্পিতম্ । তত্ দারকহয়ম্ । সচরাচরাণাং স্যাবর-
জঙ্ঘমাভ্যকানাং ভূতানাং প্রাণিনাম্ । তত্র জঙ্ঘমভূতানি মনুষ্যপশুপত্যাদয়ঃ, স্যাবর-
ভূতানি কেচিৎ বৃহত্কাযসর্পাদয়ঃ, যৈ স্বস্থানাঞ্চলিতুং ন শক্যুঃ । আন্তরাঙ্কে
তচ্ছানি অন্তঃকরণানি, উপস্নেহয়তি বাত্‌সল্যযুক্তানি करोति ।

(ড) বনেতি । নামসংবিজ্ঞানং নামপরিচয়ঃ । অপিশব্দঃ প্রশ্নে অস্মি কিমিত্যর্থঃ ।
ভবত্যা ইতি শিষ্যঃ ।

(ঠ) আত্রেয়ীতি । তথৈব দেবতয়া গজ্জঘেত্যর্থঃ । কুশৌ লবশ্চেতি নামনৌ
(নামহয়ম্) আখ্যাতি, প্রভাবৌ সাহায্যেণ আখ্যাত ইতি বাক্যমেদৈনান্বয়ঃ কৰ্ত্তব্যঃ, অন্যথা
“নপুংসকানপুংসকয়োর্নপুংসকমেকবচনং” ইতি বচনেন আখ্যাত ইত্যস्य নপুংসকত্বং প্রসজ্যেত ।

(ঞ) আত্রেয়ী । কোনও প্রধান দেবতা, সর্বপ্রকারেই আশ্চর্য্য
এবং স্তম্ভ ছন্দ ত্যাগের মাত্র বয়সে বর্তমান, দুইটি বালককে সেই ভগবান
বান্মীকির নিকটে উপস্থিত করিয়া গিয়াছেন । তাহারা কেবল ঋষি-
দিগের নহে, কিন্তু স্বাবর-জঙ্ঘমাভ্যক সমস্ত প্রাণীরই অন্তঃকরণকে
বাৎসল্যযুক্ত করিতেছে ।

(ট) বনদেবতা । তাহাদের নাম জানা আছে কি ? ।

(১) কেবলমৃগীণামেব ন কিন্তু তিরশ্চাং ভূতানামপি অন্তরাণি ইতি পাঠান্তরম্ ।

वन । कौटुशः प्रभावः ? ।

आत्रेयी । तयोः किल सरहस्यजृम्भकास्त्राण्याजन्म-
सिद्धानीति । (ड)

वन । अहीनुभोः ! चित्रमेतत् (१) । (ढ)

आत्रेयी । तौ च भगवता वाल्मीकिना धात्रीकर्म-
वत्सलतां (२) परिगृह्य पोषितौ परिरक्षितौ च, वृत्तचौड़-
कर्मणोश्च (३) तयोस्त्रयीवर्जमितरा विद्याः सावधानेन परिनिष्ठा-
पिताः, समनन्तरञ्च गर्भैकादशे वर्षे चात्रेय कल्पे नोपनीय तौ
त्रयीविद्यामध्यापितौ । न ह्येताभ्यामतिप्रदोषप्रज्ञाभ्यामस्मदादेः
सहाध्ययनयोगोऽस्ति (ण) । यतः—

(ड) आत्रेयीति । रहसि निर्जने भव इति रहस्यं मन्त्रस्तुसहितानि ।

(ढ) वनेति । अहीनुभोरित्येकमेव विषयविशेषयुक्तकमव्ययम् । एतत् सरहस्य-
जृम्भकास्त्राणामाजन्मसिद्धत्वं चित्रम् आश्चर्यम् अन्येषां शिष्यैव तद्दर्शनादिति भावः ।

(ण) आत्रेयीति । तौ कुशलवौ । धात्रीकर्मणा उपमात्कार्येण वत्सलतां
स्नेहं परिगृह्य स्वीकृत्य समस्तविषयनिष्पृहेणापि सता अतिमनीहरत्वात् तयोरुपरि

(१) आत्रेयी । সেই দেবতাই, তাহাদের কুশ ও লব এই নাম
এবং প্রভাব বলিয়া গিয়াছেন ।

वनदेवता । प्रभाव कि रकम ?

(ड) आत्रेयी । मन्त्रेर सहित जृम्भकास्त्र सकल, ताहাদের
आजन्मसिद्ध ।

(ढ) वनदेवता । ओ ! ईहा आश्चर्या बटे ।

(१) इति हि भोयिवमिति क्वचित् पाठः । (२) धात्रीकर्मवस्तुत इति क्वापि
पाठः । (३) वृत्तचौड़ी च परिपाठितौ इति क्वचित् पाठः ।

समतां विधायेत्यर्थः । पोषितौ वर्जितौ । वृत्तं सम्पन्नं चौडकर्म चूडाकार्यं यथोः
 तथोः । तथोः कुशलवयोः वयोवर्जं वेदं विहाय इतरा व्याकरणादयो विद्याः, सावधानेन
 तथोः शिष्यां प्रत्येकायताविशिष्टेन परिनिष्ठापिताः आरोपिताः तौ अध्यापितावित्यर्थः ।
 समनन्तरञ्च ततः परञ्च गर्भात् मातुरुदरसंयोगात् एकादशे गर्भेयनवसासमहितैकादशे
 इत्यर्थः । चात्रेण कल्पेन चतस्रविधानानुसारिण उपनीय उपनयनसंस्कारं कृत्वा ।
 अतिप्रदीप्तप्रज्ञाभ्यां प्रखरबुद्धिशालिभ्याम एताभ्यां कुशलवाभ्यां सह अस्मदादेः सादृशस्वल्प-
 बुद्धिर्जनस्येत्यर्थः अध्ययनयोगः एकयोगेनाध्ययनं नहि अस्ति नहि सम्भवतीत्यर्थः ।
 तत्र कारणमाह यत इति ।

तथैव वर्जयतीति तथैव वर्जं कर्मण्यण्, परिनिष्ठापिता इति क्रियाविशेषणमेतत् । एतच्च
 उपनयनात् प्राक् वेदीच्चारणनिषेधादुक्तम् । यथा मनुः—

“नाभिव्याहारयेद्ब्रह्मः स्वधानिनयमादृते ।

शूद्रेण हि समस्तावदृशवर्दे न जायते ॥”

गर्भेकादशैकादशवर्षयोः चतुर्विंशत्यामुपनयनमुख्यकालत्वात् गर्भेकादशे वर्षे इत्युक्तम् ।
 तथा च मनुयान्नवस्कौ—

“गर्भाष्टमेऽव्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

गर्भादिकादशे राज्ञी गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥”

“गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽव्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम् ॥”

अस्मत्प्रणीतमृतिचिन्तामणौ सर्वमेतत् प्रपञ्चितम् ।

रुरुचर्म, सौर्वी मेखला, शणभूवमयमुपवीतमित्यादिचतुर्विंशत्युपनयनकल्पः मनुसंहिता-
 मितान्तरादौ द्रष्टव्यः ।

अत्र तथैतरा विद्या इत्यनेनैवोपपत्तौ तथैव वर्जमिति वर्जशब्दोपादानादधिकपदत्वदीर्घः,
 स तु तथैतरा इति पाठेनैव समाधेयः ।

(१) आत्रेयी । भगवान् बान्मीकि बाणसल्यवशतः धात्रीर कार्यं
 ग्रहणं करिष्यातां ताहादिगके परिवर्द्धितं ओ परिवर्द्धितं करिष्याहेन एवः

বিতরতি গুরুঃ প্রাজ্ঞে বিদ্যাং যথৈব তথা জড়ৈ,
ন তু খলু তয়োজ্ঞানি শক্তিং কৰোত্য়পহন্তি বা ।

ভবতি চ পুনঃ-(১) ভূয়ান্ মেদঃ ফলং প্রতি, তদুযয়া
প্রভবতি শুচির্বিম্বোদগ্ৰাহে মণির্ন মৃদাং চয়ঃ ॥৪॥

বিতরতীতি । গুরুরধ্যাপকঃ প্রাজ্ঞে বুদ্ধিমতি ক্রাৱে যথা বিদ্যাং বিতরতি দদাতি, জড়ৈ নির্বোধি ক্রাৱেঽপি তথৈব বিদ্যাং বিতরতীত্যর্থঃ । তু কিন্তু তয়োজ্ঞানি শাস্ত্রার্থ-বোধবিষয়ে শক্তিং সামর্থ্যং ন খলু কৰোতি বুদ্ধিমতঃ ক্রাৱস্য ন খলু সামর্থ্যবিশেষং জনয়তি, বা কিংবা শক্তিম্ অপহন্তি নির্বোধিক্রাৱস্য সামর্থ্যং ন খলু বিনাশয়তি সুবোধ-নির্বোধীঃ সমানাদ্যাপনাৎ সমানভাবেনৈব শাস্ত্রজ্ঞানং বৰ্জয়িতুমিচ্ছতীত্যর্থঃ । পুনঃ কিন্তু ফলং শাস্ত্রজ্ঞানং প্রতি শাস্ত্রীয়জ্ঞানপ্রকাশকাল ইত্যর্থঃ, ভূয়ান্ মেদঃ মহাবৈষম্যং ভবতি বুদ্ধিমান্ বাহুল্যে ন শাস্ত্রজ্ঞানवान্, নির্বোধস্তু সর্বথৈব কচিৎ জ্ঞানহীনঃ কচিৎ কিञ্জিজ্ঞানী স্যাদিত্যর্থঃ । তত্ বৈষম্যং যথা—শুচির্নির্মলো মণিশ্চন্দ্রকান্তাদিরবং বিম্বোদগ্ৰাহে প্রতিবিম্বয়দৃশ্যে প্রভবতি সমর্থো ভবতি, মৃদাং চয়ঃ মৃत्তিকানাং স্তূপঃ ন বিম্বোদগ্ৰাহে প্রভবতীত্যর্থঃ । যুগপৎ সমানমধীযানানাং মধ্যে কস্চিদ্বুদ্ধিমতী জ্ঞানোৎকর্ষে অন্যে ষামল্যমতীনাং তবাব্যয়নং নিতান্তাপমানকরমিতি তবৈকী সমাখ্যয়ন-প্রত্যুচ্ছ ইতি ভাবঃ ।

অপ্রাপ্তুতাৎ প্রাজ্ঞসামান্যাত্ প্রস্তুতযীঃ প্রাজ্ঞবিশেষযীঃ কুশলবযীঃ প্রতীতে: তথা
অপ্রাপ্তুতাৎ জড়সামান্যাত্ প্রস্তুতাবে যীৰুপজড়বিশেষপ্রতীতেশ্চ অপ্রস্তুতপ্রশংসা, তথা প্রাজ্ঞে ন

চুড়া হইয়া গেলে পর তাহাদিগকে বেদ ভিন্ন আর সকল বিজ্ঞানমো-
যোগের সহিত শিক্ষা করাইয়াছেন ; তাহার পর আবার গর্ভ হইতে
একাদশ বৎসরে ক্ষত্রিয়ের নিয়মাত্মসারে উপনয়ন দিয়া, তাহাদিগকে
বেদশাস্ত্র পড়াইয়াছেন ; সুতরাং অতিতীক্ষ্ণবুদ্ধিসম্পন্ন এই বালক দুইটী
সঙ্গে আমাদের একযোগে অধ্যয়ন সম্ভব হয় না । যেহেতু—

(১) তথ্যার্থি পাঠান্তরম্ ।

বন । অয়মসাবধ্যয়নপ্রত्यूहः ? । (ত)

আত্রেয়ী । অপরश्च । (থ)

বন । অথাपरः कः ? ।

আত্রেয়ী । অথ স ব্রহ্মর্ষিরেকদা মধ্যন্দিনসময়ে (১) নদীং
তমসামনুপ্রপন্নঃ, তত্র যুগ্মচারিণোঃ ক্রৌঞ্চয়োরিকং ব্যাধিন

खलु शक्तिं करोति, न वा जड़े शक्तिम् अपहन्तीति क्रमिकान्वयवीधात् यथासंख्यं तथा
श्रीती उपमा चेत्येतेषामङ्गाङ्গिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

তথা 'ন সৃদাং চয়' इत्यत्र तुशब्दः किन्तुशब्दो वा वाच्यो नीत्त इति वाच्यानभिधान-
दीषः स तु 'न तु सृज्य' इति पाठेन समाधियः ।

प्राज्ञे जड़े इति सम्प्रदाने अधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी ।

हरिणी वृत्तम् ॥४॥

(ত) বনেতি । অব অসী ইতি তচ্ছব্দসমানার্থঃ, তেন সৌঃয়মিত্যর্থঃ ।

(থ) আত্রেয়ীতি । অপরश्च তত্রাধ্যয়নপ্রत्यूहोऽस्तीति শিষঃ ।

অধ্যাপক, বুদ্ধিমান ছাত্রকে যে ভাবে বিত্তা দান করেন, নির্বোধ
ছাত্রকেও সেইভাবে বিত্তা দান করিয়া থাকেন; কিন্তু জ্ঞানের বিষয়ে
তিনি তাহাদের শক্তি জ্ঞানও না, কিংবা নষ্টও করেন না; অথচ
ফলের বেলায় তাহাদের অত্যন্ত বৈষম্য হইয়া পড়ে; তাহা যেমন,
নির্মল মণি প্রতিবিশ্ব গ্রহণে সমর্থ হয়; কিন্তু মৃত্তিকাস্তূপও, তাহাতে
সমর্থ হয় না ॥৪॥

(ত) বনদেবতা । এই সেই অধ্যয়নের বিদ্বৎ ? ।

(থ) আত্রেয়ী । আরও আছে ।

বনদেবতা । আর কি ? ।

(১) মাধ্যন্দিনসবনায় ইতি পাঠান্তরম্ ।

বিধ্যমানং দদর্শ, আকস্মিকপ্রত্যবভাষাচ্চ দেবীং বাচমনুষ্টিমেন
চ্ছন্দসা পরিণতামভ্যুদৈরয়ত—(১) (দ)

“মা নিষাদ ! প্রতিষ্ঠাং ত্বমগমঃ শাশ্বতোঃ সমাঃ ।

যত্ ক্রৌঞ্চমিথুনাদেকমবধৌঃ কামমোহিতম্ ॥” ইতি ॥৫॥

(দ) আবেদীতি । ব্রহ্মা ব্রাহ্মণশাস্ত্রী ঋষিঃ । মধ্যন্দিনসময়ে
মধ্যাহ্নকালে । তমসাং তমসামিধানাং নদীম্ অনুপ্রবত্নঃ প্রাপ্তৌ গত ইত্যর্থঃ । যুগ্মেন
মিথুনভাবেন চরত ইতি যুগ্মচারিণৌ তথ্যোঁহরতৌরিত্যর্থঃ, ক্রৌঞ্চযৌঃ পশ্চিমিশেষযৌঃ
একং পুরুষক্রৌঞ্চম্ । বিধ্যমানং বাণেন তাড়্যমানম্ । আকস্মিকঃ সহসীত্পন্নঃ ন তু
চিন্তাপ্রসূত ইত্যর্থঃ, প্রত্যবভাষাঃ প্রকাশৌ যস্যাস্তাম্ । পরিণতাং স্তবমেব গ্রথিতীভূতা-
মিত্যর্থঃ, অভ্যুদৈরয়ত্ উচ্চারিতবান্ ।

দিনস্য মধ্যমিতি মধ্যন্দিনম্ “ধেত্বনডুহাদয়শ্চ”তি নিপাতনাৎ সিদ্ধম্ ।

“ক্রুঙ্ ক্রৌঞ্চৌঃ কহ” ইত্যমরঃ ।

অনুষ্টিপ্চ্ছন্দসৌ লক্ষণং যথা শ্রুতবোধে—

“পঞ্চমং লঘু সর্বত্র সপমং দ্বিচতুর্থ্যৌঃ ।

গুরু ষষ্ঠন্তু পাদানাং শিথিলন্যমৌ মতঃ ॥”

অতএব জ্ঞাপকাদকারান্তৌপি অনুষ্টিমশব্দৌ মন্তব্যঃ ।

কিমভ্যুদৈরয়দিত্যাহ মেতি । হে নিষাদ ! চাণ্ডাল ! ব্যাধ ইতি কেচিত্, তং
শাশ্বতীঃ সমাঃ নিত্যান্ বত্সরান্ চিরকালমিত্যর্থঃ প্রতিষ্ঠাম্ আশ্রয়ং মা অগমঃ ন প্রাপ্যসি

(দ) আবেদী । তাহার পর, এক দিন দুই প্রহরের সময় সেই
ব্রহ্মর্ষি বাব্বৌকি, তমসানদীতে গিয়াছিলেন ; সেখানে মিথুনভাবে সঞ্চারী
দুইটী ক্রৌঞ্চপক্ষীর (কোঁচ বকের) মধ্যে পুংপক্ষীটিকে ব্যাধকর্ভুক বিদ্ধ
হইতে দেখিলেন ; তখন অতর্কিতভাবে আবির্ভূত এবং অল্পষ্টুপ্চ্ছন্দে
পরিণত বাগ্দ্দেবীকে উচ্চারণ করিলেন—

(১) অনুষ্টিপ্চ্ছন্দসা পরিচ্ছিন্নামিতি পাঠভেদঃ ।

वन । चित्रम्, आम्नायादन्योऽयं नूतनच्छन्दसामवतार । (ध)

चिरकालं त्वं सुखेनावस्थानं न प्राप्तवीत्यर्थः, यत् यस्मात् त्वं क्रौञ्चमियुनात् (कौचक इति प्रसिद्ध) पञ्चविंशद्वयमध्यादित्यर्थः कामेन मोहितं विषयान्तरज्ञानशून्यमित्यर्थः अन्यथा हन्तुं त्वं नाशक इति भावः, एकं पुंक्रौञ्चम् अवधीर्निहतवानसि । इति सम्भाव्यमानमावोक्तिर्न त्वमिदमपातः ।

अतएव ब्रह्मर्षिवाक्यात् “शङ्कराहारनिद्राणां यस्य भङ्गं करोति च । स व्रजेत् कालसूत्रं स्वामिनश्च विशेषतः ॥” इति ब्रह्मर्षिवर्त्तपुराणाच्च रसमाणताङ्गनहत्यादिकं पापजनकमिति बोध्यम् ।

“निषादश्चपचावन्ते वासि-चाण्डाल-पुक्कसाः ।” “संवत्सरी वत्सरेऽन्दो हायनोऽस्त्री शरत् समाः ।” “शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्य”मिति चामरः ।

वाल्मीकिना श्लोकीनीच्यमानत्वादितिमेव वाक्यं प्रथमं श्लोकनामाऽभूत् । तथा च वाल्मीकीयरामायणम्—

“तस्यैव्यं भवतश्चिन्ता बभूव हृदि वीक्षतः ।

श्लोकार्त्तेनास्य शकुनेः किमिदं व्याहतं मया ॥

चिन्तयन् स महाप्राज्ञश्चकार मतिमान् मतिम् ।

शिष्यश्चैवान्नवीनाक्यं इदं स मुनिपुङ्गवः ॥

पादवन्दोऽचरसमस्तन्नीलयसमन्वितः ।

श्लोकार्त्तस्य प्रवृत्तिं मे श्लोकी भवतु नान्यथा ॥”

एतदनुसारादेव अन्यदपि इन्दोवद् वाक्यं श्लोक इत्याख्यायते । तथा इमं श्लोकं सार्द्धद्वयवर्षमध्ये चेत् मुखस्य कर्तुं शक्नुयात् तदा स बालको महामेधावौ स्यादिति लोकप्रवादः ॥५॥

(ध) वनेति । चित्रम् आश्चर्यं श्रुतमिति शेषः । आश्चायते सम्यग्भ्यस्यत इत्याश्चायो वेदः “ऽङ्गभ्याञ्चे”ति स्नाधातोर्घञ्, “श्रुतिः स्त्री वेद आश्चाय” इत्यमरः । आश्चाया-

“हे ऽङ्गल ! तूमी दौर्धकाल आश्रय पाईवे ना । येहेहुं क्रोडवय हहेते कामगोहित एकटीके वध करिग्राह” ॥५॥

आत्रेयी । तेन खलु पुनः समयेन तं भगवन्तमाविर्भूत-
शब्दब्रह्मप्रकाशमृषिमुपसङ्गम्य भगवान् भूतभावनः पद्मयोनि-
रवोचत्—“ऋषि ! प्रबुद्धोऽसि वागात्मनि ब्रह्मणि, तद्ब्रूहि
रामचरितम्, अव्याहृतज्योतिरार्थं ते चक्षुः प्रतिभातु, आद्यः
कविरसि” इत्युक्तान्तर्हितः । अथ भगवान् प्राचेतसः प्रथमं
शब्दब्रह्मणस्तादृशं विवर्त्तमितिहासं रामायणं प्रणिनाय । (न)

हेदात् वेदान्तर्गतानुष्टुप् कृन्दस इत्यर्थः अन्यो भिन्नो नूतनः प्रथमः अयं कृन्दसाम् अवतारः
आविर्भावः । वेदे ईदृक् कृन्दोऽस्येव किन्तु मनुष्यकृतभाषायामथमेव प्रथमोऽनुष्टुभ
आविर्भाव इत्यर्थः । तथा च वेदान्तदर्शनभाष्ये शङ्करभगवत्पूज्यपाददृतम्—

“एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वग्रथा बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥” कठोपनिषदाख्यम् । ✓

उपनिषदादौ ईदृशान्यपराख्यपि अविकलान्यनुष्टुप् कृन्दांसि दृश्यन्ते ।

(न) आत्रेयीति । तं वाल्मीकिम् । आविर्भूतः प्रकाशितः शब्दब्रह्मणः “मा निषादे”-
त्यादिशब्दरूपपरमात्मनः प्रकाशः विकासः उच्चारणमिति यावत् यस्मात् तं तथोक्तम् ।
भूतानि प्राणिनः भावयति उत्पादयतीति भूतभावनी जगत्स्रष्टा पद्मं विष्णोर्नाभिकमलं
योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य सः पद्मयोनिर्ब्रह्मा । वागात्मनि शब्दरूपे ब्रह्मणि प्रबुद्धोऽसि
प्रकृष्टज्ञानवानसि बाहुल्येन शब्दब्रह्म ज्ञातवानसीत्यर्थः । तत्तस्मात् । रामचरितकथने
यावती भाषाज्ञानस्यावश्यकता तावत्तव जातमिति भावः ।

ननु साम्प्रतमपि सीतारामौ जीवतः सुतरांमज्ञातत्वात् तयोर्भविष्यच्चरितकथनमसम्भव-
मेव इत्यत आह अव्याहतेति । अव्याहृतं केनाप्यनिवारितसामर्थ्यं ज्योतिस्तेजो यस्य तत्ता-
दृशम् आर्षम् ऋषिसम्बन्धीयं चक्षुः प्रतिभातु, भूतभविष्यद्वर्त्तमानज्ञानं तव भवत्वित्यर्थः ;
अतएव तव भविष्यतोऽपि सम्यग्ज्ञानात् भविष्यद्रामचरितकथनं नासम्भवमिति भावः ।
आद्यः कविः प्रथमो वर्णनाकारी विद्वानसि सम्यग्रामचरितकथनादिति भावः । अथा-

(ध) वनदेवता । आश्चर्यं, वेदं भिन्नं एव नूतनं हृन्नेन आविर्भावः ।

বন । হন্ত ! তর্হি পণ্ডিতঃ (১) সংসারঃ । (প)

নন্তরম্ । প্রাচৈতসী বাণ্মীকিঃ । শব্দব্রহ্মণঃ শব্দস্বরূপব্রহ্মণঃ । তাড়শং বিবর্তন
রামায়ণত্বেন মিথ্যাপ্রতীতিবিষয়ম্ । বাস্তুবিকপক্ষে রামায়ণাখ্যঃ শব্দসমূহোপি ব্রহ্মৈব
সুতরাং তস্য রামায়ণত্বেন যা পৃথকপ্রতীতিঃ সা মিথ্যাপ্রতীতিরেষ রজ্জৌ সর্পপ্রতীতিবদিতি
বোধ্যম্ । ইতিহাসং পুরাতনম্ । রাসীঃ স্যতে জায়তে যস্মাত তদুরামায়ণং তদাখ্যং যম্ ।
প্রণিনায় বিরচয়ামাস । তস্য রামায়ণস্যালীচনয়ৈব কালৌ গচ্ছতি ন ত্বাধ্যাপনাবসরো-
ঃ স্তীতি দ্বিতীযৌ বিঘ্ন ইতি বোধ্যম্ ।

“ইদং কবিত্বম্” ইত্যাদিশ্লোকব্যাখ্যানাবসরে শব্দস্য ব্রহ্মত্বপ্রতিপাদিকা স্মৃতিরুক্তা ।

বিবর্তননিরূপণং যথা বেদান্তসারি—

“স তত্বতোऽন্যথা প্রথা বিকার ইত্যুদাহৃতঃ ।

অতত্বতোऽন্যথা প্রথা বিবর্তন ইত্যুদীৰ্তিতঃ ॥” ✓

কেचित্তু বিবর্তনং পরিণাম ইতি বর্ণয়ন্তি, তদসঙ্কতম্, ব্রহ্মণঃ পরিণামাभावात् । तथा
च वेदान्तदर्शनभाष्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः—

“विबर्त्तन्तु प्रपञ्चोऽयं ब्रह्मणोऽपरिणामिनः ।

अनादिवासनोद्भूतो न साक्ष्यमपेक्षते ॥”

(ন) আত্রেয়ী । সেই সময়, যাহার নিকট শব্দময় ব্রহ্ম স্বয়ং
আবির্ভূত হইয়াছিলেন, সেই ভগবান্ বাণ্মীকির নিকটে ভগবান্
সৃষ্টিকর্ত্তা ব্রহ্মা উপস্থিত হইয়া বলিলেন—“ঋষি ! তুমি বাস্তুব্রহ্মকে
সম্যকরূপে জানিয়াছ, অতএব রামের চরিত্র বর্ণনা কর ; অব্যাহত তেজ,
আৰ্ষ চক্ষু, তোমার প্রকাশিত হউক ; তুমি আদি কবি হইলে” এই
কথা বলিয়া অন্তর্হিত হইলেন । তাহার পর ভগবান্ বাণ্মীকি শব্দময়
ব্রহ্মের সেইরূপ প্রথম বিকারস্বরূপ রামায়ণনামক ইতিহাস প্রণয়ন
করিয়াছেন ।

(১) সঙ্কিত ইতি পাঠান্তরম্ ।

आत्रेयी । तस्मादवोचम्, तत्र महानध्ययनप्रत्यूह (१) इति ।

वन । युज्यते । (फ)

आत्रेयी । विश्रान्तास्मि भद्रे ! सम्प्रत्यगस्त्याश्रमस्य पन्यानं ब्रूहि । (ब)

वन । इतः पञ्चवटोऽनुप्रविश्य गम्यतामनेन गोदावरी-
तीरेण ।

आत्रेयी । सवायम् । अप्येतत्तपोवनम् ? अप्येषा पञ्चवटी ?
अपि सरिदियं गोदावरी ? अप्ययं गिरि प्रस्रवणः ? अपि
वनदेवता जनस्थानवासिनो वासन्तो त्वम् ? । (भ)

(प) वनेति । हन्तेति हर्षसूचकमव्ययम् । तर्हि तादृशरामायणे रचिते सति
संसारी जगज्जनः पण्डितो जात इति शेषः । “मा निषादे”त्यादिवत् सरलभाषया
रचितत्वेन रामायणस्य वेदादतीवसुगमत्वात् सर्व एव तत् बुद्ध्येरन्निति भावः ।

(फ) वनेति । युज्यते, त्वया यद्विघ्नकारणं दर्शितं तदशुक्तिसङ्गतमित्यर्थः ।

(ब) आत्रेयीति । विश्रान्तास्मि कृतविश्रामास्मि ।

(प) वनदेवता । वेश् ! ता हईले जगतेर लोक पण्डित
हईया गियाछे ।

आत्रेयी । সেই জগ্গ বলিয়াছি যে, সেখানে অধ্যয়নের গুরুতর বিঘ্ন ।

(ফ) বনদেবতা । সঙ্গত বটে ।

(ব) আত্রেয়ী । ভদ্রে ! আমি বিশ্রাম করিয়াছি, এখন অগস্ত্যা-
শ্রমের পথ বলুন ।

বনদেবতা । এখান হইতে পঞ্চবটীতে প্রবেশ করিয়া, এই
গোদাবরীর তীর দিয়া যান ।

(১) তদনুরোধানন্তরং হি ইতি পাঠম্ভেদঃ ।

✓ वासन्ती । अस्येतत् सर्वम् । (म)

✓ आत्रेयी । वत्से ! जानकि !

स एष ते वल्लभबन्धुवर्गः

प्रासङ्गिकीनां विषयः कथानाम् ।

त्वां नामशेषामपि दृश्यमानः

प्रत्यक्षदृश्यामिव नः करोति ॥६॥

(म) आत्रेयीति । पूर्वं बहुशो दृष्टानाम् एकतावस्थितानां मध्ये वनदेवतया केवलपञ्चवटीगोदावर्योः परिचयकरणेनापि सर्वेषां ज्ञानोदयात् स्थिरनिश्चयाय क्रमशः एकैकं पृच्छति अथ्येतिदिति । अयमपिशब्दः सर्वत्र प्रश्लोषकः । तथा चामरः—

“गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासम्भावनास्वपि ।”

(म) वासन्तीति । पूर्वम् आत्रेय्या ‘वनदेवतेय’मिति सामान्यतो ज्ञातम्, इदानीन्तु वासन्तीत्वेन विशेषतः परिचिता, सुतरां वासन्तीति नाम्ना उल्लेख एव श्रोतॄणां विशेषज्ञानं स्यादिति कविना पूर्वं ‘वन’ इत्युक्तम् इदानीन्तु तस्मिन्नेवायं ‘वासन्ती’ इति प्रयुज्यत इति न दोषः । एतत् सर्वम् अस्ति, त्वया यद्यत् पृष्टं तत्तदेव सत्यमस्तीत्यर्थः ।

स एष इति । प्रसङ्गेन परस्परालापयोगेन संसृष्टा इति प्रासङ्गिक्यः तासां कथानां वाक्यानां विषयः प्रतिपाद्यः, अस्माभिः सह पूर्वं तव कथोपकथनसमये त्वया “वासन्ती अतीवविनयलज्जामधुरभाषिणी काचित् मम सखी आसीत्, पञ्चवटीवनमतीवामीदस्थानम् एवं प्रकारेण वर्णित इत्यर्थः, दृश्यमानः सवेति शेषः, स एष ते तव वल्लभः प्रियो बन्धुवर्गः । वनहरिणादीनामपि सीताया बन्धुमध्ये गणनात् वर्गशब्दोक्तिः । नाम-

(भ) आत्रेयी । (अश्रुपातेर सहित) ईहा कि उपोवन ? एहि कि पक्षवटी ? ईहाई कि गोदावरी नदी ? एहि पर्वतई कि प्रसवण ? एवं आपनिई कि जनस्थानवासिनी वनदेवता वासन्ती ? ।

(म) वासन्ती । ए मगस्तुई मत्त ।

आत्रेयी । वत्से ! जानकि !

বাসন্তী । সমং স্বগতম্ । কথং নামশেষামিত্যাহ ? । প্রকাশম্ ।

আর্য্যে ! কিমত্যাহিতং সীতাদেব্যাঃ ? । (য)

আত্রেয়ী । ন কেবলমত্যাহিতং সাপবাদমপি । (র)

বাসন্তী । কথমিব ? । (ল)

আত্রেয়ী । কণে এবমেবম্ । (ব)

শেষামপি নামসাব্যবশিষ্টামপি স্মৃতাংস্মৈব : নোঃস্মাকং প্রত্যক্ষদৃশ্যামিব সাচ্চাদবলীক্য-
মানামিব করোতি । পরিবারদর্শনাৎ পরিবার্য্যস্বরণস্যাবশ্যকত্বাদিতি ভাবঃ ।

অথ ভাবাভিসানিনী বাচ্যা ক্রিয়োত্প্রেচ্ছালঙ্কারঃ । তথা অতীতায়াঃ সীতায়াঃ
প্রত্যক্ষায়মাণত্বাৎকালঙ্কারস্যেত্যর্থঃ । তদ্বাঙ্কিভাবেন সঙ্করঃ । উপজাতিত্বং ॥৬॥

(য) বাসন্তীতি । অত্যাহিতং জীবানপেচ্ছি কিমপি কৰ্ম্ম বচং কিম্ ? যেন
কৰ্ম্মণা জীবনং যাতুমর্হতি তাৎশ্চ কিমপি কৰ্ম্ম জাতং কিমিত্যর্থঃ ।

“অত্যাহিতং মহাভীতিঃ কৰ্ম্ম জীবানপেচ্ছি চ” ইত্যমরঃ ।

(র) আত্রেয়ীতি । অত্যাহিতন্তু জাতমেব তব কলঙ্কোপি জাত ইতি সমুদায়ার্থঃ ।

(ল) বাসন্তীতি । কথমিব ইত্যস্যার্থে “কেমন ধারা” “কি প্রকার” ইতি প্রচলিত-
বদ্ধভাষা ।

(ব) আত্রেয়ীতি । “লঙ্কাগ্রামিকাংকিনী সীতা স্থিতেতি নিতরামেব তস্যাস্থির-
দীপী জাতং ইতি লোকাপবাদেন রামস্থাৎ লক্ষ্মণী রথেন সীতামানীয় মহারথ্যে

যাঁহারা, প্রসঙ্গক্রমে উক্ত কথার বিষয় ছিলেন, ইহারা তোমার
সেই প্রিয় বন্ধুগণ ; ইহারা দৃষ্টিগোচর হইয়া, তুমি নামমাত্রাবশিষ্ট হইলেও,
তোমাকে যেন আমাদের প্রত্যক্ষদৃষ্টিগোচর করিতেছেন ॥৬॥

(য) বাসন্তী । (ভয়ের সহিত স্বগত) ‘নামমাত্রাবশিষ্ট’ ইহা
বলিলেন কেন ? । (প্রকাশে) সীতাদেবীর কি বিপদ হইয়াছে ? ।

(র) আত্রেয়ী । কেবল বিপদ নহে ; তাহা অপবাদের সহিতও বটে ।

(ল) বাসন্তী । কি প্রকার ? ।

বাসন্তী । অহহ ! দারুণো দৈবনির্ঘাতঃ । ইতি মূৰ্ছ্যতি । (শ)

আত্রেয়ী । ভদ্রে ! সমাশ্বসিহি সমাশ্বসিহি ।

বাসন্তী । হা প্রিয়সখি ! হা মহাভাগে ! ইদৃশস্তে নিৰ্ম্মাণ-
ভাগঃ । রামভদ্র ! রামভদ্র ! অথবা অলং ত্বয়া, আৰ্য্যে !
আত্রেয়ি ! অথ তস্মাদরম্যাৎ পরিত্যজ্য নিবৃত্তে লক্ষ্মণি সীতা-
দেব্যাঃ কিং বৃত্তমিতি কাচিদস্ति প্রবৃত্তিঃ ? । (ঘ)

আত্রেয়ী । নহি নহি । (স)

জাঙ্গবীতীরে বিসৃজ্য গত" ইত্যবমেব' বাক্য' কণে' কণ' সমীপে মুখমুপনীয কথয়তীত্যর্থঃ ।

অবাপ্যন্যে ধামশ্রবণার্থ' কণ' ইত্যুক্তম্ ।

(শ) বাসন্তীতি । অহহিতি মহাখিদি । দৈবনির্ঘাতঃ দুরদৃষ্টকৃতপ্রহারঃ ।

(ঘ) বাসন্তীতি । মহাভাগে ! মহাভাগ্যবতি ! তে তব নিৰ্ম্মাণভাগঃ সৃষ্টে'রশঃ
জীবনস্য শेषাংশ ইত্যর্থঃ, ইদৃশঃ, যত্নাবশরম্ণা মহারম্ণ্যে সৃতেতি বাক্যশেষঃ । সমা-
দৃষ্টব্যাস্তব অশরম্ণায়াঃ সত্য মহারম্ণ্যে মরণ' নিতান্তবিস্ময়বিষাদকরমিতি ভাবঃ ।
রামভদ্র ! রামভদ্রেতি বিপাদে দ্বিকৃতিঃ । রামভদ্র ! লীকাপবাদমাত্রেণ তসীদৃশী
প্রাণপ্রিয়তমাং নিৰ্বাস্য নিতান্তগর্হিত' কৃতবানিতি ভাবঃ । অলং ত্বয়া নিন্দিতেনীত্যর্থঃ,
তব নিন্দ্যেদানী' কিমপি ফল' নাস্তীতি ভাবঃ । বৃত্তং ভূত' কা দশা জাতীত্যর্থঃ । ইতি
অস্মিন্ বিপদে কাচিত্ প্রবৃত্তিঃ কাপি বার্তা অস্ति কিমিত্যর্থঃ । তব জ্ঞাতেতি শেষঃ ।

(ব) আত্রেয়ী । (কণে' এইরূপ এইরূপ ।)

(শ) বাসন্তী । হায় ! হায় ! দারুণ দৈবনির্ঘাত । (এই বলিয়া
মূৰ্ছিত হইলেন ।)

আত্রেয়ী । ভদ্রে ! আশ্বস্ত হউন আশ্বস্ত হউন ।

(ঘ) বাসন্তী । হা প্রিয়সখি ! হা মহাভাগে ! তোমার জীবনের
শেষভাগ এইরূপ হইল ! । রামভদ্র ! রামভদ্র ! । অথবা তোমাকে
দিয়া প্রয়োজন নাই । আৰ্য্যো ! আত্রেয়ি ! লক্ষ্মণ সীতাদেবীকে পরিত্যাগ

বাসন্তী । হা কষ্টম্, আৰ্য্যারুন্মতীবশিষ্ঠাধিষ্ঠিতৈ রঘুকুল-
গৃহে (১) জীবন্তীষু চ প্রত্ৱজরাজীষু কথমিদং জাতম্ ? । (হ)

আত্রেয়ী । ঋত্থশৃঙ্খসত্রে (২) গুরুজনস্তদাসীত্ । সম্প্রতি
পরিসমাপ্তং তদ্বাদশবার্ষিকং সত্ৰম্, ঋত্থশৃঙ্খণে চ সম্পূজ্য
বিসর্জিতা গুরবঃ, ততো ভগবত্যরুন্মতী “নাহং বধূরহিতামযোধ্যাং
গমিষ্যামী” ত্যাহ, তদেব রামমাতৃভিরনুমোদিতম্ । তদনু-
রোধাঙ্গবতৌ বশিষ্ঠস্য পরিশুভা বাচৌ যথা—“বাল্মীকিতপোবনং
গত্বা তত্র বত্স্যাম” ইতি । (জ)

(স) আত্রেয়ীতি । নহি কাচিদপি প্রত্ৱিরসীতি শ্রেষঃ । অবধারণে দিহুক্তিঃ ।

(হ) বাসন্তীতি । আৰ্য্যায়াম্ অরুন্মতীবশিষ্ঠায়াম্ অধিষ্ঠিতৈ অবলম্বিতৈ দুর্দৈব-
শান্তিযুক্তিদানাদিনা সর্বাংশো রক্ষিত ইত্যর্থঃ । প্রত্ৱজরাজীষু প্রাচীনাশু মহিষীষু
কৌশল্যাদিষ্বিত্যর্থঃ । ইদং সীতায়া নির্বাসনম্ । অরুন্মতীবশিষ্ঠাদয়ঃ কথমস্মাদ্ধারুণ-
ব্যাপারাত্ রামং ন নিবর্তিতবন্ত ইতি ভাবঃ ।

(জ) আত্রেয়ীতি । সম্পূজ্য দানমানাভ্যাং সত্ৰকৃত্য । বিসর্জিতাঃ প্রেথিতাঃ গুরবৌ
বশিষ্ঠাদয়ঃ । রামমাতৃভিঃ কৌশল্যাদিভিঃ অনুমোদিতং কর্তব্যতয়া স্বীকৃতম্ । তদনু-

করিয়া সেই বন হইতে ফিরিয়া গেলে পর সীতাদেবীর কি হইল, এই
বিষয়ে কোন বৃত্তান্ত জানা আছে কি ? ।

(স) আত্রেয়ী । না না ।

(হ) বাসন্তী । হায় কি কষ্ট ! প্রাচীন রাণীরা জীবিত থাকিতে
এবং আৰ্য্য অরুন্মতী ও বশিষ্ঠকর্তৃক আশ্রিত রঘুকুলের গৃহে এ ঘটনা
কি করিয়া ঘটিল ? ।

(১) অধিষ্ঠিতৈ রঘুকদম্বকৌষু ইতি পাঠান্তরম্ । (২) ঋত্থশৃঙ্খসত্রে ইতি
কচিৎ পাঠঃ ।

বাসন্তী । অথ স রাজা কিমারম্ভঃ (১) সম্ভ্রতি ? । (ক)

আত্রেয়ী । তেন রাজা ক্রতুরশ্বমেধঃ প্রক্লান্তঃ । (খ)

বাসন্তী । অহহ ! ধিক্, পরিণীতমপি । (গ)

রীধাতৃ তাসাম্ অরুত্বতীকৌশল্যাদীনামাযহাৎ । পরিশৃঙা নির্দোষাঃ যুক্তিযুক্তা ইত্যর্থঃ
অভবন্নতি শিষঃ ।

(ক) বাসন্তীতি । অথ প্রশ্নে । আকৌশিনে রামভদ্রে ইত্যনুক্রা রাজা ইত্যুক্তম্ ।
কঃ প্রশ্নবিষয়ঃ জিজ্ঞাস্য ইতি যাবৎ আরম্ভো यस্য সঃ কিমারম্ভঃ । সম্ভ্রতি কিং কুরুত
ইত্যর্থঃ ।

(গ) বাসন্তীতি । যথা “যজমানঃ পঠতী”তি স্মৃতিপ্রতিপাদিতপাঠাभावात् মুক্খ
যজ্ঞে অধিকারাব্যাবস্থাঃ “তির্য্যক্পঙ্কুঃ সর্ষপেদেবানাং নাভাধিকারঃ” ইতি সীমাংসাदर्शनস্বাत्
তথা “সপত্নীকৌ ধর্ম্মমাচরে”দিতি বিধৌ সপত্নীকত্বস্য কর্তৃব্যশেষণতয়া শ্রুয়মাণত্বেন
পত্নীভাবে যজ্ঞে অধিকারাব্যাবস্থাঃ স্যাৎ । অতএব নির্বাসিতসীতাস্য রামস্যাপি দারান্-
মন্তরেণ যজ্ঞে অধিকারী ন স্যাৎকিন্তু “ক্রতুরশ্বমেধঃ প্রক্লান্তঃ” ইতি শ্রবণাৎ রামেণ
দারান্तरং সংগৃহীতমেবেতি নিশ্চয় নিন্দতি অহহেতি । ধিক্ নিন্দামীত্যর্থঃ । পরিণীতমপি
দারান্तरং সংগৃহীতমপীত্যর্থঃ । প্রাণপ্রিয়তমা সীতা নির্বাসিতা, তদনন্তরস্বেৎ বিপত্নীক

(ক্ষ) আত্রেয়ী । গুরুজনেরা তখন ঋগ্বেদে যজ্ঞে ছিলেন । সেই
দ্বাদশবার্ষিক যজ্ঞ এখন সমাপ্ত হইয়াছে এবং ঋগ্বেদ সন্তুষ্ট করিয়া
গুরুজনগণকে বিদায় দিয়াছেন; তাহার পরে ভগবতী অরুত্বতী
বলিলেন—“আমি সীতাবিহীন অযোধ্যাতে যাইব না ।” রামের মাতৃগণও
তাহাই অনুমোদন করিলেন । তাঁহাদের অনুমোদনে ভগবান্ বশিষ্ঠের
নির্দোষ বাক্য যথা—“আমরা বান্দ্রীকির তপোবনে যাইয়া বাস করি ।”

(ক) বাসন্তী । সে রাজা এখন কি আরম্ভ করিয়াছেন ? ।

(খ) আত্রেয়ী । সে রাজা, অশ্বমেধযজ্ঞ আরম্ভ করিয়াছেন ।

(১) কিমাচার ইতি পাঠভেদঃ ।

আত্রেয়ী । শান্তং পাপম্ । (ঘ)

বাসন্তী । কা তর্হি যজ্ঞে সহধর্ম্চারিণী ? । (ঙ)

আত্রেয়ী । হিরণ্ময়ী সীতাপ্রতিকৃতিঃ । (চ)

বাসন্তী । হন্তভোঃ । (ছ)

বজ্রাদপি কঠোরাণি স্মদূনি কুসুমাদপি ।

লোকোত্তরাণাং চেতাসি কো হি বিজ্ঞাতুমর্হতি ॥৬॥

এষ তিষ্ঠে তদাপি ক্রিয়ানাশ্বাসঃ স্যাৎ সত্যপ্রেমিকত্বাৎ, পরিণয়ান্তরে কৃতে তু মিথ্যাপ্রেমিকতয়া
রামস্য নিতান্তলব্ধচেতস্বমেব সম্ভাব্যত ইতি ভাবঃ ।

(ঘ) আত্রেয়ীতি । পাপং পাপবৎ অকৃচ্চিকর রামস্য পরিণয়ান্তরসম্বন্ধীয়বাक्यं
শান্তং বিরতং ভবত্বিত্যর্থঃ । রামেণ পরিণয়ান্তরং ন কৃতমিতি ভাবঃ ।

(ঙ) বাসন্তীতি । সহধর্ম্চারিণী অ ভগ্নতয়া ধর্ম্চারিণী পত্নীত্যর্থঃ ।

(চ) আত্রেয়ীতি । হিরণ্ময়ী সুবর্ণময়ী স্বর্ণানির্মিত্যর্থঃ সীতাপ্রতিকৃতিঃ সীতায়াঃ
প্রতিমা, যজ্ঞে সহধর্ম্চারিণীতি বাক্যশেষঃ । যুক্তম্ভেদত—

“যথাক্তব্ধসম্পত্তৌ গ্রাহ্যং তদনুকারি যত্ ।

যবানামিব গোধূমা ব্রীহীনামিব শালয়ঃ ॥”

ইতি কাব্যাশ্রনবচনাত্ ।

(ছ) বাসন্তীতি । হন্তভোরিতি হর্ষবিষাদসূচকমেকমব্যয়ম্ ।

বজ্রাদপীতি । বজ্রাদপি কঠোরাণি নিষ্ঠুরাণি কথমন্যথা প্রাণপ্রিয়তমাং নির্বাসয়িতুং
সমর্থানীতি ভাবঃ, তথা কুসুমাদপি স্মদূনি পুষ্পাদপি কীমলানি স্নেহপরতন্ত্রাণীত্যর্থঃ

(গ) বাসন্তী । হায় ! হায় ! আবার বিবাহও করিয়াছেন ।

(ঘ) আত্রেয়ী । ঐ পাপ প্রস্তুত করিবেন না ।

(ঙ) বাসন্তী । তবে যজ্ঞে সহধর্ম্মিণী কে ? ।

(চ) আত্রেয়ী । সীতার স্বর্ণময়ী প্রতিমূর্তি ।

(ছ) বাসন্তী । আশ্চর্য্য বটে ।

आत्रेयी । विसृष्टश्च वामदेवानुमन्वितो मेधोऽश्च,
उपकल्पिताश्च यथाशास्त्रं तस्य रक्षितारः, तेषामधिष्ठाता च
लक्ष्मणात्मजश्चन्द्रकेतुः दत्तदिव्यास्त्रसम्प्रदायः चतुरङ्गसाधनान्वितो-
ऽनुग्रहितः (१) । (ज)

कथमन्यथा निर्वासितायाः सीतायाः प्रतिमां सहधर्माचरणार्थमवलम्बन्त इति भावः ।
लीकोत्तराणां लीकथेष्ठानां चेतांसि मनांसि कीं जनीं विज्ञातुं यथार्थतया बोद्धुम् अर्हति
अपि तु कीऽपि नेत्यर्थः । प्राणप्रियतमा निर्वासितेति विषादः, पुनस्तस्या एव प्रतिमा यज्ञे
सहधर्माचरणायावलम्बितेति आदरातिशयप्रकाशात् हर्षः । लीकापवादजनित प्रजाविराग-
मोचनार्थमेव सीता निर्वासिता, रामस्य तु सीतां प्रति गाढविश्वासः प्रख्यातिशयस्यैव
इति भावः ।

अत्र कठोरसूत्रीर्विरूपयोः सङ्घटनाद्विषमालङ्कारः, तथा अप्रस्तुतात् लीकोत्तरसामान्यात्
प्रस्तुतस्य रामरूपविशेषस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा अर्थापत्तिश्च इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

हेलये हिंशब्दः, तथा च चेतोवैचित्र्यात् विज्ञातुं नार्हतीत्यर्थः ॥७॥

(ज) आत्रेयीति । वामदेवेन तदाख्येन केनचिन्मुनिना अनुमन्वितः मन्त्रपारि-
संस्कृतः, मेधः यज्ञे हिंसनीयः “मेधं हिंसाया”मित्यस्मात् घ्यञ् “अश्वमेधे हि किन्नाश-
मांसैर्हूयत” इति प्रयोगे द्रष्टव्यम् । विसृष्टः प्रेरितः । शास्त्रं शास्त्रविधानमनतिक्रम्येति
यथाशास्त्रं तस्य अश्वस्य रक्षितारः उपकल्पिताः निर्दिष्टाः, अधिष्ठाता नेता सेनापतिरिति
यावत् दत्तो दिव्यानामुत्कृष्टानामस्त्राणां सम्प्रदायः समूहो यस्मै सः, चत्वारि अङ्गानि यस्य
तेन चतुरङ्गेन साधनेन सैन्येन अन्वितः युक्तः अनुग्रहितः तस्याश्चस्य पथात् प्रेरितः ।
रामेणेति शेषः ।

“हस्यश्चरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टय”मित्यमरः ।

लोकं श्रेष्ठदिगेर चित्तं, रज्जुं हहेतेऽपि कठिनं, (आवारं) पुष्पं हहेतेऽपि
कोमलं ; सूत्रराः सेहं चित्तं, के वृत्तिते पादरे ? ॥१॥

(ज) आत्रेयी । महर्षिवामदेककर्तृक अभिमन्त्रित छेदनीय अश्वं,

(१) चतुरङ्गबलान्वितोऽनुग्रहितः इति पाठभेदः ।

বাসন্তী । সন্তে হকৌতুকাসম্ । কুমারলক্ষ্মণস্যাপি পুত্রঃ ?
হন্ত ! মাতর্জীবামি । (ক) *ব্রাহ্মণে ব্রাহ্মণঃ*

আত্রেয়ী । অত্নান্তরে ব্রাহ্মণেন স্মৃতং পুত্রমুচ্চিপ্য রাজদ্বারে
সীরস্তাড়নমব্রহ্মণ্যমুদঘোষিতম্, ততো ন রাজাপরাধমন্তরেণ
প্রজাস্বকালমৃত্যুশ্চরতীতি আত্মদোষং নিরূপয়তি করুণাময়ে
রামভদ্রে সহসৈবাসরীরিণো বাগুদচরত্—(জ)

(ক) বাসন্তীতি । স্নিগ্ধলক্ষ্যণনামশ্রবণাত্ স্তে হঃ, তত্পুত্রঃ সেনাপতিরিতি
কৌতুকম্, দ্রষ্টুমশক্যত্বাদস্মিতি বোধ্যম্ । কুমারী বালকঃ । যং লক্ষণং চুদ্রবালকমিব
দৃষ্টবতী, তস্য পুত্রঃ, স চ সেনাপতিরিতি মহত্ কৌতুকম্ আশ্রয়্যেতি ভাবঃ ।

যথা “ভূতমস্মি ভূতমস্মী”ত্যাदि लौकिकीकौ द्वितीयं “भूतमस्य”ति वाक्यमेव विषयव्यञ्जकं
तथावापि “मातर्जीवामी”ति वाक्यमेव विषयव्यञ्जकमिति दिक् । हन्त हर्षे ।

(জ) আত্রেয়ীতি । অত্নান্তরে অস্মিন্নবকাশে সময় ইত্যর্থঃ । ব্রাহ্মণেন কেন্চিদিতি
শেষঃ । উচ্চিপ্য উচীল্য সংস্থাপ্যেত্যর্থঃ । উরসী বচসস্তাড়নেন সহ ইতি সীরস্তাড়নং
বচসি করাঘাতং ব্রাহ্মণ্যেত্যর্থঃ । ব্রহ্মণে বিপ্রায় হিতং ব্রহ্মণ্যম্, ন ব্রহ্মণ্যম্ অব্রহ্মণ্যং
ব্রাহ্মণ্যসাহিতম্ অমঙ্গলমিত্যর্থঃ । উদঘোষিতম্ উচ্চৈঃ শব্দিতম্ অব্রহ্মণ্যমিতি ক্রত্বা
উচ্চৈঃ শব্দঃ কৃত ইত্যর্থঃ । ততস্তদনন্তরম্ । অন্তরেণ বিনা । আত্মদোষম্ আত্মনঃ
শাসনদোষং নিরূপয়তি নির্ণয়তি সতি । করুণাময়ে, অন্যথা অনেককোটপ্রজেশ্বরস্য রামস্য
কস্যচিৎ পুত্রমরণাদুহঁ গো ন স্যাদিতি ভাবঃ । সহসা তত্চণাত্ । শরীর শরীরাদুত্পত্তিঃ
সা বিঘতে যস্য ইতি শরীরিণী কেন্চিদুচ্চারিতা সা ন ভবতীত্যশরীরিণী আকাশ-
বাণীত্যর্থঃ । উদচরত্ উল্লিখিতা ।

ছাড়িয়াও দেওয়া হইয়াছে ; শাস্ত্রানুসারে তাহার রক্ষকও নির্দিষ্ট করা
হইয়াছে ; লক্ষ্মণের পুত্র চন্দ্রকেতুকে সেই অশ্বরক্ষকদিগের নেতা করিয়া,
দিব্য অস্ত্রসমূহ দিয়া, চতুরঙ্গ সৈন্যসমন্বিত অবস্থায় পিছনে পাঠাইয়াছেন ।

(বা) বাসন্তী । (স্নেহ, কৌতুক ও অশ্রুপাতের সহিত) কুমার
লক্ষ্মণেরও আবার পুত্র ! হায় ! মা বাঁচিলাম ।

उत्तररामचरितम् ।

“शम्बूको नाम वृषलः पृथिव्यां तप्यते तपः ।

शीर्षच्छेद्यः स ते राम ! तं हत्वा जीवय द्विजम्” ॥८॥

इत्युपश्रुत्यैव कृपाणपाणिः पुष्पकं विमानमारुह्य सर्वा दिशो
विदिशश्च शूद्रतापसान्वेषणाय जगत्पतिः सञ्चरितुमारब्धवान् । (८)

राजापराधात् प्रजानामुपद्रव उक्ती महाभारते—

“असाधुशसनाद्राज्ञी महाभीतिरुपपन्नः ।

प्रवर्तते च नियतमकालमृत्युरीतयः ॥”

अशरीरिणी वाचमाह शम्बूक इति । शम्बूको नाम वृषलः शूद्रः पृथिव्यां तपस्तप्यते
चरतीत्यर्थः । हे राम ! ते तव स शम्बूकः शीर्षं मस्तकावच्छेदे च्छेद्यः च्छेदनाहः
तस्य शिरश्छेदः कर्तव्य इत्यर्थः अतएव तं हत्वा द्विजं ब्राह्मणपुत्रं जीवय ।

“शीर्षच्छेद्य” इति “गले बद्धा गौ” (रतिवदधिकरणे) समसी ॥८॥

(८) इत्युपेति । अवैवशब्दः शीघ्रवसूचनाय । जगत्पतिः पृथिवीश्वरो रामः
कृपाणपाणिः खड्गहस्तः सन् पुष्पकं पुष्पकनामकं विमानं व्योमयानम् । विदिशः
अग्न्यादिकीणान् ।

“दिशीर्मध्ये विदिक् स्त्रिया” मित्यमरः ।

(९) आत्रेयी । এই সময়ে এক ব্রাহ্মণ, রাজদ্বারে নিজের মৃত
পুত্রকে রাখিয়া, বক্ষে আঘাতের সহিত অবক্রমণ (ব্রাহ্মণের অমঙ্গল)
ঘোষণা করিলেন । তাহার পর, ‘রাজার দোষ ভিন্ন প্রজাদের মধ্যে
অকালমৃত্যু হয় না’ এইরূপে দয়াময় রামভদ্ৰ, নিজের দোষ নিরূপণ
করিতে লাগিলে হঠাৎই দৈববাণী উথিত হইল—

“শম্বুকনামক কোন শূদ্র, পৃথিবীতে তপস্যা করিতেছে ; হে রাম !
তাহার শিরশ্ছেদ করা তোমার উচিত ; অতএব তাহাকে হত্যা করিয়া
ব্রাহ্মণবালককে বাঁচাও” ॥৮॥

(৮) ইহা শুনিয়াই ভূপতি রাম খড়াহস্তে পুষ্পকবিমানে আরোহণ

वासन्तो । शम्भू को नाम धूमपः शूद्रोऽस्मिन्नेव जनस्थाने
तपश्चरति तदपि नाम रामभद्रः पुनरपीदं वनमलङ्कृत्यात् । (ठ)
आत्रेयी । भद्रे ! गम्यतेऽधुना ।

वासन्तो । एवमस्तु, कठोरभूतोऽयं दिवसः । तथाहि—(ड)

कण्डूलहृपगण्डपिण्डकषणोत्कम्पेन सम्पातिभि-
र्घर्मस्त्रंसितवन्धनैः स्वकुसुमैरर्चन्ति गोदावरीम् ।

कायाऽपस्त्रिरमाणविष्किरमुखव्याकृतकीटत्वचः

कूजत्कालन्त-(१) कपोतकुक्कुटकुलाः कुले कुलायद्रुमाः ॥८॥

(ठ) वासन्तीति । धूमपी यज्ञीयधूममावपानकारी नित्योपवासीत्यर्थः । तत्तस्मात्
हेतोः । अलङ्कृत्यात् आगमनेन शोभयेत् । प्रथमोऽपिशब्दः प्रश्ने, नामशब्दः सम्भावनायाम् ।
अलङ्कृत्यादिति सम्भावनां कर्तुमर्हामि किमित्यर्थः । द्वितीयोऽपिशब्दः समुच्चये ।

(ड) वासन्तीति । कठोरभूतः दारुणातपसन्तापाद्दुरतिक्रम इत्यर्थः । तथाहि
तमेवार्थं जानीहीत्यर्थः ।

कण्डूलेति । कूले तीरे गोदावर्या इत्यर्थः स्थिता इति शेषः । कायायाम् अपस्त्रि-
माणः कीटवह्निष्करणार्थं तरुषु च च्छायां कुर्वन्तो ये विष्किराः पक्षिणः, तैर्मुखैः करणभूतैः
करिषां, मेहे शूद्र तपश्चरि अघेसणेर निमित्त, सगस्त दिक् ओ विदिके
विचरण करिते आरस्त करिषाछेन ।

(ठ) वासन्ती । यज्जेर धूमगात्र पानकारी शम्भूकनामक शूद्र, एहे
जनस्थानेहे तपश्चा करितेछे । ता, आवारओ कि रामभद्र एहे वनके
अलङ्कृत करिवेन ? ।

आत्रेयी । भद्रे ! एथन याई ।

(ड) वासन्ती । इहाई हुक । एहे दिनटा कठिन इहा
ढाड़ाइयाछे । ताहाई देख—

(१) कूजत्काल इति पाठान्तरम् ।

ইতি পরিক্রম্য নিष्ক্ৰান্তে । (৬)

ব্যাক্রান্তা আক্রম্য বহিস্কৃতাঃ কীটা যাম্ব্যঃ তাস্থযীকাস্থবচী বস্কলানি যेषাং তে তথীক্কাঃ, তথা কূজন্তি শব্দায়মানানি ক্লান্তানি আতপতাপাত্ খিन्नानि कपोतकुक्कुटानां कुलानि समूहा येषु ते तथीक্काः कुलायद्रुमाः नीडवृक्षाः कण्डूलानां कण्डूयनयुक्तानां द्विपण्ड-
पिण्डानां हस्तिकपोलदेशानां कषणेन घर्षणेन य उत्कम्पः चलनं तेन सम्पातिभिः पतद्भिः
तथा घर्म्मेण आतपतापेन संसितानि ध्वस्तानि वम्भनानि वृन्तानि येषां तैः स्वकुसुमैः
स्वकीयपुष्पैः गोदावरीं नदीम् अर्चन्ति पूजयन्तीव । दारुणातपतापस्यैवायं व्यापार
इति भावः ।

অব অর্চনীয়ব ইবশব্দাভাবাত্ বচাণাচ্চ পূজনাযোগ্যত্বাত্ ইবশব্দোऽধ্যাহার্য্য ইতি
প্রতীয়মানা ভাবাভিসানিনী ক্রীড়োৎপ্রেচ্ছালঙ্কারঃ স্বভাবীকৃত্যে ত্যনয়ীরঙ্গাঙ্গিভাবিন সঙ্করঃ
বচ্যনুপ্রাসশ্চ শব্দালঙ্কারঃ ।

“বিবিক্রিপতবয়ঃ” “কুলাযো নীড়মস্ত্রিয়া”মিতি চামরঃ । “ঘর্ম্মঃ স্যাদাতপে
যীধৌঃপ্যুষস্বেদাম্ভসীরপী”তি মেদিনী ।

অর্চনীরয়ং ভৌষাদিকঃ । কণ্ডুরূপামসীতি কণ্ডূলাঃ সিধ্যলাদিত্বাচ্চ ।
অপস্কিরমাণ ইতি অপপূর্বাৎ কীরতেঃ “অপস্কির” ইত্যাত্মনেপদবিধানবিষয়ত্বাদানশ্চ
“অপাশ্চতুশ্চ”দিত্যাदिना मुट् ।

शार्दूलविक्रीडितं वृन्तम् ॥२॥

যাহাতে পাখীর বাসা আছে, এইরূপ বহুতর বৃক্ষ, তীরে রহিয়াছে,
কপোত ও কুক্কটপক্ষিসমূহ আতপতাপে সন্তপ্ত হইয়া, তাহাতে বসিয়া
রব করিতেছে ; আর কতকগুলি পক্ষী ছায়াতে থাকিয়া, চঞ্চুর আঘাত
করিয়া, মুখদ্বারা বৃক্ষের বন্ধন হইতে কীট আকর্ষণ করিয়া বাহির
করিতেছে ; এদিকে কণ্ডূয়নশালী হস্তিগণ গণ্ডদেশ ঘর্ষণ করায় বৃক্ষের
কম্পনবশতঃ আতপে শিথিলবৃত্ত পুষ্পসমূহ পতিত হইতেছে ; ইহাতে
বোধ হইতেছে যেন, ঐ বৃক্ষসকল ঐ পুষ্পসমূহদ্বারা গোদাবরী নদীর
পূজা করিতেছে ॥২॥

বিষ্কম্বকঃ । (ণ)

ততঃ প্রবিশতি সদয়ীযতখঙ্গী রামমদ্রঃ । (ত)

রামঃ । রে হস্ত ! দক্ষিণ ! মৃতস্য শিশোর্হিঃস্য
জোবাতে বিষ্কজ শূদ্রমুনৌ কপাণম্ ।

রামস্য গাত্রমসি, দুর্বহগর্ম্মখিন্-

সীতাবিবাসনপটোঃ (১) করুণা কুতস্তে ? ॥১০॥

(ঙ) ইতীতি । পরিক্রম্য ইতস্ততঃ পাদবিশেষ ক্রমা নিক্ষেপ্য আত্মবাসন্যা-
বিত্তি শ্রেণঃ ।

(ণ) বিষ্কতি । ভূতানাং ভাবিনীনাঞ্চ ঘটনানামুপস্থাপকঃ সংযোজকী বা সংচিত্তঃ
প্রবন্ধো বিষ্কম্বকঃ । তথা চ সাহিত্যদর্পণে—

“বৃত্তবর্ত্তিপ্যমাণানাং কথ্যাশানাং নিদর্শকঃ ।

সংচিত্তার্থস্তু বিষ্কম্ব আদাবঙ্কস্য দর্শিতঃ ॥”

তথা চাখিন্ প্রবন্ধে সীতানির্বাসনং কুশলবধীর্জন্ম, তথ্যোর্বাক্ষীকিসমীপে সম্পর্ষণং
শিচ্চা চেত্যাদীনাং মতীতঘটনানামুপস্থাপনং তথা শব্দকবধার্থঃ রামস্য ভ্রমণম্, শব্দক-
বধঃ, অশ্বমেধাযোজনচেত্যাদীনাং ভবিষ্যদঘটনানামুপস্থাপনং দ্রষ্টব্যম্ । স চাযং শুদ্ধী
বিষ্কম্বকঃ মধ্যমাখ্যামাত্মবাসন্যীনাং প্রযোজিতত্বাৎ । যথা সাহিত্যদর্পণঃ—

“মধ্যে ন মধ্যমাখ্যাং বা পাত্রাখ্যাং সম্প্রযোজিতঃ ।

শুদ্ধং স্যাৎ স তু শুদ্ধীর্ণা নীচমধ্যমকল্পিতঃ ॥”

(ত) তত ইতি । সদয়ং স করুণম্ উদয়ত উত্তীলিতঃ খঙ্গী যেন সঃ বধার্হপ-
রাধং বিনা বধীযমাৎ সদয়ীযুক্তম্ ।

(ঙ) (ইহার পর আত্মবাসন্যী ও বাসন্যী কতিপয় পদক্ষেপ করিয়া
চলিয়া গেলেন ।)

(ণ) বিষ্কম্বক ।

(ত) তদনন্তর দয়ার সহিত খঙ্গী উত্তোলন করিয়া, রামচন্দ্রের প্রবেশ ।

(১) সীতাপ্রবাসনপটোরিতি পাঠান্তরম্ ।

রে হস্তেতি । রে ইত্যবজ্ঞেয়সম্বোধনস্বকমব্যয়ম্ । অবজ্ঞা চ সীতানির্वासনকরণ-
দেবেতি বোধ্যম্ । রে দক্ষিণ হস্ত ! স্ততস্য দ্বিজস্য শিশোঃ ব্রাহ্মণশালকস্য জীবাঙ্কে
জীবনায় শূদ্র এব মুনিস্তস্মিন্ কৃপাণং খড়্গং বিস্তুজ নিচিপ, ব্রাহ্মণশিশুজীবনমেক
প্রহারস্য মুখ্যমুদ্দেশ্যং ন তু শম্বকৃৎস্নেতি ভাবঃ । ননু প্রহারযোগ্যাপরাধাभावे कथं
प्रहरामि दयैव मां निवारयतीत्याह त्वं रामस्य गावम् अङ्गमित्यर्थः अस्मि भवस्मि, तेन
किमित्याह दुर्वहो यो गर्भः गर्भभार इत्यर्थः तेन खिन्ना श्रान्ता या सীता तस्या विवासने
वनप्रेरणे पटुर्निपुणस्तस्य ते तव कुतः करुणा दया कुतोऽपि नेत्यर्थः । प्रायेण सर्वस्यैष
कार्यस्य दक्षिणहस्तेन क्रियमाणत्वात् सীतानिर्वासनस्यापि दक्षिणहस्तेनैव कृतत्वोक्ति-
रूपचारात् सङ्गच्छते । यः पूर्णगर्भभारक्लान्तायाः प्राणप्रियतमायाः सীताया निर्वसनं
कृतवान्, तस्य तव निःसम्पर्कसापराधजनप्रहारे दया न सम्भवत्येवेति भावः ।

अव करुणाभावं प्रति सীताविवासनपटुत्वं हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः
अर्थापत्तिश्चेत्यनयोरङ्गाङ्गित्वेन सङ्करः ।

“जीवातुरस्त्रियां भर्त्ये जीविते जीवनीषधे” इति मेदिनी ।

ननु “अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चानुपालनम् ।

आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते ॥

इष्टापूत्नीं द्विजातीनां धर्मः सामान्य इष्यते ।

अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्तधर्मे, न वैदিকে ॥”

इति हारीतवचनात् शूद्रस्य तपश्चरणे अधिकाराभावात् पापमेव, सुतराम् अपराधीऽपि
मन्त्र्य एव किन्तु स न प्राणदण्डाहं इति सत्यम्, “शम্বूको नाम वृषल” इत्याद्याकाशवाणी-
विश्वासादेव रामेण शम্বूकस्य प्राणदण्डः कृतो न तु शास्त्रत इति दिक् ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥१०॥

রাম । রে দক্ষিণহস্ত ! তুমি মৃত ব্রাহ্মণশিশুর জীবনের জন্ত,
শূদ্র তপস্বীর প্রতি তরবারির আঘাত কর । তুমি রামের অঙ্গ হইয়াছ ;
সেই জন্তই দুর্বহ গর্ভের ভারে ক্লান্ত সীতার নির্যাসনে সমর্থ হইয়াছ ;
হতরাং তোমার দয়া কোথায় ? ॥১০॥

अथ कथञ्चित् प्रहृत्य । कृतं रामसदृशं कर्म, अपि जीवेत् स
ब्राह्मणशिशुः ? । (घ)

प्रविश्य दिव्यपुरुषः । जयति जयति देवः । (द)

दत्ताभये त्वयि यमादपि दण्डधारे
सञ्जीवितः शिशुरयं मम चेयमृद्धिः ।
शम्बूक एष शिरसां चरणौ नतस्ते
सत्सङ्गजानि निधनान्यपि तारयन्ति ॥११॥ ✓

(घ) अथेति । अथ अनन्तरम् । कथञ्चित् कष्टेनेत्यर्थः, प्रहारायोग्ये अपराधिनि
प्रहारकरणे दुःखमेव स्यादिति कवेरभिप्रायः । रामसदृशं रामोचितम् । येन निरप-
राधायाः सीतायाः निर्वासनेन हत्या कृता तस्य अतिवृष्टस्य रामस्य निरपराधशम्बूकहत्या-
करणं योग्यमेव अनुरूपत्वादिति भावः । गभीरविषादाक्षेपोक्तिरियम् । अपिशब्दः प्रश्ने ।

(द) प्रविश्येति । दिव्यपुरुषः स्वर्गीयाकृतिविशिष्टः कश्चित् पुरुष इत्यर्थः ।

दत्तेति । यमादपि दत्तम् अभयं येन तादृशे भगवन्नारायणावतारतया यमभय-
निवारक इत्यर्थः । देवयोनिविशेषः शम्बूको रामं नारायणावतारत्वेन जानातीति तस्य
ईदृशीक्तिः सङ्गच्छत इति भाव्यम् । त्वयि रामचन्द्रे दण्डधारे दण्डधारिणि सति अयं
शिशुः सञ्जीवितः, मम च इयं दिव्याकृतिलाभरूपा ऋद्धिः अभ्युदयः । अतएव एष
शम्बूकः शिरसा ते तव चरणौ नतः नमस्कारीतीत्यर्थः । ननु दण्डविधानात् कथमृद्धिः
स्यादित्याह सत्सङ्गजानि सतां संसर्गादुत्पन्नानि निधनान्यपि मरणान्यपि तारयन्ति “सङ्घ-
सन्निकर्षो हि क्षणाद्वैमपि शस्यत” इत्युक्तेः पापादुद्धारयतीत्यर्थः ।

अत दण्डरूपकारणात् ऋद्धिरूपविरुद्धफलोत्पत्तेर्विषमालङ्कारः, तथा ऋद्धिरूपविशेषस्य
सत्सङ्गजातनिधनकृततारणरूपसामान्येन समर्थनात् अर्थान्तरन्यासश्च अनयोः संसृष्टिः ।

(थ) (तदनन्तरं कोन प्रकारे प्रहारं करिया) रामेर उपयुक्त
कार्य करियाह ; एथन सेई ब्राह्मणबालक बाँचिबे कि ? ।

(द) कोन दिव्यपुरुष । (प्रवेश करिया) राजार जय हुँक ।

রামঃ । দ্বয়মপি প্রিয়ং নঃ, তদনুভূয়তামুগ্রস্য তপসঃ
পরিপাকঃ । (ধ)

যতানন্দাশ্চ মোদাশ্চ যত্র পুण्याশ্চ (১) সম্পদঃ ।

বৈরাজা নাম তে লোকাস্তৈজসাঃ সন্তু তে ধ্রুবাঃ (২) ॥১২॥

রাজদণ্ডস্য পাপনাশকত্বমভ্যুদয়হেতুত্বাচ্চ হ মনুঃ—

“রাজমিষ্টং তদণ্ডাস্তু কৃत्वा পাপানি মানবাঃ ।

নির্ম্মলাঃ স্বর্গমায়ান্তি সন্তঃ সুকৃতিনো যথা ॥”

বসন্ততিলকা বচনম্ ॥১১॥

(ধ) রাম ইতি । দ্বয়মপি ব্রাহ্মণশিশুর্জীবনং তব চ দিব্যদেহপ্রাপ্তিঃ এতৎদ্বয়মপী-
ত্যর্থঃ । যদ্যপি ব্রাহ্মণশিশুর্জীবনমেব হত্যায়া মুখ্যমুদ্রৈশ্চ্যমাশীত্ তথাপি প্রসঙ্গসিদ্ধাপি
শম্বুকস্য দিব্যদেহপ্রাপ্তিঃ প্রীতিজনিকৈব সতাং পরাভ্যুদয়দর্শনেন প্রীতৈরৈব সম্ভবাদিতি ভাবঃ ।
তত্ তস্মাত্ । উগ্রস্য দারুণস্য দুষ্করস্যেত্যর্থঃ । পরিপাকঃ ফলম্ । শূদ্রস্বৈব
তপস্যনধিকারঃ, কিন্তু দেবগোনিবিশেষস্য শম্বুকস্য তপস্যধিকার আশীদেব সুতরাং তস্য
ফলমপি সম্ভবত্যেবেতি বোধ্যম্ ।

কিন্তু ফলমিত্যাহ যবেতি । যত্র যেষু লোকেषু আনন্দাঃ ব্রহ্মপ্রীতয়ঃ, মোদা নানাবিধ-
সম্মোহাঃ, যত্র যেষু চ পুण्याঃ পবিত্রা ন তু মর্ত্যবৎ দুর্ঘবহারাদিনা কলুষিতাঃ সম্পদঃ
ধনজনাদিসম্পত্তয়ঃ সন্তীতি শিষ্যঃ । বিরাজী ব্রহ্মণ ইমে ইতি বৈরাজা ব্রহ্মসম্বন্ধীয়াঃ

আপনি যম হইতেও অভয় দিয়া থাকেন ; আপনি আমার প্রাণদণ্ড
করিলে, এই নিশু জীবিত হইয়াছে, আমারও এই সম্পদ হইয়াছে ।
এই শম্বুক, যন্তুকদ্বারা আপনার চরণে নমস্কার করিতেছে । সজ্জনের
সংসর্গ হইতে উৎপন্ন মৃত্যুও উদ্ধার করে ॥১১॥

(ধ) রাম । দুইই আমার প্রিয় ; অতএব ভয়ঙ্কর তপস্রার পরিণাম
অনুভব কর ।

(১) পুण्याভিসম্ভবাঃ ইতি ক্বাপি পাঠঃ । (২) শিবা ইতি পাঠমৈদঃ ।

শম্বুকঃ । যুস্মৎপাদপ্রসাদোপায় এষ মহিমা, কিমত্র
তপসা (১) । অথবা মহদুপকৃতং তপসা । (ন)

অন্বেষ্যো যদসি ভুবনে ভূতনাথঃ শরণ্যো
সামন্বিষ্যন্নিহ বৃষলকং যোজনানাং শতানি ।

ক্রান্ত্বা প্রাপ্তঃ, স ইহ তপসাং (২) সম্प्रসাদোऽন্যথা চেত্
ক্রাযোধ্যায়া: পুনরুপগমো দণ্ডকায়াং বনে ব: ? ॥১২॥

নাম্বা চ বৈরাজা: তৈজসা: আলোকমযাস্তে লীকা ব্রহ্মলীকা ইত্যর্থ: তে তব ধ্রুবা নিত্যা
অপচয়া ইতি যাবত্ সন্তু ভবন্তু । ত্বং চিরমেব ব্রহ্মলীকে তিষ্ঠেত্যর্থ: । এতদেব তব
তপস: ফলম্, ন ত্বয়সাশৌর্বাঈ বরী বেতি ভাব: ॥১২॥

(ন) শম্বুক ইতি । যুস্মাকং পাদস্য চরণস্য প্রসাদ: অনুগ্রহ এব উপায়: কারণং
যস্য স তথীকৃত:, এষ সম ব্রহ্মলীকলাভরূপ: মহিমা সাহস্ক্রম্ । অত্র মহিম্নি বিষয়ে
তপসা কিং কৃতমিত্যর্থ: । সময়ে ব্রহ্মলীকপ্রাপ্তিসম্ভাবনা তবানুগ্রহাদেব ন তু তপসেত্যর্থ: ।

তপসা কৃতং মহান্তমুপকারমাহ অন্বেষ্য ইতি । ভুবনে জগতি ভূতানাং প্রাণিনাং
নাথ: পতি: তথা শরণেষু রক্ষকেষু সাধু: শরণ্য: রক্ষকশ্রেষ্ঠ ইত্যর্থ: অতএব অন্বেষ্য:
সর্বেষাং সাচ্ছাত্কার্তব্যস্বং বৃষলকং কুত্‌সিতশূদ্রং মাম্ অন্বিষ্যন্ বিচিন্বন্ সন্ যোজনানাং
শতানি ক্রান্ত্বা বিলঙ্ঘ্য ইহ অস্মিন্ মহারণ্যে যত্‌ প্রাপ্তোঃসি আগতোঃপি, স তবাগম: তপসাং
সত্কৃতদানামিত্যর্থ: সম্प्रসাদ: অনুগ্রহ: অনুগ্রহজন্য ইত্যর্থ: । চেত্ যদি অন্যথা তপ:কৃতানু-

যেখানে ব্রহ্মানন্দ এবং নানাবিধ ভোগ আছে, আর যেখানে পবিত্র
সম্পদ রহিয়াছে; আলোকময় বৈরাজনাগে সেই লোক, তোমার
চিরস্থায়ী হউক ॥১২॥

(ন) শম্বুক । আমার এই প্রভাব, আপনার চরণের অঙ্গুগ্রহেই
হইয়াছে; সুতরাং এ বিষয়ে তপস্যা কি করিয়াছে? অথবা তপস্যা
গুরুতর উপকার করিয়াছে ।

(১) ন তু তপস: ফলমিতি পাঠান্তরম্ । (২) তপস ইতি পাঠভেদ: ।

রামঃ । কিং নাম দণ্ডকেয়ম্ ? । সর্বতোঽবলোক্য । আঁ । (প)

স্নিগ্ধশ্ৰীমাঃ ক্বচিদপরতো ভীষণাভোগরুচাঃ

স্থানে স্থানে সুখরককুম্ভো ভ্রাজ্জতৈর্নির্মরাণাম্ (১) ।

এতে তীর্থাশ্রমগিরিসরিদৃগর্তকান্তারমিশ্রাঃ (২)

সংদৃশ্যন্তে পরিচিতভুবো দণ্ডকারণ্যভাগাঃ ॥১৪॥

যহজন্যো ন স্ত্রীক্ৰিয়ৈতৈল্যর্থঃ তদা অধীধ্যায়া নিজরাজধান্যাঃ সকাশাত্ দণ্ডকায়াং বনে
দণ্ডকারণ্যে বো যুস্মাকং ক কক্ষিন্ নিমিত্তে পুনঃ দ্বিতীয়বারং হেতুং যিনৈল্যর্থঃ উপগম
আগমনং ভবেদিত শিষ্যঃ কথমপি নৈল্যর্থঃ ।

অথ “বিপুলেণ সাগরশ্যস্য কুচ্চিণে”ল্যাভিসাহিত্যদর্পণীদাহতবৎ একক্ষিন্ রামে
অন্বপণকক্ষলকর্তৃল্যবিরূপযোঃ সজ্জটনাভিষমাংসজ্জারঃ, তথা বধীর্দে শজনিতরামগমনে
তপোঃসুযহজন্যলমধ্যবসিতমিতি মেদে অমেদাধ্ববসায়রূপা অতিশয়ীক্ৰিয়ৈতেন্যথোঃ সংদৃষ্টে ।

“শরণং গৃহরক্ষিতো”রিলমরঃ ।

শরণ্য ইতি সাধাবর্থো যপ্রত্যয়ঃ । বৃষলকমিতি কৃতসায়াং কপ্রত্যয়ঃ ।

“দণ্ডকায়াং বনে” ইতি “মস্বিকা কলত্র”মিত্যাদিবদুভয়োরপ্যজহস্নিগ্ধল্বাৎ লিঙ্গবৈষম্যে-
ঽপি বিশেষ্যবিশিষ্টতা । মন্দাক্রান্তা ব্রহ্মত্ম ॥১৩॥

(প) রাম ইতি । আশঙ্ক্যো নিশ্চয়ে, দণ্ডকৈবেয়মিল্যর্থঃ ।

“আঁ জ্ঞাননিশ্চয়স্মৃত্যো”রিতি মেদিনী ।

আপনি প্রাণিগণের অধিপতি রক্ষকশ্রেষ্ঠ ; সুতরাং সকলের অশ্বেষণের
যোগ্য হইয়াও, শূদ্র আত্মাকে অশ্বেষণ করতঃ, শতযোজন অতিক্রম
করিয়া যে এই স্থানে উপস্থিত হইয়াছেন ; ইহা আমার তপশ্চার্যই
অনুগ্রহ । তাহা যদি না হইত, তবে অযোধ্যা হইতে দণ্ডকারণ্যে
আপনার আগমন হইবে কি জন্ম ? ॥১৩॥

(প) রাম । এই কি দণ্ডকারণ্য ? । (সকল দিকে দৃষ্টিপাত
করিয়া) ও !

(১) ভ্রাজ্জতৈঃ, শ্রাজ্জতৈরিতি পাঠান্তরদ্বয়ম্ । (২) গর্ভকান্তারমিশ্রা ইতি পাঠান্তরম্ ।

শম্বকঃ । দণ্ডকৈবেয়ম্, অত্র কিল নিবসতা দেবেন—(ফ)

স্নিগ্ধেতি । কচিৎ কচ্ছি'স্থিবিভাগে স্নিগ্ধা: নবপত্রপল্লবশালিত্বাৎ তৈলাক্তা ইব, শ্যামা শ্যামলায়, তথা অপরত: অন্যচ্ছিন্ বিভাগে ভীষণো য আভোগ: পরিপূর্ণতা বিস্তীর্ণতেতি যাবৎ তেন রুচ্যা: কর্কশা:, স্থানে স্থানে পদে পদে নির্মরাণাং পার্বত্যপ্রস্রবণানাং ভ্রাজ্জতৈ: ভ্রাসিতিশব্দৈ: সুখরা: শব্দায়মানা: ককুভো দিশৌ যেষু তে, তীর্থানি মুনিগণ-সেবিতজলানি, আশ্রমা: মুনিনাং তপোবনানি, গিরয়: পর্বতা:, সরিতৌ নদ্য:, গতা: বিলানি, কান্তারা: দুর্গমা: পথ্যান: তৈর্মিশ্রা যুক্তা: পরিচিতা: পূর্ব জ্ঞাতা: সুব: স্থানানি যেষু তে, এতে সম্ভ্রমবর্তিন: দণ্ডকারণ্যভাগা: দণ্ডকারণ্যস্য প্রদেশা: সন্টশ্লন্তে অবলোক্যন্তে ।

অথ স্বভাবোত্তিরলঙ্কার: । ভয়ানকৌ রস: ।

“আভোগ: পরিপূর্ণতা ।” “দিশলু ককুভ: কাষ্টা: ।” “নিপানাগম্যৌস্তীর্থম্ভিলুজলৈ গুরৌ ।” “মহারণ্যে দুর্গপথে কান্তার: পুনপুংসক”মিতি চামর: ।

ইচ্ছাকুরাজপুত্রৌ দণ্ডনামা শুক্রাচার্য্যকন্যাম্ অরজানাক্ষৌ বলিন বর্ষিতবান্, শুক্রাচার্য্যস্তচ্চশ্রুত্বা “অদ্যাবধি সমাহ্রমধ্যে তব রাজ্যং স্থাপরজঙ্ঘমাत्मকং সর্বমেব নাশং প্রাপ্নোতি, ত্বচ্ছ মরিষ্যসী”তি শব্দা তন্নিকটবর্তিনী জনানবীচত্—“সত্বরং যুয্মস্মাত্ রাজ্যাদপসৃত্ব তিষ্ঠতে”তি ততশ্চ দণ্ডরাজ্যং অরণ্যতয়া পরিণতম্, জনাশ্চ তস্মাদ্বেশাদপসৃত্ব স্থিতা: তেন দণ্ডরাজ্যং দণ্ডকারণ্যম্, তেষাং জনানাং নিবাসস্থানঞ্চ জনস্থানমিত্যুচ্যতে ইতি রামায়ণবাক্যবানুসন্ধেয়া ।

মন্দাক্রান্তা বচনম্ ॥১৪॥

(ফ) শম্বক ইতি । দেবেন ভবতৈল্যর্থ: ।

মেই দণ্ডকারণ্যের অংশগুলিইত এই দেখিতেছি, কোনদিকে স্থানগুলি স্নিগ্ধ ও শ্রামবর্ণ, অপরদিকে ভয়ঙ্কর বিস্তীর্ণতাবশতঃ রুক্ষ, স্থানে স্থানে পার্কিত্য প্রস্রবণের ‘ঝাং ঝাং’ শব্দে দিক্‌মকল মুখরিত, কোন কোন স্থান মুনিসেবিত জল, মুনিগণের আশ্রম, পর্বত, নদী, গর্ত ও মহারণ্যমিশ্রিত এবং ইহার ভূভাগ আমার পূর্বপরিচিত ॥১৪॥

চতুর্দশসহস্রাণি রক্তসাং ভীমকর্মণাম্ ।

তথ্যশ্চ দূষণখরত্রিমূর্জানী রণে হতা: (১) ॥১৫॥

যেন সিদ্ধক্ষেত্রেঃস্মিন্ জনস্থানি সাদৃশানামপি ভীরুজান-
পদানামকুতোভয়: (২) সঞ্চারী জাত: । (ব)

রাম: । ন কেবলং দণ্ডকীয়ম্, (৩) জনস্থানমপি ? । (ম)

শম্বক: । বাঢ়ম্, এতানি সর্বভূতলোমহর্ষণান্যুন্মত-

চতুরিতি । ভীমং ভয়ঙ্করং কর্ম হিঁসাডিকং যেষাং তেষাং রক্তসাং রাক্ষসানাং চতুর্দশ-
সহস্রাণি তথা তেষাং নেতা দূষণ: খর: ত্রিমূর্জা ত্রিশিরা: এতে তথ্যশ্চ রণে হতা: ব্যাপাদিতা: ।

তথ্যে মূর্জানী যস্যেতি বিগ্রহে “দ্বিবিধ্যাং মূর্জন্” ইতি রাজাদিত্বাৎ অত্প্রত্যয়েন “বিমূর্জং”
ইত্যেবং প্রয়োগ: স্যাৎ । তথা চ ভট্টৌ—“রঘুতনয়মুপায়যৌ ত্রিমূর্জং” ইতি সুতরাসম্র চ্যুত-
সংস্কারতাদৌষ:, স চ “ত্রিমূর্জা: সমরী হতা” ইতি পাঠেন সমাধেয়: ।

পথ্যাবাক্তং বচম্ ॥১৫॥

(ব) যেনেতি । যেন দূষণখরাদিরাক্ষসবধেন । সিদ্ধানাম্ অগ্নিমাতিসিদ্ধানাং
ক্ষেত্রে স্থানি । ন বিদ্যতে কুতোঃপি ভয়ং যস্মিন্ স: অকুতোভয়:, সঞ্চারী গমনাগমনম্ ।

(ম) রাম ইতি । অবাপিশব্দ: প্রশ্নে । সীতাসমেতপথ্যটনস্থানদর্শনেন গমীর-
বিষাদীক্তিরিত্যং রাস্থ্য ।

(ক) শম্বক । ইহা দণ্ডকারণাই । আপনি এই বনে থাকিয়া,
ভয়ঙ্কর কার্য্যকারী চতুর্দশ সহস্র রাক্ষস এবং খর, দূষণ ও ত্রিশিরা
এই তিন জনকে নিহত করিয়াছিলেন ॥১৫॥

(ব) বাহাতে, এই সিদ্ধক্ষেত্র জনস্থানে আগাদের মত ভীক
দেশবাসিদিগেরও অকুতোভয়ে বিচরণ হইতেছে ।

(ভ) রাম । ইহা কেবল দণ্ডকারণ্য নহে, জনস্থানও ? ।

(১) নিপাতিতা ইতি ক্বাপি পাঠ: । (২) ভীরুজনানামিতি পাঠভেদ: । (৩) ন
কেবলং দণ্ডকা, কিন্তু ন কেবলং দণ্ডকীব, ন কেবলং দণ্ডকারণ্যইতি পাঠান্তরম্ ।

চণ্ডস্বাপদকুলসঙ্কুলগিরিগহ্বরাণি জনস্থানপৰ্য্যন্তানি দীর্ঘা-
রখ্যানি দক্ষিণাং দিশমভিবৰ্ত্তন্তে । তথাহি—(ম)

নিষ্কূজস্তিমিতাঃ কচিৎ কচিদপি প্রোচ্চণ্ডসত্বস্বনাঃ

স্বচ্ছাসুগমভীরভোগভুজগশ্বাসপ্রদীপাগ্নয়ঃ ।

সীমানঃ প্রদরোদরেষু বিলসৎ স্বল্যাম্বসো যাস্বয়ং

তৃণ্যঙ্গিঃ প্রতিসূর্য্যকৈরজগরস্বৈদ্রবঃ পীযতে ॥১৬॥

(ম) শব্দক ইতি । বাহু সত্যম্, চণ্ডকৈবেয়ং জনস্থানস্বেদমিতি স্বীকরীমীত্যর্থঃ
“মুগপ্রতিজয়ীবাঁড়”মিতি টালনানার্থে অমরঃ “প্রতিজ্ঞা অঙ্কীকার” ইতি তট্টীকা চ । সর্বेषাং
ভূতানাং প্রাণিনাং লীমহর্ষণানি ভয়েন রীমাচ্চজনকানি, তথা উন্মতানি চিত্তপ্রায়াণি
চণ্ডানি অত্যন্তক্রুদ্ধানি চ যানি স্বাপদকুলানি ব্যাপ্রাদিহিংস্রজন্তুগণাঃ তৈঃ সঙ্কুলানি
ব্যাপ্তানি গিরিগহ্বরাণি পর্বতগুহা যেষু তানি, জনস্থানং পৰ্য্যন্তঃ সীমা যेषাং তানি ।
অভি লক্ষ্যীকৃত্য বৰ্ত্তন্তে দক্ষিণদিগ্ লম্বমানানীত্যর্থঃ ।

নিষ্কূজিতি । কচিৎ কস্মিংশিঙ্গাগে নিষ্কূজাঃ হিংস্রস্চারাত্ পত্যাদীনামপি
শব্দরহিতাঃ, অতএব স্তিমিতাঃ নিশ্বলাঃ, তথা কচিদপি ভাগে প্রোচ্চণ্ডাঃ ভয়ঙ্করাঃ সত্বানাং
জন্তুনাং স্বনাঃ শব্দা যাসু তাঃ, কচিচ্চ স্বচ্ছয়া ন তু কেনাপ্যুপদ্রবেণ ক্রান্ততয়েত্যর্থঃ
সুপা নিদ্রিতা যৈ গমীরভোগা বিশালশরীরা ভুজগাঃ সর্পাঃ তेषাং স্বাসিন নিশ্বাসবায়ুনা
প্রদীপীঃ স্নিগ্ধ্যাসু তাঃ, প্রদরাণাং বিদীর্ণভূমিগর্ত্তানাম্ উদরেষু মধ্যেষু বিলসৎ প্রকাশমানং
স্বল্যম্ অম্বো জলং যাসাং তাঃ সীমানঃ ভাগবিশিষ্টাঃ বৰ্ত্তন্তে ইতি শিষ্যঃ । যাসু সীমসু
তৃণ্যঙ্গিঃ পিপাসুভিঃ প্রতিসূর্য্যকৈঃ ককলাসৈঃ অজগরাণাং সুস্বচ্ছত্বসর্পাণাম্ অয়ং দৃশ্যমানঃ
স্বৈদ্রবঃ ঘর্ম্মজলং পীযতে । সুতরাং লীমহর্ষণমিদং বনমিতি ভাবঃ ।

অব স্বভাবোক্তিরলঙ্কারঃ । গমীরশব্দস্য নিম্নার্থে শব্দলাভে অব তু বিশালার্থে

(ম) শব্দক । হাঁ ; মকল প্রাণীরই লোমহর্ষণ জনস্থানপ্রাপ্তবর্তী
এই দীর্ঘবনশ্রেণী, দক্ষিণদিকে গিয়াছে ; ইহার ভিতরের পর্বতগুহাগুলি,
উন্নত অত্যন্ত ক্রুদ্ধভাবে হিংস্রজন্তুগণে পরিপূর্ণ । যেহেতু—

রামঃ । পশ্যামি চ জনস্থানং ভূতপূর্বং খরালয়ম্ ।

প্রত্যক্ষানিব (১) বৃত্তান্তান্ পূর্বাননুভবামি চ ॥১৩॥

লক্ষণায়া প্রযোগাৎ তস্যাঃ লক্ষণায়া ঋদ্ধিপ্রযোজনাभावात् নেয়ার্ঘ্যত্বদোষঃ, স চ বিশাল-
ভোগেতি পাঠেন সমাধেয়ঃ । নিষ্কৃজস্তিসিতা ইত্যনেন হিংস্রজন্তুসংস্কারী ব্যজ্যত ইতি বস্তুনা
বস্তুধ্বনিঃ ।

“চরুত্বল্যন্তকীপনঃ ।” “দ্রব্যাসু ব্যবসায়েষু সত্বমস্বী তু জন্তুषু ।” “ভোগঃ সুখে
স্বাদাদিভূতাবহেয় ফলকায়যৌঃ ।” “দরীঃস্ত্রিয়াং ভয়ে শ্বশ্বে” ইতি চামরঃ । “প্রতিমূৰ্খকঃ
ককলাসঃ ।” “অজগরঃ স্তন্যমাখ্যাতঃ হত্‌সর্প” ইতি চ শব্দকাল্পদ্রুমঃ ।

শাৰ্দূলবিক্রীড়িতং বৃত্তম্ ॥১৬॥

পশ্যামীতি । ভূতপূর্বঃ খরস্য তদাখ্যরাচসস্য আলয়ৌ নিবাসৌ যস্মিন্ তৎ তথোক্তং
জনস্থানং পশ্যামি চ পূর্বানতীতান্ বৃত্তান্তান্ খরদূষণাদিभिঃ সহ যুদ্ধাদিঘটনাবলী-
লিত্যর্থঃ প্রত্যক্ষানিব অনুভবামি চ । দর্শনসময় এব অতীতঘটনাবলীনাং প্রত্যক্ষ-
দনুভব ইত্যর্থঃ ।

অব পশ্যামি অনুভবামীতি ক্রিয়াসমুচ্চয়োঃ সমলঙ্কারঃ, তথা অতীতঘটনানাং প্রত্যক্ষায়-
মাণত্বাৎ ভাবিকালঙ্কারশ্চেত্যনয়োরঙ্গাঙ্গিভাবিন সঙ্করঃ । তথা চ সাহিত্যদর্পণঃ—

“অনুতস্য পদার্থস্য ভূতস্যায় ভবিষ্যতঃ ।

যত্‌প্রত্যক্ষায়মাণত্বং তদ্বাবিকমুদাহৃতম্ ॥”

কেচিত্তু প্রত্যক্ষত্বোৎপ্রেচ্চা ইতি বদন্তি ।

ইহার কোন কোন দিকের স্থানগুলি, নীরব ও নিষ্পন্দ, কোন দিকে
জন্তুগণের ভয়ঙ্কর শব্দ হইতেছে, কোন স্থানে ইচ্ছানুসারে নিদ্রিত
বিশালদেহ সর্পগণের নিশ্বাসে অগ্নি জলিতেছে এবং প্রান্তভাগের বিদীর্ণ
ভূগর্ভের ভিতরে অল্প জল রহিয়াছে ; যে প্রান্তভাগে তৃষ্ণার্ত কুকলাসগণ,
বৃহৎসর্পের ঘর্ষজন পান করিতেছে ॥১৬॥

(১) প্রত্যক্ষমিবেতি পাঠান্তরম্ ।

সর্বতোঃলোক্য । সর্বথা প্রিয়ারামা হি বৈদেহ্যাসীত, এতানি
তানি নাম কান্তারাণি, কিমতঃ পরং ময়ানকং স্যাৎ ? । (য)

সাক্ষম্ । ত্বয়া সহ নিবত্স্যামি বনেষু মধুগন্ধিষু ।

ইতি হারমতৈবাসী (১) স্নেহস্তত্স্যাঃ স তাটশঃ ॥১৮॥

পূর্ব ভূত ইতি সূতপূর্বঃ “পঞ্চান্তাঙ্গুতপূর্বাভিধেয়ে চপ্তথ্যে”তি জ্ঞাপকাৎ ভূতশব্দস্য
পূর্বনিপাতঃ ॥১৭॥

(য) সর্বেতি । সর্বতঃ সমন্ততঃ সর্বাসু দিচু ইত্যর্থঃ “সমন্ততস্তু । পরিতঃ
সর্বতো বিপ্বগিত্যপী”ত্যমরঃ । অবারামপদেন বনসাতবসমিপ্রতং তেন প্রিয়ঃ প্রীতিকর আরামো
বনং ত্স্যাঃ সা । দ্বিশব্দোঃস্বধারণে । এতানি দৃশ্যমানানি, তানি যেষু পূর্বং সীতয়া
সহ পৃথ্যিটিতং তানীত্যর্থঃ, কান্তারাণি মহারণ্যানি । অব একাকিনী মম বনদর্শনাৎ
পরং কিং বস্তু ময়ানকং দারুণদুঃখকরত্বেন ভয়ঙ্করং স্যাৎ অপি তু কিমপি নেত্যর্থঃ । যেষু
বনেষু সীতয়া সহ মহামৌদীন ভসণং কৃতবান্ অথ তেষ্বৈব বনেষু সীতাং বিনা কেবল-
সহং ভসামীতি মহাদুঃখকরমেতদिति ভাবঃ ।

ত্বয়েতি । ত্বয়া রামেণ সহ মধুনা পুষ্পরসেন গম্য ইতি মধুগম্বঃ স এষামলীতি
মধুগম্বীনী তেষু, প্রক্ষুটিতনানাকুমুমশালিখিত্যর্থঃ বনেষু নিবত্স্যামি স্যাস্যামি, ন তু ত্বাং
বিনা রাজধান্যামপি স্যাতুমিচ্ছাসীতি ভাবঃ । ইতি এবম্ উক্তেতি শিষ্যঃ, অসী সীতা
হারমত আনন্দং প্রকাশিতবতী । হা ইতি শ্লোকসূচকমব্যয়ম্ । স সত্যঃ সীতায়াঃ স্নেহঃ

ব্রাহ্ম । যেখানে পূর্বের খরের (রাক্ষসের) বাড়ী ছিল, সেই জনস্থান
দেখিতেছি এবং পূর্বের বৃত্তান্তগুলিকে যেন প্রত্যক্ষভাবে অনুভবও
করিতেছি ॥১৭॥

(য) (সকল দিকে দৃষ্টিপাত করিয়া) বনগুলি, সর্বপ্রকারেই
সীতার প্রিয় ছিল; এই সেই সকল মহাবন; ইহার পর কি ভয়ঙ্কর
হইতে পারে ? ।

(১) ইতি চ রমতৈবাসী, ইতি হা রমতে সীতা, ইতীবারমতীবাসী ইতি পাঠান্তরাণি ।

অকিচ্ছিদপি কুর্বাণঃ সৌখ্যৈর্দুঃখান্যপোহতি ।

ততস্য কিমপি দ্রব্যং যো হি যস্য প্রিয়ো জনঃ ॥১৮॥ ✓

স ইব সীতায়াঃ স্নেহ ইব দৃশ্যত ইতি তাড়শ আসীদिति শিষ্যঃ । সীতাস্নেহঃ সীতাস্নেহে ইবাসীদিত্যর্থঃ ।

অথ একস্যৈব স্নেহস্য উপমানীপমেয়ত্বকল্যণাত্ অনন্বয়ীত্বলঙ্কারঃ । “উপমানীপমেয়ত্ব-
মেকস্যৈবত্বনন্বয়” ইতি সাহিত্যদর্পণাত্ । তেন তত্ স্নেহस्याসাধারণত্বং ব্যজ্যত ইত্যলঙ্কারেণ
বস্তুধ্বনিঃ ॥১৮॥

অকিচ্ছিদতি । অকিচ্ছিদপি কুর্বাণঃ কচ্ছিদপি দুঃখনাশোপায়ং ন কুর্বাণীত্বপীত্বার্থঃ
প্রিয়জনঃ, সৌখ্যৈঃ অবলোকনালোপাদিজনিতাভিরবিক্লেবসুখধারাভিরিত্যর্থঃ । দুঃখানি
সংসারক্লেবশান্ অপোহতি নাশয়তি । কথমেতৎ সম্ভবতীত্যাহ, হি যস্মাত্ যো জনী যস্য প্রিয়ঃ
তত্ স জন ইত্যর্থঃ তস্য কিমপি অনির্বচনীয়ম্ অমূল্যং বা দ্রব্যং ধনং সুতরাং তাড়শজন-
লাভেনৈব দুঃখনাশঃ সম্ভবতি, সীতা চ মমৈব প্রিয়জন আসীদिति ভাবঃ ।

অথ অপ্রস্তুতাৎ প্রিয়জনসামান্যাত্ প্রস্তুতস্য সীতারূপবিশেষপ্রিয়জনস্য প্রতীতেরপ্রস্তুতপ্রশংসা-
লঙ্কারঃ, তথা কিচ্ছিদকরণেপি দুঃখনাশোত্পত্তের্বিभावना, সা চ সৌখ্যৈকিত্যুক্তেরূপক-
নিমিত্তা, তথা দুঃখনাশং প্রতি প্রিয়জনস্য অমূল্যধনত্বং হেতুরिति কারণেণ কার্যসমর্থন-
রূপীত্যান্তরন্যাসঃ, তথা প্রিয়ো জনঃ কিমপি দ্রব্যমिति নিরঙ্কং কেবলং রূপকমিত্যেতেষা-
মঙ্কাজ্জিলেন সঙ্করঃ । তথা কুর্বাণ ইত্যনেন সম্বন্ধযোগ্যস্য নঞঃ কিচ্ছিদিত্যনেন যোগাদ্
অভবন্যতসম্বন্ধদোষঃ স চ “কিচ্ছিদপি ন কুর্বাণ” ইতি পাঠেন সমাধেয়ঃ ।

“দ্রব্যং বিত্তং স্বাপত্যং রিক্থমিক্থমং ধনং বসু” ইত্যমরঃ ।

সুখানাং কৰ্ম্মাণি (দর্শনাদীনি) ইতি “গুণবচনব্রাহ্মণাদিভ্যঃ” ইत्यादिना यण् इति
सौख्यानि । तदिति “य आधारेण दधिकरण” मिति वत् द्रव्यमित्यस्य विशेषणत्वेन नपुंसकम् ॥१८॥

(অশ্রুপাতের সহিত) মধুগন্ধসমগন্ধিত বনে আপনার সহিত বাস
করিব ; হায় ! এই কথা বলিয়া সীতা আনন্দ অনুভব করিতেন ; তাঁহার
সেই স্নেহ সেই রকমই ছিল বটে ॥১৮॥

কিছু না করিয়াও, সুখদ্বারাই ছুঃখ নাশ করে ; কারণ, যে বাঁহার
প্রিয় জন, সে তাঁহার নিকট কোন অনির্বচনীয় দ্রব্য ॥১৯॥

शम्बूकः । तदलमेभिर्दुरासदैः । अथैतानि मदकलमयूरकण्ठ-
कोमलच्छविभिरवकीर्णानि पर्थ्यन्ते-(१) रविरलनिविष्ट-नील-
बहल-च्छाय-तरुषण्डमण्डितानि असम्भ्रान्तविविधमृगयूथानि
पश्यतु महानुभावः प्रशान्तगम्भीराणि मध्यमारण्यकानि । (र)

(र) शम्बूक इति । भीषणवनदर्शनजनितीव्रस्य रामस्य विषाद इति भूमेण कीमलवन-
दर्शनेन तं विषादमपनेतुमाह तदलमित्यादि । दुःखेन आसद्यते चक्षुषा गृह्यत इति
दुरासदानि तैरेभिर्वनैरलं विषादभीतिवर्द्धकतया एषां वनानां वर्णनं दर्शनञ्च निष्प्रयोजन-
मित्यर्थः । अथेति वाक्यान्तरारम्भे । महानुभावो महाप्रभावो भवान् एतानि अयवर्त्तानि,
मदकला अव्यक्तशब्दकारिणी ये मयूराः तेषां कण्ठानामिव कीमला स्निग्धा क्विः
कान्तियेषां तैः, पर्थ्यन्तेः परिसरैः शेषभागैरिति यावत् अवकीर्णानि विक्षिप्तानि वेष्टितानी-
त्यर्थः, तथा अविरलम् अनयकाशं घनमिति यावत् यथा तथा निविष्टाः स्थिता अतएव
नीला श्यामला, बहला गाढा च छाया येषां ते तथोक्ता ये तरुणा नवीनास्तारुषण्डा
वृक्षसमूहास्तेर्मण्डितानि, तथा असम्भ्रान्तं भयाभावात् अचकितं विविधानां नानाप्रकाराणां
मृगाणां हरिणानां यथं समूहो येषु तानि, तथा प्रशान्तानि सौम्यानि च तानि गम्भीराणि
दूरवगाहानि अनन्तानि चेति तानि, मध्यमारण्यकानि मध्यवर्त्तानि वनानि पश्यतु ।
शान्तस्निग्धवस्तुदर्शनेन मनसः प्रफुल्लता स्यादिति वक्तुरभिप्रायः ।

“मदकलः । अव्यक्तप्रलापी ।” “बहलः । दृढे” इति च शब्दकल्पद्रुमः । यद्यपि
“कदम्बे षण्डमस्त्रिया”मित्यमरेण पद्मादिसमूह एव षण्डशब्दस्य शक्तिरभिहिता, तथापि
प्राणिसमूहवाचकसङ्गशब्दस्य “क्षेकी व्यञ्जनसङ्गस्य” इत्यादवप्राणिसमूहेऽपि प्रयोगवत्
अजहत्स्वार्थलक्षणा तरुषण्डेत्यत्रापि सामान्यसमूहेऽपि षण्डशब्दस्य प्रयोगः ।

(र) शम्बूक । এই দুর্দৃশ দর্শনের প্রয়োজন নাই ; মহাত্মা এই
মনোহর অথ চ গম্ভীর (অসীম) মধ্যবর্তী বনগুলিকে দর্শন করুন ;
মত্ত ও অব্যক্তশব্দকারী ময়ূরের কণ্ঠের আশ্রয় কোমলকান্তিসম্বিত
প্রান্তভাগদ্বারা এই বনগুলি পরিবেষ্টিত এবং ঘনসন্নিবিষ্ট ও নীলবর্ণ

(১) পর্বতৈরিত্তি ক্বাপি পাঠঃ ।

বহু সমদশকুন্তাক্রান্তবানীরবীকৃত-

প্রসবসুরমিশীতস্বচ্ছতোয়া বহন্তি ।

ফলমরপরিণামশ্যামজম্বুনিকুঞ্জ-

স্বলনমুখরমূরিস্ত্রীতসৌ নির্ভরিল্লয়ঃ ॥২০॥

অপি চ, (ল) দধতি কুহরভাজামত্র মল্লকযূনা-

মনুরসিতগুরুণি স্ত্যানমম্বুল্লতানি ।

শিশিরকটুকষায়ঃ স্ত্যায়তে শল্লকীনা-

মিমদলিতবিকৌর্ণগ্রন্থিনিষ্মন্দগন্থঃ ॥২১॥

ইহেতি । ইহ মধ্যমারণ্যে সমদৈঃ মতৈঃ, শকুন্তৈঃ পশ্চিभिः, আক্রান্তানাম্ উড়ীয
আশ্রিতানাং বানীরবীকৃতাং বেতসলতানাং প্রসবৈঃ পুষ্পৈঃ সুরমীণি সুগন্ধানি, শ্রীতানি
স্বভাষশীতলানি স্বচ্ছানি অতীবনির্মলানি তোয়ানি জলানি যাসাং তাস্তথোক্তাঃ । তথা
ফলমরাণাং ফলসমূহানাং পরিণামেন পকতয়া শ্যামাঃ শ্যামবর্ণা যে জম্বুনিকুঞ্জা ঘনীভূত-
জম্বুবৃক্ষাঃ কাচিত্তদেশা ইত্যর্থঃ, তেषु স্বলনেन প্রতিঘাতেन মুখরাणि শব্দায়মানানি
মূরীণি প্রচুরাणि স্রীতাসি প্রবাহা যাসাং তাস্তথোক্তা নির্ভরিল্লয়ী নথী বহন্তি প্রবহন্তি ।

অত্র স্বভাবোক্তিরলঙ্কারঃ । মালিনী বৃত্তম্ ॥২০॥

(ল) অপি চেতি । অন্যত্র বক্তব্যমস্মীতি শিষ্যঃ ।

দধতীতি । অত্র মধ্যমারণ্যে কুহরভাজা গিরিগহ্বরবাসিনাং মল্লকযূনাং তরুণ-

প্রচুরছায়াশালী বৃক্ষসমূহে পরিশোভিত এবং এই বনসমূহের মধ্যে
নানাবিধ জন্তুসমূহ নির্ভয়ে বিচরণ করিতেছে ।

এই বনের ভিতরে বহুতর নদী প্রবাহিত হইতেছে, মদমত্ত
পক্ষিগণকর্ভুক অধিষ্ঠিত বেতসতলার পুষ্পে ঐ নদীগুলির শীতল ও
নির্মল জল স্নগন্ধি হইতেছে এবং ফলসমূহের পকতাবশতঃ শ্যামবর্ণ
জম্বু-(জাম) বনে প্রতিহত হইয়া ঐ নদীগুলির বহুতর স্রোত, শব্দিত
হইতেছে ॥২০॥

রামঃ । সবাণ্যস্তম্ভম্ । ভদ্র ! শিবাস্তে পন্থ্যানঃ, দেবযানং
প্রতিপদ্যস্ব পুণ্যেভ্যো লোকেভ্যঃ । (ব)

মল্লকানাম্ অনুরসিতেন প্রতিধ্বনিना गुरुणि वर्द्धितानौत्थयः । अस्वकृतानि सनिष्ठैवशब्दाः
शुत्कारशब्दा इति यावत्, शुत्कारस्तु मल्लकानां स्वभावः स्यान् । वर्द्धिं दधति धारयन्ति
शुत्कारशब्दा ब्रह्मन्तः श्रूयन्त इत्यर्थः । शल्लकीनां लताविशेषाणां शिशिरः शीतलः कटुः
कटुरसः कषायः सुरभिश्च इभैर्हस्तिभिः दलिता मर्दिताः अतएव विकीर्णा इतस्ततो
विचिन्ता ये गन्धयः संयुक्तदेशास्तेषां निष्यन्दस्य निर्वासुरसस्य गन्धः स्यादते वर्द्धते हस्तिमद-
गन्धप्रसारादिति भावः ।

अथ अस्वकृतानां वर्द्धिं प्रति अनुरसितगुरुत्वं हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्ग-
मलङ्कारः ।

यौवने बलाधिक्यात् ध्वनेर्দীর্ঘत्वसूचनाय मल্লকযুনামিতি যুবশব্দপ্রয়োগঃ ।

“অস্বকৃতং সনিষ্ঠৈব”মিত্যমরঃ । “কটু তিক্তকষায়াস্ত সৌরভে চ প্রকীৰ্ণিতা”-
ইতি হল্লাযুধঃ । “অষ্টকং শল্লকীলতায়া”মিত্যমরকৌষ্টীকা । শ্লোকদ্বয়মিদমবিকলং
সংহাবীরচরিতে সালতীমাধবে চ দৃশ্যতে । সালিনী বৃত্তম্ ॥২১॥

(ব) রাম ইতি । বাণ্যস্তম্ভেন অশ্রুনিরোধেন সহিত সবাণ্যস্তম্ভম্ আহতিক্রিয়া-
বিশেষণম্ । শম্বকসমীপে অশ্রুপতনে অব্যবহৃত্তালকশম্বকস্য জিজ্ঞাসা স্যাৎ তত-
কথনে চ ধৈর্য্যাপগমেণ লাঘবং স্যাদिति কবেৰ্ভাবঃ ।

পন্থ্যানো গমনমাগাঃ শিবা মঙ্গলকরাঃ সন্ত্বিতি শিষঃ । নির্বিন্ধং তব গমনসম্বি-
ল্যর্থঃ । পুণ্যেভ্যো লোকেভ্যঃ পবিত্রস্থানেভ্যঃ ব্রহ্মলোকেভ্য ইত্যর্থঃ । গন্তুমিতি শিষঃ, দেবযানং
দেববিমানং প্রতিপদ্যস্ব লভস্ব ইत्याশীর্বাদঃ । ত্বং গন্তুমর্হসীতি ভগ্নবন্তরেণ গমনায়
অনুমোদনম্ । “দেবযানং দেববিমানং”মিতি শব্দকল্যদ্রুমঃ ।

(ল) আরও, এই বনে গুহাঙ্কিত যুবক ভল্লকগণের খুসকারের শব্দ,
প্রতিধ্বনিতে বৃহৎ হইয়া, বৃদ্ধি প্রাপ্ত হইতেছে এবং শল্লকীলতার
গ্রন্থিদেশ, হস্তিকর্ডক ভগ্ন হওয়ায় শীতল, কটু এবং স্বাদের তৃপ্তিকর
নির্বাসের গন্ধ বৃদ্ধি পাইতেছে ॥২১॥

শম্বক: । যাবত্ পুরাণব্রহ্মবাদিনমগস্ত্যমৃষিমমিবাণ্ড
শাশ্বতং পদমনুপ্রবিশামি । ইতি নিষ্কান্ত: । (শ)

রাম: । এতত্তদেব হি বনং পুনরদ্য দৃষ্টং

যস্মিন্ভূম চিরমেব পুরা বসন্ত: ।

আরণ্যকাশ্চ গৃহিণ্যশ্চ রতা: স্বধৰ্ম্মে

সংসারিকেষু চ সুখেষু বয়ং রসজ্ঞা: ॥২২॥

(শ) শম্বক ইতি । পুরাণব্রহ্মবাদিনং প্রাচীনং বেদবক্তারং বেদাধ্যাপকমিত্যর্থঃ
অমিবাণ্ড যাবত্ প্রণিপত্যৈবেত্যর্থঃ যাবচ্ছব্দেঃ স্যমবধারণে । শাশ্বতং পদং নিত্যং স্থানং
ব্রহ্মলোকম্ অনুপ্রবিশামি গচ্ছামি । অগস্ত্যসদৃশমহাপুরুষপ্রণামস্য মহাপ্রলজনকত্বাৎ
সমীপবর্তিত্বেন সুলভং তং প্রণামং কঃ পরিত্যজতীতি ভাব: ।

অব ব্রহ্মলোকস্য নিত্যত্বং তত: পতনরাহিত্যরূপং বাধ্যম্ । তথা চ দেবীপুরাণম্—

“সত্যস্তু সপ্তমী লোকো হ্যপুনর্ভববাসিনাম্ ।

ব্রহ্মলোক: সমাখ্যাতি হ্যপ্রতীঘাতলক্ষণ: ॥”

এতদিতি । অয় তদেব এতদ্বনং পুনর্দৃষ্টম্, বনবাসকালি প্রথমম্ এতত্বিতীয়বারং
দৃষ্টমিত্যর্থ: । দ্বিঃশব্দ: পাদপূরণে । যস্মিন্ বনে পুরা বনবাসকালি চিরমেব বহুকালমেব
বসন্তসিষ্টন্তী বয়ং সীতারামলক্ষণা: স্বধৰ্ম্মে স্বধীরারণ্যকগৃহস্থধীর্ধৰ্ম্মো আচারে রতা:,
বন্যফলমূলাদিভোজনবস্ত্রলপরিধানাদযৌ বানপ্রস্থধৰ্ম্মা: অতিথিসত্কারাদযৌ গৃহস্থ-
ধৰ্ম্মাস্তৌ আসক্তা: সন্ত আরণ্যকা বানপ্রস্থ্যশ্রমিণ:, গৃহিণ্যৌ গৃহস্থা:, সংসারিকেষু সংসারি-
ভোগ্যেষু সুখেষু চ অঙ্গনালিঙ্গনমাতৃবাত্‌সল্যানুভবাदिषু রসজ্ঞা: আস্থাदानুভবকারিণ্য
অভূম ভূতবন্ত: স্ম: । একস্যা: সীতায়া অমাবেন তেষাং কিমপি সম্মতি নাস্তীতি ভাব: ।

(ব) রাম । (অশ্রুনিরোধের সহিত) ভদ্র ! তোমার পথ মঙ্গলময়
হউক এবং পবিত্র লোকে যাইবার জন্ত তুমি দেববিমান লাভ কর ।

(শ) শম্বক । প্রাচীন বেদবক্তা অগস্ত্যমুনিকে অভিবাদন করিয়া
সনাতন ব্রহ্মলোকে প্রবেশ করি । (এই বলিয়া চলিয়া গেল ।)

अपि च, (ष) एते त एव गिरयो विरुवन्मयरा-

स्तान्येव मत्तहरिणानि वनस्थलानि ।

आमञ्जुवञ्जुललतानि च तान्यमूनि

नौरन्धनील-(१) निचुलानि सरित्तटानि ॥२३॥

अत्र वनवासरूपं कार्यं कुर्वतां रामादीनां गृहस्थत्वादिकार्यकरणं देवादिति
“गृहिणी सचिवः सखी मिथ” इति साहित्यदर्पणोदाहृतवत् विशेषालङ्कारः । तथा च
साहित्यदर्पणः—

“यदाधेयमनाभारमेकज्ञानेकगोचरम् ।

किञ्चित् प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्य तरस्य वा ।

कार्यस्य करणं देवादिशेषस्त्रिविधस्ततः ॥”

पादपूरणमात्रप्रयोजनेन हिशब्दप्रयोगात् निरर्थकलक्ष्यः, स च “एतत्तदेव विपिनं
पुनरप्य दृष्ट”मिति पाठात् समाधेयः ।

अनप्रस्थगृहस्थधर्मावुक्तौ गरुडपुराणे । यथा—

“भूमौ मूलफलाश्लिषं स्वाध्यायस्तप एव च ।

संविभागी यथान्यायं धर्माऽयं वनवासिनः ॥” इत्यादिः ।

“पञ्चमस्य महायज्ञैः श्रद्धधानी यजेदिह ।

देवतातिथिशिष्टाशौ नियतो वेदकर्मसु ॥” इत्यादिः ।

“आसादे च रसं प्राहु”रिति शब्दार्णवः ॥२२॥

(ष) अपि चेति । अपि च अन्यत्वेत्यर्थः, ब्रवीमीति शेषः ।

एत इति । विरुवन्तः शब्दायमाना मयूरा येषु ते, एते दृश्यमानाः त एव पूर्वदृष्टा

राग । एहे सेहे वनकेहे पुनराय आज देखिलाय ; आगरा पूर्वे
ये वने दीर्घकाल वास करतः, स्व स्व धर्मे रत थाकिया, वानप्रस्थावनशी,
ग्रहश्च एवं सांसारिक समस्त सुखे रसाभिज्ञ छिलाय ॥२२॥

(१) नीप इति पाठभेदः ।

मेघमालेव यश्चायमारादपि विभाव्यते ।

गिरिः प्रस्रवणः सोऽयं यत्र गोदावरी नदी ॥२४॥

एव गिरयः पर्वताः, तथा मत्ता हर्षदृष्टा हरिणा येषु तानि, तान्येव पूर्वदृष्टान्येव वन-
स्थलानि । आमञ्जयः अतिमनीहरा वज्रुला अशोकवृक्षा लताश्च येषु तानि, तथा
नीरन्ध्रा निरवकाशा घनाः नीलाः श्यामलाश्च निचुला वेतसा येषु तानि पूर्वदृष्टानि
अमूनि दृश्यमानानि सरित्तटानि नदीतीराणि । सर्वत्र सन्तीति क्रिययान्वयः ।

अतएवात्र तुल्ययोगितालङ्कारः । न चात्र सन्तीत्यनुक्त्या न्यूनपदत्वदोष इति वाच्यं
वामनादिभिरस्तीत्यध्याहारादौ तद्दोषस्थानङ्गीकारात् ।

“वज्रुली वज्रुलोऽशोके” इत्यमरः । “वाणीरे कविभेदे स्यान्निचुलः स्थलवेतस” इति
शब्दार्णवः ।

पूर्वशोके अत्र च वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२३॥

मेवेति । अयं यः मेघमालेव आरादपि दूरादपि विभाव्यते पर्वतत्वेन बुध्यते ।
सोऽयं प्रस्रवणी नाम गिरिः पर्वतो विद्यत इति शेषः । यत्र पर्वते गोदावरी नदी
अस्तीति शेषः । यस्य पाददेशे प्रवहतीत्यर्थः ।

अनोपमालङ्कारः । न चात्र मेघमालेति स्त्रीलिङ्गत्वात् “सुषेव धवलश्चन्द्र” इत्यादिवङ्ग्य-
प्रक्रमत्वदोष इति वाच्यं “यत्र लिङ्गवचनभेदेऽपि न साधारणधर्मस्थान्यथाभावस्तत्र न दोषः ।
यथा “सुखं चन्द्र इवाभाती”ति दर्पणकारोक्तः सुष्ठुत्वात् ।

“आराददूरसमीपयो” रित्यमरः ॥२४॥

(घ) आरंभ, शङ्काश्रयान-मयूर-समन्वित सेहै सकल पर्वतहै এই ;
मत्तहरिणयुक्त सेहै वनभूमिहै এই এবং मनोहर अशोकवृक्ष ও বজ্রতর
লতায়ুক্ত এবং ঘন ও নীলবর্ণ বেতসলতাসমন্বিত সেহৈ সকল নদীতীরহৈ
এই ॥২৩॥

মেঘমালার আয় এই যাহাকে দূর হইতেও পর্বত বলিয়া বুঝা
যাইতেছে; এই সেই প্রস্রবণপর্বত, যাহাতে গোদাবরী নদী রহিয়াছে ॥২৪॥

अस्यैवासीन्नहति शिखरे गृध्रराजस्य वास-
स्तस्याधस्ताद्वयमपि रतास्तेषु पर्णोदजेषु ।

गोदावर्याः पयसि विनतश्यामलानोकहन्त्री-(१)

रन्तः कूजन् मुखरशकुनो यत्र रम्यो वनान्तः ॥२५॥

आ, तदत्रैव सा पञ्चवटो, यत्रातिचिरनिवासेन विविध-
विश्रम्भातिप्रसङ्गसाक्षिणः प्रदेशः, प्रियायाः प्रियसखी च वासन्ती

अस्येति । अस्यैव प्रखण्डस्य महति शिखरे विशाले शृङ्गे गृध्रराजस्य पक्षिणोऽस्य
जटाघुष इत्यर्थः वास आसीत्, तस्य शृङ्गस्य अधस्तात् निम्नदेशे नीचस्थितेऽल्पवृक्षेषु
पूर्वाश्रितेषु पर्णोदजेषु पत्रनिर्मितकुटीरेषु वयमपि सौतारामलक्षणाः रताः आसक्ताः स्थिता
इति यावत् । यत्र निम्नदेशे गोदावर्या नद्याः पयसि जले विनतानां फलभारिणावनतानां
जलपर्यन्तपतितानामित्यर्थः श्यामलानां श्यामवर्णानाम् अनीकहानां वृक्षाणां श्रीः श्रीभा
यस्मिन् स तथोक्तः, तथा मुखराः शब्दायमानाः शकुनाः पक्षिणो यत्र सः, अतएव अन्तर्मध्ये
कूजन् शब्दं कुर्वन्निव स्थितः, रम्यो मनोहरः वनान्तः वनस्वरूपं वनमिति यावत्,
वियत इति शेषः ।

अत्र प्राणिकार्त्तव्यस्य कूजनस्य वनेन कर्तुमशक्यत्वात् कूजन्निवेत्यर्थो वाच्यः तेन भावामि-
मानिनी प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

“गृध्रराजः । जटाघुपची”ति शब्दकल्पद्रुमः । “अनीकहः कुठः सालः पशाली
दुद्रुमागमाः ।” “अन्तः स्वरूपे नाग्नि ना” इति चामरः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥२५॥

इहारइ वृहत् शृङ्गे पक्षिराज जटाघुष वास छिल; ताहार नीचे
आमराओ सेइ सकल पर्णशालाअ अवस्थित छिलाग; येथाने फलेर भारे
गोदावर्यीर जलपर्याप्त अवनत शामवर्ण वृक्षसमूहेर शोभा प्रकाश पाईत
एवः येथाने मनोहर वनप्राप्ते पक्षिगण शब्द करित; ताहाते ई
वनप्राप्तइ येन भितरे शब्द करित बलिग्रा बोध इहैत ॥२५॥

(१) वितत इति पाठान्तरम् ।

নাম বনদেবতা প্রতিবসতি, তত্ কিমিদমাপতিতময়
রামস্য (১) ? । সম্মতি হি—(স)

চিরোদ্বৈগারম্ভী (২) প্রস্তুত ইব তীব্রো বিঘরসঃ

কুতশ্চিত্ সংবেগান্নিহিত ইব (৩) শল্যস্য শকলঃ ।

ব্রণো রুদ্রগ্রন্থিঃ স্ফুটিত ইব হৃদ্মৰ্ম্মণি পুন-

র্ঘনীভূতঃ শ্লোকো বিকলয়তি সম্মুচ্ছ্যতি চ (৪) ॥২৬॥

(স) আ ইতি । আ ইতি স্মরণসূচকমব্যয়ম্ । অত্রৈষ দেশে । যত্বপঞ্চক্যাম্
অতিচিরনিবাসেন অতিদীর্ঘকালাবস্থ্যানেন । একত্র দীর্ঘকালাবস্থ্যানেন হি তত্স্থান-
স্যাবস্থ্যাসম্যক্ পরিজ্ঞাতা স্যাৎ সুতরাং তত্র বিষম্মাতিপ্রসঙ্গস্য সম্ভব ইতি ভাবঃ ।
বিষম্মনে ফলমূলাদ্যাহরণার্থং লক্ষণেন বহুকালিকং দূরপ্রস্থানং কৃতম্ অন্যে ষাঙ্গাগমনা-
সম্ভবেন দর্শনাসম্ভব ইতি বিশ্বাসেন, যে অতিপ্রসঙ্গাঃ স্বচ্ছন্দপ্রেসালোপবিহারাদীনামন্য-
প্রসক্তয়ঃ প্রচুরসম্বন্ধা ইতি যাবত্ তে বিষম্মাতিপ্রসঙ্গাঃ । বিবিধানাং নানাপ্রকারাণাং
বিষম্মাতিপ্রসঙ্গানাং সাক্ষিণো দ্রষ্টারঃ প্রদেশাঃ স্থানানি সন্তীতি শিষঃ । তত্ তস্মাত্ অথ
রামস্য ইদং কিম্ আপতিতম্ উপস্থিতং সীতয়া সহ পূর্বদৃষ্টানাম্ এতেষাম্ অথ তাং বিনা
एकाकिनी मम दर्शनं महादुःखकारणमिति भावः । तत् दुःखं प्रकाशयति सम्मति
हीत्यादिना । हि तथाहि ।

“আ প্রমুখ্যং স্মৃতৌ বাক্যে ।” “সমৌ বিষম্মবিশ্বাসা”বিতি চামরঃ ।

চিরোদ্বৈগেতি । চিরং বহুকালস্থ্যায়িনম্ উদ্বৈগং হৃদ্যোদ্বৈলনং মনোযন্তল্যামিতি যাবত্

(স) ও! তা এইখানেই সেই পঞ্চবটী ; যে পঞ্চবটীতে দীর্ঘকাল
বাস করায় বিশ্বাসবশতঃ নানাবিধ অতিরিক্ত ঘটনার সাক্ষীস্থানগুলি
রহিয়াছে এবং প্রিয়তমা সীতার প্রিয়সখী বাসন্তীনায়ে বনদেবতা বাস
করেন । তা, রামের আজ এ কি উপস্থিত হইল ? । এখন—

(১) রামহতকল্যেতি কাপি পাঠঃ । (২) চিরোদ্বৈগারম্ভীতি পাঠান্তরম্ ।

(৩) চলিত ইব, প্রচল ইব ইতি পাঠভেদৌ । (৪) নূতন ইতি কাপি পাঠঃ ।

তথাপি পূর্ব সুহৃদো ভূমিভাগান্ পশ্যামি । নিরুপ্য । অহো !
অনবস্থিতো ভূমিসন্নিবেশঃ । তথাহি—(হ)

পুরা যত্র স্রোতঃ, পুলিনমধুনা তত্র সরিতাং,

বিপর্যাসং যাতো ঘনবিরলভাবঃ চিত্তিরুহাম্ ।

বহৌর্দৃষ্টং কালাদপরমিব মন্যে বনমিদং

নিবেশঃ শৈলানাং তদিদমিতি বুদ্ধি' দ্রুতয়তি ॥২৩॥

আরম্ভে উত্পাদয়তীতি চিরীড়গারম্ভী তীব্র অলুপ্যো বিধরসঃ বিধদ্রবঃ প্রসূত ইব, তথা
শল্যস্য শঙ্কীঃ শকলঃ খণ্ডঃ কুতস্থিত্ অনির্বচনীয়াত্ সংবেগাত্ নিহিত ইব হৃদয়ে
নিখাত ইব, তথা হনুম্মণি হৃদয়মধ্যদেশে রুদ্রয়ন্তিঃ উত্পন্নসন্নিঃ বহুমূল ইতি যাবত্
বণঃ স্কোটকঃ স্কুটিতঃ বিদীর্ণ ইব, শোকঃ অতীতসীতাস্মৃতিঃ পুনর্বচনীয়তঃ সন্, কালীন
বিলীনপ্রায়োপি উদ্বোধকতত্তত্স্থানদর্শনাदिना সান্দ্ৰতাং প্রাপ্তঃ সন্ বিকলয়তি ব্যাকুলী-
করীতি সম্মুচ্ছ'য়তি সৌহ' প্রাপয়তি চ সামিতি শিষঃ ।

অত্র তিসৃণাং ক্রিয়োৎপ্রেচ্চাণাং মিথো নৈরপেক্ষ্যেণ সংঘটিতঃ তথা বিকলয়তি সম্মুচ্ছ'য়তী-
ত্যনেকক্রিয়योঃ শোক ইত্যেককর্তৃকত্বাৎ দীপকচ্ছালঙ্কারঃ ।

“গুণে রাগে দ্রবে রসঃ ।” “বা পুংসি শল্য' শঙ্কু'র্না” ইতি চামরঃ । শিখরিণী বৃত্তম্ ॥২৪॥

(হ) ননু শীকৌদীপকত্বাদিতেষাং দর্শনং ন ক্রিয়তামিত্যাহ তথাপীতি । যদপি
এতেষাং দর্শনং শীকৌদীপকং তথাপীত্যর্থঃ । পূর্ব সুহৃদঃ সুহৃদ ইব পুরা প্রিয়াচরণকারিণ
ইত্যর্থঃ । নিরুপ্য সর্বতো বিশিষ্টেণাবলোক্য । অহীশব্দঃ আশ্চর্য্য' । ভূমিসন্নিবেশঃ অস্ব
স্থানস্বাবস্থা অনবস্থিতঃ পূর্বতো বৈষম্য' প্রাপ্তঃ । বৈষম্য' সমর্থয়তি তথাহীতি ।

বহুকাল যাবৎ অধীরতাজনক তীব্র বিষদ্রব যেন বিস্তৃত হইয়া
পড়িতেছে ; শল্যের (পেরেকের) খণ্ড যেন অনির্বচনীয় বেগে হৃদয়ের
ভিতরে নিবেশিত হইতেছে ; হৃদয়ের মর্ম্মস্থানে বহুমূল ব্রণ যেন বিদীর্ণ
হইতেছে এবং শোক প্রগাঢ় হইয়া, আমাকে বিকল করিয়া তুলিতেছে
এবং মুর্ছিত করিবার উপক্রম করিতেছে ॥২৬॥

পুৱিতি । পুৱা সীতযা সছাবস্থানকালি যব সরিতাং নদীনাং স্রোতঃ প্রবাহঃ আশীদিতি
শ্রীষঃ, অধুনা তব স্থানি পুলিনং জলাদুত্থিতং ষালুকাময়ং তটং জাতমিতি শ্রীষঃ । তথা
চিত্তিরুহাং বৃক্ষাণাং ঘনবিরলভাবঃ বিপর্যাসং বৈপরীত্যং যাতঃ । যব বৃক্ষা ঘনা আসন্
তব বিরলা जाताঃ, যব চ বিরলা আসন্ তব ঘনা जाता इत्यर्थः । অতএব বহ্নেঃ
কালাত্ প্রভূতসময়াৎ পরমিতি শ্রীষঃ দৃষ্টম্ ইদং বনম্ অপরমিব তদ্বিন্নং বনমিব মন্থে
অনুभवामি । ননু তদেবেদং বনমিতি নিশ্চয়ে কো হেতুরিত্যাহ শ্রীলানাং প্রসঙ্গাदि-
পৰ্বতানাং নিবেশঃ অবস্থানম্ ইদং তৎ বনমিতি বুদ্ধিঃ দ্রষ্টয়তি দৃঢ়াং करोति निश्चयज्ञानं
जनयति । तरुनद्यादीनामन्यथाभावेऽपि पूर्वं दृष्टश्रीलानामनन्यथाभावात् 'तदेवैतत्' वनमिति
मम निश्चय इति भावः । इदन्त्वावच्छिन्नपक्षकं तदनन्तसाध्यकं पूर्वं दृष्टतत्तच्छैलदर्शन-
साधनकं समेदमनुमानमभ्यान्तं ह्रीत्वाभासाभावादिति वा भावः ।

অব অপরবনবজ্ঞানং প্রতি पूर्वाह्नैवाक्यद्वयं हेतुरिति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्ग-
मलङ्कारः, तथा “मुखमेषीदृशो भाति पूर्णचन्द्र इवापर” इति साहित्यदर्पणीदाहृतवत्
भावभिमानिनी वाच्या द्रव्योत्प्रेक्षा, तथा तदलङ्कारकतविच्छित्तिवशात् तत्तच्छैलदर्शनरूप-
साधनान्तदनन्तप्रकारकज्ञानरूपसाध्योपपत्त्या अनुमानालङ्कारश्चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः ।

“तीयोल्लितं” तत्पुलिनम् । “प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभं बहुलं बहु” इति चामरः ।
बहुशब्दो द्विविधः, संख्यावाचकः प्रचुरवाचकश्च, तव संख्यावाचकत्वात् नित्यं बहुवचनं
स्यात्, प्रचुरवाचकत्वात् एकवचनमपि ; तेन बह्विरिति प्रयोगः साधुः । न्यायकुसुमाञ्जलावपि
“किं बहुना, यं कारवोऽपि विश्वकर्मेत्युपासते” इत्याद्यन्यत्रापि एकवचनं दृश्यते ।

शिशुरिणी वृत्तम् ॥२७॥

(হ) তথাপি, পূৰ্বেবকু স্থানগুলিকে দেখি । (দেখিয়া) ওহে !
স্থানের অবস্থার বৈষম্য হইয়া পড়িয়াছে । তাহাই দেখাইতেছি—

পূৰ্বে যেখানে শ্রোত ছিল, এখন সেখানে নদীর চরা হইয়াছে ;
বৃক্ষসমূহের ঘনভাব ও বিরলভাব বৈপরীত্য প্রাপ্ত হইয়াছে (পূৰ্বে গাছগুলি
যেখানে ঘন ঘন ছিল এখন সেখানে ফাঁক ফাঁক হইয়াছে এবং যেখানে
ফাঁক ফাঁক ছিল, এখন সেখানে ঘন ঘন হইয়াছে) ; সুতরাং বহুকালের

হন্ত ! পরিহরন্তমপি মামিতঃ পঞ্চবটীস্তু হো বলাদপকর্ষ-
তীব । সঙ্করণম্ । (চ)

যস্যাং তে দিবসাস্তয়া সহ ময়া নীতা যথা (১) স্বে গৃহে
যত্‌সম্বন্ধিকথ্যামিরিব সততং দৌর্ঘ্যমিরাস্থ্যোযতে ।

একঃ সম্प्रতি নাশিতপ্রিয়তমস্তামদ্য রামঃ কথং

পাপঃ পঞ্চবটীং বিলোকয়তু বা, গচ্ছত্বসম্ভাব্য বা ? ॥২৮॥

(চ) হন্তেতি । হন্ত খেদে । পরিহরন্তমপি পরিত্যজন্তমপি, পঞ্চবটীং বিহায়
গচ্ছন্তমপৌত্যর্থঃ । অপকর্ষতীব পরাবর্ত্যতীব ইতি ক্রিয়োৎপ্রেছা । স্বৈরবিহারস্থললাত-
ডমাং বিহায় গন্তুং নেচ্ছা ভবতীতি ভাবঃ । সঙ্করণং সশোকম্ ।

যস্যামিতি । যস্যাং পঞ্চবটীং স্বে গৃহে যথা, স্বকীয়রাজধান্যামিব ময়া তথা
সীতয়া সহ তে বনবাসকালীনা দিবসা নীতা অতিবাহিতাঃ, তথা দৌর্ঘ্যমিঃ ঘটনানাং
বাহুল্যেন বিস্তৃতাभिঃ যত্‌সম্বন্ধিকথ্যামিঃ যত্‌পঞ্চবটীবিষয়কালাপৈরিব ন তন্যকথোপ-
কথ্যৈরিত্যর্থঃ সততম্ আস্থ্যোযতে স্থিতম্ অযৌধ্যায়াং ময়া সীতয়া চেতি শ্রেষঃ । সম্प्रতি
নাশিতা নির্বাসনেন বিনাশং প্রাপিতা প্রিয়তমা সীতা যেন স তথোক্তঃ, অতএব পাপঃ পাপাত্মা
একৌ রামঃ অদ্য তাং পঞ্চবটীং কথং কেন প্রকারেণ বা বিলোকয়তু দারুণশোকেণ বিদীর্ণ-
হৃদয়লাদিকস্য মম পঞ্চবটীদর্শনমসম্ভবমেवेতি ভাবঃ । তথা অসম্ভাব্য অবস্থানেন অসমা-
হৃত্য কথং বা গচ্ছতু, যা কিল তদানীসাথ্যোঃ পরমসুখহিতুরাসীত্ কেবলাবস্থানেনাপি সতাং
পঞ্চবটীমসমাহৃত্য গমনং নিতান্তকৃতঘ্নতাজনকমিতি মহাব্যাकुলীঃ স্তম্ভিত ইতি ভাবঃ ।

পর দৃষ্টে এই বনটী যেহে অগ্নি বন বলিয়া মনে করিতেছি; তবে পর্বতগুলির
অবস্থানই এই সেই বন এইরূপ ধারণাকে দৃঢ় করিতেছে ॥২৭॥

(ক্ষ) হায় ! পরিত্যাগ করিয়া যাইতে লাগিলেও, পঞ্চবটীর স্নেহই
যেন আমাকে এইখানে আকর্ষণ করিয়া রাখিতেছে । (শোকের সহিত)

নিজ গৃহের ছায় যে পঞ্চবটীতে আমি সীতার সহিত সেই সকল
দিন অতিবাহিত করিয়াছিলাম এবং যে পঞ্চবটীর বিস্তৃত কথা

(১) পুনরিতি পাডান্তরম্ ।

प्रविश्य शम्भूकः । जयति देवः । देव ! भगवानगस्त्यो मत्तः
श्रुतभवत्सन्निधानस्त्वामाह — परिकल्पितविमानावतरणमङ्गला
प्रतीक्षते वत्सला लोपामुद्रा सर्वे च (१) महर्षयस्तदेहि,
सम्भावयास्मान् ; अथ प्रजविना पुष्पकेण स्वदेशमुपसङ्गम्याश्व-
मेधाय सज्जो भविष्यसीति । (क)

अथ प्रथमपादे श्रौतौ उपमा, तथा च राजधान्यामिव पञ्चवय्यां सुखसञ्चार आसीदिति
वस्तु व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । तथा पापित्वं प्रति नाशितप्रियतमत्वं हेतुरिति
पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्च अनयोः परस्परनैरपेक्ष्येण स्थितेः संस्थापितः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२८॥

(क) प्रविश्येति । मत्तः मत्, मम सुखादित्यर्थः 'श्रुतं' भवतः सन्निधानं येन सः ।
परिकल्पितानि आयोजितानि विमानावतरणमङ्गलानि विमानादवतरणकालोचितमङ्गल-
सूचकधान्यदूर्वादीनि यथा सा । वत्सला त्वां प्रति स्नेहवती । प्रतीक्षते तव दर्शनायाव-
तिष्ठते । महर्षयश्च प्रतीक्षन्ते इत्यर्थः । तत्तस्मात् तव दर्शनाय तेषामायहातिशया-
दित्यर्थः । अस्मान् सम्भावय आगमनेन समाद्रियताम् । अथ अस्मात्सम्भावानानलं
प्रजविना महावेगवती । अस्माकं सम्भावनायां यावत् कालक्षयो भवेत् पुष्पकस्य किञ्चिदधिक-
वेगस्थापनेन स पूर्णो भवेदिति भावः । सज्ज उद्युक्तः । इति इत्यन्तम् आहित्यर्थः ।

निम्नाहै सर्वदा आगमरा अयोधाय रक्षिष्यामि ; आज पापात्मा राम प्रियतमा
सीताके नष्ट करिष्या, एकाकी एतन सेहै पक्षवटीके कि करिष्या देखे
एवं कि करिष्याहै वा आदर ना करिष्या वाय ? ॥२८॥

(क) शम्भूक । (प्रवेश करिष्या) महाराज जय हट्टक । महाराज !
भगवान् अगस्त्य, आमार निकट आपनार सन्निधान श्रवण करिष्या,
आपनाके एहि कथा बलिष्याछैन ये—अश्वेशालिनी लोपामुद्रा (अगस्त्यार
श्री) विमान हईते अवतरण करिबार माङ्गलिक द्रव्य आयोजन करिष्या,

(१) आगस्त्यायन इति पाठभेदः ।

রামঃ । যথাজ্ঞাপয়তি ভগবান্ । (খ)

শম্বকঃ । ইতস্তর্হি দেবঃ প্রবর্ত্যতু পুষ্পকম্ । (গ)

রামঃ । ভগবতি ! পঞ্চবটি ! গুরুজনানুরোধাত্ চক্ষু-
মতিক্রমো রামস্য । (ঘ)

শম্বকঃ । দেব ! পশ্য পশ্য—

কূজতকুঞ্জকুটোরকৌশিকঘটাস্তুত্কারবত্কীচক-(১)

স্তম্বাডম্বরমুকমৌকুলিকুলঃ ক্রীচ্ছাবতোঃ্যং গিরিঃ ।

এতস্মিন্ প্রচলাকিনাং প্রচলতামুদ্বিজিতাঃ কূজিতৈ-

রুদ্বল্লন্তি পুরাণচন্দনতরুস্কন্ধে শু (২) কুম্ভীনসাঃ ॥২৫॥

(খ) রাম ইতি । ভগবান্গম্যো যথাজ্ঞাপয়তি তথৈব করীমৌল্যর্থঃ ।

(গ) শম্বক ইতি । তর্হি অগস্ত্যাজ্ঞানুরূপকর্তব্যত্বে সতি ইতঃ অস্মিন্ পথি,
পুষ্পকং বিমানং প্রবর্ত্যতু চালয়ন্তিত্যর্থঃ ।

(ঘ) রাম ইতি । নানামুনিজননিবাসাত্ সাহায্যপ্রাপ্তয়েন পঞ্চবত্যাঃ ভগবতীতি
সম্বোধনম্ । সাহায্যপ্রাপ্তীতি তদর্থঃ । অতিক্রমঃ সম্ভাবনায়াঃ অকরণম্, চক্ষু-
স্বতাম্ । অগস্ত্যাদিশাঈবায়মতিক্রমো ন লিচ্ছাত ইতি ভাবঃ ।

তোমার প্রতীক্ষা করিতেছেন এবং সকল মহর্ষিরাও প্রতীক্ষা করিতেছেন ;
অতএব আইস, আমরাদিগকে সমাদৃত কর, তাহার পর বেগবান্ পুষ্পকে
স্বদেশে যাইয়া অশ্বমেধযজ্ঞের জন্ত প্রস্তুত হইবে ।

(খ) রাম । ভগবান্ যাঁহা আদেশ করিয়াছেন (তাঁহাই করি ।)

(গ) শম্বক । তাঁহা হইলে এই দিকে পুষ্পক সঞ্চালিত করুন ।

(ঘ) রাম । মায়াশালিনি ! পঞ্চবটি ! গুরুজনের অনুরোধে
রামের এই অতিক্রম ক্ষমা করুন ।

(১) কূজতকুঞ্জ ইতি কাপি পাঠঃ । (২) রীহিণ্যতরুস্কন্ধে ইতি পাঠান্তরম্ ।

কুজদিতি । কুজং লতাযাচ্ছাদিতস্থানমেব কুটীরং চুদ্রগৃহং তব স্থিতা; কৌশিক-
ঘটা: পেচকসমূহা: । কুজন্তীনাং শব্দাঃ সমানানাং কুজকুটীরকৌশিকঘটানাং যৌ গুত্কার:
'সুত্' ইত্যেবং শব্দ: তদ্বিশিষ্টা: যৌ কৌচকস্তম্বা: বংশগুচ্ছা: (বংশভাঙ) তেষাম্ ষাড়ম্বরেণ
উচ্চরবেণ মূকং ভয়েন নি:শব্দং মৌকুলিকুলং কাকসমূহৌ যস্মিন্ স: তথোক্ত:, অথ কৌচা
(কৌচবকী) অস্ম্যাস্তীতি কৌচাবান্ স এবমিতি প্রজ্ঞাদিত্বাৎ স্বার্থে'ঽণ্ কৌচাবতৌ নাম
গিরি: পর্বতৌ বিদ্যত ইতি শিষ: । কুজৌ তিষ্ঠন্ত: পেচকা রুশন্তি, বংশস্তম্বপ্রতিহতপ্রতিশ্বনি-
শ্রবণেন ভীতা: কাকা যব নি:শব্দাস্তিষ্ঠন্তীতি নিষ্কর্প: । এতস্মিন্ গিরৌ প্রচলতামিতস্তৌ
ভ্রমতাং প্রচলাকিনাং ময়ূরাণাং কুজিতৈ: উর্জজিতা: ভীতা: সন্ত: কুম্বীনস: ক্রুরমপা:
পুরাণচন্দনতরুস্তম্বেষু জৌর্ণচন্দনবৃক্ষাণাং প্রকাণ্ডদেশিষু শাখৌদগমস্থানেষ্বিতি যাবৎ
উল্লিখন্তি পলায়নায়ম্ উচ্চিন্তি । নানাবিধজন্তুনিবাসী'ঽয়ং গিরিরিতি ভাব: ।

অত্র কুজকুটীরেত্যত্র নিরঙ্গং কেবলং রূপকম্, তথা মানবগতমূকত্বং বর্ণাত্মকশব্দ-
রাহিত্যং পশুপদ্যাঃদিগতমূকত্বঞ্চ খন্যাত্মকশব্দরাহিত্যম্ ; কিন্তু একমূকশব্দে ন তথীরমে-
দাখ্যবসায়াত্ "বিশ্লেষদু:খাদিব বজ্রমৌন"মিতি সাহিত্যদ্রপংগোদাহৃতবত্ অতিশয়োক্তি:,
প্রধানালঙ্কারস্য স্বभावोक्तिरित्यেतेषাম্ অঙ্গাঙ্গিভাবেন সম্ভব: । বচনপ্রাসংগ্য শব্দালঙ্কার: ।

"কুটীরং চুদ্রবেশ্ম স্যা"দিতি জটাপর: । "মহেন্দ্রগুগ্মুললুক্যলগাধিষু কৌশিক: ।"
"বেণব: কৌচকাস্তিস্যুর্বেস্বনন্তপ্রলীড়তা" ইতি চামর: । "মৌকুলি: কাক:" ইতি
শব্দকল্যদ্রুম: । "ষাড়ম্বরেণ দপং স্যাৎ শব্দে তুর্থে'ঽস্মিনে'পি চ" ইতি রত্নকোষ: ।
"প্রচলাকিসিলাপাঙ্গশিখাবলগতব্রতা" ইতি তিকাণ্ডশিষ: । "কুম্বীনস: ক্রুরমপে" স্ত্রিয়া
লবণমাতরি" ইতি মেদিনী ।

এতাদৃগনেকপ্রচলিতশব্দাধীগাৎ গমীরচিন্তয়া বহুনা কালেন নিতান্তকটে'ন চ
প্রসূতী'ঽয়ং শ্লোক ইত্যনুমৌষতে । শার্দূলবিকীড়িতং বচনম্ ॥২৫॥

শম্বকু । মহারাজ ! দেখুন দেখুন—

এই ক্রৌঞ্চাবতনামে পর্বত দেখা যাইতেছে ; ইহার কুঞ্জরূপ ক্ষুদ্র
গৃহে অব্যক্তশব্দকারী পেচকগণের "ঘুং ঘুং" শব্দ সমন্বিত বংশস্তম্বের
উক্ত শব্দে কাকগণ নীরব হইয়া রহিয়াছে, এবং এই পর্বতে ইতস্তত:

अपि च, (ङ)

एते ते कुहरेषु गद्गदगद्गद्गोदावरीवारयो

मेघालम्बितमौलिनोलशिखराः (१) क्षीणीभृतो दक्षिणाः ।

अन्योऽन्यप्रतिघातसङ्कुलचलत्कल्लोलकोलाहलै-

रुत्तालास्त इमे गभीरपयसः पुण्याः सरित्सङ्गमाः ॥३०॥

(ङ) अपि चेति । अपि च अन्यच्च वर्ण्यते इति शेषः । इत्यादावपि समुच्चये ।

एत इति । कुहरेषु गुहासु गद्गदं तादृग्यक्तशब्दं यथा स्यात्तथा नदन्ति शब्दाय-
सानानि गोदावर्या नद्या वारीणि जलानि येषु ते तथोक्ताः, तथा मेघैरालम्बिता आश्रिता
मौल्यो मल्लकानि येषां ते, अतएव नीलानि शिखराणि येषां ते, नानाधातुभिर्विचित्रशृङ्गा
अपि प्रधानतो मेघवर्णपातात् नीलवर्णत्वेन प्रतीयमानशृङ्गा इत्यर्थः ते प्रसिद्धा एते
दृश्यमाना दक्षिणाः भारतवर्षस्य दक्षिणदिग्वर्तिनः क्षीणीभृतः पर्वताः विद्यन्त इति
शेषः । अन्योऽन्यं परस्परं यः प्रतिघात आघातस्तेन सङ्कुलम् उच्छुङ्कुलं यथा स्यात्तथा
चलन्तो ये कल्लोला महातरङ्गास्तेषां कोलाहलैः सकीर्णशब्दैः उत्तालाः कराला भीषणा
इति यावत् गभीरपयसः अगाधसलिलाः, पुण्याः पवित्राः, ते प्रसिद्धाः, इमे दृश्यमानाः,
सरित्सङ्गमाः नदीसंयोगाः संयुक्तनद्या इत्यर्थः विद्यन्त इति शेषः ।

अतः शृङ्गाणां स्वकीयनानावर्णपरित्यागेन मेघालम्बितमौलित्वनिबन्धननीलगुणग्रहणात्
तद्गुणालङ्कारः । तथा “वरीवारयोः” “क्षीणीक्षिणयो”श्च सङ्गतसाभ्यात् द्वैकानुप्रासः,
तथा प्रथमे पादे दकाराणाम्, द्वितीये लकाराणाम्, तृतीयेऽपि च लकाराणामसङ्गतं साभ्यात्
हल्यनुप्रासश्च, इत्येतेषां संसृष्टिः । उत्ताला इत्यस्य लकारस्य तृतीयपादगतलकारसम्बन्धेन
उक्तहल्यनुप्रासघटकत्वेन तेन च चतुर्थपादस्यापि स्पर्शात् न पतत्प्रकर्षतादोषः ।

“मौलिः । मल्लकम्” इति शब्दकल्पद्रुमः । “उत्ताल उत्कटे श्रेष्ठे विकराले
प्रवङ्गम” इति मेदिनी ।

लग्नकारौ मयूरगणेर शब्दे भीत इहेया, क्रूर मर्षगण, भूरातन चम्पन-
रुक्तेर स्रक्पदेशे (दोठाला जायगात्र) उठितेछे ॥२०॥

(१) मेघालङ्कृत इति पाठभेदः ।

ইতি নিष्কান্তাঃ সর্বো । (চ)

ইতি পঞ্চবটীপ্রবেশো নাম দ্বিতীয়োऽঙ্কঃ । (ক)

“ভাববিহিতঃ কৃতপ্রত্যয়ী দ্রব্যবত্প্রকাশতঃ” ইতি ন্যায়াৎ সরিত্সঙ্গমা ইত্যনেন সংযুক্তনয়
ইতি প্রতীয়তে । শাদ্রূলবিক্রীড়িতং ব্রতম্ ॥৩০॥

(চ) ইতীতি । রামস্য পুণ্যকবিমানপরিরক্ষকাঃ কেচিত্ কিঙ্করা আসন্ তে চ
তবোপস্থিতা এবেতি তৈঃ সহ মিলিতযৌ রামশম্বকযৌৰ্হুত্বাৎ “নিষ্কান্তাঃ সর্বো” ইতি
বহুবচনং সর্বশব্দসঙ্কতিষ্যেতি । কেচিত্তু কবেঃ নারায়ণাবতারত্বেন রামস্য জ্ঞানেন
গুরুত্বাৎ বহুবচনমিতি বদন্তি, তদসৎ, সর্বশব্দানর্থক্যস্য তাদবস্থাপ্রাৎ ।

(ক) ইতীতি । নাম, পঞ্চবটীপ্রবেশ ইতি নাম্না প্রকাশ্যঃ, দ্বিতীয়োऽঙ্কঃ সমাপ্ত
ইতি শিষ্যঃ ।

“নাম কীপেঃপুপগমে বিদ্যয়ে অরণ্যেপি চ । সম্ভাব্যকৃত্সাপ্রাকাশ্যবিকল্যেণ চ
দৃশ্যতে ॥” ইতি মেদিনী ।

ইতি মহামহোপাধ্যায়-ভারতাচার্য্য-শ্রীহরিদাসসিद्धान্তবাগীশমহাচার্য্য-

বিরচিতায়ামুত্তররামচরিতটীকায়াং সর্বার্থভীষিনীসমাখ্যায়াং

দ্বিতীয়াঙ্কবিরচণং সমাপ্তম্ ॥৩০॥

(ঙ) আরও, এই দক্ষিণ দিকের সেই সকল পর্বত দেখা যাইতেছে ;
ইহার গুহাতে গোদাবরী নদীর জল গদগদরূপ শব্দ করিতেছে এবং
এই পর্বতগুলির উপরিভাগ মেঘে আবৃত থাকায় শৃঙ্গগুলি নীলবর্ণ
দেখা যাইতেছে । আর এই সেই সকল অগাধজল ও পবিত্র নদীসঙ্গম
দৃষ্টিগোচর হইতেছে ; ইহার বিশাল তরঙ্গসমূহ, পরস্পর প্রতিঘাতে
উচ্ছলিতভাবে চলিতে থাকায় তাহার কোলাহলে এই সঙ্গমগুলি ভয়ঙ্কর
দেখা যাইতেছে ॥৩০॥

(চ) (ইহার পর সকলে চলিয়া গেল ।)

(ছ) পঞ্চবটীপ্রবেশনামে দ্বিতীয় অঙ্ক সমাপ্ত ॥৩০॥

তৃতীয়োক্তকঃ ।

—*(:)*—

ততঃ প্রবিশতি নদীদ্বয়ং তমসা মুরলা চ । (ক)

তমসা । সখি ! মুরলে ! কিমসি সম্ভ্রান্তেব ? । (খ)
মুরলা । ভগবতি ! তমসে ! প্রেধিতাস্মি ভগবতোঃগস্ত্যস্য
পত্ন্যা লোপামুদ্রয়া সরিহরাং গোদাবরোমভিধাতুন্ম, জানাস্যেব যথা
বধূত্যাগাত্‌প্রমৃতি—(গ)

অনির্ভিন্নো গভীরত্বা-(১) দন্তগূঢ়ঘনব্যয়ঃ ।

পুটপাকপ্রতৌকাশো রামস্য করুণো রসঃ ॥১॥

(ক) তত ইতি । নদীদ্বয়ং নদ্যধিষ্ঠাতৃদেবতাভ্যম্, জলপ্রবাহস্যৈব নদীত্বেন রজ্জ্বালয়ে
তত্‌প্রবেশাসম্ভবাৎ ।

(খ) তমসেতি । কিং কথং সম্ভ্রান্তেব চকিতেব অস্থিরমনা ইবেতি যাবৎ ।

(গ) মুরলেতি । ভগবতি ! সাহায্যপ্রার্থিতা ! তমসায়াস্কীর্ণত্বেনৈকক্ সন্নিধানম্,
সরিহরাং নদীত্ৰিষ্টাম্ । বধূত্যাগাত্‌প্রমৃতি মার্থ্যায়াঃ সীতায়া নিবাসনাদবধি ।

“বধূর্জায়া স্তুপা স্ত্রী চ” ইত্যমরঃ ।

প্রমৃতীতি শ্লোকস্থরস ইত্যতঃ পরমস্কীল্যদ্ব্যর্থত্বায়াঃ ক্রিয়ায়া বিশেষণম্ ।

(ক) তদনন্তর তমসা ও মুরলানামক নদীদ্বয়ের প্রবেশ ।

(খ) তমসা । সখি ! মুরলে ! তুমি ব্যস্তের গ্রাম হইয়াছ কেন ? ।

(গ) মুরলা । ভগবতি ! তমসে ! নদীশ্রেষ্ঠা গোদাবরীকে
বলিবার জন্য ভগবান্ অগস্ত্যের পত্নী লোপামুদ্রাকর্তৃক আমি প্রেরিত
হইয়াছি । জানই ত যে, ভার্য্যা পরিত্যাগের পর হইতে—

(১) অনির্ভিন্নগভীরত্বাদিতি কচিৎ পাঠঃ ।

তেন চ তথাবিধেষ্টিজনকষ্টপাতজন্মনা প্রকর্ষণগতেন দোর্ঘশোক-
সংঘাতেন সম্মত্ব্যতিতরাং (১) পরিচীর্ণো রামভদ্রঃ, তমবলোক্য
কম্পিতমিব মে হৃদয়ম্, অধুনা চ প্রতিনিবর্ত্তমানেন রামভদ্রেণ
নিয়তমেব পশ্চবটীবনে বধূসহনিবাসবিস্ময়সান্নিধ্যঃ প্রদেশা

অনির্ভিন্ন ইতি । গমীরত্বাৎ গামীর্য্যাত্ ধৈর্য্যতিশয়াদিত্যর্থঃ, পশ্চি গাঢ়লিপবত্বা-
দিত্যর্থঃ, অনির্ভিন্নঃ অপ্রকাশিতঃ অন্বৈরজ্ঞাত ইতি যাবত্ পশ্চি অবিদীর্ণঃ অতএব অন্তঃ
হৃদয়ে, গূঢ়া সংহতা, ঘনা নিবিড়া গাঢ়া ইতি যাবত্ ব্যযা বেদনা यस্য স তথ্যোক্তঃ,
প্রকাশমানঃ শোকী নাধিকং পীড়য়তীতি ভাবঃ । পশ্চি অন্তর্মধ্যে গূঢ়া গুপ্তা ঘনা গাঢ়া
অথ্য তাপী यस্য সঃ । পুটে পতাদিন্মিতাধারবিশেষে পাকঃ পচনং यस্য সঃ পুটপাকঃ
পারদায়ীষধং স প্রতীকাশ উপমা यस্য স তথ্যোক্তঃ রামস্য করুণী রসঃ সীতাবিরহজনিত-
শোক ইত্যর্থঃ । অস্মীতি শ্রেষ্ঠঃ । রামঃ সীতাং স্বয়ং নিবাস্য তচ্ছীকং বিবরীতুমপি
ন শক্যোতি তেনাসহ্যযন্ত্রণাচ্চানুभवতীত্যর্থঃ ।

অথ পূর্ণোপমালাভারঃ । ‘করুণী রস’ ইত্যभिধানাত্ রসস্য স্বশব্দীক্তিদীপঃ
“রসস্বীক্তিঃ স্বশব্দেন” ইতি সাহিত্যদর্পণাৎ ; স তু ‘দশা রামস্য দারুণা’ ইতি
পাঠেন সমাধেয়ঃ ।

“সুচরিতপদে লম্বী । নিমসজ্জাশনীকাশপ্রতীকাশোপমাদয়ঃ” ইত্যমরঃ । পুটপাক
উক্তি ভাবপ্রকাশি—

“পুটপাকস্য পাকীভ্যং লিপস্যাঙ্কারবর্ণতা ।

লিপস্ব হাঙ্কুলং স্থলী কুর্ধ্যাহাঙ্কুলিমাভবকম্ ॥

কাশ্মীরবটজস্বাদিপত্রৈর্ষেণনমুত্তমম্ ।

পলমারী রসী যান্নাঃ কৰ্ণমাতং মধু ছিপেত্ ॥” ইত্যাদি ॥১॥

গাম্ভীর্য্যবশতঃ রামের শোক, পুটপাকের আঁর বাহিরে প্রকাশ
পাইতেছে না বটে; কিন্তু ভিতরে তাহার প্রগাঢ় বেদনা গুপ্তভাবে
চলিতেছে ॥১॥

(১) নিতরাং ইতি পাঠান্তরম্ ।

দ্রষ্টব্যঃ, তেষু চ নিসর্গধীরস্বাপ্যেবংবিধায়ামবস্থায়ামতিগম্ভীরা-
ভোগশোকসংবেগাত্ পদে পদে মহান্তি প্রমাদস্থানানি শঙ্ক-
নীয়ানি রামভদ্রস্য, তদ্রূপগতি ! গোদাবরি ! তত্র ত্বয়া সাবধানয়া
ভবিতব্যম্ । (ঘ)

(ঘ) তেনেতি । কিম্বেতি চার্ঘ্যঃ । তেন পুটপাকপ্রতীকারণ, তথাবিধিসাদৃশ্যঃ
নির্বাসনোত্পন্ন ইত্যর্থঃ । য ইষ্টজনস্য বহুভজনস্য সীতায়াঃ কটপাতঃ দুঃখোপস্থিতিঃ
তস্মাজ্জন্ম यस্য তেন, সীতায়া নির্বাসনকৃতসরণজনিতেনৈত্ব্যর্থঃ, প্রকর্ষণগতেন প্রকট্টে
বুদ্ধিঃ প্রাপ্তেনৈত্ব্যর্থঃ, দীর্ঘশোকসন্তাপেন বহুকালব্যাপিনিরবচ্ছিন্নশোকপরম্পরয়া । অতিতরাং
নিতান্তম্, পরিচীর্ণঃ ক্রশশরীরঃ সজ্জাতঃ । তং রামভদ্রম্ অবলোক্য স্থিতায়া ইলি
শেষঃ, মে মন লোপামুদ্রায়াঃ হৃদয়ং কম্পিতমিব দারুণরোগীতপ্ত্যাশিঙ্কয়া বিচলিতমিব ।
প্রতিনিবর্তমানেন অগত্যাশ্রমাৎ গতেন । নিয়তমেব নিশ্চিতমেব । বধ্বা ভার্য্যয়া সীতয়া
সহনিবাসে একবাবস্থানে যে বিস্ময়াঃ বিশ্বাসাঃ স্বচ্ছন্দবিহারাদিবিশ্রুতব্যবহার ইত্যর্থঃ,
তেষাং সাচিন্তী দ্রষ্টারঃ, প্রদেশাঃ স্থানানি, দ্রষ্টব্যঃ দৃশ্যে ন । ইত্যবশ্যং সম্ভাব্যত ইতি
भावः । ননু দ্রষ্টব্যঃ সন্তু, তেন কিমিত্যাহ, তেষু চ প্রদেশেষু নিসর্গধীরস্বাপি, চঞ্চল-
চেতসঃ কা কথ্য স্বাভাবিকধৈর্য্যসম্পন্নস্বাপি রামভদ্রস্য এবংবিধায়ামবস্থায়ামসীতাবিরহেণ
एकाकिमननरुपायां दशायाम् । অতিগম্ভীরঃ অনন্তলাত্ দুয়্যাপঃ আভোগঃ সীমা यस्य
सः, असीम ইত্যর্থঃ যঃ শ্লোকঃ, তেন যঃ क्षीम উৎকলনম্ অধীরতেন যাবৎ তস্য সংবেগাত্
প্রতিঘাতাত্, পদে পদে স্থানি স্থানি, মহান্তি অশ্রুবাণি, প্রমাদস্থানানি অনবধানতাষিষ্টাঃ
मूर्च्छाप्रसन्नादय इत्यर्थः : शङ्कनीयानि आशङ्क्यन्ते अस्माभिरिति शेषः । ততস্মাত্ রামভদ্র-
स्थानर्यघटनायाः सम्भावनासत्त्वादित्यर्थः । তত্র তেষু রামস্য ধনশ্রুতানিষ্ট্যর্থঃ ।
सावधानया रामस्य विपन्निवारणविषये एकाग्रचित्तया, भवितव्यं भूयत ।

(ঘ) সেইরূপ প্রিয়জনের দুঃখোপস্থিতি হইতে উৎপন্ন, বুদ্ধিপ্রাপ্ত
এবং সুদীর্ঘ সেই নিরবচ্ছিন্ন শোকে, মস্ত্রতি রামভদ্র অত্যন্ত ক্ষীণ হইয়া
গিয়াছেন ; তাঁহাকে দেখিয়া আমার হৃদয় যেন কম্পিত হইয়া উঠিয়াছে ;
পঞ্চবটীবনে বধূর সহিত অবস্থানকালে বিশ্বাসবশতঃ যে সকল ঘটনা

বীচীবাতে: শীকরচ্ছোদশীতৈরাकर्षद्भि: पद्मकिञ्जल्कगन्धान् ।

মোহে মোহে রামভদ্রস্য জীবং স্বৈরং স্বৈরং প্রেষিতৈস্তপ্যেতি ॥২॥

তমসা । উচিতমেব দাচ্চিহ্ন্য' স্নেহস্য, সজ্জীবনোপায়সু
মৌলিক এব রামভদ্রায়া সন্নিহিত: । (ঙ)

ননু জলরূপয়া ময়া সাবধানয়া সত্যপি কি' কর্তব্যমিত্যাহ বীচীতি । শীকর-
চ্ছোদৈন জলবিন্দুচূর্ণেন শীতৈ: শীতলৈ: তথা পদ্মকিঙ্কলগন্ধানাং কৰ্ষদ্भि: আকৃষ্য বহু-
রিত্যর্থ:, তথা স্বৈরং স্বৈরং প্রেষিতৈ: মন্দং মন্দং প্রেরিতৈ: শ্রৈত্বং সৌগম্যং মান্যম্বেতি
বাযৌগুণবয়ং তেন গুণবয়েণৈব বিশিষ্টৈরिति ভাব: বীচীবাতে: স্বকীয়তরঙ্গবায়ুभि: মোহে
মোহে সকলমূচ্ছিতাবস্থায়াং জীবং জীবনং তপ্য প্রীণয়, যদা যদৈব রামস্য মূচ্ছা ভবিত্,
তদা তদৈব তাড়শৈস্তরঙ্গবায়ুभि: স্তস্য চৈতন্যং প্রতিপাদয়েত্যর্থ: । ইতি ইত্যন্তং গোদাবরী-
মসিধাতুং প্রেষিতাম্ভীতি পূর্বেণান্বয়: ।

অথ চৈতন্যুত্পাদনং প্রতি বাযৌ: শীতলত্বমেব কারণত্বেনাপিচ্চিতং কিন্তু সৌগম্য-
মান্যধীরপি বিশেষকারণান্তরযৌরূপাদানাৎ গুণযৌগপদ্যাচ্চ সমুচ্ছয়ালঙ্কার: ।

“শীকরীশ্চ কণ: স্মৃত: ।” “চূর্ণং ছোদ: ।” “মন্দস্বচ্ছন্দযৌ: স্বৈর”মিতি চামর: ।

বীচী ইতি “ইতস্ত ক্তিবর্জিতাঙ্কে”তি বীচিশব্দাদৌপ্রত্যয়: ।

শালিনী বচনম্ ॥২॥

ঘটিয়াছিল, তাহার সাক্ষীস্থানগুলিকে রামভদ্র অবশ্যই দেখিবেন,
স্বভাবত: ধীরপ্রকৃতি হইলেও সেই সকল স্থানে রামভদ্রের এইরূপ
অবস্থায় অসীম শোকের ক্ষোভে ও আবেগে পদে পদে গুরুতর বিপদের
আশঙ্কা করিতে হয় । অতএব ভগবতি ! গোদাবরি ! তুমি সেখানে
সাবধান হইবে ।

জলবিন্দুর চূর্ণ বহন করায় শীতল, পদ্মকেশরের সৌরভবাহী এবং
মন্দ মন্দ প্রেরিত তরঙ্গ-বায়ুদ্বারা প্রত্যেক মূচ্ছাতে রামভদ্রের চৈতন্য
সম্পাদন করিবে ॥২॥

মুরলা । কথমিব ? । (চ)

তমসা । শ্রুয়তাম্—পুরা কিল বাল্মোকিতপোবনোপকণ্ঠাৎ
পরিত্যজ্য গতে লঙ্ঘণে সীতাদেবী প্রাপ্তপ্রসববেদনা আত্মানমতি-
দুঃখসংবেগাদ্গঙ্গাপ্রবাহে নিচ্ছিন্নবতী, তদৈব তত্র দারকদ্বয়ং
প্রসূতা, ভগবতীভ্যাং পৃথ্বীভাগীরথীভ্যামভ্যুপপন্না রসাতলজ্ব-
নীতা, স্তন্যত্যাগাত্ পরেণ চ তদারকদ্বয়ং তস্যাঃ প্রাচেতসস্য মহর্ষে-
র্গঙ্গাদেবী স্বয়মর্পিতবতী । (ছ)

(ঙ) তমসেতি । দাচ্চিৎসম্ ঐদার্য্যম্ ঐদার্য্যেণানুকূল্যমিত্যর্থঃ । রামং প্রতি
পরমস্নেহবতী লীপামুদ্রা তদানুকূল্যং কৰ্ত্তুমিচ্ছতি, কুরুতাম্ ; কিন্তু তস্যাঃ বিশেষ-
প্রয়োজনং নাসীতি ভাবঃ । কৃত ইত্যাহ, তু কিন্তু মৌলিক এব ন তু ক্রিমি ইত্যর্থঃ,
রামভদ্রস্য সজ্জীবনোপায়ঃ চৈতন্যপ্রতিপাদনহেতুঃ সন্নিহিতঃ নিকটবর্ত্তী স্থিতঃ । সন্নিহিতা
সীতা, সৈব সজ্জীবয়িষ্যতীতি ভাবঃ ।

(চ) মুরলিতি । কথমিব, কীদৃশঃ সজ্জীবনোপায়ঃ সন্নিহিত ইত্যর্থঃ ।

(ছ) তমসেতি । কিলিতি পূর্ববৃত্তান্তসূচকমব্যয়ম্ । উপকণ্ঠাৎ নিকটাত্ ।
পরিত্যজ্য সীতামিতি শিষ্যঃ । প্রাপ্তা উপস্থিতা প্রসববেদনা যস্যাঃ সা, অতএব অতিদুঃখ-
সংবেগাত্ নিতান্তকষ্টপ্রতিঘাতাত্ আত্মানং স্বদেহম্ । তদৈব নিচ্ছিপানন্তরমেব, তত্র গঙ্গা-
প্রবাহে দারকদ্বয়ং বালকযুগলম্, প্রসূতা প্রসূতবতী । পৃথ্বী-ভাগীরথীভ্যাং পৃথিবী-
গঙ্গাভ্যাম্ অভ্যুপপন্না প্রাপ্তা গৃহীতা সতীত্যর্থঃ রসাতলং পাতালং নীতা বালকাভ্যাং সঙ্ঘ-
সীতেতি শিষ্যঃ । স্তন্যস্য দুগ্ধস্য ত্যাগী যস্মিন্ বয়সি তৎ স্তন্যত্যাগং বয়ঃ তস্মাত্ পরেণ
বর্ষদ্বয়বয়সঃ পরমিত্যর্থঃ । তস্যাঃ সীতায়াঃ তদারকদ্বয়ম্ । মহর্ষেঃ প্রাচেতসস্য বাল্মোকে:

(ঙ) তমসা । স্নেহের উদারতাবশতঃ আলুক্য করা উচিতই
বটে ; কিন্তু আজ রাগভেদের চৈতন্য সম্পাদন করিবার মূল উপায়ই
নিকটে আছে ।

(চ) মুরলা । কি ব্রকম ? ।

মুরলা । সবিষ্ময়ম্ ।

ঈদৃশানাং বিপাকোঽপি জায়তে পরমাঙ্কুতঃ (১) ।

যত্রোপকরণীভাবমায়াত্ব্যেবংবিধো জনঃ ॥৩॥

সমীপে ইত্যর্থঃ । গঙ্গাদেবী স্বয়ম্ আত্মনা, ন তনুদ্বারৈত্যর্থঃ । এতেন বালকদ্বয়ং
প্রতি গঙ্গায়া আয়হাতিশ্রয়ঃ সূচ্যতে ।

“বার্তা সম্ভাব্যথী: কিল ।” “আত্মা যত্রী ধৃতিবুদ্ধি: স্বভাবো ব্রহ্ম বশং চ ।”
“দারকী বালমেদকা”বিতি চামর: ।

প্রসূতৌতি আদিকর্মণি কর্তারি ক্ত: । পরেণৌতি তৃতীয়াপবর্গে । প্রাচৈতসস্যেতি সামীপ্য-
সম্বন্ধে ষষ্ঠী, দারকদ্বয় গঙ্গায়া: স্বত্বাভাবিন তদ্বাসামাবাত্ ন চতুর্থী ।

ঈদৃশানামিতি । ঈদৃশানাং সীতারামতুল্যমহাত্ম্যর্থচরিত্বানাং জনানাং বিপাকোঽপি
সম্পদিকা কথা বিপদাপি, পরমাঙ্কুতৌ জায়তে । কথমিত্যাহ যত্র বিপাকী এবংবিধ:
পৃথিবীগঙ্গাতুল্যজন: উপকরণীভাবঃ সাহায্যকারকত্বম্ আয়াতি প্রাপ্নৌতি । চিরারাদনযাদি
যযো: সন্দর্শনং ন ঘটতে, তে এব পৃথিবীগঙ্গে স্বয়মেব সাহায্য কুরুত ইতি বিপাকস্য
পরমাঙ্কুতলমেবৈতি ভাব: ।

অত্র পরমাঙ্কুতলং প্রতি পরাঙ্কবাখ্যার্থো হেতুরিতি কাব্যলিঙ্গমলঙ্কার: ।

(ছ) তমসা । শোন, পূর্বের লক্ষণ সীতাদেবীকে বাল্মীকির তপো-
বনের নিকটে পরিত্যাগ করিয়া চলিয়া গেলে, সীতাদেবীর প্রসববেদন
উপস্থিত হয় ; তখন তিনি অত্যন্ত দুঃখের আবেগে আপনাকে গঙ্গার
শ্রোতে নিক্ষেপ করেন এবং তখনই সেইখানে দুইটা বালক প্রসব
করেন ; সেই সময়ে ভগবতী পৃথিবী ও গঙ্গা, (বালক দুইটির সহিত)
সীতাকে ধরিয়া পাতালে নিয়া যান ; শুভ্র দুহ্ম পরিত্যাগের পর তাঁহার
সেই বালক দুইটিকে স্বয়ং গঙ্গাদেবী, মহর্ষি বাল্মীকির নিকটে সমর্পণ
করিয়া যান ।

(১) পাবনাঙ্কুত ইতি পাঠান্তরম্ ।

তমসা । ইদানীন্তু শঙ্খকবচতান্ধনানি সম্ভাবিতজন-
স্থানাগমনং রামভদ্রং সরযুসুখাদুপশ্রুত্ব ভগবতৌ ভাগীরথৌ যদেব
ভগবত্যা লোপাসুদ্রয়া স্তেহাদাশঙ্কিতম্, তদেবাশঙ্ক্য সীতাসমেতা
কেনচিদিব গৃহাচারব্যপদেশেন গোদাবরীং বিলোকয়িতু-
মাগতা । (জ)

“বিপাকঃ দুর্গতিঃ ।” “উপকরণং প্রধানাদ্বীভূতৌপকারকদ্রব্যম্ ।” ইতি চ শঙ্খ-
কল্যদ্রুমঃ ॥২॥

(জ) তমসিতি । ভগবতৌ ভাগীরথৌ গঙ্গা, অনেন অচিরসঙ্কটতিন শঙ্খকবচতান্ধন
শঙ্খকবচব্যাপারিণ্যর্থঃ সম্ভাবিতম্ অনুমিতং জনস্থানে আগমনং यस্য তম্ । সরযূরাম
কাচিন্দ্রদৌ তস্যা সুখাদুপশ্রুত্ব শঙ্খকবচায় রামৌ জনস্থানমাগমিষ্যতৌতি সম্ভাব্যত ইতি
সরযুসুখাদাকর্ষণে ত্যর্থঃ । তদেব রামস্থানিষ্টমেব । সীতাসমেতা সীতয়া সহ মিলিতা
ভাগীরথীতস্য বিশিষণমেতত্ । গৃহাচারব্যপদেশেন লৌকিকব্যবহারচ্ছলিন । লৌকে হি
বন্ধুজনৌ বত্সরান্তে অপবন্ধুজনানাং সাচ্ছাত্কারায় তদগৃহমাগচ্ছতৌতি ব্যবহারঃ
প্রায়েণ প্রচলতি ।

স্বধাতৌ: শাস্ত্রবোধে শক্তিরিতি নৈয়ায়িকা:, যবণেন্দ্রিয়জন্যপ্রত্যক্ষ শক্তিরিতি মীমাংসকা: ;
অথ তু নৈয়ায়িকমতানুসারেণ রামভদ্রম্ উপশ্রুত্বৈতি সঙ্কটরিতি সঁচিপ: ।

মুরলা । (বিস্ময়ের সহিত) এইরূপ লোকের বিপদও, মহা
অদ্ভুতরূপে উৎপন্ন হয়, যে বিপদে এইরূপ লোক, সাহায্যকারিতা
প্রাপ্ত হন ॥৩॥

(জ) তমসা । কিন্তু এখন এই শঙ্খকবচের ঘটনায় জনস্থানে রাম-
ভদ্রের আগমনের সম্ভাবনা করি ; ইহা সরযুনদীর মুখে শুনিয়া ভগবতী
গঙ্গাদেবী, স্নেহবশতঃ ভগবতী লোপাসুদ্রা যাহা আশঙ্কা করিয়াছেন,
তাহাই আশঙ্কা করিয়া, সীতার সহিত, গৃহাচারে গৌদাবরীকে
দেখিতে আসিয়াছেন ।

মুরলা । সুবিচিন্তিতং ভগবত্যা, রাজধানীস্থিতস্য
 খলু তৈস্তেজগতামাভ্যুদয়িকৈঃ কার্য্যৈर्व्यापृतস্য নিয়তাস্চিত্ত-
 বিক্ষেপাঃ ; অব্যয়স্য পুনরস্য শোকমাত্রদ্বিতীয়স্য পञ्चवटीप्रवेशो
 महाननर्थ इति, तत्कथमिदानीं सीतादेव्या रामभद्र आश्वास-
 नीयः स्यात् ? । (भ)

(भ) मुरलेति । भगवत्या गङ्गया सुविचिन्तितं सम्यग्विविचितम् । कथं
 सुविचिन्तितमित्याह राज्यादि । राजधानीस्थितस्य अयोध्यायां निवसतः, तैस्तैः प्रसिद्धै-
 रवश्यकर्तव्यैरित्यर्थः । आभ्युदयिकैः उन्नतिसाधकैः कार्यैः दुष्टनिग्रहशिटानुग्रहराष्ट्र-
 दुर्गवलादिपर्यवेक्षणप्रभृतिभिर्व्यापारैः व्यापृतस्य आसक्तचित्तस्य रामभद्रस्येति शेषः चित्त-
 विक्षेपाः शोकेनाकर्षणानि नियताः नियन्त्रिता निरुद्धा इति यावत् । रामे राजधानीस्थिते
 सर्वदा राजकार्यपर्यवेक्षणादिचिन्तया परिपूर्णं तस्य चित्ते सीताविरहजनितशोकः प्रवेष्टुं
 नावसरं लभत इत्यर्थः । पुनः किन्तु अव्ययस्य राजकार्यादिचिन्तायामनासक्तचित्तस्य
 सुस्थचित्तस्येति यावत् शोकमात्रद्वितीयस्य केवलशोकसहचरस्य अस्य रामभद्रस्य । अनर्थः
 अनिष्टम् अनिष्टकारणमित्यर्थः । इति इतिहेतोः भगवत्या सुविचिन्तितमित्यर्थः । चिन्तान्तरशून्ये
 सुस्थचित्त एव शोकाविर्भावः स्यात्, शोकोद्दीपकपञ्चवटीवनप्रवेशे तु का कथेति भावः ।
 तत्तस्मात् पञ्चवटीप्रवेशस्यैवानर्थहेतुत्वादित्यर्थः । आश्वासनीयः स्यात् सान्त्वयितुं शक्यः
 स्यादित्यर्थः । चरित्रदीपाशङ्कया स्वयं निर्वासितायाः सीतायाः पुनरधिकक्रीडयाशङ्कया
 रामस्य समीपगमनासम्भवेन सान्त्वनाकरणसम्भवमेवेति कथं गङ्गा सीतासानीतवतीति मया
 पुनरिदं सन्दिह्यते, गङ्गया तु आत्मबुद्ध्या सुविचिन्तितमेवेति भावः ।

“व्यग्री व्यासक्त आकुल” इत्यमरः ।

राजा धीयते अस्यामिति राजधानी “करणाधिकरणयोश्च”त्यधिकरणे युट् ।

(বা) মুরলা । ভগবতৌ গঙ্গাদেবী ভাল বিবেচনা করিয়াছেন ;
 কারণ, রামচন্দ্র রাজধানীতে থাকিবার সময় জগতের উন্নতিকর সেই
 সেই কার্য্যে ব্যাপৃত থাকেন বলিয়া তাঁহার মনের কোভ অবরুদ্ধ থাকে ;

তমসা । উক্তমেব (১) ভগবত্যা ভাগোরথীদেব্যা, যদেব-
যজনসম্ভবে ! সীতে ! অদ্য খল্বায়ুষ্মতোঃ কুশলবযোর্দ্বাদশজন্ম-
সংবৎসরস্য (২) সংখ্যামঙ্গলয়ন্তিরভিবধ্যতে, (৩) তদাত্মনঃ
পুরাণশ্বশুরমেতাভ্যামানবস্য রাজর্ষিবংশস্য প্রসবিতার
সবিতারমপহতপাপ্মানং দেবং স্বহস্তাভ্যুচিতৈঃ পুষ্পৈরুপতিষ্ঠস্ব ।

(জ) তমসীত্যাदि । उक्तमेवेति एवशब्दः स्वयौगव्यवस्थापनार्थः । किमुक्तमित्याह
यदित्यादि । द्वादशानां पूरण इति द्वादशः, स चामौ जन्मसंवत्सरश्चेति विग्रहः, तस्य,
जन्मवत्सरावधिद्वादशपूरणीभूतवत्सुरस्येत्यर्थः । संख्यायै वयसी वर्षसंख्यायै मङ्गलजननाय
यन्तिः संख्यामङ्गलयन्तिः, जन्मावधि यावन्तो वत्सरा यातास्तावत्संख्याधीधनाय मङ्गलजननाय
च धर्मशास्त्रोक्तौ यौ गन्तिः स इत्यर्थः । अभिवध्यते वाक्कीर्कनेति शेषः । तत्तस्मात् अस्यां
कुशलवयोर्जन्मतिथौ सर्वेषामेव यन्तूनां मङ्गलाचरणस्य कर्तव्यत्वादित्यर्थः । आत्मनः
संख्याः तत्रेत्यर्थः । पुराणश्वशुरं प्राचीनश्वशुरं परम्पराया श्वशुरमित्यर्थः । एतावत् इयत्-
संख्यस्य, मानवस्य वैवस्वतमनोरपत्यस्य । सूर्यपुत्री वैवस्वतमनुस्तपुव इच्छाकुस्तस्माच्च
रामचन्द्रवंश उत्पन्न इति बोध्यम् । प्रसवितारम् उत्पादयितारम् । अपहन्तो नाशितः
पाप्मा पापं येन तम् एतेन सूर्यस्य महामाहात्म्यवत्त्वेन पूज्यत्वमिति भावः । सबितारं देवं

কিন্তু কার্যান্তরে অব্যাপ্ত অবস্থায় কেবল শোকসহায়ে উহার পঞ্চবটী-
বনে প্রবেশ, গুরুতর বিপদের কারণ । তবে এখন সীতাদেবী রামভদ্রকে
আশ্বস্ত করিবেন কি প্রকারে ? ।

(ঞ) তমসা । ভগবতী গঙ্গাদেবী ত বলিয়াছেনই যে, হে যজ্ঞভূমি-
সমুৎপন্নে ! সীতে ! আজ আয়ুষ্মান্ কুশ ও লবের জন্ম হইতে দ্বাদশ
বৎসরের মাদুলিক সংখ্যাগ্রস্থি বাঁধা হইতেছে ; অতএব তুমি নিজহস্ত-
সঞ্চিত পুষ্পদ্বারা, নিজের প্রাচীন শ্বশুর, বৈবস্বত মনুর সন্তান, এই সকল

(১) অব ইতি কচিৎপ্রদধিকঃ পাঠঃ ।

(২) কচিৎ জন্মপদং নাস্তি । (৩) অভিবর্ততে ইতি কাপি পাঠঃ ।

न च त्वामवनिपृष्ठवर्त्तिनीमस्मत्प्रभावाहनदेवता अपि द्रक्ष्यन्ति
किं पुनर्मर्त्या इति ; अहञ्चाज्ञापिता—तमसे ! त्वयि प्रकृष्टप्रेमैव
बधूर्वत्सा जानकीति अतस्त्वमेवास्याः ^{महामाया} प्रत्यन्तराभवति । साह-
मधुना यथादिष्टमनुतिष्ठामि । (ज)

सूर्यदेवम् । उपतिष्ठस्व आराधुहि । कुशलवयोर्मङ्गलार्थं सूर्यपूजनायैव सीतामानीत-
वती गङ्गा, न तु रामस्य सान्त्वनार्थमिति मुरलाया उक्तवाक्योत्तरविषये भावः । गूढभाषस्तु,
सीतां प्रति परमविश्वासशाली रामः सीतासम्पर्कं प्राप्य न कोपिष्यति, अपि तु आदरिष्यत
एव सान्त्वितश्च भवेदिति । ननु पुष्पावचयनकाले लोका मामवलीक्य चेत् रामाय निवे-
दयिष्यन्ति तदा महाननयो भवेदित्याह न चेत्यादि । न चेत्यस्य द्रक्ष्यन्तीत्यनेनान्वयः ।
अवनिपृष्ठवर्त्तिनीं भूतलस्थितां सतीम् । अस्मत्प्रभावात् मम वरमाहात्म्यादित्यर्थः । मर्त्या
मानवाः । इतिशब्दस्य उक्तमिति पूर्वेणान्वयः । प्रकृष्टप्रभावशालिनीनां वनदेशानां
दर्शनायोग्यायास्तव साधारणमानवैर्दर्शनमसम्भवमेवेति भावः । अहं तमसा । प्रकृष्टप्रेमा
परमस्नेहवती । वधूः स्नुषा । रामेण मातृत्वेन स्वीकृतायाः गङ्गायाः सीता स्नुषैव
स्यादिति द्रष्टव्यम् । इति जानामीति शेषः । अन्तरस्य आत्मीयस्य सख्यादेः प्रति प्रति-
निधिरिति प्रत्यन्तरी सखीसदृशीत्यर्थः । सखीव सीतायाः सहचारिणी भवेत्यर्थः । इति-
शब्दस्य आज्ञापितेत्यनेनान्वयः । सा गङ्गाया आज्ञापिता । आदिष्टम् आदेशमनतिक्रम्येति
यथादिष्टं सीतायाः सहचारित्वमित्यर्थः । अनुतिष्ठामि करोमि, सीतायाः सहचारिणी
भवामीत्यर्थः ।

“अन्तरमवकाशावधि परिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये” । छिद्रात्मीयविनावहिरवसरमध्ये-
ऽन्तरात्मनि च ॥” “प्रति प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगत” इति चामरः ।

‘उपतिष्ठस्वेति “पथ्याराधनयोग्ये”ति रुचादित्वादात्मनेपदम् ।

जन्मतिथौ जन्मग्रन्थिबन्धनस्य सूर्यपूजायाश्च प्रमाणं यथा कृत्यचिन्तामणौ—

“गुडदुग्धतिलानद्याज्जन्मग्रन्थेश्च बन्धनम् ।

गुग्गुलं निम्बसिद्धार्थदूवांगीरोचनान्वितम् ।

सम्पूज्य भानुविघ्नेशौ महर्षिं प्रार्थयेदिदम् ॥”

মুরলা । অহমপ্যসু' বৃত্তান্ত' মগবল্যৈ লোপামুদ্রায়ৈ
নিবেদয়ামি, রামভদ্রোঃপ্যাগত এবৈতি তর্কয়ামি । (৮)

তমসা । তদীয়' গোদাবরীঃসদান্নিষ্ক'স্য—(৮)

পরিপাণ্ডু, দুর্বলকপোলসুন্দর'

দধতী বিলোলকবরীকমাননম্ ।

করুণস্য স্মৃতি'রথবা (১) শরীরিণী

বিরহব্যথৈব বনমেতি জানকী ॥৪॥

“সমিত্পুণ্ড্রকুশাদৌনি শ্রীবিয়ঃ স্বয়মাহরেত্” ইত্যে কাদশীতত্বদ্বতপদ্মপুরাণাৎ শ্রীবিয়-
পদস্য চৌপলক্ষণত্বাৎ স্বহস্তাবচিতৈঃ পুণ্যৈরিত্যুক্তম্ ।

(৮) মুরলিতি । অসু' বৃত্তান্ত' সীতয়া সহ গঙ্গায়া আগমনবার্তাম্ । তর্কয়ামি
সম্ভাবয়ামি ।

(৮) তমসিতি । সা চাসৌ ইয়স্চেতি তদীয়' সেয়মিত্যর্থঃ, একযাক্যান্তর্গততয়া
শ্লোকস্থজানকীত্যস্য বিশেষণমেতৎ । গোদাবর্যা' কথিত্ব নিম্নদিগ্গামী ঋদী গর্তমাশীত
তন্মান্নিষ্ক'স্য উত্থায ।

পরীতি । পরিপাণ্ডু, পুষ্টিকরভীজনাভাবাৎ রক্তাল্পত্বেন স্ব তচ্ছায়ী দুর্বলৌ অগাধী
রাজর্ষিবংশের উৎপাদায়িতা এবং পাপনাশক সূর্য্যদেবকে পূজা কর ;
কিন্তু তুমি ভূতলের উপরে থাকিলেও তোমাকে আমার প্রভাবে বন-
দেবতারারও দেখিতে পাইবেন না, মাল্লবের কথা আর কি বলিব ; আর
আমাকেও আদেশ করিয়াছেন যে, তমসে ! বৎসা বধু সীতা, তোমার
প্রতি বিশেষ মৌহর্দশালিনী ; সুতরাং তুমিই উহার সহচারিণী হও ।
সেই আমি এখন, তাঁহার আদেশমত কার্য্য করি ।

(৮) মুরলা । আমিও, এই বৃত্তান্ত ভগবতী লোপামুদ্রাকে যাইয়া
জানাই । রামভদ্রও, আসিতেছেন বলিয়াই আমি মনে করি ।

मुरला । इयं हि सा । (ड)

यौ कपोलौ सन्तौ ताभ्यां सुन्दरं स्वभावसुन्दर्याः सीताया विरहकृशतायामपि सत्यां मुखस्य किञ्चिदागन्तुकवैचित्र्यमेव जातमिति भावः । विलोला वन्धनाभावेन लम्बमानत्वात् चञ्चला कवरी केशरचना यत् तत् तादृशम् आननं मुखं दधती धारयन्ती जानकी सीता, करुणस्य शोकस्य मूर्त्तिरिव मूर्त्तिमान् शोक इव, अथवा शरीरिणी मूर्त्तिमती विरहव्यथा राम-विच्छेदवेदनेन वनं पञ्चवटीवनम् एति आगच्छति ।

अत्र दुर्बलकपोलात् कुशौक्योत्पत्तिमन्वे सौन्दर्योत्पत्तेर्विषमालङ्कारः, तथा भावाभिमानि वाच्यं गुणोत्प्रेक्षाद्वये तेषां नैरपेक्ष्येण स्थितेः संसृष्टिः ।

एतदगुरुपद्मोकी यथा शाकुन्तले—

“वसने परिधूसरे वसाना नियमचाममुखी धृतैकवेणी ।

अति निष्करुणस्य शुद्धशीला मम दीर्घं विरहव्रतं विभर्त्ति ॥”

अनयोस्तु “परिपाण्डुदुर्बले”त्यादिश्लोक एव प्रशस्यतरः उत्प्रेक्षाद्वयेन सम्पूर्ण-योग्यविरहावस्थाया व्यञ्जकत्वेन चमत्कारविशेषावहत्वात् ।

पतिविरहे पतिव्रताया अवस्थामाह शुद्धितत्त्वधृतमङ्गिरीवचनम्—

“आर्त्तात्ते सुदिता हृष्टे विद्योने मलिना कृशा ।

मृते म्रियेत या पत्नौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता ॥”

मञ्जुभाषिणी वृत्तम् ॥४॥

(ड) मुरलेति । इयं हि, इयमेव सा जानकी । जानकीं विलोक्य मुरलाया निरूपणमेतत् ।

(४) तमना । এই সেই সীতাদেবী, গোদাবরীহৃদ হইতে নির্গত হইয়া, অত্যন্ত শুভ্রবর্ণ অথচ দুর্বল কপোলযুগলদ্বারা মনোহর এবং চঞ্চল কবরীযুক্ত মুখমণ্ডল ধারণকরতঃ শোকের মূর্ত্তি অথবা মূর্ত্তিমতী বিরহ-বেদনার আয় বনে আসিতেছেন ॥৪॥

কিসলয়মিব মুগ্ধং বন্ধনাদ্বিপ্রলুণং
হৃদয়কুসুমশীঘ্রো দারুণো দীর্ঘশোকঃ ।
গ্লপয়তি পরিপাণ্ডুচ্ছামমস্যাঃ শরীরং
শরদিজ ইব ঘর্ম্মঃ কেতকীগর্ভপত্রম্ ॥৫॥

इति परिक्रम्य निष्क्रान्ते । (ढ)

विष्कम्भकः । (ण)

কিসলয়েতি । হৃদয়মেব কীমলত্বাৎ কুসুমম্, তৎ শীঘ্রয়তীতি হৃদয়কুসুমশীঘ্রো দারুণো দীর্ঘঃ বহুকালব্যাপী শোকঃ বিরহকৃতশোকঃ বন্ধনাত্ বন্ধনাত্ বিপ্রলুণং স্বলিতং মুগ্ধং মনোহরং কিসলয়ং পল্লবমিব স্থিতম্ অস্যাঃ সীতায়াঃ পরিপাণ্ডু, নিতান্তশ্চ তচ্ছায়ং ছামং কৃশং শরীরং শরদিজঃ শরৎকালীতপত্রো ঘর্ম্ম আতপঃ কেতক্যাঃ কেতকীপুষ্পস্য গর্ভপত্রং মধ্যস্থিতপর্ণমিষ কেশরমিবেত্যর্থঃ গ্লপয়তি মলিনীকরীতি ।

অতঃ শীঘ্রং রসনাশকরণম্, তচ্চ কুসুমস্যৈব সম্ভবতি ন তু হৃদয়স্য তেন শীঘ্রীতিপদং রূপকস্য সাধকম্ উপমায়া বাধকং ততশ্চ হৃদয়ে কুসুমত্বারোপস্য শাস্ত্রত্বাৎ শীঘ্রীতি আতপত্বারোপস্য চার্থত্বাৎ একদেশবিবর্তিরূপকমলঙ্কারঃ উপমাद्वयेन सङ्कीर्त्यते ।

ছামমিতি চ্ছাধাতীঃ ক্তপ্রত্যয়স্য “চ্ছৈশুপিচাং সকবা” ইত্যনেন সত্বম্ । শরদিজ ইতি “প্রায়েণ সতম্বাঃ ক্ততী”তি সতম্বাঃ অলুক্ । মালিনী বচম্ ॥৫॥

(ढ) इतीति । निष्क्रान्ते तमसामुरले इति शेषः ।

(ण) विष्कम्भक इति । तल्लक्षणमुक्तम् । अतः प्रेषितास्त्रीत्यादिना वृत्तकथांशानां

শরৎকালোৎপন্ন গ্রীষ্ম ঘেমন কেতকীপুষ্পের ভিতরের পত্রকে মলিন করে ; সেইরূপ হৃদয়পুষ্পের শোষণকারী, দারুণ ও দীর্ঘকালব্যাপী শোক, শাখা হইতে বিচ্ছিন্ন ও মনোহর পল্লবের আয় অত্যন্ত শ্বেতবর্ণ এবং ক্ষীণ ইহার দেহখানিকে মলিন করিয়াছে ॥৫॥

(ঢ) (ইহার পর উভয়ে কতিপয় পদক্ষেপ করিয়া চলিয়া গেল ।)

(৭) বিক্ষম্ভক ।

নেপথ্যে । প্রমাদঃ প্রমাদঃ । (ত)

ততঃ প্রবিশতি পুয়াবচয়ব্যহস্তা সকারুণীতসুখ্যমাकर्णयन्ती সীতা । (থ)

নিদর্শনং “সাহসমধুনা যথা দিষ্টমনুতিষ্ঠামি” ইत्याদিদ্বা চ বৰ্তিত্বমাণকথাংশানাং নিদর্শন-
মিতি দ্রষ্টব্যম্ ।

(ত) নেপথ্য ইতি । প্রমাদোঽনবধানতা বিধাতুরিত্যাদিঃ । কথমন্বয়া প্রযলৌ
দুৰ্ভলমাক্রামতীতি ভাষাঃ । অথবা প্রমাদো বিপত্তিঃ । লোকে ‘প্রমাদ উপস্থিত’ ইত্যাদৌ
বিপদার্থে প্রমাদশব্দস্য ভূরিপ্রয়োগাৎ তব তস্য ব্যবহারনিবন্ধনা শক্তিঃ স্বীকৃত্যত ইতি ।

অথ কথময়ং তৃতীয়াঙ্কঃ কবিনা সমুপনিবদ্ধ ইতি প্রশ্নকর্তারঃ কেচিদস্মাভিরপি
পৃচ্ছন্তি, যদেব পৃচ্ছন্তী ভবন্তঃ “কিমর্থমুত্তররামচরিতং রচিতমিতি কথং ন পৃচ্ছন্তি ?
যেন হি যং কমপি বিষয়বিশেষমভিসন্দধানঃ ‘কিম্’ ‘কথ’মিত্যেতাবন্মাতমনায়াস-
মুজ্জারয়ন্তু প্রশ্নকর্তা স্যাৎ । বস্তুতস্তু অসাধারণচমৎকারিণী ভাবসৌষ্ট্যপ্রসবিনী
কবিকল্যণা ন খল্বনুদ্दिश्य প্রযোজনং প্রবর্ততে ; কিন্তু প্রযোজনদ্বয়ম্ ; তথা চ কচ্ছিদপি
প্রচুরপ্রমাণপ্রমিতং বিশ্বস্তং নির্বাসনোপযোগিনমপরাধমন্তরেণাপি নির্বাসিতায়াঃ সীতায়া
নিতান্তনিষ্ঠুরং নির্বাসয়িতারং ভর্ত্তারং প্রতি নাল্পীধানপি বিরাগঃ, প্রযুত পরমাদরপ্রণয়-
প্রাচুর্যমিতি সীতায়াং পতিব্রতাदर्शতায়াঃ প্রদর্শনমিত্যেকম্ । দ্বিতীয়ন্তু প্রজারজ্জনায
নির্বাসয়তোঽপি রামস্য সীতাং প্রতি ন খলু কিয়ানপ্যবিশ্বাস আসীদিতি বাসন্ত্যাদীনাং
প্রতীতিঃ, তথা “অস্মি চেদানীমশ্বমেধায সহধর্ম্মচারিণী মে হিরণ্ময়ী সীতায়াঃ প্রতিকৃতি”-
রিতি ব্রুবদ্রাখ্যপুর্বো (রামঃ) মাং যথার্থমেব বিশ্বসিতি কিন্তু কেবলং প্রজারজ্জনায়ৈব
নির্বাসিতবানিতি রামং প্রতি সীতায়া বিশ্বাসশ্চ ভবেদিতি জ্ঞাপনশ্চেতি সুধীভির্ভাব্যম্ ।

(থ) তত ইতি । পুয়াণাম্ অবচয়ে চয়নে ব্যগৌ আসক্তৌ হস্তৌ যস্তাঃ সা । কৰুণেন
শীকেন শীকস্তু সীতায়াঃ পঞ্চবটীদর্শনেন রামস্মরণাদিতি বোধ্যম্, অতসুখেন উৎকণ্ঠয়া
চ সহ তত্থ্যোক্তম্ । আकर्णयन्ती প্রমাদশব্দমিতি শেষঃ ।

(ত) নেপথ্যে । প্রমাদ প্রমাদ ।

(থ) তদনন্তর পুষ্পচয়নে ব্যগ্রহস্ত এবং শোক ও উৎস্রেক্যর সহিত

শুনিতে শুনিতে সীতাদেবীর প্রবেশ ।

सीता । अस्महे ! जानामि पित्रसहो मे वासन्दी वाहरदि । (द)

पुनर्नेपथ्ये ।

सीतादेव्याः स्वकरकलितैः शल्लकीपल्लवाग्रै-

रग्रे लोलः करिकरभको यः पुरा पोषितोऽभूत् ।

सीता । किं तस्स ? । (ध)

पुनर्नेपथ्ये ।

बध्वा सार्धं पथसि विहरन् सोऽयमन्येन वेगा-(१)

दुहामेन हिरदपतिना सन्निपत्याभियुक्तः ॥६॥

(द) अहो ! जानामि प्रियसखी मे वासन्ती व्याहरति ।

(ध) किं तस्य ? ।

(द) सीतेति । जानामि बुध्ये । व्याहरति भाषते । पूर्वपरिचितस्वरश्रवणा-
दिति भावः ।

सीतेति । पुरा वनवासकाले अग्रे समीपे लोलः पल्लवग्रहणाय चञ्चलः यः करि-
करभकः हस्तिशवकः सीतादेव्याः स्वकरकलितैः निजहस्तसञ्चितैः न तु अन्येन केनचि-
दानाधितैरिति भावः । एतेन करिशवकं प्रति यत्रातिशयो व्यज्यते । शल्लकीनां लता-
विशेषाणां पल्लवाग्रैः तद्वच्चर्णैरित्यर्थः पोषितो वर्द्धितोऽभूत् । अयं दृश्यमानः स करि-
करभकः बध्वा सार्धं स्वकीयभार्यया सह पथसि जले विहरन् क्रीडन् अन्येन केनचित्
उदामेन मदमत्तेन हिरदपतिना हस्तियूथपेन वेगात् सन्निपत्य कुतोऽपि स्थानादागत्य
अभियुक्त आक्रान्तः । सुतरां सीतादेव्याः पुत्रस्वरूपस्य करिशवकस्य विनाशसम्भावनया
ध्रमाद एवेति भावः ।

अत्र शल्लपल्लेति करिकरैति व्यञ्जनसङ्गस्य सकृत्साम्यात् कैकालुप्राप्तिः । ननु

(द) सीता । ओह ! आमी बूझितेछि, आमार प्रियसखी वासन्ती
इहा बलितेछे ।

সোতা । সমস্মৃনং কতিচিৎ পদানি গতা । অজ্জউত্ত ! পরিত্তাহি
পরিত্তাহি মম তং পুত্তম্ । বিচিন্ত্য (১) । হহী হহী তাই
জ্জিবে চিরপরিচিতাই অক্করাই পচ্চবটোদ'সল্লিগ ম' মন্দ-
ভাইণী অগুরুন্হন্তি । হা অজ্জউত্ত ! । ইতি মূচ্ছ'তি । (ন)

(ন) আর্থ্যপুত্র ! পরিবায়স্ব পরিবায়স্ব মম তং পুত্রকম্ । হা ধিক্ হা ধিক্
তান্যেব চিরপরিচিতানি অচরাণি পচ্চবটীদর্শনে মাম্ মন্দভাগিনীমনুরুন্হন্তি । হা
আর্থ্যপুত্র ! ।

“করমঃ করিশাবক” ইত্যমরকৌষাৎ করমশব্দে নৈব করিশাবকাভিধানাৎ পুনঃ করিশব্দো-
পাদানেন অধিকপদত্বদোষ ইতি চেদ্র—

“ধনুর্জাদিষু শব্দে পু শব্দাস্তু ধনুরাদয়ঃ ।

আকুটলাদিশোধায় ন দোষঃ পুনরুক্ততা ॥”

ইতি কারিকায়াং “নিরূপপদৌ মালাশব্দঃ পুণ্যস্রজমেবাভিধত্ত” ইতি স্থিতাবপি ‘পুণ্য-
মালা বিভাতি তে’ অথ পুণ্যশব্দ উত্কৃষ্টপুণ্যবুদ্ধ্যৈ” ইতি সাহিত্যদর্পণীকৃতদিশা অবাপি
করিশব্দে নোত্কৃষ্টকরিশাবকবোধনান্ন দোষঃ ।

করমক ইত্যনুকম্পায়াং কঃ । মন্দাক্রান্তা ব্রহ্মতম্ ॥৬॥

(ন) সীতৈতি । সমস্মৃনং সত্বরম্ । চিরপরিচিতানি দীর্ঘকালীচ্চারণেন অম্যস্তানি

পুনরায় নেপথ্যে । পূর্বে সম্মুখে থাকিয়া পল্লব গ্রহণ করিবার জ্ঞান
চঞ্চল যে হস্তিশাবকটী, সীতাদেবীর স্বহস্তসংকীর্ণ শল্লকীলতার পল্লবাগ্র-
দ্বারা পোষিত হইয়াছিল—

(ধ) সীতা । তাহার কি ? ।

পুনরায় নেপথ্যে । এই সেই হস্তিশাবক, নিজ বধূর সহিত জলে
বিহার করিতেছিল, এমন সময় মদমত্ত অথ কোন প্রকাণ্ড হস্তী, বেগে
আসিয়া উহাকে আক্রমণ করিয়াছে ॥৬॥

প্রবিশ্য তমসা । বত্সে ! সমাশ্বসিহি সমাশ্বসিহি ।

নেপথ্যে । বিমানরাজ ! অত্রৈব স্থীয়তাং । (প)

সীতা । সমাশ্বস্য সমাশ্বসীত্কম্পোল্লাসম্ । অস্মহে ! জলমরিদ-
মেহস্যপিদগম্ভীরম'সলা কুতৌ গু এসা ভারতৌ গিগ্ঘোস-
মরন্তকস্ফবিসর' মপি মন্দভাগিনী' ভক্তি উস্সাবেদি ? । (ফ)

(ফ) অহো ! জলমৃতমেঘস্তনিতগম্ভীরমা'সলা কুতৌ নু এসা ভারতৌ নির্ঘোষ-
মিয়মাণকর্ণবিসরা' মামপি মন্দভাগিনী' ভক্তি উচ্চাসয়তি ? ।

অচরাণি 'আর্য্যপুত্র' ইত্যে তে বর্ণাঃ । অনুরূপান্তি অনুরন্তি সম মুখাৎ প্রসরন্তীত্যর্থঃ ।
উদ্বোধকপঞ্চবটীদর্শনে স এবাযং বনযাসকাল ইতি ভ্রমাৎ তদনুপস্থিতাবপি 'আর্য্যপুত্র'
ইত্যে তে বর্ণাঃ স্বয়মেব সম মুখান্নির্গচ্ছন্তীতি ভাবঃ ।

(প) নেপথ্য ইতি । বিমানরাজ ইতি পুষ্পকবিমানস্য সম্বোধনম্ । রামোক্তিৰিয়ম্ ।

(ফ) সীতেনি । সাম্বসেন ভয়েন উত্কম্পঃ শরীরচাঞ্চল্যম্, উল্লাসঃ হর্ষোচ্চাসঃ
তাভ্যাং সইতি তথ্যোক্তম্ । স্বরশ্রবণেন রামো'য়ং ন বেতি সংশয়ে স চেতদাগত্য পুনরপি কি'
কথ্যাদিতি ভয়েনোত্কম্পঃ, অসাধারণপতিব্রতায়াঃ পতিদর্শনে চ উচ্চাস ইতি বোধ্যম্ ।
জলেন মৃতস্য পরিপূর্ণস্য মেঘস্য স্তনিতমিষ গর্জিতমিষ গম্ভীরা মন্দা, মা'সলা
বলবতী বলবতা জনেনোচ্চারিতৈব প্রতীয়মানৈত্যর্থঃ এসা ভারতৌ বাণী কুতৌ জনাদুতপন্ন
সতীত্যর্থঃ নির্ঘোষণ শব্দে ন মিয়মাণে কর্ণবিসরে যস্যাঙ্গাং তথ্যোক্তাম্ । ভক্তি উচ্যতে ।
উচ্চাসয়তি সজ্জীবয়তি । মৃতপ্রায়াং মাম্ আনন্দে ন উত্ফুল্লয়তীত্যর্থঃ ।

(ন) সীতা । (ব্যস্ততার সহিত কতিপয় পদ গগন করিয়া)
আর্য্যপুত্র ! আমার সেই পুত্রটিকে রক্ষা করুন রক্ষা করুন । (চিন্তা
করিয়া) হায় ! হায় ! পঞ্চবটী দর্শন করায়, চির অভ্যস্ত সেই অক্ষরগুলিই
মন্দভাগিনী আমার অনুসন্ধান করিতেছে (আমার মুখ হইতে নির্গত
হইতেছে) । হা আর্য্যপুত্র ! (এই বলিয়া মূচ্ছিত হইলেন ।)

তমসা । (প্রবেশ করিয়া) বৎসে ! আশ্বস্ত হও আশ্বস্ত হও ।

(প) নেপথ্যে বিমানরাজ এইখানেই থাক

তমসা । সন্মিতাস্থম্ । অয়ি বৎসে ! (ব)

কিমব্যক্তোঃসি নিনদে (১) কুতস্থ্যেঃপি ত্বমীদৃশী (২) ।

স্তনয়িত্বোর্ময়ূরীৱ চকিতোত্কণ্ঠিতা (৩) স্থিতা ? ॥৩॥

(ঘ) তমসেতি । চিরানুভূতেঃপি স্বরে সংশয় ইতি বিশ্বযেন স্মিতম্, আগতেঃপি রামে পরস্পরসাধাত্কারো ন ভবেদিতি দুঃখিন চাস্ত তাভ্যাং সহিতি সন্মিতাস্থম্ ।

কিমিতি । স্তনয়িত্বোর্মেষস্য অব্যক্তে কুতস্থ্যেঃপি নিনদে গর্জিতে সতি ময়ূরীৱ ত্বম্ অব্যক্তে অপরিষ্কৃটে কল্যায়নিত্যস্পষ্টে ইত্যর্থঃ কুতস্থ্যে কক্ষাদবিদিতদেশাদাগতে কক্ষা-দ্রেশাদয় শব্দ আগত ইতি দেশবিশেষজ্ঞানে সত্যপি তত্র গত্বা জননিরুপগমসম্ভাবনা স্যাৎব তু সাপি ন স্যাদিতি ভাবঃ, নিনদে “বিমানরাজ ! অবতৈব স্থীয়তা”মিতিমাত্রে শব্দে সতি কিং কক্ষাত্ চকিতা চঞ্চলা উত্কণ্ঠিতা উত্সুকা চ সতী স্থিতাসি ।

অথ প্রকটকারণাभावेऽपि चकितत्वोत्कण्ठितत्वरूपकार्योत्पत्तेर्विभावनालङ्कारः पूर्णोपमया सङ्गीयते । तथा मयूरी अस्ति, त्वन्तु असि इति प्रथममध्यमपुरुषभेदात् “लतेष राजसे तन्वी”ति साहित्यदर्पणोदाहृतवत् उपमागतभयप्रक्रमत्वदोषः, स च “निनदे कथमव्यक्ते” इति पाठेन समाधेयः ।

“अभं मेघो वारिवाहः स्तनयितुं बलाहक” इत्यमरः ।

कुतो भवतीति कुतस्थः “आख्याताञ्च तमादय” इति व्यप्रत्ययः । पय्यावक्तं वृत्तम् ॥३॥

(ফ) সীতা । (আশ্বস্ত হইয়া ভয়, কম্প ও উল্লাসের সহিত)
ওহে ! জনপূর্ণ মেঘের গর্জনের ন্যায় গম্ভীর ও দীর্ঘ এই বাক্য, কোথা
হইতে উৎপন্ন হইয়া, স্বরদ্বারা আমার কর্ণবিবর পরিপূর্ণ করিয়া,
মন্দভাগিনী আমাকেও হঠাৎ উৎফুল্ল করিল ? ।

(ব) তমসা । (ভৈষং হাশ্র ও অশ্রুপাতের সহিত) অয়ি বৎসে !

‘কাহার শব্দ’ তাহার নিশ্চয় নাই এবং কোথা হইতে আসিতেছে

(১) অপরিষ্কৃটনিকাণি ইতি পাঠভেদঃ । (২) কুতস্থ্যে প্রীতিরীদৃশীতি পাঠান্তরম্ ।

(৩) চকিতোত্কণ্ঠিতমিতি কাপি পাঠঃ ।

সীতা । ~~ভগবাদি~~ ! কিং ভণাসি অপরিপ্ফুড়তি । মএ উণ
সরসংজোণ পঞ্চমিজাণিদং, অজ্জউত্তো জ্জিবে বাহরদি । (ম)

তমসা । শ্রুয়তে, তপস্বতঃ কিল শূদ্রস্য দণ্ডধারণার্থ-
মৈচ্ছাকো রাজা জনস্থানমাগত ইতি । (ম)

সীতা । দিষ্ট্বা অপরিহীনরাশ্রধর্ম্মো ক্বু সো রাশ্রা । (য)

(ম) ভগবতি ! কিং ভণসি অপরিপ্ফুটতি । ময়া পুনঃ স্বরসংযোগেন প্রত্যভিজাতম্,
অর্থ্যপুং এব ব্যাহরতি ।

(য) দিষ্ট্বা অপরিহীনরাজধর্ম্মঃ খলু স রাজা ।

(ম) সীতেনি । ভগবতি ! তমসে ! । অব্যক্ত ইতি তমসীকৃতবাক্যস্য অর্থমাশ্রিত্য
সীতায়াঃ প্রত্যঃ অপরিপ্ফুট ইতি । স্বরসংযোগেন কর্ণে স্বরসম্বন্ধে ন প্রত্যভিজাতম্ অনুভূতস্য
পুনরনুভবঃ কৃতঃ “অনুভূতস্য পুনরনুভবঃ প্রত্যভিজ্ঞে”তি নৈয়ায়িকাঃ । ব্যাহরতি ভাষতে ।

(ম) তমসেনি । শূদ্রস্য শ্রমকস্য, দণ্ডধারণার্থং দণ্ডধারণার্থম্ পৈচ্ছাক ইচ্ছাকু-
বংশীতপন্নঃ, রাজা রামঃ । ইতি শব্দস্য শ্রুয়ত ইত্যনেনান্বয়ঃ ।

(য) সীতেনি । স রাজা রামঃ, দিষ্ট্বা ভাগ্যে ন ন পরিহীনঃ পরিত্যক্তঃ রাজধর্ম্মঃ
রাজকর্তব্যং যেন সঃ ।

তাহারও স্থিরতা নাই ; তথাপি মেঘের শব্দে ময়ূরীর শ্রায় তুমি কেন
এ রকম চকিত ও উৎকণ্ঠিত হইয়া রহিয়াছ ॥৭॥

(ভ) সীতা । ভগবতি ! আপনি কেন বলিতেছেন যে, ‘অব্যক্ত
শব্দ’ (কাহার শব্দ, তাহার নিশ্চয় নাই) । আমি কিন্তু স্বরসংযোগে
বুঝিতেছি যে, আর্ষাপুত্রই বলিতেছেন ।

(ম) তমসা । শুনিয়াছি বটে, তপস্বীকারী শূদ্রের দণ্ডবিধানের
নিমিত্ত ইক্ষাকুবংশীয় রাজা রামচন্দ্র জনস্থানে আসিয়াছেন ।

(য) সীতা । ভাগ্যবশতঃ সেই রাজা, রাজধর্ম্ম পরিত্যাগ করেন
নাই ।

नेपथ्ये । यत्र द्रुमा अपि मृगा अपि बन्धवो मे
यानि प्रियासहचरश्चिरमध्यवात्सल्यम् ।
एतानि तानि बहुनिर्भरकन्दराणि
गोदावरीपरिसरस्य गिरिस्तटानि ॥८॥

सीता । दृष्ट्वा । हा कथं पहादचन्दमण्डलावण्डरपरिक्राम-
दुब्बलेण आचारेण अञ्चं (१) सोऽगम्भीराणुभावमेत्तपच्चभि-
आणिदो अज्जउत्तो ज्जेव, तां सं धारेहि (२) । इति तमसामाक्षिप्य
मूर्च्छति । (र)

यवेति । यत्र येषु तटेषु द्रुमा अपि वृक्षा अपि, मृगा अपि पशवोऽपि मे मम बन्धवः
आसन्निति शेषः । कथादानशरीरकण्डूयनादिना समुपकारित्वादिति भावः । प्रिया-
सहचरः सीतया सहितः, चिरं बहुकालं यानि तटानि अध्यवात्सल्यम् आश्रित्य वासं
कृतवान्, एतानि दृश्यमानानि बहवो निर्भरा जलप्रवाहाः कन्दरा गुहाश्च येषु तानि
तथोक्तानि, गोदावरी नद्याः परिसरः पर्यन्तस्थितेः सीमावर्त्तीति यावत् तस्य गिरिः पर्यन्तस्य
तानि तटानि समीपभूमयो वर्त्तन्त इत्यर्थः ।

अत्र मुनि-तत्पत्नीकुमारादिषु का कथा, द्रुमा अपि मृगा अपि मम बन्धव आसन्नित्यर्था-
पतनादर्थपत्तिरलङ्कारः ।

“पशवोऽपि मृगाः ।” “पर्यन्तभूः परिसरः” इति चामरः ।

यानीति “अन्वध्याडो वस” इत्यधिकरणस्य कर्मत्वम् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥८॥

नेपथ्ये । ये स्थाने वृक्षसमूहः एवं पशुगणः आगारं बन्धुं ह्ये, ये स्थाने गुह्ये प्रियतमा सीतार सहित आगि, दीर्घकालं वासं करिष्या-
ह्यिलाग एवं येथाने बहूतं जलप्रवाहः ओ गुहा ह्ये, एहे मेहे सकल
गोदावरीयै प्रान्तवर्ती पर्यन्तस्य स्थाने ॥८॥

(१) अञ्चं सी गम्भीराणुभावः इति पाठान्तरम् । अञ्चं णिअसीगम्भीराणुभावः
इत्यपि पाठः । (२) ता धारेदु सं पिअसही इति पाठभेदः ।

তমসা । ধারয়ন্তী । বৎসে ! সমাশ্বসিহি সমাশ্বসিহি ।

নেপথ্যে । অনেন পঞ্চবটীদর্শনে—

অন্তলীনস্য দুঃখান্নৈবোদ্যামং জ্বলিষ্যতঃ ।

উত্পোড় ইব ধূমস্য সোহঃ প্রাগাত্বণোতি মাম্ ॥৫॥

(র) হা কথং প্রভাতচন্দ্রমণ্ডলাপাণ্ডুরপরিচ্ছাদদুর্বলেন আকারিণ অয়ং সৌম্য-
গম্ভীরানুभावमात्रप्रत्यभिज्ञात आर्यपुत्र एव, तन्मां धारय ।

(র) সীততি । 'হা কথনিত্যেকমব্যয় মহাবিধাদূচকম্ ।' প্রভাতচন্দ্রমণ্ডলবৎ
আপাণ্ডুরঃ স্তেতচ্ছায়ঃ, দুর্বলী বলহীন ইব পরিলক্ষ্যমাণস্তেন আকারিণ আকৃত্যা
উপলব্ধিত ইত্যর্থঃ । অয়ং দৃশ্যমানো জনঃ সৌম্য শান্ত গম্ভীর স্থির যদনুभावमात्र
কেবলপ্রभावस्तेन प्रत्यभिज्ञातः पुनरनुभूत आर्यपुत्रो राम एव आकृतिवैषम्यात् सोऽयं न वेति
সংশয় এব স্যাৎ কিন্তু পূর্বাণুভূতপ্রभावदर्शनात् सोऽयमिति निश्चय इति भावः । তত্ক্ষণাত্
रामस्यैतादृक् कष्टकरावस्थादर्शनेन मूर्च्छया पतनेन आघातसम्भवादित्यर्थः । ধারয়
अवलम्बस्व । आयुर्वेदीकृता नृतनीऽयं मूर्च्छाप्रकारः, यत् पतनात् प्राक् रोगी धारयितु-
सुपदिशतीत्यङ्गुतम् ।

“অনুभावঃ প্রভাবেঃসী”ত্যমরঃ ।

অন্তরিত । অন্তঃ অন্তঃকরণে লীনস্য কালিনাপঞ্চয়াৎ অল্যমাভাবশেষিণ গুপ্তমবিন
স্থিতস্য, অয় অনেন পঞ্চবটীদর্শনে উদ্যামম্ অত্যন্ত জ্বলিষ্যতঃ সন্দীপিত্যমাণস্য বাহুল্য

(র) সীতা । (দেখিয়া) হায় ! দেহখানি, প্রভাতকালের
চন্দ্রমণ্ডলের গায় শ্বেতবর্ণ, অত্যন্ত ক্ষীণ এবং দুর্বল হইয়া গিয়াছে ;
তথাপি সৌম্য ও গম্ভীর প্রভাবমাত্রে পরিচয় পাওয়া যাইতেছে ; এই
অবস্থায় আর্যপুত্রই ইনি ! তা, আগাকে ধারণ করুন । (এই বলিয়া
তমসাকে আলিঙ্গন করিয়া মূর্ছিত হইলেন ।)

তমসা । (ধারণ করতঃ) বৎসে ! আশ্বস্ত হও আশ্বস্ত হও ।

নেপথ্যে । এই পঞ্চবটী দর্শনে—

হা প্রিয়ে ! জানকি ! । (ল)

তমসা । স্বগতম্ । ইদং তদাশঙ্কিতং গুরুজনেনাপি । (ব)

সীতা । সমাশ্বস্য । হা কথং এদং । (শ)

পুনর্নৈপথ্যে । হা দেবি ! দণ্ডকারণ্যবাসপ্রিয়সখি ! বিদেহ-
রাজপুত্রি ! । ইতি মূচ্ছতি । (ঘ)

(শ) হা কথমেতৎ ।

প্রাপ্নোত ইত্যর্থঃ উদ্বোধকপ্রাপ্ত্যা উদ্বোধনীয়স্য বাহুল্যাবশ্যম্ভাবাদিত্যে ভাবঃ । দুঃখমগ্নিরিব
তস্য, ধূমস্য উত্পীড়ী রাশিরিব মৌহঃ মাং প্রাক্ সম্পূর্ণবিকাশাৎ পূৰ্ব্বম্ আত্মণোতি
আচ্ছাদয়তি । যথা বজ্রজনিভো ধুমো বজ্রৈঃ পূর্ণবিকাশাৎ পূৰ্ব্বং তৎ স্থানমাচ্ছাদয়তি,
তথা দুঃখজনিভো মৌহঃ দুঃখস্য পূর্ণবিকাশাৎ পূৰ্ব্বং মামাত্মণোতোতি সরলার্থঃ ।

অথ পূর্বাঙ্কে লুপ্তীপমা, পরাঙ্কে চ সাধারণোপমা ইত্যুভয়োঃ অঙ্গাজ্জিমাভিনে সঙ্করঃ ।
ন চ জ্বলিষ্যত ইতি সাধকসত্ত্বাৎ দুঃখাগ্নেরিতি নিরঙ্কং কেবলং রূপকমিতি বাচ্যং
ধূমস্তোত্পীড় ইব মৌহ ইত্যুপমানুসারেণ দুঃখাগ্নেরিত্যুপমায়া এবৌচিত্বাদিত্যে সুধীমি-
বিভাবনীয়ম্ ॥২৥

(ল) হেতি । কুত্বাসীতি বাক্যশেষঃ ।

(ব) তমসেতি । গুরুজনেন অগস্ত্যলোপামুদ্রাগঙ্গাদিনেত্যর্থঃ । আশঙ্কিতং তদিদং
রামস্য মূচ্ছাপতনাদিকম্, উপস্থিতমিতি শেষঃ ।

অন্তরে লীন দুঃখানল, আজ অত্যন্ত প্রজ্বলিত হইবে ; তাহার
ধূমরাশির আয় মোহ, পূর্বেই আগাকে আবৃত করিতেছে ॥২॥

(ল) হা প্রিয়ে ! জনকনন্দিনি ! ।

(ব) তমসা । (স্বগত) এই সেই গুরুজনেরও আশঙ্কিত বিষয়
উপস্থিত হইয়াছে ।

(শ) সীতা । (আশ্বস্ত হইয়া) হায় ! এরূপ কেন হইল ।

সীতা । হৃদী হৃদী, মং মন্দভাগিণীং উদ্বিসিঅ আমোলন্তণেত-
ণীলুপ্পলো মুচ্ছিতো জ্জীব, হা হা কথং ধরণীপট্টে ণিরুস্সাহং
ণিসহং বিপল্হল্লো ; ভগবদি ! তমসে ! পরিত্তাহি পরিত্তাহি
জীবাণেহি অজ্জত্তং । ইতি পাদয়োঃ পততি । (স)

(স) হা ধিক্ হা ধিক্, মাং মন্দভাগিনীমুদ্বিস্য আমীলন্তে বনীলীত্পলী
মুচ্ছিত এব, হা হা কথং ধরণীপট্টে নিরুত্সাহনিঃসহং বিপর্য্যস্তঃ ; ভগবতি ! তমসে !
পরিব্রাযস্ব পরিব্রাযস্ব জীবয় আর্থ্যপুত্রম্ ।

(ঘ) পুনরিতি । দণ্ডকারণ্যবাসী তত্ক্ষণময় ইত্যর্থঃ, প্রিয়সখি ! সহায়ভাবে
নানীপকারকরণাদিতি ভাবঃ ।

(স) সীতেনি । আমীলন্তী মুদ্রিতে নেত্রী নীলীত্পলী ইব যস্য স তথোক্তাঃ । নিরুত্স-
াহনিঃ কমপি বিষয়ং প্রতি উদয়মাভাবে নিঃসহম্ অবশং যথা স্যাত্তথা ধরণীপট্টে ভূতলী
বিপর্য্যস্তঃ পততিঃ । পরিব্রাযস্ব সামিতি শিষ্যঃ । জীবয় সচৈতন্যং কুরু । আর্থ্যপুত্র-
জীবনে নৈব সম পরিব্রাণং ভবেদিতি ভাবঃ ।

“উত্সাহীঃ পুণ্যবসায়ঃ স্যা”দিত্যমরঃ ।

নির্মলকামিত্যাদিবত্ নিরুত্সাহমিতি অসহায়ত্বস্যর্থীভাবঃ ।

(ঘ) পুনরাষ্য নেপথ্যে । হা দেবি ! দণ্ডকারণ্যবাসকালীন-
প্রিয়সখি ! বিদেহরাজতনয়ে ! । (এই বলিয়া মুচ্ছিত হইলেন ।)

(স) সীতা । হায় ! হায় ! মন্দভাগ্যা আমাকে উদ্দেশ্য করিয়া,
নয়ননীলোৎপলযুগল মুদ্রিতকরতঃ মুচ্ছিতই হইলেন ! । হায় ! হায় !
ভূমির উপরে নিরুত্তম ও অবশভাবে পতিত হইলেন । ভগবতি !
তমসে ! রক্ষা করুন, রক্ষা করুন ; আর্থ্যপুত্রকে জীবিত করুন । (এই
বলিয়া তমসার চরণযুগলের উপর পতিত হইলেন ।)

তমসা । ত্বমেব ননু কল্যাণি ! সঞ্জীবয জগত্পতিম্ ।

প্রিয়স্পর্শো হি পাণিস্তে তত্রৈব নিয়তা ভব (১) ॥১০॥ -

সীতা । জং ভোঁদু তং ভোঁদু, জধা ভগ্নবদৌ ভগ্নাদি ।

ইতি সম্বন্ধমং নিষ্কান্তা । (হ)

ততঃ প্রবিশতি ভূমৌ নিপতিতঃ সাক্ষয়া সীতয়া স্পৃষ্টমানঃ সাহ্লাদীচ্ছাসী
রামভদ্রঃ । (ঘ)

(হ) যদ্ববলু তদ্ববলু, যথা ভগবতৌ ভগ্নতি ।

ত্বমিতি । ননু কল্যাণি ! হে শুম্ভে ! ত্বমেব জগত্পতিং পৃথিবীপালং রামং সঞ্জীবয
সংস্রজং কুরু । তবৈব করণীয়মেতৎ ন ত্বন্যস্য ইত্যেবশব্দার্থঃ । হি যস্মাত্, তে তব পাণিঃ
করতলম, প্রিয়ঃ প্রীতিকরঃ স্পর্শো यस্য সঃ । সুতরাং রামস্য চৈতন্যসম্পাদনং তব যথা
সুকরং নান্যস্য তথ্যেতি ভাষঃ । অতএব তত্রৈব পাণিনা স্পর্শ এব নিয়তা ব্যাপৃতা ভব ।

অথ চতুর্থপাদার্থং প্রতি তৃতীয়পাদগতবাক্যার্থস্য হেতুত্বাৎ বাক্যার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্গ-
মলঙ্কারঃ ॥১০॥

(হ) সীততি । যদ্ববলু তদ্ববলু, অনুমত্যভাবেপি হস্তস্পর্শকরণে ক্রুদ্ধঃ সন্তুটৌ
বা ভবতু ইত্যর্থঃ । ইদৃশসময়ে তত্র বিবেচনীয়মিতি ভাষঃ । যথা ভগবতৌ তমসা
ভগ্নতি ব্রবীতি, তথা করামি পাণিনা স্পৃষ্টশাসীত্যর্থঃ । সম্বন্ধমং সলব্ধম্ ।

(ঘ) তত ইতি । সাক্ষয়া রামস্য মূর্চ্ছিতাবস্থাदर्शनेन স্নেহদৃশ্যসহিতয়া ।
সাহ্লাদীন হর্ষণে, উচ্ছ্বাসেন চৈতন্যেন চ সহতি সাহ্লাদীচ্ছাসঃ ।

তমসা । হে শুভে ! তুমিই ভূপতিকে জীবিত কর; তোমার
হস্তস্পর্শই উহার প্রীতিকর হইবে; সুতরাং তাহাতেই ব্যাপৃতা হও ॥১০॥

(হ) সীতা । যা হউক, তা হউক; আপনি যাহা বলিলেন
(তাহাই করি) । (এই বলিয়া, তাড়াতাড়ি চলিয়া গেলেন ।)

(ক্ষ) তদনন্তর সাশ্বনয়না সীতা হস্তাশ্বর্শন করিতেছেন এই অবস্থায়
আনন্দ ও চৈতন্যলাভের সহিত ভূপতিতভাবে রামচন্দ্রের প্রবেশ ।

(১) নিয়তা ভবঃ, তত্রৈব নিরতী জনঃ । ইতি পাঠান্তরদ্বয়ম্ ।

सीता । किञ्चित् सहर्षमात्मगतम् । जानामि, पुणो वि पञ्चागदं
विश्रजोविदं तेल्लोअणाहस्स (१) । (क)

रामः । हन्त भोः ! किमेतत् ! । (ख)

२५. प्रश्नोत्तरं नु हरिचन्दनपल्लवानां
निष्पोडितेन्दुकरकन्दलजो नु सेकः ।

आतप्तजौवनमनःपरितर्पणो मे (२)

सञ्ज्ञोवनौषधिरसो नु हृदि प्रसिक्तः ॥११॥

(क) जानामि, पुनरपि प्रत्यागतमिव जीवितं विलोकनाद्यस्य ।

(क) सीतेति । विलोकनाद्यस्य जगदीश्वरस्य रामस्य जीवितं चैतन्यं पुनरपि
प्रत्यागतमिव इत्यहं जानामि बुध्ये, श्वासप्रश्वासादिदर्शनादिति भावः । लक्ष्मीरूपा सीता
नारायणावतारत्वेन रामस्य जगदीश्वरत्वं जानात्येव, तस्य तु आत्मगतत्वेन कथने अन्यै-
रज्ञेयत्वात् न सानुषवद्वावहारहानिः । ननु कथमनयोर्मानुषवद्वावहार इति सत्यं जगति
स्त्रीपुरुषाणां चरित्रशिष्टादानाय जगदीश्वरीजगदीश्वरयोः सीतारामयोर्मानुषभावेन व्यवहारः
सजातीयशिष्टायाः शीघ्रफलकत्वात् । इदन्तु कविनां अध्यात्मरामायणवलम्बनेनोक्तम् ।
वाञ्छीकमते तु राम आदर्शचरितो मानव एवेत्यनुसन्धेयम् ।

(ख) राम इति । हन्तभोरिति हर्षविषयसूचकमेकमव्ययम् । किमेतदित्यस्य ।
सीकेनान्वयः ।

प्रश्नोत्तरमिति । एतत् स्पर्शनं किं हरिचन्दनपल्लवानां चन्दनवृक्षविशेषकिसलयानां
प्रश्नोत्तरं रसो निर्यास इति यावत् न वितर्कयामौल्यर्थः तद्वत् शैल्यातिशयकरत्वादिति

(क) सीता । (किङ्किण आनन्देन सहित स्वगत) वृत्तिर्तोह्रि,
त्रिलोकनाथेन जीवन येन पुनराय आमिग्राहे ।

(ख) राम । हाय हे ! ए कि ! ।

(१) तेल्लोकस्य इति पाठान्तरम् ।

(२) आतप्तजीविततरोः, जीवितपुनःपरितर्पणोऽयं इति पाठभेदौ ।

स्पर्शः पुरा परिचितो नियतं स एष

सञ्जीवनश्च मनसः परिमोहनश्च ।

सन्तापजां सपदि यः प्रतिहत्य मूर्च्छां-

मानन्दनेन जडतां पुनरातनोति ॥१२॥

भावः । सर्ववाप्येवं नुशब्दो वितर्के । पल्लवपदं श्रैयातिशयद्योतनार्थम् । निष्पीडिताः मर्द्दिता इन्दुकरकन्दलाः चन्द्रकिरणवाङ्मुरा यस्मै स तथोक्तो मर्द्दितचन्द्रकराङ्गुरादुत्पन्नो रस इत्यर्थः । तस्मात् जायत इति इन्दुकरकन्दलजः आमर्द्दितचन्द्रकराङ्गुरनिर्गमजनिता इत्यर्थः । सीतो नु, तथा आतप्तयोः नितान्तसन्तप्तयोर्जीवनमनसोः प्राणचित्तयोः परितर्पणः शीतलकारित्वात् प्रीतिकरः, सञ्जीवयतीति सञ्जीवनी या ओषधिः फलपाकेन मृतवृक्षादिः तस्या रसो निर्गमो मे मम हृदि प्रसिक्तो नु । एतेषामन्यतमाभावे कथमकक्षान्मम चैतन्योत्पत्तिरिति भावः ।

अत्र स्पर्शे प्रशयोतनादीनां संशयात् तत्र च निश्चयाभावात् शुद्धसन्देहालङ्कारः । परस्मैके “स्पर्शः पुरा परिचितो नियतं स एष” इत्युक्त्या तत्स्पर्शस्याप्यनुभवादुभयकीटिकज्ञानरूपः संशयो रामस्य जात इत्यनुसन्धेयम् । इन्दुकरकन्दलनिष्पीडनासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्त्या अतिशयोक्तिय अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

“तैलपर्णिक-गोश्रीषे हरिचन्दनमस्त्रियाम् ।” “ओषध्यः फलपाकान्ता” इति चामरः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥११॥

स्पर्श इति । पुरा सीतया सहैकवावस्थानकाले परिचितः ईदृक्तया विदितः सञ्जीवन उत्साहवर्द्धक इत्यर्थः । मनसो हृदयस्य परिमोहनः आनन्दबाहुल्येन अवशताजनकश्च नियतं निश्चितम् एष अनुभूयमानः स स्पर्शः । यः स्पर्शः सन्तापजां वियोगवेदनाजनितां मूर्च्छां प्रतिहत्य विनाश्य सपदि तत्क्षणात् आनन्दनेन आनन्दजननेन पुनः जडतां मनसस्तदेकानुभवपरायणत्वात् विषयान्तरानभिज्ञताम् आतनोति करोति ।

इह किं चन्दनपल्लवेषु निर्वास ? ना चन्द्रकिरणेषु झुझांशजातमेक ? किंवा मृदुलं जीवनं ओ मनसो तृप्तिजनकं सञ्जीवनोषधिरं रस आनन्द इदमे, केहं निश्चितं करिण ? ॥१२॥

সীতা । সমাধ্বসীতকম্পমপস্বত্ব (১) । এত্টিঅ' জ্জিবে দাণি'
মে বহুদর' । (গ)

রামঃ । উপবিশ্য । ন খলু বত্সলয়া সীতাদেব্যা অম্যুপ-
পন্নোঃস্মি ? । (ঘ)

(গ) এতাবদেব ইদানীং মে বহুতরম্ ।

অত্র জড়তাকরণাসম্বন্ধেঃপি তত্সম্বন্ধোক্ত্যা অতিশয়োক্তিরলঙ্কারঃ । যচ্ছব্দস্য
পরত্ব পাঠেন বিধেয়াধিমর্শদোষঃ, স চ পরাধ্বং প্রথমং ততস্তুতীয়পাদং পঠিত্বা নিরসনীয়ঃ ।

“সদ্যঃ সপদি তত্চয়ানাৎ ।” “জড়োঃস্মিঃ” ইতি চামরঃ ।

বসন্ততিলকা ব্রহ্মম্ ॥১২॥

(গ) সীতেনিতি । সাধ্বসম্ অনুমত্যভাবেঃপি সমীপাগমনেন রামস্য ক্রোধভয়ম্,
উত্কম্পঃ স্পর্শেন সচ্ছোদ্রেকাৎ দেহচাঞ্চল্যং তাভ্যাং সঙ্ঘেতি তত্ তথোক্তম্ । ইদানীং
নির্বাচনকালি এতাবদেব মম স্পর্শস্য সুখজনকত্বস্বীকারপর্যন্তমেব বহুতরম্ অতিরিক্তম্
অল্যন্তাদরত্বেন মন্তব্যমিত্যর্থঃ প্রেমালাপসহবাসাদিপ্রকৃতসুখানামেকান্তাসম্ভবাদিতি ভাবঃ ।

(ঘ) রাম ইতি । বত্সলয়া স্নেহশালিন্যা । অম্যুপপন্নঃ প্রাপ্তঃ স্পৃষ্ট ইতি যাবৎ ।
অত্র কাকুতস্টরেণ প্রশ্নো দ্ব্যর্থকঃ, তথা চ ন খলু অম্যুপপন্নোঃস্মি কিম্, অপিতু অম্যুপপন্ন
এব, কথমন্যথা তাড়নগলৌকিকসুখস্পর্শ ইতি ভাবঃ ।

জীবনৌশক্তিবর্ধক, মনের মোহজনক এবং পূর্বপরিচিত, নিশ্চয়ই
এই সেই স্পর্শ ; যে স্পর্শ, সম্ভাপজাত মূর্ছা নষ্ট করিয়া, আনন্দ উৎপাদন-
দ্বারা পুনরায় জড়তা জন্মাইতেছে ॥১২॥

(গ) সীতা । (ভয় ও কম্পের সহিত সরিয়া) এখন এই পর্য্যন্তই
আমার পক্ষে বহুতর ।

(ঘ) রাম । (বসিয়া) স্নেহশালিনী সীতাদেবী আমাকে স্পর্শ
করেন নাই কি ? ।

(১) সমাধ্বসকদণ্ণমিতি পাঠান্তরম্ । ভয়শোকসঙ্কটমিতি তদর্থঃ ।

सीता । हद्दी हद्दी, किं न्ति मं अज्जउत्तो मग्गिस्सदि ? । (ङ)

रामः । भवतु, पश्यामि । (च)

सीता । भअवदि ! तमसे ! ओसरह्म, जइ दाव मं पेक्खिस्सदि, तदो अणव्भणुस्सादसस्सिधाणेण अहिअं पि मम महाराओ कुविस्सदि । (छ)

(ङ) हा धिक् हा धिक्, किमिति माम् आर्यपुत्रो मार्गिष्यति ? ।

(छ) भगवति ! तमसे ! अपसरामः, यदि तावन्मां प्रेक्षिष्यते, तदा अनभ्यनुज्ञात-
सन्निधानेन अधिकमपि मम महाराजः कीपिष्यति ।

(ङ) सीतेति हा धिगित्येक शोकसूचकमव्ययं तस्य दैन्ये द्विर्वचनम् । यस्याह-
मनुक्षणमेव सहचारिणी आसम्, स ममेदानीमन्वेषणाय प्रवृत्त इति महाशोककारण-
मेतदिति भावः । मार्गिष्यति अन्वेषणं करिष्यति । रामस्य सुखभङ्गिशरीरचाञ्चल्यादि-
दर्शनात् सीताया अयं संशयः ।

(च) राम इति । भवतु, सीताया अभ्युपपत्तिरनभ्युपपत्तिर्वा भवतु इत्यर्थः ।
पश्यामि समन्तादवलोकनेन तन्निरुपायामौत्थ्यः । पश्यामीत्यतः परं 'इति समन्तादव-
लोकयति' ईदृशं किञ्चित् कविवाक्यं मन्तव्यम् अन्यथा पूर्वपरवर्त्तिनीतावाक्याभ्यां सह-
सामञ्जस्यं स्यादिति विवेच्यम् ।

(छ) सीतेति । अपसरामः अस्मात् स्थानादन्यत्र गच्छामः वयमिति शेषः,
'वाक्यदर्थे'ति बहुवचनम् । अनभ्यनुज्ञातम् अननुमतं समीपमागच्छेत्यनुमत्यभावविशिष्ट-
मिति यावत् यत् सन्निधानं निकटवर्त्तित्वं तेन । मां प्रति नितान्तावज्ञां विना निर्वासनं
न स्यात् सुतराम् अवज्ञया निर्वासिताया मम आर्यपुत्रानुमतिसन्तरेण समीपगमनं कीप-
कारणमेवेति भावः ।

(ङ) जीता । शाय ! शाय ! आर्यापूत्र कि आमाके अब्बेव
करिबेन ? ।

(छ) राम । इडक ; देखि ।

तमसा । अयि वत्से ! भागीरथीवरप्रभावाद्वनदेवताना-
मप्यदृश्या संवृत्तासि । (ज)

सीता । आं, अयि एदं । (झ)

रामः । हा प्रिये ! जानकि ! ननु प्रिये जानकि ।। (ज)

सीता । सम्युगदगदम् । अज्जउत्त ! असरिसं क्व, एदं
वअणं इमस्स वुत्तन्तस्स । मासम् । अहवा किं त्ति वज्जमइं
जस्मन्तरेसु वि पुणो असम्भाविददुल्लहदंसणं मं ज्जेव मन्द-
भाइणीं उद्दिसिअ वच्छलस्स एवं वादिणो अज्जउत्तस्स उवरि

(झ) आं, अस्ति इदम् ।

(ज) तमसेति । भागीरथीवरप्रभावात् गङ्गाया वरमाहात्म्यात् । वनदेवतानामपि
अदृश्या त्वमसि, किं पुनर्मानुषस्य रामस्येति वाक्यशेषः ; सुतरां तव अपसरणप्रयोजनं
नास्तीति भावः ।

(झ) सीतेति । आनिति पूर्ववृत्तस्मरणार्थमव्ययम् । इदं भागीरथीवरप्रभावान्मम
अदृश्यत्वम् अस्तीति स्वीकारः ; अतो नापसरामीति भावः ।

(ज) राम इति । अनुनयविशेषद्वयांतनार्थं पुनर्ननु प्रिये जानकीत्युक्तम् ।

“प्रश्नावधारणाऽनुज्ञाऽनुनयामन्त्रणे ननु” इत्यमरः ।

(छ) सीता । भगवति ! तमसे ! आगि सरिया याहै । यदि
आमाके देखेन, तवे बिना अनुमतिते निकटे याओय्य महाराज
आमार उपरे अधिक क्रूक हईवेन ।

(ज) तमसा । अयि वत्से ! गङ्गा वरर प्रभावे, तूमि वनदेवता-
दिगेरओ अदृश्या हईयाछ ।

(झ) सीता । हाँ ; ईहा आछे बटे ।

(ज) राम । हा प्रिये ! जानकि ! अयि प्रिये ! जानकि ! ।

णिरणुकोसा भविस्स' ? अहं एदस्स हिअअं आणामि मम
एसो त्ति । (ट)

(ट) आर्यपुत्र ! असदृशं खलु एतत् वचनम् अस्य वृत्तान्तस्य । अथवा किमिति वञ्चमयीं जन्मान्तरेषु अपि पुनः असम्भावितदुर्लभदर्शनां मामिव मन्दभागिनीम् उद्दिश्य वत्सलस्य एव'वादिन आर्यपुत्रस्य उपरि निरनुक्रीशा भविष्यामि ? अहमेतस्य हृदयं जानामि मम एष इति ।

(ट) सीतेति । मन्युना शोकेन गदगदः अस्फुटः, अस्पष्टरूपेणोच्चारणं तेन सहेति समन्युगदगदम् आहति क्रियाविशेषणमेतत् । इदं वचनं 'प्रिये जानकी'ति स्नेहव्यञ्जकप्रीतिकरं वचनम् अस्य वृत्तान्तस्य अकारणनिर्वासनरूपनिर्द्देश्यव्यवहारस्येत्यर्थः असदृशम् अशोभ्यम् ; निर्वासितां प्रति 'रे पापीयसि' इति निन्दामूचकसम्बोधनमेव युज्यते, न तु प्रिये इति सम्बोधनं व्यवहारानुरूपोक्तरेव महात्मनां धर्मत्वात्, अन्यथा "वचस्यन्य-
न्मनस्यन्यत् कर्म्मण्यन्यद्दुरात्मना"मिति न्यायेन दुरात्मतापत्तेरिति भावः । प्रजाविराग-
सम्भावनेयैव मम निर्वासनं कृतं न तु चरितदीपाशङ्कयेति कथमन्यथा इदानीमीदृग्व्यवहार इति विवेकीदयात् पश्चान्तरमाह अथवेति । वञ्चमयीं नितान्तकठिनां कथमन्यथा आर्य-
पुत्रस्येदृगवस्थादर्शनेनापि मे न हृदयं विदीर्यत इति भावः । जन्मान्तरेष्वपि पुनः असम्भावितम् अनिश्चितं दुर्लभञ्च दर्शनं यस्याः ताम्, अस्मिन् जन्मानि निर्वासनेन गङ्गाया वरप्रभावेन च मम अदर्शनं जातं जन्मान्तरेष्वपि दर्शनं भवेदिति को निश्चय वक्तुं शक्नुयादिति भावः । वत्सलस्य मां प्रति स्नेहशालिनः । एवंवादिनः, हा प्रिये इत्यादि स्नेहोक्तिकारिणः । निरनुक्रीशा निर्द्देश्या किमिति भविष्यामि कथमपि नेत्यर्थः । एतस्य आर्यपुत्रस्य हृदयं मनोगतं भावमित्यर्थः । एष आर्यपुत्रः मम हृदयं जानातीत्यर्थः । आवामुभावेव उभयोर्मनीभावं जानीयः, सुतराम् आवयोः कोऽपि कमपि प्रति विद्वेषो न भवेदिति निश्चय एवास्ति, तथापि यदनेन दुर्व्यवहारः कृतः, तत्तु देवशशदिति भावः । भागौरथीवरप्रभावात् यथा कश्चिदपि सीताया दर्शनं न प्राप्तः, तथा स्वभावोच्चारितवाक्य-
मपि कश्चिन्न श्रुतवानिति मन्तव्यं तेन रामस्यातिनिकटेऽपि स्वाभाविकवाक्योच्चारणे तच्-
श्रवणेन रामस्य न सीतापरिचय इति शीघ्रम् ।

রামঃ । সৰ্বতো বিলোক্য সনির্বোদম্ । হা ! ন কাচিদত্র ! । (ঠ)

সীতা । ভগবতি ! তমসে ! শিষ্কারণপরিচ্ছাদণো বি
এদস্স এদিণ্ণা এব'বিধেণ দ'সণেণ কীদিসো মে হিঅআণু-
বম্বোত্তি ণ আণামি ণ আণামি । (ড)

(ড) ভগবতি ! তমসে ! শিষ্কারণপরিচ্ছাদণোঃপি এতস্য এতেন এব'বিধেন
দর্শনেন কীদৃশো মে হৃদয়ানুবম্ব ইতি ন জানামি ন জানামি ।

(ঠ) রাম ইতি । সৰ্বতঃ সৰ্বাসু দিচ্চ । নির্বোদেন আত্মাবমাননয়া সহিতি
সনির্বোদম্ । সীতায়া অদর্শনেপি তদুদ্দেশেন বিলাপসম্বোধনাদিকরণাৎ নির্যথানুভূতয়া
আত্মনোঃস্বমাননেতি বোধ্যম্ । তথা চ সাহিত্যদর্পণঃ—

“তত্ত্বজ্ঞানাপদীর্ঘাদিনির্বোদঃ স্বাবমাননা ।”

অত্র স্থানে কাचित্ কাপি ব্যক্তির্ন নাস্তীত্যর্থঃ । সুতরাং কৃতঃ সীতেনি ভাবঃ ।

(ড) সীতেনি । এতস্য আর্থ্যপুত্রস্য রামস্য । এব'বিধেন দর্শনেন শ্রীকৃষ্ণাতরল-
দর্শনেত্যর্থঃ । হৃদয়ানুবম্বঃ মনসোঃস্বস্থা । ইতি ন জানামি নিৰ্ণেতুং ন শক্তীমীত্যর্থঃ ।
তামবস্থামনুপদমেব তমসা বিভ্রণীতি । ন জানামীত্যস্য দৈব্যে দিব'চনম্ ।

(ট) সীতা । (শোকবশতঃ অস্পষ্ট উচ্চারণের সহিত) আৰ্য্যপুত্র !
এই ঘটনায় একরূপ উক্তি, অল্পপযুক্ত । (অশ্রুপাতের সহিত) যে বজ্রের
স্ত্রায় কঠিন, জন্মান্তরেও যাহার চুল'ভদর্শন অনিশ্চিত এবং যেমন্দভাগ্যা,
মেই আমার উদ্দেশে এইরূপ উক্তিকারী আৰ্য্যপুত্রের উপরে আমি কি
নির্দিষ্ট হইতে পারি ? আমি ইহার হৃদয় জানি এবং ইনি আমার
হৃদয় জানেন ।

(ঠ) রাম । (সকল দিকে দৃষ্টিপাত করিয়া আত্মাবমাননার
সহিত) হায় ! এখানে কেহই নাই ! ।

(ড) সীতা । ভগবতি ! তমসে ! বিনা কারণে পরিত্যাগ করিয়া

तमसा । जानामि वत्से ! जानामि । (ठ)

^{उपलीन} तटस्थः नैराश्यादपि च कलुषं विप्रियवशा-

द्वियीगे दीर्घेऽस्मिन् भटिति घटनोत्तम्भितमिव ।

^{विष्णवे} प्रसन्नं सौजन्यादपि तु करुणगाढकरुणं

द्रवीभूतं प्रेम्णा तव हृदयमस्मिन् क्षण इव ॥१३॥

(ठ) तमसेति । जानामि तव हृदयावस्थामिति शेषः । अवधारणे द्विर्वचनं जानाम्येवेत्यर्थः ।

किमिव जानासीत्याह तटस्थमिति । तव हृदयं मनः, नैराश्यात् पुनः संयोग-
सम्भावनाया अभावात् तटस्थमुदासीनं संयोगोपायकरणादौ निस्पृहमित्यर्थः, अपि च
तथा विप्रियवशात् प्रियस्य विरुद्धो विप्रियः दुर्व्यवहारः तद्वशात् अकारणपरित्यागजनित-
विद्वेषनिवन्धनादित्यर्थः कलुषं क्रोधेनाविलं पूर्वमासीदित्यर्थः तथा अस्मिन् दीर्घे अनन्त-
कालव्यापिनि विद्योगे विच्छेदमध्ये अस्मिन् क्षणे समये भटिति अकस्मात् घटनया मेलनेन
उत्तम्भितमिव सत्प्रप्रायम् आश्चर्य्यवशादितिकर्तव्यताज्ञानशून्यमवेत्यर्थः तथा सौजन्यात्
प्रेमप्रकाशकमस्वीधनादिना साधुत्वप्रकाशात् प्रसन्नं सन्तुष्टम्, अपि तु तथा करुणैः विलापा-
दिना शोकप्रकाशैः गाढः तीव्रः शोको यस्मिन् तादृशम्, रामस्य शोकात्तत्त्वदर्शनात् तवापि
तीव्रशोकातुरं मन इत्यर्थः, तथा प्रेम्णा प्रचुरप्रणयप्रकाशिन्यर्थः द्रवीभूतमिव आनन्देन
गलितमिव ।

अव भावाभिमानी वाच्यं क्रियोत्प्रेषाहयम्, तथा नैराश्यादिकारणेन सह तटस्थ-
त्वादिकार्य्यस्य वर्णनात् हेतुर्नामालङ्कारस्य अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तथा च
चन्द्रालोके—

“हेतोर्हेतुमता साङ्गं वर्णनं हेतुरुच्यते ।”

उत्तम्भितमिति “उदःस्यास्तम्भो”रिति स्तम्भः सलीपः । शिखरिणी वृत्तम् ॥१३॥

श्याकिलेও, ইহার এই ঐদৃশ দর্শনে, আগার মনের অবস্থা যে কিরূপ
হইয়াছে, তাহা আমি বুঝিতেছি না, তাহা আমি বুঝিতেছি না ।

(ठ) तमसा । आमि बुझিতেছি, বৎসে ! আমি বুঝিতেছি ।

রামঃ । দেবি ।।

প্রসাদ ইব মূর্ত্তস্তে স্পর্শঃ স্নেহাদ্ৰশীতলঃ ।

অদ্যাপ্যানন্দয়তি (১) মাং ত্বং পুনঃ ক্বাসি নন্দিনি ! ॥১৪॥

সীতা । এদে দে অগাধদংসিদসিণেহসম্ভারা আনন্দগিস্স-
ন্দিণো সুদা মএ অজ্জউত্সস্স উল্লাবা, জাণং পচ্চএণ ণিক্কারণ-
পরিচ্ছাঅসল্লিদোবি বহুমদো মে জম্মলাহো । (ণ)

(ণ) এতে তে অগাধদর্শিতস্নেহসম্ভারা আনন্দনিব্বন্দিনঃ স্মৃতা ময়া আৰ্য্যপুত্রস্য
উল্লাপাঃ, যेषাং প্রত্যয়েন নিষ্কারণপরিত্যাগশল্যিতৌঃপি বহুমতো মে জন্মলাভঃ

প্রসাদ ইতি । স্নেহেন প্রেমণা আর্দ্রঃ স্নিগ্ধত্বঃ অতএব শীতলঃ তে তব স্পর্শঃ, মূর্ত্ত
মূর্ত্তিমান্ প্রসাদ ইব অনুগ্রহ ইব অদ্যপি স্পর্শচণে কা কথ্য স্পর্শধ্বমচণেঃপি মাম্
আনন্দয়তি সুখীকরতি, পুনঃ কিন্তু হে নন্দিনি ! আনন্দকারিণি ! ত্বং ক ক্বাসি ? ।
ত্বমেতাবল্যেব সম প্রিয়তমা, যত্বেব স্পর্শাভিলাষেপি তত্ক্ষরণাদেব আনন্দমনুभवामোতি
भावः ।

অব ভাবাভিসানিনী বাচ্যা গুণোৎপ্রেচ্ছা, তথা শীতলত্বং প্রতি স্নেহাদ্ৰত্বপদার্থো হিতরিত
পদার্থ'হিতুক' কাব্যলিঙ্গম্, তথা স্পর্শরূপাধারাভাব্যেপি আনন্দজননাক্রয়ারূপতদাধেয়-
সম্ভাবাত্ বিশেষ্য অলঙ্কারঃ, এতিষামলঙ্কারিভাবিন সঙ্করঃ ॥১৪॥

তোমার মন, নৈরাশ্রবশতঃ উদামোন্নত ; আশ্রয় আচরণবশতঃ
কলুষিত ; এই দীর্ঘ বিরহের মধ্যে হঠাৎ সম্মেলন হওয়ায় স্তব্ধের মত ;
সৌজন্যবশতঃ প্রসন্ন ; আবার শোকদর্শনে প্রগাঢ় শোকাক্রান্ত এবং এই
ক্ষেণে প্রেমবশতঃ যেন দ্রবীভূত হইয়া পড়িয়াছে ॥১৩॥

রাম । দেবি ! স্নেহবশতঃ আর্দ্র ও শীতল তোমার স্পর্শ, মূর্ত্তিমান্
অনুগ্রহের দ্বারা, এখনও আমাকে আনন্দিত করিতেছে ; আর হে
আনন্দকারিণি ! তুমি কোথায় আছ ? ॥১৪॥

রামঃ । অথবা কুতঃ প্রিয়তমা, নূনং সঙ্কল্যাভ্যাস-
পাটবোপাদান (১) এষ রামস্য ভ্রমঃ । (ত)

নেপথ্যে । প্রমাদঃ প্রমাদঃ । “সীতাদেব্যাঃ স্বকরকলিতৈ”রিত্যঙ্কৈ
পঠ্যতে । (ঘ)

(গ) সীতৈতি । অগাধম্ অনন্তং যথা স্নাত্তথা দর্শিতঃ স্ত্রীহসম্ভারঃ প্রণয়াতিশয়ো
যেসে তথোক্তাঃ, আনন্দনিষ্যন্দ্ৰিনঃ সুখস্রাবিণঃ সুখবর্ষকা ইত্যর্থঃ উল্লাপা উচ্চৈর্ষিলাপাঃ ।
যেষাম্ উল্লাপানাং প্রলয়েন বিশ্বাসেন, সदैব এতে উল্লাপাঃ শ্রুতিসুখকরা ভবিষ্যন্তীতি বিশ্বাসে-
নেত্যর্থঃ নিষ্কারণপরিত্যাগ এব শ্লথ্যং শঙ্কুঃ তজ্জাতমস্যেতি স তথোক্তঃ জন্মলাভঃ বহুমতঃ
শ্লাঘ্যতয়া মন্যত ইত্যর্থঃ । এতে আৰ্য্যপুত্রস্য উল্লাপা ইদৃশী মে প্রিয়াঃ, যদেষাং নিকটে
অকারণপরিত্যাগদুঃখং তুচ্ছং মন্যত ইতি ভাষঃ ।

(ত) রাম ইতি । মহারণ্যে নির্वासনেন মৃতায়াঃ সীতায়া অবাগমনসম্ভাবনা
নাখ্যেবেতি বিবেকোদয়াদাহ অথবেতি । সঙ্কল্যঃ ‘সীতা অবাস্তি এবচ্চ ব্রবীতি’ ইत्याদি-
মনোবৃত্তিঃ, তস্য অভ্যাসেন পৌনঃপুন্যেন যত পাটবং নৈপুণ্যম্, ‘সীতা অবাস্তি এবচ্চ
ব্রবীতি’ ইत्याদিধারণায়াঃ সর্বাঙ্গাঙ্গপটুত্বমিত্যর্থঃ তদেব উপাদানং কারণং यस্য স
তথোক্তঃ । ভ্রমো ভ্রান্তিরিতি নূনং নিত্যম্ । সর্বদৈব সীতায়াশ্চিন্তয়া প্রায়েণ সর্বত্র তাং
পশ্যামীতি ভ্রমো জায়ত ইতি সরলার্থঃ ।

(ঘ) নেপথ্য ইতি । প্রমাদশব্দস্যার্থঃ পূর্বমেব নিরূপিতঃ । পঠ্যতে বাসন্তীতি
শ্রীষঃ । এবং পরতাপি বোধ্যম্ ।

(গ) সীতা । অসীমশ্বেদহৃৎচকু ও আনন্দবর্ষী এই সেই আৰ্য্যপুত্রের
উচ্চ বিলাপ আশি শুনিলাম ; অকারণ পরিত্যাগনিবন্ধন শল্যবিন্দনদৃশ
হইলেও, আমার জন্মলাভকে আশি, যে উচ্চ বিলাপের বিশ্বাসবশতঃ
শ্লাঘা বলিয়া মনে করি ।

(ত) রাম । অথবা, কোথায় প্রিয়তমা ? নিশ্চয়ই সর্বদা ভাবনার
অভ্যাসজনিত ইহা রামের ভ্রম ।

(১) পাটবোপাদ ইতি পাটমেদঃ ।

রামঃ । স করুণৌতস্কম । কিং তস্য ? ।

পুনর্নৈপথ্যে । “বধ্বা সার্দ্ধে” মিত্যুত্তরার্দ্ধে পঠ্যতে ।

সীতা । কো দাণি ণিউজ্জিস্সদি (১) । (দ)

রামঃ । কাসৌ দুরাত্মা, যঃ প্রিয়ায়াঃ পুত্রকং বধূহিতৌ-
মমিভবতি । ইত্যুত্তিষ্ঠতি । (ঘ)

(দ) ক ইদানীং নিযোজ্যতে ।

(দ) সীতেনি । ইদানীং সাহায্যশূন্যাবস্থানসময়ে, কী জনঃ নিযোজ্যতে মতপুত্রক
করিকরমকসাহায্যার্থং প্রেষ্যতে সবেতি শ্রেষ্টঃ । তস্য সাহায্যার্থং কমপি প্রেরয়িতুং ন
শক্যোমি মহাদুঃখমেতদিত্যি ভাবঃ ।

(ঘ) রাম ইতি । ক বর্ত্তন ইতি শ্রেষ্টঃ । বধূর্ভাষ্যা কাচিত্ হস্তিনী, দ্বিতীয়া
ইযৌঃ সংখ্যয়ৌঃ পুরণী সহচারিণীতি যাবৎ তস্য তং বধ্বা সহ বিহরন্তমিত্যর্থঃ অমিভবতি
আক্রামতি । তমহং গত্বা ব্যাপাদয়ামীতি ভাবঃ । উত্তিষ্ঠতি সাহায্যকরণায়
গন্তুমিত্যর্থঃ ।

অথ “দ্বিতীয়া সহধর্মিণী” ত্যমরকীড়াৎ বধূদ্বিতীয়েত্যর্থশব্দদ্বয়মাশঙ্ক্য আপাততঃ
পুনরুক্ত্যপ্রতীতিঃ পরঞ্চ দ্বিতীয়শব্দনিয়মেণ তস্য দ্বিত্বসংখ্যাপূরণার্থত্বাবগমাত্ পুনরুক্ত্য-
বদামাসৌলঙ্কারঃ ।

(থ) নৈপথ্যে । প্রমাদ প্রমাদ । (“সীতা দেব্যাঃ” ইত্যাদি শ্লোকার্দ্ধ
পাঠ করিল ।)

রাম । (শোক ও উৎকণ্ঠার সহিত) তাহার কি ? ।

পুনরায় নৈপথ্যে । (“বধ্বা সার্দ্ধেঃ” ইত্যাদি পরার্দ্ধ পাঠ করিল ।)

(দ) সীতা । এখন কোথাকে নিযুক্ত করি ? ।

(ঘ) রাম । ঐ ছুরায়া কোথায় ? যে, বধূর সহিত প্রিয়তমার
পুত্রকে আক্রমণ করিতেছে । (ইহা বলিয়া উঠিলেন ।)

(১) অহিউজ্জিস্সদি ইতি পাঠান্तरम् । अभियोज्यति इति तदनुवादः ।

প্রবিশ্য সম্ভ্রান্তা বাসন্তী । কথং দেবো রঘুনন্দনঃ । (ন)

সীতা । কহং পিতৃসহো মে বাসন্তী । (প)

বাসন্তী । জয়তি জয়তি দেবঃ ।

রামঃ । নিষ্য । কথং দেব্যাঃ প্রিয়সখী বাসন্তী । (ফ)

বাসন্তী । দেব ! ত্বর্যতাং ত্বর্যতাং, ইতো জটায়ুগিরি-
শিখরস্য দক্ষিণেণ সীতাतीর্থ্যেণ গোদাবরীমবতীর্থ্য সম্ভাবয়তু
দেব্যাঃ পুত্রকং দেবঃ । (ব)

(প) কথং প্রিয়সখী মে বাসন্তী ।

(ন) প্রাবিশ্যেতি । সম্ভ্রান্তা আক্রান্তসীতাপুত্রক-করিকরমস্য রক্ষণাপ্রাপ্তা
অস্থিরচিত্তা । কথমিতি নির্ণয়াশ্রয়সূচকমব্যয়ম্ ।

(ব) বাসন্তীতি । ত্বর্যতাং ত্বরা ক্রিয়তাং সত্বরং গম্যতামিত্যর্থঃ । সম্ভ্রমে
দ্বির্বচনম্ । সত্বরং গত্বা ময়া কিং কর্তব্যমিত্যাহ ইত ইতি । ইতঃ স্থানাৎ ।
জটায়ুগিরিশিখরং জটায়ুনা অশ্রুপিতপূর্বং পবনশব্দমিত্যর্থঃ তস্য দক্ষিণেণ দক্ষিণদিগ্-
বর্তিনা সীতায়াসীর্থ্যে জলাবতরী ঘটে ইতি দাবত্বেন, যেন ঘটেণ সীতা জলাদিমানত্বং
গোদাবরীং গতবতী তেন ঘটেনেত্যর্থঃ । অবতীর্থ্য প্রবিশ্য । দেব্যাঃ পুত্রকং সীতায়াঃ
কৃতকপুত্রং ত করিশাবকং সম্ভাবয়তু সাহায্যকরণেণ প্রীণয়তু, দেবী রাজা भवान् ।

“জটায়ুশ্চ জটায়ুশ্চ” ইতি দ্বিগুণকোষঃ । “তীর্থং জলাবতরী যোনৌ চ” ইত্যজয়ঃ ।

(ন) বাসন্তী । (বাসন্ত অবস্থায় প্রবেশ করিয়া) মহারাজ রামচন্দ্র যে !

(প) সীতা । আমার প্রিয়সখী বাসন্তী যে !

বাসন্তী । মহারাজের জয় হউক, মহারাজের জয় হউক ।

(ফ) রাম । (নিরূপণ করিয়া) সীতাদেবীর প্রিয়সখী বাসন্তী যে !

(ব) বাসন্তী । মহারাজ ! তাড়াতাড়ি করুন তাড়াতাড়ি করুন ।

এখান হইতে জটায়ুগিরিশৃঙ্গের দক্ষিণ সীতাतीর্থদ্বারা গোদাবরীতে
অবতীর্ণ হইয়া, মহারাজ সীতাদেবীর পুত্রকে রক্ষা করুন ।

सीता । हा ताद ! जटाओ ! सुखं तुए विणा
जणट्ठाणं । (भ)

रामः । अहह ! हृदयमस्मच्छिदः खल्वमो कयोदुघाताः । (म)

वासन्ती । इत इतो देवः । (य)

सीता । भअवदि ! सच्चअं एव्व वणदेवदावि मं ण
पेक्खदि ? । (र)

(भ) हा तात ! जटायो ! शून्यं त्वया विना जनस्थानम् ।

(र) भगवति ! सत्यकमेव वनदेवतापि मां न प्रेक्षते ? ।

(भ) सीतेति । श्वशुरमित्रत्वेन जटायुषः तात इति सीतया सम्बोधनं कृतम् ।
शून्यं शून्यमिव ।

(म) राम इति । कथानां जटायुगिरिशिखर-सीतातीर्थ-गोदावरी-देवीपुत्रकपदानाम्
उदुघाताः उच्चारणानि, हृदयमस्मच्छिदः तत्तत्पूर्ववृत्तान्तस्मारकत्वेन शोकोदयजननात्
हृदयविदारका इत्यर्थः ।

(य) वासन्तीति । देवो भवान्, इतः इतः अस्मादस्मात् स्थानात् आगच्छत्विति शेषः ।

(र) सीतेति । समीपवर्त्ती रामः, समागता वनदेवता वासन्ती च कथमप्यालापा-
करणात् आत्मानं न पश्यतीति प्रत्यक्षीकृत्य आश्चर्यान्विता सीता तमसां पृच्छति
भगवतीति । सत्यकमिति स्वार्थः कः ।

(भ) सीता । हा पितः ! जटायु ! आपनि भिन्न जनस्थान शृङ्ग
इईयाछे ।

(म) राम । अहह ! এই বাক্যপ্রয়োগগুলি হৃদয়ের মর্মস্থান ছেদ
করিতেছে ।

(য) বাসন্তী । মহারাজ এই এই স্থান দিয়া আসুন ।

(র) সীতা । ভগবতি ! সত্যই কি বনদেবতাও আমাকে
দেখিতে পান না ।

তমসা । অগ্নি বত্বে ! সর্বদেবতাভ্যঃ প্রকটমৈশ্বর্য্য
ভাগীরথীদেব্যাঃ তত্ কিমাশঙ্কসে । (ল)

সীতা । তদৌ অণুসরহ্ম । ইতি পরিক্রামতঃ । (ব)

রামঃ । (পরিক্রম্য) ভগবতি ! গোদাবরি ! নমস্তুে ।

(ব) ততোঃনুসরাবঃ ।

(ল) তমসেতি । ভাগীরথীদেব্যা গঙ্গায়া ঐশ্বর্য্যম্ অগ্নিমাদিশক্তিঃ সর্বদেবতাভ্যঃ
প্রকটং প্রবলম্, তত্ তস্মাত্ কিং কথম্ আশঙ্কসে অন্যৌ দ্রব্যতীত্যাশঙ্কাং করৌধীত্যর্থঃ ।
উত্ প্রকটৈশ্বর্য্যশালিন্যা গঙ্গায়া বরপ্রভাবেণ নিকটৈশ্বর্য্যশালিনী বনদেবতা ত্বাং দ্রষ্টুং ন
শক্যাদিতি ত্বং যথৈচ্ছং বিচরিতুমর্হসীতি ভাবঃ ।

ঐশ্বর্য্যঞ্চ—“অগ্নিমা লঘিমা প্রাপ্তিঃ প্রাকাম্যং মহিমা তথা ।

ইশিত্বঞ্চ বশিত্বঞ্চ তথা কামাবশাঘিতা ॥”

“অগ্নিমা অনুভাবঃ, যতঃ শিলামপি প্রবিশতি । লঘিমা লঘুভাবঃ যতঃ সূর্য্যমরীচী-
নালম্ব্য সূর্য্যলোকং য়তি । মহিমা মহতী ভাবঃ যতী মহান্ ভবতি । প্রাপ্তিরঙ্কু ল্যগ্রেণ
স্পৃশতি চন্দ্রম্ । প্রাকাম্যমিচ্ছানভিঘাতঃ যতী ভূমাবুন্মজ্জতি নিমজ্জতি যথোদকে
বশিত্বং ভূতভৌতিকং বশীভবত্যবশ্যম্ । ইশিত্বং ভূতভৌতিকানাং প্রভবব্যূহব্যয়ানামীষ্টে ।
যত্র কামাবশাঘিত্বং সত্যসঙ্কল্যতা, যথাস্য সঙ্কল্যী ভবতি ভূতেষু তথৈব ভূতানি ভবন্তি ।”
ইতি সাংখ্যতত্ত্বকৌমুদ্যাং বাচস্পতিমিশ্রাঃ । তত্র কামাবশাঘিতারূপৈশ্বর্য্যেণ বরপ্রদানাদিক-
মিতি বোধ্যম্ ।

(ব) সীতেতি । ততস্তস্মাত্ নিঃসংশয়াদৃশ্যত্বাৎ অনুসরাবঃ পশ্যাৎ গচ্ছাবঃ, আবাম্
আর্য্যপুত্রবাসন্ত্যাবিতি শিষঃ । পরিক্রামতঃ সীতা তমসে ইতি শিষঃ ।

(ল) তমসা । অগ্নি বত্বে ! গঙ্গাদেবীর ঐশ্বর্য্য- (প্রভাব), সকল
দেবতা হইতেই অধিক ; তা আশঙ্কা করিতেছ কেন ।

(ব) সীতা । তবে (ঈশাদেব) অনুসরণ করি । (ইহা বলিয়া)
উভয়ে পদক্ষেপ করিতে লাগিলেন ।)

५५

तृतीयोऽङ्कः ।

१८३

वासन्ती । निरुप्य । देव ! देव ! मोदस्व विजयिना
बधूद्वितीयेन देव्याः पुत्रकेण । (श)

रामः । विजयतामायुष्मान् ।

सीता । अस्महे ! ईदिशो एसो संवुत्तो । (ष)

रामः । देवि ! दिष्ट्या वर्द्धसे । (स)

येनोदुगच्छद्विसृक्सिलयस्त्रिगधदन्ताङ्गुरेण

व्याकृष्टस्ते सुतनु ! लवलीपल्लवः कर्णपूरात् (१) ।

सोऽयं पुत्रस्तव मदमुचां वारणानां विजेता

यत् कल्याणं वयसि तरुणि भाजनं तस्य जातः ॥१५॥

(ष) अही ! ईदृश एष संवत्तः ।

(श) वासन्तीति । निरुप्य निश्चयेनावलीक्य । देव देवेति हर्षे हिरुक्तिः । मोदस्व
आनन्दितो भव । सीतायाः कृतकपुत्रेण करिशावकेन उद्दामदर्दन्तिपराजयकरणादिति भावः ।

(ष) सीतेति । अही आश्चर्यम् । एष कृतकपुत्रो मे करिशावकः, ईदृशः
महाबलः संवत्तः जातः, अतीवसुखकारणमेतदिति भावः ।

(स) राम इति । दिष्ट्या भाग्येन वर्द्धसे वृद्धिं प्राप्तासि सम्पदयुक्तासीत्यर्थः ।
अप्रत्यक्षामपि सीतामुद्दिश्य रामस्थीतिरियम् ।

राम । (पदक्षेप करिशा) भगवति ! गोदावरि ! आपनाके
नमस्कार ।

(श) वासन्ती । (निरूपण करिशा) महाराज ! महाराज ! विजयी
बधुसहचर सीतादेवीर पूज्यद्वारा आपनि आनन्दित हुँ ।

राम । आयुष्मान् विजयी हुँ ।

(ष) सीता । ओमा ! ए, एहीरूप हईयाछे ! ।

(स) राम । देवि ! भागवशतः तूमि उन्नतिशानिनी हईयाछ ।

(१) कर्णमूलादिति पाठान्तरम् ।

সীতা । অবিউত্তো দাণিঁ অত্রং দীহাউ ইমাএ সোম্ম-
দ'সণ্ণাএ হৌদু । (হ)

(হ) অব্যুক্ত ইদানীময়ং দীর্ঘায়ুরনয়া সৌম্যদর্শনয়া ভবতু ।

বৃদ্ধি' প্রতি হেতুমাহ যেনেতি । শ্রীমনা সুন্দরী তনূর্যস্থা: তত্সম্বোধনম্ । উদ্-
গচ্ছন্তৌ উত্তিষ্ঠন্তৌ বিসকিসলযবৎ সৃণালায়ভাগবৎ স্নিগ্ধৌ কীমলৌ দন্তাঙ্কুরৌ यस্য তেন
তথ্যোক্তেন যেন করিশাবকেন তে তব কর্ণপূরাৎ কর্ণালঙ্কারাৎ কর্ণাভরণমধ্যাদিত্যর্থঃ
লবল্যা: বৃচ্চবিশেষস্য (লীয়াড়ি, লীয়াড়ল ইতি প্রসিদ্ধস্য) পল্লব: ব্যাকৃষ্ট: শৃঙ্খলয়া
আকৃষ্য নীত: । শ্রেণীবীকীমলশরীরস্বभाव आसीदिति भाव: । अयं दृश्यमान: स
तव पुत्र: करिशावक: मदमुचां दानजलसाविणां महाबलवतामिति भाव: । वारणानां
हस्तिनां विजेता जात इति शेष: । अतएव तरुणे वयसि यौवने काले यत् कल्याणं
महाबलवत्त्वेन शब्दनिराकरणात् मङ्गलं स्यात् प्राणिनामिति शेष: तस्य कल्याणस्य भाजनं
पात्रं जात: महाबलवान् भूत इत्यर्थ: ।

अत्र प्रथमचरणे लुप्तोपमा, तथा चतुर्थचरणार्थं प्रति तृतीयचरणवाक्यार्थो हेतुरिति
वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्च अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गर: ।

सुतनु इति "स्त्रियां मूर्त्तिस्तनुस्तनू"रित्यमरोक्तदीर्घान्तनूशब्दस्य सम्बुद्धौ ऋक्ष: ।
"उद्दे श्यविधेययोरुद्दे श्यवचनत्वमाख्यातस्य"ति काशिकाप्रामाण्यात् जात इत्यत्र पुंस्त्वम् ।
आख्यातस्य प्रधानक्रियाया इति तदर्थ: ।

मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ १५ ॥

(হ) সীতেতি । অয়ং দীর্ঘায়ু: দীর্ঘকালজীবী মম পুত্রক: অনয়া দৃশ্যমানয়া
সৌম্যদর্শনয়া প্রিয়দর্শনয়া স্বভার্য্যয়া করিষ্যেত্যর্থ: অব্যুক্ত: অবিক্ষিত: চিরমেকাব-

হে সুন্দরি! সৃণালাগ্ধের গায় দুইটি দাঁতের অঙ্কুর উঠিতেছিল
এই অবস্থায় যে হস্তিশাবকটি, তোমার কর্ণালঙ্কার হইতে লোয়াইলৈর
পল্লব আকর্ষণ করিয়া লইত; এই তোমার সেই পুত্র, মদসাবী হস্তিগণের
বিজেতা হইয়া, যৌবনবয়সে লোকের যে মঙ্গল হইয়া থাকে, সেই

মঙ্গলের পাত্র হইয়াছে ॥ ১৫ ॥

रामः । सखि ! वासन्ति ! पश्य पश्य, कान्तानुवृत्ति-
चातुर्यमप्यनुशिक्षितं वत्सेन । (च)

लीलोत्खातमृणालकाण्डकबलच्छेदेषु सम्पादिताः (१)

पुष्पप्रतपुष्करवासितस्य (२) पयसो गण्डूषसंक्रान्तयः । ३२५८

सेकः शीकरिणा करेण विहितः कामं विरामे पुन-

र्यत्स्नेहादनु^{अनग}लनालनलिनीपत्रातपत्रं धृतम् ॥१६॥

स्थित इति यावत् । दम्पत्योर्विरहजन्यं परस्परदुःखं जगति सर्वदुःखेभ्यो दारुणमिति
स्वयमनिशमनुभवन्ती सीता, तत् दुःखं यथा पुत्रस्य प्रयोक्तृयोः करिकरिण्योर्न स्यात् तथाभि-
सन्धाय आशीर्वादान्तरमकृत्वा चिरसंयोगाशीर्वादं कृतवतीति बोध्यम् ।

(च) राम इति । कान्ताया भार्याया अनुवृत्तौ अनुनये सन्तोषोपयोगीति तात्पर्यं
यत् चातुर्यं नैपुण्यं तत् वत्सेन करिशावकेन अनुशिक्षितं शिक्षाया लब्धम् । एतेन
सीताया अभविन तदनुवृत्तिकरणसामर्थ्यात् रामस्य मनसि दारुणं दुःखमिति व्यज्यते ।

पश्य पश्येति विस्मये द्विवचनम् ।

कथमेतज्जायत इत्याह लीलिति । यत् यस्मात् स्नेहात् प्रणयवशात् लीलया
अवहेलया अनायासेनेति यावत् उत्खाता उत्पाटिता ये मृणालकाण्डाः मृणालस्तम्बाः
तेषां कबलच्छेदेषु यासार्यखण्डेषु करिणीमुखवर्त्तिष्वित्यर्थः, पुष्पाग्निः प्रस्फुटितैः पुष्करैः
पद्मैः तेषां वासितस्य सुगन्धीकृतस्य पयसो जलस्य गण्डूषाणां मुखपूरणानां संक्रान्तयः
सञ्चाराः सम्पादिताः कृताः करिणीमुखवर्त्तिषु मृणालकबलेषु निजमुखपूरितं जलं वेगेन
विक्षिप्तमित्यर्थः । तथा शीकरिणा जलविन्दुशालिना करेण शुष्कादगण्डेन सेकः करिण्या

(ह) सीता । एतन् एहौ दौर्घासू (इच्छिनावक), एहौ सौग्यदर्शना
इच्छिनौ सहित (चिरकाल) अविच्छिन्न इडेक ।

(ङ) राम । सखि ! वासन्ति ! देखून देखून, वत्स (इच्छिनावक),
प्रियतमार् अन्नवृत्ति करिवांर नैनपूणां शिथिलाछे ।

(१) सम्पादिता इति पाठान्तरम् । (२) पुष्पपुष्कर इति पाठभेदः ।

সীতা । ভগবতি ! তমসে ! অত্র দাব ইদিসো জাভো,
 দে উণ্ণ ণ আণামি কুসলবা এত্তিকেণ কালিণ কীদিসা বিঅ
 হোন্তি । (ক)

(ক) ভগবতি ! তমসে ! অথ তাবদৌদৃশী জাতঃ, তৌ পুনর্ন জানামি কুশলবৌ
 এতাবতা কালিন কৌদৃশাবিব ভবতঃ ।

গাবোপরিসেচনং কামং পর্যাশং যথা স্যাতত্যা বিহিতঃ কৃতঃ ; পুনঃ ততঃ পরমিত্যর্থঃ ; বিরামে
 সেকাবসানে অনরালম্ অবক্রং সরলং নালং यस্য তাদৃশং যত্ নলিনীপত্ৰং পদ্মপত্ৰং তদেব
 আতপত্ৰং ক্ৰবৎ ধৃতং শৃঙাদৃশেন করিষ্যা গাবোপরি গৃহীতমিত্যর্থঃ । এভব্য্যাপারৈঃ
 কান্তানুগৃহীতচািত্যুর্য়শ্চৈব সুব্যক্ত্যেবেতি ভাবঃ ।

অথ স্বভাবোক্তরলঙ্কারঃ, তথা নলিনীপত্রাতপত্রমিতি নিরঙ্কং কেবলং রূপকশ্চেত্যনयो-
 রঙ্গাঙ্গিভাবিন সঙ্করঃ ; তথা ক্ৰেতানুপ্রাসবৃত্ত্যনুপ্রাসযৌগ্য সংসৃষ্টিঃ । “মধু হিরেফঃ কুমুমৈকপাতৈ”
 ইत्याদিবদব তিথ্যং জাতিগতত্বাৎ শৃঙ্গাররসভাসঃ ।

“কাণ্ডঃ স্তম্বে তরুস্তম্বে বাণাবসরযোরপৌ”তি মেদিনী । “গণ্ড ঘঃ । সুখপূরণ”মিতি
 শব্দকল্পদ্রুমঃ । “শীকরোঃ স্তম্ব কণঃ স্মৃতঃ ।” “কামং প্রকামং পর্যাশং নিকামেটং যথেষ্টতম্ ।”
 “অরালং কুটিলং বক্রমিতি চামরঃ ।

শাদূলবিক্রীড়িতং বৃত্তম্ ॥১৬॥

(ক) সীতৈতি । অর্থং কৃতকপুত্ৰঃ করিশাবকঃ, ইদৃশী যৌবনোচিতবদ্বিষলবান্
 কৌদৃশাবিব যৌবনোচিতবদ্বিষলশালিনৌ তদশালিনৌ বা ইতি ন জানামীত্যর্থঃ ।

অথ ন জানামীতি বাক্যস্য তৌ পুনরিত্যাদিবাक्यान्তরে প্রবেশাদপি সীতায়াঃ স্ত্রী হৌদয়েন
 ব্যাকুলীভূতত্বাৎ “দিঙ্ মাভবতঃ”ত্যাদিষাঙ্কিতদর্পণোদাহৃতবত্ ন গর্ভিতবদৌষঃ ।

যে হেতু, হস্তিনী, অবলীলাক্রমে কতকগুলি মৃগাল তুলিয়া, তাহার
 খণ্ডসকল, মুখমধ্যে ধারণ করিয়াছে ; এদিকে এই হস্তিশাবক প্রস্ফুটিত
 পদ্মদ্বারা স্রবাসিত নিজমুখস্থিত জল, ঐ হস্তিনীর মুখস্থিত মৃগালখণ্ডগুলির
 উপরে পর্যাপ্তরূপে সঞ্চারিত করিতেছে এবং তাহার পর, (হস্তিনীর
 গাত্রের উপরে) সরলনালসম্বন্ধিত পদ্মপত্রের ছত্র ধারণ করিয়াছে ॥১৬॥

তমসা । যাটশোঃ্যং তাটশৌ তাবপি । (খ)

সীতা । ইন্দিসী অহং মন্দভাগিনী, জাণ ণ কেবলং
নিরন্তরং অজ্জত্তবিরহো পুত্তবিরহোবি । (গ)

তমসা । ভবিতব্যতয়মৌটশৌ । (ঘ)

সীতা । কিংবা মএ পসুদাএ, জেণ তাদিসং পি মম
পুত্কাণং ইসিবিবরলকোমলধবলদসণ্ণজ্জলকবোলং অণুবদ্ধ-

(গ) ইন্দিশৌ অহং মন্দভাগিনী, যस्या ন কেবলং নিরন্তরমার্থ্যপুত্ৰবিরহঃ পুত্ৰ-
বিরহোপি ।

(ঙ) কিবা ময়া প্রসূতয়া, যেন তাটশমপি মম পুত্ৰকথ্যৈঃ ইষদ্বিরলকোমলধবল-

(খ) তমসেতি । অয়ং কাশ্যাবকঃ যাটশৌ যৌবনোচিতশরীরপুষ্টিবলশালী জাতঃ
তাষপি কুশলবৌ তাটশৌ শরীরপুষ্টিবলশালিনৌ জাতাবিত্যর্থঃ । কালেন বৃদ্ধিবল্যোঃ
সমানন্যায়াদিতি ভাবঃ ।

(গ) সীতেতি । বিরহো বিয়োগঃ । পতিপুত্ৰদ্বয়ধ্বংসকালবিরহাদেব অহং মন্দ-
ভাগিনীতি ভাবঃ ।

(ঘ) তমসেতি । ইদং ত্বয়া অনুমুখ্যমানা ইন্দিশৌ পতিপুত্ৰদ্বয়বিরহকারিণী ভবি-
ত্যন্যথা ভাগ্যম্ । দুরদৃষ্টেনৈব তবাযং পতিপুত্ৰাভ্যাং বিরহঃ কৃতঃ ন তু কেনচিন্মনুয্যেণৈতি
ন শোচনীয় ইতি ভাবঃ ।

“ভবিতব্যতা । ভাগ্য”মিতি শব্দকল্যদ্রুমঃ ।

(ক) সীতা । ভগবতি ! তমসে ! এ, এই রকম হইয়াছে ;
জানি না, এতকালে সেই কুশ ও লব কি রকম হইল ।

(খ) তমসা । এ, যেরূপ হইয়াছে ; তাহারাও সেইরূপই হইয়াছে ।

(গ) সীতা । আমি এমনই মন্দভাগিনী, যাহার সর্বদা কেবল
স্বামীর বিরহ নষ্টে, পুত্রের বিরহও ।

(ঘ) তমসা । দৈবই এইরূপ ।

সীতা । ভগবতি ! তমসে ! এদিয়া অপচ্চসংসুমরণেণ
উস্সসিদ্দপণ্ণহুদ্যণী, তাণং অ পিদ্দুণী সস্সিধাণেণ খণমেতং
সংসারিণী হি সঁবুত্তা । (ক)

তমসা । কিমত্তোচ্যতে, ^{সন্না}প্রসবঃ খলু প্রকর্ষপর্য্যন্তঃ স্নেহস্য
পরশ্চৈতদন্যোন্যসংশ্লেষণং পিত্রোঃ । (জ)

(ক) ভগবতি ! তমসে ! এতেন অপত্যসংস্মরণেণ উচ্কৃষিতপ্রসুতস্তনী, তযীশ্ব
পিতুঃ সন্নিধানেন চ্চণমাভং সংসারিণী অস্মি সংবৃত্তা ।

(ক) সীতেতি । এতেন ইদানীন্তনেন, অপত্যযোঃ পুত্রযোঃ সংস্মরণেণ চিন্তয়া
উচ্কৃষিতৌ দুগ্ধাগমেণ স্ত্রীতৌ প্রসুতৌ দুগ্ধং স্বেন্তী স্তনৌ যস্যাঃ সা তথোক্তা, তযীরপত্যযোঃ
পিতুরাশ্রয়পুত্রস্য রামস্য । চ্চণমাভবম্ এতৎসমযমাভং সংসারিণী গৃহস্থা । পতিপত্নীপুত্রাণাং
যথাসম্ভবম্ একত্রাবস্থানং হি গার্হস্থ্যং তদ্ব মে প্রায়েণ জাতমিতি ভাবঃ । সীতায়া
গমীরবিধাদাচ্চিপৌক্তিরিযম্ ।

“ন পততি বংশো যেন জাতিেন তদপত্য”মিতি কলাপটীকায়াং দুর্গেঃ ।

(জ) তমসেতি । সীতয়া ‘অপত্যসংস্মরণে’ত্যনেন পুত্রস্নেহস্য দ্যোতনাৎ তৎ সমর্থ-
যিতুমাহ কিমিতি । অত্র অপত্যস্নেহবিষয়ে কিমুচ্যতে মযেতি শিষ্যঃ, কিং বক্তব্যমস্মীত্যর্থঃ ।
প্রসবঃ অপত্যং খলু নিশ্চিতং স্নেহস্য বাত্‌সল্যস্য, যঃ প্রকর্ষ উৎকর্ষ আধিক্যমিতি যাবৎ
তস্য পর্য্যন্তঃ শিষ্যসীমা ; পুত্রস্নেহাদধিকঃ স্নেহো জগতি নাস্তীত্যর্থঃ । এতন্মতস্য সর্ব-
বাদিসিদ্ধত্বাৎ এতৎসমর্থ্যনাথ কিমপি বক্তব্যং নাস্তীতি ভাবঃ । পরশ্চ অন্যশ্চ ব্রবীমীত্যর্থঃ,
কিন্তিদিত্যাহ, এতৎ এষ প্রসবঃ পিত্রোঃ মাতাপিত্রোঃ অন্যোন্যং সংশ্লিষ্যতে পরস্পরং স্নেহেন
যোজ্যত ইত্যন্যোন্যসংশ্লেষণম্ অপত্যং স্নেহবত্বেনেণ পিত্রিগর্ভদ্বয়োজকমিত্যর্থঃ ।

(ছ) সীতা । ভগবতি ! তমসে ! এই সন্তানস্মরণে আমার
হৃদয়গুণ স্মীত হইয়াছে ও দুঃখ ক্ষরণ করিতেছে এবং তাহাদের পিতাও
নিকটে রহিয়াছেন ; ইহাতে আমি একটু কালের জন্য সংসারিণী
হইয়াছি ।

अन्तःकरणतत्त्वस्य दम्पत्योः स्नेहसंश्रयात् ।

आनन्दग्रन्थिरेकोऽयमपत्यमिति वध्यते ॥१७॥

उक्तार्थमेव विशेषेणाह अन्तरिति । दम्पत्योः पतिपत्नीः अन्तःकरणतत्त्वस्य मनः-
पदार्थस्य स्नेहसंश्रयात् परस्परं प्रति परस्परप्रणयसम्बन्धात् अपत्यमिति सन्तानरूपः अयमेकः
अद्वितीयः सर्वोत्तम आनन्दग्रन्थिः सुखमयग्रन्थिः वध्यते विधावेति शेषः । दम्पत्योरनपत्य-
दशायाम् उभयोर्मन उभयवैव तिष्ठति, अपत्ये जाते तु तस्य रक्षणविघ्नादिसकलतत्त्वाव-
धानाय समानमेव तस्मिन्नपत्ये स्थितं सत् मौलितं भवति, तदपत्यञ्च सर्वदैवानन्दजनक-
मिति यथा पृथक्स्थानस्थं किमपि वस्तुद्वयम् एकव संयोज्य केनचित् सूत्रेण वध्यते तथा
मातापितृवर्मनः सन्तानेन संयोज्य वध्यत इति वा सरलार्थः ।

अत्र अपत्ये आनन्दग्रन्थित्वारीपस्य प्रकृतस्नेहीतृकर्षप्रतिपादनीपयोगितया तुल्याधि-
करणः परिणामालङ्कारः ।

दम्पत्योर्दुश्चरितत्वादिना परस्परस्नेहसम्बन्धाभावे जातमपत्यं तयोर्मनःसंयोजक न
भवतीति प्रदर्शनाय 'स्नेहसंश्रया'दित्युक्तम् ।

परस्नेत्यादि गद्यस्थमेकपदं पद्यस्थमेकपदम् अयंपदञ्च "य आधारस्तदधिकरण"-
मितिवत् प्रकृतसमानलिङ्गम् ।

जाया च पतिश्चेति द्वन्द्वे पृषोदरादित्वात् जायाशब्दस्य दमादेशः । अपत्यमितीत्यत्र
इतिशब्दः "दशरथ इत्युदाहृत" इत्यादिवत् स्वरूपाविर्भावकः ।

"अन्तःकरणम् । मन" इति शब्दकल्पद्रुमः । किन्तु अस्य कार्यभेदात् वै विध्यमाह
सांख्यकारिका—

"अन्तःकरणं विविधं दशधा बाह्यं त्रयस्य विषयाख्यम् ।

साम्प्रतकालं बाह्यं विकालमाभ्यन्तरं करणम् ॥"

"अन्तःकरणं विविधं बुद्धिरहङ्कारी मन इति शरीराभ्यन्तरवृत्तित्वादन्तःकरणमिति
सांख्यतत्त्वकौमुदी । वेदान्तिनस्तु चातुर्विध्यमाहुः, यथा—

(ख) तमसा । ए विषये किं बलिव ; सञ्चान, बा०सलोअर उ०क०र्षेअ

तमस जीवा ; आर ईश, पिता ० माता० परम्पर संशोअक ।

वासन्ती । इतोऽपि देवः पश्यतु । (भक्त)

अतरुणमदताण्डवोत्सवान्ते

स्वयमचिरोद्गतमुग्धलोलवर्हः (१) ।

मणिमुकुट इवोच्छिखः कदम्बे

नदति स एष बधूसखः शिखण्डी ॥१८॥

“मनीषुद्धिरहङ्कारयित् करणमालरम् ।

सशयो निययो गर्वः स्मरणं विषया अमो ॥” इति वेदान्तकारिका ।

“वत्सम् । वस्तु” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

तमसाया अपि प्रभावातिशयादभिप्रेतजनं विना अन्यो वाक्यं न शृणोतीति बोध्यम् ॥१७॥

(भक्त) वासन्तीति । देवो रामः । इतोऽपि अस्यामपि दिशः ।

अतरुणति । स्वयमात्मैव न तु कस्यचित् चेष्टयत्यर्थः अचिरोद्गतं यौवनारम्भात् नवोत्पन्नं मुग्ध सुन्दरं लाल चञ्चलवर्हं पुच्छ यस्य स तथोक्तः, तथा उत्पन्ना शिखा चूडा यस्य स उच्छिखः, अतएव मण्मुकुटं यस्य सः, मणिमयमुकुटधारीव अथवा उच्छिखः उद्गतप्रभापटलः मणिमुकुटः मणिमयकिरीट इव प्रतीयमान इत्यर्थः बध्वा भार्यायाः सखा सहचरः, एष दृश्यमानः, स सीतया पोषितपूर्वः शिखण्डी मयः अतरुण-मदेन अनल्पहर्षेण यस्माद्वत्सवः नृत्योत्सवः तस्य अन्ते अवसाने नदति शब्दायते । मधुरस्वभावोऽयं वर्णितः ।

अव वाच्या भावाभिमानिनी उत्प्रेञ्चालङ्कारः द्वितीयार्थे तूपमालङ्कारः । तथा लक्षणशब्दस्य युवके रुढत्वादव तु रुढिप्रयोजनाभावेऽपि लक्षणया अल्पार्थप्रतिपादनात् नियार्थत्वदोषः, स च स्रवहलेति पाठेन समाधेयः ।

विधाता, पति ও পত্নীর হৃদয়ের পরস্পর প্রণয়মগ্নকবচতঃ সন্তানরূপ এই একমাত্র আনন্দগ্রন্থি বন্ধন করিয়া থাকেন ॥১৭॥

(वत्स) वासन्ती । महाराज एदिकेओ दर्शन करून ।

(१) अनुदिवसमवर्धयत् प्रिया ते यमचिरनिर्गतमुग्धलोलवर्हम् । इति पाठान्तरम् ।

সীতা । সকৌতুকাশ্রম । এসো সো, এসো সো । (জ)

রামঃ । বত্‌স ! মৌদস্ব, বয়মদ্য বর্ত্তামহে । (ট)

সীতা । এব্বং ভৌদু । (ঠ)

রামঃ । ভ্রমিষু কৃতপুটান্তর্মণ্ডলাবৃত্তি চক্ষুঃ

প্রচলিতচতুরভ্রূতাণ্ডবৈর্মণ্ডয়ন্ত্যা ।

(জ) এষ সঃ, এষ সঃ ।

(ট) এবং ভবতু ।

“তাণ্ডবং নটনং নাভ্যম্ ।” “পিচ্ছবর্হে নপুংসকে ।” ইতি চামরঃ । “শিখণ্ডী ময়ূরঃ”
ইতি শব্দকল্যদ্রুমঃ ।

পুষ্টিতায়াম্ বত্‌সম্—“অযুজি নযুগরেকতো যকারো যুজি চ ন জৌ জরগাশ্য পুষ্টিতায়াম্”
ইতি লক্ষণাত্ ॥১৮॥

(জ) সীতৈতি । এষ দৃশ্যমানঃ, স ময়া পোষিতপূর্বো ময়ূরঃ । হর্ষে দ্বির্বচনম্ ।

(ট) রাম ইতি । মৌদস্ব আমৌদং কুরু । কেনেত্যাহ বয়মিতি । বর্ত্তামহে
বিদ্যমানাঃ স্মঃ । স্নিগ্ধজনসন্নিধানসময় এব্ব আমৌদপ্রকাশস্য প্রকৃতৌঃসবসর ইতি ভাবঃ ।

(ঠ) সীতৈতি । এব্বং ময়ূরস্যামৌদপ্রকাশ ইত্যর্থঃ ।

মনোহর ও চকল পুচ্ছদেশ, আপনা হইতে শীঘ্রই যাহার উৎপন্ন
হইয়াছে এবং উথিত প্রভাশালী মণিগয় মুকুটের আয় যাহাকে দেখা
যায়, এই সেই ভাষ্যাসম্বিত ময়ূর, অত্যন্ত আনন্দে নৃত্যোৎসবের পর
রব করিতেছে ॥১৮॥

(ঞ) সীতা । (কৌতুক ও অশ্রুপাতের সহিত) এই সেই,
এই সেই ।

(ট) রাম । বৎস ! আমৌদ কর ; আজ আমরা রহিয়াছি ।

(ঠ) সীতা । এইরূপ হউক ।

করকিসলয়তালৈর্মুগ্ধয়া নর্ত্যমানং

সুতমিব মনসা ত্বাং বত্সলেন স্মরামি ॥১৮॥

হন্ত ! তিৰ্য্যচোঃপি পরিচয়মনুরুধ্যন্তে । (ঙ)

ভমিষ্বিতি । ভমিষু ঘূর্ণনেষু চক্রাকারেণ ময়ূরস্য ভ্রমণেণ সত্স্থিত্যর্থঃ ক্রতা পুটযোঃ
নেত্রাবরণচর্মণীরন্তর্মধ্যে মণ্ডলাবৃত্তিঃ বর্তুলাকারেণ ভ্রমণং যেন তৎ তথোক্তম্, চতুঃ
স্বকৌয়ং (সীতায়াঃ) নেত্রং প্রচলিতে চক্ৰলি চতুরি ইজ্ঞিতাদিকরণনিপুণে যে ভুবৌ তথো-
ক্তাণ্ডবৈঃ নৃত্যৈঃ কম্পনৈরিতি যাবৎ মণ্ডয়ন্ত্যা ভূষয়ন্ত্যা পরিভ্রমণসময়ে ময়ূরৌ যस्याং
যस्याং দিশি যাতি তस्याং তस्याং দিশি নয়নং পাতয়ন্ত্যিত্যর্থঃ মুগ্ধয়া সুন্দর্যা
সীতয়া করৌ পাণৌ কিসলয়ে পল্লবে ইব তথোক্তালৈঃ নৃত্যগীতযৌরংশবিশেষব্যবচ্ছেদসূচকৈঃ
ভ্রমণপাণিতলসংবেগসংঘর্ষজনিতশব্দৈরিত্যর্থঃ সুতং পুত্রমিব নর্ত্যমানং কারিতনৃত্যং ত্বাং
বত্সলেন স্নেহবতা মনসা অহং স্মরামি । সীতায়াঃ কৃতকপুতল্যং মমাপি পুত্র ইতি
বাত্সল্যেন তব তত্র নৃত্যস্মরণমিদানীং মম জায়ত ইতি ভাবঃ ।

অথ লুম্বীপমীপমযীরজ্জাক্ৰিমাভিবেন সঙ্করঃ । রাঘবানন্দমহাপাত্রমতে স্মরণালঙ্কারোঃপি ।

মালিনী বৃত্তম্ ॥১৮॥

(ঙ) হন্তেতি । হন্ত হর্ষে । তিৰ্য্যচোঃপি মনুষ্যেতরাণিণীঃপি পরিচয়ং বিশেষিণ
জ্ঞানম্ অনুরুধ্যন্ত অনুষ্টম্য বর্তন্তে ইত্যর্থঃ । ময়ূরীভ্যং পশ্চিচ্চাতিরাপি সন্ যদ্ব্যাক
পূর্বপরিচয়ানুসারেণ ইদানীমপি ব্যবহরতি তন্মহদেবায়ত্নমিতি ভাবঃ ।

রাম । মনোহরা জনকনন্দিনী, করপল্লবের তালে তালে তোমাকে
নৃত্য করাইতেন ; তোমার ভ্রমণের সময় তাঁহারও নয়নপুটের
ভিতরে তারা দুইটী, মণ্ডলক্রমে ঘুরিতে থাকিত এবং তিনি চঞ্চল
ভ্রমণের নৃত্যদ্বারা ঐ চক্ষুকে ভূষিত করিতেন ; স্নেহশালী চিত্তদ্বারা
সেই অবস্থায় তোমাকে আমি পুত্রের ন্যায় স্মরণ করি ॥১৮॥

(ঙ) ভাল, তিৰ্য্যাক্জাতিরাও (পশুপক্ষিগণও) পরিচয়ের অনুসরণ
করে ।

কতিপয়কুসুমোদগমঃ কদম্বঃ

প্রিয়তময়া পরিবর্জিতো য আসৌত্ ।

সীতা । নিরুধ্য সাস্বম্ । সুহৃ, পশ্চমিভ্রাণিদং অজ্জউত্তেণ । (৬)

রামঃ । স্মরতি গিরিময়ূর এষ দেব্যাঃ

স্বজন ইবাত্ৰ যতঃ প্রমোদমেতি ॥২০॥

(৬) সুহৃ, প্রত্যমিভ্রাতমার্থ্যপবেণ ।

পরিচয়ানুসারেণ ব্যবহারস্য হেলন্তরমাহ কতিপয়েতি । প্রিয়তময়া সীতয়া কতিপয়ানাং ক্রিয়তাং কুসুমানাং উদগম উত্পত্তির্যম্মিন্ স তথোক্তঃ নাতিচুদ্র ইত্যর্থঃ যঃ কদম্বঃ তদাখ্যবহুঃ পরিবর্জিতঃ আলবালজলসেচন মূলপরিষ্কারকরণাদিনা বর্জিতঃ প্রাপিতঃ আসৌত্ । এষ দৃশ্যমানঃ দেব্যা গিরিময়ূরঃ সীতয়াঃ কৃতকপবঃ পার্বত্যময়ূরঃ স্মরতি তং কদম্বমিতি শ্রেষঃ । কথং স্মরতীতি জ্ঞায়ত ইत्याহ যতী যম্মাভীতীঃ অব কদম্ববহুচে স্বজনে বাস্বে ইব প্রমোদমেতি আনন্দমনুभवति । একয়া সীতয়া এতৌ ময়ূরকদম্ববহুচ-পরিপালিতৌ সুতরামেতৌ পরস্পরং ভাतराविव तदानीमास्ताम् अतएवेदानीमपि एष मयूरः तत्परिचयवशेन अस्मिन् कदम्ववहूचे वसन्नानन्दमनुभवतीति कथमन्यथा इदानीमपि एष मयूरः स्थानान्तरमपहाय बाहुल्ये नास्मिन् कदम्ववहूचे वसतीति भावः ।

অদীপমালঙ্কারঃ ।

পুষ্পিতায়া বচনম্ ॥২০॥

কতিপয় পুষ্পোদ্ভব হইলে যে কদম্ববৃক্ষটী, প্রিয়তম সীতাকর্তৃক পরিবর্জিত হইয়াছিল ।

(৬) সীতা । (নিরুপণ করিয়া অশ্রুপাতের সহিত) আর্থাপুত্র, ঠিক জানিয়াছেন ।

রাম । সীতাদেবীর এই পার্শ্বভাগময়ূরটী, সেই কদম্ববৃক্ষকে (এখনও) স্মরণ করে; যে হেতু বন্ধুজনের আশ্রয় ইহাতে (কদম্ববৃক্ষে বসিয়া)

আনন্দ অনুভব করে ॥২০॥

বাসন্তী । অত্র তাবদাসনপরিগ্রহং কৰোতু দেবঃ । (ণ)

এতত্তদেব কদলীবনমধ্যবর্তি

কান্তাসখস্য শয়নীয়শিলাতলং তে ।

অত্র স্থিতা তৃণমদাহুশো যদেভ্যঃ

সীতা, ততো হরিণকৈর্ন^১ বিমুচ্যতে স্ম ॥২১॥

(ড) সীতেনিতি । নিরুপ্য স এবায়ং কদম্ব ইতি দৃষ্টিপাতেন নিশ্চিত্য । তত্কালীন-
সুখস্বরণেণ শ্রীকীদয়াৎ সাস্থমিত্যুক্তম্ । সৃষ্ট, সম্যক্, প্রত্যভিজ্ঞাতং স এবায়মিতি
কৃতা নিশ্চিতমিত্যর্থঃ । স এবায়ং কদম্ব ইতি সত্যমেবেতি ভাবঃ ।

(ণ) বাসন্তীতি । তাবত্পদমবধারণে, অবৈবেত্যর্থঃ । দেবো ভবান্ রামঃ ।

এতদিতি । কদলীবনমধ্যবর্তি, এতৎ দৃশ্যমানং তদেব পূর্বব্যবহৃতমেব কান্তা-
সখস্য প্রিয়সহচারিণঃ সীতয়া সঙ্কিতস্যেত্যর্থঃ । তে তব শয়নীয়শিলাতলং শয়্যামুতঃ
পাষণঃ বিদ্যত ইতি শ্রেণঃ । যদ্যস্মাত্ সীতা অত্র শিলাতলে স্থিতা সতী এভ্যো
হরিণকৈঃ বহুশো বহুবাহু^২ তৃণং ভক্ষণায় ঘাসমদাত্ অপিতবতী, ততঃ তস্মাত্ কারণাত্
হরিণকৈঃ ন বিমুচ্যতে স্ম এতৎ শিলাতলং ন পরিত্যক্তম্, অদ্যপি তাৎশত্ৰুলাভ-
লোভেনাত্রেব বসন্তীতি ভাবঃ ।

“সখা ।... সহায়” ইতি শব্দকল্পদ্রুমঃ ।

কান্তায়াঃ সখিতি কান্তাসখঃ “রাজব্রহ্ম সখী”তি রাজাদিত্যাদত্ । শ্রীতেঃস্মিত্বিত্তি
শয়নীয়ং “কৃত্যযুটীঃস্ব্যবাপী”ত্যধিকরণে যুট্ । হরিণকৈরিত্যনুকম্পায়াং কপ্রত্যয়ঃ ।

বসন্ততিলকা ব্রহ্ম ॥২১॥

(গ) বাসন্তী । মহারাজ এইখানে আসন গ্রহণ করুন ।

কদলীবনের মধ্যবর্তী এই সেই আপনার ভার্যাসম্বিত অবস্থার
শয়নীয় শিলাতল । সীতা এইখানে থাকিয়া, যে হেতু বহুবাহু
ইহাদিগকে তৃণ দিয়াছিলেন, সেই হেতু এই হরিণগণ ইহা পরিত্যাগ
করে নাই ॥২১॥

रामः । इदं तावदशक्यमेव द्रष्टुम् । इत्यन्यतो रुदन्नपविशति । (त)

सीता । सहि ! वासन्दि ! किं तु ए किदं अज्जउत्तस्स मम अ एदं दंसअन्तीए । हद्दी ! हद्दी ! सो ज्जेव अज्जउत्तो, तं ज्जेव पञ्चवटीवणं, सा ज्जेव वासन्दी, ते ज्जेव विविहविसम्भसाक्खिणो गोदावरीकाणण्हेसा, ते ज्जेव जाद-
णिव्विसेसा मिअपक्खिपादवा, सा ज्जेव चाहं, मम उण मन्द-
भाइणीए दीसन्तं वि सव्वं ज्जेव एदं णत्थि, ता ईदिसो जोअलोअस्स परिवत्तो । (थ)

(थ) सखि ! वासन्ति ! किं त्वया कृतम् आर्यपुत्रस्य मम च एतद्दर्शयन्त्या । हा धिक् ! हा धिक् ! स एवार्यपुत्रः, तदेव पञ्चवटीवनम्, सैव वासन्ती, त एव विविधविसम्भ-
साक्षिणो गोदावरीकाननोद्देशः, त एव जातनिर्विशेषाः मृगपक्षिपादपाः, सैव चाहं मम पुनर्मन्दभागिन्या दृश्यमानमपि सर्वमेवैतत् नास्ति । तदीदृशी जीवलीकस्य परिवर्तः ।

(त) राम इति । तावदाक्यालङ्कारे । इदं शिलातलं द्रष्टुम् अशक्यमेव मयेति शेषः ; अस्य शिलातलस्य सीताया सह तत्कालकृतसकलव्यवहाराणां स्मारकत्वेन दारुणशोककारणत्वादिति भावः । अन्यतः अन्यस्मिन् स्थाने ।

(थ) सीतेति । किं त्वया कृतं का अवस्था कृता, एतत् शिलातलं दर्शयन्त्या त्वया आवशीर्महाशीकार्तृत्वमेव कृतमित्यर्थः अत्र कृततत्तद्वापारस्मरणादिति भावः । विविधविसम्भसाक्षिणः नानाप्रकारविश्वस्तशयनविहारोदिव्यापाराणां द्रष्टारः गोदावरीकाननो-
द्देशः गोदावरीनदीतीरस्थवनप्रदेशः, जातनिर्विशेषा पुत्रतुल्याः मृगपक्षिपादपाः पशुपक्षि-
वृन्दाः । दृश्यमानमपि चक्षुषः प्रत्यक्षीभूतमपि, एतत् सर्वं पञ्चवटीवनादिकं नास्ति न विद्यत इव इति प्रतीयत इत्यर्थः । एतत् सर्वं पञ्चवटीवनादिकं पूर्ववत् अधुना सुखजनकत्वाभावात् मम पक्षे सदपि असत्कल्पमेवेति भावः । इति शीघ्रन्ती सीता

(त) राम । ईहा देखिते पारितेहि ना बटे । (एही बनिशा,

बोदनि करतः अणु स्थाने बसिनेन ।)

वासन्ती । सखि ! सीते ! कथं न पश्यसि राम-
स्यावस्थाम् । (द)

कुवलयदलस्निग्धैरङ्गैर्ददी नयनोत्सवं

सततमपि ते स्वेच्छादृश्यो नवं नवमेव यः ।

विकलकरणः पाण्डुच्छायः (१) शुचा परिदुर्बलः

कथमपि स इत्युन्नेतव्यस्तथापि दृशां प्रियः ॥२२॥

स्वयमेवात्मानं सान्वयति तदिति । तत्तस्मात् दत्तप्रमोदानामपि आर्यपुत्रदर्शनादीनामिदानीं
सुखं जनकत्वाभावादित्यर्थः । ईदृशी मत्सदृशः जीवलीकस्य प्राणिजगतः परिवर्तः
कालक्रमेण सुखिनी दुःखं दुःखिनश्च सुखमित्येवंरूपेण विपर्यास इत्यर्थः । इति
निश्चयते मयेति शेषः । ततो नागुतापः कर्त्तव्य इति भावः ।

अथ सुखसाधनीभूतानां पञ्चवटीवनादीनामिदानीं सुखानुत्पादनात् एतन्नास्तीत्यर्थे
गद्यांशे विशेषोक्तिरलङ्कारः, तथा नास्तीत्यत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा, तथा तदीदृश इत्यत्र
सासान्धे न विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासश्च ।

(द) वासन्तीति । सीतोद्देशेन वासन्त्या उक्तिरियं न तु तां प्रत्यक्षीकृत्येति
बोध्यं भागीरथीवरप्रभावात् सीताया अदृश्यत्वात् वाक्याश्रयणाच्चेत्युक्तमेव । यदि रामावस्थां
दृष्टवती तदा अवश्यमेवागत्य परिसान्त्वयेरिति सखीत्याद्युक्तावभिप्रायः ।

(थ) सीता । सखि ! वासन्ति ! तूभि आर्यापुत्रके ओ आमाके
ईहा देथाईया कि कार्या करिले ! । हाय ! हाय ! से-ई आर्यापुत्र ;
से-ई पक्षवटीवन ; से-ई वासन्ती ; नानाविध विश्वस्त घटनार साक्षी
से-ई गोदावरीतीरश्वनभूमि ; से-ई पुत्रनिर्बिंशेष पशु, पक्षी ओ वृक्ष
सकल एवं से-ई आभि ; किन्तु समस्त ई दृष्टिगोचर हईते थाकिलेओ,
मन्दभागिनी आमार ईहा किछुई नाई । ता, एईरूपई जीवलोकैर
परिवर्त्तन ।

(१) पाण्डुः सीत्यं इति पाठभेदः ।

সীতা । পেक्খামি সহি । পেक्খামি । (ধ)

(ধ) প্রেচ্চি সহি । প্রেচ্চি ।

রামাবস্থা বিবর্ণণীতি কুবলযোতি । সততমপি সর্বদাপি তে তব স্বচ্ছয়া স্বকৌয-
দর্শনাকাঙ্ক্ষামাবেণ দৃশ্যো দর্শনযোগ্যঃ, ন তু কদাচিত্ কেচিচ্চ কার্যব্যপদেশেন দৃশ্য
ইত্যর্থঃ যৌ রামঃ কুবলয়দলস্নিগ্ধৈঃ উত্পলপত্রবত্চিক্লণৈঃ অঙ্কৈঃ হস্তাভয়বয়বৈঃ নবং নবমেব
অননুভূতপূর্বমেব । ন তু দ্রব্যান্তরবত্ সর্বদৈকরূপং নয়নোৎসবং নেবযৌরানন্দং দদৌ জনযা-
মাসিত্যর্থঃ । স রাম ইদানীং শুচা তব বিয়োগশীকেন বিকলকরণঃ দুর্ঘলেন্দ্রিয়ঃ, পাণ্ডুচ্ছায়ঃ
শ্বেতপ্রায়কান্তিঃ, তথা পরিদুর্ষলঃ নিতান্তথলচীনদেহঃ কথমপি মহাকষ্টে নেত্যর্থঃ সৌঃ
রাম ইত্যুত্তে তব্যঃ অনুমাতব্যঃ অনুমানবিষয়ঃ জাত ইতি শিষঃ ; তথাপি শীককাশ্মাদি-
বিশিষ্টোপি দৃষ্টাং চক্ষুশাং প্রিয়ঃ প্রীতিকরঃ । রাম এতাদৃঙ্মধুরমূর্তির্যত্ বিবর্ণক্লেশদেহোপি
দ্রষ্টুর্নয়নম্যাপ্যায়তি ইতি ভাবঃ ।

অথ নবনবপ্রকারদর্শনরূপকারণাভাবোপি নবনবোৎসবরূপকার্যোৎপত্তির্বিভাবনা-
লঙ্কারঃ, লুপ্তীপমা চেত্যনয়োরঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ ।

“ক্লণঃ পুণ্যাত্বতুলমহিমে”তি কুন্দীমঞ্জরীসমুদাহৃতবদবাপি কথমপি স ইত্যুত্তে তব্য
ইত্যত্র ন যতিমভ্জদীষঃ ।

“করণং সাধকতমং চৈবগাবেন্দ্রিয়েষ্বপী”ত্যমরঃ ।

ছবিণী ব্রহ্মম ॥২২॥

(দ) বাসন্তী । সখি ! সীতে ! তুমি রামের অবস্থা দেখিতেছ
না কেন ।

যিনি, সর্বদাই তোমার ইচ্ছানুসারে দর্শনের যোগ্য থাকিয়া,
নীলোৎপলদলের ত্রায় স্নিগ্ধ অঙ্গদ্বারা, নূতন নূতন নয়নানন্দ দান
করিতেন ; এখন শোকে তাঁহার ইন্দ্রিয় সকল বিকল হইয়া গিয়াছে,
দেহের কান্তি শ্বেতবর্ণ হইয়াছে এবং নিজে অত্যন্ত দুর্বল হইয়া
গিয়াছেন । ইহাতে কোন রকমে তিনি বলিয়া অনুমান করা যায় ;

তথাপি উনি নয়নের প্রীতিকর ॥২২॥

তমসা । পুত্রি ! পশ্যন্তী প্রিয়ং ভূয়াঃ । (ন)

সীতা । হা দেব ! এসো মম বিণা অহং বি এদেণ
বিণা ত্তি সিবিলেবি কেণ সম্ভাবিদং আসী । তা মুহুত্ভ্রম্
বি জন্মান্তরাদৌ বিত্র অণুলভদংসণা বাহসলিলন্তরেসু পেত্বামি
দাব বচ্ছলং অজ্জুত্ভ্রম্ । ইতি পশ্যতি । (প)

(প) হা দেব ! এম ময়া বিনা অহমপি এতেন বিনেতি স্বপ্নেঃপি কেন সম্ভাবিত-
মাসীৎ । তন্মুহুত্ভ্রমপি জন্মান্তরাদিব অনুলভদর্শনা বাষ্পসলিলান্তরেণ প্রেচে তাবৎ
বত্সলমার্থ্যপুত্রম্ ।

(ধ) সীতৈতি । প্রেচে প্রেচ্চ ইত্যবধারণে বিবর্চনং প্রেচ্চ এবৈত্ব্যর্থঃ । দৃষ্টাপি
কি ক্তব্যং ময়েতি ভাবঃ ।

(ন) তমসৈতি । পুত্রি ! তনয়ে ! কন্যাস্বরূপি ! ইতি যাবৎ । প্রিয়ং পতিং
রামমিতি যাবৎ । পশ্যন্তী ভূয়াঃ পুনরপি সমাগমেন চিরমেব পতিং পশ্যেত্যাশীর্বাদঃ ।

(প) সীতৈতি । এম আর্থ্যপুত্রৌ ময়া বিনা তিষ্ঠেত, অহমপি এতেন আর্থ্যপুত্রেণ
বিনা তিষ্ঠামীত্যর্থঃ ইতি কেন জনেন স্বপ্নেঃপি সম্ভাবিতং চিন্তিতমাসীৎ অপি তু কেনাপি
নেত্ব্যর্থঃ আযথৌর্বিবর্হঃ সর্বথৈবাসম্ভব আসীদিতি ভাবঃ । তত্ক্ষাৎ বিরহেণ চিরদর্শনা-
মাবাদিত্ব্যর্থঃ মুহুত্ভ্রমপি অতুল্যকালমপি বহুসময়ং যাবৎ দর্শনাসম্ভবাদিত্যপেক্ষাঃ,
জন্মান্তরাদিব অন্যস্মাত্ জন্মন ইব অনুলভ্যং প্রাপ্তং দর্শনং রামদর্শনং যযা সা অহং
বাষ্পসলিলান্তরেণ অশ্রুজলস্য পতনীদ্রুগমযৌরবকাশিষু । বত্সলং মাং প্রতি স্নেহশালিনম্ ।
ইদানীমার্থ্যপুত্রদর্শনমাত্রস্যৈব মহাসুখকরত্বাদিতি ভাবঃ ।

(ধ) সীতা । দেখিতেছি সখি ! দেখিতেছি ।

(ন) তমসা । তনয়ে ! প্রিয়তমকে চিরকাল দেখিতে থাক ।

(প) সীতা । হা বিধাতঃ ! ইনি আমাকে ছাড়িয়া থাকিবেন,
আমিও ইহাকে ছাড়িয়া থাকিব ; ইহা স্বপ্নেও কে মনে করিয়াছিল ।
তা, একটু কালের জন্ত জন্মান্তর হইতেই যেন দর্শন পাইয়া, অশ্রুজলের

তমসা । সস্নেহাস্তং পরিষ্রজ্য । সীতে !

বিলুলিতমতিপূর্বাঘ্যমানন্দশোক-

প্রভবমবসৃজন্তী তৃণাযোক্তানদীর্ঘা ।

স্নপয়তি হৃদয়েশং স্নেহনিষ্পন্দিনী তে

ধবলবহলমুগ্ধা দুগ্ধকুল্যেব দৃষ্টিঃ ॥২৩॥

বিলুলিতমতি । তৎকালীনমিলনজনিত আনন্দঃ দীর্ঘকালবিরহজনিতশ্চ শোকঃ তৌ প্রভবৌ হেতু যস্য তং তথোক্তম্ অতিপূর্বে : অতিস্থূলধারামিঃ বিলুলিতং বিগলিতং বাথম্ অশ্রুজলম্ অবসৃজন্তী পরিত্যজন্তী, তৃণায়া অত্যন্তদর্শনেচ্ছয়া উক্তানা স্কীতা দীর্ঘা চ সা, তথা স্নেহনিষ্পন্দিনী প্রণয়াতিশয়ব্যঞ্জিকৈতি যাবৎ ধবলা কজ্জললিপাভাবেন নিতান্ত-নির্ম্মলত্বেন চ শ্বেতকান্তিঃ অতএব বহলমুগ্ধা স্থিরমনীহরা অশ্রুসুন্দরীতি যাবৎ অতএব দুগ্ধকুল্যা কৃষিমা দুগ্ধনদীৰ্ব প্রকাশমানা তে তব দৃষ্টিঃ চক্ষুঃ হৃদয়েশং প্রাণনাথং রামং স্নপয়তি অভিষিচ্ছতি, নির্নিমেঘা অবিরতমেব সর্বাঙ্গং পশ্যতীত্যর্থঃ ।

অথ কার্য্যেণ দৃষ্টৌ, পুরুষস্য স্নানং কারয়ন্ত্যাঃ কস্যাস্বিত্ স্ত্রিয়াঃ ব্যবহারসমারোপাত্ সমাসীক্তিরলঙ্কারঃ, তথা দুগ্ধকুল্যেবেত্যব উপমা, সাদৃশ্যন্তু উভযৌঃ শ্বেতাংশি, পদার্থ-হেতুকং কাব্যলিঙ্গঞ্চ এতেষামঙ্গাঙ্কিভাবেন সঙ্করঃ । তথা স্নপ স্নেহেতি মুগ্ধাদুগ্ধেতি চ ব্যঞ্জনসঙ্কস্য সঙ্কতস্যাম্যাত্ ঐকানুপ্রাসয় তেন সহ সংসৃষ্টিঃ ।

“বহলঃ । ...দৃঢ়ে”তি শব্দকল্যদ্রুমঃ । “কুল্যায়া কৃষিমা সরি”দিত্যমরঃ ।

প্রমবল্যস্মাদিতি প্রমবঃ অপাদানে অল্ ।

মালিনী ব্রহ্মম্ ॥২৩॥

পতন ও উত্থানের অন্তরালে, বৎসলহৃদয় আর্ধ্যপুত্রকে দেখি । (এই বলিয়া দেখিতে লাগিলেন ।)

তমসা । (স্নেহ ও অশ্রুপাতের সহিত আলিঙ্গন করিয়া) সীতে !

শ্বেতবর্ণ ও অত্যন্ত সুন্দর তোমার দৃষ্টি ; আনন্দ ও শোক ইহাতে উৎপন্ন এবং প্রবল ধারায় বিগলিত অশ্রু বর্ষণ করিতেছে ; দর্শনের অভিলাষে

বাসন্তী । দদতু তরবঃ পুষ্পৈরর্থ্যং ফলৈশ্চ মধুযুগতঃ

স্ফুটিতকমলামোদপ্রায়াঃ প্রবান্তু বনানিলাঃ ।

কলমবিরলং রত্ন্যুক্তকণ্ঠাঃ ক্রণন্তু শকুন্তয়ঃ

পুনরিদময়ং দেবো রামঃ স্বয়ং বনমাগতঃ ॥২৪॥

দদত্বিতি । মধুযুগতঃ মধু য়ীতন্তি চরন্তীতি মধুযুগতঃ মধুস্রাবিণঃ তরবৌ
বৃক্ষাঃ পুষ্পৈঃ ফলৈশ্চ অর্থ্যং দদতু রামায়েতি শিষ্যঃ । স্ফুটিতানাং বিকসিতানাং কমলানাং
পদ্মানাম্ আমোদপ্রায়াঃ সুগন্ধযাহুল্যং যेषু তে তথ্যোক্তাঃ বনানিলাঃ বনবায়বঃ প্রবান্তু প্রবহন্তু
রামশরীরসেবনায়েত্যর্থঃ । রত্ন্যে সুরতায় চতুর্কণ্ঠা ভৌতসুখ্যং যेषাং তে, তদানীং পশ্চিমা-
মতীবস্বরমাধুর্ঘ্যং স্যাদিতি বোধ্যং শকুন্তয়ঃ পশ্চিণঃ অবিরলম্ অনবরতং কলং মধুরাস্ফুটং
যথা স্যাত্তথা ক্রণন্তু শব্দায়ন্তাং শ্রুতিসুখজননায়েত্যর্থঃ । কথময়মাদেশ ইत्याহ যতীশ্য
দেবো রামঃ স্বয়ম্ আত্মনা ন তু প্রতিনিধিনেত্যর্থঃ পুনর্দ্বিতীয়বারম্ ইদং বনমাগতঃ ।
এতৎ সর্বং রামস্য সম্মানাম্ব্যর্থ্যনার্থ্যমিতি ভাবঃ ।

অথ অর্থ্যদানাদীন প্রতি চতুর্থচরণগতবাক্যার্থ্যরামাগমনস্য হিতুত্বাৎ বাক্যার্থ-
হিতুকং কাব্যলিঙ্গমলঙ্কারঃ । যথা কথিত্ব রাজা স্বকীয়রাজধান্যামন্যক্সিন্ রাজনি-
সমাগতে তৎসম্মানাম্ব্যর্থ্যনার্থ্যম্ অর্থ্যাদিপূজাদ্রব্যচামরব্যজনবাতবৈতালিকাস্তুতিপাঠা-
নাदिशति, तद्वदिद्यमपि वनाधिदेवता वासन्ती स्वाधिकृतवने समुपस्थितस्य रामस्य
सम्मानाम्ब्यर्थ्यनार्थ्यम् अर्थ्यदानाय तरुन्, व्यजनाय वनानिलान्, श्रुतिमुखाय च विहङ्गानादि-
देशेति वस्तु व्यज्यत इति शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिः ।

“আমোদঃ সৌতিনির্হারী ।” “প্রায়ী ভূম্ম্যন্তগমনে ।” “ধ্বনৌ তু মধুরাস্ফুটে
কলঃ ।” “শকুন্তি-পশ্চি-শকুনি-শকুন্ত শকুন দ্বিজা” ইতি চামরঃ ।

हरिणी वृक्षम् ॥२४॥

অত্যন্ত দীর্ঘ হইয়া পড়িয়াছে এবং স্নেহ ক্ষরণ করিতেছে, এই অবস্থায়
তোমার ঐ দৃষ্টি, ক্ষুদ্র দুৰ্গনদীর আয় হৃদয়েশ্বরকে জ্ঞান করাইতেছে ॥২৩॥
বাসন্তী । মধুস্রাবী বৃক্ষমকল, পুষ্প ও ফলদ্বারা অর্থ্য দান করুক ;
প্রস্ফুটিত পদ্ম-মৌরভ-পূর্ণ বনবায়ু বহিত হউক এবং অল্পরাগে উৎকণ্ঠিত

রামঃ । এহি সখি ! বাসন্তি ! নন্বিতঃ স্থীয়তাম্ । (ফ)
বাসন্তী । উপবিশ্য সাঙ্গম্ । মহারাজ ! অপি কুশলং কুমার-
লক্ষ্মণস্য ? । (ব)

রামঃ । অশ্রুতিমভিনীয । (ম)

করকমলবিতীর্ণৈরম্বু নীবারশষ্মৈ -

স্তরুশকুনিকুরঙ্গান্ মৈথিলী যানপুষ্পত্ ।

ভবতি মম বিকারস্তেষু দৃষ্টেষু কোঽপি

দ্রব ইব হৃদয়স্য প্রস্তরোজ্জৈ দয়োগ্যঃ ॥২৫॥

(ফ) রাম ইতি । অনুনয়ে ননুশব্দঃ । ইতঃ অস্মিন্ স্থানে । অঙ্কুলীনির্দেঁশ-
পুরঃসরৈযমুক্তিঃ ।

(ব) বাসন্তীতি । অপিশব্দঃ প্রস্নে । রামস্য দৃশ্যমানত্বাৎ সীতায়ায় নির্বাসন-
শ্রবণেন মরণনিশ্চয়াৎ পরিচিতানাং সীতারামলক্ষ্মণানাং মধ্যে কেবলমনুপস্থিতস্য
লক্ষ্মণস্যৈব কুশলপ্রস্নঃ কৃত ইতি বোধ্যম্ ।

(ম) রাম ইতি । অশ্রুতিম্ উক্তবাসন্তীবাक्यश्रवणाभाव' প্রগাঢ়চিন্তাভিনয়েনেত্যর্থঃ ।

করেতি । মৈথিলী সীতা করকমলেন পাণিপদ্মেণ বিতীর্ণৈঃ দন্তৈঃ অম্বু নীবারশষ্মৈঃ
জলনীবারধান্য- (তৌমিধান্য ইতি হিন্দীভাষা, উড়ীধান্য ইতি বঙ্গভাষা) ঝালতণৈঃ
যান্ তরুশকুনিকুরঙ্গান্ বৃক্ষপল্লিহরিণান্ জলৈর্বৃক্ষান্, নীবারৈঃ পল্লিণাঃ, ঝালতণৈ-
হরিণানিত্যর্থঃ অপুষ্পত্ পালিতবতী । তেষু তরুশকুনিকুরঙ্গেষু দৃষ্টেষু ময়েত্যর্থঃ সন্তপ্ত
প্রস্তরস্য পাষণস্য উজ্জৈ বিদারণে যোগ্যঃ সমর্থঃ দ্রব ইব বজ্রাদিবিগ ইব মম হৃদয়স্য
পক্ষিগণ, নিরন্তর মধুর ও অম্পষ্টে রব করুক । কারণ, মহারাজ রামচন্দ্র
স্বয়ং এই বনে পুনরায় আগমন করিয়াছেন ॥২৪॥

(ফ) রাম । সখি ! বাসন্তি ! আইস, এইস্থানে অবস্থান কর ।

(ব) বাসন্তী । (উপবেশন করিয়া অশ্রুপাতের সহিত) মহারাজ !

বাসন্তো । মহারাজ ! ননু পৃচ্ছামি, অপি কুশলং
কুমারলক্ষ্মণস্য ? । (ম)

রামঃ । স্বগতম্ । অয়ে মহারাজেতি নিষ্প্রণয়মামন্বণপদম্,
সৌমিত্রিমাत्रে চ বাঘ্যস্বলিতাচ্চরঃ কুশলপ্রশ্নঃ, তথা মন্যে
বিদিতসোতাভ্যুত্তান্তেয়মিতি । প্রকাশম্ । আঁ, কুশলং কুমারস্য ।
ইতি রোদিতি । (য)

মনসঃ কৌপি অনির্বচনীয়ঃ বিকারঃ শোকজনিতবিকৃতির্ভবতি । সীতয়া পরিপীষিতান্
তরুবিহঙ্গকুরঙ্গান্ ক্রমশো দৃষ্টা সীতাশোকাতুরী রামঃ তস্যাস্থিতয়া বাসন্তীবাक्यं ন
শ্রুতवानিতি বোধ্যম্ ।

অথ যথাসংখ্যোপমালঙ্কারযৌরঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ ।

“তৃণধান্যানি নৌবারাঃ ।” “শয্যাং বালতৃণ”মিতি চামরঃ । “দ্রবঃ । বেগ” ইতি
শব্দকল্যদ্রুমঃ । মালিনী বৃত্তম্ ॥২৫॥

(ম) বাসন্তীতি । পূর্বমুক্তং বাक्यং রামেণ ন শ্রুতমিত্যালৌচ্য ‘ননু পৃচ্ছামি’
ইত্যুच्चारणेन রামং সাবধানীকৃত্য পুনঃ পৃচ্ছতি অপীতি ।

(য) রাম ইতি । অথ অয়ে ইতি বিষাদসূচকমাत्मসম্বোধনম্ । মহারাজেতি
মহারাজিত্যানুপূর্বকং নিষ্প্রণয়ং স্ত্রীহাসূচকম্ আমন্বণপদং সম্বোধনশব্দঃ । মহারাজেতি
সাধারণপ্রযুক্তব্যবশব্দে সখিশব্দাদিবৎ প্রণয়বৎসম্বন্ধবিশেষদ্বীতনামাभात् প্রণয়ামাভ

(ভ) রাম । (শ্রবণের অভাব অভিনয় করিয়া) সীতাদেবী, কর-
কমলপ্রদত্ত জল, উড়ীধান ও ঘাসদ্বারা, যে সকল বৃক্ষ, পক্ষী ও হরিণ-
দিগকে পোষণ করিয়া গিয়াছেন ; সেই গুলি দেখার পর, পাষণ বিদারণ
করিতে সমর্থ বজ্রাদির বেগের আয়, আমার মনের অনির্বচনীয় এক-
প্রকার বিকার উপস্থিত হইতেছে ॥২৫॥

(ম) বাসন্তী । মহারাজ ! আমি জিজ্ঞাসা করিতেছি—কুমার
লক্ষ্মণের মঙ্গল ত ? ।

বাসন্তী । অথি দেব ! কিমিতি দারুণো দারুণঃ
খল্বসি ? । (র)

সীতা । সহি ! বাসন্দি ! কিং তুমং সি এব্বং বাদিণী,
পিআরহী কবু সব্বস্স অজ্জউত্তো, বিসেসদো মম পিঅসহীএ । (ল)

(ল) সখি ! বাসন্তি ! কিং ত্বমসি এব্বং বাদিনী, প্রিয়র্হঃ খলু সর্বস্যার্থপুত্রঃ,
বিশেষতঃ মম প্রিয়সখ্যাঃ ।

ইতি ভাবঃ । সৌমিদিমাত্রো কেবললক্ষণে কেবললক্ষণবিষয় ইত্যর্থঃ । বাপ্যেণ বাপ্যাবরুদ্ধ-
কণ্ঠতথ্যেত্যর্থঃ । খলিতানি অস্পষ্টোচ্চারিতানি অচরাণি বর্ণা যস্মিন্ স তথীকৃতঃ
কুশলপ্রয়ঃ মঙ্গলজিজ্ঞাসা । তথা তেন হেতুনা ইয়ং বাসন্তী, বিদিতৌষগতঃ সীতায়া
হত্ভান্তো নির্বাসনে মরণং যযা সা ইতি মন্যে নিশ্চিনোমি । প্রাণবত্ প্রিয়সখ্যাঃ
সীতায়া নির্বাসনে অতীববিরুদ্ধাচরণাৎ সীতাঘটিতৌষনয়া সহ মম প্রণয়ী নষ্টঃ, সুতরাং
নিষ্প্রণয়মামন্ত্রণপদম্, সীতায়া মরণনিশ্চয়েন শীকাতুরতয়া কেবললক্ষণবিষয়ে বাপ্য-
খলিতাচরকুশলপ্রয়করণমিত্যবগম্যতে তেন চ বিদিতসীতাহত্ভান্তা বাসন্তীতি নিশ্চয়ঃ,
অন্যথা সীতায়া অপি কুশলং পৃচ্ছেদিতি ভাবঃ । অমিতি স্বীকারার্থমব্যয়ম্ ।
অমিতি সংক্ৰতাব্যয়শব্দস্য 'হ্যো' ইতি বদ্ধভাষাপ্রসিদ্ধঃ প্রকৃতানুরূপঃ শব্দঃ ।

(র) বাসন্তীতি । দারুণো দারুণঃ অতিভয়ঙ্করঃ অতিশয়ার্থে 'দ্বি'র্ভবনম্ ।

(ল) সীতীতি । এব্বং বাদিনী 'আর্থ্যপুত্র' প্রতি রুচ্যমাধিণী কিং কথমসি,
নৈতদুচিতমিতি ভাবঃ । কথমিত্যাহ প্রিয়র্হঃ প্রিয়বাক্যেনালাপযোগ্যঃ । মম প্রিয়সখ্যাঃ
বিশেষতঃ প্রিয়র্হঃ ইত্যর্থঃ । তেন নৈব ব্রূহীতি ভাবঃ ।

(য) রাম । (স্বগত) "মহারাজ" ইত্যাকার প্রণয়বিহীন সম্বোধন-
পদ এবং কেবল লক্ষণের বিষয়ে মঙ্গলপ্রশ্ন ; তাহাতে আবার অশ্রুভারে
অস্পষ্টোচ্চারিত অক্ষর ; তাহাতে আমি মনে করি, এই বাসন্তী,
সীতার বৃত্তান্ত জানিয়াছেন । (প্রকাশে) হ্যাঁ, কুমার লক্ষণের মঙ্গল ।
(এই বলিয়া রোদন করিতে লাগিলেন ।)

(ক) বাসন্তী । অথি মহারাজ ! আপনি এমন দারুণ হইলেন কেন ?

বাসন্তী । ত্বং জীবিতং ত্বমসি মে হৃদয়ং দ্বিতীয়ং
 ত্বং কৌমুদী নয়নযোরনৃতং ত্বমঙ্কে ।
 ইত্যাदिभिः प्रियशतैरनुरुध्य सुग्धां
 तामिव, शान्तमथवा किमिहोत्तरेण ॥२६॥

इति मूर्च्छति ।

रामस्यातिदारुणत्वं प्रति हेतुमाह त्वमिति । त्वं मे मम जीवितं जीवनमसि
 तद्वत् प्रियतमत्वादिति भावः, तथा त्वं मे द्वितीयं हृदयम् असि ममालोच्यसर्वविषयाणा-
 मेवावगमादिति भावः, तथा त्वं मे नयनयोश्चक्षुषोः कौमुदी ज्योत्स्ना असि तद्वदानन्द-
 जनकत्वादिति भावः, तथा त्वं मे अङ्गे वक्षःप्रभृत्यवयवे अमृतं सुधा असि तद्वत्
 स्निग्धत्वस्य स्पर्शसुखस्य च जनकत्वादिति भावः । इत्यादिभिः एवभूतैरन्यैश्च प्रियशतैः
 प्रियाणां प्रियवचनानां न तु प्रियाचरणानामिति भावः शतैर्बाहुल्यैः सुग्धां सरलबुद्धिशालिनीं
 सा यदि तीक्ष्णबुद्धिशालिन्यभविष्यत् तदा तां प्रति ईदृशं दुर्व्यवहारं कर्तुं कदापि न
 भवानश्नस्यत्, येन सा प्राक् तद्वशस्य प्रतिकारीपायमवलम्बेतेति भावः । अनुरुध्य
 सन्तीष्य तामिव नितान्तविश्वासकारिणीं त्वदेकतानचित्तमित्यर्थः न तु विरुद्धाचरणेन
 विप्रियमित्येवशब्दार्थः निर्वासितवानिति शेषः । ईदृशनिर्दयहृदयस्य अस्य कार्ययुक्ता-
 युक्तत्वप्रदर्शनेन दयीत्पादनाभिप्रायः “पाषाणे नास्ति कद्दम” इति न्यायेन निष्फल एवेति
 विवेच्याह अथवेति । अथवा किंवा शान्तं विरतं मम याक्यमद्वैत समाप्तं भवत्वित्यर्थः ।
 कथमित्याह किमिति । इह तव सन्निधाने उत्तरेण एतत् परवर्त्तिनी वाक्येन किं फलम्
 अपि तु किमपि नास्तीत्यर्थः अतीतघटनायाः पुनर्निर्वर्त्तनासम्भवात् सीतानिर्वासनकार्यस्य
 युक्तायुक्तत्वप्रदर्शनवाक्यमिदानीं निष्फलमेवेति भावः ।

अथ “मुखं तव कुरङ्गाक्षि ! सरोजमिति नान्यथा” इत्यादिबत समासाभावेऽपि
 त्वं जीवितमित्यत्र, त्वं कौमुदीनयनयोरित्यत्र, अमृतं त्वमङ्के इत्यत्र च निरङ्गं केवल-

(ল) সীতা । সখি ! বাসন্তি ! তুমি এইরূপ রূক্ষভাবিনী হইলে
 কেন ? আমার আর্ধ্যপুত্র, সকলেরই প্রিয় ব্যবহারের যোগ্য ; বিশেষতঃ
 আমার সখীও ।

রামঃ । স্থানে খলু বাক্যনিবৃতির্মোহশ্চ । সখি !
সমাশ্বসিহি সমাশ্বসিহি । (ব)

বাসন্তো । সমাশ্বস্য । তত্‌কিমিদমকার্য্যমনুষ্ঠিতং দেবেন ? । (শ)

রূপকত্বম্, তথা “মুখং দ্বিতীয়য়ন্দ্র” ইত্যাদিবৎ ত্বমসি মে হৃদয়ং দ্বিতীয়মিত্যত্র একস্য দ্বিতীয়হৃদয়াসম্বন্ধেऽপি তত্‌সম্বন্ধোক্তীরসম্বন্ধে সম্বন্ধরূপাতিশয়োক্তিঃ, তথা তামেব ইত্যতঃ পরবর্ত্তিনি বক্তুমিষ্টস্য নির্বাসিতবানিতি বাক্যাংশস্য রামনির্দ্যত্বপ্রতিপত্তয়ে নিষেধাভাসাদাচ্চিপালঙ্কারঃ অর্থাপত্তিত্ব্যেতিষাং পরস্পরমঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ । কিন্তু চারুতরতরুণাঃ কাণত্বাদিঃ কথিদ্দোষ ইব প্রচুরালঙ্কারভাবাদিমিরলঙ্কতায়া অস্যাঃ কবিতায়াঃ পুনঃ পুনস্ত্বংপদীপাদানাৎ অনবীকৃতত্বদোষঃ সত্‌ত্বদয়ানামুদ্বিগং জনয়তি ; স চ “ত্বং জীবিতং ভবসি বা হৃদয়ং দ্বিতীয়ং জ্যোত্স্না চ মে নয়নযীরমৃতং তথাঃ” ইতি পাঠে ন সমাধেয়ঃ । এতৎপাঠে বাশব্দঃ সমুচ্চ্যে ।

বসন্ততিলকা বচনম্ ॥২৬॥

(ব) রাম ইতি । বাক্যনিবৃতিঃ বাসন্তা বাক্যরোধঃ, মোহী মূচ্ছা চ স্থানে খলু যুগ্মত एवेत्यর্থঃ দারুণশোকীদয়াদিতি ভাবঃ ।

“যুক্তে ইে সাম্প্রতং স্থানে” ইত্যমরঃ ।

(শ) বাসন্তীতি । তত্‌কিমিত্যে কমন্বয়ং প্রদ্ববোধকম্ । অকার্য্যম্ অপ্রশস্তকার্য্যং সীতানির্বাসনরূপং নিন্দিতকার্য্যমিত্যর্থঃ । অনুষ্ঠিতং কৃতম্ ।

বাসন্তী । তুমি আমার জীবন, তুমি আমার দ্বিতীয় হৃদয়, তুমি আমার নয়নযুগলের জ্যোৎস্না এবং তুমি আমার অঙ্গে অমৃত ; ইত্যাদি শত শত প্রিয়োক্তিদ্বারা সরলাকে (সরলবুদ্ধি সীতাকে) সন্তুষ্ট করিয়া, তাহাকেই— অথবা থাক ; আপনার নিকটে ইহার পর বলিয়া আর ফল কি ? ॥২৬॥ (এই বলিয়া মূচ্ছিত হইল ।)

(ব) রাম । ইহার বাক্যরোধ ও মূচ্ছা, সঙ্গত বটে । সখি !

বাসন্তি ! আশ্বস্ত হও, আশ্বস্ত হও ।

সীতা। সহি! বাসন্দি! বিরম বিরম। (ঘ)

রামঃ। ~~লোকী ন মৃশ্যতীতি।~~ (স)

বাসন্তী। তৎ কস্য হেতোঃ। (হ)

রামঃ। স এব জানাতি, কিমপি। (জ)

তমসা। উচিতস্তদুপালম্ভঃ। (ক)

(ঘ) সহি! বাসন্তি! বিরম বিরম।

(ঘ) সীতীতি। বিরম কঠোরবাক্যকথনাদিতি শিষ্যঃ। অবধারণে দ্বির্বচনম্।

(স) রাম ইতি। লোকী রাজ্যবাসী জনঃ ন মৃশ্যতি সীতায়া গৃহাবস্থানং ন সহতে প্রজাভিনং সীতায়া গৃহাবস্থানমভিপ্রেতম্ ইতি হেতোস্তস্যা নির্বাসনরূপমকার্য-
অনুষ্ঠিতমিত্যর্থঃ। এতেন প্রজাবর্ণং প্রতি রামস্য মহান্বা বিরাগী ব্যজ্যতে।

(হ) বাসন্তীতি। তৎ অমর্ষণম্, কস্য হেতোঃ, কেন হেতুনা সীতায়া গৃহাবস্থানং
প্রজাবর্ণস্থানমভিপ্রেতমিত্যর্থঃ। পঠৌ হেতুপ্রয়োগে।

(জ) রাম ইতি। স এব লোক এব প্রজাবর্ণ এবৈত্ব্যর্থঃ কিমপি সীতায়া
গৃহাবস্থানং প্রত্যসংহিণুতায়াঃ অনির্বচনীয়কারণমিত্যর্থঃ। যেন কারণেন সীতায়া
গৃহাবস্থানং প্রজানামনমভিপ্রেতং তৎ কারণং ময়া অন্যৈবা বুद्धিমদ্বিজ্ঞানৈর্ন জ्ञাযতে সুতরাং
তৎ তুচ্ছং কারণমিতি ভাবঃ।

(ক) তমসেতি। তস্য লোকস্য উপালম্ভঃ দুর্বাণ্যং 'দুর্জনা যুযং' সুতরাং পরম-

(শ) বাসন্তী। (আশ্রয় হইয়া) তা, মহারাজ এই অকার্য্যের
অনুষ্ঠান করিলেন কেন?।

(ব) সীতা। সহি! বাসন্তি! বিরত হও, বিরত হও।

(স) রাম। লোকে সহ করে না, এই জ্ঞ।

(হ) বাসন্তী। তা, কি জ্ঞ (সহ করে না?)।

(জ) রাম। সেই লোকই কিছু জানে।

(ক) তমসা। তাহাদের তিরস্কার করা উচিত ছিল।

বাসন্তী । অথি কঠোর ! যশঃ কিল তে প্রিয়ং
 কিমযশো ননু ঘোরমতঃ পরম্ ।
 কিমভবহিপিণে হরিণীদৃশঃ
 কথয় নাথ ! কথং বত মন্যসে ॥২৩॥

পতিব্রতায়া দীপমাণিক্যকুণ্ডলৈঃ কটুশাক্যমিত্যর্থঃ উচিতঃ ন্যায্য আসীদিতি শ্রেণঃ । ন তু
 দুর্জনানামাকারণাক্ষিতকরনিন্দাভাৱেন সীতায়া নিবাসনমুচিতমভূদিতি ভাৱঃ ।

“উপালম্বঃ । দুর্বাণ্য”মিতি শব্দকল্যদুঃ ।

অর্থীতি । অথি কঠোর ! নির্দয়হৃদয় ! তে তব যশঃ কিল যশঃ এব লোককৃত-
 গুণানুবাদ এবৈতর্যঃ, প্রিয়ং প্রীতিকরম্, ন তু পৌষবর্গপরিপালনাদিকং কথমন্যথা
 প্রধানপৌষাং প্রিয়ভাৱ্যাং নিবাসিতবানিতি ভাৱঃ । নন্বিযনুনয়ে । অতঃ প্রিয়তমভাৱ্যায়া
 অকারণনিবাসনোৎপত্তাদ্যশশঃ পরং প্রধানং ঘোরং ভয়ঙ্করম্ অযশঃ নিন্দা কিম্ অস্তি
 অপি তু কিমপি নেতর্যঃ । নন্বযশশঃ কারণং কিমিত্যাহ হে নাথ ! হে বসুধাধিপ !
 হরিণী দৃশৌ চতুর্থী ইব দৃশৌ যস্যঃ তস্যাস্তললোচনায়াঃ সীতায়া বিপিণে বনে
 কিমভবত্ কা দশা অভবত্, তত্র বিষয়ে কথং মন্যসে কিং চিন্তয়সি ত্বং চিন্তয়া
 কিমবধারিতবানিত্যর্থঃ তত্ কথয় ব্রূহি । বত খেদে । অসহায়ায়াঃ সীতায়া নিবাসনে
 মরণমেব নিশ্চিন্ত্য জগতি সর্বং এব ত্বাং নিশ্চিন্ত্যলীতি ভাৱঃ ।

অত্র যশোঃশব্দো বিকল্পযোঃ সঙ্কটনয়া বিষমালঙ্কারঃ, তথা হরিণীদৃশ ইতি লুপ্তোপমা
 চেত্যনয়োর্যেপেক্ষ্যেণ স্থিতেঃ সম্ভাষিতঃ ।

অযশ ইতি অসুরশব্দাদিবত্ বিরোধার্থে নজ্ । তথা চৌক্যম্—

“তত্ সাহস্যমভাবত্ তদন্যত্বং তদল্পতা ।

অপ্রাশস্ত্যং বিরোধস্ত নজ্যর্থঃ ষট্ প্রকীর্তিতাঃ ॥”

দ্রুতবিলম্বিতং বচনম্—“দ্রুতবিলম্বিতমাহ নমৌ ভরৌ” ইতি লক্ষণাত্ ॥২৩॥

বাসন্তী । হে নিষ্ঠুর ! যশই আপনার প্রিয় ; কিন্তু ইহার পর
 ভয়ঙ্কর অযশ আর কি হইতে পারে ? । হে মহারাজ ! হরিণীলোচনা

সীতা । তুমং জ্জীব সহি ! বাসন্দি ! দারুণা কঠোরা
অ. জা এব্বং বিলপন্তী পদোবেসি । (খ)

তমসা । প্রণয় এব্বেদং ব্যাহরতি শোকশ্চ । (গ)

রামঃ । সখি ! কিমত্র মন্তব্যম্ । (ঘ)

ত্বস্তৈকহায়নকুরঙ্গবিলোলদৃষ্টে-

স্তস্থাঃ পরিষ্কুরিতগর্ভমরালসায়াঃ ।

(খ) তমেব সখি ! বাসন্তি ! দারুণা কঠোরা চ, যা এবং বিলপন্তী প্রদীপয়সি ।

(খ) সীতেনি । প্রদীপয়সি আর্থ্যপুত্রস্য মম চ শোকাগ্নিমিতি শিষ্যঃ । দারুণা
শোকীদ্রীপনেন দুঃখজনকত্বাৎ, কঠোরা শোকাতুরত্বদর্শনেনাপি নির্দয়ত্বাদিতি ভাবঃ ।

(গ) তমসেতি । প্রণয়ঃ ত্বাং প্রতি বাসন্ত্যাঃ স্নেহঃ, শোকঃ মরণনিয়য়জনিতা
ত্বদ্বিষয়িকা অন্তীতমৃত্যুঃ ইদং রামং প্রতি নিন্দাষাক্ষং ব্যাহরতি ব্রবীতি, ন তু
স্বারসিকৈচ্ছয়া বাসন্তী ব্রবীতীত্যেবশব্দার্থঃ । একান্তপ্রণয়িনী জনস্য মহাবিপত্তিদর্শনে
শোকবজ্রিনা জনঃ অবাক্যমপি বদতি, অতএবাব বাসন্ত্যা দীঘী নাস্তীতি ভাবঃ ।

অত্র প্রণয়াশঙ্কয়ীব্যাহারাসম্বন্ধে ঽপি তত্সম্বন্ধীক্রেতিশযীক্তিরলঙ্কারঃ ।

(ঘ) রাম ইতি । অত্র সীতায়া অবস্থাবিষয়ে কিং মন্তব্যং কিং চিন্তনীয়মস্মি
অপি তু কিমপি নেত্যর্থঃ । সর্বমেব ময়া নির্দীপিতমিতি ভাবঃ ।

সীতার, বনে কি দশা হইল, তাহাতে আপনি কি মনে করেন ; তাহা
বলুন ॥২৭॥

(খ) সীতা । সখি ! বাসন্তি ! তুমিই দারুণনিষ্ঠুর ; যে তুমি
এইরূপ বিলাপ করিতে থাকিয়া (আমাদের শোকানল আরও) উদ্দীপিত
করিতেছ ।

(গ) তমসা । স্নেহই ইহা বলিতেছে এবং শোকও ।

(ঘ) রাম । সখি ! এ বিষয়ে মনে করিবার কি আছে ।

জ্যোত্স্নাময়ী চ মৃদুবালামৃণালকল্যা (১)

ক্রব্যাঙ্গিরঙ্গলতিকা নিয়তং বিলুপ্তা ॥২৮॥

সীতা । অজ্ঞউত্ত ! ধরামি এসা ধরামি । (ঙ)

(ঙ) আর্থ্যপত্র ! প্রিয়ে এষা প্রিয়ে ।

কি' নির্ধারিতমিত্যাহ দশৈকেতি । বন্দী ভীতঃ একহায়নঃ একবৎসরবয়স্কঃ যঃ কুরঙ্গী হরিণস্তস্যেব বিলোলী বিশেষচঞ্চলী দৃষ্টী চক্ষুধী যस्याঃ সা তথোক্তা তस्याঃ । হরিণস্য স্বभावचञ्चलमपि चक्षुः बाल्यकाले कुतश्चित् भयोत्पत्तौ अतिचञ्चलं भवति तत्तुल्यमतिचञ्चलं सीतायाश्चक्षुरिति द्योतनार्थं दस्तपदं हायनपदञ्च प्रयुक्तम् । परि-
स्फुरितस्य पूर्णतया सर्वदैव स्पन्दितस्य गर्भस्य भरेण भारेण अलसायाः मन्थरायाः प्रायेण चलितुमशक्ताया इत्यर्थः तस्या सीतायाः ज्योत्स्नामयी कौमुदीव श्वेतमुखस्पर्शा, मृदु कीमलं यत् बालमृणालं नवीत्पत्रमृणालं तत्कल्पा तत्तुल्यकीमलित्यर्थः अङ्गं लतिकेष
कृशा सा अङ्गलतিকা क्रव्याङ्गिः मांसभोजिभिः व्याघ्रादिहिंस्रजन्तुभिः नियतं निश्चितं
बिलुप्ता भक्षणैर्न नष्टा इति मया निर्धारितमिति भावः ।

অব চতসৃণা লুপ্তোপমানামঙ্গাঙ্কিভাবেন সঙ্করালঙ্কারঃ, তথা মৃদুবালামৃণালিত্যেব
'মৃ' ইত্যস্য সঙ্কৃতাশ্চায়াৎ বচ্যনুপ্রাসয । তথা মৃদুবালামৃণালকল্যা ইত্যতঃ পরং পঠিতু-
মুচিতস্য চকারস্য প্রাক্ পাঠাৎ অক্রমতাদৌষঃ, স চ মৃদুলবালামৃণালবচ ইতি পাঠে ন
সমাধেয়ঃ ।

"ক্রব্যাৎ । মাংসংশিনি বি" ইতি শব্দকল্যদ্রুমঃ ।

বসন্তলতিকা বৃত্তম্ ॥২৮॥

(ঙ) সীতৈতি । এষা অহং সীতা, প্রিয়ে অবতিষ্ঠে ; ইয়মহমবস্থিতা, ন মৃতেতি

ত্রস্ত এবং একবর্ষবয়স্ক হরিণের গ্রায় চঞ্চলনয়না এবং পরিস্পন্দিত
গর্ভের ভারে অলসা সেই সীতাদেবীর জ্যোৎস্নাসদৃশী এবং কোমল ও
নূতন মৃণালের গ্রায় অঙ্গলতিকা, মাংসভোজীপ্রাণিকর্তৃক নিশ্চয়ই বিনষ্ট
হইয়াছে ॥২৮॥

रामः । हा प्रिये ! जानकि ! कासि ? । (च)

सीता । हही ! हही ! अज्जउत्तोवि प्पमुत्तकण्ठं
रोइदि (१) । (छ)

तमसा । वत्से ! साम्प्रतिकमेवैतत्, कर्त्तव्यानि दुःखितै-
र्दुःखनिर्वापणानि । यतः—(ज)

(छ) हा धिक् ! हा धिक् ! आर्य्यपुत्रोऽपि प्रमुक्तकण्ठं रोदिति ।

भावः । रामं शोककातरमवलोकमानाया विपक्षीच्छसितव्याकुलभावापन्नायाः सीतायाः
उक्तिरियम् ।

(च) राम इति । कासि कुत्र गतासीत्यर्थः । उच्चैःस्वरं रोदनमिदम् ।

(छ) सीतेति । प्रमुक्तः अनिरुद्धः यथाप्रसारं निर्गत इत्यर्थः । कण्ठो ध्वनिर्यस्मिन्
कर्मणि तद्वयथा तथा प्रमुक्तकण्ठम् उच्चैःस्वरमित्यर्थः । तरलस्वभावे जने का कथा,
नितान्तगाम्भीर्य्यर्धैर्य्यसम्पन्नोऽपि आर्य्यपुत्रो यत् प्रमुक्तकण्ठं रोदिति, तदस्य भीषणः शोक-
वेगो जात इत्यत्र न संशय इति भावः ।

“कण्ठः । ध्वनि”रिति शब्दकल्पद्रुमः ।

(ज) तमसेति । एतत् प्रमुक्तकण्ठं रोदनं साम्प्रतिकमेव युक्तमेव रामस्येति
शेषः । कथमित्याह, दुःखितैः जनैर्दुःखानि निर्वाप्यन्ते विनाश्यन्ते एभिरिति दुःख-
निर्वापणानि दुःखविनाशीपाया इत्यर्थः, कर्त्तव्यानि अवश्यं विधेयानि । रोदनञ्च शोक-
दुःखलाघवीपाय इति भावः । रोदनस्य शोकदुःखलाघवकारणत्वं दृष्टान्तेन दृढीकृत्य
समर्थयति यत इति । यतो यस्माद्धेतोः । “युक्ते हि साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः ।

(७) सीता । आर्यापूत्र ! आछि, एहि आमि आछि ।

(८) राम । हा प्रिये ! सीते ! तूमि कोथाय आछ ? ।

(९) सीता । हाय ! हाय ! आर्यापूत्रो मूक्तकण्ठे रोदन करिते
लागिलेन ! ।

(१) रुन्धि इति पाठभेदः ।

পূরোত্পীড়ি তড়াগস্য পরীবাহঃ প্রতিক্রিয়া ।
শোকচোমে চ হৃদয়ং প্রলাপৈরেব ধার্য্যতে ॥২৫॥

বিশেষতৌ রামভদ্রস্য বহুতরপ্রকারকণ্টৌ জীবলোকঃ । (ক্ষ)

পূরোত্পীড়ি ইতি । তড়াগস্য জলাশয়বিশেষস্য পূরণে বৃষ্টিবর্জিতজলসমূহেন উত্পীড়ি
সতি অল্যন্তপীড়ায়াং তীরভঙ্গাদিনা মহানিষ্টসম্ভাবনায়াং সত্যামিত্যর্থঃ পরীবাহঃ প্রণালী-
খননাদিনা জলনিঃসারণং প্রতিক্রিয়া প্রতীকারঃ তীরভঙ্গাদিনিষ্টনিবারণোপায় ইত্যর্থঃ
শোকচোমে সতি শোকেন উহে লিলাবস্থায়াং প্রলাপৈরেব নানাবিধানকোক্তিপূর্বকরোদনৈরিত্যর্থঃ
ন তন্যৈরুপায়ৈরিত্যেবশব্দার্থঃ হৃদয়ং মনঃ ধার্য্যতে রক্ষ্যতে স্থিরীকরিত ইত্যর্থঃ । যথা
জলাশয়স্য জলবৃদ্ধৌ সত্যং তন্নিঃসারণেন তস্য রক্ষা, তথা শোকচোমে সতি রোদনে বায়-
নিঃসরণাৎ মনসঃ স্থিরতা ইত্যর্থঃ । তস্মাৎ সীতাশোকাক্তস্য রামস্য প্রমুক্তকণ্ঠং রোদনং
যুক্তমেवेতি ভাবঃ ।

অতএব প্রতিবিস্মনাদত্র দৃষ্টালালঙ্কারঃ । কূপাদীনাং জলবৃদ্ধাবপি ক্ষুদ্রত্বেন তাদৃশ-
গুরুতরানিষ্টসম্ভাবনাভাবাত্ বহুজলাশয়স্যেব তড়াগাদিঃ তীরভঙ্গেন গুরুতরানিষ্টসম্ভাবনা
স্যাৎ তন্নিবারণার্থমেব পরীবাহ ইতি দর্শয়িতুং তড়াগপদমুপাত্তং তেন ন অবিশেষে
বিশিষ্টাখ্যদোষ ইতি দিক্ ।

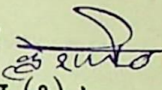
তড়াগমাহ নব্যবর্জমানধৃতং বশিষ্ঠবচনম্—

“চতুর্দিশু পঞ্চচলারিংশজ্ঞান্যনুতায়াং সহস্রদ্বিতয়হস্তান্যনুলেন তড়াগঃ” ॥২৫॥

(ক্ষ) বিশেষত ইতি । বহুতরপ্রকারং বিবিধং কণ্ঠং যব সঃ, জীবলোকঃ সংসারঃ ।
ততোঃপি রামস্য প্রমুক্তকণ্ঠং রোদনমুচিতমিতি ভাবঃ ।

(জ) তমসা । বৎসে ! ইহা সঙ্গতই বটে । কারণ, দুঃখিতেরা দুঃখ
দূর করিবে ত । যে হেতু—

জলরাশি বৃদ্ধি পাইয়া, জলাশয়ের অনিষ্ট আরম্ভ করিলে, তাহার
জলনিঃসারণই প্রতীকার এবং শোকের উদ্বেলন আরম্ভ হইলে,
বিলাপদ্বারাই হৃদয়কে ধারণ করা হয় ॥২৬॥

इदं विश्वं पाल्यं विधिवदभियुक्तेन मनसा
प्रियाशोको जीवं कुसुममिव घर्म्मः क्लमयति (१) ।

स्वयं कृत्वा त्यागं विलापनविनोदोऽप्यसुलभ-

स्तदद्याप्यच्छासी ननु लाभो हि रुदितम् ॥३०॥

रामसम्बन्धे जीवलीकस्य बहुतरप्रकारकष्टत्वं प्रतिपादयति इदमिति । अभियुक्तेन मनसा सततसावधानेन चेतसा अन्यथा नानाविशङ्कला स्यादिति भावः । इदं विश्वं जगत् विधिवत् यथाविधानं शास्त्रविधानानुसारिणेति यावत् पाल्यं रक्षणीयम् । इदं राज्य-रक्षणमेकं कष्टमिति भावः । तथा घर्म्म आतपः कुसुममिव प्रियाशोकः सीताविरहशोकः जीवं जीवं क्लमयति अवसादयति । इदं ततोऽपि महत् कष्टमिति भावः । ननु विलापेन तच्छीकलाघवं क्रियतामित्याह स्वयमिति । स्वयमात्मनैव त्यागं सीताया निर्वासनं कृत्वा रामेण विलापनेन विलापेन विनोदः शोकापनीदनं सीताशोकलाघवकरणमिति यावत् असुलभः आयासलभ्यः कष्टसाध्य इत्यर्थः । त्यागस्य स्वकृतिसाध्यत्वेन यदि त्यागं नाकरिष्यत् तर्हि शोक एव नाभविष्यत्, अथ त्यागः कृतः, इदानीं तदर्थे विलापः निजापरिणामदर्शित्व-प्रकाशेन लोकसमाजे परिहासायैव स्यादिति । इदन्तु ततोऽपि महत्कष्टमिति भावः । निर्जनस्थाने तु विलापः सम्भवत्येव इति ज्ञापनाय 'न भवे'दित्यनुक्ता असुलभ इत्युक्तम् । तत्तस्मादन्यत्र शोकप्रकाशावसराभावादित्यर्थः । अत्र अस्मिन् समये अस्माकं समीपे इत्यर्थः उच्छ्वासः शोकप्रकाशः शोकप्रकाशरूपमित्यर्थः रुदितं रोदनं लाभो हि लाभ एव भवति रामस्येति शेषः । अपिशब्दः सम्भावनायाम् इत्यहं सम्भावयामौत्यर्थः । नन्विति सीता-सम्बोधने । उपहासभयेन लोकसमाजे विलापासम्भवादव कृतो विलापो रामेण लाभ इव विवेच्यत इति सम्भावयामौति भावः ।

अत्र कष्टकार्यं प्रति बहुकारणानामुक्तत्वात् समुच्चयालङ्कारः, तथा द्वितीयचरणे उपमा,

(वा) विशेषतः, जीवलोकके रामभक्षेण नानाविध कष्टे उपस्थित इत्येवाहं ।

(१) क्लमयतीति पाठान्तरम् ।

রামঃ । কষ্ট'ভোঃ ! কষ্টম্ । (জ)

দলতি হৃদয়ং গাঢ়োদেগো দ্বিধা ন তু ভিद्यতে
বহতি বিকলঃ কাযো মোহং ন মুञ্চতি চৈতনাম্ ।

জ্বলয়তি তনুমন্তর্দাহঃ কৰোতি ন মস্মসাৎ

প্রহরতি বিধির্মস্মচ্ছদৌ ন ক্রান্ততি জীবিতম্ ॥২১॥

তথা চতুর্থ'চরণে রোদনে আরোপ্যমাণস্য লাম্বলস্য প্রকৃতশোকাপনোদনোপযোগিতয়া পরিণাম-
যে ত্যেতিষামঙ্গাঙ্গিভাবিনে সঙ্করঃ । অমূলম ইত্যত্র প্রধানস্য নচত্বর্থস্য সমাসে গুণীভাবে
বিধেয়াবিমর্শদোষঃ, স তু বিলপনবিনোদীঃপি নহি বা ইতি পাঠেন সমাধেয়ঃ ।

“ঘর্ম্মঃ । আতপ” ইতি শব্দকল্পদ্রুমঃ ।

শিখরিণী বৃহতম্ ॥২০॥

(জ) রাম ইতি । কষ্ট' দুঃখম্ অতিশয়ে দ্বিধুক্তিঃ । মহত্কষ্টমিদানীমনুভবাম-
নীয়র্থঃ । ভো ইতি বাসন্তীসম্বোধনে ।

তদেব মহত্কষ্টং প্রতিপাদয়তি দলতীতি । গাঢ়ো দৃঢ়স্থিরস্থাযীতি যাবত্ উদেগঃ
সীতাশীকাবিগঃ হৃদয়ং দলতি আমর্দয়তি, তু কিন্তু দ্বিধা ন ভিद्यতে বিদায়্যতে দ্বিখণ্ডী-
ক্রিয়তে ইতি যাবত্ ন বিনাশ্যত ইত্যর্থঃ তেনোদেগেনেতি শিষঃ । যদি হৃদয়ং বিদীর্ণমভবিষ্যত্
তদা নেট্রশং দুঃখমভবিষ্যদিতি ভাবঃ । বিকলঃ শীকবিহ্বলঃ কাযো দেহঃ মোহং মূর্ছা
বহতি ভজতে ক্কাচিত্কামচৈতন্যং ভজত ইত্যর্থঃ, কিন্তু চৈতন্যং চৈতন্যং ন মুञ্চতি চিরায
ন পরিত্যজতীত্যর্থঃ । তথাত্মেপি হৃদয়দুঃখানুভবো ন স্যাদিতি ভাবঃ । তথা অন্তর্দাহঃ

একাগ্রচিত্তে এবং যথাবিধানে এই জগতের পালন করিতে হইবে ;
তাঁহাতে, গ্রীষ্ম যেমন পুষ্পকে ম্লান করে, সেইরূপ প্রিয়তমার শোকে,
জীবনকে ম্লান (অবসন্ন) করিতেছে । তাঁহাতে আবার, নিজের ত্যাগ
করিয়া, বিলাপের দ্বারা যে একটু শোকাপনোদন করিবেন, তাঁহাও
স্বলভ নহে ; সুতরাং এখন শোকপ্রকাশকর যে রোদন তাঁহাই
(উহার পক্ষে) লাভ ॥৩০॥

সীতা । এবম্বেদং । (ট)

(ট) এবমিদম্ ।

অন্তঃকরণশীকসন্তাপঃ তনুং শরীরং জ্বলয়তি সন্তাপয়তি কিন্তু ভক্ষণাত্ ভক্ষণে সম্পাদ্য-
মানাং ভক্ষণীভূতামিত্যর্থঃ ন করোতি । তথা সত্যপি শ্রীকাগ্নে রূপশমী ভবেদिति भावः ।
তথা সর্ম্মচ্ছেদী হৃদয়বিদারী বিধিঃ দৈবং প্রহরতি তাড়য়তি, কিন্তু জীবিতং জীবনং ন
ক্লন্ততি ন ক্লিনন্তি ন বিনাশয়তীত্যর্থঃ । এষমপি দুঃখনিবারণং স্যাদिति भावः । সর্ব-
বিধমুখলেশহীনস্য নানাবিধদারুণদুঃখশোকনিপীড়িতস্য সমেদানীं मरणमेव सर्वथा
श्रेय इति सर्वत्र भावः ।

অথ হৃদয়ামর্দনরূপকারণে সত্যপি দ্বিধাভেদরূপফলাभावात्, মূর্চ্ছাপ্রাপ্তিরূপহতৌ
বিদ্যমানৌপি চৈতন্যত্যাগরূপকার্য্যভাवात्, দেহজ্বলনকারণে বর্ত্তমানৌপি ভক্ষণরূপতৎফলা-
भावात्, প্রহাররূপকারণে সত্যপি জীবনবিনাশরূপফলাभावाच्च चत्वारो विशेषीक्यलङ्काराः,
तेषाञ्च परस्परनैरपेक्ष्यस्थितेः संसृष्टिः । बहुतरकतृवाच्यप्रत्ययान्तक्रियामध्ये एकस्या-
भियत इति कर्मवाच्यप्रत्ययान्तक्रियाया निर्देशात् प्रक्रमभङ्गदोषः, स च करोति न तु द्विधा
इति पाठेन समाधेयः । तुशब्दानुषङ्गात् न न्यूनपदत्वदोष इति भाव्यम् ।

“उद्देगो विरहजन्यदुःख”मिति रसमञ्जरी । “विकलः । विह्वलः” इति शब्दकल्प-
द्रुमः । “स्त्रियां मूर्त्तिस्तनुस्तनूः ।” “विधिर्विधाने देवे च” इति चामरः ।

हरिणी वृत्तम् ॥ ২ ॥

(ট) সীতেনি । ইদং দলতীত্যাদিনা তথ্যীকৃতম্ এবং সত্যমিত্যর্থঃ । অহমপি
তথ্যীকৃতা সর্বাংমবস্থামনুভবন্তী সত্যমেব সত্যতয়া বিশ্বাসিনীতি भावः ।

গাঢ় শোকাবেগ, হৃদয়কে দলিত করিতেছে, কিন্তু দুইভাগে বিভক্ত
করিতেছে না ; বিকল দেহ, মোহ বহন করিতেছে, কিন্তু একেবারে
চৈতন্য ত্যাগ করিতেছে না ; অন্তরের দাহ দেহকে জ্বালাইতেছে,
কিন্তু একেবারে ভস্ম করিয়া ফেলিতেছে না এবং সর্ম্মচ্ছেদী বিধাতা
প্রহার করিতেছেন বটে, কিন্তু একেবারে জীবন নষ্ট করিতেছেন না ॥ ৩১ ॥

(ট) সীতা । ইহা এইরূপই বটে ।

रामः । हे भवन्तः ! पौरजानपदाः ! ! (ठ)

न किल भवतां स्थानं देव्या गृहेऽभिमतं तत-
स्तृणमिव वने शून्ये त्यक्ता न वाप्यनुशोचिता ।

चिरपरिचितास्ते ते भावाः परिद्रवयन्ति मां

इदमशरणैरद्याप्येवं प्रसौदत रुद्यते ॥३२॥

(ठ) राम इति । उल्लुण्ठनविरागसूचनाय प्रजावर्गं प्रति मधच्छब्दप्रयोगः ।

न किलिति । देव्याः सीताया गृहे स्थानमवस्थितिः भवतां न अभिमतं भवद्भि-
र्नाभिप्रेतम् आसीदिति शेषः । अन्यथा परमपतिव्रतायाश्चरितदोषं कथमपि भवन्ती
नाविष्कृतवन् इति भावः । किलित्यनुनये । ततस्तस्मात् सीताया गृहेऽवस्थानस्य युष्माक-
मनभिमतत्वात् सा सीता तृणमिव तुच्छशुष्कघासादिरिव शून्ये सहायरहिते वने त्यक्ता
निर्वासिता, न वा अनुशोचितापि तदर्थम् अनुतापोऽपि न कृतः नयेति शेषः । सीतार्थ-
मनुतापकरणेऽपि चेदहं भवतां विरागभाजनं भवामीति शङ्कयेति भावः । इदानीन्तु
चिरपरिचिताः वनवासकाले सीतया सहानुभूतास्ते ते भावाः पदार्थाः तरुविहङ्गकुरङ्गादयः
मां परिद्रवयन्ति सीतामृतिजनकतया व्याकुलीकुर्वन्ति, अतएव अशरणैः रक्षकशून्यैः
सान्त्वनाकरपदार्थरहितैरस्माभिरिति शेषः इदं रुद्यते इदं रोदनं क्रियते, अद्यापि
अस्मिन्नपि समये एवम् अनेन प्रकारेण मम रोदनवाधाया अकरणेनेत्यर्थः प्रसौदत प्रसन्ना
भवत यूयमिति शेषः । सीतापरित्यागानन्तरं मम तदनुतापापनीदनाय तदानीं युष्माभिर्न
कोऽपि सान्त्वप्रयोगः कृतः, तद्वयथा तथा भवतु, किन्तु इदानीं तच्छोकलाघवार्थं किञ्चित्
रुद्यते तव 'अत्र किं करोषि राजधानीमागत्य राज्यं परिपालये'त्यादिना विघ्नं न
कुरुतेति भावः ।

अवापि सीतात्यागरूपे कारणे सत्यपि अनुतापरूपतत्कार्याभावात् विशेषोक्तिरलङ्कारः
तृणमिवेत्युपमया सङ्कीर्णः । अशरणैः रुद्यत इति वाक्यमध्ये 'अद्याप्येव' प्रसौदते'
इति वाक्यान्तरप्रवेशेऽपि चमत्कारातिशययोजनात् "दिङ्मातङ्गघटे"त्यादिवत् न गर्भितल-
दोषः "गर्भितल गुणः कापौ"ति साहित्यदर्पणीक्तेः । न वा "सुधैव धवलयन्द्" इति

তমসা । অতিগম্ভীরমাপূরণ' (১) শোকসাগরস্য । (ঙ)

বাসন্তী । দেব ! অতিক্রান্তে ধৈর্যমবলম্ব্যতাং । (ঢ)

সাহিত্যদর্পণোদাহৃতবৎ “হংসীব ধবলয়ন্ত্রঃ সরাংসৌবামলং নম” ইতি কাব্যাদর্শোক্তবৎ
 ত্বণমিব ত্যক্তে ত্যব উপমাগতপ্রকমমঙ্গদোষঃ, উপমানোপমেয়যৌবিশেষণস্যৈব লিঙ্গবচন-
 বৈষম্যে তদ্ব্যাপ্তীকারাৎ, কিন্তু কেবলোপমানোপমেয়যৌবলিঙ্গবচনবৈষম্যে দোষাভাব এব ।
 তদুক্তং কাব্যপ্রকাশে—

“লিঙ্গসংখ্যাবিমর্দেপি উপমানোপমেয়তা ।

বিভক্তিঃ পুনরেকৈব উপমানোপমেয়যৌঃ ॥”

উপমেয়প্রাধান্যাৎ ত্যক্তে ত্যব স্ত্রীলম্ । ইদমিতি কথ্যত ইতি ক্রিয়ায়া বিশেষণম্ ।

“ভাবঃ । পদার্থঃ ।” ইতি শব্দকল্পদ্রুমঃ । হরিণী বৃত্তম্ ॥১২॥

(ঙ) তমসিতি । শোক এব সাগরস্তস্য, অতিগম্ভীরম্ অত্যন্তগম্ভীরম্ আপূরণ'
 পূর্ণতা রামস্যেতি শিষ্যঃ । উক্তবচনসমূহেন তথৈবামিষ্যক্তেরিতি ভাবঃ । অব নিরুদ্ধ'
 কেবলরূপকমলঙ্কারঃ ।

(ঢ) বাসন্তীতি । অতিক্রান্তে অতীতে সীতানির্বাসনাদ্রিষ্যে ধৈর্যমবলম্ব্যতাং
 অনুতাপমক্লেতি শিষ্যঃ । অতীতবিষয়স্ত্যানুতাপেন পুনরাবর্তনাবাবাৎ কেবলং তৎকরণেন
 কষ্টমেবেতি ভাবঃ ।

গৃহে সীতাদেবীর অবস্থান করা, আপনাদের অভিমত ছিল না;
 তাই, শূণ্য বনে ভূগের ত্রায় তাঁহাকে ত্যাগ করিয়াছি, কিন্তু তাহার
 পরে শোকও করি নাই । কিন্তু বর্তমান সময়ে, চিরপরিচিত সেই
 সেই পদার্থ, আমাকে ব্যাকুল করিয়া তুলিয়াছে; তাই, রক্ষকহীন
 অবস্থায় এই একটু রোদন করিতেছি; এখনও এইভাবে আপনারা
 একটু প্রসন্ন হউন ॥৩২॥

(ঙ) তমসা । শোকসাগরের অতিগম্ভীর পূর্ণতা ।

(ঢ) বাসন্তী । মহারাজ ! অতীতবিষয়ে ধৈর্যাবলম্বন করুন ।

(১) অবগরণমিতি কচিৎ পাঠঃ ।

रामः । सखि ! किमुच्यते धैर्यमिति । (ण)

देव्या शून्यस्य जगतो द्वादशः परिवत्सरः ।

प्रनष्टमिव नामापि (१) न च रामो न जीवति ॥३३॥

(ण) राम इति । धैर्यमिति धैर्यमवलम्ब्यतामिति वचनम्, किं कथमुच्यते त्वयेति शेषः । मया हि धैर्यावलम्बनस्य पराकाष्ठा प्रदर्शितेति भावः ।

तदेवोपपादयति देव्या इति । देव्या सीतया शून्यस्य रहितस्य जगतो भुवनस्य अयं द्वादशः द्वादशानां पूरणः परिवत्सरः वत्सरो वर्त्तत इति शेषः । यदा सीता निर्वासिता सती मृता, तदवधि अयं पर्यन्तं द्वादश वत्सरा गता इत्यर्थः । अतएव नामापि रूप-चरित्रादिस्मरणस्य का कथा सीतेति नामापि प्रनष्टमिव विलुप्तमिव ; सुदीर्घकालातिक्रम-वशात् विस्मृत्या केनापि तस्या इदानीं नामापि नोच्चार्यते इति भावः । च अथ च रामो न जीवति, इति न, अपि तु जीवत्येव । सुतरां दारुणसीताशीकेन मरणावश्यम्भावेऽपि यन्मम जीवनधारणं तदेव धैर्यस्य पराकाष्ठेति भावः ।

अव जीवनधारणरूपकार्येद्वारेण प्रस्तुतं प्रतीयमानं धैर्यरूपकारणमभिहितमिति पर्यायीक्तमलङ्कारः क्रियोत्प्रेक्षया सङ्कीर्त्यते । तथा च साहित्यदर्पणः—“पर्यायीक्तं यदा भङ्गा गम्यमेवाभिधीयते ।”

अव परिवत्सरपदेन—

“शकाब्दात् पञ्चभिः शेषात् समाद्यादौषु वत्सराः ।

संपरीदानुपूर्वाय तथोदापूर्वका मताः ॥”

इति मलमासतत्त्वधृतविष्णुधर्मोत्तरवचनोक्तवत्सरविशेषो न याच्यः, तथात्वे वत्सरा-धिक्यात् रामायणेन सह विरोधः स्यात्, सुतरां वत्सरमात्रपर्यायी याच्यः, तथा च जटाधरः—“परिवत्सरो वत्सरः” ॥३३॥

(१) राम । सखि ! धैर्य्य अवलम्बन करून एकथा केन बलि तेछ ।

सीताशून्य अवस्थाय जगतेर ऐह द्वादश वत्सर चलितेछे ; ताहाते

(१) लुप्तं सीतेति नामापि इति पाठान्तरम् ।

সীতা । মোহিতমিহ অজ্ঞতস্ম এদেহি' বস্মিহি' । (ত)

তমসা । এব' বত্সে ! । (থ)

নৈতা: প্রিয়তমা বাচ:, স্নেহাদ্রা: শোকদারুণা: ।

এতাস্তা মধুনো ধারাশ্চ্যোতন্তি সবিষাস্বয়ি ॥২৪॥ ✓

(ত) মোহিতামিহ আর্থ্যপুংস্ব এতৈর্ব'চনৈ: ।

(ত) সীতেনিতি । আত্মান' প্রত্যনুরাগবাহুল্যপ্রকাশাদানন্দে ন, আর্থ্যপুংস্ব দারুণ-
শোকশ্রবণাৎ দু:খেন চ মোহিতাশ্মীতি ভাব: ।

(থ) তমসেনিতি । এব' ত্বয়া যদুক্ত' তৎসত্যমিতি স্বীকরোমীত্যর্থ: ।

সীতায়া মোহিতাশ্মীতি বাক্য' সমর্থয়িতুমাহ নৈতা ইতি । এতা রামীক্তা বাচী
বাক্যানি প্রিয়তমা ন, তবাতীতব্রীতিপ্রদা ন ভবন্তীত্যর্থ: । কুত ইত্যাহ স্নেহাদ্রা ইত্যাদি ।
যত: স্নেহেন আদ্রা: প্রেমপ্রকাশকত্বাৎ সরসা:, শোকদারুণা: শোকপ্রকাশকত্বাৎ অতীব-
রুচা ইত্যর্থ: তা: পূর্বোক্তা রামস্য এতা বাচ: সবিষা: গরলসংযুক্তা:, মধুন: পুথরসস্য
ধারা: স্রবা: লয়ি শ্যোতন্তি পতন্তি । সুতরাং তবানন্দে ন দু:খেন চ উভয়থাপি মোহী
যুজ্যত এবেতি ভাব: ।

অথ বাক্যার্থ'হেতুক' কাব্যলিঙ্গম্, তথা স্নেহাদ্রা অপি শোকদারুণা ইতি বিরোধ-
ভাষ:, তথা বস্তুতচ্ছাদনৌ সীতায়াং সবিষমধুধারাণাং পতনভাবাৎ তৎপতনসম্বন্ধী-
সম্ভবন্ 'যথা সবিষা মধুধারা: পতিত্বা জন' মোহয়ন্তি তথা এতা: স্নেহাদ্রা শোক-
দারুণা বাচ: সীতাং মোহয়ন্তী'তি বিস্বপ্রতিবিস্বভাব' বোধয়তীতি অসম্ভবহস্তসম্বন্ধা
নিদর্শনালঙ্কারশ্চ । এষামঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্কর: ।

তাহার নামপর্যন্তও যেন লুপ্ত হইয়া গিয়াছে; ইহাতেও রাম যে জীবিত
নাই, এমন নহে ॥৩৩॥

(ত) গীতা । আর্থ্যপুংস্বের এই সকল বাক্যে আমি একেবারে
মোহিত হইতেছি ।

(থ) তমসা । এইরূপই বটে । বৎসে ।

রামঃ । অয়ি বাসন্তি ! ময়া খলু (দ)

যথা তিরস্বীনমলাতশল্যং

প্রত্যুম্নমন্তঃ সবিষশ্চ দংশঃ ।

তথৈব তীব্রো হৃদি শোকশঙ্কু-

র্ম্মাণি ক্রান্তত্রপি কিং ন সৌঃ ? ॥২৫॥ ✓

এতা রামোক্তা বাচঃ প্রেমপ্রকাশকতয়া সীতায়াঃ সাধারণপ্রিয়াস্তু ভবন্ত্যেব, কিন্তু শ্লোকদারুণতয়া বহুতঃ শ্লোকপ্রকাশরহিতপ্রিয়বাচ্যং মধ্যে ন প্রকৃষ্টা ইতি বোধযিতুং নৈতাঃ প্রিয়া ইত্যনুজ্ঞা নৈতাঃ প্রিয়তমা ইত্যুক্তমিতি সুধীর্ভির্ভাব্যম্ ॥২৪॥

(দ) রাম ইতি । খল্বিতি বাক্যালঙ্কারে । সযেতি শ্লোকস্য সৌঃ ইতি ক্রিয়াযাঃ কর্তৃপদম্ ।

যথৈতি । যথা অন্তর্মধ্যে হৃদয় ইত্যর্থঃ তিরস্বীনং তির্য্যগ্ভূতং প্রত্যুম্নং বিহম্ অলাতশল্যং জ্বলিতমঙ্কাররূপং শল্যং যথা চ বিধেয়ং সবিষো দংশঃ সর্পচতম্ । সবিষপদং বিষধরসর্পচতপরিগ্হাৰ্থম্ । তথৈব হৃদি, বচসি তীব্রো গাঢ়ঃ শ্লোক এব শঙ্কুঃ শল্যঃ স শ্লোকশঙ্কুঃ সর্ম্মাণি মধ্যদেশান্ ক্রান্তত্রপি স্পর্শমাণে কা কথ্যা হিন্দ্রত্রপি কিং ন সৌঃ সন্তঃ ক্রতঃ ? অপি তু সৌঃ এবৈত্ব্যর্থঃ । ইতোঃশ্লোকং কিমস্তি ধৈর্যমিতি ভাবঃ ।

অত্র শ্রীতো উপমা, তথা ক্রান্তত্রিতি হৃদয়স্য রূপকসাধকত্বাৎ উপমায়াশ্চ বাধকত্বাৎ নিরঙ্কং কেবলরূপকম্ অর্থাপত্তিয, এষামঙ্কারিভাবেন সঙ্করঃ ।

“অঙ্কারীঃলাতমূল্যকম্ ।” “বা পুংসি শল্যং শঙ্কুর্না” ইতি চামরঃ । “অন্তঃ (ব্য) । মধ্যমম্ ।” “দংশাঃ (পুং) । সর্পচতমিতি চ শব্দকল্যদ্রুমঃ ।

তিরস্বীনমিতি “বিভাষাঃচৈবদিক্ স্ত্রিয়া”মিতি তির্য্যক্ শব্দাদেবল্যন্তাৎ প্রতিপাদিকাৎ স্বার্থে খপ্রত্যয়ঃ । ‘তিরচা’ ইতি তিরস্বীনশব্দস্য বহুব্রীহিভাষা ।

অত্রৈবক্রীড়েন্দ্রবজ্রযৌর্মলনাদপজাতির্হৃতম্ ॥২৫॥

এই সকল বাক্য, তোমার অতিশয় প্রীতিকর হইতেছে না । কারণ, এ গুলি, স্নেহে আর্দ্র হইলেও শোকে নিদারুণ ; স্মৃতির এ গুলি, বিষমিশ্রিত সেই মধুর ধারা, তোমার প্রতি ক্ষরিত হইতেছে ॥৩৪॥

সীতা । এব হি মন্দভাগীণো পুণ্যোবি আত্মাসআরিণী
অজ্ঞউত্স । (ঘ)

রামঃ । এবমতিনিষ্কম্পস্তম্ভিতান্তঃকরণস্যাপি মে সংসৃত-
বহুতরপ্রিয়দর্শনাদুদ্বামোঃস্যমাবিগঃ (১) । তথাহি—(ন)

(ঘ) এবমস্মি মন্দভাগিনী পুনরপ্যাসকারিণী আত্মপুত্ৰস্য ।

(ঘ) সীতৈতি । মন্দভাগিনী দুর্ভাগা অহং পুনরপি পুনঃ পুনরপীত্যর্থঃ এবম্
এবম্ভূতা আত্মপুত্ৰস্য আসকারিণী ক্লেদাদিনি । মদ্বিষয়কশীকাদহমেব তস্য
হেতুরিতি ধিঙ্ মাতিমিতি ভাবঃ ।

(ন) রাম ইতি । এবমনেন প্রকারেণ অতিনিষ্কম্পং নিতান্ননিত্যলং যথা স্যাৎ তথা
স্তম্ভিতং শোকবিগনিরীয়েন স্থিরীকৃতম্ অন্তঃকরণং যেন তস্যাপি যদ্বেন ঘৈর্যমবলম্বিত-
বতীঃপীত্যর্থঃ মে মম অযমাবিগঃ শোকচীভঃ সংসৃতানাং পরিচিতানাং বহুতরাণাং প্রিয়াণাং
তববিহঙ্গকুরঙ্গাদীনাং দর্শনাৎ উদ্বামঃ মহান্ জাত ইতি শিষঃ । উদ্বোধকদর্শনাৎ
উদ্বোধস্যাদিক্যং স্বামাবিকমিতি ভাবঃ ।

“সংসৃতঃ স্যাত পরিচয়” ইত্যমরঃ । “উদ্বামঃ । মহান্” ইতি শব্দকল্পদ্রুমঃ ।

(দ) রাম । বাসন্তি ! অন্তরে তিথাকৃভাবে (তেরচা রকমে)
প্রবিষ্টে প্রজলিত লৌহশলাকা এবং বিষযুক্ত দংশন, যেমন বেদনাদায়ক
হয় ; সেইরূপই তীব্র, হৃদয়ের শোকশেল, মর্শ্মপর্য্যন্ত ছিন্ন করিতেছে ;
তথাপি আমি তাহা কি, সহ্য করিতেছি না ? ॥৩৫॥

(ঘ) সীতা । মন্দভাগ্যা আমি, বার বার আত্মপুত্রের এইরূপ
ক্লেশদায়িনী হইতেছি ।

(ন) রাম । এইরূপে অতিনিশ্চলভাবে অন্তঃকরণকে অবরুদ্ধ
করিতেছি, তথাপি বহুতর প্রীতিকর পরিচিত পদার্থের দর্শন করায়,
আমার শোকাবেগ, অতিপ্রবল হইয়া উঠিয়াছে । দেখ—

(১) অদ্যায়মাবিগ ইত্যপি পাঠঃ ।

লীলোল্লোল্লভিতকরুণোজ্জ্বলস্তম্ভনার্থ'

যৌ যৌ যত্নঃ কথমপি ময়া ধীয়তে তং তমন্তঃ ।

মিত্বা মিত্বা প্রসরতি বলাৎ কোঃপি চেতৌবিকার-

স্তৌযস্যে বাপ্রতিহতরয়ঃ সৈকতং সেতুমৌঘঃ ॥৩৬॥ ✓

সীতা । এদিয়া অজ্জউত্তম্স দুব্বারদারুণারম্বেণ দুক্ক-
সংক্লোহেণ পপ্পুরিদিণিঅদুক্কং বিঅ আকম্পিদং মে হিঅঅ' । (প)

(প) এতেনার্থ্যপুত্রস্য দুর্বারদারুণারম্বেণ দুঃখসংক্লোহেণ প্রক্ষুরিতনিজদুঃখমিবা-
কম্পিতং মে হৃদয়ম্ ।

লীলোল্লোল্লিতি । লীলাৎ চঞ্চলাদপি উল্লোলম্ অতিচঞ্চলমিত্যর্থঃ তদুপায়া তথা
ভূমিতস্য উল্লোলিতস্য করুণস্য শোকস্য যৎ উজ্জ্বলম্ প্রকাশঃ তস্য স্তম্ভনার্থম্
অবরোধায় ময়া কথমপি অতিকষ্টেনেত্যর্থঃ যৌ যৌ যত্নঃ আধীয়তে ক্রিয়তে, কোঃপি
অনির্বচনীয়ঃ চেতৌবিকারঃ চিত্তস্তাশ্চিরতা অপ্রতিহতরয়ঃ কৈনাপ্যনিবারিতবেগঃ তৌযস্য
জলস্য ঔঘঃ প্রবাহঃ সৈকতং বালুকাময়ং সেতুম্ আলিমিব তং তং যত্নং মিত্বা মিত্বা
পুনঃ পুনঃ ভঙ্ক্ত্বা বলাৎ প্রসর্য বেগেনেত্যর্থঃ অন্তর্মনসি প্রসরতি বিচ্ছতৌ ভবতি । অতএব
মম ব্যাকুলমণ্ডো নাসঙ্কত ইতি ভাষঃ ।

অথ ত্রীতী উপমালাঙ্কারঃ । তথা প্রথমচরণে ঔজঃপ্রকাশকবর্ণানামব স্থিতস্য
করুণরসস্য প্রতিকূলত্বাৎ প্রতিকূলবর্ণত্বদোষঃ, স চ 'উল্লোল্লোল্ল' প্রবিততমহাশোকবেগ
নিরোদ্ধ'মিতি পাঠেন সমাধেয়ঃ ।

"সেতুরালৌ স্ত্রিয়াং পুমা"নিত্যমরঃ । মন্দাক্রান্তা বচনম্ ॥৩৬॥

অত্যন্ত চঞ্চলভাবে উদ্বেলিত শোকের প্রকাশকে নিরুদ্ধ করিবার
জন্তু, আমি কোন প্রকারে যে যে যত্ন করিতেছি, অপ্রতিহতবেগ
জলের প্রবাহ, যেমন বালুকাময় সেতুকে ভগ্ন করিয়া প্রসৃত হইতে
থাকে ; সেইরূপ অনির্বচনীয় চিত্তের বিকার, বলপূর্বক সেই সেই
যত্নকে ভেদ করিয়া করিয়া প্রসৃত হইতেছে ॥৩৬॥

বাসন্তী । স্বগতম্ । কষ্টম্, অম্ব্যাপন্নো দেবস্তদন্যতঃ
 ছিপামি তাবত্ । প্রকাশম্ । চিরপরিচিতানামেতেষাং জনস্থান-
 ভাগানাং মবলোকনে নাত্মানমানন্দয়তু দেবঃ (১) । (ফ)

রামঃ । এবমস্তু । ইত্যুত্থায় পরিক্রামতি । (ঘ)

(প) সীততি । এতেন প্রলয়চৌক্রিয়মাণেন । দুর্বারীজনবরোধঃ অতএব দারুণঃ
 আরম্ভঃ প্রাথমিকসম্বন্ধী यस্য তেন, দুঃখসংচীমেণ দুঃখোৎপলিনেন প্রস্কুরিতং প্রকাশিতং
 নিজং স্বকীয়ং দুঃখং যচ্ছিন্ত তৎ তথ্যোক্তং মে মম হৃদয়ম্ আকম্পিতমিব । একবিরহ-
 স্য বীভয়ীঃ শোককারণত্বাদিতি ভাবঃ ।

অত্র ভাবাভিমানিনী বাচ্যা ক্রিয়োত্প্রেক্ষালঙ্কারঃ ।

(ফ) বাসন্তীতি । কষ্টং হা দুঃখমিত্যর্থঃ । দেবী রামঃ অস্মি সর্বাতী ভাবেন
 আপন্নঃ দারুণশোকেন নিতান্তদুঃখপীড়নাত্ বিপদয়ন্তঃ, ততস্মাত্, অন্যতঃ অন্যস্যাং দিশি,
 ছিপামি পরিচালয়ামি, রামস্য মনশ্চতুর্ধী চেতি শিষঃ । তাবদাক্যালঙ্কারঃ । জনস্থান-
 ভাগানাং জনস্থানস্যাংশবিশিষ্টাণাম্ । আত্মানং মনঃ ।

“আপন্ন আপত্প্রাপ্তঃ স্যা”দিত্যমরঃ । “আত্মা ।...মন” ইতি শব্দকল্যদ্রুমঃ ।

(ঘ) রাম ইতি । এবমস্তু ত্বয়া যদুক্তং তথৈব করীমীত্ব্যর্থঃ । পরিক্রামতি ইতস্ততঃ
 পাদক্ষেপং করীতি ।

(প) সীতা । আঁখাপুত্রেঁর এই দুঃখের প্রকাশারম্ভ, অনিবার্য্য ও
 ভয়ঙ্কর ; ইহাতে নিজের দুঃখ প্রকাশিত হওয়ায়, আমার হৃদয় যেন
 অত্যন্ত কম্পিত হইতেছে ।

(ফ) বাসন্তী । (স্বগত) হায় কষ্ট ! মহারাজ শোকে অত্যন্ত
 বিপন্ন হইয়া পড়িয়াছেন ; সুতরাং উহার চিত্ত ও নয়নকে অগ্র দিকে
 মঞ্চালিত করি । (প্রকাশে) চিরপরিচিত এই সমস্ত জনস্থানের
 অংশগুলিকে দর্শন করিয়া, মহারাজ চিত্তকে আনন্দিত করুন ।

(১) চিরপরিচিতানিতান জনস্থানভাগানবলোকয়তু দেব ইতি পাঠান্তরম্ ।

सीता । सन्दीवणाञ्चो ज्जेव दुक्खस्स पिअसहोविणोदणो-
वाञ्चा त्ति मस्सेदि । (भ)

वासन्ती । देव ! देव ! । (म)

अस्मिन्नेव लतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्ते क्षणः

सा हंसैः कृतकौतुका चिरमभूद्गोदावरोरोधसि (१) ।

आयान्त्या पग्निर्मुनायितमिव त्वां वोच्य बद्धस्तया

कातर्यादरविन्दकुट्मलनिभो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः ॥३७॥ ✓

(भ) सन्दीपना एव दुःखस्य प्रियसखीविनोदनोपाया इति मन्यते ।

(भ) सीतेति । प्रियसख्या वासन्त्या विनीदनीपाया आनन्दोत्पादनकारणानि जनस्थानस्य अशशिशिषदर्शनादीनीत्यर्थः । दुःखस्य आर्यपुत्रस्य मम च दारुणशोककष्टस्य सन्दीपना एव शङ्कोधका एव जनका एवेत्यर्थः भविष्यन्तीति शेषः । इति मन्यते मयेत्यर्थः । तत्कालीनसकलघटनाभ्यां कृत्वादिति भावः ।

अथ विनीदनीपायेभ्यस्तद्विरुद्ध दुःखोत्पत्तेर्विषमालङ्कारः ।

(म) वासन्तीति । देव देवेति विष्मये द्विरुक्तिः ।

अध्विनिति । अध्विन् बहुल्य निर्विष्टे सम्मुखवर्तिनि । स्वयीगव्यवस्थापने एव-
शब्दः । लतागृहे निकुञ्जे स्थित इति शेषः त्वं तस्याः सीतायाः जलाद्यानेतुं गोदावरीं
गताया इत्यर्थः मार्गे आगमनपथे दत्ते ईक्षणे चतुष्पी येन स तथोक्तः अभवः आसीत् ।

(ব) রাম। এইরূপই হউক। (ইহা বলিয়া উঠিয়া পাদক্ষেপ করিতে লাগিলেন।)

(ভ) নীতা। প্রিয়সখীর এই শোকাপনোদনের উপায়, প্রত্যুত্ত
শোকোদ্দীপকই হইবে; ইহা আমি মনে করি।

(ଗ) ବାସନ୍ତୀ ।   ମହାରାଜ !   ମହାରାଜ !

(१) सैकते इति पाठभेदः ।

সীতা । দারুণাসি সহি ! বাসন্তি ! দারুণাসি, জা
এদেহি' হিঅমমস্মগুদসল্লসরিসেহি' পুণো পুণো ম' মন্দভাঙ্গণী
অজ্জত্ত' বি দূণাবেসি । (য)

(য) দারুণাসি সহি ! বাসন্তি ! দারুণাসি, যা এতৈর্হৃদয়মস্মগুদশল্লসটশ্চৈঃ
পুনঃ পুনসাঁ মন্দভাগিনীম আশ্রয়বসপি দাবয়সি ।

সম্ভবসমযাদতিরিক্তবিলম্বে ন তদাগমনপ্রতীক্ষয়া তদাগমনপথে দৃষ্টবানাসীরিত্যর্থঃ । সা
কিন্তু সীতা হংসৈঃ কৃতং কৌতুকং জলবিহারাদিনা কৌতুহলং যযা তাবদৃশী সতী গোদাবরী নয়া
রোধসি তীরে চিরম্ অমুত্ স্থিতেনি শ্রেণঃ । হংসানাং বিবিধকৌড়াদর্শনকৌতুকাৎ বিলম্বিত-
বতীত্যর্থঃ । আয়ান্ত্যা গোদাবরীতীরাগচ্ছন্ত্যা তথা সীতয়া ত্বাং পরিদুর্ম্মনাযিতমি-
বিলম্বকরণাৎ তচ্ছিন্ত্যা সর্বতো ভাবেন দুঃস্থিতচিত্তমি-বৌল্যে দৃষ্টা কাতর্য্যাৎ ত্বত্কৌপ-
সম্ভাবনাজনিতভয়েন বিহ্বলত্বাৎ অপরাধং স্বীকৃত্যেতি ভাবঃ । অরবিন্দকুঞ্জলনিমঃ পদ্ম-
কলিকাণ্ডে : অতএব মুগ্ধ সুন্দরঃ প্রণামায় স্বাবনতমাবজ্ঞাপনায় অঞ্জলিঃ পাণিদ্বয়-
সংযোগঃ বহুঃ বিহিতঃ । ক্রতাপরাধরিরমার্জনায়েতি ভাবঃ ।

অত আর্থী উপমালঙ্কারঃ পরিদুর্ম্মনাযিতমিবেতি ক্রিয়োত্প্রেক্ষয়া সঙ্কীৰ্ত্ত্যেতি ।

“দুর্ম্মনা বিমনা অন্তর্ম্মনা” ইত্যমরঃ ।

অদুর্ম্মনা দুর্ম্মনা ইবাচরতি ইতি দুর্ম্মনাযিতঃ আচারার্থে আয়িঃ মনসঃ সলীপয় ।

শার্দূলবিক্রীড়িতং বচনম্ ॥৩৩॥

(য) সীতেনি । হৃদয়মস্মগি বচীমধ্যে গুদং গুণমভি-নিস্কৃতং যত্ শল্ল্য' শঙ্কুস্ত-
-

আপনি এই লতাগৃহেই থাকিয়া, সীতার আগমনপথে দৃষ্টিনিষ্ক্রেপ
করিয়া রহিয়াছিলেন ; কিন্তু তিনি গোদাবরীর তীরে হংসগণদ্বারা
কৌতুক করিয়া বহুক্ষণ বিলম্ব করিয়াছিলেন ; তাহার পর আসিতে
আসিতে, আপনাকে অপ্রসন্নচিত্তের ন্যায় দেখিয়া, কাতরতাবশতঃ
পদ্মমুকুলের ন্যায় মনোহর এবং প্রণতিসূচক অঞ্জলি বন্ধন করিয়া-
ছিলেন ॥৩৭॥

রামঃ । চণ্ডি ! জানকি ! ইতস্ততো দৃশ্যস ইব, ন
চানুকম্পসে । (র)

হা হা দেবি ! স্ফুটতি হৃদয়ং, স্ত্রংসতি (১) দেহবन्ধঃ

শূন্যং মন্যে জগদবিরতজ্বালমন্তর্জ্বলামি ।

সীদন্নম্বে তমসি বিধুরো মজ্জতীবান্তরাত্মা

বিশ্বড্-মোহঃ স্থগয়তি, কথং মন্দভাগ্যঃ করোমি ॥২৮॥

ইতি মূচ্ছতি ।

সদৃশঃ : এতৈঃ তত্স্থানপ্রদর্শনৈঃ তত্চদঘটনাক্রটিকারকবচনৈশ্চৈত্ব্যর্থঃ । অপিশব্দঃ সমুদ্রয়ে
আর্থ্যপুত্বেত্ব্যর্থঃ । দাবয়সি সন্তাপয়সি । “টু দু উপতাপে” ইত্যস্য ণ্যন্তে প্রয়োগঃ ।
সন্তাপকারিণী দারুণীবেতি ভাবঃ ।

(র) রাম ইতি । চণ্ডি ! অত্যন্তকুপিতে ! অনবরতসীতাবিন্ধাশ্রিত্য সীতয়া
সহ পূর্বানুভূততত্স্থানপ্রদর্শনাচ্চ “ইতস্ততো দৃশ্যস ইব” ইতি রামস্য ভ্রান্তিঃ, ন তু বাস্তবং
কিচ্ছিদপি সীতায়া দর্শনং জাতং ভাগীরথীবরপ্রভাবাত্ সর্বত্রৈব তস্যা অদৃশ্যত্বাদিতি
বোধ্যম্ । কিন্তু্যে চকার । কিন্তু নানুকম্পসে ন দয়সে সাচ্ছাঙ্কতা সতী আলাপ-
সম্ভাষণাদিনা মাং প্রতি দয়াং ন করীষীত্যর্থঃ । সাচ্ছাঙ্কতা সতী ত্বং যদালাপাদিকং ন
করীষি তব সন্তুতনির্বাসনাৎ তব কোপ এব কারণমিতি ভাবঃ ।

“চণ্ডস্ত্বল্যন্তকীপন” ইত্যমরঃ ।

(য) সীতা । দারুণ হইয়াছ, সখি ! বাসন্তি ! তুমি দারুণ
হইয়াছ ; যে তুমি, হৃদয়ের মর্ম্মস্থানে প্রোথিত শঙ্কর (পেরেকের) তুল্য
এই সকল নিদর্শনদ্বারা, মন্দভাগিনী আমাকে এবং আর্বাণ্ড্রকেও,
বার বার সম্বুধ করিতেছ ।

(র) রাম । কোপনস্বভাবে ! সীতে ! তুমি চারিদিকেই যেন
দৃষ্টিগোচর হইতেছ ; অথ চ দয়া করিতেছ না ।

সীতা । হহী হহী পুণ্যোবি পমুদো অজ্জউত্তো । (ল)

(ল) হা ধিক্ হা ধিক্ ! পুনরপি প্রমুদ আর্থ্যপুত্রঃ ।

হা হেতি । হা হা দেবি ! সীতে ! হৃদয়ং বচঃ স্ফুটতি বিদীয়তে, দেহবদ্যঃ শরীরস্য সম্বিবদ্যনং সংসতে স্খলতি, জগৎ ভুয়নং শূন্যং পদার্থরহিতম্ অথ চ অবিরতা অবিশ্রান্তা জ্বালা সন্তাপী যচ্ছিন্ তত্ তথ্যোক্তং মন্যে অনুभवामি, तथा अन्तः मध्ये ज्वलामि अन्तरं दग्धं भवतीत्यर्थः शोकाग्निनेति भावः । विधुरः शोकसन्तापेन दुरवस्थः अन्तरात्मा जीवः सीदन् अवसन्नः सन् अन्त्ये अन्त्यङ्करणे गाढ इत्यर्थः, तमसि अन्धकारे मज्जतीय लीयत इव, तथा मोहः अज्ञानं विष्वक् समन्तात् सकलपदार्थानित्यर्थः स्थगयति आव्रणोति मोहा-
वरणात् किमपि मे न ज्ञानविषयीभवतीत्यर्थः । अतएव मन्दभाग्योऽहं कथं किं करोमि, एकान्तासामर्थ्यात् कमपि प्रतिकारं कर्तुं न शक्नोमीति भावः ।

अत्र दारुणदुःखरूपकार्यं प्रति बहूनां कारणानामुक्तत्वात् समुच्चयोऽलङ्कारः, तथा मन्दभाग्यः किं करोमीति वाक्यार्थं प्रति पूर्ववर्त्तिवाक्यानां हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम्, तथा ज्वालाया दुःखविशेषत्वात् मन्थे पदप्रयोगाच्च भावाभिमानिनी वाच्या गुणोत्प्रेक्षा च एषा-
मङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

“विधुरन्तु प्रविश्वे धे ।” “सर्वतो विष्वगित्यपी”ति चामरः ।

स्फुটविकसन इति विकाशार्थोऽपि स्फुटधातुरत्र धातुनामनेकार्थत्वात् विदारणार्थो
मन्तव्यः । मन्दाक्रान्ता-वृत्तम् ॥३८॥

(ল) সীতেতি । প্রমুদঃ মুচ্ছামুপগতঃ ।

হায় ! হায় ! দেবি ! হৃদয় বিদীর্ণ হইতেছে, দেহের সন্ধিবন্ধন সকল খুলিয়া যাইতেছে, জগৎটাকে শূন্য এবং অবিশ্রান্তজ্ঞানাময় মনে করিতেছি, ভিতরে দগ্ধ হইতেছি, বিকল অন্তরাত্মা অবসন্ন হইয়া, প্রগাঢ় অন্ধকারে যেন মগ্ন হইতেছে এবং মুচ্ছা সকল দিক্ আবৃত করিতেছে । হায় ! মন্দভাগ্য আমি এখন কি করি ! ॥৩৮॥ (ইহার পর মুচ্ছিত হইলেন ।)

(ল) সীতা । হায় ! হায় ! আর্থ্যপুত্র আবারও মুচ্ছিত হইলেন ! ।

বাসন্তী । দেব ! সমাশ্বসিহি সমাশ্বসিহি ।

সীতা । হা অজ্ঞাত ! ম' মন্দভাগিনী উদ্দিসিঅ সম্রল-
জীঅলীঅ-মঙ্গলাধারস্স দে জন্মলাহস্স বার' বার' সংসদ-
জীবিদদারুণো দশাপরিণামো ত্তি, হা হৃদস্সি । ইতি মুচ্ছ'তি । (ব)

তমসা । বত্সে ! সমাশ্বসিহি সমাশ্বসিহি, পুনস্বত্পাণি-
স্পর্শ এব সজ্জীবনোপায়ো (১) রামভদ্রস্য । (শ)

(ব) হা আর্থ্যপুত্র ! মাং মন্দভাগিনীমুদ্দিশ্য সকলজীবলোকমঙ্গলাধারস্য তে
জন্মলাভস্য বার' বার' সংশয়িতজীবিতদারুণো দশাপরিণাম ইতি, হা হৃদাষ্মি ।

(ব) সীতেনি । সকলজীবলোকমঙ্গলাধারস্য সততাহিতচেষ্টনাৎ নিখিলপ্রাণিণাং
শুভকরস্যৈত্ব্যর্থঃ জন্মলাভস্য লব্ধজন্মনঃ সতঃ জন্মাবধৌত্ব্যর্থঃ বার' বার' পুনঃ পুনঃ
সংশয়িত' তিষ্ঠতি যাতি বেতি সন্দেহমাপন্ন' জীবিত' জীবন' যস্মাৎ স তথ্যোক্তঃ অতএব
দারুণঃ, তথ্যোঃ কৰ্মধারয়ঃ ; দশাপরিণামঃ অস্বস্থ্যাপরিবর্তনম্ ইতি হেতীঃ হৃদাষ্মি
বিম্বনাশিন প্রতিবিম্বনাশবত্ দৈবেন প্রাণেশ্বরনাশাত্ নাশিতাষ্মৌত্ব্যর্থঃ ।

ঘটযোঃ সংযোগ ইত্যত্র সংযুক্তৌ ঘটাবিতি প্রতীতিবত্ জন্মলাভস্যৈত্ব্যত্র লব্ধজন্মন ইতি
প্রতীতিঃ “ক্লদমিহিতী ভাষী দ্রব্যবত প্রকাশতে” ইতি ন্যায়াত্ ।

বাসন্তী । মহারাজ ! আশ্বস্ত হউন, আশ্বস্ত হউন ।

(ব) সীতা । হা আর্থ্যপুত্র ! আপনি সমস্ত জীবলোকের মঙ্গলের
আধার ; তথাপি মন্দভাগিনী আমাকে উদ্দেশ্য করিয়া আপনার জীবন,
জন্মাবধি বার বার সংশয়াপন্ন হইতেছে ; অতএব অবস্থার পরিণাম
এখন দারুণ হইয়া দাঁড়াইয়াছে ; হায় ! ইহাতে আমি মরিয়াছি ।
(এই বলিয়া মুচ্ছিত হইলেন ।)

(শ) তমসা । বৎসে ! আশ্বস্ত হও, আশ্বস্ত হও, আবারও
তোমার হস্তস্পর্শই, রামভদ্রের চৈতন্যসম্পাদনের উপায় ।

(১) জীবনোপায় ইতি পাঠান্তরম্ ।

বাসন্তী । কথমদ্যপি নোচ্ছসিতি, হা প্রিয়সখি ! সীতে ।
 ক্বাসি, সম্ভাবয়াত্মনো জীবিতেশ্বরম্ । (ঘ)

সীতা । সম্ভ্রামসুপস্থিত্য হৃদি ললাটে চ স্মৃশতি । (স)

বাসন্তী । দিষ্ট্যা প্রত্যাপন্নচেতনো রামভদ্রঃ । (হ)

রামঃ । আলিম্পন্নমৃতময়ৈরিব প্রলিপৈ-

রন্তর্বা বহিরপি বা শরীরধাতুন্ ।

সংস্পর্শঃ পুনরপি জীবয়ন্নকস্মা-

দানন্দাদপরবিধং তনোতি মোহম্ ॥৩৮॥ ✓

(শ) তমসেতি । সঞ্জীবনোপায়ঃ চৈতন্যসম্পাদনোপায়ঃ ।

(ঘ) বাসন্তীতি । অদ্যপি অধিভিন্নপি চণে কথং ন উচ্ছসিতি ন চৈতন্যমাপদ্যতে ।

স্বাসীকিরিয়ম্ । আত্মনঃ স্বস্ত্যাঃ জীবিতেশ্বরং প্রাণনাথং রামং সম্ভাবয় চৈতয় ।

(স) সীতেতি । রামাত পূর্ব সমাশ্বস্যেতি বোধ্যম্ । সম্ভ্রাম সলরং স্মৃশতি
 রামস্যেতি শিষঃ ।

(হ) বাসন্তীতি । দিষ্ট্যা ভাগ্যেন, প্রত্যাপন্য প্রত্যুপস্থিতা চৈতনা সংজ্ঞা यस্য সঃ ।
 বিশেষবেষ্টা বিনাপি যত্ রামস্য চৈতন্যমুপস্থিতং তবাস্মাকং ভাগ্যমেব হৈতুরিতি ভাবঃ ।

আলিম্পন্নিতি । সংস্পর্শঃ কথিদিনির্বচনীয ইতি ভাবঃ অমৃতময়ৈঃ পীযুষতুল্যৈঃ
 প্রলিপৈঃ লিপনৈঃ অন্তর্বা মধ্যবর্তিনশ্চ শরীরধাতুন্ অস্থিমজ্জাদীন্ বহিরপি বা বহির্বর্তিনশ্চ
 শরীরধাতুন্ রক্তমাংসাदीন্ আলিম্পন্নিব সম্যগ্লিপ্তান্ কুব্ভিন্নিব জীবয়ন্ চন্ডাং প্রাপয়ন্

(ঘ) বাসন্তী । হায় ! এখনও চৈতন্যলাভ করিলেন না ! হা
 প্রিয়সখি ! সীতে ! তুমি কোথায় আছ ; নিজের প্রাণেশ্বরকে
 জীবিত কর ।

(স) সীতা । (ব্যস্ততার সহিত নিকটে বাইয়া রামচন্দ্রের হৃদয়ে
 ও ললাটে স্পর্শ করিতে লাগিলেন ।)

(হ) বাসন্তী । ভাগ্যবশতঃ রামচন্দ্র চৈতন্য লাভ করিয়াছেন ।

আনন্দনিমীলিতাচ এব । সখি ! বাসন্তি ! দিষ্ট্যা বর্জসে । (জ)

বাসন্তী । দেব ! কথমিব ? ।

রামঃ । সখি ! কিমন্যৎ, পুনঃ প্রাপ্তা জানকী । (ক)

বাসন্তী । অয়ি দেব ! ক্ব সা ? ।

আনন্দাৎ সুখীতপাদনাৎ অকস্মাৎ তৎক্ষণাৎ পুনরপি অপরবিধম্ অন্যপ্রকারং সৌহম্য
অজ্ঞানং তনোতি কীর্তি ।

অত্র অপরবিধমৌহকরণাসম্বন্ধেঃপি তৎসম্বন্ধোক্তিরতিশযোক্তিঃ আলিম্পদ্বিবেলি
ক্রিয়ীতপ্রেচ্ছয়া সঙ্ঘীর্থ্যতঃ ।

বাগ্ভ্যঃ অপি বাগ্ভ্যস্য সমুচ্চযে ।

সমশরীরধাতবঃ । যথা সুশ্রুতঃ—“রসামৃৎ-মাংসমেদীঃস্থিমজ্জাশুকাণি ধাতবঃ ।”

প্রহর্ষিণী হতম্ ॥২৫॥

(ঘ) আনন্দেতি । আনন্দে নিমীলিতাচ এব মুদ্রিতনয়ন এব ন তু বাসন্ত্য
সমালোপার্থম্ উন্মীলিতনয়ন ইত্যেবমর্থঃ । অত্যন্তসুখানুভবসময়ে নয়নমুদ্রণং প্রায়ে
স্বাভাবিকমিতি দ্রষ্টব্যম্ । দিষ্ট্যা ভাগ্যে ন । কস্যচিৎ মঙ্গলবিশেষস্য প্রাপ্তৌ ‘দিষ্ট্যঃ
বর্জসে’ ইত্যুক্তিঃ প্রায়েণ নাটকাদৌ দৃশ্যতে ।

(ক) রাম ইতি । কিমন্যৎ অন্যৎ কিং ব্রবীমীত্যর্থঃ ।

রাম । আবারও, সেই সংস্পর্শ, হঠাৎ আমাকে চৈতন্যসম্পন্ন করিয়া,
শরীরের ভিতরের ও বাহিরের সমস্ত ধাতুকে, অমৃতময় প্রলেপদ্বারাই
যেন লিপ্ত করতঃ, আনন্দে অগ্ন প্রকার মোহ জন্মাইতেছে ॥৩৯॥

(ক্ষ) (আনন্দবশতঃ মুদ্রিতনয়ন অবস্থাতেই) সখি ! বাসন্তি !
ভাগ্যবশতঃ বুদ্ধি পাইয়াছ ।

বাসন্তী । মহারাজ ! কি রকম ? ।

(ক) রাম । সখি ! আর কি, পুনরায় সীতাকে পাইয়াছি ।

বাসন্তী । মহারাজ ! কোথায় তিনি ? ।

रामः । स्पर्शसुखमभिनीय । पश्य, नन्वियं पुरत एव । (ख)
वासन्ती । अयि देव ! किमिति मर्मच्छेददारुणैरभिः
प्रलापैः प्रियसखीदुःखदग्धामपि पुनर्मन्दभागिनीं मां दहसि । (ग)
सीता । ओसरिदुमिच्छामि, एसो उण चिरसम्भाव-सोम-
सौअलेण अज्जउत्तप्फंसेण दीहदारुणं वि सन्दावं भक्ति
हरन्तेण (१) वज्जलेवोवणद्धो विअ सिद्दन्तणीसहविवज्जत्यो
वेवदि अवसो विअ मे हत्यो । (घ)

(घ) अपसर्त्तुमिच्छामि, एष पुनश्चिरसम्भावसौम्यशीतलेनार्यपुत्रस्पर्शेन दीर्घ-
दारुणमपि सन्तापं भटिति हरता वज्रलेपोपनद्ध इव स्विद्यन्निःसहविपर्यस्तो वेपते अवश
इव मे हस्तः ।

(ख) राम इति । नन्विति वासन्तीसम्बोधने । इयं प्राप्ता जानकी पुरत एव
अग्रत एव, न तु दूरे इत्येवशब्दार्थः । वर्त्तत इति शेषः ।

(ग) वासन्तीति । मर्मच्छेदेन हृदयान्तस्त्रलाघातेन दारुणैः, एभिः 'पुनः प्राप्ता
जानकी'त्यादिभिः प्रलापैः वास्तविकसीताभावादनर्थकवचनैः प्रियसख्याः सीताया दुःखिन
विरहकष्टेन दग्धामपि सन्तापामपि मन्दभागिनीं मां किमिति कथं पुनर्दहसि वस्तुतः
सीता नास्त्येव तथापि सा पुरती वर्त्तत इति श्रवणात् तद्विरहदुःखं दिगुणीभूयाभिवर्द्धत
इति भावः ।

(घ) सीतेति । अपसर्त्तुं दूरं गन्तुम् । चिरसम्भावेन चिरानुरागेण सौम्यः सुन्दरः

(थ) राग । (स्पर्शस्थ अभिनय करिष्या) देव, এই যে সম্মুখেই
রহিষাছেন ।

(ग) वासन्ती । महाराज ! आगि एकेह प्रियसखी शोकानले
दग्ध ओ मन्दभागिनी ; ता, आपनि आवांर मर्मच्छेदनिवक्कन दारुण এই
सकल प्रलापद्वारा केन आमांके दग्ध करिउतेछेन ।

(१) अक्षवन्ते ण इति क्वचित् पाठः ।

রামঃ । সখি ! কুতঃ প্রলাপঃ । (ঙ)

গৃহীতো যঃ পূর্বং পরিণয়বিধৌ কঙ্কণধর-

শ্বরং স্বেচ্ছাস্পর্শৈরমৃতশিশিরৈর্যঃ পরিচিতঃ ।

শীতলয় তেন । দীর্ঘঃ বহুকালীয়ঃ অতএব দারুণশ্লথম্ । ক্ষুণ্ণশীতলং স্পর্শচণ
 এবৈতর্যঃ হরতা নাশয়তা । বজ্রলিপেণ বজ্রবৎ কঠিনলিপেণ উপনদ্ধঃ বজ্র ইব হৃদসংযুক্ত
 এবৈতর্যঃ কথমন্যথা উত্তোলয়িতুং ন শক্যত ইতি ভাবঃ । স্বিয়ন্ সাঙ্গিকভাবোদ্রেকাত
 ঘর্ম্মাক্তঃ সন্ নিঃসহম্ অচমং যথা স্যাত্তথা বিপর্য্যস্তঃ রামগাভৌপরিপতিতঃ অতএব অবশ
 ইব জড় ইব মে মম হস্তঃ বেপতে কম্পতে । স্বগতবদুক্তিরিয়ম্ ।

(ঙ) রাম ইতি । কুতঃ কস্মাৎ তৌঃ প্রলাপাঃ 'পুনঃ প্রাপ্তা জানকী'ত্যাদি বাক্যানি
 অনর্থকানি ভবেযুঃ অপি তু কুতোঽপি নেতর্যঃ । সত্যমেব পুনঃ প্রাপ্তা জানকীতি ভাবঃ ।

সম্যগনুভবপ্রমাণেন তত্সত্যত্বং প্রতিপাদয়তি গৃহীত ইতি । পূর্বং পূর্বকালি পরিণয়-
 বিধৌ বিবাহকরণকালি কঙ্কণং বিবাহকালধারণীয়সূত্বং ধরতীতি কঙ্কণধরঃ যঃ পাণিঃ
 রামস্য গৃহীতঃ ধৃতঃ, ময়া রামেণ ময়া সীতয়া চেতি শিষ্যঃ । বিবাহকালি বরেণ বধ্বাঃ
 পাণিয়হণস্য শাস্ত্রীয়ত্বাদিতি ভাবঃ । তব রামেণ সীতায়াঃ পাণিরিব গৃহীতঃ, সীতয়া তু
 রামস্য পাণৌ গৃহীতৌপি রামস্যহণং জাতম্ অবয়বৈষ্যবয়বিনী বৃত্তিত্বস্বীকারাদিতি ন
 শ্লোষভঙ্গঃ । তথা যঃ পাণিঃ রামস্য অমৃতশিশিরৈঃ দীযুপতুল্যশীতলৈঃ স্বেচ্ছয়া নিজেচ্ছা-

(ঘ) সীতা । আমি সরিষা বাইতে ইচ্ছা করি । কারণ,
 আর্ধ্যপুত্রের এই সংস্পর্শ, চিরানুরাগনিবন্ধন মনোহর ও শীতল ; আমার
 সম্ভাপ, দীর্ঘকালব্যাপী ও ভয়ঙ্কর হইলেও, ঐ সংস্পর্শ হঠাৎ তাহা নষ্ট
 করিয়াছে এবং ঐ সংস্পর্শবশতই আমার অবশ হস্ত, আর্ধ্যপুত্রের অঙ্গের
 সহিত যেন বজ্রলেপদ্বারা সংযোজিত হইয়াছে এবং হস্ত হইতে ঘর্ম্ম
 নিঃসৃত হইতেছে, আর তাহা, আর্ধ্যপুত্রের দেহের উপরে অবশভাবে
 পতিত হইয়া কম্পিত হইতেছে ।

(ঙ) রাম । সখি ! প্রলাপ কোথায় ? ।

सीता । अज्जउत्त ! सो ज्जेव दाणिं सि तुमं । (च)

रामः । स एवायं तस्यास्तुहिनकरकीपम्यसुभगो

मया लब्धः पाणिर्ललितलवलो कन्दलनिभः ॥४०॥ ✓

इति गृह्णाति । (क)

(च) आर्यपुत्र ! स एवेदानीमसि त्वम् ।

मात्रेणैव न तु केनचिदपरकारणेनेत्यर्थः । ये स्पर्शास्तैः चिरं परिचितः 'सीतायाः पाणिरयम् आर्यपुत्रश्चायमित्येवम्कारेण विशेषेणावगतः ।

(च) सीतेति । उक्तश्रीकार्द्धेन निजपाणि-रामचन्द्रयोरुभयोरैवावगमात्तत्र राम-रूपमर्थमादाय सीता स्वगतवद्वत्रवीति आर्यपुत्रेति । इदानीम् इदानीमपीत्यर्थः । त्वं स एवासि तिष्ठसि, त्वयि न किञ्चिद्विषमं लक्ष्यत इत्यर्थः । पूर्वं यथा मां प्रति तवालौकिक-दयानुरागादय आसन् इदानीमपि तदैव विद्यन्ते, मम तु दुरदृष्टवशादेव नानाविधा दुरवस्था जातेति भावः ।

रामस्तु पूर्वाङ्गेन स्वाभिप्रेतं सीतापाणिरूपमेवार्थमादाय स्ववाक्यमुपसंहरति स एवायमिति । मया तुहिनानां हिमानां करकाणां वर्षोपलानाच्च यदौपम्यम् अतिशीतल-त्वेन सादृश्यं तेन सुभगः सुन्दरः सुस्पृश्य इत्यर्थः, तथा ललितं कीमलं यत् लवल्याः वृक्षविशेषस्य (नीयाडि इति लीयाल इति च प्रसिद्धस्य) कन्दलं नवाङ्कुरः तन्निभस्तुल्यः शीतल इत्यर्थः, अयं स एव तस्याः सीतायाः पाणिः करः लब्धो गृहीतः । सर्वथा पूर्ववदनुभूयमानत्वात् नास्त्यत्र संशय इति भावः ।

अत्र पूर्वाङ्गे स्वाभाविककार्यकशब्दैः सीतापाणि-रामरूपानेकार्थाभिधानात् अर्थ-श्लेषालङ्कारः तिष्ठो लुप्तिपमाय, एतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

"कङ्कणं ।...हस्तसूत्रम् ।" "कन्दलम् । नवाङ्कुरः" इति च शब्दकल्पद्रुमः । "तुषारस्तुहिनं हिमम् ।" "वर्षोपलानु करका" इति चामरः ।

पूर्वमिति "कालाध्वनीरत्यन्तसंयोगे" इति द्वितीया ।

"गृह्णामि ते सौभगत्वाय हस्त"मित्यादिमन्त्रशिङ्गात् वरस्य वध्वाः पाणिरहणं कर्तव्यतयाभिहितम् । शिखरिणी वृत्तम् ॥४०॥

সীতা । হৃদী হৃদী ! অজ্জউত্তপ্পং সমোহিদাএ প্পমাদো
ক্বু মে সংবুত্তো । (জ)

রামঃ । সখি ! বাসন্তি ! আনন্দনিমীলিতেন্দ্রিয়ঃ
সাধ্বসেন পরবানস্মি, তত্त्वं তাবদেনাং ধারয় । (ঋ)

(জ) হা ধিক্ ! হা ধিক্ ! আৰ্য্যপুত্ৰস্য স্পৰ্শমৌহিতায়াঃ প্রমাদঃ খলু মে সংবৃত্তঃ ।

(ছ) ইতীতি । গচ্ছাতি রামঃ সীতায়া হস্তমিতি শিষ্যঃ ।

(জ) সীতীতি । আৰ্য্যপুত্ৰস্য স্পৰ্শেন মৌহিতায়াঃ কৰ্ত্তব্যাকৰ্ত্তব্যজ্ঞানশূন্যত্বায়াঃ
সাত্ত্বিকভাবীভেদেণ স্তম্ভিতা ইত্যর্থঃ, প্রমাদঃ অনবধানতা সংবৃত্তঃ জাতঃ । অসাবধান-
তয়ৈবাহং হস্তং নাপসারিতবতী, কথমন্যথা আৰ্য্যপুত্ৰো ধৰ্ম্মশক্তুয়াদিতি ভাবঃ ।

অত্র প্রমাদং প্রতি মৌহিতত্বং হেতুরিতি পদার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্গমলঙ্কারঃ ।

(ঋ) রাম ইতি । আনন্দেন নিমীলিতানি মুদ্রিমানি স্তম্ভকাকার্য্যকরণে অসমর্থ-
নীতি যাবত্ ইন্দ্রিয়াণি হস্তপদাদীনি यस্য সঃ, অতএব সাধ্বসেন হস্তমাক্রম্য সীতা
চৈদপসরতীতি ভবেন পরবান্ পরাধীনীস্মি হস্তেন গাঢ়ং ধারয়িতুং চতুষ্পা বা সম্যঙ্-
নির্দেহুং ন শক্তৌমীত্যর্থঃ । তত্চক্ষাত্ । এনাং ময়া শিথিলভাবেন ধৃতাং সীতাং ধারয় ।

পূৰ্বে বিবাহের সময়ে, কঙ্কণধারী ষাহাকে গ্রহণ করিয়াছিলাম এবং
অমৃতের গ্ৰায় শীতল ইচ্ছাকৃত সংস্পর্শদ্বারা যে পরিচিত ছিল ।

(চ) সীতা । আৰ্য্যপুত্ৰ ! সেই আপনিই এখনও আছেন ।

রাম । হিম ও বর্ষোপলের (শিলের) সাদৃশ্যনিবন্ধন মনোহর
এবং কোমল লবলীর (নোয়াড়ির, লোয়াইলৈর) নবাস্কুরের তুল্য,
তাহার সেই হাতখানিই আমি পাইয়াছি ॥৪০॥

(ছ) (এই বলিয়া, সীতার হাত ধরিলেন ।)

(জ) সীতা । হায় ! হায় ! আৰ্য্যপুত্ৰের স্পর্শে আমি মোহিত
হইয়া পড়িয়াছি ; তাই আমার অনবধানতা হইয়াছে ।

(ঝ) রাম । সখি ! বাসন্তি ! আনন্দে মুদ্রিতনেত্র অবস্থায়
আমি প্রবাসীন (অবশ) হইয়া পড়িয়াছি ; তা, তুমি ইহাকে ধর ।

वासन्ती । कष्टम्, उन्माद एव । (ज)

सीता । ससम्भ्रममाचिष्यापसर्पति । (ट)

रामः । हा धिक् प्रमादः, हा धिक् प्रमादः । (ठ)

करपल्लवः स तस्याः सहसैव जडाज्जडः परिभ्रष्टः । नलिनः

परिकम्पिणः प्रकम्पो करान्मम स्विद्यन् स्विद्यन् ॥४१॥

(ज) वासन्तीति । उन्माद एव रामस्य मातृभ्रंश एव जातम्, एतदेव कष्टं सीताशोकादपि गुरुतरं दुःखमित्यर्थः । कथमन्यथा अविद्यमानायामपि सीतायां तत्प्रत्यक्षमिवायं करोतीति भावः ।

(ट) सीतेति । ससम्भ्रमं सत्वरम्, आचिष्य रामधृतं स्वकरमाकृत्य अपसर्पति दूरमिति शेषः ।

(ठ) राम इति । प्रमादोऽनवधानता ममेत्यर्थः ।

कार्यप्रदर्शनेन कारणीभूतं प्रमादं समर्थयति करेति । सर्वत्रैव सात्त्विकभावो-
दयादिति हेतुर्बोध्यः । जडः अलस उत्तोलयितुमशक्यप्राय इत्यर्थः प्रकम्पो कम्पमानः
स्विद्यन् घर्माक्तः तस्याः सीतायां स गृहीतपूर्वः करपल्लवः, जडादलसात् गाढं धारयितु-
मसमर्थादित्यर्थः परिकम्पिणः कम्पमानात् स्विद्यन् घर्माक्तात् मम करात् सहसैव
तत्क्षणदेव मम गाढधारणाभिप्रायोत्पत्तिश्च एवेत्यर्थः परिभ्रष्टः खलितः । यदि
सावधानतयाहं गाढं धारयितुमशक्यं तदा न तस्याः करः परिभ्रष्टोऽभविष्यत्, सुतरां
मम प्रमाद एव जात इति भावः ।

अत्र परिभ्रंशं प्रति जडत्वं परिकम्पित्वं स्विद्यत्त्वञ्च हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्य-
लिङ्गमलङ्कारः करपल्लव इति लुप्तोपमया सङ्कीर्णः । परस्परस्पर्शेन सीतारामयो-
रुभयोरपि, सात्त्विकभावी जात इति वस्तुना वस्तुध्वनिः । तथा च साहित्यदर्पणः—

(६३) वासन्ती । हाय किं कष्टे ! उन्माद अवस्थे इ वटे ।

(६४) सीता । (वास्तुतस्तु सहितं हस्तं आकर्षणं करिष्यामि मरिष्या-
गेनेन ।)

(६५) राम । हाय ! अनवधानता, हाय ! अनवधानता ।

সীতা । হৃদৌ হৃদৌ ! অজ্জবি অণবত্থিদত্থিমিদমূঢ়-
ঘুমন্তণঅণৌ ণ পজ্জবত্থাবিড়ি অত্তাণঅং । (ড)

তমসা । সম্ভেহহাসকৌতুকং নির্বণ্য । (ঢ)

(ড) হা ধিক্ ! হা ধিক্ ! অদ্যপি অনবস্থিতস্তিস্মিতমূঢ়ঘূর্ণমাননয়নী ন
পর্যবস্থাপর্যত্মানম্ ।

“স্নমঃ স্বৈদৌঃ রীমাচ্চঃ স্বরভঙ্গৌঃ প্রপথুঃ ।

বৈবর্ণ্যমম্মপ্রলয় ইত্যটৌ সাত্ত্বিকা মতাঃ ॥”

মাভাসংবলিতৈয়মার্য্যাজাতিঃ, তথা চৌক্তং স্মৃতবোধে—

“যস্যঃ পাদে প্রথমে দ্বাদশমাভাস্তথা ততীয়েঃপি ।

অষ্টাদশ দ্বিতীয়ে চতুর্থ্যে পঞ্চদশ সার্য্যা ॥” ইতি ॥৪১॥

(ড) সীতৈতি । অনবস্থিতে সহসা হস্তপরিভংশেন ব্যাকুলতয়া অস্থিরে, স্তিমিতে
অনুভূতস্পর্শসুখস্মরণেন নিয়লি কস্যচিৎ বস্তুনঃ স্মরণকালি নয়নং নিয়লং ভবতীতি
স্বভাবঃ, মূঢ়ে কস্যাদিশি সীতা দ্রষ্টব্যেতি নিয়মাভাবাত্ অপ্রতিমে, ঘূর্ণ্যমানে সীতায়া
নিরুপণার্থম্ ইতস্ততী ভ্রমতী চ নয়নে यस্য স তথৌক্তঃ । অদ্যপি অস্মিন্নপি সময়ে
আত্মানং হৃদয়ং ন পর্যবস্থাপর্যতি ন প্রকৃতিস্থ্যং কতুং শক্তৌতীত্যর্থঃ । আর্থ্যপুত্র ইতি
শেষঃ । অকস্মাদ্ভটলভস্য সহসৈব পুনঃ প্রণাশাত্ মহাসম্মম্মেতি ভাবঃ ।

(ঢ) তমসৈতি । তমসায়াঃ সীতাং প্রতি কন্যাবদ্ব্যবহারাত্ স্নেহঃ, সীতা স্বয়মেব
স্পৃষ্টবতী পুনঃ স্বয়মেবাপস্তুতৈতি হাসঃ প্রটুমিচ্ছা ভবতি কিন্তু কার্য্যতী ন পারয়তীতি
কৌতুকম্ ।

অবশ, কম্পমান ও ঘর্ম্মাক্ত আগার হস্ত হইতে, অবশ, কম্পমান ও
ঘর্ম্মাক্ত, তাহার সেই হস্তপল্লব, হঠাৎই স্থলিত হইয়া গিয়াছে ॥৪১॥

(ড) সীতা । হায় ! হায় ! আর্ষ্যপুত্রের নয়নযুগল, কখনও
অস্থির হইতেছে, কখনও নিশ্চল রহিতেছে, কখনও অপ্রতিভ হইতেছে
এবং কখনও ঘুরিতেছে ; তাইনি এখনও আপনাকে স্থির করিতে
পারেন নাই ।

সখ্যে দরোমাশ্চিত কস্মিতাঙ্কী জাতা প্রিয়স্পর্শসুখেন বত্সা ।
 মরুত্নবান্ধঃপ্রবিধূতসিত্তা কদম্বয়ষ্টিঃ স্ফুটকোরকেব ॥৪২॥
 সীতা । স্বগতম্ । অস্মহে ! অবশেণ এদেণ অত্তাণএণ
 লজ্জাবিদল্লি ভবদীয়ে তমসাএ, কিংতি কিল এসা মণিস্সদি,
 এসো দে পরিচ্ছাত্তো এসো অ হিঅস্সাঙ্গোত্তি । (ণ)

(ণ) অহী ! অবশেণ এতেনাত্মনা লজ্জাপিতাষ্মি ভগবত্যা তমসয়া, কিমিতি
 কিলৈষা মংসতে, এষ তে পরিত্যাগঃ এষ চ হৃদয়াসঙ্গ ইতি ।

সখ্যে দেতি । বত্সা সীতা প্রিয়স্য দয়িতস্য রামভদ্রস্য স্পর্শসুখেন হেতুনা সখ্যেদানি
 ঘর্মাঙ্কানি, রোমাশ্চিতানি পুলকিতানি, কস্মিতানি চ অঙ্কানি হস্তপদাভ্যবযা যস্যাঃ সা
 তথ্যোক্তা সতী মরুতা বায়ুনা নবান্ধসা নূতনবৃষ্টিজলেন চ যথাক্রমে প্রবিধূতা কস্মিতা
 সিত্তা আর্দ্রীকৃতা চ সা তথ্যোক্তা, তথা স্ফুটঃ বিকসিতাঃ কোরকাঃ কলিকা যস্যা সা
 স্ফুটকোরকা কদম্বয়ষ্টিরিব কদম্বদণ্ড ইব দণ্ডায়মানকদম্ববৃক্ষ ইবেত্যর্থঃ জাতা
 সম্ভূতা ।

অবোপমালঙ্কারঃ “মরুত্নবান্ধঃ প্রবিধূতসিত্তে”তি যথাসংখ্যালঙ্কারেণ সঙ্ঘীয়তে ।

রোমাশ্চা এষাং সজ্জাতা ইতি রোমাশ্চিতানি তারকাদিত্বাদিতচ্ ।

ইন্দ্রবজ্রীপেন্দ্রবজ্রযৌর্মেলনাদুপজাতিত্বম্ ॥৪২॥

(ণ) সীতেনিতি । অবশেণ জড়েন কার্য্যাকার্য্যজ্ঞানহীনেনিতি যাবৎ এতেন মদীয়েন
 আত্মনা মনসা হারেণ ভগবত্যা তমসয়া লজ্জাপিতাষ্মি সলজ্জীকৃতাষ্মি । মনী যদি ন
 মামার্য্যপুত্রং প্রপুং ন প্রৈষথিষ্যত্ তদা নাহং তমপ্রাচ্যমিতি স্পর্শকৃতলজ্জাং প্রতি মন এব

(ট) তমসা । (স্নেহ, হাশ্ব ও কোতুকের সহিত দেখিয়া)

বৎসা সীতার অঙ্গসকল, প্রিয়তমের সংস্পর্শস্থলে ঘর্মান্ত, রোমাঞ্চিত
 ও কস্মিত হইতেছে ; সূতরাং বায়ুদ্বারা কস্মিত, নূতন বৃষ্টির জলে
 সিক্ত এবং প্রক্ষুটিত কলিকাসম্বিত কদম্ববৃক্ষের আশ্রয় সীতাকে দেখা
 যাইতেছে ॥৪২॥

রামঃ । সৰ্বতীঃবলোক্য । কথং নাস্যেব, নন্বকরণে ! বৈদেহি! । (ত)

সীতা । সৰ্ব্বং অকরণহি, জা এবংবিধং তুমং পেক্বন্তো ণ'
ধরামি জ্জেব জীবিদং । (থ)

(থ) সত্যমকরণাচ্চি, যা এবংবিধং ত্বাং প্রেচমাণা ননু ধরাম্যেব জীবিতম্ ।

হেতুরিতি ভাবঃ । এষ তে পরিত্যাগঃ এষ চ হৃদয়স্য আসঙ্গ আসক্তিঃ রামং প্রত্যনুরাগ ইতি যাবত্ । পরিত্যক্তায়াঃ পরিত্যাগকর্তারং প্রতি মহামানকরণস্য বৌচিত্বাৎ ইদানীমনুরাগবশাৎ তব রামস্য সমীপগমনেন তচ্চণাৎ পুনঃ প্রত্যাবর্তনেন চ উভয়োরপি চণমভ্যুর-
লেন তুচ্ছত্বাৎ পরিত্যাগহৃদয়াসঙ্গযোঃ কিমপি মূল্যং নাসীতি ভাবঃ । ইতি এতৎ এষা
তমসা কিমিতি কিং মংসতে মনসা করিষ্যতি । ইত্যহং শঙ্কে ইতি ভাবঃ ।

অত্র লজ্জাপিতেনি স্থললজ্জধাতোরাপ্ ততঃ কৰ্ম্মণি ক্তঃ । আত্মনেনি করণে তৃতীয়া ।
তমসযেতি তু প্রযোজককর্তরি তৃতীয়া ।

(ত) রাম ইতি । সৰ্বতঃ সমন্ততঃ সৰ্বাসু দিক্ষিত্যর্থঃ । কথমিতি সম্ভাবনার্থ-
মব্যয়ম্ । নাস্যেব অক্ৰিন্ স্থানে সীতেতি শিষ্যঃ । নন্বিত্যনুশাসনবোধনে । অকরণে !
নির্দয়ে ! বচ্যমাণকাসীত্যনেনান্বয়াৎ বাক্যসমাप्तिঃ ।

(থ) সীতেতি । যা অহম্ । এবংবিধং দারুণমহাশোকবিহ্বলমিত্যর্থঃ । ত্বাং
প্রেচমাণা পশ্বন্তী জীবিতং জীবনং ধরামি বিমর্শি, ন তু ত্যজামীত্যেব শব্দার্থঃ । দয়িতস্য
পল্যুরেব বিধশীকার্ণত্বদর্শনে পত্রা হৃদয়বিদারণস্য বৌচিত্বাদিতি ভাবঃ । অত্রাপি
নন্বিত্যনুশাসনং ।

(গ) সীতা । (স্বগতং) হায় ! ভগবতী তমসা, আমার এই অবশ
দেহ দেখিয়া, আমাকে লজ্জিত করিয়াছেন । ইনি কি ইহা মনে করিবেন
যে, এই তোমার পরিত্যাগ ; আবার এই তোমার মনের আসক্তি ।

(ত) রাম । (সকল দিকে দৃষ্টিপাত করিয়া) হায় ! নাই ;
হে নির্দয়ে ! সীতে ! !

(থ) সীতা । সত্যই আমি নির্দয় ; যে আমি, আপনাকে এই
অবস্থায় দেখিয়াও, জীবন ধারণ করিতেছিই ।

रामः । क्वासि, देवि ! प्रसोद, न मामेवंविधं परित्यक्तु-
मर्हसि । (द)

सीता । अइ अज्जउत्त ! विवरीदं विअ एदं । (घ)

वासन्तो । देव ! प्रसोद प्रसोद, स्वनैव लोकोत्तरेण
धैर्येण संस्तम्भयातिभूमिगतविप्रलम्भमात्मानं, कुतोऽत्र मे
प्रियसखो सीता । (न)

(घ) अयि आर्यपुत्र ! विपरीतमिवेदम् ।

(द) राम इति । एव'विधं' दारुणमहाशोकविह्वलम् । पतिव्रतायाः पद्म्याः
श्रीकार्तस्य अशरणस्य पत्युः परित्यागस्यानौचित्यादिति भावः ।

(घ) सीतेति । इदं 'न मामेवंविधं परित्यक्तुमर्हसी'ति त्रयोक्तं वचनं विपरीत-
मिव घटनाक्रमेण विप्रतिषिद्धमिव ; तथा च त्वमेष पूर्ण'गर्भतया नितान्तकातरामेकाकिनीं
मां परित्यक्तवान्, न तु तद्वदहं त्वां कदापि परित्यक्तवती, सुतरामिदं तव वचनं विपरीत-
वत् (उल्टामत) प्रतिभातीति भावः । इदं विपरीतमेव इत्युक्तौ कर्कशभाषितं स्यात्
तच्च परमपतिव्रतायाः सीताया नितान्तमनुचितम्, सुतरामिवशब्दप्रयोगेण कविना सीताया
विनयी रक्षित इति भाव्यम् ।

(न) वासन्तीति । स्वनैव स्वकीयेनैव न तु परीपदेशजनितेनेत्येवशब्दार्थः, लोको-
त्तरेण सर्वलोकातिगेन धैर्येण अतिभूमिगतः चरमसीमां गतः विप्रलम्भः बिच्छेदः सीता-
विरहजनितशोक इत्यर्थः यत् तं तथोक्तम् आत्मानं स्वहृदयं संस्तम्भय प्रकृतिस्थं कुरु ।
आत्माना धैर्यावलम्बनं विना न खलु परीपदेशेन शोकोद्दिग्गमनसः स्थिरता सम्भव-
तीति भावः ।

"विप्रलम्भो विप्रयोगः" इत्यमरः । "अतिभूमिः । अधिक्य"मिति शब्दकल्पद्रुमः ।
प्रसीद प्रसीदति दैव्ये हिरुक्तिः । आत्मस्तम्भनेनैव मां प्रति प्रसन्नता स्यादिति भावः ।

(द) राम । देवि ! कोथाय आह, असन्न हउ; एहे अवस्थाय
आमाके तुमि परित्याग करिते पार ना ।

(घ) सीता । आर्यपुत्र । ईहा येन उन्टि वला हइन ।

रामः । व्यक्तं नास्ति, कथमन्यथा वासन्त्यपि तां न पश्येत्,
 अपि खलु स्वप्न एष स्यात्, न चास्मि प्रसुप्तः कुतो वा रामस्य
 स्वप्नः, सर्वथा स एवैष भगवाननेकवारपरिकल्पनानिर्म्मितो (१)
 विप्रलम्भः पुनः पुनरनुवध्नाति । (प)

(प) राम इति । नास्ति सीता न विद्यत इति व्यक्तं स्पष्टम् । अन्यथा सीताया
 विद्यमानत्वे वासन्त्यपि प्रभाववती वनदेवतापि कथं तां सीतां न पश्येत् द्रष्टुं न
 शक्नुयात् । सुतरामव सीता नास्त्येवेति भावः । एष सीतानुभवः स्वप्नः स्यात् भवेत् ।
 अपिशब्दः सम्भावनायाम् । खलु वाक्यालङ्कारः । इति सम्भावयामीत्यर्थः । स्वयमेव स्वप्नं
 निरस्यति न चेति । न च अहं प्रसुप्तो निद्रितोऽस्मि, अतएव रामस्य कुतः स्वप्नः, अपि तु
 कथमपि नेत्यर्थः । निद्रितावस्थायां विषयानुभवस्यैव स्वप्नत्वात् निद्राभावेन स्वप्नस्याभावः
 इति भावः । तथा च साहित्यदर्पणः—

“स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः ।”

स्वयमेव निश्चिनोति सर्वथेति । स पूर्वानुभूत एव न पुनर्नूतन इत्येवमशब्दार्थः ।
 भगवान् अघटनीयघटनासामर्थ्यात् साहाय्यावान्, अनेकवारपरिकल्पनया बहुवारचिन्तया
 निर्मितः कृतः विप्रलम्भः वदना इयं सीतेति भ्रमबुद्धिजनिता प्रतारणेति यावत् पुनः पुनः
 वारं वारं माम् अनुवध्नाति अनुसरति, इयं सीतेति भ्रमबुद्ध्या बहुवारं पूर्वं प्रयच्छित आसम्
 इदानीमपि तथैव प्रवक्षितोऽस्मीत्यर्थः । वस्तुतः सीता नास्त्येव, किन्तु इयं सीतेति ज्ञानं
 पूर्ववद्भ्रान्तिरेवेति भावः ।

“विप्रलम्भः ।...वच्चनम्” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

(न) वासन्ती । महाराज ! प्रसन्न हउन, प्रसन्न हउन ; निजेर
 अनौकिक धैर्यागुणेई अत्युत्तमशोकापन्न चित्तके स्थिर करुन । एखाने
 आमार प्रियसखी सीता कोथाय ? ।

(प) राम । निश्चयई नाई ; ना ईहेने, वासन्तीओ तौहाके

(१) परिकल्पितनिर्मितः । परिकल्पितनिर्माता इति पाठान्तरद्वयम् ।

सीता । मए ज्जेव दारुणाए विप्पलद्धो अज्जउत्तो । (फ)
वासन्ती । देव ! पश्य पश्य—(ब)

२५०८८५

पौलस्त्यस्य जटायुषा विघटितः कार्णायसोऽयं रथः

पश्येते पुरतः पिशाचवदनाः कङ्कालशेषाः खराः ।

खड्गच्छिन्नजटायुपक्षतिरितः सीतां ज्वलन्तीं वहन्

✓ अन्तर्याकुलविद्युदम्बुद इव द्यामभ्युदस्यादरिः ॥४३॥

(फ) मयैव दारुण्या विप्रलब्ध आर्यपुत्रः ।

(फ) सीतेति । दारुण्या निर्दयलाङ्घीण्या मयैव न तन्येन केनचित् भमादि-
नैत्यर्थः आर्यपुत्री विप्रलब्धः प्रतारितः । यतोऽव विद्यमानाप्यहं नाश्वासयामीति भावः ।

(ब) वासन्तीति । पश्य पश्येति विषये हिरुक्तिः ।

पौलस्त्यस्येति । जटायुषा जटायुना विघटितः भग्नः अयं पुलस्त्यस्यापत्यं पौव इति
पौलस्त्यो रावणस्तस्य कृष्णेन अयसा कालवर्णेन लौहैज कृत इति कार्णायसः रथो विद्यत
इति शेषः । पुरतः अस्माकमयतः एते दृश्यमानाः पिशाचवदनाः शेषां ते पिशाचवदनाः
नानाविधविकृतमुखा इत्यर्थः कङ्कालशेषाः कालेन मांसादीनां लोपात् अस्थिमांसावशिष्टाः
खराः रावणरथवाहका आकाशचारिणी अश्वतरा विद्यन्ते इति शेषः तत् पश्य । तथा
खड्गेन अस्मिना क्षिप्त्रे जटायोः पक्षती पक्षमूलद्वयं येन स तथोक्तः अरिः तव शत्रुः रावणः
ज्वलन्तीं क्रीधेन उच्चैर्जितां लावण्यकान्तिहारा समुज्ज्वलां वा सीतां वहन् धारयन् अन्तर्मध्ये
व्याकुला विचलिता विद्युत् तडित् यस्य स तथोक्तः अम्बुदी मेघ इव इतः अङ्गुल्या
निर्दिश्यमानादस्मात् स्थानात् द्याम् आकाशं अभ्युदस्यात् उल्लितवान् ।

देखितेहे न ना केन ? । तबे कि ईहा स्रग्न हईवे ? आगि त निद्रित
नहि ; अथवा रागेर स्रग्न कोथाय ? । निश्चयई, ईहा सेई बहवार
चिन्ताप्रभृत शक्तिशाली प्रतारणा, बार बार आमार अहसरण करितेहे ।

(फ) सीता । दारुणप्रकृति आगिई आर्यापुत्रके प्रतारणा
करियाछि ।

সীতা । সময়ম্ । অজ্ঞজ্ঞাত ! তাদৌ বাবাদীঅদি অহম্ব
অবহরিত্বামি, পরিত্তাহি পরিত্তাহি । (ম)

(ম) আর্থ্যপুত্র ! তাতি ব্যাপাযতে অহম্ব অপক্রিয়ে, পরিবায়স্ব পরিবায়স্ব ।

অতীপমালঙ্কারঃ । অম্যুত্পূর্বঃ স্খাধাতুরুত্রতিরূপার্থবাচকতয়া ऊर्द्धগমনার্থস্যা-
বচক ইত্যবাচকলদোষঃ, কিন্তু 'অন্তর্ব্যাকুলবিদ্যুদম্বুদনিমঃ শব্দুর্নমম্যুত্প্র্যিত' ইতি
পাঠেন নির্দোষঃ ।

সম্রাসিবেশধারী রাবণঃ সীতামপহৃত্য রথেনাকাশপথে গন্তুসারিষে, দশরথসখী জটায়ু-
সদবলীক্য যুদ্ধেন রাবণস্য রথং বমজ্ঞ শরীরে চতবিচতস্রকার, তথা রাবণো মায়াযুদ্ধেন
তস্য পঞ্চদ্বয়ং ক্ৰিলা সীতাং জহারেতি রামায়ণী বার্তা । ব্রহ্মণশ্চতুর্থমানসপুত্রস্য পুলস্ত্যস্য
পুত্রো বিশ্ববা, তস্য পুত্রো রাবণ ইতি রামায়ণমনুসম্ব্যয়ম্ ।

অত্রৈকমিমেব শ্লোকী কবিনা সান্তীকারান্তজটায়ুশব্দৌ দর্শিতৌ । তথা চ দ্বিৰূপ-
কীৰ্ত্তনঃ—“জটায়ুজটায়ুবা ।” “দ্বৌ দিবৌ ইতিব্যাবহ”মিত্যাदि । “স্ত্রী পচতী পচমূল”-
মিতি চামরঃ । শাট্ঠলবিক্রীড়িতং বচনম্ ॥৪২॥

(ম) সীতেতি । তাতি: পিতৃকল্যস্য স্বয়ং দশরথস্য মিত্বেন তত্স্থানপাতিত্বাৎ
পিতা জটায়ুরিত্যর্থঃ, ব্যাপাযতে হন্যতে রাবণেনেতি শিষঃ । পরিবায়স্বেতি সম্ভ্রমে দ্বিকৃতিঃ ।
মাং জটায়ুশ্চ রক্তিত্যর্থঃ ।

(ব) বাসন্তী । মহারাজ ! দেখুন, দেখুন—

জটায়ুকর্তৃক ভগ্ন লৌহগয় এই রাবণের রথ রহিয়াছে ; দেখুন,
পিশাচের গ্রায় মুখ ও কঙ্কালমাত্রাবশিষ্ট এই সকল রাবণের রথের
অশ্বতর, সম্মুখে রহিয়াছে এবং শত্রু রাবণ, তরবারিদ্বারা জটায়ুর পক্ষমূল
ছেদন করিয়া, দুঃখসন্তপ্তা সীতাকে বহন করতঃ, মধ্য-সঞ্চলিত বিদ্বাং
মেঘের গ্রায়, এই স্থান হইতে আকাশে উঠিয়াছিল ॥৪৩॥

(ভ) সীতা । (ভয়ের সহিত) আর্থ্যপুত্র ! পিতৃস্থানীয় জটায়ুকে
হত্যা করিতেছে এবং আমাকেও অপহরণ করিতেছে ; অতএব পরিত্রাণ
করুন, পরিত্রাণ করুন

रामः । सवेगमुल्याय । आः पाप ! तातप्राणसीतापहारिन् !
क यासि ? । (म)

वासन्ती । अयि देव ! राक्षसकुलप्रलयधूमकेतो ! अद्यापि
ते मन्युविषयः ? । (य)

(म) राम इति । आ इति कीपसूचकमव्ययम् । पाप ! क्लृप्तं परप्राणपरभार्याप-
हरणात् पापयुक्त ! तातस्य जटाग्रैः प्राणान् सीताच्चापहरतीति स तथोक्तः गृहादित्वात्
णिन् । तत्सम्बोधनम् ।

“आस्तु स्यात् कीपपीडयो” रित्यमरः । पापादिशब्दानां पापयुक्तादौ निरुद्धा अजहत्-
स्वार्था लक्षणेति नैयायिकाः । उपादानलक्षणेति आलङ्कारिकाः । तन्मतमनुसृत्यामरसिंहो-
ऽप्याह अ—“विषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च” इति ।

(य) वासन्तीति । राक्षसकुलस्य रावणादिराक्षससमूहस्य प्रलये विनाशि धूमकेतुः
अशुभसूचको नक्षत्रविशेषः तत्सम्बोधनम् । यथा धूमकेतुर्दये लोकानामङ्गलसूचनं स्यात्
तथा रामजन्मन्यपि सति राक्षसकुलस्यामङ्गलसूचनमासीदित्यध्यात्मरामायणे द्रष्टव्यम् ।
अद्यापि सकलराक्षसानामभावसमयेऽपि ते तव राक्षसवंशश्वंसकर्तुरित्यर्थः । मन्युविषयः
क्रोधविषयः ? अपि तु कथमपि नेत्यर्थ इति काकुत्स्तरणे व्यज्यते ।

अत्र निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः ।

“कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणोऽपि च” इति मेदिनी । “अग्न्युत्पातौ धूमकेतू”
इत्यमरः । “धूमः केतुरस्य । उत्पातः सधूमतार” इति रघुनाथः ।

धूमकेतोरुदयः प्रायेण लोकानामङ्गलसूचकः । तथा चाह वराहसंहिताटीकायां
महोत्पलः—

“अचिरस्थितोऽतिवृष्टस्त्वमितः स्निग्धमूर्तिरुदगदितः ।

ऋक्षतनुः प्रसन्नः केतुर्लोकस्याभावाय न शुभो विपरीतो

विशेषतः शक्रचापसङ्काशः । द्विविचतुश्चूली वा दक्षिणसंस्थस्य मृत्युकरः ।”

(ग) राम । (वेगेन सहित उठिया) आ पापिष्ठ ! पित्रशान्ति
जटाग्रैः प्राणं ओ सीतार अपहरणकारी ! कोथाय याईतेछिम् ? ।

સીતા । અહો ! ઉન્મત્તિઞ્ચ દ્વિ સમ્બુત્તા । (૨)

રામઃ । અન્વર્થ એવાયમધુના પ્રલાપો વર્ત્તતે । (લ)

ઉપાયનાં ભાવાદવિરતવિનોદવ્યતિકરૈ- (૧)

વિમર્હેર્વૈરાણાં જગતિ જનિતાત્યજ્ઞુતરસઃ ।

વિયોગો મુઘ્ધાચ્ચાઃ સ ખલુ રિપુઘાતાવધિરભૂત

કથં તૂર્ણાં સહ્યો નિરવધિરિદાનોન્તુ વિરહઃ (૨) ॥૪૪॥

(૨) અહો ! ઉન્મત્તિકામ્નિ સંવૃત્તા ।

(૨) સીતેતિ । ઉન્મત્તિકા દારુણશોકભયાવેગાત્ ઉન્માદરોગયસ્તા । કથમન્યયા
અતીતઘટનાનાં વર્તમાનવત્પ્રતીત્યા આર્યપુત્ર ! તાતી વ્યાપાદ્યત ઇત્યાદિ પ્રલપામીતિ
ભાવઃ । ઉન્માદમાહ ભાવપ્રકાશ—

“ધૌવિભ્રમઃ સત્ત્વપરિપ્લવચ્ચ પર્યાકુલા દૃષ્ટિરધીરતા ચ ।

અવજ્ઞવાક્ત્વં હૃદયચ્ચ શૂન્યં સામાન્યમુન્માદગદસ્ય લિઙ્ગમ્ ॥”

(લ) રામ ઇતિ । અયમ્ ‘આઃ પાપ !’ ઇત્યાદિ પૂર્વોક્તી સમ વાક્યવિન્યાસઃ અન્વયો
યથાર્થ એવ પૂર્વમાસીદિતિ શ્રેષ્ઠઃ, ન તુ પ્રલાપ ઇતિ એવશ્યકાર્થઃ । તદાનોં જટાયુપ્રાણ-
સીતાપહરણાદિઘટનાનાં વાસ્તવિકતાદિતિ ભાવઃ । કિન્તુ અધુના પ્રલાપો વર્ત્તતે તદેવ
વચનં નિરર્થકં ભવતીત્યર્થઃ । જટાયુપ્રાણસીતાહરણયોરવાસ્તવિકતાત્ દારુણશોકાવેગેન
ઉન્મત્તત્વાન્નૈતિ ભાવઃ ।

જ્ઞાત્વા તર્હિ કથં પ્રલાપં કરીધીલ્યત આહ ઉપાયનામિતિ । ઉપાયનાં સીતીજ્વાર-

(ય) વાસન્તી । હે મહારાજ ! રાક્ષસવંશવિનાશેર ધૂમકેતુ !
એથનં આપનાર ક્રોધેર વિષય આહે કિ ? ।

(ર) સીતા । હાય ! આમિ ઉન્મત્ત હૈચ્છા પડિચ્છાહિ ।

(લ) રામ । આમાર એઈ ઉક્તિ, તથન અર્થઈ હિલ, કિન્તુ એથન
પ્રલાપે પરિગત હૈચ્છાહે ।

(૧) વિનોદવ્યતિકર ઇતિ ક્ષાપિ પાઠઃ । (૨) અયં ત્વપ્રતિવિધઃ । ઇતિ પાઠમેદઃ ।

সীতা । গিরবধিচ্চি হা হৃদহ্মি মন্দভাগিনী । ইতি রোদিতি । (ব)

(ব) নিরবধিরিতি হা হৃতাচ্চি মন্দভাগিনী ।

সাধনানাং সম্বিবিগ্হাদীনাং ভাবাত্ বিদ্যমানত্বাত্ অবিরতঃ অবিশ্রান্তঃ বিনীদানাং মনঃ-
ক্ষুণ্ণীকরণাং সীতৌজরণায় তদন্বেষণসীতুশত্বনসম্বন্ধাদিবিষাযাপারানামিত্যর্থঃ ব্যতিকরঃ
পরস্পরমেলনং যেষু তৈস্তথীকৃতৈঃ বীরাণাং লক্ষ্মণহনুমদাদিশূরাণাং বিমর্দৈঃ যুদ্ধাদিবিষাযৈঃ
জগতি ভুবনে জনিতঃ উত্পাদিতঃ অত্যঙ্গুতরসঃ মহানঙ্গুতরনামা রসী যেন স তথীকৃতঃ
বিশিগো বিচ্ছৈদঃ রিপূণাং রাবণাদিশত্ৰুণাং ঘাতো বধ एव अवधिः शेषসীমা यस्य स
लादृशः अभूत् रावणादिवधानन्तरमेव সীতয়া সমমবশ্যমেলনসম্ভবাদিতি ভাবঃ । তু কিন্তু
ইদানীমিদানীন্তনঃ এতৎকালবর্তীত্যর্থঃ বিরহঃ সীতাবিচ্ছৈদঃ নিরবধিঃ অসীমঃ অনন্ত-
কালস্থায়ীত্যর্থঃ স্মৃত্ত্বেন কদাচিদপি পুনর্মেলনাসম্ভবাদিতি ভাবঃ । অতএব কথং কেন
প্রকারেণ তুণীং পূর্ববদুপাযাভাবাত্ মৌনভাবেন সঙ্ঘঃ সীদুং শক্যঃ স্যাৎ অপি তু কথমপি
জৈত্যর্থঃ । পরীবাহন্যায়েন দারুণশোকদুঃখং রোদনপ্রলাপাদিভিরিহ সীদুং শক্যতে, ন তু
পুটপাকন্যায়েন মৌনভাবেন ভয়ঙ্করসন্তাপাদত এবং প্রলাপং করীমীতি ভাবঃ ।

অবীপমানভূতাত্ পূর্ববিরহাদুপমেয়স্যেদানীন্তনবিরহস্যধিক্যবর্ণনাত্ ব্যতিরেকা-
লঙ্কারঃ, বাক্যার্থং হৈতুকং কাব্যলিঙ্গমর্থাপত্তিশ্চ এষামঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্ঘঃ । তথা বিশিগ-
শব্দে সত্যপি পুনর্বিরহপদোপাদানাত্ দর্পণীদাহত-‘জচ্চুর্বি’স’মিত্যাদিবত্ পুনরুক্ততাদৌষঃ
তদ্বৎ সর্বনামশব্দেণ পরামর্শে তু নির্দোষ এব, তথা চ “কথং তুণীং সঙ্ঘী নিরবধিরিদানীং
পুনরসা”বিতি ।

সাহিত্যদর্পণে—“অঙ্গুতো’বিশ্রময়স্বাধিমাধ” ইত্যাদ্যুক্তৌজুতরসী ত্রয়ঃ ।

শিখরিণী বৃত্তম্ ॥৪৪॥

(ঘ) সীতৈতি । নিরবধিঃ ইদানীন্তনো বিশিগঃ অসীমো ভবদিত্যর্থঃ, ইত্যতঃ মন্দ-

উপায় ছিল বলিয়া, অবিশ্রান্ত মনঃক্ষুণ্ণিকর বিবিধ ঘটনামিশ্রিত
বীরগণের আড়ম্বরে জগতে অতি আশ্চর্য্য জন্মাইয়া, মনোহরনয়না
সীতার সেই বিরহ, শত্রুবিনাশের পরই শেষ হইয়াছিল ; কিন্তু বর্তমান
সময়ের সীমাবিহীন বিরহকে, আমি নীরবে কি করিয়া সহ করিব ॥৪৪॥

रामः । हा कष्टम् । (श)

व्यर्थं यत्र कपौन्द्रसख्यमपि मे वीर्यं हरीणां वृथा,
प्रज्ञा जाम्बवतोऽपि, यत्र न गतिः पुत्रस्य वायोरपि ।

मार्गं यत्र न विश्वकर्म्मस्तनयः कर्त्तुं नलोऽपि क्षमः

१ सौमित्रेरपि पत्निनामविषये तत्र प्रिये ! कासि भोः ! (१) ॥४५॥

मागिनी दुर्भाग्यवती अहं हतास्त्रि, दैवेन विनष्टवत् कृतापि पुनर्विनाशितास्मीत्यर्थः ।
आर्यपुत्रस्यैव मुखे इदानीन्तनविरहस्य निरवधिलश्रवणेन पुनर्मेलनाशया अपि असत्त्वात्
जीवन्त्या मम सर्वप्रकारसुखस्यासम्भवादिति भावः ।

(श) राम इति । कष्टम् । अप्रतिविधेयत्वादिदानीन्तनदुःखमसत्त्वमिति भावः ।

अप्रतिविधेयत्वं समर्थयति व्यर्थमिति । यत्र यस्मिन् स्थाने मे मम कपौन्द्रेण सुधीवेष्ट
सख्यं मैत्री व्यर्थं लोकान्तरे सैन्यप्रेरणादि साहाय्यकरणासम्भवान्निष्फलम् । तत्कालीन-
विरहे तु लङ्कायां सैन्यप्रेरणादिषु इतरसाहाय्यकरणात् सफलं जातमिति भावः । यत्र च
हरीणां मम सहायीभूतवानराणां वीर्यं बलं वृथा लोकान्तरे युद्धकरणासम्भवान्निरर्थकं
तत्काले तु भीषणसंयामकरणात् सार्थकमेवासौदिति भावः । यत्र च जाम्बवतोऽपि
जाम्बवन्नामकभल्लूकाधिपस्यापि प्रज्ञा तीक्ष्णबुद्धिः वृथेत्यन्वयः । लोकान्तरे बुद्ध्या किमपि
साधयितुमशक्यत्वात्, तत्काले तु नानाविधमन्त्रणाकौशलेन अतीवसफला जातेति भावः ।
यत्र स्थाने वायोः पुत्रस्यापि महाबुद्धिबलशालिनीं हनूमतोऽपि न गतिः लोकान्तरे जीवतो
जनस्य गन्तुमसामर्थ्यात् अन्वेषणाय गमनं न सम्भवतीत्यर्थः । तदानीन्तु सीतान्वेषणाय
लङ्कायां हनूमतो गमनमासौदेवेति भावः । यत्र स्थाने विश्वकर्म्मणस्तनयो नलोऽपि नलनाम
वानरोऽपि मार्गं सेतुबन्धनादिना पत्न्यान् कर्त्तुं न क्षमः तत्स्थानस्याज्ञातत्वात् न समर्थः ।

(व) जीता । जीशांविहीन, शत्रु ! शनभगिनी आग्निं मग्निवाहि ।

(एहै बलिग्नो रौद्रोदन करिठे नागिनेन ।)

(श) राग । शत्रु कि कष्टे ! ।

(१) मे इति भिन्नः पाठः ।

সীতা । বহু মণাবিদল্লি তং পূব্ববিরহং । (ঘ)

(ঘ) বহু মানিতাস্মি তং পূর্ববিরহম্ ।

তদানীন্তু লঙ্কায়াং গমনায় সেতুনির্মাণেন পন্থানমকার্ষাদিবেতি ভাবঃ । ভীঃ প্রিয় ! সীতে !
সুমিবাধা অপত্যং পুমান্ তস্যাপি তদানীং শরজালে ন সর্ববীরবিমর্দকস্য মহাবীরস্য
লক্ষণস্যাপি ইদানীং পত্নিণাং বাণানাম্ অবিশেষে অগোচরে অদৃশ্যত্বে ন পতনাদ্যোগ্য ইত্যর্থঃ
তত্র তাড়শি ক কস্মিন্ স্থানে অসি বর্তসে তন্নিরূপয়িতুমপি ন শক্তীমীত্যর্থঃ । অতএব
ইদানীন্তনসীতাবিযোগদুঃখস্য অপ্রতিবিধেয়ত্বমিতি ভাবঃ ।

অত্র বর্তমানসীতাভিধানস্থানস্য অনিৰূপণীয়ত্বং প্রতি বহুনাং কারণানামুক্তত্বাৎ
সমুচ্চয়োক্তলঙ্কারঃ, তেন চ তদানীন্তনবিযোগাদিদানীন্তনবিযোগো নিরবধিঃ সুদুঃসহ ইতি
ব্যতিরেকালঙ্কারো ব্যজ্যত ইত্যলঙ্কারিণালঙ্কারধ্বনিঃ । তথা সৌমিত্রেপি পত্নিণামিত্যত্র
বচনব্যঞ্জনসমূহস্য সক্রদনেকধাসাম্যাত্ ক্টিকানুপ্রাসস্যেত্যনयो: सं सृष्टिः । তথা পূর্বপূর্ব-
বাক্যবত্ “সৌমিত্রেপি পত্নিণামবিষয়ে” ইতি বাক্যস্যপি যচ্ছব্দনির্দিষ্টমানত্বং কবিরভিমতং
তচ্চ সমস্মন্তলান্নোপপদ্যত ইতি অসম্বন্ধতসম্বন্ধদোষঃ, স চ “সৌমিত্রেপি পত্নিণাং ন
বিষয়ো যত্, কাসি তত্র প্রিয় !” ইতি পাঠেন সমাধেয়ঃ ।

অজ্ঞানানামবানরীর্গর্ভে বায়োরীর্সেন জাতো হনুমান্, তথা ঋতধ্বজসুনিশাপাত্ বানর-
রূপিণো বিশ্বকর্মাণ ঐর্সেন চূতাচীনামাঙ্গরীর্গর্ভে জাতো নল ইতি রামায়ণে বামনপুরাণে
চ দ্রষ্টব্যম্ । *

“শুকাহি-কপি-মৈকেষু হরিনাং কপিলে ত্রিযু ।” “পত্নী রোপ ইষুর্হযৌ”রতি চামরঃ ।

শাট্ঠূলবিক্রীড়িতং বচনম্ ॥২৫॥

(ঘ) সীততিঃ । “নিরবধিরিদানীন্তু বিরহ” ইत्याদিদ্বা অর্থ্যপুত্রবাক্যেন তং পূর্ব-

যেখানে, বানররাজ স্ত্রীবেদের সহিত আমার সখিত্বও নিরর্থক,
যেখানে বানরগণের বল এবং জাম্ববানের বুদ্ধিও নিষ্ফল, যেখানে
বায়ুপুত্র হনুমানেরও গমন সম্ভবপর নহে এবং যেখানে বিশ্বকর্মার পুত্র
নলও, পথ নির্মাণ করিতে সমর্থ নহে; হে প্রিয়তমে! লক্ষণেরও
বাণের অবিষয় তেমন কোন্ স্থানে তুমি রহিয়াছ? ॥৪৫॥

রামঃ । সখি ! বাসন্তি ! সুহৃদামিদানীং দুঃখায়ৈব
রামস্য দর্শনং, তদিদং কিয়চ্ছিরং ত্বাং রোদয়িষ্যতি, তদনুজানৌহি
মাং গমনায় । (স)

সীতা । সৌভাগ্যং তমসামবলম্ব্য । ভগ্নবদি ! তমসে ! গচ্ছতি
জীব অজ্ঞাত্তো । (হ)

তমসা । বত্সে ! সমাশ্বসিহি সমাশ্বসিহি, নন্বাবা-
মপ্যায়ুষ্মতোঃ কুশলবयोर्वর্ধনমঙ্গলানি (১) সম্পাদয়িতুং
ভাগীরথীপদান্তিকমেব গচ্ছাবঃ । (অ)

(হ) ভগবতি । তমসে ! গচ্ছত্বৈবার্থ্যপুত্রঃ ।

বিরহ' রাবণাপহরণজনিত' বিয়োগ' বহু মানিতাশ্চি শ্লাঘ্যতয়া স্বীকারিতাশ্চি । তদানীং
রাবণবধানন্তরমেব মেলনাৎ ইদানীন্তু মেলনাশায়া অপর্যবসাদিতি ভাবঃ ।

(স) রাম ইতি । দুঃখায়ৈব দুঃখজননায়ৈব রামস্য দর্শনং সাচাত্কারঃ । দুঃখিতস্য
দর্শনে সহৃদয়ানাং দুঃখোৎপত্তেঃ স্বাভাবিকত্বাদিতি ভাবঃ । তত্চক্ষ্মাৎ রামদর্শনস্য
দুঃখজনকত্বাৎ ইদং রামদর্শনং কত্ব কিয়চ্ছিরং কিয়ন্ত' বহুকালম্ ।

(হ) সীতেনি । গচ্ছত্বৈব ন তু পুনঃ চণকালমপি তিষ্ঠতীত্যেবশব্দার্থঃ । সীতায়া
হতাশ্বাসতয়া উক্তিরিয়ম্ ।

(অ) সীতা । বর্তমান সময়ের বিরহ, সেই পূর্ব বিরহকে শ্লাঘা
বলিয়া স্বীকার করাইয়াছে ।

(স) রাম । সখি ! বাসন্তি ! এখন রামের সন্দর্শন, বন্ধুজনের
দুঃখের জন্তই হইয়া পড়ে । তা এই সন্দর্শন, কত কাল তোমাকে
কাঁদাইবে ; সুতরাং গমন করিবার জন্ত আগাকে অনুমতি কর ।

(হ) সীতা । (উদ্বেগের সহিত তমসাকে ধরিয়া) ভগবতি !
তমসে ! আশীষপুত্র কি যাইতেছেনই ? ।

(১) বর্ধয়ন্তিমঙ্গল' ইতি পাঠান্তরম্ ।

সীতা । ভগ্নবদি ! প্রসীদ, স্বর্ণমেত্নং বি দাব দুৰ্লভং জণং
পেক্ষামি । (ক)

রামঃ । অস্তুি চেদানীমশ্বমেধায় সহধর্ম্ণচারিণী মে । (খ)

(ক) ভগবতি ! প্রসীদ, চণমাভমপি তাবত্ দুৰ্লভং জনং প্রেচে ।

(খ) তমসেতি । অনুনয়ে ননুশব্দঃ । আয়ুর্জীবনকালঃ, আয়ুস্মতোঃ দৌর্ঘ্যঃ-
শালিনীঃ অতিশয়ার্থে মনুপ্ । বর্ষাবর্জনমঙ্গলানি জন্মতিথিকর্তব্যমার্কণ্ডেয়পূজাদি
মঙ্গলসাধনকর্মাণি সম্যাদযিতুং নির্বাহয়িতুং ভাগীরথীপদান্তিকমেব গঙ্গাচরণসমীপমেব ।
গঙ্গায়াঃ পূজ্যত্বাতিশয়াৎ ভক্তিবিশেষেণ পদশব্দপ্রয়োগঃ । রামপ্রস্থানেন নবীকৃতমপি
বিরহদুঃখং বত্‌সযোঃ কুশলবদ্যোর্দর্শনেন বিস্মৃৎ শচ্যসি, অথবা ইতোঃধিকমতুলমানন্দমেবাতু-
ভবিতুং শচ্যসীতি ভাবঃ ।

তিথিতত্বে—“দ্বিভুজং জটিলং সৌম্যং সুবৃদ্ধং চিরজীবিনম্ ।

সার্কণ্ডেয়ং নরো ভক্ত্যা পূজয়েত্ প্রযতস্তথা ॥

ততো দৌর্ঘ্যঘূষং ব্যাসং রামং দ্রৌণি ক্রপং বলিম্ ।

প্রহ্লাদস্ত হনুমন্তং শির্ষীষণমথার্চয়েত্ ॥”

“বর্ষাবর্জির্জন্মদিন”মিতি স্মার্তঃ ।

(ক) সীতৈতি । প্রসীদ গঙ্গাসমীপগমনায় চণকালং বিলম্ব্য মাং প্রত্যনুগ্ৰহং কুরু ।
কথং বিলম্বঃ কর্তব্য ইत्याহ চণমাভমিতি । দুঃখিনায়াসেন বহুদেবতারাবধনাদিনা লভ্যত
ইতি দুৰ্লভম্ । আয়ুপুত্ৰস্য দর্শনলাভী বহুপুণ্যজনিতো বহুপুণ্যজনকশ্চেতি ভাবঃ ।
অনুরাগশাহুল্যাৎ অধিকদর্শনেচ্ছয়া সীতায়া ইয়মুক্তিঃ ।

(ক্ষ) তমসো । বৎসে ! আশ্বস্ত হও, আশ্বস্ত হও । ওহে ! আমরাও
আয়ুমান্ কুশ ও লবের বর্ষবৃদ্ধির মঙ্গলকর্ম্ম সম্পাদন করিবার জন্ত
গঙ্গাদেবীর চরণ সন্নিধানেই যাইব ।

(ক) সীতা । ভগবতি ! প্রসন্ন হউন ; ক্ষণকালমাত্রও দুর্লভজনকে
দেখিয়া লই ।

(খ) রাম । অশ্বমেধের জন্ত আমার সহধর্ম্মিণী আছেন ।

सीता । साक्षेपं स्वगतम् । अज्जउत्त ! का सा ? । (ग)

रामः । हिरण्मयी सीतायाः प्रतिकृतिः (१) । (घ)

सीता । सीच्छासं साक्षम् । अज्जउत्त ! दाणिं सि तुमं, अम्मए !

उक्त्वाणिदं दाणिं मे परिच्छाअलज्जासल्लं अज्जउत्तेण । (ङ)

(ग) आर्यपुत्र ! का सा ? ।

(ङ) आर्यपुत्र ! इदानीमसि त्वम्, अहो ! उत्खातमिदानीं मे परित्यागलज्जा-
शल्यमार्यपुत्रेण ।

(ख) राम इति । रामः सीतावियोगदुःखितमात्मानमात्मनैव सान्वयति अस्ति चेति ।
किञ्चेति चार्थः । अश्वमेधाय अश्वमेधयज्ञकरणाय सहधर्मचारिणी पत्नीस्थानपातिनीत्यर्थः ।

(ग) सीतेति । साक्षेपेण रामवाक्याकर्षणेन सहेति साक्षेपं शङ्कया रामस्य वाक्य-
समाप्तिमनपेक्ष्येत्यर्थः । सा तव सहधर्मचारिणीत्यर्थः । अस्ति चेत्यादिरामवाक्यश्रवणेन
'तर्हि किमार्यपुत्रेण पुनः परिणीता काचि'दिति शङ्काकुलचित्तायाः सीताया उक्तिरियम् ।
सापवगमयं हि स्त्रीणां मरणकालेऽपि तिष्ठतीति लोकसिद्धम् ।

(घ) राम इति । हिरण्मयी सुवर्णमयी, प्रतिकृतिः प्रतिमूर्तिः ।

"प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधि"रित्यमरः ।

"मुख्यालामे प्रतिनिधिः शास्त्रार्थ" इति आर्तः । तथा च कात्यायनः—

"यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ याद्व्यं तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गोधूमा ग्रीहीणामिव शालयः ॥"

अतएव मुख्यायाः सीताया अलामेन अश्वमेधे तदीयप्रतिकृतिः प्रतिनिधिरिति बोध्यम् ।

(ङ) सीतेति । उच्छ्वासेन मानसोल्लासेन यद्वा निश्वासेन सहेति सीच्छासम् ।
अक्षेण आनन्दाश्रुणा सहेति साक्षम् । उभयमपि आह्वेयध्वाहर्तव्यक्रियाया विशेषणम् ।
त्वं खलु नितान्तसूक्ष्मदर्शितया लोकानां यथायथभावग्राही अनुरूपमानापमानकारी चेति

(ग) सीता । (रामेन वाक्येन मध्ये, स्वगत) आर्यपूज ! के मे ? ।

(घ) राम । सीतारं श्वर्गमयी प्रतिमूर्ति ।

(१) सीताप्रतिकृतिः इति पाठभेदः ।

रामः । तत्रापि तावद्वाष्पदिग्धं चक्षुर्विनीदयामि । (च)

सीता । धृष्टा सा, जा अज्जउत्तेण बहु मणाअदि, जा अ
अज्जउत्तं विणोदअन्तो आसाणिवन्धणं जादा जोअलोअस्स । (छ)

(क) धन्या सा, या आर्य्यपुत्रेण बहु मन्यते, या च आर्य्यपुत्रं विनीदयन्ती
आशानिबन्धनं जाता जीवलीकस्य ।

प्रसिद्धः, तत्र पूर्वं पतिव्रतां मां चरित्वदोषारीपेण परित्यक्तवानात् तदुभयमपि मम भाग्य-
दोषात् तव क्षुण्णमिव जातम्, इदानीन्तु अश्वमेधानुष्ठानाय ममेव प्रातमूर्त्तराश्रयात् यथायथ-
भावयाहित्वम् अनुरूपमानकारित्वञ्चेत्युभयमपि सम्यगेव रक्षितमिति भावः । अस्मै इति
शौरसेन्यां भाषायां विस्मयहर्षसूचकमव्ययं संस्कृते तु तदुभयसूचकौ काव्यभावाद्दोहशब्दे-
नानुवादः कृतः । इदानीं सीताप्रतिकृत्यवलम्बनसमये, परित्यागेन चरित्वदोषारीपात्
निर्वासनेन या लज्जा सैव शल्यं शङ्कुः, तत् उत्खातम् उल्लिखितम् । दुष्टतया मुख्यस्य
अयास्यत्वे तत्प्रतिनिधिरपि यास्यत्वासम्भवः, तेन अश्वमेधानुष्ठानाय पवित्रत्वात् मत्प्रतिमूर्त्ति-
ग्रहणेन समापि पवित्रत्वं स्थिरौक्यमिति भावः ।

(च) राम इति । तत्रापि, वास्तविकसीताया अलामेन गत्यन्तराभावात् हिरण्ययां
तत्प्रतिकृतावपि वाष्पदिग्धम् अश्वस्तीतं चक्षुर्विनीदयामि आनन्दयामि हिरण्ययौ सीता-
प्रतिकृतिं पश्यन्नानन्दमनुभवामीत्यर्थः । अत्र “अस्ति चेदानीमश्वमेधाय सहधर्मचारिणी मे
हिरण्ययौ सीतायाः प्रतिकृति” इत्येकं वाक्यं “तत्रापि तावद्वाष्पदिग्धं चक्षुर्विनीदयामि”
इति द्वितीयम्, तदुभयमपि रामेण क्रमेणैवोच्चार्यते, किन्तु मध्ये मध्ये यथास्थानं यथा-
सङ्गतञ्च सीतावाक्यसन्निवेशवशात् चमत्कारातिशयं पुष्पाति, तथा भागौरीवैरप्रभावात्
सीतावाक्यं रामो न शृणोति अथ च तादृक् सन्निवेशवशात् सीतारामयोरयं परस्परालाप
इव प्रतिभातीति महाकविना निषङ्गमिदं स्थानमतीव मनोहरमिति भाव्यम् ।

(ङ) सीता । (निश्वासतायागेर सहित, अश्रुपातपूर्वक) आर्यापूज !
आपनि एथन आपनि इइयाछेन । आर्यापूज, एथन आगार परित्याग-
निवन्दन लज्जाशला उक्कार करियाछेन ।

(च) राम । तहातेइ अश्रुस्तीत नयनके आनन्दित करि ।

তমসা । সন্মিতস্নেহাসং পরিষ্রজ্য । অথি বত্সে ! এবমাत्মা
স্তুয়তে । (জ)

সীতা । সলজ্জমধীমুখী স্বগতম্ । পরিহসিদহ্মি ভগবদীএ
তমসাএ । (ঝ)

(ঝ) পরিহসিতাচ্ছি ভগবত্যা তমসয়া ।

(ক) সীতেতি । সা হিরণ্ময়ী সীতায়াঃ প্রতিকৃতিঃ ধন্যা পুণ্যবতী । যা হিরণ্ময়ী
সীতায়াঃ প্রতিকৃতিঃ আৰ্য্যপুত্রেণ বহু মন্যতে সমাদ্রিত্যে যজ্ঞে সহধৰ্ম্মচারিণীকরণাদিতি
भावः । বিনোদয়ন্তী আনন্দয়ন্তী সতী জীবলোকস্য প্রাণিজগতঃ আশানিষম্বনং রামস্য
গৃহাবস্থিতৌ যা আশা তস্য রচণহেতুজ্ঞাতা । আৰ্য্যাবিশিগদুঃখিন রামস্য বানপ্রস্থাব-
লম্বনসম্ভাষনৈব লোকানামাধিক্যেন জ্ঞাতা, কিন্তু সম্ভ্রতি যজ্ঞে সহধৰ্ম্মচরণায় হিরণ্ময়ী
সীতাপ্রতিকৃতি কৃत्वा তামেব সতৃপ্ণনয়নঃ পশুদ্বাশ্বসিতীতি সৈব রামস্য মহান্
সাত্বনোপায়ঃ, সুতরামধুনা গৃহে তিষ্ঠন্ রাজ্যং পালয়িষ্যতীতি সা হিরণ্ময়ীসীতা-
প্রতিকৃতিরেব লোকানামাশাস্থাপনহেতুরিতি भावः ।

নিষধ্যতেঃনেনেতি নিষম্বনং কারণং তস্য বিধেয়ত্বেঃপি “উহে শ্ববিধেয়যৌরুহে শ্ববচনত্ব-
মাখ্যাতস্য” ইতি বচনাৎ জাতিত্বস্য স্ত্রীত্বম্ । তব আখ্যাতস্য প্রধানক্রিয়ায়া ইত্যর্থঃ ।

(জ) তমসেতি । ধন্যে ত্যাঙ্গীসীতাভ্যাবশ্যজাতকৌতুকাৎ স্মিতমীষদ্বাস্যম্,
সীতায়াঃ কন্যাস্থানপাতিত্বাৎ স্নেহঃ, হন্ত ! স্বয়ং তাড়গাদরয়োগ্যে যং সীতা অধুনা প্রতি-
কৃতাধরমাভাদানন্দতীতি শীকাদসং তৈঃ সহ । পরিষ্রজ্য আলিঙ্গয় । এবম্ অনয়া
স্বকীয়প্রতিমূর্ত্তিপ্রশংসয়া আত্মা স্বা স্তুয়তে প্রশস্যতে । প্রতিবিস্মপ্রশংসয়া বিস্মপ্রশংসা
সুতরাং সিদ্ধেতি প্রকারান্তরেণ আত্মপ্রশংসা ক্রিয়তে ইতি भावः ।

(ছ) সীতা । সে ধন্য ; যাঁহাকে আৰ্য্যপুত্র আদর করেন এবং
যে আৰ্য্যপুত্রকে আশ্রয় করতঃ, জীবনোন্মুখের আশার রক্ষক হইয়াছে ।

(জ) তমসা । (ঐবং হাশু, স্নেহ ও অশ্রুপাতের সহিত সীতাকে
আনিদ্রন করিয়া) বৎসে ! এইভাবে নিজের প্রশংসা করিতেছ ।

বাসন্তী। মহানয়ং ব্যতিকরোঃস্মাকং ^{অনুগ্রহ} প্রসাদঃ। গমনং
প্রতি পুনর্যথা কার্য্যহানিন্ ভবতি তথাস্তাম্ (১)। (জ)

সীতা। পড়িউলা দাণিঁ মে বাসন্দৌ সংবুত্তা। (ট)

তমসা। বত্সে! এহি, গচ্ছাবঃ। (ঠ)

(ট) প্রতিকূলা ইদানীং মে বাসন্তী সংবুত্তা।

(ঝ) সীতৈতি। আত্মপ্রশংসা লজ্জাকারণমেবেতি সলজ্জমিত্যুক্তম্। পরিহসিতা
উপহসিতাম্। কথমন্যথা আত্ম স্মৃয়তে ইত্যুচ্যেতেতি ভাবঃ।

(জ) বাসন্তীতি। তমসাধীতযৌবাক্যব্রবণাৎ ‘অস্মি চেদানী’মিত্যাদিরাম-
বাক্যস্য চ তাড়শকরণীযৌত্তরাभावात् ‘তদনুজানৌহি মাং গমনায়’ ইত্যস্য উত্তরমাহ
মহানিত্যাदि। অর্থ ব্যতিকরঃ সম্মেলনম্ অস্মাকং সম্বন্ধে মহান্ প্রসাদঃ অনুগ্রহঃ,
ত্বং যত্ন স্বয়মাগত্য অস্মাভিঃ সহ মিলিতঃ তদেবাস্মান্ প্রতি মহান্তমনুগ্রহং কৃতবানিত্যর্থঃ
পুনঃ কিন্তু গমনং প্রতি নিজরাজধানীগমনবিষয়ে, যথা যেন প্রকারেণ কৃতেনৈত্বর্থঃ কার্য্য-
হানিঃ কৰ্ত্তব্যব্হতিৰ্ভবতি, তথা স প্রকার আস্তাং ভবতু। গন্তুমিচ্ছা চেদ্বৰ্ত্ততে তদা
গন্তুমর্হসি তবাস্মাকং ন কাপি বাধাস্তীতি ভাবঃ।

(ট) সীতৈতি। প্রতিকূলা বিরোধিনী। আর্থ্যপুত্রপ্রস্থানানুসমতিদানেন অধিক-
কালং যাবদার্থ্যপুত্রদর্শনে বিঘ্নকরণাদিতি ভাবঃ। এতেন রামদর্শনে সীতায়া অতীব
বলবতীচ্ছা ব্যজ্যত ইতি বস্তুনা বস্তুধ্বনিঃ।

(বা) সীতা। (লজ্জার সহিত অধোমুখী হইয়া স্বগত) ভগবতী
মমা আমাকে পরিহাস করিলেন।

(ঞ) বাসন্তী। আপনার এই সম্মেলন, আমাদের পক্ষে গুরুতর
অনুগ্রহ। কিন্তু যাহাতে কার্য্যহানি না হয়, আপনার গমনের বিষয়ে
তাঁহা ইউক।

(ট) সীতা। এখন বাসন্তী আমার প্রতিকূল হইয়াছে।

(১) তথাস্তু ইতি পাঠান্তরম্।

सीता । सकष्टम् । एवम् करेह्य । (ड)

तमसा । कथं वा गम्यते, यस्यास्तव (ठ)

प्रत्युप्तस्येव दयिते तृष्णादीर्घस्य चक्षुषः ।

मर्मच्छेदपर्यन्तैराकर्षो न समाप्यते ॥४६॥

(ड) एवं कुर्वः ।

(ठ) तमसिति । गच्छाव आवां भागीरथीपदान्तिकमिति शेषः ।

(ड) सीतेति । एवं भागीरथीपदसमीपगमनमित्यर्थः । इदानीमेव आर्यपुत्रः प्रतिष्ठत इति तदन्यकरणौयाभावादिति भावः । दारुणदुःखिन सीताया उक्तिरियम् ।

(ठ) तमसिति । कथं केन प्रकारेण, गम्यते त्वयेति शेषः । इदानीं तव गमन-मतौबदुःखकरमिति भावः । तत्कारणमाह यस्यास्तवेति ।

प्रत्युप्तस्येति । दयिते प्रिये रामभद्रदेह इत्यर्थः प्रत्युप्तस्येव रोपितस्येव बद्धमूल-स्येवेत्यर्थः, तथा तृष्णा बलवद्दर्शनाकाङ्क्षया दीर्घस्य विशालीभूतस्य यस्यास्तव चक्षुषः मर्म-च्छेदपरैः हृदयविदारकैरित्यर्थः यत्रैः आकर्षणप्रवृत्तिभिः आकर्षः रामदर्शनादाकर्षणं न समाप्यते न विरम्यते, अद्यापि गमनप्रयत्नैश्चुराकृत्यते, चक्षुस्तु दर्शनं विहाय न प्रति-निवर्त्तितुमिच्छतीत्यर्थः । बलवद्दर्शनाकाङ्क्षया विशालीभूतं तव चक्षुः रामभद्रदेहे बद्ध-मूलमिव जातं सुतराम् एतावता कालेनापि तस्याकर्षणं न सम्पूर्णं तदाकर्षणे च क्रियमाणे तव हृदयं विदीर्यते इवेति सरलार्थः । एतावता कालेनापि तव चक्षुषश्छिन्नं जातेत्यधुनापि सस्य हं दर्शनं वर्त्तत इत्यतो गमनं तव महादुःखकरमिति भावः ।

अव वाच्या भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेचालङ्कारः ।

पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥४६॥

(ठ) तमसा । दससे ! आईस, आगरी याई ।

(ड) सीता । (कष्टेन सहित) ईशई करि ।

(ठ) तमसा । कि प्रकारेई बा याई ? ये तोमार—

नग्न, प्रियतम रामेरे देहे येन रोपित हैईया पड़ियाछे एवं

সীতা । ণমো ণমো পূব্বপুস্সজণিদ্দংসণাণ' অজ্জত্ত-
চরণকমলাণ' । ইতি মুচ্ছ'তি । (ণ)

তমসা । বৎসে ! সমাশ্বসিহি সমাশ্বসিহি ।

সীতা । সমাশ্বস্য । কিঅচ্ছির' বা মেহন্তরেণ পূস্সিমাচন্দস্স
দংসণ' । (ত)

(ণ) নমো নমঃ পূব্বপুস্সজনিতদর্শনানামার্থ্যপুত্ৰচরণকমলানাম্ ।

(ত) কিঅচ্ছির' বা মেহান্তরেণ পূস্সিমাচন্দস্য দর্শনম্ ।

(ণ) সীতেনি । পূব্বৈঃ পূব্বকৃতৈঃ পুণ্যৈর্জনিতং দর্শনং সাধাত্কারী তেষাং তেষাং
তথোক্তানাম্ । চরণানি কমলানি পদ্মানীব তেষাম্ । অত্র “চতুর্থ্যর্থো ষষ্ঠো”তি সূত্রেণ
নমঃশব্দযোগে প্রসজ্যমানচতুর্থ্যর্থো ষষ্ঠী । অনুবাদে মূলানুরূপশব্দপ্রয়োগস্যবৌচিত্যাত্
তথাপি ষষ্ঠ্যেব প্রযুক্তা । গুরুত্বাৎ বহুবচনম্ । লুপ্তীপমালঙ্কারঃ অসাধারণপূব্বকৃত-
পুণ্যৈর্নৈব এতদর্শনং জাতমিতি ভক্ত্যতিশয়েন নমস্কৃত্য তাৎশব্দপুণ্যভাবস্যেব বিশেষসম্ভবা-
দস্মিন্ জন্মনি পুনর্দর্শনমসম্ভবমেवेতি সন্যমানা সীতা শোকাবিগাৎ মুচ্ছ'তীতি বোধ্যম্ ।

(ত) সীতেনি । সমাশ্বস্য চৈতন্য' লব্ধ্যর্থঃ, ব্রশীতীতি শিষ্যঃ । অহৌ ! নাটকাদা-
বিব লোকোপি যদি মুচ্ছারোগস্য সমাশ্বসিহীতি প্রয়োগ এব তৎক্ষণাত্ প্রতিকারকারী
ভবেত্, তদা মহীর্থাংসমায়াসমসংলগ্ননব্যয়জ্ঞানহীকৃত্য যাবজ্জনী মুচ্ছ'তি তাবদেব সমা-
শ্বসিহীতি ব্রূয়াত্, সপদি রোগী চৈতন্য' লভেত, প্রচুরতরশ্বমত্কারশ্ব দ্রষ্টৃণামুত্পথ্যেতি ।
কথং সমার্থ্যপুত্ৰচরণকমলদর্শনং চিরমেব ন স্যাদিতি পদ্য' মনসি কৃত্বা পদ্মানলং

দর্শনলানসায় দৌর্য হইয়া গিয়াছে ; স্বতরাং গর্শ্মপীড়াজনক চেষ্টা, উহার
আকর্ষণ শেষ করিতে পারিতেছে না ॥৪৬॥

(ণ) সীতা । পূর্ব্ব পুণ্যেই বাহার দর্শন ঘটাইয়াছে, আশাপুত্রের
সেই চরণকমল উদ্দেশে বার বার নমস্কার করি । (এই বলিয়া মুচ্ছিত
হইয়া পড়িলেন ।)

তমসা । বৎসে ! আশ্বস্ত হও, আশ্বস্ত হও ।

तमसा । अहो ! संविधानकम् । (थ)

एको रसः करुण एव निमित्तभेदा-

भिन्नः पृथक् पृथक् गिवाश्रयते विवर्तान् ।

आवर्त्त-बुद्ध-द-तरङ्गमयान् विकारा-

नम्भो यथा, सलिलमेव तु तत् समग्रम् (१) ॥४७॥ ✓

भाषया व्यनक्ति कियदिति । मेघान्तरेण मेघान्तर्धानेन मेघस्यापसरणेनेति यावत् पूर्णिमाचन्द्रस्य दर्शनं कियच्चिरं कियन्तं बहुकालं व्याप्य सम्भवत् अपि तु बहुकालं व्याप्य न भवेदित्यर्थः । पुनरपि मेघाच्छादनादिति भावः ।

अत्र समादप्रस्तुतात् बहुकालपूर्णिमाचन्द्रदर्शनासम्भवात् समस्य प्रस्तुतस्य बहुकालार्थ-
पुत्रचरणकमलदर्शनासम्भवस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः अत्रापि पद्या सङ्कीर्णः ।

“अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये” इत्याद्यमरः ।

(थ) तमसिति । अहो आश्चर्यं संविधानकं सृष्टिः, विधातुः सृष्टिरसंख्यप्रकारत्वात् अतीवविचित्रा इत्यर्थः ।

सम्यग् विधानं संविधानकम्, अज्ञाने कप्रत्ययः ।

सृष्टिवैचित्र्यमेवाह एक इति । एक एव करुणो रसः सीताविषयको रामस्य श्रेयः इत्यर्थः निमित्तभेदात् कारणवैषम्यात् आलम्बनीभूतायाः सीतायाः व्यवहारपार्थक्यादित्यर्थः भिन्नः सन् पृथक् पृथक् विवर्तान् भिन्नभिन्नपरिणामान् आश्रयत इव वास्तविकपक्षे तु स एक एव करुणो रस इति । यथा अम्भो जलम् आवर्त्तो जलभूमिः (घोला) बुद्धौ जलस्फोटः (बुड्बुडि) तरङ्ग ऊर्म्मिः (डेउ) तन्मयान् तत्स्वरूपान् विकारान् परिणामान् आश्रयते, तु किन्तु तत् आवर्त्तादिकं समग्रं समस्तं वस्तु सलिलमेव तत्

(त) सीता । (आश्रित इहया) मेघेर अपसरणे कत काले वा पूर्णिमाचन्द्रस्य दर्शनं घटिवे ? ।

(थ) तमसा । विधातारं सृष्टि आश्चर्या ।

(१) हि तत् समस्तम् इति पाठान्तरम् ।

রামঃ। অথি বিমানরাজ ! ইত ইতঃ। (দ)

জলমেব। যথা একমেব জলম্, কেনচিত্ পদার্থে'ন বেগরোধি সতি আবর্ত্তরূপপরিণামম্
অভ্যন্তরে বায়ুপ্রবেশে সতি বুড়ুদাকারতাম্, পৃষ্ঠতী বায়োরাদ্যতেন তরঙ্গতাং ভজতে ; তথা
রামস্য সীতাবিষয়ক এক এব শ্লোকঃ সীতায়া ব্যবধানৈ বিধাদরূপেণ, মূচ্ছানন্তরস্পর্শে
হর্ষরূপেণ, স্মৃতিরূপেণ, স্তম্ভরূপেণ, ধৃতিরূপেণ চ পরিণমতে ইতি সরলার্থঃ। সুতরাং
বিধাতুঃ সৃষ্টিরতীববিচিত্র ইতি ভাবঃ। সীতারামদ্বয়বস্থাং বিলোক্য তমসায়াঃ
স্বগতবদালোচনৈয়ম্।

অতঃ সীতী উপমালঙ্কারঃ বাচ্যক্রিয়ত্প্রেচ্ছয়া সঙ্ঘীৰ্য্যতে। অতঃ, করুণী রস-
ভ্যুক্তাবপি ন রসস্য স্বশব্দোক্তিদোষঃ তাৎশ্লোকি'ন বিনা অমিপ্রতীত্যস্য বোধয়িতুমশক্য-
ত্বাৎ, শ্লোক ভ্যুক্তাবপি ন নিস্তারঃ “স্থায়িসম্ভারিণোরপি” ইত্যনেন স্থায়িভাবস্য
স্বশব্দোক্তিদোষপ্রসঙ্গাত্। অনুভাবমুখেন কথনে তু অমিপ্রতীত্যাবোধনাদিতি সুধীমি-
বি'ভাবনীয়ম্। কিন্তু অম্মী যথা ইত্যনেন প্রকৃত্য সলিলমেব ভ্যুক্তোঃ “এবমুক্তো'
মন্তিমুখ্যৈ রাগণঃ প্রত্যভাষত” ইতি দর্পণীদাহতবত্ প্রকরমভঙ্গদোষঃ, অপি চ, পুনঃ
সলিলশব্দোপাদানাৎ পুনরুক্ততা'দোষশ্চ, তেন ‘অম্মী যথা, সকলমেব তু তত্চদেব' ইতি পাঠে ন
তদ্বিষয়' নিরসনীয়ম্।

করুণরসলক্ষণাদিকমনুসন্ধৈয়ম্, যস্মন্তিলকা ব্রহ্মমিতি সংক্ষেপঃ ॥৪৬॥

(দ) রাম ইতি। সকলব্যোমযানানাং মধ্যে পুষ্পকস্য প্রাধান্যাৎ বিমানরাজ
ভ্যুক্তম্। ইত ইতঃ অস্মিন্নস্মিন্ পথি ত্বয়া গন্তব্যমিতি শিষ্যঃ। বীক্ষায়াং দিব্রুক্তিঃ।
গন্তব্যদেশ' প্রতি গমনবেগমুত্পাদয়িতু' রামেণ পুষ্পকস্য আরোহীচ্ছানুরূপগান্ধিনে'ন সচেতন-
পদার্থ'তুল্যত্বাৎ সচেতন' প্রতীত্ব তং প্রতি আদেশঃ কৃত ইতি প্রত্যৈতব্যম্।

অতঃ জিজ্ঞাস্যতে, প্রাচীনার্থবিজ্ঞাননৈ পুণ্ড্রমবজ্ঞানানা ইদানীন্তনাঃ কেচন সম্ভ্রামন্তাঃ

এক করুণ রসই, কারণভেদে ভিন্ন হইয়া, পৃথক্ পৃথক্ পরিণাম
অবলম্বন করিতেছে ; যেমন জল, আবর্ত্ত (ঘোলা), বুদ্বুদ (জলের
ফোঁসা) এবং তরঙ্গরূপ বিকার প্রাপ্ত হইয়া থাকে ; কিন্তু বাস্তবিকপক্ষে
সে সমস্তই জল ॥৪৭॥

इति सर्वे उत्तिष्ठन्ति । (घ)

तमसावासन्ती सीतारामौ प्रति । (न)

अवनिरमरसिन्धुः सार्द्धमस्मद्विधाभिः

स च कुलपतिराद्यच्छन्दसां यः प्रयोक्ता ।

स च मुनिरनुयातारुन्धतौको वशिष्ठ-

स्त्वयि (१) वितरतु भद्रं भूयसे मङ्गलाय ॥४८॥ ✓

भारतीयविज्ञानोन्नतिप्रमाणभूतं पुराणादिष्वचनं प्रक्षिप्तं मन्यमाना ये पाश्चात्यविज्ञान-
गौरवगर्वेण गर्जन्ति, हन्त ! ते किमिदमपि रामवाक्यं प्रक्षिप्तं मन्यन्ते ? ।

(घ) इतीति । उत्तिष्ठन्ति स्वस्वगन्तव्यस्थानगमनायेत्यर्थः ।

(न) तमसेति । तमसा सीतां प्रति, वासन्ती रामं प्रतीति यथासंख्येनान्वयः ।

अवनिरिति । अवनिः पृथिवी, अमरसिन्धुर्गङ्गा, अस्मद्विधाभिः अस्मादृशीभिः
किञ्चिन्माहात्मावतीभिरिति भावः देवताभिः सार्द्धं सह विद्यमानेति शेषः, तथा य आद्यः
प्रथमः छन्दसां वेदोक्तातिरिक्तच्छन्दसां प्रयोक्ता अवतारयिता, स कुलपतिः दशसहस्रमुनीनाम्
अन्नदानेन परिपालनपूर्वकमध्यापयिता मुनिर्वाञ्छीकिः, तथा आनुयाता धर्माचरणाय
अनुगता अरुन्धतौ यस्य स तथोक्तः, स मुनिर्वशिष्ठश्च भूयसे प्रचुराय मङ्गलाय जगतः
युमाय त्वयि सीतायां रामे च भद्रं कल्याणं वितरतु ददातु । राज्ञी मङ्गले सति
तदधीनं जगती मङ्गलमप्यवश्यमेव भवतीति भावः ।

अत्र एकया वितरत्विति क्रियया बहुनामप्रस्तुतानामवन्धादीनां कर्तृतया सम्बन्धात्
तुल्ययोगितालङ्कारः ।

“आवनिरमेदिनी मही” इत्यमरः । अमराणां देवानां सिन्धुर्नदी सा सुरसरिदु-
गङ्गैत्यर्थः । “सिन्धुर्नद्यां महानदी” इति धरणिः ।

(द) राम । विगानराज ! अहे दिक् अहे दिक् हन् ।

(ध) (मकलेई गाछोथान करिलेन ।)

(न) तमसा सीतार प्रति एवं वासन्ती रामेर प्रति ।

(१) तव इति पाठभेदः ।

ইতি নিষ্কান্তাঃ সৰ্বাঃ ।

ইতি ছায়া নাম তৃতীয়োঙ্কঃ । (প)

কুলপতিসাহঃ সাম্প্রদায়িকাঃ—

“সুনীনাং দশসাহস্রং যৌগদানাদিপোধনাৎ ।

অধ্যাপয়তি বিপ্রর্ষিঃ স বৈ কুলপতিঃ স্মৃতঃ ॥”

আদৌ ভব আদ্যঃ অপি চ যহনাৎ “নাবস্কার্য্য” ইত্যাদিনা আদিশব্দাद्वयः ।
মালিনী বচনং ॥৪৮॥

(প) ইতীতি । ছায়ায়া ইব রামেণাস্পষ্টমভিলক্ষ্যমাণায়াঃ সীতায়া ঘটনাবলী-
নিবন্ধনাৎস্যাঙ্কস্য ছায়েতি নাম কৃতং ভবভূতিনেতি বোধ্যম্ । তব ছায়া নাম ছায়েত্যনেন
প্রকাশ্যঃ, নাম্না ছায়েত্যর্থঃ ।

“নাম-প্রকাশ্যসম্ভাব্যকৌণ্ডীপগমকুত্বে” ইত্যমরঃ ।

অভিজ্ঞানশকুন্তলী চতুর্থাঙ্ক ইবাম্মিন্নুত্তররামচরিতেপি তৃতীয়াঙ্কোঃ সমতীবচনম্-
কারীতি সমুদ্বোধয়ন্তি কাব্যরসিকাঃ ।

ইতি মহামহোপাধ্যায়-ভারতাচার্য্য-শ্রীহরিদাসসিদ্ধান্তবাগীশমহাচার্য্যবিরচিতায়া-

মুত্তররামচরিতটীকায়াং সর্বার্য্যবোধিনীসমাখ্যায়াং তৃতীয়াঙ্ক-

বিবরণং সমাপ্তম্ ॥০॥

আমাদের গ্রাম ব্যক্তির সহিত পৃথিবী ও গঙ্গা এবং যিনি হৃন্দের
প্রথম প্রয়োগকারী, সেই কুলপতি বাম্মৌকি, আর অরুন্ধতীদেবীর সহিত
সেই মহর্ষি বশিষ্ঠ, জগতের প্রচুর মঙ্গলের জন্ত, তোমার প্রতি (আপনার
প্রতি) মঙ্গল দান করুন ॥৪৮॥

(ইহার পর সকলে চলিয়া গেলেন ।)

(প) ছায়ানামে তৃতীয় অঙ্ক সমাপ্ত ॥০॥

चतुर्थोऽङ्कः ।

—*(:)*—

ततः प्रविशतस्तापसौ ।

एकः । सौधातके ! दृश्यतामद्य भूयिष्ठसन्निधापितातिथि-
जनस्य समधिकारभरमणीयता भगवतो वाल्मीकिराश्रमपदस्य ।
तथाहि—(क)

नोदारौदनमण्डमुष्णमधुरं सद्यःप्रसूताप्रिया-
पीतादभ्यधिकं (१) तपोवनमृगः पर्याप्तमाचामति ।
गन्धेन स्फुरता मनागनुसृतो भक्तस्य सर्पिषतः
कर्कम्भूपलमिश्रशाकपचनामोदः परिस्तीर्यते ॥१॥

(क) एक इति । भूयिष्ठं यथा स्यात्तथा बाहुल्येनेत्यर्थः सन्निधापिताः निमग्नणादिना
समुपस्थापिता आनीता इति यावत् अतिथिजनाः आगन्तुकलोका यस्मिन् तस्य तथोक्तस्य,
आश्रमपदस्य विशेषणमेतत् । आश्रम एव पदं स्थानं तस्य, समधिकेन प्रचुरतरेण
आरम्भेण आतिथ्यसम्पादनार्थमायोजनेन रमणीयता सौन्दर्यं दृश्यताम् । केचित्
द्रव्याण्यासादयन्ति, केचित् पचन्ति, केचिदागतानभ्यर्थयितुमितस्ततो धावन्ति इत्यादिना
महती हुलहुल्लिका वर्त्तत इत्यर्थः । समधिकारम्भं समर्थयति तथाहीति ।

“पदं व्यवसिति त्राणं स्थानलक्ष्याङ्गिवस्तुषु” इत्यमरः ।

सुधातुरपत्यं पुमानिति सौधातकिः “सुधातुरकच्च” इति सुधादशब्दादकङ्चकारादिञ् ।

तदनन्तरं छुईटी तपस्वीर प्रवेश ।

(क) एकटी । सौधातकि ! अधिकसंख्याक अतिथि उपस्थित
करा हईयाछे ; ताहातेई अधिक आग्योजन चलि तेछे ; ताई आज
भगवान् वाल्मीकिर आश्रमेर सौन्दर्य देख । येहेतू—

नीवारौदनेति । तपोवनमृगः आश्रमहरिणः सुतरामिव प्रचुरलीकमध्येऽपि निर्भय-
प्रचार इति व्यज्यते । सद्यः अचिरं प्रसूता सन्तानं प्रसूतवती, अतएव नितरां पिपासाक्षां
इति भावः, तथा प्रियया निजभार्यया पीतात् आपिपासानिवृत्तेः निपीतादित्यर्थः अभ्यधिकम्
अतिरिच्यमानम् अवशिष्टमिति यावत् उष्णं मधुरञ्च सुखादु च नीवारौदनस्य तृणधान्यान्नस्य
मण्डं पथ्याप्तं यद्येष्टं यथा स्यात्तथा आचामति पिवति । एतेन बहुलीकभोजनाय
प्रचुरान्नपाकान्मण्डस्यापि प्राचुर्यं व्यज्यते । सर्पिष्मतः घृताक्तस्य भक्तस्य अन्नस्य स्फुरता
प्रसरता गन्धेन सौरभेण मनाक् अल्पं यथा स्यात्तथा अनुसृतः अनुगतः संयुक्त इत्यर्थः
कर्कन्धूफलैः बदरीफलैः मिथाः युक्ता ये शाका वास्तृकादयः तेषां पचनात् पाकादुत्थित
इत्यर्थः आमोदः गन्धः परिलीयते सर्वतो व्याप्नो भवतीत्यर्थः । अतएव समधिकारम्भ
इति प्रत्येतव्यमिति भावः ।

अथ मृगीमृगकर्तृकप्रथ्याप्तमण्डपानेन नानासौरभप्रकाशेन च कार्येण कारणभूतः
पाकादिसमधिकारम्भः प्रतीयत इति पथ्यायीक्तमलङ्कारः ।

“तृणधान्यानि नीवारा” इत्यमरः । (उड्डीधान इति वङ्गभाषा, तिनी इति
हिन्दीभाषा ।) (मण्ड—माड़ फेन इति वङ्गभाषा ।) “कामं प्रकामं पथ्याप्तम् ।” “किञ्चि-
दीषन्मनागल्पे ।” “भिष्मा स्त्री भक्तमन्वोऽन्नमोदनोऽस्त्री स दीधितिः ।” “कर्कन्धूवदरी
कोलौ” इति चामरः । सर्पिष्मदभक्तं (पोलाउ इति प्रसिद्धम्) ।

सद्यः प्रसूता चासौ प्रिया चेति सद्यःप्रसूताप्रिया “पुंवन्न प्रियादौ” इति क्रमदीश्वरसूत्रेन
पुंवद्भावः । कलापमतेऽपि प्रियाशब्दस्य पूरण्याद्यन्तर्गतत्वात् पुंवद्भावः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१॥

উড়ীধানের তণুল পাক করা হইতেছে, সেই অন্নের উষ্ণ ও সুস্বাদু
মণ্ড (মাড়) নির্গত হইতেছে ; মণ্ডই সন্তানপ্রসবকারিণী হরিণী সেই
মণ্ড পান করিলে পর যাহা অতিরিক্ত থাকিতেছে, তাহা তপোবনের
হরিণ পর্যাপ্তরূপে পান করিতেছে, আর বদরীফলযুক্ত শাক পাকের
সৌরভ, চারিদিকে ব্যাপ্ত হইতেছে এবং স্বতসংযুক্ত অবস্থায় পক্ষ

সৌধা । আশ্রদ' অণজ্ঞাশ্রকারণ' সবিষেসমুদ' অজ্ঞ
জিস্কূচ্চাণ' (১) । (খ)

প্রথমঃ । বিহস্য । অপূর্বঃ কোঃপি তে বহুমানহেতুগুরু
সৌধাতকে ! । (গ)

(খ) আগতমনধ্যায়কারণ' সবিষেসমুদ' জীর্ণ' কূচ্চানাং ।

(খ) সৌধতি । প্রথমতাপসেন সৌধাতক ইতি সম্বোধ্য নাম্না পরিচাযিতত্বাৎ
দ্বিতীয় ইত্যনুজ্ঞা সৌধাতকীতিনাম্না নিদ্রেশ' কুব'ন্ "একদেশেন সমুদাযৌ গম্যত" ইতি
ন্যায়াৎ সৌধতিমাত্র' কবিরূতবান্ । অথ জীর্ণ' কূচ্চানাং পক্ষস্মশ্রুণাম্ অতিবৃদ্ধানা-
মিত্যর্থঃ আগতম্ আগমন' সবিষেসমুদ' নিতান্তমিত্যর্থঃ অনধ্যায়কারণ' পাঠ-
নিবৃচ্চিহেতুঃ জাতমিতি শিষঃ । যস্য কস্যচিদতিথিরাগমনে কস্মিন্ কস্মিন্শিবেসরে যত-
কিমপি অধ্যুতমর্হতি কিত্বয় বৃদ্ধানামাগমনাচ্চেষাং তত্বাবধানার্থ' সর্বদৈব ব্যয়তয়ঃ
সর্বস্যৈব সর্বথৈবাধ্যায়ৌ ন ভবেদिति জ্ঞাপনায় সবিষেসমিত্যুক্তম্ । বৃদ্ধানামিত্যনभिषায
জীর্ণ' কূচ্চানামিত্যুক্তে : সোপহাস্যমুক্তিরিতি প্রতীযতে ।

"কূচ্চ'মস্ত্রী শুবোর্মধ্যে কঠিনস্মশ্রুকৈতবে" ইতি মেদিনী ।

আগতমিতি ভাবে ক্তঃ ।

(গ) প্রথম ইতি । সৌধাতকে ! গুরুষু মাননীয়েষু অধ্যাগতেষু তে তব বহুমানস
আদরস্য হেতুঃ কারণম্ 'আশ্রদ' ইत्याদি পূর্ববচনমিত্যর্থঃ কোঃপি অনির্বচনীয়ঃ অপূর্বঃ
অজ্ঞতঃ । মাননীয়ানাং সমস্তে কেনচিত্ বিশিষ্টশব্দেণ সম্মানপ্রদর্শনমেব সমাদরকারণ'

অন্নর (পোলাউর) সৌরভ অন্ন অন্ন বাহির হইয়া, পূর্বোক্ত সৌরভের
অল্পসরণ করিতেছে ॥১॥

(খ) সৌধাতকে । আজ পক্ষশ্রুদিগের আগমন, বিশেষ অনধ্যায়ের
কারণ হইয়া দাঁড়াইয়াছে ।

सौधा । भो भाण्डाग्रण ! किं नामधेयो एसो महन्तस्स
त्यविरसत्यस्स (१) धुरन्धरो अज्ज अदिधी आअदो ? । (घ)

भाण्डायनः । धिक् प्रहसनम् । नन्वयमृष्यमृङ्गायमा-
दरुन्धतोपुरस्कृतान् महाराजदशरथस्य दारानधिष्ठाय भगवान्
वशिष्ठः प्राप्तस्तत् किमेवं प्रलपसि । (ङ)

(घ) भो भाण्डायन ! किं नामधेय एष महतः स्थविरसार्थस्य धुरन्धरोऽयं
अतिथिरागतः ।

स्यात्, तव तु जीर्णकूर्चानामित्यनेन परिहासः, सुतरां न सङ्गच्छत इति भावः ।
अभ्यागतस्य गुरुत्वमाह अङ्गिराः—

“गुरुरग्निर्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।

पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्ववाभ्यागतो गुरुः ॥”

(घ) सौधेति । महतो विशालस्य बहुस्थानव्यापकस्येत्यर्थः । स्थविरसार्थस्य
वृद्धवर्गस्य धुरन्धरः भारवाही श्रेष्ठ इत्यर्थः, किं नामधेयः किं नामकः । अत्र श्रेष्ठ
इत्येवमनुक्ता धुरन्धर इत्युक्तेरुपहासप्रतीतिः । धुरन्धरशब्दस्य भारवाहिनि यौगिकत्वात्
वृद्धत्वेन दुर्बले च तदसम्भवादिति बोध्यम् ।

(ङ) भाण्डायन इति । सौधातकिना ‘भो भाण्डाग्रण’ इति सम्बोधनेन नाम्नः परि-
चायितत्वात् पूर्ववत् ‘एकः’ ‘प्रथम’ इत्यनुक्ता भाण्डायन इत्युक्तम् । प्रहसनम् उपहासं
धिक् निन्दाभीत्यर्थः । कथमित्याह नन्वित्यादि । नन्विति सम्बोधने । अरुन्धतो
पुरस्कृता अव्यवर्त्तिनी येषां तान्, दारान् भार्याः, अधिष्ठाय आश्रित्य नेता भूत्वित्यर्थः ।

(ग) प्रथमं तपस्वी । (हाशु करिग्या) सौधातकि ! गुरुजन-
दिगेर प्रति तोमार एहि सम्मानशुचक वाक्य, अनिर्बचनीय आश्चर्या ।

(घ) सौधातकि । भाण्डायन ! विशाल वृद्धगणेर धुरन्धर हईया
(सर्दार हईया) एहि ये अतिथि आज आसियाछेन, उहार नाम कि ? ।

(१) इत्येवासत्यम् इति पाठान्तरम् ।

সৌধা । হুং বসিষ্টো । (চ)

মাণ্ডা । অথকিম্ । (ক)

সৌধা । মএ উণ জাণিৎ, বগ্ঘো বা বিম্মো বা এসোত্তি । (জ)

(ব) হুং বশিষ্টঃ ।

(জ) ময়া পুনর্জাতম্, ব্যাগ্রো বা বকো বা এষ ইতি ।

প্রাপ্ত উপস্থিতঃ । ততস্মাত্, কিং কথম্, এবম্ অনেন প্রকারেণ প্রলপসি উপহাসসূচকং
বাক্যং বদসীত্যর্থঃ । সর্বমান্যস্য বশিষ্টস্য উপহাসকরণং তবাতীবানুচিতমতএব
নিন্দামৌতি ভাবঃ ।

(ব) সৌধিতি । হুমিতি প্রত্নসূচকমব্যয়ম্ । বশিষ্টঃ কিমিত্যর্থঃ ।

“হুং স্যাৎ প্রত্নবিতর্কয়ো”রিত্যজয়ঃ ।

(ক) মাণ্ডেতি । অথকিমিত্যেকং সম্মতিজ্ঞাপনর্থমব্যয়ম্ । ‘হুং’ ইতি
বঙ্গভাষা ‘খৌরক্যা’ ইতি হিন্দীভাষা ।

(জ) সৌধিতি । পুনঃ কিন্তু, জ্ঞাতং মতম্ । এষ আগতঃ । বকঃ কুকুরাকার
ব্যাপ্রবিশিষঃ । ‘কেন্দুয়া বাঘ’ ইতি ‘ঘোঘ’ ইতি চ বঙ্গভাষা, ‘হুণ্ডার’ ইতি হিন্দীভাষা ।
পক্ষপিকূলবর্ণকেশ-শ্মশ্রুবহুতররীমাহতসর্বশরীরলং প্রথমং সংশয়স্য কারণম্ । কিন্তু
আকারবৈষম্যেণ মনুষ্যনিয়ত্বেপি ব্যাপ্রবকসংশয়প্রকাশাত্ সৌপহাস্যসৌক্যিরিয়ম্ ।

“কীকল্লীহাস্তগৌ বক” ইত্যমরঃ ।

(ঙ) ভাণ্ডায়ন । উপহাস ভাল নহে । ভগবান্ বশিষ্ঠদেব,
অরুন্ধতীকে অগ্রে করিয়া, তৎপশ্চাৎ মহারাজ দশরথের ভাৰ্য্যাদিগকে
লইয়া, ঋষীশৃঙ্গের আশ্রম হইতে এই আসিয়াছেন ; তা, কি প্রলাপ
বকিতেছ ! ।

(চ) সৌধাতকি । হু, বশিষ্ঠ ! ।

(ছ) ভাণ্ডায়ন । হাঁ ।

(জ) সৌধাতকি । আমি কিন্তু মনে করিয়াছিলাম যে, এ একটা
বাঘ, বা একটা ঘোঘ (কেন্দুয়া বাঘ) ।

भाण्डा । आः किमुक्तं भवति ? । (भ)

सौधा । तेण परावडिदेण ज्जेव सा वराइआ कल्लाणिआ मडमडाइदा (१) । (ज)

भाण्डा । समांसो मधुपर्क इत्याम्नायं बहुमन्यमानाः श्रोत्रियायाभ्यागताय वत्सतरीं महोक्षं वा महाजं वा निर्वपन्ति गृहमेधिनः, तं हि धर्म्यसूत्रकाराः समामनन्ति (२) । (ट)

(ज) तेन परापतितेनैव सा वराकिका कल्याणिका मडमडायिता ।

(भ) भाण्डेति । आ इति कीपसूचकमव्ययम् । उक्तं त्वयेति शेषः । ब्रह्मर्षिं वशिष्ठं प्रति नैतादृशं वाच्यमिति भावः ।

(ज) सौधेति । संशयस्य द्वितीयं कारणं निर्दिशति तेनेत्यादि । यस्मात् परापतितेनैव उपस्थितेनैव न तु किञ्चिद्विलम्बोत्येवशब्दार्थः । वराकिका क्षुद्रत्वेन आत्मरक्षणासामर्थ्यात् शोचा, कल्याणिका कल्याणिकेति कृतनामधेया मडमडायिता मडमड इति शब्देन चर्चिता । सुतरां व्याघ्रादिवत् रोमाद्यावतदेहत्वात् सहसैव वत्सतरीभक्षणञ्च व्याघ्रवृकतया संशयो मे नासङ्गत इति भावः ।

“वराकः । शोचनीयः ।” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

अस्थिचर्वणेन यः शब्द उत्पद्यते तस्यानुकरणं ‘मडमड’ इति शब्दः, तस्मात् “अव्यक्तानुकरणा”दित्यादिना डाच्प्रत्ययान्तात् “डाच्लोहितादिभ्यश्च” इत्यादिः, ततः कर्मणि क्तः ।

(ट) भाण्डेति । गृहमेधिनी गृहस्थाः, मांसेन सह इति समांसः मधुपर्कः

(वा) भाण्डान्न । आः, वला इहेतेछे कि ? ।

(ए) सौधातकि । तनि उपस्थित इहेशाई, सेई क्रूड कल्याणीके (कल्याणीनामे बाछूरटाके) “मड मड” करिशा चर्खन करिशाछेन ।

(१) जेण परावडिदेण ज्जेव सा वराइकविला कल्लाणी मडमडाइदा इति पाठान्तरम् । (२) ०, इति हि समामनन्ति मडमडम् । Digitized by eGangotri

पूजोपचारविशेषः प्रदेय इति शेषः, इति इत्यानुपूर्विकम् आम्नायं वेदं वेदवाक्यमित्यर्थः बहुमन्यमानाः महाप्रमाणत्वेन समाद्रियमाणाः सन्तः श्रोत्रियाय वेदविद्यादिसम्पन्नाय ब्राह्मणाय अभ्यागताय अतिथये सते वत्सतरीम् अत्यल्पवयस्कां शोवत्साम्, वा अथवा, महोच्चं महावृषभम्, वा किंवा, महाजं महान्तं क्वागं निर्वपन्ति ददति । ननु “समांसी मधुपर्क” इति श्रुत्या देवायैव समांसी मधुपर्को दातव्य इत्युच्यते तत्कथं श्रोत्रियाय स दीयत इत्याह तं हीति । हि यस्मात् धर्मसूत्रकाराः धर्मशास्त्राणां स्मृतिशास्त्राणां प्रणेतारः मन्वादयः, तं श्रोत्रियाभ्यागतसम्प्रदानकं वत्सतय्या महोच्चस्य महाजस्य वा निर्वपं समामनन्ति ब्रुवन्ति । सुतरां “समांसी मधुपर्क” इति श्रुतिः तदनुवादरूपस्मृतिदर्शनात् पितृदेवताऽतिथिसम्प्रदानकसमांसमधुपर्कदानपरत्वमेव बोध्यम्, अतएव वशिष्ठेन मधुपर्क-सम्पृक्तमांसं भक्षितमिति दोषाभावात् कथमुपहास इति भावः ।

मधुपर्क उक्तः कालिकापुराणे—

“दधि सर्पिर्जलं चौद्रं सितैताभिस्तु पञ्चभिः ।

प्रीच्यते मधुपर्कस्तु सर्वदेवौघतुष्टये ॥”

श्रोत्रियमाह देवलः—“एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य वा ।

षट्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित् ॥”

आतिथ्ये पशुहिंसामाह स्मृतिः—“पितृदेवतातिथिपूजायां पशुं हिंस्यात् ।”

मनुश्च—“मधुपर्के च यज्ञे च पितृदेवतकर्मणि ।

अत्रैव च पशुं हिंस्यात् नान्यथेत्यब्रवीन्मनुः ॥”

तत्रापि गोमांसदानमाह वशिष्ठः—“अथापि ब्राह्मणाय राजन्याय वा अभ्यागताय वत्सतरीं वा महोच्चं वा महाजं वा पचेदेवमस्यातिथ्यं कुर्वन्ति ॥”

कलियुगे तु मधुपर्के पशुहिंसा निषिद्धा । तथा च उदाहृतत्वधृतं बृहन्नारदीय-

पुराणम्—

“देवरेण सुतीतपत्तिर्मधुपर्कं पशोर्वधः ।

मांसादनं तथा श्राद्धे वानप्रस्थायमस्तथा ॥

*

*

*

इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहर्मनीषिणः ॥”

सौधा । भो ! णिगिहोदोसि । (ठ)

भाण्डा । कथमिव । (ड)

सौधा । जेण आअदेसु वसिठमिस्सेसु वच्छदरी विससिदा,
अज्ज एव्व पच्चागदस्स राएसिणो जणअस्स भअवदा वस्मीएणवि
दहिमहुहिं एव्व णिव्वत्तिदो महुवक्को, वच्छदरी उण विस-
ज्जिदा । (ठ)

(ठ) भो ! निगृहीतोऽसि ।

(ड) येन आगतेषु वशिष्ठमित्रेषु वत्सतरी विशसिता, अद्यैव प्रत्यागतस्य राजर्षे-
र्जनकस्य भगवता वाक्योक्तिनापि दधिमधुभिरेव निर्वर्तितो मधुपर्कः, वत्सतरी
पुनर्विस्मृता ।

“मांसादनं गोमहिषादि”रिति स्मार्त्तः, सुतरां तद्वचनमपि निषिद्धम् । आम्नायते
अभ्यस्यते धर्म्मो यस्मात् स आम्नायः “इडाभ्याञ्चे”ति घञ् । गृहैर्दारैर्मेषन्ते सङ्गच्छन्त
इति गृहमेधिनः गृहस्थाः ।

“श्रुतिः स्त्री वेद आम्नाय” इत्यमरः । “गृहमेधौ । गृहस्य” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

(ठ) सौधेति । निगृहीतोऽसि पराजितोऽसि मयेति शेषः ।

(ड) भाण्डेति । कथमिव ‘केमन धारा’ इति वङ्गभाषा ।

(ठ) सौधेति । आत्मना वाक्यविचारं सामान्यत उक्तं भाण्डायनपराजयं विशेषेण
समर्थयति येनेति । येन हेतुना । वशिष्ठमित्रेषु ब्रह्मर्षिभ्यो वशिष्ठेषु । विशसिता
व्यापादिता मधुपर्कार्थमिति शेषः । किन्तु अद्यैव न तु दिनान्तरे इत्येवमर्थः,

(ट) भाण्डायन । “मांसमेव सहितं मधुपर्कं दिवे” एव वेदवाक्येण
विशेष आदरं करिष्या गृहसङ्गण, अत्रागतं श्रोत्रियं ब्राह्मणं कुरु गुरुं
बाहू, किंवा बृहन् वृष, अथवा बृहन् छागलं दद्यात्ताकेन । ये हेतु,
मनुप्रभृति धर्मशास्त्रकारगण, सेहैरूपं दानं धर्मशास्त्रे बलियाछेन ।

(ठ) सौधातकि । ओह ! तूमी पराजित हईले ।

(ड) भाण्डायन । किं रक्कम ? ।

भाण्डा । अनिवृत्तमांसानामिव कल्पमृषयो मन्वन्ते,
निवृत्तमांसस्तु तत्रभवान् जनकः । (ण)

দিনান্তরে বিস্মরণসম্ভাবনা স্যাৎ কিলু নাব তথ্যেতি ভাবঃ । প্রত্যাগতস্য উপস্থিতস্য ।
বান্ধীকিনাপি অনভিজ্ঞজনে সম্যকশাস্ত্রার্থাবধারণাভাবাৎ বৈষম্যমপি ঘটত, কিলু
অভ্যন্তরীণে সম্যগ্বেদবিদা বান্ধীকিনাপীতি অপিশব্দার্থঃ । নিবর্তিতঃ নিষাদিতঃ ।
পুনঃ কিলু, বিস্মৃতা মধুপর্কাত্ পরিত্যক্তা । “সমাংসী মধুপর্ক” ইতি শ্রুত্যানুসারেণ যদি
মধুপর্কে বশিষ্ঠায় বৎসতরী দত্তা ভবেৎ তদা জনকাত্ম্যপি সা দত্তা স্যাৎ, কিলু স্বয়ং
বান্ধীকিনেব তদদানাৎ সা শ্রুতিনীতিবিষয়েতি ত্বং ময়া পরাজিতোঽসীতি ভাবঃ ।
উত্তরপদে মিশ্রশব্দস্য ঐষ্টার্থত্বং শব্দকল্পদ্রুমে দ্রষ্টব্যম্ ।

विशसितेति “शसु हिंसाया”मित्यस्य प्रयोगः । जनकस्येति सम्बन्धमात्रे षष्ठी ।
दधिमधुभिरिति बहुवचनेन घृतसंग्रहः । तथा च संयुक्तस्य तत्तत्तयस्यापि मधुपर्कत्वमाह
तन्मसारधृतं वचनम्—

“आज्यं दधिमधुमिश्रं मधुपर्कं विदुर्बुधाः ।”

(ण) भाण्डेति । न निवृत्तं मांसं मांसभोजनं येषां तेषाम् अनिवृत्तमांसानां
मांसभोजিনां जनानामित्यर्थः सम्बन्धे एव कल्पं मधुपর্कं मांसदानविधिम्, मन्वन्ते
“समांसी मधुपর্क” इति श्रुतिं श्रुत्यन्तरेण मांसाभोजिभ्यो मांसदाननिषेधात् मांसभोजि-
सम्प्रदानपरतयेवावधारयन्तीत्यर्थः । तु किलु तत्रभवान् पूज्यः जनकः निवृत्तमांसः
मांसभोजनं परित्यक्तवानित्यर्थः । अतएव मांसभोजिने वशिष्ठाय मधुपর্कं मांसं दत्तम्,
निरामिषाग्निने जनकाय तु केवलं दधिमधुभिरिव मधुपর্कं दत्त इति न “समांसी
मधुपর্क” इति श्रुतेरतिथिभिन्नपरत्वं न वा वशिष्ठजनकाभ्यां मांसदानादानयोस्तत्र
काचिदप्यापत्तिरस्तीति नाहं त्वया शास्त्रविचारे परাজितोऽस्मीति भवः ।

(ঢ) সৌধাতকি । যে হেতু, বশিষ্ঠ আসিলে, গোবৎসা হত্যা করা
হইল; কিন্তু অতী রাজর্ষি জনক আসিয়াছেন, তাঁহার জন্ত ভগবান
বান্ধীকিই, দধি ও মধুদ্বারাই মধুপর্ক সম্পাদন করিয়াছেন; কিন্তু
গোবৎসা ছাড়িয়া দিয়াছেন ।

सौधा । किं निमित्तं ? । (त)

भाण्डा । स तदेव सीतादेव्यास्तादृशं देवदुर्विपाकमुपश्रुत्य
वैखानसः संवृत्तः, तथास्य कतिपये संवत्सराश्चन्द्रद्वीपतपोवने
तपस्तप्यमानस्य । (थ)

(त) किं निमित्तम् ? ।

भोजनाय मधुपर्कादौ दत्तस्य मांसस्याभोजने मनुना दीषाभिधानात् वशिष्ठेन
मधुपर्के दत्तं मांसं भुक्तम् । तथा च मनुः—

“नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः ।

स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम् ॥

न मांसभक्षणे दीषो न मद्ये न च मैथुने ।

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥”

जनकस्तु वैखानसनियमवान् इति निरामिषाशी । तथा च यमः—

“भक्षयेत् प्रीक्षितं मांसं सकृद्व्रातान्नकाम्यया ।

देवे नियुक्तः श्राद्धे वा नियमे च विवर्जयेत् ॥”

(त) सौधेति । किं निमित्तं जनको निवृत्तमांस इत्यर्थः । किं निमित्तमिति
निवृत्तक्रियाविशेषणम् ।

(थ) भाण्डेति । स जनकः, तदेव निर्वासनाव्यवहितपरकाल एव, तादृशम्
अतिदारुणमित्यर्थः । देवस्य अदृष्टस्य दुर्विपाकं दुष्टपरिणामं वने निर्वासनमित्यर्थः,
उपश्रुत्य लोकपरम्परया आकर्ण्य वैखानसः वानप्रस्थः । चन्द्रद्वीपतपोवने चन्द्रद्वीपाख्यस्य
कस्यचित् स्थानस्य कस्मिंश्चिदाश्रमे तथा वैखानसरूपेण तपस्तप्यमानस्य तपसां कुर्वतः,
अस्य जनकस्य कतिपये संवत्सराः कियत्लो वत्सराः अतीता इति शेषः ।

(ग) भाण्डा । यौशोरा मांसं वर्ज्यं करेन नाहं (अर्थात् मांसं
उपश्रुत्य करेन) तौशोदेव जगत् श्रियि । एहेरूपं कर्तव्यं (मांसं दानं कर्तव्यं)
मने करेन ; किञ्च महाराज जनक, मांसं त्यागं करिष्याहेन ।

(त) सौधातकि । किं निमित्तं (मांसं त्यागं करिष्याहेन ?) ।

সৌধা । তদো কিংন্তি আঅদো ? । (৬)

মাণ্ডা । চিরন্তনপ্রিয়সুহৃদং প্রাচেতসং দ্রষ্টুম্ । (৭)

সৌধা । অবি অজ্জ সম্বন্ধিণীহিঁ সমং সংবুত্তং সে দংসণং
ণবত্তি ? । (ন)

(৬) ততঃ কিমিত্যাগতঃ ? ।

(ন) অপি অথ সম্বন্ধিনীभिঃ সমং সংবৃত্তমস্য দর্শনং ন বেতি ? ।

দৈয়মাহ যাজ্ঞবল্ক্যঃ—“তত্র দৈবমভিব্যক্তং পৌরুষং পৌর্বদৈহিকম্ ।” পূর্বজন্মকৃতং
পাপং পুণ্যং বা ইহ জন্মনি অভিব্যক্তং ফলজননৌন্মুখীভূতং সত্ দৈবমিতি কথ্যত ইত্যর্থঃ ।

“বানপ্রস্থ্যো বৈখানসোঃসহঃ” ইতি ত্রিকাণ্ডশ্লোকঃ ।

তত্র বানপ্রস্থ্যো দ্বিবিধঃ, পচমানকোঃপচমানকস্য ; তত্র জনকঃ অপচমানকঃ
মাংসাদিবর্জনাৎ । তথা চৈকাদশীতত্বধৃতবৌধায়নবচনম্—

“বানপ্রস্থ্যানামমাংসভক্ষীনা”মিত্যাदि ।

(৬) সৌধেতি । কিং কস্মাদ্ধেতীঃ ; ততস্তস্মাৎ চন্দ্রদ্বীপতপীবনাদিত্যর্থঃ ।

(৭) মাণ্ডেতি । চিরন্তনঃ বহুকালীনঃ প্রিয়সুহৃৎ প্রিয়সখঃ তং প্রাচেতসং
বাগ্মীকিম্ । চিরং ভব ইতি চিরন্তনঃ “সায়ং চির”মিত্যাदिনা তনট্ ।

(ন) সৌধেতি । অপিশব্দঃ প্রত্যয়ঃ । সম্বন্ধিনীभिঃ বৈবাহিকীभिঃ কৌশল্যাदिभिঃ
সমং সহ, অস্য জনকস্য, দর্শনং সাচাত্কারঃ ।

(থ) ভাণ্ডায়ন । তিনি (জনক), সৌর্তাদেবীর সেইরূপ দৈব-
দুর্বিপাক শূনিয়া, তখনই বানপ্রস্থ্যশ্রমী হইয়াছেন এবং চন্দ্রদ্বীপতপোবনে
তপশ্রা করিতেছিলেন, এই অবস্থায় তাঁহার কয়েক বৎসর গিয়াছে ।

(৬) সৌধাতকি । সেখান হইতে আসিলেন কেন ? ।

(৭) ভাণ্ডায়ন । বহুকালের প্রিয়সুহৃদ্ বাগ্মীকিকে দেখিতে ।

(ন) সৌধাতকি । আজ বেহাইনদের সহিত, ইহার দেখা

হইয়াছে কি না ? ।

भाण्डा । सम्प्रत्येव भगवता वशिष्ठेन देव्याः कौशल्यायाः सकाशं भगवत्स्वरूपं प्रहिता, यत् स्वयमुपेत्य वैदेहो द्रष्टव्य इति वक्तुम् । (प)

सौधा । जथा एदे त्यविरा परस्परमिलिता, तथा अहो वि वटुकैहिं समं मिलिन्न अणज्भाअमहसवं खेलन्ता सम्भावेल्ल । इति परिक्रामतः । (फ)

(फ) यथा एते स्थविराः परस्परमिलिताः, तथा वयमपि वटुकैः समं मिलित्वा अनध्यायमहोत्सवं खेलन्तः सम्भावयामः ।

(प) भाण्डेति । स्वयम् आत्मना, न तु केनचित् प्रतिनिधिनेत्यर्थः । तयात्वे यवसमादरशीकानां लाघवप्रतीतिः स्यादिति भावः । उपेत्य गत्वा वैदेहः विदेह-देशाधिपतिर्जनकः, द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्यः, इति वक्तुं सम्प्रत्येव न तु पूर्वमित्यर्थः । प्रहिता प्रेरिता । अतएव इदानीमपि जनकस्य कौशल्यादिभिः सह साक्षात्कारी न जातः, किन्तु सम्भवत इतः परं भविष्यतीति भावः ।

(फ) सौधेति । स्थविरा वृद्धाः जनकवशिष्ठादयः । वटुकैः अपरापरबालकैः । अनध्याये पाठनिषेधदिवसे चिरमनुष्ठितो यो महोत्सवः महानन्दकरव्यापारः तम्, खेलन्तः खिलां कुर्वन्तः सम्भावयामः सम्मानयामः, अस्मिन्ननध्यायदिवसे चिरानुष्ठितखिलारूपं महोत्सवं कुर्म्य इत्यर्थः । क्वात्रा हि अनध्यायदिवसागमे ब्रह्मानन्दमनुभवन्ति । परिक्रामतः, सौधातकिभाण्डायनौ गन्तुं दादविच्छेपं कुरुत इत्यर्थः ।

“बालकी मानवी बालः किशोरी वटुरित्यपि” इति शब्दरत्नावली ।

वटुक इति अल्पायं कप्रत्ययः ।

(प) भाण्डायन । “निजे उपस्थित हईया जनकेर सहित देखा करिवे” এই কথা বলিবার জন্ত ভগবান্ বশিষ্ঠদেব এখনই ভগবতী অরুন্ধতীকে কোশল্যাদেবীর নিকট পাঠাইয়াছেন ।

(ফ) সৌধাতকি । এই বৃদ্ধগণ যেমন পরস্পর মিলিত হইয়াছেন, CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

भाण्डा । तदयं ब्रह्मवादी पुराणराजर्षिर्जनकः प्राचेतस-
वशिष्ठावुपास्य सम्प्रत्याश्रमवह्निर्वक्षमूलमधितिष्ठति, य एषः—(ब)
हृदि नित्यानुषक्तेन सीताशोकेन तप्यते ।

अन्तःप्रसूतदहनो (१) ज्वलन्निव (२) वनस्पतिः ॥२॥

(ब) भाण्डेति । स चासौ अयञ्चेति तदयं सीऽयमित्यर्थः । ब्रह्मवादी वेदवक्ता,
पुराणः प्राचीनः, राजा सन् ऋषिः राजर्षिः । प्राचेतसवशिष्ठौ वाल्मीकिवशिष्ठौ उपास्य
साक्षात्कारालापादिना सन्तोष्येत्यर्थः । य एष इत्यस्य श्लोकस्थतप्यत इत्यनेनान्वयः ।
“वेदस्तत्त्वं तपोब्रह्म” इत्यमरः ।

वक्षमूलमिति “आधारीऽधिशीङासस्यां धौव्ये” इत्यनेन अधिकरणस्य कर्मत्वम् ।

हृदीति । अन्तरभ्यन्तरे प्रसूतः परिव्याप्तः दहनो वह्निर्यस्य स तथोक्तः, अतएव
ज्वलन् दीप्यमानो वनस्पतिः शमीवृक्ष इव य एष জনকः হৃদি চিত্তে নিত্যানুশক্তে ন
চিরাবস্থিতে ন সততমনুভূয়মানেনেত্যর্থঃ সীতায়াঃ শোকে ন নিবাসনদুঃখেনেত্যর্থঃ তপ্যতে
সন্তাপমনুভবতি ।

अथ श्रौत्युपमालङ्कारः । तथा साधारणवनस्पतीनामभ्यन्तरे वङ्गिसम्भवी नार्यक
किन्तु वनस्पतिविशेषस्य शमीरूपस्यैव, तेन विशेषे वक्तव्ये साधारणस्योक्तत्वात् विशेषे
अविशिष्टाख्यदोषः, स च “ज्वलन्निव शमीद्रुम” इति पाठेन समाधेयः ।

पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥२॥

আমরাও সেইরূপ অগ্নাগ্নি বালকদের সঙ্গে মিলিত হইয়া, থেলা করতঃ,
অনধায়াগ্নহোৎসবের সম্মাননা করিব । (ইহার পর উভয়ে পাদক্ষেপ
করিতে লাগিল) ।

(ব) ভাণ্ডায়ন । সেই বেদবক্তা প্রাচীন রাজর্ষি জনক, বাল্মীকি
ও বশিষ্ঠের সেবা করিয়া, এখন আশ্রমের বাহিরে বৃক্ষমূলে এই অবস্থান
করিতেছেন ; যে ইনি—

इति निष्क्रान्तौ । (भ)

विष्कम्भकः । (म)

ततः प्रविशति जनकः ।

जनकः । अपत्ये यत्तादृग्दुरितमभवत्तेन महता
विषक्तस्तीव्रेण व्रणितहृदयेन व्यथयता ।
पटुर्धारावाही नव इव चिरेणापि हि न मे
निकृन्तन् मर्माणि क्वकच इव मन्युर्विरमति ॥३॥

(भ) इतीति । निष्क्रान्तौ, सीधातकिभाण्डायनौ रङ्गालयादिति शेषः ।

(म) विष्कम्भकः । विष्कम्भकलक्षणादिकमुक्तम् । मध्यमपावाभ्यां सीधातकिभाण्डा-
यनाभ्यामधिकुमाराभ्यां प्रयोजितत्वात् अयं शुद्धो विष्कम्भकः । तथा च साहित्यदर्पणः—

“मध्येन मध्यमाभ्यां वा पावाभ्यां सम्प्रयोजितः । शुद्धः स्यात्—”

अत्र “स तदैव सीतादेव्यास्तादृशं दैवदुर्विपाकमुपश्रुत्य वै खानसः संवृतः” इत्यादिना
“नन्वयमृष्यङ्गायमा” इत्यादिना च वृत्तकथांशानां निदर्शनम्, तथा “सम्प्रत्येव भगवता
वशिष्टेन” इत्यादिना वर्त्तिष्यमाणकथांशानाच्च निदर्शनं बोध्यम् ।

अपत्य इति । अपत्ये सन्तानरूपायां सीतायां तादृक् अतिदारुणं यत् दुरितं पापं
पूर्वपापजनितनिर्वासनदुःखमित्यर्थः । अभवत्, महता विशालेन, तीव्रेण तीक्ष्णेन,
व्रणितं क्षतं हृदयं वक्षी यस्मात् तेन, व्यथयता पीडयता तेन दुरितेन सीताया निर्वासन-
दुःखेनेत्यर्थः । विषक्तः हृदये गाढं निहितः, पटुः विदारणसमर्थः धारया अविच्छिन्न-
प्रवाहेण निशितायभागेन च वहति प्रचरतीति धारावाही सर्वदावस्थितः, शितधार-
येत्यर्थः, तथा चिरेणापि कालेन बहुकालिनातीतेनापीत्यर्थः । नव इव प्रतिदिनं

याहार अभासुरे अग्नि बाधु हय, ससुप्यमान मेहै वृक्षेण आय
मर्कदाहै रुदये अवस्थित सीतार शोके ससुपु हईतेछेन ॥२॥

(भ) (इहार पर उभये चलिगेल ।)

(म) विष्कम्भकः ।

কষ্টম্, एवं नाम जरसा दुःखेन च दुरासदेन भूयः पराक-
सान्तपनप्रभृतिभिस्तपोभिरात्तरसधातुरनुपयुज्यमानो (१)

নূতন ইব মে মম মন্যুঃ সীতাশোকঃ, ক্রকচ ইব করপতমিব (করাৎ ইতি यस্য বঙ্গভাষা) মন্মাণি হৃদয়সম্বিস্থানানি নিকুলন্ত্ ক্ৰিন্দন্ত্ বিদারয়ন্তিত্যর্থঃ : নহি নৈব বিরমতি নির্বাণং গচ্ছতি । সর্বস্যাপি পদার্থস্য কালীন লীপসম্ভবেঃপি সীতাশোকৌঃশ্যম্ ইদানীমপি প্রতিদিনং নূতন ইব সন্ত মাং দহতীতি ভাবঃ ।

অব পূর্ণোপমালঙ্কারঃ । তথা নব ইবেতি ভাবাভিসমানিনী বাচ্যা গুণীতপ্রেচ্চা চ, ইত্যনয়োরঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ । দ্বিশব্দে এষার্থে তস্য চ নজা অন্যঃ, তেন ন নিরর্থকতা-
দোষঃ । নজসমভিব্যাহারাচ্চ ন অক্রমতাদৌষোঃপি ।

“ক্রকচৌঃস্বী করপতম্ ।” “মন্যুর্দৈন্যে ক্রতৌ ক্রুধি” ইতি চাসরঃ ।

ব্রণঃ সজ্জাতৌঃস্যেতি ব্রণিতং তারকাদিত্বাদিতচ্ । চিরণৈল্যব্যয়ং ততোঃপবর্গাণ্যং
জাতায়াস্তুতীয়ায়া “অব্যয়াচ্চ” ইতি লীপঃ ।

শিখরিণী বৃত্তম্ ॥১॥

(য) কষ্টমিত্যাदि । কষ্টম্ অহী দুঃখমিত্যর্থঃ, কষ্টমিত্যুচ্চার্য্য নিশ্চসিতমিতি
বৌধ্যম্ । দারুণং দুঃখমিদমিতি ভাবঃ । एवं নাম এবম্ভূতেন সুস্পষ্টেনৈত্বার্থঃ, जरसा
बाह्वकेन, दुरासदेन दुःसहेन दुःखेन च सीताशोकजनितेनैत্বার্থः, भूयः पुनरपि पराकी
द्वादशाहीपवासमाधौ व्रतविशेषः सान्तपनं द्वादशाधौ व्रतविशेषः, पराकसान्तपने प्रभृती

তদনন্তর জনকের প্রবেশ ।

জনক । সন্তান সীতার সেইরূপ যে নির্বাসনভুংখ হইয়াছিল ;
বিশাল, তীব্র, হৃদয়ের ক্ষতজনক ও বেদনা উৎপাদক সেই ভুংখে
আমার যে শোক জন্মাইয়াছে, তাহা হৃদয় বিদারণ করিতে সমর্থ
হইতেছে, নিরবচ্ছিন্নভাবে চলিতেছে, বহুকাল গেলেও নূতন বলিয়া
বোধ হইতেছে এবং করাতের আঘ মন্মাস্থান ছেদকরতঃও বিরত
হইতেছে না ॥৩॥

नाद्यापि मे दग्धदेहः पतति । अन्यतामिस्रा ह्यसूर्या नाम ते
लोकास्तेभ्यः प्रतिविधीयन्ते य आत्मघातिन इत्येवमृषयो
मन्यन्ते । अनेकसंवत्सरातिक्रमेऽपि च प्रतिक्षणपरिभावन
स्पष्टनिर्भासः (१) प्रत्यग्र इव दारुणो न मे दुःखसंवेगः

आदौ येषां तैः, तपोभिर्वै धर्मे शैर्नानाविधव्रतपवासादिभिरित्यर्थः आत्मा गृहीताः शोषिता
इत्यर्थः रसघातवः देहस्याः द्रवपदार्था रसाः सांसादयश्च धातवो यस्य सः तथोक्तः,
अनुपयुज्यमानः अनुपयुक्तः क्षीणदुर्बलत्वात् सर्वस्मिन्नेव राज्यशासनपरिभ्रमणादिव्यापारे
असमर्थ इत्यर्थः । दग्धो दग्धवदसारः देहो न पतति न नश्यति । अविरतमेव
दारुणदुःखमनुभवति समेदानीं मरणमेव श्रेय इति भावः ।

ननु तर्हि आत्महृत्यैव क्रियतामित्याह अन्वेत्यादि । हि यस्मात् ये जना आत्म-
घातिनो भवन्तीति शेषः, तेभ्यो जनेभ्यः, अन्वम् अन्वङ्करणं तामिस्रम् अन्वकारसमूहो येषु
ते, असूर्याः सूर्यालोकग्न्याः सर्वप्रकारालोकरहिता इत्यर्थः, नाम असूर्या इति नाम्ना
प्रकाशिता इत्यर्थः, ते प्रसिद्धाः, लोकाः स्थानानि, प्रतिविधीयन्ते निर्दिश्यन्ते विधावन्ति
शेषः । सुतरामात्महृत्यापि कर्तुं न शक्यत इति भावः ।

अहो ! किञ्चित् प्रतीक्ष्यताम्, कालेन सर्वस्वैव क्षयात् तवापि शोकक्षयो भविष्यतीत्याह
अनेकेत्यादि । प्रतिक्षणं परिभावनया सीताचिन्तया स्पष्टः व्यक्तः निर्भासः प्रकाशो यस्य

(य) हाय कि कष्ट ! এইরূপ বার্কক্য এবং দুঃসহ দুঃখ, আবার
পরাক ও সান্ত্বনপ্রভৃতি তপস্রা, আমার দেহের সমস্ত রস ও ধাতু
শুকাইয়া ফেলিয়াছে ; তাহাতে এই দেহ, সকল কার্য্যেই অরূপযুক্ত
হইয়া পড়িয়াছে ; তথাপি এই পোড়া দেহ, আজও ধ্বংস প্রাপ্ত
হইতেছে না । যাহারা আত্মঘাতী হয়, বিধাতা তাহাদের জন্ত
সূর্যালোকশূন্য অন্ধতামিশ্রনামে প্রসিদ্ধ নরক নির্দিষ্ট করেন । ঋষিরা
এইরূপ মনে করেন । অনেক বৎসর অতীত হইলেও, আমার সেই

প্রশাস্যতি । অযি মাতর্দেবযজনসম্ভবে দেবিসীতি ! ইদৃশস্তু
নিৰ্ম্মাণভাগঃ পরিণতঃ, যেন লজ্জয়া স্বচ্ছন্দমাক্রন্দিতুমপি
ন শক্যতে । হা হা পুত্রি ! (য)

স তথোক্তঃ, প্রত্যয় ইব নূতন ইব প্রতীয়মান ইত্যর্থঃ । প্রশাস্যতি নশ্যতি । অতঃ
কালিনাপি অস্য শোকস্য চয়াশা সুদূরপরাহৃত্যেতি ভাবঃ ।

ইদৃশ এবম্ভকারঃ, কুত্স্থিতাপবাৎনৈন নির্বাসনাৎদরশ্যে একাকিন্যাঃ শ্রীচনীযসরণান্বিত
ইত্যর্থঃ, তে তব নির্মাণভাগঃ সৃষ্টে রংশঃ জীবনশেষভাগ ইতি তাৎপৰ্য্যম্ । যেন তাৎশ-
দুপরিণামেন হেতুনা । স্বচ্ছন্দম্ ইচ্ছানুরূপম্, আক্রন্দিতুং রোদিতুম্ । চরিতদীপা-
বাৎনৈন নির্বাসিতায়া নিমিত্তং রোদনে তত্সহানুভূতিপ্রকাশিনে দুঃখরিতপ্রায়শ্চিদানপ্রকাশাত্
মহতী নিন্দা স্যাদিতি ভাবঃ ।

“গুণে রাগে দ্বে রস” ইত্যমরঃ । “ধাতুঃ স্যাৎসরস্রাজা” বিত্যজয়ঃ । “প্রত্যয়োঃমিনবী
নব্যঃ ।” “অভিপ্রায়স্ছন্দ আশয়” ইতি চামরঃ ।

তমিস্রাণামিদং বৃন্দমিতি তামিস্রম্ অম্বকারসমূহঃ “তস্যেদ” মিত্যণ্ । তেভ্য
ইতি তাদ্যে চতুর্থী ।

পরাক্রতমাহ মনুঃ—“যতাत्मনোঃপ্রমত্তস্য দ্বাদশাহমভীজনম্ ।

পরাকী নাম কচ্ছীড়্যং সর্বপাপাপনোদনঃ ॥”

সান্তপনমাহ যাজ্ঞবল্ক্যঃ—“কুশীদকচ্ছ গোচীরং দধি মূবং শকৃদৃষ্টম্ ।

প্রাশ্নাপরেঃস্তুপবসেতু কচ্ছ সান্তপনং চরন ॥”

“বৈধক্কে শস্তপ” ইতি প্রায়শ্চিত্ততত্ত্বাদৌ আর্চ্যভিপ্রায়ঃ ।

আত্মঘাতিনাং গাঢ়ান্বকারাঘতাসুৰ্য্যনামকনরকপ্রাপ্তিরূপা বাজসনেয়সংহিতায়াম্ ।

যথা—

“অসুৰ্য্যা নাম তে লোকা অম্বেন তমসাহতাঃ ।

তাংসে প্রেত্যাভিগচ্ছন্তি যৈ কে চাত্মহনো জনাঃ ॥”

শোকের আবেগ, চিন্তামাত্রেরই প্রত্যেক ক্ষণে সুস্পষ্টরূপে প্রকাশিত
হইয়া থাকে এবং তাহা হইলে, তাহা ভীষণ হইয়া (কিছুতেই) বিরত হয়

अनियतरुदितस्मितं विराजत्-
कतिपयकोमलदन्तकुट्मलाग्रम् ।
वदनकमलकं शिशोः स्मरामि
खलदसमञ्जसमञ्ज (१) जल्पितं ते ॥४॥

अनियतेति । अनियते अनिर्दिष्टे रुदितस्मिते क्रन्दनहास्ये यस्मिन् तत् तथोक्तं हेतुं विनैव इदानीमेव रुदत् इदानीमेव च हसदित्यर्थः, तथा विराजन्ति शोभमानानि कतिपयकोमलदन्ताः कियत्संख्यकसुकुमारदर्शनाः कुट्मलाग्राणि मुकुलाग्रभागा इव यस्मिन् तत् तथोक्तम्, तथा खलत् सम्पूर्णोच्चारणसामर्थ्याभाववशात् असम्पूर्णोच्चारम् असमञ्जसम् असम्बद्धम् अनुत्पन्नयथायथाक्यज्ञानत्वात् “मया गच्छसि, त्वं पिबामि” इत्येवं कर्तृक्रियादिव्याकरणानुसारियोग्यसमावेशरहितमित्यर्थः, तथापि मञ्जु सुश्राव्यत्वात् मनोहरं जल्पितं भाषितं वाक्यमिति यावत् यस्मिन् तत् तथोक्तम्, शिशोः, “दन्तजननं सप्तमे मासी”ति श्रुतेः सप्तममासादिशैशवावस्थायां स्थिताया इत्यर्थः ते तव वदनं कमलमिव तत् वदनकमलकं पद्मयत् सुन्दरं मुखं स्मरामि, विनष्टेष्टवस्तुनः स्मरणमेव शोक इति शोकलक्षणात् सीतास्मरणात्मकशोकेनाभिभूतोऽस्मीत्यर्थः ।

अत्र यथावद्वर्णनात् स्वभाषोक्तिरलङ्कारः, तथा रुदितस्मितादीनां मुख एव सम्भवेन उपमासाधकसङ्गावात् रूपकस्य च वाचकत्वात् लुप्तोपमाद्वयमित्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । प्रथमपादे तकारस्य सकृत्साम्यात् वृत्त्यनुप्रासः, असमञ्जसमञ्ज इत्यत्र द्वैकानुप्रासश्चेति संसृष्टिः ।

“समञ्जसं समाख्यातमभ्यस्तोचितयोरपि” इत्यजयः ।

रुदित-स्मित-जल्पितपदानि भावे क्तप्रत्ययान्तानि । कमलकमित्यल्यार्थे कप्रत्ययः ।

ना। हाय मा! यज्जुहुमिसमू०पन्ने! देवि! सीते! तोमार
जीवनेर शेषभाग এইরূপে পরিণত হইল যে, লজ্জাবশতঃ, ইচ্ছানুসারে
কাঁদিতেও পারিতেছি না। হা হা তনয়ে!

(१) मुग्धेति पाठान्तरम् ।

ভগবতি ! বসুন্ধরে ! সত্যমতিদৃঢ়াসি । (২)

ত্বং বহ্নির্মুনয়ো বশিষ্ঠগৃহিণী গজ্ঞা চ যস্য বিদু-
র্মাহাত্ম্যং যদি বা রঘোঃ কুলগুরুদেবঃ স্বয়ং ভাস্করঃ ।

বিদ্যাং বাগিব যামসূত ভবতী, শুদ্ধিং গতায়াঃ পুর- (১)

✓ স্তস্যাশ্বং দুহিতুস্তথা বিশসনং কিং দারুণীঃ সৃষ্টব্যথাঃ ? ॥৫॥

পুষ্টিতয়া বৃত্তম্ । অস্যানুরূপঃ শ্লোকী যথা শাকুন্তলি—

“আলস্যদন্তমুকুলাননিমিত্তহাসৈরব্যক্তবর্ণ্যরমণীয়বচঃ প্রবর্তীন্ ।

অঙ্কায়প্রণয়িনস্তনয়ান্ বহন্তী ধন্যাস্তদঙ্গরজসা মলিনীভবন্তি ॥” ॥৪॥

(২) ভগবতীতি । সত্যং নিশ্চিতম্ অতিদৃঢ়া অতিকঠিনহৃদয়া ।

অতিদৃঢ়ত্বং প্রতিপাদয়তি তমিতি । ত্বং মহাপ্রভাববতী ভবতী, বহ্নিঃ অন্তর্গামী
অগ্নিদেবঃ, মুনয়ঃ তপস্যাপ্রভাবেণ সর্বজ্ঞাঃ বশিষ্ঠবাল্মীকিপ্রভৃত্য ঋষয়ঃ, বশিষ্ঠগৃহিণী
মহাপতিব্রতালেন সর্বজ্ঞা অরুণতী, স্বতী মহামাহাত্ম্যবতী গজ্ঞা চ, যদি বা তথা,
রঘোঃ কুলগুরুঃ বংশস্যাদিপুরুষঃ, দেবঃ মহামাহাত্ম্যশালীত্যর্থঃ, স্বয়ং সাম্রাজ্যদিত্যর্থঃ
ভাস্করঃ সূর্য্যস্য যস্যঃ সীতায়াঃ মাহাত্ম্যং চরিত্বীত্যর্থং পাতিব্রাত্যমিত্যর্থঃ, বিদুঃ জানন্তি ।
তথা বাক্ চপনিষদ্বাণী বিদ্যামিব ব্রহ্মজ্ঞানমিব, ভবতী ত্বম্, যাং সীতাম্, অসূত
প্রসূতবতী, পুরঃ অগতঃ স্বপ্নমীপে ইত্যর্থঃ তব সর্বব্যাপিত্বেন লঙ্কায়ামপি স্থিতত্বাদিত্য
ভাবঃ, শুদ্ধিং নির্দোষত্বং গতায়াঃ প্রাপ্তায়াঃ অগ্নিপরীক্ষয়া সর্বথা নির্দোষত্বেন নির্ণীতায়
ইত্যর্থঃ তস্যা দুহিতুঃ তনয়ায়াঃ সীতায়াঃ তথা তাড়ক্ দারুণং শীচনীযশ্চৈত্যর্থঃ বিশসনং

যাহাতে রোদন ও হাস্য অনির্দিষ্ট ছিল এবং কতিপয় দন্তমুকুলের
অগ্র প্রকাশ পাইতেছিল এবং যাহা হইতে অসম্পূর্ণ ও অসম্বন্ধ অথচ
মনোহর বাক্য নির্গত হইত ; তোমার শিশু অবস্থার সেই মুখকমন্থানি
স্মরণ করিতেছি ॥৪॥

(২) ভগবতি ! পৃথিবী ! তুমি সতাই বড় দৃঢ় । (কারণ,)

(১) তবু যা দৈবতমিতি পাঠান্তরম্ ।

নেপথ্যে । ইত ইতো ভগবতীমহাদেব্যৌ । (ল)

‘হিহঁসাং চরিত্রদীপাপবাদেন সঙ্ঘারণ্যে নিবাসনাৎ বিনাশনমিত্যর্থঃ, হি দারুণে !
‘নিষ্টুরে ! ত্বং কিং কৈন প্রকারেণ অমৃষ্যথা: সীদবতী । দুঃখরিবায়া: পরিত্যাগেন
বিনাশনং শাস্ত্রানুসারেণ সমুচিতত্বাৎ সর্বৈব সম্ভবতি, কিন্তু স্বয়ং বিদিতশুভচরিত্রায়া:
অগ্নিপরীক্ষাদিভিশ্চ নিদ্রাং বত্বেন প্রমিতায়া: বিশেষত: স্বতনয়ায়া: যচ্চাদৃশং দারুণপরিণামং
ত্বং সীদুং শক্তাসি, অতএবাতিদ্রষ্টবাসীতি ভাষ: ।

অথ একযা বিদুরিতি ক্রিয়য়া যজ্ঞনাং কৰ্তৃতা সম্বন্ধে নান্বয়াৎ তুল্যযোগিতালঙ্কারঃ ।
যৌতী উপমা চ, অনযৌর্মিথৌ নৈরপেক্ষ্যেণ স্থিতে: সংসৃষ্ট:, তথা ত্বমিত্যেকং যুগ্মত্বকর্তৃ-
পদম্ অন্যানি চ নামকর্তৃপদানি ইত্যুভয়ৈকক্রিয়াসম্বন্ধে তত্র “যুগপদ্বচনে পর:
পুরুষাণা” মিত্যনেন মধ্যমপুরুষপ্রাপ্তৌ বিদুরিতি প্রথমপুরুষবিভক্তিপ্রয়োগাৎ চ্যুতসংস্কারতা-
দীপ:, স তু ‘গজ্ঞা চ যস্য বিদু’রিত্যত্র ‘যস্য বিদ স্বর্নদী’ ইতি পাঠেন সমাধেয়: । তত্
পাঠেন বিদ ইতি মধ্যমপুরুষবহুবচনে নিপাত:, স্বর্নদী গজ্ঞা, চকারতুল্যার্থকয়দিবা-
শব্দেন সমুচ্চয়াৎ ন ন্যূনপদতা দীপ্যেতীতি সুধীর্ষির্বিভাবনীয়ম্ ।

“বস্তুস্বরূপাবধারণং বিদ্যামাহু”রिति বেদান্তভাষ্যে ভগবচ্ছঙ্করাচার্য্য: । “ব্রহ্মৈব
বস্তু”তি বেদান্তসার: ।

শাদূলবিক্রীড়িতং বচনম্ ॥২॥

(ল) নেপথ্য ইতি । ইত ইত: অস্মিন্নস্মিন্ পথি, ভগবতীমহাদেব্যৌ আগচ্ছতামিতি
শেষ: । কচ্চুকিন উক্তিরিয়ম্ ।

তুমি, অগ্নিদেব, বশিষ্ঠ-বাল্মীকিপ্রভৃতি মুনিগণ এবং গন্ধা, এমনি কি
রঘুবংশের আদিপুরুষ স্বয়ং সূর্য্যাদেব, ইহার যাহার মাহাত্ম্য জানিতেন
এবং বেদবাণী যেমন ব্রহ্মবিদ্যা প্রসব করে, সেইরূপ তুমি যাহাকে প্রসব
করিয়াছিলে ; হে নিষ্ঠুরে ! নিজেই সম্মুখে (অগ্নিপরীক্ষায়) নির্দোষ
বলিয়া প্রমাণিত সেই কণ্ঠ্যের সেইরূপ দুঃখ, তুমি কি প্রকারে সহ্য
করিলে ? ॥৫॥

(ল) নেপথ্যে । ভগবতী এবং মহাদেবী এই পথে এই পথে আসুন ।

জনকঃ । হৃদা । অয়ে ! গৃষ্টিনোপদিষ্ট্যমানমার্গা ভগবত্ব-
রুন্মতৌ । উচ্যায় । কাং পুনর্মহাদেবৌত্যাহ ? । নিরুপ্য । হা !
কথং মহারাজদশরথস্য ধর্মপত্নৌ (১) প্রিয়সখৌ মে কৌশল্যা,
ক এবং প্রত্যেতি সৈবেয়মিতি । (ব)

আসৌদিয়ং দশরথস্য গৃহে যথা শ্রী:

শ্রীরেব বা কিমুপমানপদেন সৈষা ।

কষ্টং বতান্যদিব দৈববশেন জাতা

দুঃখাত্মকং কিমপি ভূতমহৌ বিপাকঃ ॥৬॥ ✓

(ব) জনক ইতি । অয়ে ইতি বিষাদসূচকমব্যয়ং শব্দকল্যদ্রুমে দ্রষ্টব্যম্ । গৃষ্টিনা
তদাখ্যেন কচ্চু কিনা উপদিষ্ট্যমানঃ নির্দিষ্ট্যমানী মার্গাঃ পত্যা যত্যাঃ সা । নিরুপ্য
বিশেষণাবলোক্য । ইয়ং দৃষ্ট্যমানা সৈব পূর্বদৃষ্টা কৌশল্যৈব ইত্যেবং কৌ জনঃ প্রত্যেতি
বিশ্বসিতি, অপি তু কৌঃপি নেত্যর্থঃ । নানাবিধদারুণশোকেন জরসা চ অতীববিক্রতাভূতিত্বা-
দিতি ভাবঃ ।

ধর্মস্য পত্নী ধর্মপত্নী অশ্বঘাসাদিবত্ পত্নীসমাসঃ ।

আসৌদিতি । ইয়ং দৃষ্ট্যমানা কৌশল্যা দশরথস্য গৃহে শ্রীঃ রাজলক্ষ্মীর্যথা তথা
আসৌত্, রাজলক্ষ্মীবত্ অসাধারণকান্তিপরমসমাদরাদিবিশিষ্টা আসৌদিত্যর্থঃ । বা
অথবা উপমানপদেন সাঃদৃষ্ট্যবাচকতয়া মেদমৌধকেন যথাস্বদে নেত্যর্থঃ কিং কিং প্রযোজনম্
অপি তু কিমপি নেত্যর্থঃ । কথমিত্যাহ, এষা কৌশল্যা সা শ্রীরেব রাজলক্ষ্মীরেব আসৌ-

(ব) জনক । (দেখিয়া) ও ! ভগবতী অরুন্ধতী ; গৃষ্টিনামক
কঙ্কুরী উহার পথ বলিয়া দিতেছেন । (উঠিয়া) কিন্তু মহাদেবী
বলিলেন কোঁহাকে ? । (নিরূপণ করিয়া) হায় ! মহারাজ দশরথের
ধর্মপত্নী আমার প্রিয়সখী কৌশল্যা ! । কে একরূপ বিশ্বাস করে যে,
ইনিই সেই কৌশল্যা ।

(১) ধর্মদারা ইতি পাঠান্তরম্ ।

अथमपरः पापो (१) दशाविपर्य्यासः । (श)

दित्यर्थः । सुतराम् अनया सर्वा राजलक्ष्म्या अभेदात् भेदे प्रसक्ताया उपमाया नास्त्यवकाश इति भावः । वत खेदे । कष्टं दुःखम् । दैववशेन दुरदृष्टवशेन दुःखमात्मा स्वभावो यस्य तत् दुःखात्मकं दुःखस्वरूपमित्यर्थः । किमपि अनिर्वचनीयमित्यर्थः । अन्यत् लोक-विलक्षणं भूतं कोऽपि जन्तुरिव जाता अहो विपाकः आश्चर्य्यः परिणाम इत्यर्थः । यस्मादियमविकलराजलक्ष्मीरुपापौदानीमतीवविकृताकृतिः परिचेतुमप्यशक्या जाता, तत एव जीवानां परिणामी विस्मयकर एवेति भावः ।

अथ प्रथमचरणे श्रौतो उपमा, द्वितीयचरणे भेदे अभेदाध्यवसायमूला अतिशयोक्तिः, द्वितीयाहं च भावाभिमानिनी वाच्या द्रव्योत्प्रेक्षा, इत्येतेषां परस्परनिरपेक्षस्थितिः संसृष्टिः ।

“आत्मा यत्रो धृतिर्दुःखिः स्वभावो ब्रह्म वर्म च” इत्यमरः । “भूतं ज्ञादौ पिशाचादौ जलौ क्लीवे विष चिते” इत्यादि मेदिनी ।

तद्वन्नले सति तद्गतभूयो धर्मवत्त्वमुपमानत्वमिति लक्षणादुपमानोपमेययोर्भेद आवश्यकः । विधेयप्राधान्येऽपि “उद्देक्ष्यविधेयोरुद्देक्षवचनत्वमाख्यातस्य” इति काशिका-प्रामाण्यात् जातित्वस्य स्वीत्वम् । तत्र आख्यातस्य प्रधानक्रियाया इत्यर्थः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥६॥

(श) अयमिति । अयम् उपस्थितः कौशल्यासाक्षात्काररूपः, अपरः अन्यः, पापः पापजनितः दशाविपर्य्यासः अवस्थापरिवृत्तिः । जातो ममेति शेषः । सीतया सह, चिरविच्छेदे सति एका चिरशोकात्तरुपा दशापरिवृत्तिरासीत्, इयञ्च द्वितीया कौशल्याया सह साक्षात्कारे सति सीतागुणानुवाद परस्परार्तनादादिरुपा महादुःखजनिका पापजनिता जाता, पापं विना दुःखासम्भवादिति भावः ।

इनि दशरथेर गृहे राजलक्ष्मीर ग्राय छिनेन ; अथवा मादृशवाचक शब्द प्रयोगेण प्रयोजन कि ? इनि सेइ राजलक्ष्मीइ छिनेन ; हाय ! कि कष्टे ; वर्तमाने दैववशतः दुःखस्वरूप येन अग्रे कोन अनिर्वचनीय प्राणी हईया गिग्राहेन ; कि आश्चर्य्य परिणाम ॥७॥

(१) अथमपरप्राय इति, अथमपरः प्राय इति च पाठान्तरम् ।

य एव मे जनः पूर्वमासोन्मूर्त्तिं सहोत्सवः ।

क्षते चारमिवासह्यं जातं तस्यैव दर्शनम् ॥७॥

ततः प्रविशति अरुन्धती कौशल्या कञ्चुकी च ।

अरुन्धती । ननु ब्रवामि, द्रष्टव्यः स्वयमुपेत्य वैदेह इत्येष वः
कुलगुरोरादेशः ; अतएवाहं प्रेषिताः ; ततः कोऽयं पदे पदे
महानध्यवसायः (१) । (घ)

दशाविपर्य्यासं व्यनक्ति य एवेति । य एव कौशल्यालक्षणी जनः पूर्वं सीताविवाहा-
नन्तरदशरथजीवनसमये मे मम मूर्त्तिं मूर्त्तिमान् सहोत्सवः परमासौदकारणमासीत्,
सीताया विवाहात् परं दशरथजीवितकाले यां दृष्ट्वा महान्तमानन्दमनुभूतवानस्मीत्यर्थः,
इदानीं तस्यैव जनस्य दर्शनं साक्षात्कारः क्षते देहस्य किन्नस्थाने विदीर्णव्रणादौ वा
चारं चारसंयोगः लवणादिचारवस्तुसंयोग इव असह्यं सोढुमशक्यं जातं संहतं
सकलशोकोद्दीपकत्वादिति भावः ।

या पूर्वं सुखकारणमासीत् इदानीं सैव दुःखकारणमिति दशाविपर्य्यास इति च भाषः ।

अत्र प्रथमाद्धं हेतुर्नामालङ्कारः द्वितीयाद्धं च औत्पल्यमा, इत्युभयोर्नैरपेक्ष्यस्थितेः
संघट्टिः ॥७॥

(घ) अरुन्धतीति । नन्विति कौशल्यासम्बोधने । स्वयमात्मना उपेत्य समीपे गत्वा
वैदेहः विदेहदेशाधिपतिर्जनकः । वो युष्माकं कुलगुरोर्वशिष्ठस्य । अतएव त्वया
स्वयमुपेत्य द्रष्टव्यत्वादेव, अहं प्रेषिता प्रेरिता युष्मत्कुलगुरुणेति शेषः । एकाकिन्वा-
न्तव गमनस्यासम्भवात् अनौचित्याच्च तत्सहचारिणीकरणाय अहं प्रेषितेति भावः ।
ततस्तस्मात् गुरोरादेशस्यावश्यपालनीयत्वादित्यर्थः पदे पदे प्रतिपदक्षेपं कोऽयं किं हेतुक
इत्यर्थः । महानध्यवसायः अतीवावस्थानोद्यमः, एकैकपदं गत्वेव तव तवीपवेशनादिनः

(श) এই আর একটি পাপজনিত অবস্থার পরিবর্তন ।

যে লোকই, পূর্বে আমার নিকট মূর্ত্তিমান্ মহোৎসবস্বরূপ ছিল ;
ক্ষতস্থানে লবণের গ্রাণ অসহ্য, সেই লোকেরই সন্দর্শন উপস্থিত হইল ॥৭॥

(১) মহানন্যবসায় ইতি পাঠান্তরম্ ।

কঞ্চুকী । দেবি ! সংস্কৃতমাত্মানম্, অনুরুধ্যস্ব ভগবতো
বশিষ্ঠস্যাদেশমিতি বিজ্ঞাপয়ামি । (স)

কৌশল্যা । ইদৃশে কালি মিহিলাধিবো দৃষ্টব্বোত্তি সমং জীব
সব্বাঙ্ক দুক্খাঙ্ক সমুস্খবন্তি । এ সঙ্কণোমি উব্বত্তমাণ-
মূলবন্ধানং (১) হিঅয়ং অবত্যাবিদুং । (হ)

(হ) ইদৃশে কালি মিহিলাধিবো দৃষ্টব্য ইতি সমমেব সর্বাণি দুঃখানি সমুদ্ভবন্তি ।
ন শক্যোমি উত্তমানমূলবন্ধানং হৃদয়মবস্থাপয়িতুং ।

অবস্থিতিপ্রথবঃ কথমিত্যর্থঃ । ত্বচ্চেৎ গত্বা বৈদেহং ন দ্রষ্টব্যসি তদা স কুলগুরুবিরক্তো
ভবিষ্যতীতি ভাবঃ ।

ননু ব্রহ্মসৌম্যেনে ন “দ্রষ্টব্য” ইत्याদিবাक्यं পূর্বমপি দ্বিস্মিরুক্তমিতি প্রতীযতে ।

(স) কঞ্চুকীতি । আত্মানং হৃদয়ং সংস্কৃতময় স্থিরীকৃত । অনুরুধ্যস্ব অনুর
প্রতিপালয়েত্যর্থঃ ।

(হ) কৌশল্যেতি । ইদৃশে কালি স্ববৈধব্য-সীতা-চিরবিচ্ছেদাভ্যাং দারুণীকৃত-
সময়ে । সমমেব সমানমেব যুগপদেবেত্যর্থঃ সর্বাণি দুঃখানি স্ববৈধব্যসীতানির্বাচন-
রাসাদিবিয়োগজনিতানি কষ্টানি সমুদ্ভবন্তি চিত্তে আবির্ভবন্তি । অতএব উত্তমানম্
ভুক্তিষ্ঠতু তৈস্তৈর্দুঃখৈরুচ্ছিন্নপ্রায়মিত্যর্থঃ মূলবন্ধানং যথাস্থানস্থিতিকারকপ্রকৃতবন্ধানং

তদনন্তর অরুন্ধতী, কোশল্যা ও কঞ্চুকীর প্রবেশ ।

(স) অরুন্ধতী । ওহে ! আমি বলিতেছি—“নিজে যাইয়া
বিদেহরাজের সহিত দেখা করিতে হইবে” ইহা তোমাদের কুলগুরু
আদেশ ; এই জগুই আমি প্রেরিত হইয়াছি । স্মৃতরাং পদে পদে
তোমার কি এ গুরুতর জেদ ! ।

(স) কঞ্চুকী । দেবি ! চিত্তকে স্থির করুন, ভগবান্ বশিষ্ঠদেবের
আদেশ পালন করুন ; ইহা আমি নিবেদন করিতেছি ।

(১) উগ্ধমাত্মনো পাঠান্তরম্ ।

অরু । অত্র কঃ সন্দেহঃ । (জ)

সন্তানবাছীন্যপি মানুষাণাং
দুঃখানি সঙ্কম্য বিয়োগজানি ।
দৃষ্টে জনে প্রেয়সি দুঃসহানি
স্রোতঃসহস্রৈরিব সঙ্গ্রবন্তে ॥৮॥ ✓

যস্য তৎ তথোক্তং হৃদয়ম্ অবস্থাৎপণিতং স্থিরীকর্তুং ন শক্নোমি । অতএব নিতান্না-
কুলতয়া তব তব স্খাতুং মে মহান্ অধ্যবসায় ইতি ভাবঃ ।

“সমং সর্বসমান্যো”রিত্যমরঃ । সমমিতি উদ্ভবন্তিক্রিয়াবিশেষণম্ ।

(চ) অরু ইতি । অব জনকদর্শনে ন সর্বদুঃখাধিভাববিষয়ে ।

তব সন্দেহাভাবং সমর্থয়তি সন্তানেনিতি । মানুষাণাং সন্তানেন ধারয়া বহন্বীতি
সন্তানবাছীন্যপি নিরবচ্ছিন্নানীত্যর্থঃ সতামুত্কটানাম্ বন্যনাম্ অতীবস্নেহাস্পদানাং পুত্র-
কন্যাদীনাং বিয়োগাৎ বিচ্ছেদাৎ জায়ন্ত ইতি সঙ্কম্য বিয়োগজানি দুঃখানি, প্রেয়সি জনে
প্রিয়তমে অন্যচ্ছিন্ বন্যৌ দৃষ্টে সতি দুঃসহানি অসহ্যানি সন্তি স্রোতঃসহস্রৈরিব অসংখ্য-
প্রবাহৈরিব সঙ্গ্রবন্তে উচ্ছলন্তি । অতস্তয়া যদুক্তং সমমেবিত্যাदि তৎ সত্যমেवेতি ভাবঃ ।

অব ভাবাভিমানিনী বাচ্যা ক্রিয়োৎপ্ৰেচ্ছালঙ্কারঃ, তেন চ চন্দ্রীদয়ে সমুদ্রজলানী-
বেত্যুপমা ব্যজ্যত ইত্যলঙ্কারিণালঙ্কারধ্বনিঃ । তথা সমুদ্রয়প্রযোজনাভাবোপি অপিশব্দ-
প্রয়োগাদধিকপদত্বদোষঃ, স চ ‘সন্তানবাছিনী মনুষ্যবানা’মিতি পাঠে ন সমাধেয়ঃ ।

দুঃখম্যু বিচ্ছেদে দুঃখমেব ন ভবতীতি সত্পদমুপাত্তম্ ।

কুমারসম্ভবে এতদনুপপত্তিকথ্যং—“স্বজনস্য হি দুঃখমগতৌ বিবর্তহারমিবোপ-
জায়ত” ইতি । ইন্দ্রবজ্রা বৃত্তম্ ॥৮॥

(হ) কোশল্যা । এইরূপ সগয়ে গিথিলাধিপতির সহিত সাক্ষাৎ
করিতে হইবে ; এই জ্ঞান সগর দুঃখই একদা আবির্ভূত হইতেছে ।
যাহার মূলবন্ধন উঠিয়া গিয়াছে, সেই চিত্তকে স্থির করিতে
পারিতেছি না ।

(ক্ষ) অরুণকী । এ বিষয়ে সন্দেহ কি ? ।
CCO, Gurukul Kangri Collection, Haridwar, Digitized by eGangotri

कौशल्या । कहं वच्छाए बहुए एवं गदे तस्स राएसिणो
मुहं दंसह । (क)

अरु । एष वः श्लाघ्यसम्बन्धी जनकानां कुलोद्बहः ।

याज्ञवल्क्यो मुनिर्यस्मै ब्रह्म पारायणं जगौ ॥८॥

कौशल्या । एसो सो महाराअस्स हिअअणन्दो वच्छाए

(क) कथं वत्साया बध्वा एवं गते तस्य राजर्षेर्मुखं दर्शयामः ।

(क) कौशल्याति । बध्वाः सीतायाः । एवं गते एवम्प्रकारे दारुणे अवस्थापरिवर्तने
जाते सतीत्यर्थः । तस्य राजर्षेर्जनकस्य, सम्बन्धविवक्षया षष्ठी, तेन राजर्षिणेत्यर्थः ।
अकारणसीतापरित्यागकारिणी रामस्य मातृत्वसम्बन्धात् जनकेन मुखं दर्शयितुं ममापि
सहृदप्रतिभत्वं जायत इति भावः ।

एष इति । एषः सम्मुखवर्त्ती वो युष्माकं श्लाघ्य आदरणीयः सम्बन्धी वैवाहिकः
जनकानां जनकवंशीयानां कुलोद्बहः कुलधुरन्वरी वर्त्तत इति शेषः । याज्ञवल्क्यो मुनिः
यस्मै जनकाय पारायणं सकलं ब्रह्म वेदं जगौ गीतवान् । याज्ञवल्क्यो यं राजानं
समयं वेदमध्यापयामासेत्यर्थः ।

पारं समाप्तिम् अयते गच्छति प्राप्नोतीति पारायणं नन्द्यादियुः ।

“वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म” “साकल्यासङ्गवचने पारायणपरायणे” इति चामरः ॥९॥

निरवच्छिन्नभावे प्रवाहित सङ्कुविच्छेदजनित गान्धर्वेण दुःख,
अपर वक्कुजनके देखिले दुःसह हईया, सहस्र श्रोते येन प्रवाहित
हईते थाके ॥८॥

(क) कौशल्या । बत्सा बधूर एहीरूप हईले, सेई राजर्षिके कि
करिया मुख देखाईव ।

अरुद्धती । जनकवंशेशेर धुरन्वर ईनि तोमादेंदर श्लाघ्य सङ्गती ;
याज्ञवल्क्यमुनि, याहार निकट समस्त वेद बलिग्राहिलेन ॥९॥

বহুএ পিদা রাএসো । হহৌ হহৌ, সম্ভাবিদহ্মি অণুবহ্নিদমহ্মসবে
দিঅসে ; হা দেব্ব ! সব্বং এব্ব তং ণত্থি । (খ)

জনকঃ । উপসৃত্য । ভগবত্যরুণ্যতি ! বৈদেহঃ সীরধ্বজো-
ঃম্বিবাদয়তে । (গ)

যযা পূতশ্মন্যো নিধিরপি পবিত্রস্য মহসঃ
পতিস্তে পূর্ব্বেষামপি খলু গুরুণাং গুরুতমঃ ।

(খ) এষ স মহারাজস্য হৃদয়ানন্দো বত্সায়া বধ্বাঃ পিতা রাজর্ষিঃ । হা ধিক্
হা ধিক্, সম্ভাবিতাম্হি অনুপস্থিতমহীত্সবে দিবসে ; হা দেব ! সর্বমেব তৎ নাস্তি ।

(খ) কৌশল্যেতি । মহারাজস্য দশরথস্য, হৃদয়ম্ আনন্দ্যতীতি হৃদয়ানন্দঃ ।
বধ্বাঃ সীতায়াঃ । ন উপস্থিতঃ মহীত্সবঃ প্রচুরানন্দো যস্মিন্ স তথীক্সতস্মিন্ দিবসে
সম্ভাবিতাম্হি সমাটতাম্হি জনকরাজেন দর্শনদানাদিতি শিষ্যঃ । দুঃখসময়ে মহীত্সবোপ-
যুক্তজনদর্শনং প্রলুপ্তমহাদুঃখকরমেवेতি ভাবঃ । হা দেব ! অট্টট ! তৎ মহীত্সব-
প্রযোজকং সর্বমেব বস্তুিত্যর্থঃ নাস্তি । মহারাজঃ, সীতা, তত্সন্তানশ্চৈতে ন সন্ত্যেব ;
শোককাতরা রামাদয়োঽপি দূরে বর্তন্তে অহমপ্যেব দশমাপন্থা ; সুতরাং মহীত্সবস্য
কিমপি নাস্তীত্যর্থঃ ।

(গ) জনক ইতি । বৈদেহঃ বিদেহদেশীয়ঃ, সীরো হলঃ ধ্বজে ধ্বজদণ্ডে यस্য সঃ,
সীরধ্বজনামেত্যর্থঃ, অম্বিবাদয়তে প্রণমতি, ভবতীমিতি শিষ্যঃ ।

“সীরীঃকঃ হলযোঃ পুংসি” ইতি মেদিনী ।

(খ) কোশল্যা । মহারাজের (দশরথের) হৃদয়ের আনন্দজনক
এবং বৎসা বধু সীতার পিতা ইনি সেই রাজর্ষি জনক ! । হায় ! হায় !
যে দিন মহোৎসব উপস্থিত নাই, সেই দিনে ইহার দর্শনে সমাদৃত
হইলাম । হা বিধাতঃ ! সে সমস্তই নাই ।

(গ) জনক । (নিকটে যাইয়া) ভগবতি ! অরুণ্যতি ! বিদেহ-

ত্রিলোকীমঙ্গল্যামবনিতললীলেন শিরসা

জগদ্বন্দ্যাং দেবীমুপসমিব বন্দে ভগবতোম্ ॥১০॥ ✓

অমিবাঘতায়াঃ কারণমাহ যবেতি । পূর্বেষাং পূর্ববর্ত্তিনাং গুরুণামপি জগচ্চিচ্চক-
তথা সর্বপূজ্যানামপি সরীচ্ছাদিদেবর্ষীণাং মধ্যে গুরুতমঃ প্রধানতমঃ প্রকৃষ্টী গুরুরিত্যর্থঃ,
তথা পবিত্রস্য স্বতঃ পবিত্রস্যেত্যর্থঃ সহসী ব্রহ্মতেজসঃ নিধিরপি আশ্রয়ীঃপি তে তব
পতিমর্চ্চা বশিষ্ঠঃ, যথা ত্বয়া পূতম্ভন্যঃ আত্মানং পবিত্রং মন্যতে । অবনিতললীলেন
ভূতলচচ্চলেন ভূমিস্পর্শিনেতি যাযৎ শিরসা মস্তকেন ত্রিলোকীমঙ্গল্যাং ত্রিভুবনকল্যাণ-
কারিণীং জগদ্বন্দ্যাং সর্বপূজ্যাং দেবীমুপসমিব উপাকালোচ্চিষ্টাং দেবতামিব ভবতীং বন্দে
প্রণমামি । অব পূর্ণোপমালঙ্কারঃ ।

“মহস্তূতসবতেজসীঃ ।” “প্রত্যুঘোঃহৃদ্যং কল্যমুপঃপ্রত্যুঘসী অপি” ইতি চামরঃ ।

পূতমাত্মানং মন্যত ইতি পূতম্ভন্যঃ, “খশ্ চাত্মনে” ইতি মন্যতে: খশ্, “ঋস্বারুণীর্শ্মা-
ন্ত” ইতি মকারাগমঃ । তয়াণাং লোকানাং সমাহার ইতি ত্রিলোকী ত্রিগোঁদা-
দিত্বাদীপ্রত্যয়ঃ ।

সাপ্তমী মর্চ্চারং পুনাতেত্যাহ অঙ্কিরাঃ—

“ব্রহ্মঘ্নো বা কৃতঘ্নো বা মিত্রঘ্নো বাপি যো নরঃ ।

তং বৈ পুনাতি সা নারীত্যাঙ্কিরসমাধিতম্ ॥”

সাপ্তমী: পূজ্যত্বমাহ মন্যত্বপুরাণম্—

“তস্মাত্ সাপ্তমী: স্ত্রিয়ঃ পূজ্যাঃ সততং দেবযজ্ঞনৈঃ ।

তাसां राज्ञा प्रसादेन धार्यते च जगत्तथम् ॥”

শিখরিণী বচনম্ ॥১০॥

প্রাচীন গুরুদিগের মধ্যেও প্রধান গুরু এবং পবিত্র ব্রহ্মণ্য তেজের
আধার হইয়াও আপনার পতি (বশিষ্ঠদেব), যাঁহা দ্বারা আত্মাকে
পবিত্র মনে করেন; উষাদেবীর শ্রায় ত্রিলোকের মঙ্গলজনিকা এবং
জগতের বন্দনীয় আপনারা, ভূতলাবলুষ্ঠিত মস্তক দ্বারা নমস্কার
করিতেছি ॥১০॥

অরু । পরং জ্যোতিস্তে প্রকাশতাম্, অয়ং স ত্বাং পুনাতু
দেবঃ পরোরজাঃ, (১) য এষ তপতি । (ঘ)

জনকঃ । আর্য্যগৃষ্টে ! অপি কুশলমস্যাঃ প্রজাপাল-
মাতুঃ ? । (ঙ)

(ঘ) অরু ইতি । পরং জ্যোতিঃ সর্বপ্রধানং তেজঃ পরং ব্রহ্মৈত্ব্যর্থঃ তে তব প্রকাশতাং
পরমাत्मসাक्षाৎকারস্তব ভবত্বিত্যর্থঃ । তথা রজসী রজোগুণাত্ পরং পরবর্তী এষ
সর্বলোকপ্রত্যগ্গোচরঃ যস্তপতি তাপদানং করোতি, অয়ং স দেবঃ আদিত্যঃ ত্বাং পুনাতু
পবিত্রীকরোতু । ইত্যাদিশীর্ষাদ্বয়ম্ । পরোরজা ইতি “অপস্করাদয়শ্চ” ইতি সমুট্ নিপাতঃ ।

অথ পরজ্যোতিঃশব্দে ন পরং ব্রহ্মৈবোচ্যতে । তথা চ শ্রুতিঃ—“এষ সম্প্রসাদোঃস্মা-
চ্ছরীরাৎ সমুত্থায় পরং জ্যোতিরূপসম্পদ্য স্বেন রূপেণাভিনিষ্যতে ।” অথ বেদান্তসূত্রম্—
“জ্যোতির্দর্শনা”দিতি । তব শাঙ্করভাষ্যম্—“পরমেব ব্রহ্ম জ্যোতিঃশব্দ”মিতি । (১ অ.
৩ পা, ৪০ সু)

য এষ তপতীত্যনেনাদিত্যোঃমিপ্রোতঃ । তথা চ কান্দোগ্যোপনিষৎ—“য এবাসৌ তপতি
তমুদগীথমুপাসীত ।”

অথ রজঃপদং তমসীঃপ্যুপলক্ষণং তেন রজস্তমোভ্যামস্পৃষ্টঃ কেশলসত্ত্বময় ইত্যর্থঃ
সর্বপ্রকাশকত্বাৎ । তথা চ সাংখ্যকারিকা—

“সত্ত্বং লঘু প্রকাশকমিষ্ট”মিত্যাदिঃ ।

(ঙ) জনক ইতি । গৃষ্টিরিতি কল্কুকিনো নাম তত্সম্বোধনং গৃষ্ট ইতি । অপিশব্দঃ
প্রত্যয়ঃ । প্রজাপালমাতুঃ কৌশল্যায়াঃ, কুশলং বর্ত্ততে কিমিত্যর্থঃ । যঃ খলু যথার্থত্ব-
ময়থার্থত্বং বা অপরাধমনপরাধং বা ন্যায্যত্বমন্যায্যত্বং বা অবिवেচ্য কর্ম কুরুতে স

(ঘ) অরুন্ধতী । আপনার পরব্রহ্ম সাক্ষাৎকার হউক এবং ব্রহ্ম-
গুণের অতীত ও জগৎপ্রসিদ্ধ এই সূর্য্যদেব, আপনাকে পবিত্র করুন ;
যিনি এই তাপ দান করিতেছেন ।

कञ्चुकी । स्वगतम् (१) । निर्विशेषमतिनिष्ठुरमुपालब्धाः
स्मः । प्रकाशम् । राजर्षे ! अनेनैव मन्युना चिरपरित्यक्तरामभद्र-
मुखचन्द्रदर्शनां नार्हसि त्वं दुःखयितुमतिदुःखितां देवीम् ।
रामभद्रस्यापि (२) दैवदुर्नियोगः कोऽपि, यत् किल समन्तात्
प्रवृत्तबीभत्सकिंवदन्तीकाः पौरजानपदा नाग्निपरिशुद्धिमप्यल्पकाः
प्रतियन्ति, इत्यतो दारुणमनुष्ठितम् । (च)

सर्वैरेवावज्ञायते । तथा च रामभद्रः खल्वदूरदर्शिनीनां साधारणप्रजानामयथार्थापवादेन
निरपराधां सीतामन्याय्यभावेन केवलप्रजारञ्जनाय निर्वासितवानिति नितान्ततरल
स्वभावताप्रकाशादवज्ञेय इति भावः । एतेन रामं कौशल्याच्च प्रति जनकस्य महान्
विरागो व्यज्यत इति वस्तुना वस्तुध्वनिः ।

(च) कञ्चुकीति । निर्न विद्यते विशिषी यस्मात् तन्निर्विशेषं निरतिशयम् अति-
निष्ठुरं नितान्तपरुषञ्च यथा स्यात्तथा उपालब्धाः तिरस्कृताः स्मः वयमिति शेषः ।
निःसङ्कीचालापकारिणीं कौशल्यां प्रति पूर्वमिव 'प्रियसखि ! अपि कुशलं ते' इत्येवं
साक्षादपृष्ट्वा मम समीपे वैवाहिकीति सम्बन्धबोधकपदाप्रयोगात् प्रजापालमातुरिति
सौल्लुण्ठनपदप्रयोगाच्चेति भावः ।

अनेनैव सीतानिर्वासनजनितेनैव मन्युना क्रीधेन चिरं परित्यक्तं रामभद्रस्य
मुखचन्द्रदर्शनं यथा तां तथोक्ताम् । अतिदुःखितां सीतानिर्वासनेनैव निरतिशय-
दुःखशालिनीमित्यर्थः दुःखयितुं पुनः क्लिष्टां कर्तुम् । देवीं कौशल्याम् । सीता-
निर्वासनेनैव भवानिव इयमपि रामं प्रति नितान्तकुपिता सती परमस्नेहवशादविरतदृष्ट-
पूर्वमपि रामभद्रमुखचन्द्रमिदानीं नाशलीकयति परमदुःखिता च जातेति रामविद्वेष्टे
भवत्पक्षपातिनी, सुतरां देवीं प्रति ईदृशवाक्यप्रयोगस्ते न युक्तिसङ्गत इति भावः ।

तर्हि राम एव तिरस्करणीय इत्याह रामभद्रस्यापीति । कोऽपि अनिर्वचनीयः

(७) जनक । आर्या ! गृष्टि ! एहे प्रजापालकेन मातारं मञ्जन त ? ।-

(१) निरवशेषमिति पाठान्तरम् । (२) रामभद्रेणापि समन्तात् प्रवृत्तबीभत्स-
किंवदन्तीकाः...दारुणमनुष्ठितमिति पाठान्तरम् ।

জনকঃ । আঃ ! কোঃয়মগ্নিনা মা স্মত্ প্রসূতিপরিশোধনে ।
কষ্টম্, एवंवादिना जनेन रामपरिभूता अपि वयं पुनः
परिभूयामहे । (छ)

দৈবদুর্নিয়োগঃ দুরূহকৃতপ্রেরণম্, यदयस्मात् दैवदुर्नियोगादित्यर्थः । समन्तात् सर्वां
दिक्षु प्रवृत्ता उपस्थिताः, वीभत्सा निन्दिताः किं वदन्ताः “निःसहाया सीता वत्सरप्रायं
यावत् लङ्कायां स्थिता तथापि अवाधेन सा पुनर्गृहीता” इत्यम् अपवादा विभ्यस्ते तथोक्ताः,
अतएव अल्पकाः अनिश्चितहेतुकपरापवादकारित्वात् क्षुद्राशयाः पौरजानपदाः पुरवासिनो
देशवासिनश्च जनाः अग्निपरिशुद्धिमपि अग्निपरीक्षया प्रमाणितनिर्दोषत्वमपि न प्रतीयन्ति
न विश्वसन्ति, सीताया अग्निपरीक्षया प्रतिपादितं निर्दोषत्वं शृण्वन्तोऽपि न विश्वसन्तः,
केवलं निन्दन्तीत्यर्थः । इति वाक्यसमाप्तिः । अतः कारणात् दारुणं निर्वासनरूपं
भयङ्करं कर्म अनुष्ठितं कृतं रामभद्रेणैति शेषः । अस्मिन् निर्वासने रामस्य विरागो
विद्वेषो वा न कारणं किन्तु दुर्दैवमेवेति निर्दोषो रामोऽपि न निन्दनीय इति भावः ।

(छ) जनक इति । आ इति कोपसूचकमव्ययम् । अस्मात्प्रसूतेः मम तनयायाः
सीतायाः परिशोधने पवित्रताकरणं अयं त्वया उच्यमानः अग्निनाम अग्निरिति प्रसिद्धः
पदार्थः कः, अपि तु कोऽपि नैत्यर्थः । पवित्रताविषये सीतातः अग्निरन्यून एवेति भावः ।
एवम् “अग्नौ सीतायाः शुद्धि” इति वाक्यं वदति यः स एवंवादी तेन, जनेन कञ्चुकि-

(চ) কঞ্চুকী । (স্বগত) আমরা, নিরতিশয় ও অত্যন্ত নিষ্ঠুরভাবে
তিরস্কৃত হইলাম । (প্রকাশে) রাজর্ষি ! কোশল্যা দেবী, এই ক্রোধ-
বশতই চিরকালের জন্তু রামভদ্রের মুখচন্দ্র-দর্শন পরিত্যাগ করিয়াছেন
এবং অত্যন্ত দুঃখিত রহিয়াছেন ; সুতরাং উহাকে আবার দুঃখিত করা
আপনার উচিত নহে । রামভদ্রেরও অনির্করচর্চনীয় দৈবদুর্নিয়োগ
হইয়াছিল ; যে হেতু, সকল দিকেই যাহাদের মধ্যে কুৎসিত কিংবদন্তী
চলিতেছিল, সেই ক্ষুদ্রচেতা পুরবাসিগণ এবং দেশবাসিগণ, অগ্নিপরীক্ষায়
সীতাদেবীর প্রতিজ্ঞা প্রমাণও বিশ্বাস করিতেছিল না ; এই জন্তুই
রামভদ্র, সেই ভয়ঙ্কর কার্যের অনুষ্ঠান করিয়াছিলেন ।

अरु । निःश्वस्य । एवमेतत्, अग्निरिति वत्सां प्रति परि-
लघून्यक्षराणि, सीतेत्येव पर्याप्तम् । हा वत्से ! (ज)

शिशुर्वा शिष्या वा यदसि, मम तत्तिष्ठतु तथा

विशुद्धे कृत्कर्षस्त्वयि तु मम भक्तिं द्रढयति ।

शिशुत्वं स्त्रेणं वा भवतु, ननु वन्द्यासि जगतो

गुणाः पूजास्थानं, गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः ॥११॥ ✓

प्रभृतिना लोकेन, रामेण परिभूताः चरित्रदोषापवादेन सीताया निर्वासनात् तिरस्कृता अपि वयं पुनः परिभूयामहे तिरस्कृताः स्मः । दुष्टसम्पर्केण निर्दोषस्यापि दोषः स्यादिति रामेण चरित्रदोषापवादेन सीताया निर्वासनात् तस्य जनकतया अहमप्यवमानितः, परञ्च तस्या अग्निशुद्धिं वदता जनेन स दोषो दृढीकृत इति पुनरप्यवमानित इति भावः ।

“प्रसूतिः ।...दुहिते”ति शब्दकल्पद्रुमः ।

(ज) अरु इति । एतत् त्वथोक्तं कौट्यमित्यादिवाक्यम्, एवं सत्यमित्यर्थः । स्वयमपि तद्वाक्यस्य सत्यत्वं प्रतिपादयति अग्निरिति । वत्सां प्रति सीताविषये अग्निरिति अक्षराणि ‘अग्नि’ इत्यानुपूर्विका वर्णाः परिलघूनि न्यूनानि । सीतया सह पवित्रतांश्च अग्ने-
स्तुलनायां क्रियमाणायां पातित्रायधर्मेण सीतेव विशिष्यते इत्यर्थः । अत्राक्षरशब्दस्य तत्-
प्रतिपादार्थं लक्षणा । सीतेत्येव सीता इति नामैव, पर्याप्तं यद्येष्टम् । सीताया एतावान् चरित्रोत्कर्षो जगत्यां प्रथितः, यत् सीतानामोच्चारणमात्रेणैव सर्वेषां हृदये तस्या लोकीचरा पवित्रताविर्भवतीति तत्प्रतिपादने अग्निर्न समर्थ इति भावः ।

“कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यद्यस्ति”मित्यमरः ।

(छ) जनक । आः ! आम्बर कण्ठार पवित्रता प्रमाण करिते अग्निं के ? । आम्बरा रामकर्तृक तिरस्कृत इहैशां पुनराग्न्ये एहैरूपवादी लोककर्तृक तिरस्कृत इहैतेहि ।

(ज) अरुन्धतौ । (निश्वास त्याग करिया) ईहा एहैरूपइ वटे । ‘अग्नि’ एहै अक्षरगुलि, सीतार विषये अतिशुद्ध ‘सीता’ एहै टुकुई यथेष्टे । हा वत्से !

শিযুরিতি । হা বত্বে ! মম সমীপে ত্বং শিযুঃ বয়োঃল্যল্যবশাৎ বালিকা বা, শিষ্য-
পাতিব্রাত্যধর্মোপদেশাদিনা শিষ্যণীয়া বা অসি ভবসি ইতি যত্নং তত্ শিযুভবনং শিষ্যা-
ভবনং বা শিযুত্বং বৈত্ব্যর্থঃ তথা তেনৈব প্রকারেণ তিষ্ঠতু ত্বয়া সার্ধং মে বহির্ব্যবহারঃ
শিযুভাবেন শিষ্যাভাবেন চ ভবতু ইত্যর্থঃ, তু কিন্তু, বিযুক্তিঃ পবিত্রতায়া উৎকর্ষঃ উৎকৃষ্টতা
ত্বয়ি মম ভক্তিং পূজ্যত্বেনানুরাগং দ্রুতয়তি দৃঢ়ীকরোতি, প্রথমমেবালৌকিকসৌন্দর্যাদি-
দর্শনাৎ দেবাংশ্চানেন সামান্যতী ভক্তির্জাতা ইদানীন্তু চরিত্বোৎকর্ষস্যাং দৃঢ়ীকরিত্ব্যর্থঃ ।
ন-কেবলং মম অপি তু সর্বেষামেব ত্বয়ি ভক্তির্জাযতি ইत्याহ শিযুত্বমিত্যাदि । শিযুত্বম্
অল্যবয়স্কত্বং স্ত্রীণাং স্ত্রীত্বং বা ভবতু তবেতি শিষ্যঃ, তথাপি জগতী জগজ্জনস্য বন্দ্যা ননু,
ভক্ত্যা পূজনীয়ৈব অসি ভবসি । ননু বালিকা স্ত্রী কথং সর্বেষাং পূজনীয়া স্যাৎ ইत्याহ, গুণা
ইত্যাদি । গুণাঃ ধর্মপাতিব্রাত্যসচ্চরিতাদয়ঃ পূজায়াঃ স্থানম্ আশ্রয়ং প্রযোজকী
হেতুরিত্যর্থঃ, গুণিষু তাৎশ্চগুণবত্সু জনেষু লিঙ্গং স্ত্রীত্বপুংস্বাদিকং ন চ পূজাস্থানং ন বা
বয়ো জীবনকালস্য অল্যবয়স্কত্বং বৈত্ব্যর্থঃ পূজাস্থানম্ । সুতরাং ত্বং পাতিব্রাত্যাদিগুণেনৈব
পূজ্যসীতি ভাবঃ ।

অথ সামান্যেন বিশেষসমর্থনরূপোঃ স্ত্রীপুংস্বাদিকং লিঙ্গাঙ্কারঃ তথা “ন চ লিঙ্গং ন চ
বয়ঃ” ইত্যনেন লিঙ্গবয়সীঃ পূজাধারণতানিরাশাৎ শাস্ত্রী পরিসংখ্যা চ ইত্যনর্থোক্তাঙ্কি-
ভাবেন সম্ভবঃ ।

যদিতি তদিতি চ ক্রিয়াবিশিষ্টম্ । দৃঢ়ং করোতীতি “রশ্চন্দ্র কঠোরী লঘী-
ব্যাঙ্জনাৎ” ইতি কঠোরস্য রত্বম্ । স্ত্রীয়া ভাব ইতি স্ত্রীণাং “স্ত্রীপুংস্বাং নণ্ স্ত্রী” ইতি
নণ্ প্রত্যয়ঃ । ননুশব্দোঃস্বধারণে । চকারদ্বয়ং প্রত্যেকপ্রাধান্যসূচন্যর্থম্ ।

শিষ্যরিণী ব্রতম্ ॥ ১১ ॥

তুমি আমার নিকট শিশু, অথবা শিষ্য ; ইহার যাহাই হও তাহা
সেই ভাবেই থাক ; কিন্তু পবিত্রতার উৎকর্ষই তোমার প্রতি আমার
ভক্তিকে দৃঢ় করিতেছে । তোমার শিশুত্বই হউক, কিংবা প্রৌঢ়ত্বই
হউক, তথাপি তুমি নিশ্চয়ই জগতের পূজনীয় ; কারণ, গুণই পূজার
স্থান ; সুতরাং গুণী ব্যক্তির প্রৌঢ়-পুংস্বপ্রভৃতি লিঙ্গ, কিংবা বালকত্ব
বৃদ্ধত্বপ্রভৃতি বয়স দেখিতে হয় না ॥ ১১ ॥

कौशल्या । अम्हो ! उन्मीलन्ति वेअणाओ । इति मूर्च्छति । (भ)

जनकः । हा कष्टम् ! किमेतत् ? । (ज)

अरु । राजर्षे ! किमन्यत् । (ट)

स राजा तत् सौख्यं स च शिशुजनस्ते च दिवसाः

स्मृतावाविर्भूतं त्वयि सुहृदि दृष्टे तदखिलम् ।

विपाके घोरेऽस्मिन्नथ (१) खलु विमूढा तव सखी,

पुरन्धीणां चित्तं कुसुमसुकुमारं हि भवति ॥१२॥ ✓

(भ) अहो ! उन्मीलन्ति वेदनाः ।

(भ) कौशल्येति । वेदनाः शोकजनितदुःखव्यथाः उन्मीलन्ति प्रादुर्भवन्ति नवी-
भवन्तीत्यर्थः । सौताया अशेषगुणानुवादश्रवणादिति भावः ।

(ज) जनक इति । एतत् कौशल्याया मूर्च्छापन्नत्वं किं किम्प्रकारम् । (एकि ?
इति वङ्गभाषा) ।

(ट) अरु इति । अन्यत् अन्यप्रकारं किम् अपि तु किमपि नान्यप्रकारमित्यर्थः ।
तथा च मूर्च्छितेयं नान्यप्रकारमापन्नेति भावः । (आर कि ? इति वङ्गभाषा) ।

सकारणां तामेवाह स राजेति । सुहृदि प्रियसखे त्वयि दृष्टे सति स राजा
दशरथः, तत् सौख्यं तत्कालीनसुखसन्तानः, स च शिशुजनः सौतारामचन्द्रादिः, ते
दिवसाश्च अनुभूतपूर्वाणि सुखकराणि दिनानि, तदेतत् अखिलं दशरथादिसमस्तं स्मृतौ
आविर्भूतं स्मृतिपथारूढम् । अथ अनन्तरम् अस्मिन् अनुभूयमाने घोरे विपाके अवस्था-
विपर्यये स्मृतावाविर्भूते स्मृतौत्यर्थः । तत्कालीनावस्थया सह इदानीन्तनावस्थयां

(वा) कौशल्या । ओम्हा ! वेदना जागिशा उठिशाहे । (एहे
बलिशा मूर्च्छित इहेलेन) ।

(ए) जनक । हाय कि कष्टे ! ए कि ? ।

(ट) अरुक्कती । राजर्षि ! अणु आर कि ।

(१) ननु खलु इति पाठान्तरम् ।

জনকঃ । হন্ত ! হন্ত ! (১) সর্বথা নৃশংসোঽস্মি সংবৃত্তঃ,
(২) যশ্চিরস্য দৃষ্টান্ প্রিয়সুহৃদঃ প্রিয়ান্ দারান্ ন স্তিম্ধং
পশ্যামি । (৩)

পর্যালোচন্যেত্যর্থঃ তব সখী কৌশল্যা বিমূঢ়া মূর্চ্ছাপিতা । ননৃভয়োরবস্থয়োঃ স্মরণ-
সাধনে কথং মূর্চ্ছা স্যাदিত্যাহ পুরন্দ্রীণামিত্যাदि । হি যস্মাত্ পুরন্দ্রীণাং পতিপুত্রাদি-
মতীনাং কুলস্বতীর্ণাং চিত্তং মনঃ কুসুমসুকুমারং পুষ্যবৎ কৌসল্যং তীব্রদুঃখাসহিষ্ণু ইত্যর্থঃ
भवति । अतएवोभयोरवस्थयोः स्मरणेनैव मूर्च्छितेति भावः ।

অতাপি সামান্যে ন বিশেষসমর্থ নরূপোঽর্থান্তরন্যাসীঽনুদ্বারঃ, কুসুমসুকুমারমিতি
লুপ্তীপময়া সঙ্কীর্ণঃ ।

সুখমেব সৌখ্যং স্বার্থে যশ্ । তদिति “নপুংসকানপুংসকয়ো নপুংসকমেকবহা” ইতি
নপুংসকত্বম্ একবচনচ্চ ।

“পুরন্দ্রী । পতিপুত্রদুহিতাদিমতী” ইতি শব্দকল্যদ্রুমঃ । শিখরিণী বৃত্তম্ ॥১২॥
(৩) জনক ইতি । হন্তেতি বিষাদসূচকমব্যয়ং দ্বিবচনচ্চ বিষাদে । নৃশংসঃ
নিষ্ঠুরঃ । চিরস্য দৃষ্টান্ বহুপূর্বে দৃষ্টানিত্যর্থঃ, প্রিয়সুহৃদঃ দশরথস্য, দারান্ মাথ্যাম্,
স্তিম্ধং সস্তেহম্ । যৌ বন্যুজনং সর্বথা সস্তেহং নাবলোকয়তি স নিষ্ঠুর এবমিতি ভাবঃ ।

আপনি বন্ধুজন; আপনার দর্শনে সেই রাজা দশরথ, রামভদ্র-
প্রভৃতি সেই শিশুগণ এবং সেই দিনগুলি; এই সমস্তই স্মৃতিপথে
আবির্ভূত হইয়াছে। তাহার পর এই ভয়ঙ্কর অবস্থাপরিবর্তনের
সময়ে আপনার সখী মূর্চ্ছিত হইয়াছেন; কারণ, পতিপুত্রবতী রমণী-
দিগের চিত্ত, পুষ্পের গায় কোমল হইয়া থাকে ॥১২॥

(৪) জনক । হায় ! হায় ! সর্বপ্রকারেই আমি নৃশংস হইয়াছি ;
যে আমি বহুকালের পর দৃষ্ট প্রিয়সুহৃদের প্রিয়তমা ভার্য্যাকে স্নেহের
সহিত দেখিতেছি না ।

(১) কষ্টমিতি পাঠান্তরম্ । (২) অন্যপুস্তকে সংবৃত্ত ইতি পাঠো নাস্তি ।

स सम्बन्धी श्लाघ्यः, प्रियसुहृदसौ, तच्च हृदयं
स चानन्दः साक्षादपि च निखिलं जीवितफलम् (१) ।
शरीरं, जीवो वा, यदधिकमतो वा प्रियतमो
महाराजः श्रीमान् किमिव मम नासीद्दशरथः ॥१३॥ ✓

स इत्यादि । स दशरथः श्लाघ्यः अतीवसहंशजातत्वात् प्रशस्यः सम्बन्धी वैवाहिकः, असौ दशरथः प्रियसुहृत् परमप्रणयास्य सखा, तच्च स च दशरथः हृदयं हृदयरूप-
प्रीतिभाजनं स च दशरथः साक्षात् चाक्षुषप्रत्यक्षविषयः मूर्त्तिमानित्यर्थः आनन्दः
आसीदः, अपि च अन्यच्च दशरथः निखिलं समस्तं जीवितस्य मम प्राणधारणस्य फलं
सुखमेव सर्वेषां जीवनस्य सर्वदाभीष्टतया वास्तविकं फलं निरतिशयमनोऽनुकूलत्वात्
तच्च दशरथ आसीदित्यर्थः तथा दशरथः शरीरं सुस्थले कार्यसम्पादनात् असुस्थले च
कार्यहानेः नम गावस्वरूपः तथा दशरथः जीवः अतीवप्रियत्वात् मम जीवात्मा अहङ्कार-
विशिष्टं चैतन्यमित्यर्थः वा अथवा अतः एभ्यो हृदयादिभ्यो यत् वस्तु अधिकं प्रियत्वे-
नातिरिक्तं जगत्यामसीति शेषः तादृशोऽपि प्रियतमः दशरथः आसीदिति सर्वान्वयः ।
अतएव श्रीमान् राजलक्ष्मीवान् महाराजो दशरथः मम किमिव नासीत् अपि तु सर्व-
मेवासीदित्यर्थः । दशरथमयं मे जीवनसासीदिति भावः ।

अत्र आनन्दस्य चाक्षुषप्रत्यक्षविषयत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धीत्वेरतिशयोक्तिः, तथा
दशरथे हृदयत्वजीवितफलत्वशरीरत्वजीवत्वानामारोपात् निरङ्गं मालारूपकं तथा
हृदयादिभ्योऽधिकप्रियवस्तुनोऽसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धीत्वेरपरातिशयोक्तिः तथा चतुर्थ-
चरणगतवाक्यार्थं प्रति प्राथमिकचरणव्यगतवाक्यार्थानां हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् अर्थापत्ति-
श्चेति, एतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः ।

“य आधारस्तदधिकरण”मित्यादिवत् तच्चेति प्रकृतस्यमानलिङ्गत्वेन हृदयविशेषण-
त्वात् नपुंसकम् । इवशब्दो वाक्यालङ्कारः ।

“साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययो”रित्यमरः ।

(१) जीवितपदमिति पाठभेदः ।

कष्टम्, इयमेव सा कौशल्या ।

यदस्याः पत्युर्वा रहसि परमं दूषितमभू-

दभूव' दम्पत्योः पृथगहमुपालम्भविषयः ।

प्रसादे कोपे वा तदनु मदधीनो विधिरभू-

दल' वा तत् स्मृत्वा दहति यदवस्कन्द्य हृदयम् ॥१४॥ ✓

अहङ्कारविशिष्टपुरुषस्य जीवत्वमाह सांख्यसूत्रम्—

“विशिष्टस्य जीवत्वमन्वयव्यतिरेका”दिति (सा ६ अ ६३ सू) । “जीवत्वं प्राणित्वं तच्चाहङ्कारविशिष्टपुरुषस्य धर्मम्” इति तद्भाष्यञ्च । शिखरिणी वृत्तम् ॥१३॥

यदस्या इति । अस्याः कौशल्यायाः, पत्युर्वा अस्या एव भर्तुर्दशरथस्य वा रहसि निर्जनस्थाने यत् परमं दूषितम् अत्यन्तं दूषणं प्रणयकलह इति यावत् अभूत्, तदर्थं महं दम्पत्योः उभयोरिव जायापत्योः पृथक् स्वतन्त्रं यथा स्यात्तथा उपालम्भस्य तिरस्कारस्य विषयः पातम् अभूवम् । ‘तव सखा मां प्रतीदृशमन्याय्यमाचरितवान् तथापि त्वमुदासीन इति कीदृशी लोकेष्वं यन्नैनं शिष्यसि’ इत्यं कौशल्या मामुपालम्भवती । तथा ‘तव सखी नितरामन्यायकारिणी इत्यवगच्छन्नपि उपेक्षमाणी भवानावयोः कलहं कौतुकमिव मन्यते किम्’ इत्यं दशरथोऽपि मामुपालम्भवानित्यर्थः । तदनु तदनन्तरं प्रसादे उभयोर्मनीमालिन्यदूरीकरणे कोपे वा क्रोधीत्पादने वा मदधीनो ममायत्तो विधिव्यवस्था अभूत् । दम्पती परस्परं प्रति प्रसादयितुं कोपयितुं वा अहमेव समर्थोऽभवमित्यर्थः । अतएवाहमुभयोरपि परमविश्वस्तवत्पुत्रासमिति भावः । वा अथवा तत् समस्तं तां

सेइ दशरथ आमार भ्राघा मयक्षी (वैवाहिक) छिलेन एवं তিনি প্রিয়স্বহৃদ, তিনি হৃদয়, তিনি মাফাং আনন্দ; এগন কি তিনিই জীবনের সমস্ত ফলস্বরূপ ছিলেন; শরীর, কিংবা জীবন, অথবা ইহা অপেক্ষা অধিক প্রিয়তম যাঁহা কিছু; রাজলক্ষ্মীশালী মহারাজ দশরথ, আমার নিকট উহার কি না ছিলেন? ॥১৩॥

হায় কি কষ্ট! ইনিই সেই কৌশল্যা ।

अरु । हा कष्टम् ! अतिचिरनिरुद्धनिश्वासनिष्ठुरं हृदय-
मस्याः । (ड)

जनकः । हा प्रियसखि ! । कमण्डलूदकेन सिञ्चति (१) । (ढ)
घटनावलीमित्यर्थः स्मृत्वा अलं तत्स्मरणेन नास्ति प्रयोजनमित्यर्थः । यत् घटनावन्दं
स्मृतं सदिति शेषः हृदयम् अवस्कन्द्य आक्रम्य दहति शोकरूपेण परिणतं सत् सन्तापयति ।
पूर्वघटनावलीनां स्मरणेन केवलं हृदयं शोकातुरमेव भवति, न तु खल्विदानीं किमपि
अन्यत् फलमस्तीति निष्कर्षः ।

अथ दम्पतीनिष्ठदूषणरूपकारणात् जनकस्योपालम्बरूपकार्यात्पत्तेः असङ्गतिरलङ्कारः ।
प्रथमं वाच्यं समुच्चये । तथा च—“वा स्यादिकल्पोपमयोरेवाथं च समुच्चये” इति
विश्वः । “विविक्ताविजनच्छन्ननिःशलाकस्तथा रह” इत्यमरः ।

स्मृत्वा अलमिति “अलं खल्वीः प्रतिषेधयोः क्त्वा वे”ति क्त्वाप्रत्ययः ।

शिखरिणी वृत्तम् ॥१४॥

(ड) अरु इति । अतिचिरम् अतिवृत्तकालं निरुद्धैरभ्यन्तरावद्धैः निश्वासैः
निष्ठुरं कठोरं कठोरत्वात् निश्चलमित्यर्थः । निश्वासाभावात् वचःस्थलं निस्पन्दमान
इति निष्कर्षः ।

“कठोरं निष्ठुरं दृढ”मित्यमरः ।

উহার বা উহার স্বামীর নির্জনস্থানে যে গুরুতর দোষ হইত, তাহাতে
আগি, ঐ দম্পতির মধ্যে প্রত্যেকের নিকট পৃথক্ পৃথক্ তিরস্কারের
পাত্র হইতাম । তাহার পর, প্রসন্নতা জন্মাইতে কিংবা ক্রোধ উৎপাদন
করিতে যে কার্যের আবশ্যকতা, তাহা আমার অধীন থাকিত ।
অথবা তাহা স্মরণ করিবার প্রয়োজন নাই, বাহা হৃদয়কে আক্রমণ
করিয়া দগ্ধ করে ॥১৪॥

(ড) অরুন্ধতী । হায় কি কষ্ট ! অতিদীর্ঘকাল নিশ্বাস নিরুদ্ধ
করায় ইহার হৃদয় নিষ্ঠুর বটে ।

(১) কমণ্ডলুজলিবেতি পাঠান্তরম্ ।

কঞ্চুকী । সুহৃদিব প্রকটয়্য সুখপ্রদঃ
প্রথমমেকরসামনুকূলতাম্ ।
পুনরকাণ্ডবিবর্তনদারুণো
বিধিরহো বিশিনষ্টি মনোরুজম্ ॥১৫॥ ✓

কৌশল্যা । সংজ্ঞা লভ্বা । হা বচ্চে ! জাণত্ব ! কহিঁ সি,

(৬) জনক ইতি । হা প্রিয়সখি ! কীটশীমবস্থাং গতাশীতি শ্রেণঃ । সিদ্ধতি
কৌশল্যামিতি শ্রেণঃ ।

সুহৃদিতি । বিধির্বিধাতা সুহৃৎ সুখিব প্রথমম্ আদৌ ষাণ্ময়কালাবধি রামবনবাস-
পর্যন্তমিত্যর্থঃ, একঃ অবিমিশ্রঃ দুঃখিনাম্ যুক্ত ইত্যর্থঃ । রসঃ সুখাখাদৌ যস্য তাং ধারা-
বাহিককেবলমুখশালিনীমিত্যর্থঃ অনুকূলতাম্ আনুকূল্যং প্রকটয়্য প্রকাশ্য সুখপ্রদঃ সন্
অহৌ বত পুনঃ অকাণ্ডে অনবসরে বার্তকে তাৎপর্যদারুণদুঃখাসহিষ্ণুত্বেন অযোগ্যকাল
ইত্যর্থঃ বিবর্তনে পরিবর্তনে দারুণো ময়ঙ্করঃ, রূপান্তরধারণেন নৃশংস ইত্যর্থঃ মনোরুজঃ
বিত্তপীড়া বিশিনষ্টি বিশেষণ করোতি নানাবিধদুর্ঘটনাकरणेन दारुणं दुःखमुत्-
पादयतीत्यर्थः ।

অথ সুখপ্রদবিধেদুঃখোৎপত্তির্বিষমালঙ্কারঃ সুহৃদিবেতি ঐত্যা উপময়া সঙ্কীর্ণ্যতে ।

“অহৌ । বিধাদঃ” ইতি শব্দকল্যদ্রুসঃ । “কাণ্ডোঽস্ট্রী দণ্ডযাণাবর্গাবসরবাজিষ্ঠ”
ইত্যমরঃ ।

দ্রুতবিলম্বিতং ব্রহ্ম—“দ্রুতবিলম্বিতমাহ নমৌ ভরৌ” ইতি লক্ষণাৎ ॥১৫॥

(৬) জনক । হা প্রিয়সখি ! (কমণ্ডলুর জলদ্বারা সেক করিতে
লাগিলেন ।)

কঞ্চুকী । বন্ধুর আশ্রয় বিধাতা, প্রথমে ধারাবাহিক এক ব্রহ্ম
অনুকূলতা প্রকাশ করিয়া, স্মৃতিদাতা হইয়া, হায় ! অসময়ে পরিবর্তন-
নিবন্ধন পুনরায় ভীষণ হইয়া, অতিরিক্তভাবে মনের পীড়া

জন্মাইতেছেন ॥১৫॥

सुमरामि दे विवाहलक्ष्मीपरिग्रहेकमण्डणं पप्फुरन्तसुद्धहसिद-
मुद्धमुहपुण्डरीकं, आप्फुरन्तकौमुदचन्द्रचन्द्रिकासुन्दरै-
रङ्गैर्हि उल्लासैर्हि ; जादे ! पुणोवि उज्जोएहि उच्छृङ्गं ।
सव्वदा महाराजो भणदि, एसा रहुउलमहत्तराणं वद्ध, अल्लाणं
उण जणअसम्बन्धेण दुहिदिआ एव्व । (ण)

(ण) हा वत्स ! जानकि ! कश्चिन्नसि, स्मरामि ते विवाहलक्ष्मीपरिग्रहेक-
मण्डनं प्रस्फुरच्छुद्धहसितमुखमुखपुण्डरीकम्, आस्फुरत्कौमुदचन्द्रचन्द्रिकासुन्दरै-
रङ्गैरुल्लासय, जाते ! पुनरप्युद्योतयौत्सङ्गम्, सर्वदा महाराजो भणति, एषा रघुकुल-
महत्तराणां वधूः, अस्माकं पुनर्जनकसम्बन्धेन दुहिता एव ।

(ण) कौशल्येति । संज्ञां चैतन्यम् । विवाहलक्ष्म्याः विवाहकालीनशीभायाः परिग्रहो
धारणमेव एकम् अद्वितीयं मण्डनं भूषणं यस्य तत्, कृतिनालङ्काराभावेऽपि तात्-
कालिकस्वाभाविकशीभयैव अतीवशोभितमित्यर्थः । प्रस्फुरता विकसता शुद्धेन
निर्मलेन हसितेन स्मितेन सुग्धं मनीहरं मुखं पुण्डरीकं पद्ममिव तत् तथोक्तं
स्मरामित्यनेनान्वयः । आस्फुरन्ती सम्यक्प्रकाशमाना कौमुदस्य कार्तिकमासीयस्य
चन्द्रस्य चन्द्रिका ज्योत्स्ना तद्वत् सुन्दरैः अङ्गैरवयवैः उल्लासय आनन्दय अस्मानिति शेषः ।
जाते ! कन्यातुल्ये ! उत्सङ्गं क्रीडम् उद्योतय प्रकाशय उपवेशनेनेत्यर्थः । महाराजो
दशरथः, भणति ब्रवीति स्म । किमित्याह, एषा सीता रघुकुलस्य महत्तराणां प्राचीनानाम्
अस्मात्पितृपितामहादीनामित्यर्थः वधूः स्नुषा, पुनः किन्तु जनकसम्बन्धेन जनकेन सह
मिवत्वरूपसम्बन्धेन दुहिता एव कन्यैव, जनकस्य यो यादृशः सम्बन्धो अस्माकमपि
स तादृशः सम्बन्धो जनकस्य मम च अभिन्नहृदयत्वात्, अतएव जनकस्य या कन्या सा
ममापि कन्यैवेति भावः ।

अत्र मुखपुण्डरीकमित्यत्र चन्द्रिकासुन्दरैरित्यत्र च लुप्तोपमाङ्कारः । तथा
चन्द्रिकेत्यनेनैव अभिप्रेतार्थनिर्वाहे पुनश्चन्द्रपदोपादानात् पुनरुक्ततादोषः, चन्द्रपद-
परित्यागेन स समाधेयः ।

भणतीति “प्रयोगतश्चे”ति अतीति वर्तमाना ।

কঞ্চুকী । যথাহ দেবী । (ত)

পঞ্চপ্রসূতেরপি রাজ্ঞ আসীৎ

প্রিয়ো বিশেষেণ সুবাহুশত্ৰুঃ ।

বধুচতুষ্কেঽপি যথৈব শান্তা

প্রিয়া তনুজাস্য তথৈব সীতা ॥১৬॥

(ত) কঞ্চুকীতি । দেবী কৌশল্যা, যথাহ সত্যং ব্রবীতি ।

যথার্থত্বং স্বয়মপি প্রতিপাদয়তি পশ্চেতি । সুবাহুঃ সুবাহুনাশকরাস্তস্য শত্ৰুঃ হন্তা রামঃ, প্রসূতৌ উৎপাদ্যতে যা সা প্রসূতিরপত্যম্, পঞ্চ প্রসূতয়ঃ অপত্যানি यस্য তস্য, রামাদয়ন্ত্বারঃ পুত্রাঃ, শান্তা চ একা কন্যেতি পঞ্চাপত্যশালিন ইত্যর্থঃ রাজ্ঞী দশরথস্য বিশেষেণ অন্যেভ্য আধিক্যেণ প্রিয় আসীৎ । শান্তা তদাখ্যা তনুজা কন্যা যথৈব প্রিয়া, বধুচতুষ্কেঽপি স্নুপাচতুষ্টয়েঽপি মধ্যে সীতা তথৈব প্রিয়া আসীৎ ।

অথ আসীদিত্যেকক্রিয়য়া সুবাহুশত্ৰুসীতযোরন্বয়াৎ তুল্যযোগিতালঙ্কার উপময়া সঙ্ঘীর্ষ্যতে ।

इन्द्रवज्रोपिन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजातिर्वात्तम ॥১৬॥

(গ) কৌশল্যা । (সংজ্ঞা লাভ করিয়া) হা বৎসে ! জানকি ! তুমি কোথায় আছ ; বিবাহের শ্রীধারণই বাহার একমাত্র অলঙ্কার ছিল এবং প্রস্ফুটিত নির্মল হাশ্বে বাহা মনোহর হইত, তোমার সেই মুখকমল-খানিকে আমি স্মরণ করিতেছি । কাঠিকমাসীয় চন্দ্রের প্রকাশমান জ্যোৎস্নার ন্যায় মনোহর অঙ্গদ্বারা আগাদিগকে আনন্দিত কর ; হে কন্তে ! আবার আমার কোল উজ্জ্বল কর । মহারাজ (দশরথ) সর্বদা বলিতেন—এই সীতা, রঘুকুলের প্রাচীনদিগের বধু ; আমাদের কিন্তু জনকের সহিত সখিব্যবশতঃ কণ্ঠাই ।

(ত) কঞ্চুকী । রাণী ঠিক বলিয়াছেন ।

রাজা দশরথের পাঁচটি সন্তান থাকিলেও, তাহাদের মধ্যে রামচন্দ্রই

जनकः । हा प्रियसख ! महाराज दशरथ ! एवमसि सर्वप्रकारहृदयङ्गमः कथं विस्मर्यसे । (थ)

कन्यायाः किल पूजयन्ति पितरो जामातुराप्तं जनं
सम्बन्धे विपरीतमेव तदभूदाराधनं ते मयि ।

त्वं कालेन तथाविधोऽप्यपहृतः सम्बन्धवीजन्तु तत्

घोरेऽस्मिन् मम जीवलोकनरके पापस्य धिग् जीवितम् ॥१७॥

(थ) जनक इति । सर्वेण प्रकारेण हृदयङ्गमः हृदयः प्रीतिभाजनमिति यावत् । अतीवप्रीतिभाजनरूपी जनः सर्वदेव मनसि वर्त्तत इति बहुकालान्येऽपि विस्मर्तुं न शक्यत इति भावः ।

कन्याया इति । किलेति लोकवार्त्तायाम् । कन्यायाः पितरः पितृपक्ष इत्यर्थः जामातुः कन्याभर्तुः आत्तं बन्धुत्वेन विस्मस्तं पित्रादिकमित्यर्थः जनं पूजयन्ति दानानु-
गत्यादिना सम्मानयन्ति, इयमेव साधारणी चिरन्तनी रीतिरिति किलशब्दस्यार्थः । किन्तु सम्बन्धे आवयोरस्मिन् वैवाहिकत्वसम्बन्धे तत् पूजनं विपरीतमेव समाजप्रचलितरीति-
विरुद्धमेव अभूत् । तत् वैपरीत्यमेवाह आराधनं ते मयीति । ते तव जामादपितुः मयि कन्यापितरि आराधनं दानानुगत्यसाम्बन्धवादादिना सम्माननम् इत्येव विपरीतमित्यर्थः ।
त्वं तथाविधोऽपि अशास्त्रीयां तां समाजरीतिमनुरुक्त्वन् केवलसरलतौदार्थ्यगुणेन बन्धुजन-
सम्मानकारकः कालेन समयेन अपहृतः लोकान्तरं प्रापितः, अपीति निन्दासूचकमन्वयम् ।
भवादृशसत्पुरुषापहरणं कालस्य नितान्तमनुचितमिति भावः । तथा तत् सीतारूपं सम्बन्धवीजम् आवयोर्वैवाहिकत्वसम्बन्धमूलञ्च कालेनापहृतमित्यन्वयः । अतएव अस्मिन्
घोरे अशेषकृतिशकारणत्वात् भयङ्करे जीवलोकी नरक इव जीवलोक एव नरकी वा तस्मिन्

विशेष प्रिय ছিলেন এবং চারিট বধু থাকিলেও, কন্যা শান্তা যেমন
প্রিয়া ছিলেন, সীতা ইহার তেমনই প্রিয়া ছিলেন ॥১৬॥

(थ) जनक । हा प्रियसख ! महाराज दशरथ ! आपनि सर्व-
प्रकारे এইरूप प्रियतम ছিলেন ; कि प्रकारे आपनाके विस्मृत रहैव ? ।

কৌশল্যা । জাড়ে জাণ্ড ! কিং করিমি, দড়বজ্জলেব
ঘড়িঅবন্ধ্যণিচ্চলং জ্জেব হৃদজীবিদং মং মন্দভাগিনীং ণ
পরিচ্ছন্নড । (দ)

(দ) জাতি জানকি ! কিং করিমি, দড়বজ্জলিপঘটিতযন্ত্বনিয়লমেব হৃদজীবিতং
মাং মন্দভাগিনীং ন পরিত্যজতি ।

পাপস্য পাপবতঃ পাপং যিহা দুঃখভোগী ন স্যাদিতি ভাষ্যঃ । সম জীবিতং জীবিতাবস্থয়া
অবস্থানং যিহা নিন্দামৌল্যর্থঃ । ইদানীং সম সরণমেব শ্রেয় ইতি ভাষ্যঃ ।

অবোপসারূপকযোঃ সন্দেহসঙ্করালঙ্কারঃ । ভাষ্যেওপি সাধকযাধকপ্রমাণাভাবাত্
কাব্যলিঙ্গম্ । তথা পূজয়ন্তীত্যভিধায় পুনরাধনমিত্যভিধানাত্ প্রকমভঙ্গঃ, তথা
সম্বন্দ্ববীজমিত্যব সমুচ্চয়ার্থকযকার আবশ্যকঃ কিন্তু নীত ইতি বাচ্যানভিধানম্বেতি
দোষদ্বয়ম্, আরাধনমিত্যব 'সম্পূজনম্' সম্বন্দ্ববীজন্তু ইত্যব চ 'সম্বন্দ্ববীজম্বেতি' পাঠে ন
সমাধেয়ম্ ।

“বার্তা সম্ভাব্যযোঃ কিল ।” “আতঃ প্রত্যয়িতস্ত্রিষু ।” “গর্হাসমুচ্চয়প্রশঙ্গাসম্ভাবনা-
স্বর্পী” ইতি চামরঃ ।

শার্দূলবিক্রীড়িতং বচনম্ ॥ ১৩ ॥

(দ) কৌশল্যেতি । জাতি ! পুত্রি ! । দৃঢ়েন দীর্ঘকালস্থায়িনা বজ্রলিপেন
বজ্রনির্মিতলিপেন ঘটিতৌ বিহিতৌ যৌ বন্ধ্যঃ সংযোগঃ তেন নিয়লং সুস্থিরং গন্তুমসমর্থ-
মিত্যর্থঃ, হৃদজীবিতমেব দুর্ভাগ্যপ্রাণা এব কর্তৃ মাং মন্দভাগিনীং ন পরিত্যজতি । অহন্তু
জীবনং ত্যক্তুমিচ্ছাম্যেব সীতাভাবি জীবনধারণস্য নিষ্ফলত্বাদিতি ভাষ্যঃ ।

কণ্ঠার পিতৃপক্ষই, জামাতার বন্ধুজনের পূজা করিয়া থাকে ; কিন্তু
আমাদের সম্বন্ধে তাহা বিপরীতই হইয়াছিল, আপনিই আমার পূজা
করিতেন । আপনি সেইরূপ হইলেও, কাল আপনাকে এবং সম্বন্ধের
মূলকারণ সীতাকে অপহরণ করিয়া নিয়াছে ; সুতরাং এই ভয়ঙ্কর
জীবলোক রূপ নরকে, পাপিষ্ঠ আমার জীবিত থাকাকেই যিহা ॥ ১৭ ॥

अरु । आश्वसिहि राजपुत्रि ! वाष्पविश्रामोऽप्यन्तराले (१)
कर्त्तव्य एव, अन्यच्च किं न स्मरसि, यदवोचदृष्टशृङ्गाश्रमे
युष्माकं कुलगुरुः, तदुपजातमेव, (२) किन्तु कल्याणोदकं
भविष्यति । (ध)

कौशल्या । सअवदि ! अदिक्कन्तो मणोरहो (३) । (न)

(न) भगवति ! अतिक्रान्तो मनोरथः ।

(ध) अरु इति । अन्तराले अवसरे मध्ये मध्ये इत्यर्थः, वाष्पविश्रामोऽपि
अश्रुविसर्जनविरामोऽपि । केवलमविरतं रोदनं न कर्त्तव्यमित्यर्थः तथात्वे चचुर्नाशा-
यनिष्टसम्भावनासत्त्वादिति भावः । अन्यच्च वाष्पविसर्जनविरामकारणमित्यर्थः ब्रवीमीति
शेषः । कुलगुरुः वशिष्ठः । उपजातमेव जातप्राथमेव नात्र सन्देह इत्येवमवधार्यः ।
कल्याणं मङ्गलम् उदकं उत्तरफलं यस्य तत् कल्याणोदकं भविष्यति एतदवस्थान्तर-
मिति शेषः । ऋष्यशृङ्गाश्रमे तस्य यज्ञसम्पादनाय गतो भगवान् वशिष्ठः लोकपरम्परा-
श्रुतसीताविसर्जनव्यापारो भृशशीकाकुलां कौशल्यामिदमाह स—“भद्रे ! समाश्वसिहि,
पुनःपूर्णात्सङ्गामेव जानकीं पुनर्द्रव्यसि” इति वाक्यस्य सत्यताविश्वासवशादरुन्धत्याः
सान्त्वनादीऽयमिति सन्तव्यम् । “उदकः फलमुत्तर”मित्यमरः ।

(न) कौशल्या । कष्टे ! जानकी ! कि करिव पोड़ा जीवनेर
बन्धन बज्रलेपद्वारा दृढभावे येन योजित हওয়াय एकेबारे निश्चल
हईया गियाछे ; तई मन्दभागिनी आमाके परित्याग करितेछे ना ।

(ध) अरुन्धती । राजकष्टे ! आश्वस्त हउ ; मध्ये मध्ये अश्रु-
विसर्जनेर विरामउ करिते हईवे ; ताहार आरउ कारण आछे ; तूमि
कि श्रवण करितेछ ना ? श्वशुरेण आश्रमे तोमादेर कुलपुरु ये
बलियाछिलेन ; ताहा हईयाछेई ; किन्तु भविष्यत फल मङ्गलमय हईवे ।

(१) अन्तरे इति पाठभेदः । (२) तत्तथैव उपजातमेव इति पाठान्तरम् । (३) कुदी
अदिक्कन्दमणोरहाए सह एदं इति क्वचित् पाठः ।

अरु । तत् किं मन्यसे राजपुत्रि ! (१) मृषोद्यं तदिति,
नहीदं सुचित्रिये ! अन्यथा मन्तव्यम्, भवितव्यमेव तेन । (प)

आविर्भूतज्योतिषां ब्राह्मणानां

ये व्याहारास्तेषु मा संशयो भूत् ।

भद्रा ह्येषां वाचि लक्ष्मीर्निषक्ता

नैते वाचं विप्लुतां व्याहरन्ति ॥१८॥ ✓

(न) कौशल्येति । मनोरथः अभिलाषः सीतापुत्रदर्शनाकाङ्क्षेति यावत् अतिक्रान्तः
अतीतः चिराय नष्ट इत्यर्थः । नानाश्चापदसङ्कुलारण्ये निर्वासनेन सीताया एव
अभावादिति भावः ।

(प) अरु इति । तत् तदेत्यर्थः तत् कुलगुरोर्वचनं मृषोद्यं मिथ्यावाक्यम्
इति किं मन्यसे ? हे सुचित्रिये ! सत्त्वत्रियवंशजाते ! इदं गुरुवचनम् अन्यथा
मिथ्याभूतं नहि मन्तव्यम्, तेन गुरुवचनेन भवितव्यमेव सत्येन भाव्यमेव । अवश्यमेव
सपुत्रामेव सीतां पुनः द्रव्यसि युष्मत्कुलगुरुसदृशानां त्रिकालज्ञानामृषीणां महासत्य-
वादित्वादिति भावः ।

मृषा उच्यते मिथ्या उच्यते इति मृषोद्यं "नास्मि वदः क्वप् चे"ति क्वप् ।

तेषां महासत्यवादितां प्रतिपादयति आविरिति । आविर्भूतं प्रकाशितं ज्योतिः
ब्रह्माख्यं तेजो येषां तेषां कृतब्रह्मसाक्षात्काराणामित्यर्थः ब्राह्मणानां ये व्याहारा उक्तयः
तेषु संशयः वाक्यमिदं सत्यं मिथ्या वेति सन्देहो माभूत् न भवतु तवेति शेषः । हि
यस्मात् एषां ब्राह्मणानां वाचि वाक्ये भद्रा कल्याणी निर्दोषित्यर्थः लक्ष्मीः यथार्थता

(न) कोशल्या । भगवति ! मनेर आशा लोप पाईशाछे ।

(प) अरुक्कती । राजपुत्रि ! तवे कि ताहा मिथ्या कथा बलिग्या
मने करितेछ ? हे संस्कृत्रियवंशजाते ! ईहा मिथ्या बलिग्या मने
करिओ ना ; ताहा हईवेई । (कारण,)

(१) राजपुत्रि ! इति पाठान्तरम् ।

नेपथ्ये कलकलः । (फ)

सर्वे आकर्णयन्ति । (व)

जनकः । अद्य खलु शिष्टानध्याय इत्युद्धतं खेलतां वटूनां
कलकलः । (भ)

सम्पत्तिः निषक्ता नियतलया । अन्यच्च एते ब्राह्मणाः विप्रताम् अयं विप्रवशालिनीं मिथ्या-
भूतामिति यावत् वाचं वाक्यं न व्याहरन्ति न वदन्ति ।

अथ ब्राह्मणानां वाक्ये संशयकर्तव्यत्वाभावरूपकार्यस्य तदीयसत्यत्वरूपकारणेन
समर्थनात् कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासीऽलङ्कारः ।

“व्याहार उक्तिलपितम् ।” “सम्पत्तिः श्रीय लक्ष्मोय” इति चामरः ।

एतत्तृतीयचरणानुरूपं वाक्यं पाणिनिमहाभाष्येऽपि दृश्यते । यथा—

“भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ।”

एकादशीतत्त्वधृतं विण्णवचनञ्च—

“ब्राह्मणानां प्रसादेन दिवि तिष्ठन्ति देवताः ।

ब्राह्मणाभिहितं वाक्यं न मिथ्या जायते क्वचित् ॥”

शालिनी वृत्तम् ॥१८॥

(फ) नेपथ्य इति । नेपथ्ये विश्रचनास्थाने, कलकलः कीलाहलः ।

(व) सर्व इति । आकर्णयन्ति उत्कर्णाः सन्त इति शेषः ।

(भ) जनक इति । ‘कुतस्थोऽयं कलकल’ इति कौशल्यादीनामनुमितं संशयं
निराकर्तुमाह अद्येति । शिष्टानां वंशपरम्परया वेदाध्यायिनाम् अनध्यायी अध्ययना-
ध्यापनाविरामः, इति द्वितीः, उद्धतम् उल्लम्फन-द्रुतधावनादिरूपं यथा स्यात्तथा खेलतां

यौहादेर ब्रह्मास्काङ्कार हईयाछे ; सेई सकल ब्राह्मणदिगेर ये
सकल उक्ति, ताहाते येन संशय ना हय । कारण, ईहादेर वाक्ये
उत्कृष्ट सत्यसम्पद लागियाई थाके ; ईहारा मिथ्या कथा बलेन ना ॥१८॥

(फ) नेपथ्ये कोलाहल ।

(व) सकले सुनिते लागिलेन ।

कौशल्या । सुलहसोक्त्वं दाव वालत्तणं होदि । निरुध्य ।
अस्महे ! एदाणं मज्जे को एसो रामभदलच्छीपरिसोहिदेहिं
सावट्ठम्भमुद्धललिदेहिं अङ्गेहिं अह्माणं वि लोअणाइं
सौदलावेदि । (म)

(म) सुलभसौख्यं तावत् बालत्वं भवति । अहो ! एतेषां मध्ये क एष रामभद्र-
लक्ष्मीपरिशोभितैः सावष्टम्भमुद्धललितैरङ्गैः अस्माकमपि लोचनानि शीतलयति ।

क्रीडां कुर्वतां षट्पूनां ब्राह्मणकुमाराणाम् । अथ वशिष्ठादीनामागमनेन अनध्यायी जात
इति पाठाभावात् निरुद्धे गोत्फुल्लचित्ता ऋषिकुमाराः कीलाहलं कुर्वन्त उल्लम्फनद्रुत-
धावनादिरूपां खेलां कुर्वन्तीत्यर्थः ।

जनसमागमादनध्यायमाह मनुः—“अनध्यायी कथमानि समवाये जनस्य च ।”

शिष्टमाह वशिष्ठः—“पारम्पर्यागती येषां वेदः सपरिव्रह्मणः ।

ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥”

(म) कौशल्याति । बालत्वं शैशवम्, सुलभं सांसारिककार्यकलापचिन्ताभावात्
अनायासलभ्यं सौख्यं सुखं यव तत् । शैशवसमये हि यतः कुतश्चिदेव कारणात्
सुखमुत्पद्यत इति मनः स्फूर्तिमन्त एते अनध्यायसुखमेव कलकलेन प्रकटयन्तीति
भावः । रामभद्रस्य या लक्ष्मीः शरीरशीभा तथा तत्सदृशशीभयेत्यर्थः इति निदर्शना-
लङ्कारः, अवष्टम्भेन सौष्ठवेन सह विद्यमानानि सावष्टम्भानि सुघटितत्वात् अतीवप्रशस्ता-
नीत्यर्थः मुग्धानि सुन्दराणि, ललितानि मनोहरविन्यासभङ्गियुक्तानि च तैः अङ्गैः
हस्तपदाद्यवयवैः, अस्माकमपि समस्पर्काणां का कथा निःसम्पर्कानामप्यस्माकमित्यर्थः ।
शीतलयति सुखशीतलानि करोति ।

“सौष्ठवं स्यादवष्टम्भ” इति हलायुधः । ललितमाह उज्ज्वलनीलमणिः—

“विन्यासभङ्गिरङ्गानां भूविलासमनोहरा ।

सुकुमारा भवेदयव ललितं तदुदीरितम् ॥”

(भ) जनक । आज वेदपाठीदिगेर अनध्याय ; এই জ্ঞ যাঁহারা

উদ্ধৃতভাবে খেলা করিতেছে, সেই ব্রাহ্মণবালকগণের কোলাহল ।

अरु । अपवार्यं सहर्षोत्कण्ठं स्वगतम् । इदं नाम तद्भागीरथी-
निवेदितरहस्यं कर्णामृतम्, न त्वेवं विद्मः कतरोऽयमायुष्मतोः
कुशलवयोरिति । (य)

जनकः । कुवलयदलश्यामस्निग्धः (१) शिखण्डकमण्डनो
वट् परिषदं पुण्यश्रीकः श्रियेव सभाजयन् ।

(य) अरु इति । अपवार्यं देहपरिवर्त्तनेन कौशल्यादीनां श्रवणयोग्यता-
मदत्वेत्यर्थः । तल्लक्षणमाह साहित्यदर्पणे—

“...तद्देवदपवारितम् । रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाशयते ॥”

भागीरथ्या गङ्गाया निवेदितं ज्ञापितं रहस्यं गुप्तविवरणं जन्मावस्थित्यादिकं यस्य
तत् तथोक्तम्, कर्णायोरमृतं पीयूषवदामोदजनकम् इदं तत् वचनं वचनाभिधेयः
कुशलवयोः कथिदित्यर्थः वाच्यवाचकयोरभेदविषय्योपपत्तिः तु किन्तु आयुष्मतोः दीर्घ-
जीविनोः कुशलवयोर्मध्ये अयं कतरः क इत्येवं न विद्मः न जानीमः । भागीरथी-
कथितानुरूपकान्तिदर्शनात् कुशलवयोरिकोऽयमिति सामान्यतो निश्चितं शक्नोमि, किन्तु
कुशोऽयं किंवा लवोऽयमिति विशेषेण निश्चितं न शक्नोमि पूर्वमदर्शनादिति भावः ।
कर्णामृतमिति निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः ।

(ग) कोशल्या । बाल्याकाले सूखटां खलभई हईया थाके ।
(निरूपण करिया) ओमा ! ईहादेर मध्ये, एटी के, रामभट्टेर शोभाय
परिशोभित, खलक्षण, खन्दर एवं खन्दरभङ्गिमग्नित अङ्गद्वारा
आमादेर नयनओ शीतल करितेछे ? ।

(य) अरुक्कती । (फिरिया, आनन्द ओ उरकठार सहित स्वगत)
गङ्गादेवी ये गुप्त वृत्तास्त जानाईयाछिलेन, आगि मने करि,
ईहाई सेई कर्णेर अमृतरूप वृत्तास्त ; किन्तु आयुष्मान् कुश ओ लवेर मध्ये
एटी के ? ईहा बूझितेछि ना ।

(१) स्निग्धश्याम इति पाठान्तरम् ।

পুনরিব শিশুভূতো (১) বত্‌সঃ স মে রঘুনন্দনো
 ভটিতি কুরুতে দৃষ্টঃ কোঃয়ং দৃশোরম্‌তাভ্জনম্ ॥১৫॥

কচ্চুকী । নূনং চত্বিযব্রহ্মচারো দারকোঃয়মিতি মন্যে । (১)

কুবল্যেতি । কুবল্যস্য উত্পলস্য দলবত্‌ পতবত্‌ শ্যামঃ শ্যামলঃ তথা স্নিগ্ধঃ
 মসৃণঃ স তথ্যোক্তঃ, তথা শিখণ্ডকঃ কাকপক্ষঃ মণ্ডনং ভূষণং यस্য সঃ, তথা পুণ্ড্রা
 পবিত্রা ত্রীঃ শ্রীমা यस্য সঃ, তথা ত্রিযা দেহশ্রীমভা বটুপরিষদং ব্রাহ্মণকুমারবর্গং
 সমাজয়ন্‌ অলঙ্কৃত্বা স্খিত ইতি শিষঃ, পুনঃ শিশুভূতঃ শৈশবমাপন্নঃ স মে বত্‌সৌ
 রঘুনন্দনো রাম ইব কোঃয়ং বালকঃ দৃষ্টঃ অবলোকিতঃ সন্‌ ভটিতি দ্রুতং দর্শনমাত-
 মেবেত্যর্থঃ দৃশ্যচতুষ্টয়ঃ অমৃতভ্জনং সুধায়াম্‌ সঞ্চরণং কুরুতে অমৃতেন চতুষ্টয়ো লিম্পতীবেত্যর্থঃ ।

অত্র অমৃতভ্জনং কুরুত ইতি ভাবাভিমানিনী প্রতীয়মানা ক্রিয়োত্প্রচালঙ্কারঃ,
 সমাজয়ন্‌নিবেতি বাচ্যা ক্রিয়োত্প্রেক্ষা, তথা পুনঃ শিশুভূতো রঘুনন্দন ইবেতি বাচ্যা দ্রব্যোত্প্র-
 প্রেক্ষা, তথা কুবল্যদলশ্যামস্নিগ্ধ ইতি লুপ্তোপমা চ ইত্যেতেষাং পরস্পরনিরপেক্ষস্থিতিঃ
 সংঘটিতঃ । শিখণ্ডকমণ্ডন ইত্যত্র ত্রৈকানুপ্রাসঃ ।

“ভ্জনং । সঞ্চরণম্‌” ইতি শব্দকল্যদ্রুমঃ । হরিণী ব্রতম্‌ ॥১৫॥

(১) কচ্চুকীতি । অয়ং দৃশ্যমানো দারকো বালকঃ, ব্রহ্ম চরতীতি ব্রহ্মচারী
 নবোপনীতো গুরুকুলে নিবসন্‌ বেদমধীযান ইত্যর্থঃ । চত্বিযত্বাসৌ ব্রহ্মচারী চিতি সঃ ।
 নূনং নিশ্চিতং ভবেদिति শিষঃ, ইতি মন্যে সম্ভাবয়ামি ।

জনক । নীলোৎপলদলের আয় শ্রীমবর্ণ, স্নিগ্ধ, কাকপক্ষশোভিত
 এবং পবিত্রশোভাসম্পন্ন, আর সেই দেহশোভা দ্বারা ব্রাহ্মণবালকগণকে
 যেন অলঙ্কৃত করিতেছে; সুতরাং আমার বংশ সেই রামচন্দ্র যেন
 পুনরায় বালক হইয়াছেন; আর দৃষ্টিগোচর হইয়া, হঠাৎ নয়নযুগলে
 অমৃতলেপের কার্য্য করিতেছে; অতএব এই বালকটি কে? ॥১৫॥

(১) কচ্চুকী । আমি মনে করি, এই বালকটি নিশ্চয়ই ক্ষত্রিয়-
 ব্রহ্মচারী হইবে ।

(১) ভূলা ইতি পাঠভেদঃ ।

जनकः । एवमेतत् (१) । तथाहि—(ल)

चूडाचुम्बितकङ्कपत्रमभितस्तूणीद्वयं पृष्ठतो

भस्मस्तोम-(२) पवित्रलाञ्छनमुरो धत्ते त्वचं रौरवीम् ।

मौर्व्यां मेखलया नियन्त्रितमधोवासञ्च माञ्जिष्ठिकं

पाणौ कार्मुकमक्षसूत्रवलयं दण्डं तथा (३) पैप्पलम् ॥२०॥

(ल) जनक इति । एतत् चतुर्विधवस्त्राचारौति यदुक्तं तदेवं सत्यमित्यर्थः । स्वयमपि तत् समर्थयति तथाहीति ।

चूडेति । अग्रं बालकः, पृष्ठतः अभितः पृष्ठस्य उभयोः पार्श्वयोः चूडाभिः शिखाभिः केशाग्रैरित्यर्थः चुम्बितानि स्पृष्टानि कङ्कपत्राणि कङ्कनामकपक्षिपत्राः सरल-
शीघ्रगमनार्थं बाणमूलभागे दत्ता यस्य तत्तथोक्तं तूणीद्वयं तूणीरयुगलम्, लम्बित-
केशाग्रसंस्पृष्टबाणान्विततूणीरद्वयमित्यर्थः । तथा भस्मनां स्तोमेन पुञ्जेन पवित्रं लाञ्छनं
चिह्नं यत् तादृशम्, पवित्रहीनवस्त्रभस्मना चिह्नितमित्यर्थः उरो वक्षःस्थलम् । तथा
रुरीरुर्गविशेषस्येयम् इति रौरवी तां त्वचं चर्म, मृगचर्मरूपमुत्तरौयमित्यर्थः । मूर्वायाः
दृणविशेषस्येयमिति मौर्वी तथा, मूर्वासूत्रनिर्मितयेत्यर्थः मेखलया काञ्चा कटिसूत्रेणेति
यावत् नियन्त्रितं नियन्त्रं मञ्जिष्ठया संस्पृष्टमिति माञ्जिष्ठिकं मञ्जिष्ठानामलतारञ्जित-
मित्यर्थः अधोवासः परिधेयवसनञ्च । तथा पाणौ करे कार्मुकं धनुः तथा अक्षसूत्र-
वलयं वलयीकृतां सूत्रयथितजपमालामित्यर्थः, तथा पिप्पलस्य अश्वत्थस्य अश्वत्थशाखाया
इत्यर्थः अयमिति पैप्पलः तं दण्डञ्च धत्ते धिभर्त्ति । वामपाणौ धनुः, दक्षिणमणिबन्धे
जपमालां दक्षिणपाणौ च दण्डं धत्ते इत्यर्थः । एभिश्चिह्नैः चतुर्विधवस्त्राचारौ अयमिति
निर्णीयत इति भावः ।

अव धत्त इत्येकया क्रियया तूणीद्वयादीनां कर्मतयाभिसम्बन्धात् तुल्ययोगितालङ्कारः ।

(ल) जनक । इति मत्त । देखून—

(१) एवमेव इति भिन्नः पाठः । (२) भस्मस्तोक इति कचित् पाठः ।

(३) दण्डोपर इति पाठभेदः ।

ভগবত্ব্যনু্যতি ! কিমুত্প্রেচ্ছসে কুতস্থ্যোয়মিতি । (ব)

অরু । অদ্যৈব বয়মপ্যাগতাঃ (১) । (শ)

অদ্বিত্যব্রহ্মচারিণী রৌরবীতরীয়াদিধারণমাহ মনুঃ—

“বাণ্যরৌরবাস্তানি চর্ম্মাণি ব্রহ্মচারিণাঃ ।

বসীরব্রানুপূর্বেণ শাণ্ডৌমাণিকানি চ ॥

মৌজী দ্বিত্বত্ সমা শ্লক্ষা কার্য্যা বিপ্রস্য মেখলা ।

অদ্বিত্যস্য তু মৌর্বীজ্যা বৈশ্যস্য শরণতালবী ॥”

গৌতমঃ—“কৈলপালাশৌ ব্রাহ্মণস্য দণ্ডৌ, অশ্বত্থপৈলবৌ শিষে ।”

“সমৌপীভয়তঃ শোভসাকল্যামিমুখিঃ।” “বোধিদ্রুমশ্বলদলঃ পিপ্ললঃ কুঞ্জরাশনঃ ।
অশ্বত্থে” ইতি চামরঃ । “অশ্বত্থং । জপমালা” ইতি শব্দকল্যদ্রুমঃ ।

অমিত ইতি “পর্যমিভ্যাং সর্বোভয়াভ্যা”মিতি তসিঃ । পৃষ্ঠত ইতি “তসৌভয়াভি-
পরিসর্বৈ”রিত্যুত্পন্নায়্য দ্বিতীয়ায়াঃ “সর্ববিভক্তিভ্যস্তস্” ইতি তস্ ।

শাট্ঠলবিক্রীড়িতং ব্রহ্মত্ম ॥২০॥

(ব) ভগবতীতি । অয়ং বালকঃ কুত আগত ইতি কুতস্থ্যঃ, ইতি অস্মিন্ বিষয়ে
কিমুত্প্রেচ্ছসে বুধ্যসে কিমনুমিনোপীত্যর্থঃ । তদব্রূহীতি ভাবঃ ।

কুতস্থ্য ইতি “অব্যগ্রাত্ম্যপ্” ইতি ত্যপ্ প্রত্যয়ঃ ।

পৃষ্ঠের দুই দিকে দুইটি তুণীর ধারণ করিতেছে ; তাহার ভিতরের
বাণগুলির কঙ্কপক্ষ সকল, লঙ্ঘিত কেশকলাপকর্তৃক স্পৃষ্ট হইতেছে ;
বক্ষস্থলে পবিত্র ভাস্করাশির চিহ্ন রহিয়াছে ; কুরুর (হরিণ বিশেষের)
চর্ম্ম ধারণ করিয়াছে ; পরিধেয় বসন, মঞ্জিষ্ঠারাগে রঞ্জিত এবং তাহা,
মৌর্বী মেখলাদ্বারা বদ্ধ ; আর বাম হস্তে ধনু এবং দক্ষিণ হস্তে
জপের মালা ও অশ্বত্থের দণ্ড রহিয়াছে ॥২০॥

(ব) ভগবতি ! অরুদ্বতি ! এ বালকটি কোথা হইতে আসিয়াছে,
এ বিষয়ে আপনি কি মনে করেন ? ।

(১) অদ্যৈব বয়মাগতা ইতি বিভিন্নঃ পাঠঃ ।

जनकः । आर्य्यगृष्टे ! अतीव मे कौतुकं वर्त्तते, तद्भगवन्तं
वाल्मीकिमेव गत्वा पृच्छ, इमञ्च बालकं ब्रूहि, केऽप्येते
प्रवयसस्त्वां दिदृक्षव इति । (घ)

कञ्चुकी । यदाज्ञापयसि । इति निष्क्रान्तः । (स)

कौशल्या । किं भणध, एव्वं भणितो आगमिस्सदित्ति । (ह)

(ह) किं भणत, एवं भणित आगमिष्यतीति ।

(ग) अरु इति । न केवलं भवन्तः, अपि तु वयमप्ययं वागता इत्यर्थः । सुतरां
भवत्समाना वयं पूर्वमदर्शनात् नैनं परिचिनुम इति भावः ।

वयमिति “वाग्यदये”ति यद्वचनम् । अहमिति तदर्थः । नैनं परिचिनुम
इत्युक्तौ मिथ्योक्तिः स्यादित्यतः अथ तादुक्ता क्लृप्तं वृत्तान्तगोपनं कृतमिति बोध्यम् ।

(घ) जनक इति । केऽपि त्वया अपरिचिता इत्यर्थः, एते दृश्यमानाः, प्रकटं प्रचुरं
वयो येषां ते प्रवयसः स्थविराः । दिदृक्षवः द्रष्टुमिच्छवः । इति ब्रूहीत्यर्थः ।

(स) कञ्चुकीति । यदाज्ञापयसि तदेवागुतिष्ठामीत्यर्थः ।

(ह) कौशल्याति । एवं भणितः कञ्चुकिना जनकोपदिष्टप्रकारेणोक्तः आगमिष्यति
किमित्यर्थः, इति विषये यत्र किं भणथ इत्यर्थः ।

(श) अरुक्कती । आगराओ, अछई आसिआछि ।

(घ) जनक । आर्यागृष्टि ! आमार बड़ई कौतूहल हईआछे ;
अतएव आपनि, भगवान् वाल्मीकिर निकट याईआ जिज्जासा करुन एवं
एई बालकटौके बलून ये, “तौमार अपरिचित एई बुद्धगण तौमाके
देखिते ईच्छा करेन ।”

(स) कञ्चुकी । याहा आदेश करेन । (एई बलिआ चलिया
गेलेन ।)

(ह) कौशल्या । एइरूप बलिले आसिवे कि ? ए विषय आपनारा
कि बलेन ? ।

অরু । ভিদ্বেত কিং সঙ্কৃতমীদৃশস্য নিষ্কাশ্যস্য ? (১) । (চ)
কৌশল্যা । নিরুপ্য । কহং সবিণ্ণম্ গিৎসামিদগিষ্টবিক্রমো
বিসজ্জিদ্ভসিদারম্মো ইদো অহিমুহং পসরিদো জ্জিব সো
বচ্ছো । (ক)

জনকঃ । চিরং নিবৰ্ণ্য । ভোঃ ! কিমপ্যেতৎ । (খ)

(ক) কথং সবিনয়ং নিশামিতগৃষ্টবচনঃ বিসর্জিতকৃষিদারক ইতঃ অবিমুখং
প্রসূত এব স বৎসঃ ।

(চ) অরু ইতি । ইদৃশস্য অঙ্কুতসৌন্দর্যশালিনঃ নিষ্কাশ্যস্য সৃষ্টেঃ ।

“কুহিহিতো ভাবো দ্রব্যবৎ প্রকাশত” ইতি ন্যায়াৎ বিধায়া পরমসুন্দরীকৃত্য নিশ্চিত-
স্বার্থঃ, সঙ্কৃতং সঞ্চারিতং কিং ভিদ্বেত বিযুজ্যেত, অপি তু কথমপি নেত্ব্যর্থঃ ।

“যত্রাক্রতিস্বত্ব গুণা বসন্তী” ইতি ন্যায়াৎ সুন্দরাক্রতিমান্ বিনয়ান্ন প্রচ্যবেত ইতি ভাবঃ ।

(ক) কৌশল্যেতি । নিরুপ্য বিশিষ্টোপলব্ধ্য । নিশামিতং শ্রুতং গৃষ্টকৃষিদারস্য
কচ্চুকিনঃ বচনং যেন সঃ । বিসর্জিতাঃ লক্শাঃ কৃষীণাং মুনীনাং দারকা বালকা যেন
সঃ, মুনিবালকহৃদ্যান্নিঃসৃত্য ইত্যর্থঃ, ইতোঃ অবিমুখম্ অস্মান্ প্রতীত্যর্থঃ প্রসূতঃ প্রস্টিতঃ ।

বিসর্জিতকৃষিদারক ইতি “কৃত্যনিত্যসমাসেঃনুপসর্গসমানস্য ঙ্গস্বার্থে” ইতি সম্বিপ্রকৃতিঃ ।

(খ) জনক ইতি । ভো ইতি কৌশল্যাदीনাং সম্বোধনে । এতৎ বালকরূপং বস্তু
কিমপি অনির্বচনীয়মাত্মার্থমিত্যর্থঃ ।

(ক্ষ) অরুন্ধতী । এইরূপ আকৃতির কি সন্ধ্যাবহার নষ্ট হয় ? ।

(ক) কৌশল্যা । (দেখিয়া) সেই বৎসটী, বিনয়ের সহিত গৃষ্টের
(কঙ্কুকীর) বাক্য শুনিয়া, ঋষিবালকদিগকে পরিত্যাগ করিয়া, এই
আমাদের অভিগুথেই আসিতেছে ।

(খ) জনক । (বহুকাল যাবৎ দেখিয়া) ওহে ! এ কোন
অনির্বচনীয় বস্তু ! ।

(১) ভিদ্বেত বা ইতি পাঠান্তরম্ ।

महिम्नामैतस्मिन् विनय-शिशुता-मौग्धमसृणो
विदग्धैर्निर्ग्राह्यो (१) न पुनरविदग्धैरतिशयः ।
मनो मे सम्मोदः (२) स्थिरमपि हरत्येव बलवान्
अयोधातुं यद्वत् परिलघुरयस्कान्तशकलः ॥२१॥

तदाश्चर्यं समर्थायति महिम्नामिति । एतस्मिन् शिशौ विदग्धैर्निर्ग्राह्यः लीक-
निर्वाचनदक्षैरिति यावत् निर्ग्राह्यः निश्चयः बोद्धुं शक्य इति यावत्, पुनः किन्तु
अविदग्धैरनिर्ग्राह्यैर्जनैः न निर्ग्राह्य इत्यर्थः, तथा विनयो नम्रभावः शिशुता बालकत्वं
ताभ्यां यत् मौग्ध्यं सरलता तेन मसृणः कोमलः स्नेहीत्पादक इत्यर्थः महिम्नां
माहात्म्यानां दयादाक्षिण्यशौर्यवीर्यादिव्यञ्जकमहापुरुषभावानामित्यर्थः अतिशय आधिक्यं
वर्तते इति शेषः । अतएव परिलघुर्नितान्तचुद्रोऽपि अयस्कान्तस्य लौहाकर्षकपदार्थ-
विशेषस्य (चुम्बुक लोहा इति ख्यातस्य) शकलः खण्डः यद्वत् यथा अयोधातुं लौहं
हरति आक्राम्य नयति, तद्वत् बलवान् विशालः सम्मोदः एतद्बालकदर्शनजनितानन्दः मे
सम स्थिरमपि योगाभ्यासेन नियन्त्रितमपि मनः हरत्येव आकर्षत्येव । मादृशयोगिनीऽपि
मनीहरणादनिर्वचनीय आश्चर्य एवायं बालक इति भावः ।

अत्र प्रथमपादे विनयशिशुतामौग्ध्यरूपाणां गुणानां यौगपद्यात् समुच्चयः, द्वितीयपादे
शाब्दी परिसंख्या, द्वितीयाङ्गे च श्रौती उपमा, एतेषां परस्परनिरपेक्षस्थितेः संसृष्टि-
रलङ्कारः । तथा मौग्ध्येत्यत्र दुःश्रवत्वदोषः, स च 'विनयशिशुभावार्जवमृदुरिति
पाठेन समाधेयः ।

"मसृणः ।...अकर्कशः ।" "विदग्धः ।...निपुण" इति च शब्दकल्पद्रुमः । "भित्तं
शकलखण्डे वा" इत्यमरः ।

"शङ्खः पाण्डुर एव"त्यादिबलं हरत्येवेति एवमशब्दस्य स्वयोग्यवस्थापनार्थात् अनियमे
नियमाख्यदोषः । शिखरिणी वृत्तम् ॥२१॥

এই বালকটীতে সাতিশয় মাহাত্ম্য বর্ণিত আছে ; সে মাহাত্ম্যটি

প্রবিশ্য লবঃ । স্বগতম্ । অজ্ঞাতনামক্রমাভিজনান্ পূজ্যা-
নপি নঃ স্বতঃ কথমভিवादयिष্যে । বিচিন্ত্য । অয়ং পুনরবিরুদ্ধঃ
প্রকার ইতি বৃদ্ধেभ्यঃ শ্রুয়ते । সविनयमुपसृत्य । एष वो लवस्य
शिरसा प्रणामपर्यायः । (ग)

(গ) প্রবিশ্যেতি । নোঽস্মাকং পূজ্যানপি বৃহত্ত্বদর্শনাৎ পূজনীয়তয়া অভিবাदन-
যোগ্যনপি, নাম নামধেয়ম্, ক্রমঃ পৌর্বাপর্য্যম্, অভিজনঃ কুলজ তে, অজ্ঞাতা অবিদিता
নামক্রমাভিজনা যेषাং তান্, এতান্ বৃহদানিত্যর্থঃ । স্বতঃ স্বয়ং কথমভিवादयिष্যে
প্রণমামি । এতেষাং মত্থ্যে কঃ খল্বধিকো গুরুঃ, কো বা ততীত্ব্যূন ইতি প্রণামবিষয়ে
গুরুত্বপৌর্বাপর্য্য ন জানামি ; যেন তদনুসারেণাভিবাदनं স্যাৎ ন বা নাম জানামি,
যেন শর্ম্মবর্মান্তনামজ্ঞানেন ব্রাহ্মণচ্ছবিন্যস্তথাৎ তত্ক্রমেণ নমস্কারঃ স্যাৎ ; ন বা কুল
জানামি, যেন প্রধানকৌলীন্যানুসারেণাপি প্রণামঃ সম্ভবেৎ ; আত্মবুদ্ধিনিশ্চিতক্রমানুসারেণ
নমস্কারে তু বৈপরীত্যস্যাপি সম্ভবাৎ মূর্খতা প্রকাশতে ; তদন্ব কিং করীমীতি ভাবঃ ।
পুনঃ কিন্তু, অয়ং মনসা নিশ্চীযমানঃ প্রকারঃ কল্যঃ রীতিরिति যাবৎ, অবিরুদ্ধঃ লোক
শাস্ত্রি চ অনিন্দনীয় ইত্যর্থঃ । वो युष्माकम्, प्रणामपर्यायः পর্যায়েণ নমস্কারঃ
পূজ্যতাক্রমেণ অভিবাदनमिति যাবৎ । नमस्काररीतयो मनुसंहितादौ द्रष्टव्याः ।

আবার বিনয় ও শিশুতার সরলতায় কোমল হইয়াছে এবং সে মাহাত্ম্য ;
বিচক্ষণেরই বোধগম্য ; কিন্তু অবিচক্ষণের বোধগম্য নহে । যেমন
ক্ষুদ্র চুম্বকলোহার খণ্ড, লোহাকে আকর্ষণ করে, সেইরূপ গুরুতর আনন্দ,
আমার নিশ্চল হৃদয়কেও, আকর্ষণ করিতেছে ॥২১॥

(গ) লব । (প্রবেশ করিয়া, স্বগত) ইহারা আমার পূজনীয়
হইলেও, ইহাদের নাম বা বংশ, কিংবা কাঁহাকে পূর্বে বা পরে নমস্কার
করিতে হইবে তাহা জানি না ; সুতরাং কি প্রকারে ইহাদিগকে নিজে
ঠিক করিয়া নমস্কার করিব ? । (চিন্তা করিয়া) কিন্তু এই রকমটা
বিরুদ্ধ নহে ইহা প্রাচীনদিগের নিকট শুনিয়া থাকি । (বিনয়ের সহিত

अरुन्धतोजनकौ । कल्याणिन् ! आयुष्मान् भूयाः । (घ)
कौशल्या । जाद ! चिरं जीव (१) । (ङ)

अरु । एहि वत्स ! । इति लवमुत्सङ्गं कृत्वा स्वगतम् (२) । दिष्ट्या
न केवलमुत्सङ्गश्चिरान्मनोरथो मे सम्पूर्णः । (च)

कौशल्या । जाद ! इदोवि दाव एहि । उत्सङ्गं कृत्वा (३) ।
अम्महे ! ए केवलं दरविअसन्तणीलुप्पलसामलुसदेण देह-
वन्धेण कवल्लिदारविन्दकेसरकसाअकण्ठकलहंसणिणाददीहर-

(ङ) जात ! चिरं जीव ।

(छ) जात ! इतोऽपि तावदेहि । अहो ! न केवलं दरविकसन्त्रीलीत्पल-
श्यामलीव्रतेन देहयन्धेन कवल्लितारविन्दकेसरकषायकण्ठकलहंसनिनाददीर्घदीर्घेण स्वरेण

(घ) अरु इति । आयुष्मान् प्रशस्तायुर्दीर्घायुरित्यर्थः ।

(ङ) कौशल्या इति । जात ! सन्तान ! पुत्रतुल्येत्यर्थः ।

(च) अरु इति । दिष्ट्या भाग्येन । उत्सङ्गः क्रोडः । मनोरथः सीतायाः पुत्रं
क्रीडे करिष्यामीत्यभिलाषः ।

निकटे याइया) लवेर मरुक्कद्वारा এই আপনাদের পূজ্যতাক্রমে
নগদ্বার ।

(ঘ) অরুন্ধতী ও জনক । কল্যাণভাজন ! আয়ুমান্ হও ।

(ঙ) কৌশল্যা । বৎস ! চিরজীবী হও ।

(চ) অরুন্ধতী । আইস বৎস ! (এই বলিয়া লবকে ক্রোড়ে
করিয়া স্বগত) ভাগ্যবশতঃ কেবল আমার ক্রোড় নহে, দীর্ঘকালের পর
অভিলাষও পূর্ণ হইল ।

(১) তাদ ! মে চিরং জীব ইতি পাঠমেদঃ । (২) উৎসঙ্গং কৃत्वा অপবত্য্য ।
ক্রীড় কৃत्वा । উৎসঙ্গং গৃহীত্বা । ইতি বচঃ পাঠমেদাঃ ।

(৩) ক্রীড় কৃत्वा । উৎসঙ্গং গৃহীত্বা । ইতি বিধিনী পাঠ্য ।

দীহরেণ সরেণ অ রামভদ্রমণুহরতি, ণ কঠিণ-(১)
কমলগব্ধপক্বলো সরোঅপ্পংসোবি তাদিসো জ্জি ব বচ্ছস্স ।

চ রামভদ্রমণুহরতি, ননু কঠিনকমলগব্ধপক্বলঃ শরীরস্পর্শোপি তাদৃশ এব বত্সস্য ।

(ক) কৌশল্যেতি । ইতোপি সম ক্রীড়েপি । কেবলমস্যা এব ক্রীড়ে স্যাতব্য-
নিতি নাস্তি নিয়মঃ, মনাপ্যুত্সঙ্গে কিচ্ছিদেহীতি ভাবার্থঃ । উত্সঙ্গে কৃতা ক্রীড়ে
স্বাপয়িত্বা ।

‘দরম্ অল্য’ বিকসত্ প্রস্ফুটত্ যত্ নীলোত্পলম্ ইন্দীবর’ তদত্ শ্যামলঃ শ্যামবর্ণঃ,
উন্নতঃ লম্বমানস্ তেন তথোক্তে ন দেহ্যন্থে ন শরীরঘটনেন অয়’ বালকঃ কেবল’ রামভদ্র-
মণুহরতি ইতি ন ; অপি তু, কবলিতা মুখমধ্যে প্রবেশিতা য়ে অরবিন্দকেশরাঃ
পদ্মকিঙ্কলফালৈঃ কপায়ী মধুরঃ সুখ্যব্য ইতি যাবত্ কণ্ঠঃ স্বরী যস্য স তথোক্তঃ, যঃ
কলহংসঃ মধুরাষ্ফুটধ্বনিকারী রাজহংসঃ তস্য নিনাদঃ শব্দ ইব দীর্ঘদীর্ঘো দীর্ঘপ্রকারঃ
তেন উচৈ সরেণৈত্ব্যর্থঃ স্বরেণ কণ্ঠধ্বনিনা চ রামভদ্রম্ অণুহরতি অণুকরোতি ।

অব লুম্পীপমাৱয়ম্ ।

“দর (ব্য) হৃষদ্যর্থঃ ।” “কপায়ঃ (পু) সুরমিঃ ।” “কণ্ঠঃ (পু)...ধ্বনিঃ ।”
ইতি শব্দকল্যদ্রুমঃ । সৌরভার্থকোপি কপায়শব্দোক্ত মাধুর্যার্থে লাচণিকঃ ।

কবলী যাসঃ কৃত ইতীনন্তাত্ কবলশব্দাত্ কর্ম্মণি ক্তঃ ।

নন্বিত্যবধারণে । কঠিনঃ পূর্ণাবয়বত্বাত্ হৃদঃ যঃ কমলস্য পদ্মস্য গর্ভঃ বীজকোষঃ
(বীজল, চাকা ইত্যাदिপ্রসিদ্ধঃ) তদত্ পক্বলঃ কঠিনকমলঃ ধীরত্বলব্জক ইতি ভাষঃ ।
তাদৃশ এব রামভদ্রতুল্য এব ।

অত্রাপি লুম্পীপমালঙ্কারঃ ।

দ্বিতীয়’ জাতিত্যাদিবাক্য’ বাত্সল্যানুশ্রুতপ্রার্থনাব্যঞ্জকম্ ।

(ছ) কৌশল্যা । বৎস ! এই দিকেও একবার আইস । (ক্রোড়ে
করিয়া) ওমা ! ঐধৎ বিকসিত নীলোৎপলের আয় শ্যামবর্ণ, অথচ
উন্নত দেহদ্বারাই যে কেবল রামভদ্রের অনুকরণ করিতেছে, তাহা

(১) কঠীরতি পাঠান্তরম্ ।

जाद ! (१) पेक्खामि दाव दे सुहचन्दं (२) । चिबुकमुन्नमय
निरुप्य सवाप्पाकृतम् । राएसि ! किं ण पेक्खसि, णिउणं णिरुविज्ज-
माणं मे सुहं वच्छाए सुहचन्देण संवददि ज्जेव । (क)

जनकः । पश्यामि सखि ! पश्यामि । (ज)

कौशल्या । अस्मो ! उस्मत्तीभूदं विअ मे हिअअं किम्मि
चिन्तअन्तो वहु विप्पलवदि । (झ)

जात ! प्रेक्षेतावत्ते सुखचन्द्रम् । राजर्षे ! किं न प्रेक्षसे, निपुणं निरुप्यमाणम्
अस्य सुखं वत्साया सुखचन्द्रेण संवदति एव ।

चिबुकम् अधरनिम्नभागम्, उन्नमय उत्तोल्य, वाप्येण आनन्दान्मुखा आकृतेन
अभिप्रायेण अभिप्रायव्यञ्जकभङ्गिविशिष्टेण सह वर्त्तत इति सवाप्पाकृतं पुनराहेत्यर्थः ।

अस्य बालकस्य सुखं निपुणं सनैपुण्यं सूक्ष्मरूपेणैति यावत् निरुप्यमाणम् अवलोक्य-
मानं सत् वत्सायाः सीतायाः सुखचन्द्रेण सह संवदति एव आकृत्या सम्मिलित्येव,
न तु किञ्चिदप्यं यातीत्यवश्वदार्थः ।

अव निपुणशब्दः सनैपुण्यार्थे लाक्षणिकः ।

(ज) जनक इति । पश्यामि पश्यामीति अवधारणार्थे हिरुक्तिः । पश्याम्येवेत्यर्थः ।

नहे; मुखेर भितरे पद्मेर केसर थाकाय याहार खर खमधुर हय,
सेहै कलहंसेर शक्केर त्राय दीर्य दीर्य कर्णखरद्वाराओ रामभद्रेर
अहूकरण करितेछे, आरु पूर्णवयव पद्मकोषेर त्राय एहै बंसटीर
शरीरम्पर्शओ, रामभद्रेरहै तुल्य । बंस ! देखि तोमार मुखचन्द्रथानि ।
(चिबुक उठौलन करिया, विशेषरूपे देखिया, अक्ष ओ विशेष
अभिप्रायेर सहित) राजर्षि ! देखितेछेन ना कि, निपुणभावे
देखिले, इहार मुखथानि, बंसा सीतार मुखचन्द्रेर सहित मिलितहै हय ।

(झ) जनक । देखितेछि, सखि ! देखितेछि ।

(१) जीव जाद इति भिन्नः पाठः । (२) सुहं इति क्वचित् पाठः ।

उत्तररामचरितम् ।

जनकः । निरूप्य । (ज)

वत्सायाश्च रघूद्वहस्य च शिशावस्मिन्नभिव्यज्यते
सम्पूर्णप्रतिविम्बितैव (१) निखिला सैवाकृतिः सा द्युतिः ।
सा वाणी, विनयः स एव, सहजः पुण्यानुभावोऽप्यसौ,
हा हा दैव ! किमुत्पथैर्मम मनः पारिप्लवं धावति ॥२२॥

(झ) अहो ! उन्मत्तीभूतमिव मे हृदयं किमपि चिन्तयत् बहु विप्रलपति ।

(झ) कौशल्येति । मे मम हृदयम् उन्मत्तीभूतमिव अस्मिन् बालके सीतारामयो-
राकृतिसौसादृश्यदर्शनात् उन्मादग्रस्तमिव सत् किमपि अनिर्वचनीयं चिन्तयत् बहु
नानाप्रकारं विप्रलपति विशेषणसम्बद्धं ब्रवीति । सीता जीवति, तस्या एवायं पुत्र
इत्यादिकं प्रकाशयतीति भावः ।

(ज) जनक इति । निरूप्य विशेषणवलीकृत्यर्थः ।

वत्साया इति । अस्मिन् शिशौ वत्सायाः सीतायाश्च रघूद्वहस्य रघुवंशधुरन्धरस्य
रामचन्द्रस्य च निखिला समया सैवाकृतिः तत्सदृश एवाकारः, सा द्युतिः तत्सदृश्येव
देहकान्तिः सम्पूर्णम् अविकलं यथा स्यात्तथा प्रतिविम्बितैव प्रतिफलितैव सती अभि-
व्यज्यते प्रकाशते । किञ्च सा वाणी तत्सदृशमेव वाक्यम्, स एव विनयः तदनु रूप एव
नम्रभावः, तथा असौ स एव सीतारामतुल्य एव सहजः स्वाभाविकः पुण्यानुभावः पवित्री
देहप्रभावः अभिव्यज्यन् इत्यनेनान्वयः । तर्हि किं सीतारामयोरेवायं पुत्रः ? तदपि
न, बहुकालमेव सीताया अभावात् ; हन्त ! तद्विषयं दुराशैवेत्याह हा इति ।
हा हा दैव ! अदृष्ट ! पारिप्लवं सीतारामसमानाकृतिरयं बालकः कस्य पुत्र
इति निर्णेतुमसामर्थ्यात् चञ्चलीभूतं मम मनः किं कथं केन हेतुनेत्यर्थः उत्पथैः

(वा) कोशल्या । ओह ! आगार चित्त येन उन्मत्त हईशा, कौन
विषय चिन्ता करतः, बहरकम प्रलाप बलि तेहे ।

(ए) जनक । (विशेषभावे देखिया)

(१) सम्पूर्णप्रतिविम्बितैव इति, सम्पूर्णप्रतिविम्बितैव इति च पाठान्तरम् ।

কৌশল্যা । অত্ৰি দে মাদা, সুমরসি বা তাদং ? । (৫)

লবঃ । নহি নহি । (৬)

কৌশল্যা । তদো কস্ম তুমং ? । (৭)

(৫) অস্তি তে মাতা, স্মরসি বা তাতম্ ? ।

অসম্ভবকল্পনামার্গে : ধাবতি দ্রুতং গচ্ছতি । সীতায়া: প্রাগৈবাম্বাভাৎ সীতাপুত্রৌঃসমিত্যাশা
দুরাশেবেতি ভাবঃ ।

অথ अभिव्यज्यत इत्येकया क्रियया आकृति-द्युति वाणी-विनय-पुण्यानुभावानां
कर्तृतया अभिसम्बन्धात् तुल्ययोगितालङ्कारः । तथा सैवाकृतिः तत्सदृश्यैवाकृतिरित्येवं
सर्वत्र सादृश्याच्चेपात् असम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपाः पञ्च निदर्शनाः, तथा उत्पथैरिति भङ्गा
गम्यस्य सीताया अभिभावस्याभिधानात् पर्यायोक्तञ्च एतेषामलङ्काराणामङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः ।
एवमस्य सा द्युतिरित्यादौ सर्ववानुषङ्गेणान्वयान्न नियमे अनियमाख्यदोषः ।

रघुव शि एतदनु रूपः श्लोकी यथा—“रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं”मित्यादि ।

“अनुभावः प्रभावेऽपि ।” “चञ्चलं तरलञ्चैव पारिप्लवपरिप्लवे” इति चामरः ।

अभिव्यज्यत इति कर्मकर्त्तरि प्रत्ययः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २२ ॥

(৫) কৌশল্যেতি । স্মরসি বা তাতমিতি পিতুরস্তিত্বস্যৈব ভঙ্গান্তরেণ প্রশ্নঃ ।

(৬) লব ইতি । নহি নহীত্যবধারণে দ্বিহুক্তিঃ । মাতা নাস্তি, তাতম্ ন
স্মরামীত্যর্থঃ ।

বৎসা সীতা ও রামচন্দ্রের সমস্তই সেই আকৃতি এবং সেই কান্তি,
এই বালকটীতে অবিকল প্রতিবিম্বিত হইয়াই প্রকাশ পাইতেছে এবং
সে-ই বাকা, সে-ই বিনয়, আর স্বভাবিক সে-ই পবিত্র প্রভাব ব্যক্ত
হইতেছে । হা হা বিধাতঃ ! আমার চঞ্চল মন, কেন উৎপথে ধাবিত
হইতেছে ॥ ২২ ॥

(৫) কৌশল্যা । তোমার মা আছে ? বাপকে স্মরণ করিয়া থাক ? ।

(৬) লব । না না ।

লবঃ । ভগবতো বাল্মীকিঃ । (ঙ)

কৌশল্যা । অদ্র জাদ ! কহিহদ্ব্যং কহেহি । (ণ)

লবঃ । এতাবদেব জানামি । (ত)

নেপথ্যে । ভো ভো: সৈনিকা: ! এষ খলু কুমারশ্চন্দ্রকেতু-
রাজ্ঞাপয়তি, ন কেনচিদাশ্রমাভ্যর্থং ভূমিরাক্রমিতব্যেতি । (থ)

(ঙ) ততঃ কস্য ত্বম্ ? ।

(ণ) অয়ি জাত ! কথয়িতব্যং কথয় ।

(ঙ) কৌশল্যেতি । ততস্তদা মাतापिवोरमत्त्व इत्यर्थः, कस्य त्वं कस्य तत्त्वावधानेन
रचितस्त्वम् इत्यर्थः ।

(ঙ) লব ইতি । ভগবতো বাল্মীকীকৃত্ত্বাবধানেন রচিতৌঃস্মীতি বাক্যশেষঃ ।

(ণ) কৌশল্যেতি । কথয়িতব্যং যদস্মি তৎকথয়েত্যর্থঃ, ন তু গোপयेति भावः ।

(ত) লব ইতি । এতাবদেব জানামি, ন তু এতদতিরিক্তং মাतापित्वविषयकं
किमपि जानामीति भावः ।

(থ) নেপথ্যে ইতি । কেনचित् केनापि जनेन आश्रमस्य बाल्मीकस्तपीवनस्य अभ्यर्थ-
भूमिः निकटवर्त्ति स्थानम् । तरुलताविनाशादिना तपीवनघतिनिवारणार्थं मुनीन् प्रति
सम्मानप्रदर्शनार्थं च उक्तिरियम् ।

“উপকণ্ঠান্ভিকাভ্যর্থ্য” ইত্যমরঃ ।

(ঙ) কৌশল্যা । তবে, কার তুমি ? ।

(ঙ) লব । ভগবান্ বাল্মীকির ।

(ণ) কৌশল্যা । বৎস ! বলিতে হইবে, বল ।

(ত) লব । এতটুকু মাত্রই জানি ।

(থ) নেপথ্যে । ওহে ওহে সৈন্যগণ ! কুমার চন্দ্রকেতু আদেশ
করিতেছেন যে, কেহই যেন আশ্রমের নিকটবর্তী স্থান আক্রমণ
না করে ।

अरुन्धतीजनकौ । अये ! मेध्याश्वरक्षाप्रसङ्गादुपागतो वत्स-
श्चन्द्रकेतुरद्य द्रष्टव्य इत्यहो सुदिवसः (१) । (द)

कौशल्या । वच्छलकवणस्स पुत्तको आणवेदित्ति अमित्र-
विन्दुसुन्दराइं अक्खराइं सुणीअन्ति । (ध)

लवः । आर्य्य ! क एष चन्द्रकेतुर्नाम ? । (न)

जनकः । जानासि रामलक्ष्मणौ दाशरथौ ? । (प)

(ध) वत्सलक्षणस्य पुत्रक आज्ञापयतीति अमृतविन्दुसुन्दराणि अक्षराणि श्रूयन्ते ।

(द) अरु इति । अये इति सन्निहितजनसम्बोधनम् । मेध्याः हिंसनीयः अश्वमेध-
यज्ञे हेतुनीय इति यावत् योऽश्वस्तस्य स्वेच्छया विचरत इत्यर्थः रक्षाप्रसङ्गात् अपरा-
क्रमणकारिजननिवारणेन पालनार्थमित्यर्थः । द्रष्टव्यः अस्माभिरिति शेषः । इति हेतोः,
अहो प्रशस्तः अयं सुदिवसः शुभदिनम् । यव प्रियजनदर्शनादिना महानानन्दी भवेत्
तत् शुभदिनमेवेति भावः ।

“अहो । (व्य)---प्रशंसा” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

(ध) कौशल्येति । अमृतस्य विन्दवः कणा इव सुन्दराणि मधुराणि श्रुतिमुख-
कराणीत्यर्थः, अक्षराणि वचनानि । पौत्रस्याप्याधिपत्यश्रवणे कस्य न सुखं जायते
इति भावः । अत्र लुप्तीपमालङ्कारः ।

(न) लव इति । चन्द्रकेतुर्नाम चन्द्रकेतुरिति नाम्ना प्रसिद्धः ।

(द) अरुन्धती ओ जनक । ओ ! यक्षीय अश्वरक्षार जग्न, वत्स
चन्द्रकेतु उपस्थित हईयाछे, आज तांहाके देखा याईवे; अतरां
आज ओउ दिन बटे ।

(ध) कौशल्या । वत्स लक्ष्मणेर पुत्र आदेश करितेछे—एई
अक्षरगुलि अमृतविन्दुर त्राय सुन्दर गुना याईतेछे ।

(न) लव । आर्य्य ! चन्द्रकेतुनामे इनि के ? ।

(१) द्रष्टव्यः, अहो सुदिवसः । इति पाठान्तरम् ।

লবঃ । এতাবৈব (১) রামায়ণকথাপুরুষৌ ? । (ফ)

জনকঃ । অথকিম্ (১) । (ব)

লবঃ । তৌ কথং ন জানামি । (ম)

জনকঃ । তস্য লক্ষ্মণস্বায়মাत्मজশ্চন্দ্রকেতুঃ । (স)

লবঃ । জন্মিলাপুত্রস্তর্হি মৈথিলস্য রাজর্ষেদৌহিতঃ । (য)

(প) জনক ইতি । দশরথস্যাপত্যে পুমাংসাবিতি দাশরথী । কাকুবশাৎ প্রশ্নো ব্যজ্যতে, জানাসি কিমিত্যর্থঃ ।

(ফ) লব ইতি । এতাবৈব দাশরথী এব ন তু অপরাবিত্যে বশব্দার্থঃ, রামলক্ষণৌ রামায়ণকথায়াঃ বাচ্যৌক্লুতরামায়ণনামকাখ্যানস্য পুরুষৌ প্রধানপাত্রভূতৌ কিমিত্যর্থঃ ।
অত্রাপি কাকুবশাৎ প্রশ্নো ব্যজ্যতে ।

(ব) জনক ইতি । অথকিমিতি স্বীকারসূচকমব্যয়ম্ । (ছাঁ ইতি বঙ্কভাষা ।
অথক্যা ইতি হিন্দীভাষা) ।

(ম) লব ইতি । তৌ রামলক্ষণৌ । অতীতপ্রথিতত্বাৎ অধীতরামায়ণাখ্যানস্য প্রধানপাত্রত্বাচ্চ জানাম্যেবেতি ভাবঃ ।

(স) জনক ইতি । তস্য প্রথিতনাম্নঃ । আत्मজঃ পুত্রঃ ।

(প) জনক । দশরথের পুত্র রাম ও লক্ষ্মণকে জান ? ।

(ফ) লব । উহারাই ত রামায়ণ-উপাখ্যানের প্রধান পাত্র ? ।

(ব) জনক । হাঁ ।

(ভ) লব । তাঁহাদিগকে কেন জানিব না ? ।

(ম) জনক । ইনি, সেই লক্ষ্মণের পুত্র চন্দ্রকেতু ।

(য) লব । তাহা হইলে, উর্মিলার পুত্র এবং রাজর্ষি মিথিলাধিপতির দৌহিত্র ।

(১) তাব্বেতি পাঠভেদঃ । (২) তৎ কথং ন জানাসি লক্ষ্মণস্বায়মাत्मজ-
শ্চন্দ্রকেতুরিতি বিভিন্নঃ পাঠঃ, কিম্ব তত্পাঠে তৌ কথং ন জানাসীতি পরবাক্যং নাস্তি ।

अरु । विहस्य । आविष्कृतं कथाप्रावीण्यं वत्सेन (१) । (र)
जनकः । विचिन्त्य । यदि त्वमौदृशः कथायामभिज्ञस्तद्-
ब्रूहि तावत्, पृच्छामस्तेषां दशरथात्मजानां किन्नामधेया-
न्यपत्यानि केषु केषु दारेषु प्रसूतानि (२) । (ल)

लवः । नायं कथाप्रविभागोऽस्माभिरन्येन वा श्रुतपूर्वः । (व)

(य) लव इति । तर्हि चन्द्रकेतोर्लक्षणस्यात्मजत्वे सति, स चन्द्रकेतुरित्यर्थः
ऊर्मिलायास्तदाख्यलक्षणभार्यायाः पुत्रः लक्षणस्य दारान्तरायवणादिति भावः, मैथिलस्य
मिथिलानगरपतेः राजर्षेर्जनकस्य ।

(र) अरु इति । वत्सेन लवेन, कथाया रामायणाख्यानस्य प्रावीण्यम् अभिज्ञत्वम्,
आविष्कृतं प्रकटितम्, चन्द्रकेतोर्मातृपितृमातामहानां यथावदुल्लेखादिति भावः । एतेन
बालकीऽयमतीव मेधावीत्याश्चर्यमिति वस्तुना वस्तुध्वनिः ।

(ल) जनक इति । किं नामधेयं नाम येषां तानि, अपत्यानि सन्तानाः, दारेषु
भार्यासु, प्रसूतानि उत्पन्नानि । सूधातीरकर्मकत्वविवक्षया कर्त्तरि क्तः । यदि बालकीऽयं
दशरथात्मजानामपत्यविवरणप्रसङ्गेन 'रामात् सीतायामुत्पन्नोऽह'मिति वदेत् तदा
अनायासेनैव ज्ञातव्यविज्ञानं स्यादित्यभिप्रायेणायं प्रश्नः ।

(व) लव इति । अयं भवता पृच्छमानः रामादौनामपत्यविवरणरूपः कथाप्रविभागः

(र) अरुक्कती । (हाश्रु करिशा) ब२स, रामायण-उपाख्यानर
अभिज्ञता प्रकाश करिशाछे ।

(ल) जनक । (चिन्ता करिशा) यदि तूमि, उपाख्याने এইरूप
अभिज्ञ हईया थाक, तवे बल देथि, जिज्ञासा करितेछि, सेई
दशरथेर पुत्रदिगेर कोन् कोन् भार्याते कि कि नामे कतगुलि
सन्तान जन्मिशाछे ? ।

(१) कुमारिणिति पाठान्तरम् ।

(२) कश्चिंश्चित्, पुस्तके केषु केचित् द्विरुक्तिर्नास्ति ।

जनकः । किं न प्रणीत एव कविना ? । (श)

लवः । प्रणीतो न तु प्रकाशितः । तस्यैव खलु कोऽप्येक-
देशः सन्दर्भान्तरेण रसवानभिनेयार्थः कृतः, तच्च स्वहस्त-
लिखितं मुनिर्भगवान् व्यसृजद्भरतस्य मुनेस्तौर्ध्वविकसूत-
कारस्य । (ष)

आख्यानान्शः । अन्येन मद्भिन्नजनेन । अस्माभिः साक्षात् न श्रुतः, अन्यस्यापि श्रवण-
भावात् परम्परयापि न श्रुत इति नीत्तरं दातुमस्य समर्थ इति भावः ।

(श) जनक इति । कविना वाल्मीकिना, प्रणीतो विरचितः । किं वा प्रणीत एव
न तु त्वया श्रुत इत्येवशब्दार्थः ।

(ष) लव इति । प्रकाशितः समक्षं नीतः श्रुतिविषयं प्रापितो वा । तस्यैव
रामादीनामपत्यविवरणांशस्यैव न त्वन्यस्येत्येवशब्दार्थः, एकदेशः अयान्तरांशः केवलराम-
सन्ततिविवरणांश इत्यर्थः इति बोध्यं सन्दर्भान्तरेण अन्येन केनचित् प्रवचनेन अश्वमेध-
विवरणेन सहैतत् इति ज्ञेयम्, प्रचुरकरुणाद्भुतरसान्वितः अभिनेयः अभिनययोग्यः अर्थः
वस्तु स्वरूपमिति यावत् यस्य स अभिनेयार्थः, किमप्येकं दृश्यकाव्यमित्यर्थः कृतः ।
आद्योपान्तमेव रामचरितमादाय रामायणाभिधानं किमपि श्रव्यं महाकाव्यमुपनिबद्धम्,
अधिकन्तु तदन्तर्गतं सीतानिर्वासनादिपुनःसंयोगान्तमंशमादाय किमपि दृश्यकाव्यं
प्रणीतमिति निष्कर्षश्चात्रैर्वोद्धव्यः । इदन्तु अस्यैव नाटकस्य सप्तमाङ्कानुसारेणोक्तं
रामायणे तु अन्यथा द्रष्टव्यम् । मुनिः वाल्मीकिः । स्वहस्तलिखितं न तु शिष्यादि-
नेत्यर्थः । एतेन तदंशस्य गोपनीयत्वं व्यज्यते । तौर्ध्वविकस्य नृत्यगीतवाद्यस्य सूतकारः
व्यवस्थापकग्रन्थकारस्तस्य भरतस्य तदाख्यस्य मुनेः समीप इत्यर्थः व्यसृजत् प्रेरितवान् ।

“तौर्ध्वविकं नृत्यगीतवाद्यं नाय्यमिदं वयं”मित्यमरः । “तूर्यं सुरजादि तत्र भवं
तौर्ध्वम् । तौर्ध्वोपलक्षितं विक्रमिति तौर्ध्वविक”मित्यमरटीकायां महेश्वरः ।

(व) लव । उपार्थान्नेर एह अंशटी, आगि वा अगु केह पूर्व
शोने नहि ।

(श) जनक । कवि (वाल्मीकि) कि रचनাই করেন নাই ? ।

जनकः । किमर्थम् ? । (स)

लवः । स किल भगवान् भरतस्तमप्सरोभिः
प्रयोजयिष्यतीति ! (ह)

जनकः । सर्वमिदमस्माकमाकृतकरम् (१) । (क्ष)

लवः । महतो पुनस्तस्मिन् भगवतो वाल्मीकिरास्या,
केषाञ्चिदन्तेवासिनां हस्तेन तत् पुस्तकं भरतायमं प्रति

(स) जनक इति । किमर्थमिति व्यसृजदिति क्रियाविशेषणम् ।

(ह) लव इति । तमेवदंशम् । अप्सरोभिरभिनेद्रीभिरित्यर्थः । प्रयोजयिष्यति
अभिनाययिष्यति, इति हेतोर्व्यसृजदित्यन्वयः ।

(क्ष) जनक इति । इदं लघोक्तं सर्वं तदंशस्य दृश्यकाव्यरूपेण विरचनं
स्वहस्तेन लेखनं भरतान्तिकी प्रेरणश्चेत्यर्थः । आकृतकरं कौतुकजनकम् । तव कस्यापि
महाद्भुतस्य स्थितिसम्भवादिति भावः ।

(क) लव इति । तस्मिन् गुप्ते दृश्यप्रबन्धे । आस्या यव आदर इति यावत् ।
महतो आस्या इति कथमवगतमित्याह केषाञ्चिदिति । अन्तेवासिनां द्वावाणाम् । अतु

(व) लव । रचना करियाछेन, किन्तु प्रकाश करेन नाई । ताहारई
कोन एक अंशके अग्र सन्दर्भेस सहित मिलाईया, अभिनयेस उपयोगी
सरस करियाछेन एवं भगवान् मुनि (वाल्मीकि) ताहा निज हस्ते
लिथिया, नृत्य, गीत वाद्येस स्वरकार भरतमुनिस निकट पाठाईया
दिईयाछेन ।

(स) जनक । कि जग्न ? ।

(ह) लव । सेई भगवान् भरतमुनि, अप्सरादेस द्वारा ताहार
अभिनय कराईबेन ; ऐई जग्न ।

(क्ष) जनक । ए समस्तई, आमादेस कौतुकजनक ।

(१) तत् सर्वमस्माकमिदमाकृतकरमिति पाठान्तरम् ।

প্রেষিতম্ (১) । তেষামানুযাত্তিকশ্চাপপাণিঃ প্রসাদাপনোদনার্থম্

(২) অস্মদুভ্রাতা প্রেষিতঃ । (ক)

কৌশল্যা । জাট ! ভাদাবি দে অস্তি ? । (খ)

লবঃ । অস্তি আর্য্যঃ কুশো নাম । (গ)

কৌশল্যা । জিহোন্তি ভণিতং হোদি । (ঘ)

(খ) জাট ! ভাতাপি তে অস্তি ? ।

(ঘ) জ্যেষ্ঠ ইতি ভণিতং ভবতি ? ।

পশ্যত্ যাভায়াং গমনে নিযুক্ত ইত্যনুযাত্তিকঃ অনুগামীত্যর্থঃ । শাপপাণিঃ কাম্মুকহস্তঃ ।
প্রসাদস্য অনবধানতায়াঃ অনবধানতাজন্যবিপত্তিরিত্যর্থঃ অপনোদনার্থং দূরীকরণার্থং
দস্যুতস্করহিঁসময়নিবারণার্থমিত্যর্থঃ । শাপপাণিরিত্যনেন প্রসাদাপনোদনার্থমিত্যনেন
চ ভাতুর্বারিত্ববিসৃষ্টকারিত্বপ্রকাশাদমীপাং তত্চাত্তজ্ঞানং প্রতি কৌতুকং বর্জিতম্ ।

“আস্থানীয়ব্রথীরাস্থা” ইত্যমরঃ ।

(গ) লব ইতি । আর্য্যঃ পূজ্যঃ । এতেন জ্যেষ্ঠত্বং ব্যজ্যতে ।

(ঘ) কৌশল্যেতি । জ্যেষ্ঠ ইতি ভণিতম্ উক্তং ভবতি, স কিং ত্বচ্চী জ্যেষ্ঠ
ইত্যর্থঃ ।

(ক) লব । ভগবান্ বাল্মীকির কিন্তু সেই অংশটিতে গুরুতর ব্য
রহিয়াছে ; কতকগুলি ছাত্রের হাত দিয়া, সেই পুস্তকখানিকে,
ভরতের আশ্রমে পাঠাইয়া দিয়াছেন, আর তাহাদের বিপদ নিবারণের
জন্ত, ধনুঃপাণি অবস্থায় আমার ভ্রাতাকে, তাহাদের অহুগামী করিয়া
পাঠাইয়াছেন ।

(খ) কৌশল্যা । বৎস ! তোমার ভাইও আছে ? ।

(গ) লব । আছেন ; সেই আর্য্যের নাম ‘কুশ’ ।

(ঘ) কৌশল্যা । জ্যেষ্ঠ ইহা বলা যায় ? ।

(১) কল্পিঁযিত্ পুস্তকে ‘প্রতি’শব্দী নাস্তি । (২) অপ্রসাদার্থমিতি পাঠান্তরম্ ।

लवः । एवमेतत्, प्रसवक्रमेण स किल ज्यायानिति । (ङ)

जनकः । किं यमजावायुष्मन्तौ ? । (च)

लवः । अथकिम् । (छ)

जनकः । कथय, कथाप्रबन्धस्य कोट्टशः पर्यन्तः । (ज)

(ङ) लव इति । प्रसवस्य क्रमेण पौर्वापर्येण स कुशः ज्यायान् ज्यैष्ठः । इतिशब्दो वाक्यसमाप्तिः । यमजयोः प्राक् प्रसूतस्य ज्यैष्ठत्वमाह देवलः—

“वह्निर्वर्णेषु चारित्र्यात् यमयोः पूर्वजन्मतः ।

यस्य जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं मुखम् ।

सन्तानः पितरथैव तस्मिन् ज्यैष्ठ्यं प्रतिष्ठितम् ॥”

“जन्मप्राथम्यात् ज्यैष्ठ्यं यमजयोर्न तु निधिकप्राथम्या”दिति आर्त्तय ।

(च) जनक इति । आयुष्मन्तौ युवां किं यमजौ युग्मजातौ ।

(छ) लव इति । अथकिं सत्यमित्यर्थः । कुशलवेति नामकारणं तयो-
र्यमजत्वञ्चाह रामायणम्—

“यस्तयोः प्रथमं जातः स कुशैर्मन्त्रसंस्कृतैः ।

निर्मार्जनीयो नाम्ना हि भविता कुश इत्यसौ ॥

यथावरज एवासीत् लवनेन समाहितः ।

निर्मार्जनीयो ब्रह्माभिर्नाम्ना स भविता लवः ॥

एवं कुशलवौ नाम्ना यमौ तौ संभूवतुः ।

भगवत्कृतनामानौ सुखिनावच्छयो च तौ ॥”

(ज) जनक इति । कथाप्रबन्धस्य रामायणाख्यानसन्दर्भस्य पर्यन्तः शेषभागः ।
यदि च ‘गीताया अपत्यं जातम्, तच्च एवमेव परिपालितं परिवर्द्धितञ्च’ इत्यंशोऽपि

(ङ) लव । ईहा एहेरूपई बटे ; प्रसवक्रमे तिनि ज्यैष्ठ ।

(च) जनक । तोमरा कि यमज ? ।

(छ) लव । ई ।

(ज) जनक । बल, उपाख्यानैर शेषटी कि रक्रम ? ।

लवः । अलीकपौरप्रवादोद्दिग्धेन राज्ञा निर्वासितां
देवयजनसम्भवां सीतादेवीमासन्नप्रसववेदनामेकाकिनीमरणे
परित्यज्य लक्ष्मणः प्रतिनिवृत्त इति । (भ)

कौशल्या । हा वच्चे ! मुग्धचन्द्रमुखि ! को दाणिं दे
कुसुमभूदस्स सरोरस्स (१) देव्वदुव्विलासपरिणामो एअलिआए
णिवडिदो । (ज)

(ज) हा वत्से ! मुग्धचन्द्रमुखि ! क इदानीं ते कुसुमभूतस्य शरीरस्य दैव-
दुर्विलासपरिणाम एकलिकाया निपतितः ।

तत्कथापर्यन्तमध्ये परिगणितः स्यात्, तदापि तत्कथनेन ज्ञातव्यज्ञानं स्यादित्यभिप्रायेणैव-
मप्युक्तिरिति बोध्यम् ।

(भ) लव इति । अलीकः अयथार्थो यः पौराणां प्रवादोऽपवादः तेन उद्दिग्धेन
अस्थिरचित्तेन कार्याकार्यविवेकशून्यमनसैवार्थः । राज्ञा रामचन्द्रेण निर्वासितां परि-
वर्जिताम् । आसन्ना सन्निहिता उपस्थितप्रायेत्यर्थः प्रसववेदना यस्यास्ताम् । परित्यज्य
रथादवतार्य । प्रतिनिवृत्तः पुनरयोध्यां गतः । इति एष कथाप्रसङ्गस्य पर्यन्त इत्यर्थः ।

“अलीकत्वप्रियेऽनृते” इत्यमरः ।

(ज) कौशल्याति । मुग्धः सुन्दरो यद्यन्द्रः स इव मुखं यस्यास्तत्सम्बोधनम् ।
कुसुमभूतस्य पुष्पतुल्यस्य अतीवकीमलस्येत्यर्थः । कोऽनिर्वचनीयः अतीवमयङ्कुर इत्यर्थः ।
दैवस्य नियतेः दुष्टो दुःखदायी विलासो व्यवहारो यस्मिन् स चासौ परिणामः शेषावस्था
चेति स तथोक्तः । जगति सुखं दुःखं वा दैवस्यैव कार्यम्, लोकस्तु तव निमित्त-

(व) लव । राजा, पुरवासिवर्गेण मिथ्याप्रवादे उद्दिग्ध इहैवा,
यज्जडभूमिसम्पन्ना सीतादेवीके निर्वासित करिलेन; आर लक्ष्मण,
आसन्नप्रसववेदना अवस्थाय एकाकिनी सेह सीतादेवीके बने परित्याग
करिया, फिरिया आसिलेन (ईहाई शेष) ।

(१) सरीरकुसुमस्य इति पाठान्तरम् ।

जनकः । हा वत्से !

नूनं त्वया परिभवच्च नवञ्च घोरं

ताञ्च व्यथां प्रसवकालकृतामवाप्य ।

क्रव्याद्गणेषु परितः परिवारयत्सु

सन्वस्तया शरणमित्यसक्तत् स्मृतोऽस्मि ॥२३॥

मावमिति भावः । एकलिकाया एकाकिन्याः, सहायसत्वे दुःखं कथमपि सञ्चं स्यादिति भावः । निपतित उपस्थित आसीदिति शेषः ।

“भूतं (वि) सदृशम् ।” “एकलः (वि) एकाकी । एकला इति भावे”ति च शब्दकल्पद्रुमः ।

एकलिकेति एकलाशब्दादनुकम्पायां कप्रत्ययः ।

नूनमिति । हा वत्से ! त्वया नवं नूतनम् इतः पूर्वं कदापि न त्वया ईदृशः परिभवोऽनुभूत इति भावः, घोरं दारुणञ्च स्त्रीणां चरित्वादीषापवादादधिकी भयङ्करञ्च अपवादी नालीति भावः, परिभवं निर्वासनात् तिरस्कारम् अपमानमित्यर्थः, तथा प्रसवकालेन कृतां तां सर्वत्र प्रसिद्धां व्यथां वेदनाञ्च अवाप्य अनुभूय क्रव्याद्गणेषु मांसभोजि-
आपदजन्तुसमूहेषु परितः सर्वतः परिवारयत्सु परिवेष्टमानेषु सत्सु सन्वस्तया अतीवभीतया सत्या, अस्मि अहं शरणं रक्षिता इति कृत्वा भयेषु नितान्तवात्सल्येन पितादरेव प्राथमिकस्मरणस्य सार्वलौकिकत्वादिति भावः, नूनं निश्चितम् असक्तत् वारं वारं स्मृतः चिन्तितः अभवमित्यर्थः । ‘हा पितः ! रक्ष रक्ष माम्’ इत्यादि बहुशः क्रन्दितवतीति निष्कर्षः । यद्यपि भयेषु लोके मातापि स्मर्यते आह्वयते च तथापि सीताया मातुः पृथिव्या जडत्वेन तत्स्मरणमनर्थकमिति जनकमावमेव स्मृतमिति बोध्यम् ।

पदार्थानां प्रस्तुतानामिति बहुवचनस्याविवक्षितत्वात् अव अवाप्येत्येकया क्रियया

(२३) कोशला । हा वत्से ! मनोहरचन्द्रवदने ! एकाकिनी अवस्थाय तोमार कुसुमकोमल शरीरेर एही समय दैवदूनिगोगवशतः कि भयङ्कर परिणामई उपस्थित हईयाछिल ।।

লবঃ । অরুন্ধতী প্রতি । আয়্য ! কাবিতৌ ? ।

অরু । ইয়ং কৌশল্যা, অয়ং জনকঃ ।

লবঃ । সযহুমানখিৎসাকৌতুকঃ পশ্যতি । (৫)

জনকঃ । অহো ! দুর্মথ্যাদতা দুরাত্মনাং পৌরাণাম্,
অহো ! রামস্য রান্নঃ স্ত্রীপ্রকারিতা । (৬)

ব্যথাপরিভবযোঃ কৰ্ম্মতয়াভিসম্বন্ধাৎ তুল্যযোগিতালঙ্কারঃ । কিন্তু নূনশব্দসম্বন্ধেপি নোত্প্রেচ্চা, প্রকৃতস্য পরাত্মনা সম্ভাবনায়া এব উত্প্রেচ্চারূপত্বাৎ, অতএব স্মরণস্যৈব বাস্তবিকত্বেন তাৎপৰ্য্যসম্ভাবনায়া এবাভাবাদিতি জ্ঞেয়ম্ । কিঞ্চ তৃতীয়চরণে পরিপরীতি সঙ্কতসাম্যাত্ কৈকানুপ্রাসস্যেতি সংসৃষ্টিঃ । ঘোরং নবচেতি চকারৌ ঘোরনবযোঃ সমুচ্চয়ে, অপরৌ চকারৌ তু ইতরেतरথ্যৌ ; তেন ন নিরর্থকত্বদোষঃ ।

“ক্রব্যাৎ । মাংসাশিনি বি” ইতি শব্দকল্যদ্রুমঃ । “অস্মীতি অহমর্থো অব্যয়ম্” ইতি মল্লিনাথঃ । “শরণং গৃহরক্ষিত্বো”রিত্যমরঃ । বসন্ততিলকা বচনম্ ॥২১॥

(৫) লব ইতি । যহুমানঃ মহাপুরুষস্য রামস্য মাতৃত্বাৎ শ্বশুরত্বাচ্চ অতিগৌরবম্, কৌশল্যাজনকযৌষিষাদদর্শনাৎ খিৎসো বিষাদঃ, রামায়ণবর্ণিতমহীদারচরিত্যোঃ কৌশল্যাজনকযোঃ সাদৃশ্যদর্শনাৎ কৌতুকম্ ; তৈঃ সহিত সযহুমানখিৎসাকৌতুকম্ ।

(৬) জনক ইতি । অবাহীশব্দ ইয়মস্ম্যর্থো । দুরাত্মনাম্ অলীকাপবাদকারিত্বেন

জনক । হা বৎসে ! তুমি নূতন অথচ দারুণ অপমান এবং প্রসব-
কালকৃত সেই বেদনা অনুভব করিয়া, মাংসভাজী জন্তুগণ চারিদিকে
পরিবেষ্টন করিতে লাগিলে ; অত্যন্ত ভীত হইয়া, আমি রক্ষক এই জন্তু,
নিশ্চয়ই বারং বার আমাকে স্মরণ করিয়াছিলে ॥২৩॥

লব । (অরুন্ধতীর প্রতি) আর্থো ! ইহারা কে ? ।

অরুন্ধতী । ইনি কৌশল্যা, ইনি জনক ।

(৫) লব । (বিশেষ আদর, বিবাদ ও কৌতুকের সহিত দেখিতে
লাগিল ।)

एतद्द्वैशसघोरवज्रपतनं शश्वन्ममोत्पश्यतः

क्रोधस्य ज्वलितुं धगित्यवसरश्चापेन शापेन वा । *

पापदूषितचित्तानां पौराणां पुरवासिजनानां दुर्मर्यादाया न्याय्यपथातिक्रमः । जनस्य हि परिषां यथार्थगुणकीर्तनमेव न्याय्यं विशेषतस्तु राजादेः, अत्र तु राजमहिष्या एव अलीकापवादकीर्तनमतीवान्याय्यं जातमिति भावः । रामस्य राज्ञः भूपतेः विशेष-विवेचनापूर्वकसदसहिचारानुसारिणैव दण्डविधातुः सत इत्यर्थः छिप्रकारिता शीघ्र-कार्यकरणम् अविसृज्यकारितेत्यर्थः । तथा च रामो यदि पौराणामपवादोऽयमयथार्थो यथार्थो वा इति किञ्चिद्विलम्ब्य ब्रह्मैः सह समालोच्य कर्तव्यावधारणमकरिष्यत् तदा कथमपि सीता निर्वासिता नाभविष्यत्, अतएव लोकानामेकमात्रनिग्रहानुग्रहकर्तृ राज्ञ ईदृशी छिप्रकारिता सीतानिर्वासनयत् महानर्थकारित्वादतीवदोषावहेति भावः ।

“अहो (व्य) असूया ।” “मर्यादा (स्त्री) न्याय्यपथस्थिति” इति च शब्दकल्पद्रुमः ।

दुर्दृष्टा राजमहिष्या एवालीकापवादकारित्वात् मर्यादा येषां ते दुर्मर्यादास्तेषां भावः दुर्मर्यादाया ।

* अतः पौराणां रामस्य च दण्डविधानं मया कर्तव्यमित्याह एतदिति । एतत् सीतानिर्वासनरूपं यत् वैशं हिंसा तदेव घोरवज्रपतनं दारुणवज्राघातः, तत् शश्वत् सदा उत्पश्यतः विजानतो मम क्रोधस्य चापेन धनुर्हारा शापेन अभिसम्पातद्वारा वा धगिति ‘धक्’ इति शब्दं कृत्वा ज्वलितुम् अवसरः समयः उपस्थित इति शेषः । इदानीमेव अरुन्धतीकौशल्याकञ्चुकिभिरपि अलीकपौरापवादमावस्यैव सीतानिर्वासनकारणत्वकथनात् कदलीफलचौर्येण प्राणदण्डकरणमिव नितान्ततुच्छकारणात् सीताया निर्वासनं कृतमिति निश्चयो जातः, सुतरामधुनैव अस्त्रेण शापेन वा सपौरं राम निहन्मीति भावः ।

अत्र सीताहिंसने वज्रपतनत्वादीपात् निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः । ज्वलितुमित्यनेन क्रोधस्य वज्ररूपत्वं व्यज्यते ।

विशसति हिनस्तीति विशसी हिंसकः पचाद्यच्, विशस्येदं कार्यमिति वैशसं हिंसेति बोध्यम् । चवियत्वात् चापस्य ऋषित्वाच्च शापस्योक्तिरिति ज्ञेयम् ।

(४) जनक । दूराग्रा प्रवृत्तानिगणेर कि मर्यादाहीनता ! राजा न्यायैर कि इहाऽ कार्यकारिता ! ।

कौशल्या । मञ्जवदि ! परिच्छाहि परिच्छाहि, पसादेहि
कुविदं राएसिं । (ड)

अरु । एतद्धि परिभूतानां प्रायश्चित्तं मनस्विनाम् ।

राजन्नपत्यं रामस्ते पाल्याश्च कृपणाः प्रजाः ॥२४॥

(ड) भगवति ! परिवायस्व परिवायस्व, प्रसादय कुपितं राजर्षिम् ।

(ड) कौशल्येति । प्रसादय कोपहीनं कुरु इत्यर्थः । तत्प्रसादनमेव परिवाण-
मिति भावः ।

एतदिति । मनस्विनां प्रशस्तमनसां सज्जनानामित्यर्थः परिभूतानाम् अपमानितानां
दुष्कार्यकरणात् लोकेऽस्तिरस्कृतानां सतामित्यर्थः एतद्धि एतदेव ईदृशं पुनर्गुरुजन-
कर्त्तृकभर्त्सनमेवेति तात्पर्यम्, प्रायश्चित्तं दोषक्षालनकारणमित्यर्थः । केनचिन्मनस्विना
प्रसादवशात् क्विंश्चिदपराधे कृते लोकतिरस्कृतमपि तं यदि पुनर्गुरुजनाभर्त्सयन्ति,
तदा तदेव तस्य योग्यो दण्डो भवति ; अतो मिथ्यापौरापवादेन रामेण प्रसादात् सीता
निर्वासितेति साधुजनास्तं पौरवर्गश्च निन्दन्त्येव तवापि यत् भवन्तीऽपि भर्त्सयन्ति, एतदेव
रामस्य पौरवर्गस्य च सहान् दण्डो जात इति भावः । विशेषतस्तु, हे राजन् ! रामस्ते
तव अपत्यं जामातृत्वात् मित्रपुत्रत्वाच्च सन्तानरूपः, तथा प्रजाः पौरजनाः कृपणाः दीनाः
क्षुद्रबुद्धय इति यावत् अतएव पाल्या रक्षणीयाः, सुतरां चापेन शापेन वा प्राणदण्डो
नोचितः, किन्तु पौराणामलौकापवादापराधः रामस्य च सीतानिर्वासनापराधो भवता
मार्जनीय इति भावः । एतद्व्याख्यानस्य व्याख्यानान्तरस्य च सदसत्त्वं सुधीर्भिविचिनीयम् ।

अथ पूर्वाद्धं अप्रस्तुतात् मनस्विसामान्यात् प्रस्तुतस्य विशेषरामस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा-

* आगि सर्वदाई এই हिंसाकर दारुण बङ्गपात जानিতেছিলাম,
কিন্তু ধনুদ্বারা এই হুক, কিংবা অভিশাপদ্বারা এই হুক, 'ধক' করিয়া
ক্রোধের জলিয়া উঠিবার ইশাই নয় ।

(ড) কৌশল্যা । ভগবতি ! অরুদ্ধতি ! রক্ষা করুন, রক্ষা করুন ;
ক্রুদ্ধ রাজর্ষিকে প্রসন্ন করুন ।

जनकः । शान्तं वा रघुनन्दने तदुभयं तत् पुत्रभाण्डं हि मे
भूयिष्ठद्विजबालवृद्धविकलस्त्रेणश्च पौरो जनः ॥२५॥

लङ्कारः रामभर्त्सने प्रायश्चित्तवारीपात् निरङ्गं केवलरूपकञ्चेत्युभयोरिकाग्रयानुप्रवेशरूपः
सङ्करः, द्वितीयाहं च पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमिति संसृष्टिः ।

“पापक्षयमावसाधनत्वेन विधियोधितं कर्म प्रायश्चित्तमिति स्मार्तः ।

“हि हेतावधारणे ।” “कदर्यकृपणक्षुद्रकिम्पचानमितम्पचा” इति चामरः ।

पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥२४॥

शान्तमिति । रघुनन्दने रामे तदुभयं चापधारणं शापदानञ्च शान्तं विरतं
भवत्विति शेषः, हि यस्मात्, तत् राम इत्यर्थः प्रकृतस्यमानलिङ्गत्वात् क्लीबत्वं पुत्रः पुत्रस्त्रेह-
स्तस्य भाण्डं भाजनम् । वात्सल्यात् पुत्रसदृशी जनी न नाशयितुं शक्यत इति भावः ।
तथा पौरो जनः सीताया अलीकापवादप्रवर्त्तयिता पुरवासिर्वर्ग्य, भूयिष्ठाः प्रचुराः द्विजा
ब्राह्मणाः, बाला बालकाः, वृद्धाः जरन्तः, विकलाः हीनेन्द्रियाः काणखञ्जादयः, स्त्रेण
स्त्रीसमूहश्च यस्मिन् स तथोक्तः, अतः पौरैऽपि तदुभयं शान्तमित्यर्थः । अतएव
पौरान्तर्गतब्राह्मणादीनामवध्यत्वात्, साधारणपौरैऽपि नाशयितुं न शक्यत इत्यगत्या
चमैव कृतेति भावः ।

अत्र चतुर्थचरणं पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

ब्राह्मणादीनामवध्यत्वमनुसन्धेयं विस्तरभयादुपेक्षितम् ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२५॥

अरुन्धती । गुरुजनकृत एहि तिरस्कारहै, अपमानित मनस्वीदिगेर
प्रायश्चित्त ; विशेषतः, राजन् ! राम आपनार सन्तान एवः झुद्ध
प्रजाराओ आपनार रक्षणीय ॥२४॥

जनक । अथवा, रामचन्द्रे से उभयहै (धनु धारण एवं शाप) विरत
हुक ; कारण, तिनि आमार पुत्रस्नेहैर पात्र ; आर पुरवासीदिगेर
मध्येओ बह परिमाणेहै ब्राह्मण, बालक, वृद्ध, विकलाद एवं स्त्रीलोक
रहिआछे ॥२५॥

प्रविश्य सम्भ्रान्ता वटवः । कुमार ! अश्वोऽश्व इति कोऽपि भूत-
विशेषो जनपदेषु श्रूयते, सोऽयमधुनाऽस्माभिः प्रत्यचीकृतः । (ठ)
लवः । अश्वोऽश्व इति पशुसमाम्नाये सांग्रामिके च पठ्यते,
तद्ब्रूत कीदृशः । (ण)

(ठ) प्रविश्येति । सम्भ्रान्ताः त्वरया व्यग्राः, वटव ऋषिकुमाराः । अश्वोऽश्व इति
बीसायां द्विवचनम् । इति प्रसिद्धः । कोऽपि वनवासिभिरस्माभिरदृष्टपूर्वं इत्यर्थः
भूतविशेषः प्राणिविशेषः, जनपदेषु प्राकृतलीकालयदेशेषु, श्रूयते लोकपरम्परया शास्त्रे
चेत्यर्थः । प्रत्यचीकृतः चक्षुषेति शेषः ।

अश्वस्य गाम्यपशुत्वादेव जनपदेष्वित्युक्तम् । तथा च पैठीनसिः—“गौरविरजोऽश्वो-
ऽश्वतरो गर्हभो मनुष्यश्चेति सप्त गाम्याः पशवः ।”

“श्रुधातोः शाब्दबोधे शक्ति”रिति नैयायिकमतानुसारेण ‘अश्वोऽश्व इति कोऽपि
भूतविशेषः श्रूयते’ इति प्रयोगः सङ्गच्छते ; अश्वशब्दजन्यं ज्ञानं क्रियत इति तदर्थः ।
“यवणेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षे श्रुधातोः शक्ति”रिति मीमांसकमते तु अत्र श्रुधातोः शाब्द-
शाब्दबोध एव लक्षणेति संचेपः ।

(ण) लव इति । पशुसमाम्नाये पशुनामसंग्रहशास्त्रे प्रागुक्तपैठीनसिवचनादौ
सांग्रामिके धनुर्वेदादौ युद्धशास्त्रे च । एतेनास्य शास्त्रज्ञानाधिक्यं व्यज्यते ।

धनुर्वेद इदानीं दुर्लभ एव, किन्तु तत्संग्राहकं भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुप्रभृति
शास्त्रं दृश्यते । तथा च युक्तिकल्पतरौ—

“ये शुद्धवर्णा भृशवेगयुक्ता अग्रान्तिभाजो बहुभोगिनश्च ।

अक्रोधशीलाः समरेऽतिरुष्टास्ते सात्त्विका भूपतुरङ्गमाः स्युः ॥”

(ठ) ब्राह्मणबालकगण । (वास्तु अवस्थाय प्रवेश करिग्या) कुमार !
लोकालये ‘अश्व’ ‘अश्व’ बलिग्या कोन प्राणिविशेष श्रुना याय ; एथन
आमरा सेई प्राणीके एई प्रत्यक्ष करिनाम ।

(ण) लव । पशुशास्त्रे ओ युद्धशास्त्रे ‘अश्व’ ‘अश्व’ एईरूप पाठ
करिग्याछि ; ता बल कि रकम ? ।

বটবঃ । শ্রুতাম্—

পশ্চাৎ পুচ্ছং বহতি বিপুলং, তচ্চ ধূনোত্যজস্রং

দীর্ঘগ্রীবঃ স ভবতি ; খুরাস্তস্য চত্বার এব ।

শষ্মাণ্যন্তি প্রকিরতি শকৃৎপিণ্ডকানাম্ভ্রমাত্রান্

কিংবাখ্যাতৈব্রজতি স পুনদূরমেচ্ছেহি যামঃ ॥২৬॥ ✓

ইত্যুপস্থ্যাজিনে হস্তযোশ্যাকর্ষন্তি । (ত)

পশ্যাদিতি । সঃ অক্ষাভিঃ প্রত্যক্ষীকৃতোঃ পশ্যাত্ দেহপশ্যাঙ্গাগে বিপুলং বিশালং
পুচ্ছং লাঙ্গুলং বহতি ধারয়তি, তচ্চ পুচ্ছম্ অজস্রম্ অবিরতং ধূনোতি কম্পয়তি, দীর্ঘা
লম্বমানা গ্রীবা গলৌ যস্য স তথ্যোক্তো ভবতি, তথা তস্য অশ্বস্য চত্বার এব খুরাঃ ।
তথা শষ্মাণি নূতনতণানি অন্তি খাদতি, তথা আম্রস্য চতুর্ফলস্যেব মায়া প্রত্যেকং
পরিমাণং যेषাং তান্ আম্রমাত্রান্ শকৃৎপিণ্ডকান্ গূয়পিণ্ডান্ প্রকিরতি বিসৃজতি ।
আখ্যাতৈস্তস্যাশ্রুতিবর্ণনৈঃ কিংবা ফলম্ অপি তু কিমপি নেত্যর্থঃ, পুনঃ কিন্তু সঃ অশ্বঃ
দূরং ব্রজতি বর্ণনকালমধ্য এব বিপ্রকটো ভবতীত্যর্থঃ, অতএব এচ্ছেহি আগচ্ছাগচ্ছ
যামো গচ্ছামস্তমবলোকয়িতুমিত্যর্থঃ ।

অথ বহতিপ্রভৃতীনামনেকক্রিয়াণাং সৌঃ ইত্যেককর্তৃকারকত্বাৎ দীপকমলঙ্কারঃ,
স চ উপমার্থাপত্তিকাব্যলিঙ্গৈঃ স্বभावोक्त्या च सङ्कीर्त्यते । তথা পূর্বাপরকর্তৃপ্রয়োগমধ্যে
'খুরাস্তস্য চত্বার এব' ইতি সম্বন্ধনির্দেশাৎ প্রকমমঙ্গদীপঃ, কিঞ্চ এবশব্দোপাদানাত্
অনিয়মে নিয়মাখ্যদীপশ্চ, "খুরান্ বেদংখ্যান্ ষিমর্চী"তি পাঠেন তথ্যোঃ সমাধানং স্যাত্ ।

ইদৃশস্থানবিশিষ্টে নিবেশবশেন শ্রীতৃণাময়ং শ্লোকঃ পরমচমৎকারমাবহতি ।
প্রহেলিকাবদিসমপি প্রায়েণ পৃচ্ছন্তি চ বালকাঃ ।

মুদাক্রান্তা ব্রজন্ত ॥২৬॥

ব্রাহ্মণবালকগণ । শোন—

পিছনের দিকে বৃহৎ লাঙ্গুল ধারণ করিতেছে; তাহা আবার
অনবরত সঞ্চালিত করিতেছে; তাহার গ্রীবা দীর্ঘ এবং চারিখানাই
খুর; নবতৃণ ভক্ষণ করে, আম্রের মত বড় বড় বিষ্ঠাপিণ্ড ভাগ করে;

लवः । सकौतुकीपरीधविनयम् । आर्याः ! पश्यत पश्यत, एभि-
नीतोऽस्मि । इति त्वरितं परिक्रामति । (थ)

अरुन्धतोजनकी । पूरयतु कुतूहलं वत्सः (१) । (द)

कौशल्या । भगवदि ! जानामि, एदं अणालोअअन्तो ण
जीआमि विअ, अदो अस्सदो भविअ पेक्खह्म दाव गच्छमाणं
दोहाउं । (ध)

(ध) भगवति । जानामि, एतमनालीकयन्ती न जीवामीव, अतोऽन्यतो भूत्वा
पश्चामस्तावद्गच्छन्तं दीर्घायुषम् ।

(त) इतीति । उपसृत्य आसन्नौभूय, अजिने उत्तरीयभूतमृगचर्मणि हस्तयोः
करयोश्च गृहीत्वा आकर्षन्ति लवं वटव इति शेषः ।

(थ) लव इति । कौतुकम् अथदर्शनकौतूहलम्, उपरीधो बालकानामनुरोधः,
विनयो गमनानुमतिप्रार्थनया निजौडत्यपरिहारस्तैः सह विद्यमानमिति तत् तथोक्तम् ।
आर्याः पूज्याः । एभिर्बालकैः नीतोऽस्मि, न त्वहं युष्माननाट्य स्वच्छया गच्छामि, अत्र
किं भुवन्ति भवन्त इति भावः ।

(द) अरु इति । कुतूहलम् आत्मनोऽश्वावलीकनकौतुकमित्यर्थः । यातुमिच्छसि
याहीति भावः ।

এ সব বলিয়া কি হইবে ; সে কিন্তু দূরে যাইতেছে ; স্বতরাং আইস
আইস, আমরা যাই ॥২৬॥

(ত) (বালকগণ এই বলিয়া, নিকটে যাইয়া, লবের উত্তরীয়
ক্ৰমসারে চর্মে এবং হস্তযুগলে ধরিয়া আকর্ষণ করিতে লাগিল ।)

(থ) লব । (কৌতুক, বাধা ও বিনয়ের সহিত) আর্ধ্যগণ !
দেখুন দেখুন ; ইহারা আমাকে নিয়া চলিল । (এই বলিয়া তাড়াতাড়ি
পদক্ষেপ করিতে লাগিল ।)

(১) কৌতুকং বৎস ইতি পাঠান্তরम् ।

অরু । অতিজবেন দূরমতিক্রান্তঃ স চপলঃ, কথং
দৃশ্যতে (১) । (ন)

প্রবিশ্য কচ্ছুকৌ । ভগবান্ বাল্মীকিরাহ, জ্ঞাতব্যমেতদবসরে
ভবঙ্গিরিতি । (প)

জনকঃ । অতিগম্মোরমেতৎ কিমপি ভবিষ্যতি । ভগব-
ত্যরুণ্যতি ! সখি কৌশল্যে ! আৰ্য্যগৃষ্টে ! স্বয়মেব গত্বা
ভগবন্তং প্রাচেতসং পশ্যামঃ । ইতি নিষ্ক্ৰান্তৌ বৃহদ্বর্গঃ । (ফ)

(ঘ) কৌশল্যেতি । জানামি বুধ্যে অনুমানং করীমীতি যাবৎ । এতং বালকম্ ।
অন্যতৌ ভূত্বা অন্যত্র গতা ভূত্বা দর্শনযোগ্যস্থানে গত্যেত্বাঃ । দীর্ঘায়ুপং চিরাযুর্বিংশিট-
মেতং বালকম্ ।

(ন) অরু ইতি । চপলঃ চঞ্চলপ্রকৃতিঃ স বালকঃ অতিজবেন মহাবিগেহে দূরং
পন্থানম্ অতিক্রান্তঃ অতীত্য গতাঃ, অতএব কথং দৃশ্যতে দ্রষ্টুং শক্যতে ত্বয়েতি শিষ্যঃ, চতু-
র্বিঘ্নয়াতিক্রমাংসাদিত্যর্থঃ ।

(প) প্রবিশ্যেতি । এতৎ ‘কস্যায়’ বালক’ ইতি যুগ্মাভিজিহ্নাস্যং বচনম্ । অবসরে
যথাসময়ে । ইতি এতৎ বাক্যং বাল্মীকিরাহিত্যর্থঃ । নৈতদিদানৌ বক্তব্যমিতি ভাবঃ ।

(দ) অরুণকতী ও জনক । বৎস কোতুক পূর্ণ করুক ।

(ঘ) কৌশল্যা । ভগবতি ! আমি বুঝিতেছি যে, ইহাকে না
দেখিয়া যেন, বাঁচিব না ; অতএব অত্র স্থানে যাইয়া, গমনকারী এই
দীর্ঘায়ুকে দেখি ।

(ন) অরুণকতী । সেই চঞ্চলস্বভাব বালকটী, অতিবেগে দূর পথ
অতিক্রম করিয়াছে ; তুমি দেখিবে কিরূপে ।

(প) কচ্ছুকী । (প্রবেশ করিয়া) ভগবান্ বাল্মীকি বলিলেন—
“আপনারা ইহা (লবের বৃত্তান্ত) যথাসময়ে জানিতে পারিবেন ।”

(১) কথং দৃশ্যতং, ইতি পাঠঃ পুস্তকান্তরে নাস্তি ।

वटवः । पश्यतु हि कुमारस्तदाश्चर्यम् । (ब)

लवः । दृष्टमवगतञ्च नूनमाश्वमेधिकोऽयमश्व इति । (भ)

वटवः । कथं ज्ञायते ? । (म)

(फ) जनक इति । एतत् 'कस्याय' पुत्र' इत्यस्माभिर्जिज्ञास्यं वृत्तं विषय इति यावत्, अतिगम्भीरं दुरवगाहं दुर्बोधमित्यर्थः, अतएव किमपि अनिर्वचनीयम् । अत्र 'भवतु ताव'दिति वाक्यं मन्तव्यम् । स्वयमिति बहुवचनान्तं पदम् ; स्वयं स्वयमेवेत्यर्थः न तु प्रतिनिधिभिरित्येवशब्दार्थः, तथात्वे अनादरप्रकाशेन महर्षेर्गौरवहानिः कृता स्यादिति भावः । प्राचेतसं वाल्मीकिम् ।

(घ) वटव इति । कुमारी लवो भवान् । तदाश्चर्यं तदद्भुतरूपमश्वमित्यर्थः । यो हि यत् प्रथमं पश्यति, स तदाश्चर्यमेव मन्यत इति वीध्यम् । हिशब्दोऽवधारणे, पश्यत्वेन न तूपेक्षित्यर्थः ।

(भ) लव इति । दृष्टं युष्माभिरुच्यमानं तदाश्चर्यं तदश्वरूपमद्भुतं वस्तु अवलोकितं तथा अयमश्वः नूनं निश्चितम् अश्वमेधो यज्ञः प्रयोजनमस्येति आश्वमेधिकी भवेदित्यर्थः । इति अवगतं बुद्धञ्च मवेति शेषः । नूनमिति भवेदित्यध्याहार्यक्रियाया विशिषणम् ।

(म) वटव इति । कथं केन प्रकारेणेत्यर्थः ।

(फ) जनक । ईहा अतिशय दुर्बोधः ; सूत्रराः अनिर्वचनीय घटना हईवे । भगवति ! अरुन्धति ! सखि ! कौशले ! आर्या ! गृष्टे ! आमरा निजेराई याईया भगवान् वाल्मीकिके देखि । (ईहार पर प्राचीनगण चलिआ गेलैन ।)

(ब) ब्राह्मणबालकगण । कुमार ! সেই आश्चर्या প্রাণীকে দেখ ।

(ভ) লব । দেখিয়াছি, বুঝিয়াছিও ; নিশ্চয়ই এই অশ্ব, অশ্বমেধযজ্ঞের ।

(ম) ব্রাহ্মণবালকগণ । কি প্রকারে জানিলে ? ।

লবঃ । ননু মূর্খাঃ ! পঠিতমেব যুগ্মাভিস্তত্কাণ্ডে ।
 কিং ন পশ্যথ, প্রত্যেকং শতসংখ্যাঃ কবচিনো দণ্ডিনো
 নিষঙ্গিণশ্চ রচিতারস্তত্প্রায়মেবেদমপি দৃশ্যতে, যদীহ ন
 প্রত্যয়স্তদুগত্বা পৃচ্ছত । (য)

বটবঃ । ভো ভোঃ ! কিম্প্রযোজনোঃ্যমশ্বঃ পরিবৃতঃ
 পৃথ্যতি ? । (র)

(য) লব ইতি । তত্কাণ্ডে অশ্বমেধপরিপাটীকথনপ্রকরণে পঠিতমেব তথাপি
 অজ্ঞানানিবা পুনঃ প্রশ্নকরণাত্ মূর্খত্বমিবায়াতীতি ভাবঃ । একানেকান্ প্রতীতি
 প্রত্যেকম্, শতং সংখ্যা যেষাং তে, কবচং বর্ম্ম এষামস্তুীতি কবচিনঃ অসিয়োদ্ধারঃ, দণ্ডো
 যষ্টিরেষামস্তুীতি দণ্ডিনঃ দণ্ডযোধিনঃ, নিষঙ্গস্তু যৌরমেষামস্তুীতি নিষঙ্গিণো ধনুর্ধারায়
 রচিতারঃ অশ্বস্য রক্ষকা বিদ্যন্ত ইতি শ্রেষ্ঠঃ তেষাং প্রায়ো বাহুল্যং যত্র তন্ তত্প্রায়ম্,
 ইদমপি বলম্ । অতএবায়মশ্বমেধীযোঃ্য ইতি নিযীযত ইতি ভাবঃ । ইহ মম
 বাক্যে ন প্রত্যয়ী ন বিশ্বাসী যদি যুগ্মাকসমুদিত্যর্থঃ, তত্ তদা, পৃচ্ছত সৈন্যান্ জিজ্ঞাসম্ভং
 যয়মিত্যর্থঃ ।

এতেন অন্যচ্চঞ্চিকুমারীণ্যৌ লবস্য মেধাবিত্বং ব্যজ্যতে ।

“নিষঙ্গস্তৌ ধনুর্ধরঃ ।” “প্রায়ো ভূম্মন্তগমনে” ইতি চামরঃ ।

(র) বটব ইতি । ভো ভো ইতি সৈন্যসম্বোধনে, কিং প্রযোজনং यस্য সঃ, পরিবৃতঃ
 সৈন্যৈঃ পরিবেষ্টিতঃ পৃথ্যতি ভ্রমতি ।

(য) লব । ওহে মূর্খগণ ! তোমরা সেই অশ্বমেধকাণ্ডে ত পড়িয়াছই ।
 দেখিতেছ না কি ? একশতসংখ্যক কবচধারী, একশতসংখ্যক দণ্ডধারী
 এবং একশতসংখ্যক ধনুর্ধারী রক্ষক থাকিবে ; এই সৈন্যগুলিও প্রায় সেই
 রকমই দেখিতেছি । যদি ইহাতে বিশ্বাস না কর, তবে যাইয়া
 জিজ্ঞাসা কর ।

(র) ব্রাহ্মণবালকগণ । ওহে ! ওহে ! পরিবেষ্টিত অবস্থায় এই
 অশ্ব, কি প্রয়োজনে ভ্রমণ করিতেছে ? ।

लवः । ससृहमात्मगतम् । अये ! अश्वमेध इति विश्वविजयिनां
क्षत्रियाणामूर्जस्वलः सर्वक्षत्रियपरिभावी महानुत्कर्ष-
निकषः (१) । (ल)

नेपथ्ये । अयमश्वः पताकेयमथवा वीरघोषणा ।

सप्तलोकैकवीरस्य दशकण्ठकुलद्विषः ॥२७॥

(ल) लव इति । सृष्ट्या अश्वमेधेच्छया सहेति ससृहम् । लवस्य क्षत्रियत्वा-
दादाविव अश्वमेधकरणकामना जाता, तथा च यो हि यज्जातीयः, सः अद्भुर एव तद्भावं
व्यनक्तौति बाध्यम् । विश्वं भुवनं विजयन्त इति विश्वविजयिनस्तेषाम् । ऊर्जो बलमस्या-
सीति ऊर्जस्वलो बलवान् अन्यैरनिरोधनीय इत्यर्थः । सर्वान् क्षत्रियान् परिभवितुं
लक्षयितुं तिरस्कर्तुमिति यावत् शीलं यस्य स सर्वक्षत्रियपरिभावी सकलक्षत्रियपराजय-
चिह्नभूत इत्यर्थः । उत्कर्षस्य सर्वप्राधान्यस्य निकषः परीक्षास्थानमित्यर्थः । अश्व-
मेधस्य सार्वभौमानुष्ठेयतया तत्र क्षत्रियमावस्यैव सृष्ट्या जायत इति भावः । तथा च
आपस्तम्बः—

“राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन यजेत नाप्यसार्वभौमः ।”

ऊर्जस्वल इति “कृष्यादिभ्यो बलच्” इति अस्त्यर्थे बलच् प्रत्ययः ।

स्वर्णपरीक्षकपाषाणे रुद्रस्य निकषशब्दस्यात्र परीक्षकमात्रे उपादानलक्षणा ।

वटुभिर्जिज्ञासितमर्थं केचिदश्वरक्षकाः सैनिकाः नेपथ्यादाहः अयमिति । सप्तसु
भूरादिषु लोकेषु भुवनेषु एकः अद्वितीयः वीरः शूरः तस्य, दशकण्ठकुलद्विषः रावणवंश-
विध्वंसिनो रामस्येत्यर्थः अयमश्वः अश्वमेधयज्ञीयो घोटकाः, तथा इयञ्च पताका
जयपत्राङ्किता वैजयन्ती ; अथवा वीरघोषणा अश्वपताकात्मिका रामस्य वीरत्वप्रख्यापन-

(ल) लव । (स्पृहार सहित स्वगत) ओ ! ‘अश्वमेध’ ईहा,
विश्वविजयी क्षत्रियदिगैर तेजैर स्पृष्टक एवं समस्त क्षत्रियगणैर
नृनताजनक शक्यैर उत्कर्षेण गुरुतर परीक्षास्थान ।

(१) उत्कर्षनिष्कर्ष इति पाठान्तरम् ।

लवः । सत्यमिव । अहो ! सन्दीपनान्यक्षराणि । (व)

वटवः । किमुच्यते, प्राज्ञः खलु कुमारः । (श)

वाणी ; अयमश्च इयञ्च पताका शास्त्रानुसराणात् सामान्यमात्रं यत्किञ्चित्, किन्तु सप्तलोक-
मध्ये राम एव सर्वप्रधानो वीर इति घोषणैव मुख्यं प्रयोजनमित्यर्थः ।

अत्र अश्वपताकाभ्यां वीरघोषणाया भेदेऽपि अमेदाध्यवसायादतिशयोक्तिरलङ्कारः ।
सप्तलोकविजयिनी रावणस्य विजितत्वात् तेषु राम एवाद्वितीयो वीर इति शब्दशक्तिमूलो
वस्तुध्वनिः ।

सप्तलोकानां ह अग्निपुराणम्—

“भूर्भुवः स्वर्गहृदयैव जनस्य तप एव च ।

सत्यलोकश्च सप्तैते लोकास्तु परिकीर्त्तिताः ॥” ॥२७॥

(व) लव इति । व्ययया उक्तोक्तिवर्णान्मनोवेदनया सहितं सत्ययम् । अक्षराणि
वर्णाः ‘अयमश्च’ इत्यादिवाक्यमित्यर्थः । सन्दीपनानि उक्ते जकानि कीपोत्साहवर्द्धकानीति
यावत् । “प्रकृतिः खलु सा महोद्यमः सहते नान्यसमुन्नतिं यये”ति न्यायेन वीरस्य वीरान्तर-
वीरत्वघोषणाययणे कीपोत्साहयोरुक्ते जनास्वभावसिद्धेर्वैति भावः । स्वगतवदुक्तिरियम् ।

(श) वटव इति । किमुच्यते किं वक्तव्यमस्तीत्यर्थः, कुमारः खलु प्राज्ञः
सर्वेषामस्माकं मध्ये लव एव विशेषाभिज्ञः, अस्मिन् विषये किं पुनर्वक्तव्यमस्तीति
समुदायार्थः । अधीतवैदिकाश्वमेधकाण्डा अपि ययं प्रागिममश्वमवलोकमाना अपि
अश्वमेधीयत्वेन न निश्चितवन्तः, किन्तु लवो दर्शनमात्रमेव निश्चितवानिति अस्माकं मध्ये
लवस्यैव प्राज्ञतमत्वमव्याहृतमेवेति भावः । केचित्तु एभिः सैन्यैः किमुच्यते तद्वयं न
बुध्यामहे किन्तु कुमारः प्राज्ञः, तेन स बुध्यत इति भाव इति व्याख्यानमाचक्षते ।

नेपथ्ये । रावणवःशस्त्रःसकारौ एवं सप्तलोकैर मध्ये अद्वितीय-
वीर रामचन्द्रैर एहै अश्व एवं एहै पताका ; अथवा इहा वीरत्वेर
घोषणामात्र ॥२९॥

(व) लव । (व्याथार सहितहै येन) ओ ! कि उतेज्जक वाक्य ! ।

(श) ब्राह्मणबालकगण । बलिव कि, कुमार अभिज्ञहै बटे ।

लवः । भो भोः ! तत्किमक्षत्रिया पृथ्वी ? यदेवमुद्धत-
मुद्धोष्यते (१) । (घ)

नेपथ्ये । अरे ! महाराजं प्रति कुतः क्षत्रियाः । (स)

लवः । धिग्जाल्मान् । (ह)

यदि ते सन्ति सन्त्येव, केयमन्या विभीषिका ।

किमुक्तेः सन्निपत्यैव पताकां वो हराम्यहम् (२) ॥२८॥ ✓

(घ) लव इति । यद्यस्मात् एवमीदृशम् उद्धतं सदपम् उद्धोष्यते रामस्य वीरत्वं प्रख्याप्यते, तत् तस्मात् किं पृथ्वी पृथिवी अक्षत्रिया क्षत्रियरहिता वीरशून्येत्यर्थः मन्थते युष्माभिरिति शेषः । पृथिवीमक्षत्रियवतीं सुतरां नेदृशं पुनरुद्धोषणीयमिति भावः ।

(स) नेपथ्य इति । अरे इति नीचसम्बोधने । महाराजं रामचन्द्रम् । तथा च रावणविजयिनी रामचन्द्रस्यान्तिके वीर्यविषये रावणविजितविदलितक्षत्रियाणामुल्लेख एव निर्बोधतापरिचय इति भावः ।

(ह) लव इति । जाल्मान् असमीक्ष्यकारिणः अविवेकानिति यावत् युष्मान् 'अरे' इत्यादिवादिनः सैनिकानिति शेषः, धिक् निन्दामि । ये वीराणां बलाबल-मपरीक्ष्यैव तारतम्यं निर्दिशन्ति, ते निन्दनीया एवेति भावः ।

"जाल्मीऽसमीक्ष्यकारी स्या"दित्यमरः ।

यदीति । ते रामचन्द्राः रावणादिविजयिन इति भावः । महावीरत्वेन गौरवाद्बहु-वचनम्, यदि सन्ति तिष्ठन्ति, सन्तः इव तिष्ठन्तु तावत् । न तेनास्माकं किमप्यायाति याति वेति भावः । किन्तु अन्या का इयं विभीषिका भयदर्शनम्, रामस्य महावीरत्व-

(घ) लव । ओह ! ओह ! तबे कि पृथिवी अक्षत्रियशून्य ? ये ऐहिक दर्पेस सहित घोषणा करितेछ ।

(स) नेपथ्ये । ओरे ! महाराजेर प्रति आवाज अक्षत्रिय कोथाय ? ।

(ह) लव । अविवेकदिगके धिक् ।

(१) यदेवमुदीर्यत इति पाठान्तरम् । (२) एभिरधुना, तां पताकां हरामि
व । ...शरसम्बाधां पताकां वो हराम्यहमिति पाठान्तरम् ।

भो भो वटवः ! परिवृत्य लोष्टैरभिघ्नन्तो नयतेनमश्चम् (१) ।

एष रोहितानां मध्ये वराकश्चरतु । (क्ष)

प्रविश्य सक्रीधदर्पः पुरुषः । धिक् चापलम्, किमुक्तवानसि, तीक्ष्ण-
नीरसा ह्यायुधीयश्चेणयः शिशोरपि दृष्टां वाचं न सहन्ते, (२)

प्रकाशपूर्वकं कथं भयप्रदर्शनं क्रियत इत्यर्थः । न तेन क्षमां करोमीति भावः ।
अथवा उत्तैरवविषये वागाडुस्वरैः किं प्रयोजनमस्ति, अपि तु किमपि नेत्यर्थः, कर्तव्यमेव
मया करणीयमिति भावः । तथा च सुन्निपत्यैव वेगेन गत्वैव न तु किञ्चिद्विच्येत्येव-
शब्दार्थः । अहं वो युष्माकं पताकां जयपताङ्गितां वैजयन्तीं हरामि यत्प्रकाशिन
गृह्णामि ; यदि भवन्तः शक्तुं शक्नुवन्ति तर्हि रक्षन्त्विति भावः ।

अथ अर्थापत्तिरलङ्कारः ॥२८॥

(क्ष) भो भो इति । परिवृत्य परिवेष्ट्य, लोष्टैः शुष्कसूतपिण्डैः पाषाणखण्डैर्वा
अभिघ्नन्तः ताडयन्तः एनमश्चं नयत आश्रमाभिमुखं चालयत । एष वराकः क्षुद्रोऽश्वः
रोहितानाम् आश्रमस्थसृगविशिषाणां मध्ये चरतु भमतु ।

“रोहितः ।...सृगविशिषः ।” “वराकः ।...अवर” इति च शब्दकल्पद्रुमः ।

(क) प्रविश्येति । चापलं चञ्चलतां धिक्, बालस्वभावमुलभचपलतया यदेनमश्चं
ताडयन् हर्तुमिच्छसि, तन्निन्दामीत्यर्थः अविवेकप्रयुक्तत्वादिति भावः । किमुक्तवानसि
परिवृत्येत्यादि किं कथितवान् त्वम्, तादृशं न पुनर्वाच्यमिति भावः । तव कारणमाह

राग, यदि सेहैरूप महावीरहै हन, हडेन ; किन्तु अग्र प्रकार এই
ভয় প্রদর্শনটা কি । এ সব বলিয়া কি হইবে ; আমি উপস্থিত হইয়াই,
তোমাদের পতাকা হরণ করিলাম ॥২৮॥

(ক্ষ) ওহে ব্রাহ্মণবালকগণ ! তোমরা এই অশ্বটাকে পরিবেষ্টন
করিয়া লৌষ্টদ্বারা তাড়ন করিতে করিতে নিয়া যাও ; এই ক্ষুদ্র অশ্বটা,
হরিণগণের মধ্যে বিচরণ করুক ।

(১) পরাবর্তন্যতৈনমশ্চমিতি বিभिन्नः पाठः । (२) न दृष्टां वाचमनुसहन्ते
इति कचित् पाठः ।

রাজপুত্রশ্চন্দ্রকেতুররিবিমর্দনঃ (১) সৌঃপ্যপূর্ব্বারণ্য- (২) দর্শন-
কৌতূহলাচ্ছিন্নহৃদয়ো ন যাবদায়াতি (৩) তাবত্ (৪) ত্বরিতমনেন
তরুগহনেনাপসর্পত । (ক)

বটবঃ । কুমার ! কৃতমনেনাশ্বেন, তর্জয়ন্তি বিস্কুরিত-

হি যস্মাত্ তীক্ষ্ণাঃ প্রচণ্ডাশ্বাসী নীরসা নির্দ্ব্যয়ৈতি তীক্ষ্ণনীরসাঃ, আযুধীযশ্ণয়ঃ
শস্ত্রাস্ত্রধারিণী যৌদ্ধবর্গাঃ শিশোরপি যুবাदिषु কা কথ্য বালকস্যাপি দৃষ্টাং সগর্বাং বাচ'
ন সহন্তে শ্রুত্বা ন চমন্ত ইত্যর্থঃ । সুতরাং বালকত্বেনাপি ন তে পরিবাণমস্কীতি
ভাবঃ । বিশেষতঃ, সৌঃপি ন কেবলমায়ুধীযশ্ণয়ঃ অস্মাকং সেনাপতিত্বেন প্রসিদ্ধঃ
চন্দ্রকেতুরপীতি অপিশব্দস্যার্থঃ । অরিবিমর্দনঃ শত্রুনির্যাতনকারী, অতএব তেন সহ
শত্রুতাচরণে কস্যাপি নাস্তি পরিবাণমিতি ভাবঃ । অপূর্ব্বস্য আশ্চর্য্যস্য অরণ্যস্য
বনস্য দর্শনকৌতূহলেন আচ্ছিন্নম্ আকৃষ্টং হৃদয়ং মনো यस্য স তথোক্তঃ । অনেন
সন্নিহিতেন তরুগহনেন বৃক্ষবনেন নিবিড়বনপথেনৈত্যর্থঃ অপসর্পত পলায়ধ্বম্ ।

গহনশব্দে নৈব প্রকৃতার্থনির্বাহিঃপি তরুপদোপাদানং তস্য নিবিড়ত্বসূচনার্থং তেন চ
পলায়নে অন্যে ঘাং দর্শনাসম্ভবেন মহতী সুবিধাস্কীতি বিজ্ঞাপিতমিতি বোধ্যম্ ।

(খ) বটব ইতি । কৃতম্ অলম্ । বিস্কুরিতানি উত্তীলনেন বিকসিতানি শস্ত্রাণি

(ক) ক্রোধ ও দর্পসমন্বিত কোন পুরুষ । (প্রবেশ করিয়া) এ
চপলতাকে আমি ধিক্কার দি ; কি বলিলে ? অস্ত্রধারী লোক সকল,
উগ্রস্বভাব অথচ নির্দয়প্রকৃতি ; সুতরাং তাঁহার বালকেরও, গর্বিত
বাক্য সহ্য করেন না । প্রসিদ্ধ বীর শত্রুহন্তা রাজপুত্র চন্দ্রকেতুও,
আশ্চর্য্যবনদর্শনের কৌতুকে আকৃষ্টচিত্ত হইয়া পড়িয়াছেন ; যে পর্য্যন্ত
তিনিও না আসেন, ইহার মধ্যেই তোমরা এই ঘন ঘন গাছগুলির
ভিতর দিয়া, তাড়াতাড়ি পালাইয়া যাও ।

(১) আকৃষ্টশরাসনঃ । (২) সৌম্যপূর্ব্বারণ্য... । (৩) পরাপত্যয়াতি

शस्त्राः कुमारमायुधीयश्रेणयः, दूरे चाश्रमपदमितस्तदेहि
हरिणप्लुतैः पलायामहे । (ख)

लवः । स्मितं कृत्वा । किं नाम विस्फुरन्ति शस्त्राणि ।
धनुरारोपयन् । (ग)

ज्याजिह्वया वलयितोत्कटकोटिदंष्ट्र-

मुदुगारि घोरघन-वर्ध्वघोषमेतत् ।

ग्रासप्रसक्तहसदन्तकवक्त्रयन्त्र-

जृम्भाविडम्बिविकटोदरमसु चापम् ॥२८॥

यासां ताः, आयुधीयश्रेणयः योद्धृवर्गाः कुमारः त्वां तर्जयन्ति भर्त्सयन्ति । कौतुक-
करणार्थमश्वयहणेऽपि यद्यमी क्रुध्यन्ति तदैतदश्वयहणेन नास्ति प्रयोजनमिति भावः ।
नन्वेषु आक्रामत्सु अस्माकं चीत्कारमाकर्ण्य भगवान् वाल्मीकिरागत्य सैनिकान्निवारये-
दित्याह दूरे चेति । किञ्चेति चार्थः । आश्रमपदं तपोवनम् । अतएवास्माकं
चीत्काराश्रवणेन ऋषेरागमनासम्भवात् सैनिकानां निवारणसम्भावनापि नास्तीति
भावः । तत्तस्मात् एहि त्वमागच्छ, हरिणप्लुतैः हरिणवत् उल्लम्फनप्रलम्फनैः । अलस-
भौरुखभावानां ब्राह्मणकुमाराणामनुरूपवैद्यमुक्तिरित्यतीवमनीहरेयं कविकल्पना ।

(ग) लव इति । क्रोधि नामशब्दः । विस्फुरन्ति उत्तोलनेन विकसन्ति । तदा अह-
मप्येतत्प्रतिविधानं करोमीति भावः । आरोपयन् गुणं ग्राहयन् सज्यं कुर्वन्नित्यर्थः ।

ज्येति । ज्या मौर्वीं गुण इति यावत् जिह्वा रसनिव तथा वलयिते वलयाकारं

(ख) ब्राह्मणबालकगण । कुमार ! এই ঘোড়া দিয়া আমাদের
দরকার নাই ; অস্ত্র চক্রমক্ করিতেছে, এই অবস্থায় অস্ত্রধারী লোকগুনি
কুমারকে ভৎসনা করিতেছে ; আশ্রমও দূরে ; অতএব আইস, আমরা
হরিণের শ্রাব লাফাইয়া পালাইয়া যাই ;

(গ) লব । (দ্বেষ হাশ্র করিয়া) কি অস্ত্র চক্রমক্ করিতেছে ! ।

(ধনুতে গুণ আরোপণ করতঃ)

प्रापिते नम्रीकृते इत्यर्थः उत्कटे श्रवणां भयङ्करे कीटी अग्रभागद्वयं दंष्ट्रे विशालौ
 दन्ताविव यस्य तत्तथोक्तम्, भक्षणलीलुपः कृतान्ती यथा दीर्घया रसनया सूक्ष्णीद्वयं
 प्रान्तवर्त्ति विशालदन्तद्वयश्च मुहुरजसश्च परिलिङ्गि, तथा अयं चापोऽपि लम्बमानेन गुणेन
 अजस्रमाणवर्षणात् अधिरतमग्रदेशद्वयं स्पृशतु इति तात्पर्यार्थः । तथा उद्गारी
 उत्तिष्ठन्, घोरी भयङ्करः, घनी निरन्तरः, घनस्य मेघस्येव वा, घर्घरघोषो घर्घरेत्येव
 गम्भीरटङ्कारध्वनिर्यस्मात् तत् तथोक्तम्, एतत् सदीयं चापं धनुः कर्तुं, कृतान्ती यथा
 'मडमड' इत्येव चर्वणशब्दं करोति, तथा अयमपि चापः घर्घरटङ्कारध्वनिं करोत्विति
 तात्पर्यार्थः ; यासे प्रलयकालीनजगत्कवलीकरणे प्रसक्तस्य प्रवृत्तस्य, हसती विकटहास्यं
 कुर्वतः, अन्तकस्य कालस्य यत् वक्तुं मुखं यन्ममिव तस्य जृम्भां व्यादानं विङ्ख्वयितुम्
 अनुकर्तुं शीलं यस्य तत् यासप्रसक्तहसदन्तकवक्त्रयन्त्रजृम्भाविङ्ख्वि, तादृशं विकटं
 दारुणम् उदरं मध्यं यस्य तत् तथोक्तम् अस्तु भवतु । प्रलयकाले कृतान्ती यथा
 प्रचुरभक्ष्यलाभादानन्देन विकटहास्यकरणात् मुखव्यादानं करोति, तथा अयमपि
 चापः प्रचुरविनाशनीयलामेन गुणारोपणात् विपुलायतनमुदरं करोत्विति तात्पर्यम् ।

अत्र रेखाङ्कितस्थलवर्त्तिनीनां पञ्चानां लुप्तोपमानाम् अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तेन
 च चरणैव सर्वमेव सैन्यसमूहमहं व्यापादयिष्यामीति वस्तु व्यज्यत इत्यलङ्कारेण
 वस्तुध्वनिः, तथा कदापि न खलु काली लीलरसनामुखव्यादानादिकं विधाय जगद्ग्रासं
 करोति, तथापि तत्सम्बन्धोक्तेः "उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः
 पतेता"मित्यादिवदसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिरलङ्कारस्य व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कार-
 ध्वनिरपि । तथा प्रथमे पादे कटकीटीत्येतयोरेकधा सकृत्साम्यात् किकानुप्रासः,
 द्वितीये एकस्य धकारस्य असकृत्साम्यात् वच्यनुप्रासः, तृतीये सकारस्य असकृत्साम्यात्
 वच्यनुप्रासः, तथा चतुर्थे विशब्दस्य सकृत्साम्यात् वच्यनुप्रासश्च इत्येतेषां सृष्टिः ।
 तथात्र दुःश्रवत्वदीषः सन्नपि गुणायते, वक्तुः क्रुद्धत्वात् वीररसाश्रयत्वाच्च । तथा चोक्तं
 साहित्यदर्पणे—

“वक्तरि क्रोधसंयुक्ते वाच्येऽत्यन्तं समुद्धते ।

रौद्रादौ तु रसेऽत्यन्तं दुःश्रवत्वं गुणो भवेत् ॥”

तथात्र युद्धवीरो रसः, ओजो गुणः, गौड़ी रीतिः ।

ইতি যথোচিতং পরিক্রম্য নিष्ক্ৰান্তাঃ সৰ্বাঃ । (ঘ)

ইতি কৌশল্যা জনকযোগো নাম চতুর্থোঃ । (ঙ)

চাপশব্দস্য “ধনুশ্বাপৌ” ইত্যমরকোষে পুংসা নির্দেহেঃপি সাহচর্যাৎ ক্লীবত্বমপি
জ্ঞেয়ম্ । বলয়িত্বিত্তি করীত্যর্থেন্নতাৎ কর্মণি ক্তঃ । বসন্ততিলকা বৃত্তম্ ॥২৫॥

(ঘ) ইতীতি । যথোচিতম্ উচিতমনতিক্রম্য । একেন দ্বারেণ লবাতিমুনিকুমারাঃ,
অন্যেন চ দ্বারেণ সৈনিকা নিষ্ক্ৰান্তা ইত্যর্থঃ প্রবৃত্তবৈরাণা বিভিন্নপথেনৈব গমনৌচিত্যাৎ ।

(ঙ) ইতীতি । ইতিশব্দোঃ সমাপ্তৌ । কৌশল্যা জনকযোগঃ মেলনং সাচাত্কার
ইতি যাবত্ যব সঃ । নাম কৌশল্যা জনকযোগ ইতি নাম্না প্রসিদ্ধঃ, চতুর্থোঃ সমাপ্ত
ইতি শেষঃ ।

ইতি মহামহোপাধ্যায়-ভারতচাৰ্য্য-শ্রীহরিদাসসিদ্ধান্তবাগীশমহাচাৰ্য্যবিরচিতায়া-

সুতররামচরিতটীকায়াং সৰ্বার্থবোধিনীসমাখ্যায়াং চতুর্থোঃ-

বিবরণং সমাপ্তম্ ॥০॥

জিহ্বার গ্রায় গুণ, আমার এই ধনুথানাকে গোলাকার করুক,
দন্তদ্বয়ের গ্রায় ইহার অগ্রদ্বয় ভয়ঙ্কর হউক এবং ইহা হইতে ঘন ঘন
ভয়ঙ্কর টঙ্কারধ্বনি উঠিতে থাক ; এই অবস্থায় আমার এই ধনুর ভীষণ
অভ্যন্তরভাগ, প্রলয়কালে জগৎগ্রাস করিতে প্রবৃত্ত যমের মুখমণ্ডল-
ব্যাদানের অনুরণন করুক ॥২৬॥

(ঘ) (ইহার পর উপযুক্তভাবে পদক্ষেপ করিয়া, সকলে চলিয়া
গেল ।)

(ঙ) কৌশল্যা ও জনকসম্মেলননামে চতুর্থ অঙ্ক

সমাপ্ত ॥০॥

पञ्चमोऽङ्कः ।

—*(:)*—

नेपथ्ये । भो भोः सैनिकाः ! जातं जातमवलम्बन-
मस्माकम् । (क)

नन्वेष त्वरितसुमन्त्रनुद्यमान-

३३३ व्यावल्गत्प्रजवनवाजिना रथेन ।

उद्धातप्रचलितकोविदारकेतुः (१)

श्रुत्वा नः (२) प्रधनमुपैति चन्द्रकेतुः ॥१॥

(क) नेपथ्य इति । अस्माकम् अनेन मुनिकुमारेण निहत्यमानानामिति भावः
अवलम्बनम्, रक्षकत्वेनाश्रयः आश्वासकारणमित्यर्थः, जातं भूतम् । हर्षे हिरुक्तिः ।

कथमित्याह नन्वेष इति । नन्विति सैनिकसम्बोधने । एषः अनतिदूरे दृश्यमानः
चन्द्रकेतुः अस्माकं सेनापतिः लक्षणपुत्रः चन्द्रकेतुनामा वीरः नोऽस्माकं प्रधनं केनचि-
न्मुनिकुमारेण सह युद्धं श्रुत्वा संवाददातुर्मुखादाकर्ण्य त्वरितेन त्वरान्वितेन सुमन्त्रेण
सुमन्त्रनामकेन सारथिवरेण नुद्यमानाः प्रियमाणाः व्यावल्लान्तः प्रधावन्तः अतएव
प्रजवना महाविगा वाजिनी घोटीका यस्य तेन तथोक्तेन रथेन करणेन उद्धातेन उन्नताव-
नतभूमितया मुहुः प्रतिघातेन प्रचलितः कम्पितः कोविदारकेतुः रक्तकाञ्चनवस्त्रनिर्मित-
ध्वजदण्डो यस्य स तथोक्तः सन् उपैति समरभूमिमागच्छति, अस्मान् परिरक्षन् युद्धार्थ-
मिति शेषः । अतएव यूयमाश्रसितेति भावः ।

(क) नेपथ्ये । ओह ओह मैत्रगण ! हृष्टास्ते, आग्राप्ते
अवलम्बनं हृष्टास्ते ।

(१) उद्धातप्रचलितकोविदारकेतु इति विसर्गहीनं क्रियाविशेषणरूपं पाठान्तरम् ।

(२) नः इति पाठभेदः ।

ততঃ প্রবিশতি সুমন্তসারথিনা রথেন ধনুষ্পাণিঃ সাদ্ভুতহর্ষসম্ভ্রমশ্চন্দ্রকেতুঃ । (খ)

চন্দ্র । আৰ্য্য ! সুমন্ত ! পশ্য পশ্য—(গ)

অত্র প্রজবনত্বং প্রতি ব্যাবল্লানং হেতুরিতি পদার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্গমলঙ্কারঃ, তথা দ্বিতীয়ার্ধে কেতুঃ কেতুরিতি অন্ত্যয়মকচ্চ শব্দালঙ্কারঃ, অনयो: সংসৃष्टि: ।

“কৌবিদারঃ । রক্তকাক্ষনবৃক্ষ” ইতি শব্দকল্যদ্রুমঃ । “যুদ্ধমায়োজনং জন্মং প্রধনং প্রবিদারণ”মিত্যমরঃ ।

ত্বরা অস্য সম্ভ্রান্তেতি তারকাদিৎবাদিতচ্ প্রত্যয়ঃ ।

প্রহর্ষিণী বচনম্ ।

ভৌ ভৌ ইत्याদিঃ শ্লোকস্যচন্দ্রকেতুরিত্যন্তঃ সন্দর্ভশ্চুলিকা নাম বিষ্ণুম্বকাদিবদর্থোপ-
চৈপকঃ । তথা চ সাহিত্যদর্পণঃ—

“অন্তর্জবনিকাসংস্থে: সূচনাঃস্য চুলিকা ।” ॥১॥

(খ) তত ইতি । অসংখ্যদুর্দর্শসৈনিকৈঃ সহ একাকিনী ঝালকস্য সমরদর্শনাৎ
অদ্ভুতম্ আশ্চর্য্যম্, বীরাণাং সমানবীরান্তরলাভস্য আনন্দকারণত্বাৎ হর্ষ আনন্দঃ,
স্বকীয়সৈন্যবিনাশদর্শনাৎ সম্ভ্রমঃ ত্বরা তৈঃ সহ বিद्यমান ইতি সাদ্ভুতহর্ষসম্ভ্রমঃ ।

(গ) চন্দ্রেতি । স্বপিতামহদশরথস্য মন্বিলৈন তৎসহচরত্বাৎ আৰ্য্যেতি
গৌরবসম্বোধনম্ । পশ্য পশ্যেতি বিদ্যয়ে দ্বিরুক্তিঃ ।

ওহে ! চন্দ্রকেতু, আমাদের যুদ্ধ শুনিয়া, রথে (আরোহণ করিয়া)
এই উপস্থিত হইতেছেন ; অরাবিত স্মন্ত অশ্বগণকে চালাইতেছেন ;
তাহাতে অশ্বগণ ধাবিত হইয়া অত্যন্ত বেগবান হইয়াছে এবং উন্নত
অবনত স্থানে চলিতে থাকায়, রক্তকাক্ষনবৃক্ষনির্মিত রথের ধ্বজ, কম্পিত
হইতেছে ॥১॥

(খ) (তদনন্তর স্মন্ত-সারথি-চালিত রথে, ধনুষ্পাণি অবস্থায়,
বিস্ময়, আনন্দ ও ব্যস্ততার সহিত চন্দ্রকেতুর প্রবেশ ।)

(গ) চন্দ্রকেতু । আৰ্য্য ! স্মন্ত ! দেখুন দেখুন—

কিরতি কলিতকিञ্চিত্তকোপরज्यन्मुख्य-
 रनवरतनिगुञ्जत्कोटिना काम्मुकेण ।
 समरशिरसि चञ्चत्पञ्चचूडश्चमूना-
 मुपरि शरतुषारं कोऽप्ययं वीरपोतः ॥२॥

কিরতীতি । কলিতেন কৃতেন “কলিঃ কামধেনু”রিতি মল্লিনাথঃ । কিञ্চিত্তকোপেন
 बहुसंख्यकानामपि अस्मत्सैनिकानामतितुच्छतयावज्ञानात् अथ च आक्रमणात् ईषत्-
 क्रीधेन राज्यं लोहितायमाना मुख्यैर्दण्डकान्तिर्यस्य स कलितकिञ्चित्तकोप-
 रज्यन्मुख्यः, तथा चञ्चत्पञ्चचूडः मस्तककम्पनेन कम्पमानाः
 पञ्चचूडाः शिखा यस्य स चञ्चत्पञ्चचूडः मस्तककम्पनात् चलितकाकपच इत्यर्थः अयं
 दृश्यमानः कोऽपि अपरिचितः वीरयासौ पोतः शिशुश्चेति वीरपोतः शूरबालकः समर-
 शिरसि युद्धमूर्धनि संग्रामभूमावित्यर्थः अनवरतम् अजस्रं निगुञ्जन्त्यौ टङ्कारं कुर्वन्तौ
 कोटी अटन्तौ अग्रदेशाविति यावत्, यस्य, तेन तथोक्तेन काम्मुकेण धनुषा चमूनामद्यत्-
 सेनानाम् उपरि शरी बाणस्तुषारः असंख्यत्वात् हिममिव तं किरति विचिपति ।
 एतदेवाश्रयमिति भावः ।

অব শরতুশার ইতি লুম্বীপমালঙ্কারঃ, তথা প্রথমাঙ্কে ককারস্য ততীয়পাদে চকারস্য
 চতুর্থপাদে চ রেফস্যাসকৃত্ পাঠাৎ বচ্যনুপ্রাসঃ, কিञ্চ ততীয়পাদে চञ্চত্পञ্চেতি কৈকানুপ্রাসঃ,
 তেন চ ততীয়পাদে বচ্যনুপ্রাসচ্চৈকানুপ্রাসযীরেকাশ্চয়ানুপ্রবেশরূপঃ সঙ্করঃ । ইन्द्रधनुः-
 परिशीभितः शब्दायमानो नवजलधरो यथा वारि वर्षति, तद्वदयं बाणान् वर्षतीति
 व्यज्यते, तेन च वस्तुनालङ्कारध्वनिः । शराणामसंख्यत्वांश्च एव तुषारसादृश्यं तेन न
 उपमानस्य प्रमाणगतन्यूनत्वरूपानुचितार्थत्वदीर्घः ।

মালিনী বচম্ ॥২॥

অপরিচিত এই বীরবালক, সমরাজ্ঞেনে সৈন্যগণের উপরে শিশিরের
 আয় শর নিক্ষেপ করিতেছে, অবলম্বিত কিঞ্চিৎ কোপে ইহার মুখশ্রী
 রক্তবর্ণ হইয়াছে এবং পাঁচটা চূড়াই কম্পিত হইতেছে, আর ধনুৰ দুই
 দিক্ই অনবরত শব্দ করিতেছে ॥২॥

আশ্চর্য্যম্ । (ঘ)

মুনিজনশিশুরেকঃ সৰ্বতঃ সৈন্যকায়ে

নব ইব রঘুবংশস্যাপ্রসিদ্ধঃ প্ররোহঃ ।

দলিতকরিকপোলগ্রন্থিটঙ্কারঘোরং (১)

জ্বলিতশরসহস্রঃ কৌতুকং মে করোতি (২) ॥৩॥

আশ্চর্য্যমাশ্চর্য্যম্ । (ঙ)

(ঘ) আশ্চর্য্যং পরশ্লোকে ব্যক্তীভবিষ্যতি ।

মুনৌতি । নবো নূতনঃ অতএব অপ্রসিদ্ধঃ লোকে অপ্রযিতঃ রঘুকুলস্য রঘুবংশস্য
প্ররোহঃ অঙ্কুর ইব একঃ দ্বিতীয়রচিতঃ নিঃসহায় ইতি যাবত্ মুনিজনশিশুঃ ঋষিষালকঃ
সৰ্বতঃ সৰ্বক্ষিন্ সৈন্যকায়ে সৈনিকসমূহে । জ্বলিতক্রিয়ায়া অধিকরণে সপ্তমীয়ম্, দলিতা
বিমর্দিতা য়ে করিকপোলগ্রন্থয়ঃ হস্তিগণ্ডসম্ভিভাগাঃ তেষু টঙ্কারেণ টং টমিত্যেবংরূপেণ
বিদারণশব্দে ন ঘোরং ভয়ঙ্করং যথা স্যাত্তথা জ্বলিতানি দীপানি শরসহস্রাণি বাণসমূহা
য়স্য স তথোক্তঃ সন্ মে সম কৌতুকং কৌতূহলং করোতি বিদধাতি । অসৌ মুনিষালকঃ
সুধারশরসমূহেন হস্তিকপোলাস্থীনি সশব্দং বিদারণন্ নিখিলসৈনিকপুরুষাংশ নিপীড়য়ন্
যত্ স্বয়মকুতীভয়ঃ সুস্থ্য এবাস্তে তদ্বাশ্চর্য্যমিতি ভাবঃ ।

অবৌপমালঙ্কারঃ, ইবশব্দেচত্বেন প্ররোহলারোপাভাবান্ন রূপকমিতি ভাব্যম্ ।

“কাযঃ । ...সংঘঃ ।” “প্ররোহঃ । অঙ্কুর” ইতি চ শব্দকল্পদ্রুমঃ ।

মালিনী বচনম্ ॥৩॥

(ঘ) কি আশ্চর্য্য । রঘুবংশের অপ্রসিদ্ধ নূতন অঙ্কুরের গায়,
একটীমাত্র মুনিবালক, সকল সৈন্যের দেহে, প্রজ্বলিত বহুতর শর প্রবেশ
করাইয়া, আমার কৌতুক জন্মাইতেছে ; হস্তিগণের গণ্ডের অস্থি মর্দন
করিবার সময় ‘টং টং’ শব্দে ঐ শরাঘাত ভয়ঙ্কর হইতেছে ॥৩॥

(১) টঙ্কারঘোরীতি অগুস্বারহীন পাঠান্তরম্ । (২) কক্ষিণ্যিত্ পুস্তকে মুনিজনে-
ল্যাदिश्लोकात् परं किरतीत्यादिश्लोकसन्निवेशो दृश्यते । प्राथमिकमाश्रयमिति च नास्ति ।

सुमन्तः । आयुष्मन् ! (च)

अतिशयितसुरासुरप्रभावं

शिशुमवलोक्य तवैव तुल्यरूपम् (१) ।

कुशिकसुतमखद्विषां प्रमाथे

धृतधनुषं रघुनन्दनं स्मरामि ॥४॥

(ङ) आश्चर्यम् एकेन शिशुना दुर्द्विषं बहुसैन्यनिपीडनमित्यर्थः । अतिशये हिरुक्तिः ।

(च) सुमन्त इति । आयुष्मन्निति रथिनः सम्बोधनं सारथेः कर्त्तव्यतया नियमितम् ।

तथा च साहित्यदर्पणः—

“आयुष्मन् रथिनं सूतः ।” षडेदिति पूर्वोणान्वयः ।

अतीति । अतिशयितः अतिक्रान्तः सुरासुराणां देवदैत्यानां प्रभावी माहात्मा विक्रम इति यावत् येन तम् अतिशयितसुरासुरप्रभावम् । ननु तर्हि किं मत्तोऽप्यसौ प्रधानवीर इत्याह तवैव तुल्यरूपं समानस्वरूपं समानवीरमिति यावत् अमुं शिशुं मुनिबालकमवलोक्य कुशिकसुतस्य विश्वामित्रस्य मखद्विषां यज्ञविघ्नकारिणां सुषाहु-मारीचादिराक्षसानामित्यर्थः प्रमाथे विमर्द्दने धृतधनुषं धनुर्द्धरं रघुनन्दनं रामं स्मरामि । पराक्रमेण आकारेण च सर्वथैव शिशुरसौ रामसमानः तव च समान इति भावः ।

अथ सुरासुरप्रभावातिक्रमासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः, तवैव तुल्यरूपमिति आर्थो उपमा, तथा सादृश्येन रामचन्द्रस्मरणेन स्मरणनामालङ्कारश्च, एतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

विश्वामित्रेण स्वकीयतपीवनं नीतो रामभद्रः तदीययज्ञविघ्नकारिणः सुषाहुमारीचादीन् शरजालैरमर्द्दयदिति रामायणवार्त्ता ।

पुष्पिताया वृत्तम् ॥४॥

(ङ) आश्चर्यं आश्चर्यम् ! ।

(च) शूभम् । आयुष्मन् ! देवगण एवं दानवगणेरौ विक्रम-

(१) तवैव तुल्यरूपमिति पाठभेदः ।

চন্দ্র । ইমন্বে কসুদ্বিশ্য (১) ভূয়সামারম্ভ ইতি হৃদয়-
মপত্নপতে । (ক)

অয়ং হি শিশুরেককঃ সমরভারভূরিষ্কুরত্-(২)

করালকরকন্দলীকলিতশস্ত্রজালৈর্বলৈঃ ।

ক্ৰণত্কনককিঙ্কিণীভ্রণভ্রণায়িতস্যন্দনৈ-

রসন্দমদদুর্হিন্দিরদবারিদৈরাবৃতঃ ॥৫॥

(ক) চন্দ্রেতি । তু কিন্তু, একং দ্বিতীয়সহায়রহিতং ইমং বালকসুদ্বিশ্য
প্রতিপদ্বত্বেন লক্ষ্যীকৃত্য ভূয়সাং প্রভূতানামস্মত্সৈন্যানামিত্যর্থঃ আরম্ভঃ যুদ্ধোপক্রমো বর্ত্তত
ইতি শेषঃ । ইতি হেতীঃ, হৃদয়ং মদীয়ং মনঃ অপত্নপতে লজ্জতে । অস্মাকং প্রত্যেকস্য
দুর্বলতাপ্রকাশাদিতি ভাবঃ । এতেন চন্দ্রকেতৌর্মহত্ বীৰ্য্যম্ ঐদার্য্যেচ ব্যজ্যতে ।

অয়মিতি । সমরভারে সংগ্রামরূপদুর্বহব্যাপারে তুমুলযুদ্ধকার্য্যে ইত্যর্থঃ ভূরি প্রচুরং
সাতিশয়মিত্যর্থঃ যথা স্যাত্তথা স্কুরন্তি দীপ্যমানানি করালাকাণি ভয়ানকানি কর-
কন্দলীভিঃ স্তম্বসমানযিশালহস্তৈঃ কলিতানি গৃহীতানি শস্ত্রজালানি আযুধবৃন্দানি
যেষাং তৈঃ তথ্যক্তৈঃ, তথা ক্ৰণন্তাঃ শব্দায়মানা য়াঃ কনককিঙ্কিণ্যঃ স্বর্ণনির্মিতচুদ্র-
ঘণ্টাঃ তাভিঃ ভ্রণভ্রণায়িতাঃ ‘ভ্রণ ভ্রণ’ ইত্যেবং শব্দং কুবন্তঃ স্যন্দনা রথা যেষাং
তৈঃ তথ্যক্তৈঃ, তথা অমন্দা অনল্যাঃ প্রচুরা ইতি যাবত্ মদা দানজলানি দুর্হিনানি
বৃষ্টয় ইষ যেষাং তে অমন্দমদদুর্হিনা দ্বিরদা হস্তিনঃ বারিদা মেঘা ইব যেষু তৈস্তথ্যক্তৈঃ
বলৈঃ অস্মত্সৈনিকৈঃ অয়ম্ এককৌ হি একাকৌ এব ন ত্বপরসহায়শালীত্যর্থঃ শিশুর্বালক

লঙ্ঘনকারী এবং তোমারই তুল্য-আকৃতি এই বালকটাকে দেখিয়া
আমি, বিশ্বামিত্রের যজ্ঞধ্বংসকারী রাক্ষসগণের বিনাশের সময় ধ্বংসকারী
রামচন্দ্রকে স্মরণ করিতেছি ॥৪॥

(ছ) চন্দ্রকেতু । কিন্তু এই একজনকে লক্ষ্য করিয়া, বহুলোকের
যুদ্ধারম্ভ ইহাচ্ছে ; ইহাতে আমার চিত্ত লজ্জিত ইহিতেছে ।

(১) মম লোকসুদ্বিশ্যেতি পাঠান্তরম্ । (২) সমররেণুভূরিষ্কুরদিতি পাঠভেদঃ ।

সুমন্তঃ । বত্স ! এभिঃ সমস্তৈরপি কিমস্য,
কিং পুনর্য্যস্তৈঃ । (জ)

আহতঃ হনুং পরিবেষ্টিতঃ । পদাতিরথিহস্তারোহিभिর্মম সৈন্যৈঃ হনুমতমেকো বালকঃ
সমাহত ইত্যেতন্মহদনুচিতমিতি ভাবঃ ।

অব করকন্দলীত্যব লুপ্তীপমা, তথা চতুর্থপাদে লবস্য পরিবেষ্টনরূপাবরণক্রিয়া
উপমায়াঃ সাধিকা রূপকস্য চ বাধিকোক্তি লুপ্তীপমৈব, অনর্থোঃ সংসৃষ্টিঃ, বৃত্ত্যনুপ্রাসয়
নল্বক্ষ্যান্ প্রতি করুণাকরণায় অলঙ্কারনিপুণা মনস্বিনঃ কারণসমীপাসনুসন্দধীরন্,
ইতরথা প্রতিপদমশেষহেতুসন্নিবেশবশেন নিতান্তমুপচৌয়মানকলিবরা কিল টীকেষু নবীনানাং
বিশালবিরাগমাবহেতি সমুপেচিতম্ ।

“হি হেতাবধারণে ।” “কিঙ্কিণী চুদ্রঘণ্টিকা ।” “মৃদাৎপাপটু নির্ভাগ্যা মন্দাঃ
সু্যুঃ ।” ইতি চামরঃ । “কন্দলী । স্তম্বঃ ।” ইতি শব্দকল্যদ্রুমঃ । “ঘনান্বকারি
বৃষ্টৌ চ দুর্দ্দিনং কবয়ী বিদুঃ” ইতি সাজ্জঃ । এতেন “দুর্দ্দিনং লক্ষণয়া বর্ণণা” ইতি যত্
কেনচিদুক্তং তত্ পরিহার্য্যম্ ।

ক্ষণক্ষণেত্যনুকরণশব্দাৎ “অনুকরণা” ইत्याদিना डाच्, “डाज् लोहिता-
दिभ्यश्च” इत्यायिः, ततः कर्त्तरि क्तः ।

পৃথ্বী ব্রহ্ম—“জসৌ জসয়লা বসুয়হয়তিশ্চ পৃথ্বী গুরু” ইতি লক্ষণাৎ ॥৫॥

(জ) সুমন্ত ইতি । এभिঃ সমস্তৈরপি মিলিতৈরপি একযোগেন সকলৈর্য্য-
মানৈরপি সঙ্কিরিত্যর্থঃ, অস্য বালকস্য কিং ক্রিয়তামিতি শিষ্যঃ পুনঃ কিন্তু ব্যস্তৈঃ
একৈকশী যুদ্ধপ্রবৃত্তৈঃ কিং ক্রিয়তামিতি শিষ্যঃ । মহাযোদ্ধাযু বালক ইতি ভাবঃ ।

অথ “এभिঃ সমস্তৈরপি কিমস্য” ইত্যেনৈব বক্তব্যার্থনির্বাহেপি পুনঃ কিং পুনর্য্যস্তৈ-

কদলীবৃক্ষের আয় বিশাল হস্তে ধৃত ভয়ঙ্কর অস্ত্রসমূহ, চক্ৰম্
করিতেছে, স্বর্ণের কিঙ্কিণীগুলি শব্দ করিতেছে, রথগুলি ‘বাণ বাণ’
শব্দ করিতেছে এবং এই সৈন্যগণের মধ্যে মেঘের আয় প্রচুর মদজলবর্ষী
হস্তীও রহিয়াছে ; এই অবস্থায় সকল সৈন্য, সম্মিলিত হইয়া, সমরাজ্ঞেন
এই একটীমাত্র শিশুকে পরিবেষ্টন করিয়াছে ॥৫॥

चन्द्र । आर्य्य ! त्वय्यतामनेन हि महानाश्रितजन-
प्रमाथोऽस्माकमारब्धः । तथाहि—(भ)

आगुञ्जदुगिरिकुञ्जकुञ्जरघटाविस्तोर्णकण्ज्वरं
ज्यानिघोषममन्ददुन्दुभिरवैराधातमुज्जृम्भयन् ।
वेल्लङ्घैरवरुण्डमुण्डनिकरैर्वीरो विधत्ते भुवः (१)
तृप्यत्कालकरालवक्त्रविधसव्याकौर्य्यमाणा इव ॥६॥

रित्युक्त्वा “सहसा विदधौत न क्रिया”मित्यादिवदर्थगतपुनरुक्तत्वदोषः, ‘किं पुनर्य्यस्तै’-
रित्येतत्परिहारेण तत्समाधानं विधेयम् ।

(भ) चन्द्रेति । त्वय्यतां सत्त्वेण भूयतां त्वयेति शेषः, शीघ्रं रथः प्रेष्यतामित्यर्थः ।
हि यस्मात्, आश्रितजनानाम् अस्मदुपजीविसैन्यानां प्रमाथो विमर्दनं विनाश इति यावत् ।
तथाहि तमेवार्थं जानीहीत्यर्थः ।

आगुञ्जदिति । वीरः एष शूरो बालकः, आगुञ्जन्तः लवस्य ज्याघोषश्रवणेन भयवशात्
गम्भीरध्वनिं कुर्वन्तः ये गिरिकुञ्जकुञ्जराः पार्वत्यलतादिसमाच्छादितस्थानवर्तिनो हस्तिनः
तेषां या घटा समूहस्तस्या विस्तोर्णः बाहुल्येनोत्पादितः कण्ज्वरः नितान्तदीर्घकर्कशतया
श्रुतिपीडा तेन तं तथोक्तम्, (यस्य दूरगामिनो ज्याघोषस्य श्रवणादभीता बन्धहस्तिनो
व्याकुलतया गर्जन्ति कर्णपीडाञ्जानुभवन्ति तमित्यर्थः), तथा अमन्दा अनल्पा बहुला
इत्यर्थः ये दुन्दुभिरवाः अस्मत्पक्षीयवाद्यविशिषध्वनयस्तैः आभातं परिवर्द्धितं ज्याघोषम्
अविरतषाणवर्षणेन मुहुर्मुहुः सञ्चालनात् मौर्वीशब्दम् उज्जृम्भयन् उत्पादयन् सन्,
वल्लतां भूमौ स्पन्दमानानां भैरवीणां भयानकानां रुण्डानां कथसानां मस्तकरहितशरीराणां

(७) खगड । व२२ ! ईशारा मन्त्रिलित इहैशाई वा ईशार कि
करिवे, किन्तु पृथक् पृथक् থাকিলে আর বলিবার কি আছে ।

(৮) চন্দ্রকেতু । আৰ্য্য ! ত্বর। করুন; কারণ, এ, আগার
আশ্রিতজনের গুরুতর বিধ্বংস আরম্ভ করিয়াছে । দেখুন—

(১) মুৰমিতি পাঠান্তরম্ ।

সুমন্তঃ । স্বগতম্ । কথমোদ্রশেন সহ বত্‌সস্য চন্দ্রকেতো-

মুখনির্করৈঃ সস্তকসমূহৈঃ করণৈঃ ভুবঃ সমরভূভাগাৎ তপ্যতঃ, প্রভূতভোজনে সন্তুষ্টতঃ
কালস্য যমস্য যত্‌ করালং ভয়ঙ্করং বক্তা মুখং তস্য বিঘসৈঃ সুক্‌তাবশিষ্টদ্রব্যৈঃ
ব্যাকীৰ্য্যমাণাঃ সমাচ্ছাদ্যমানা ইব বিঘস্‌ কৰোতি । জগদ্‌গ্ৰাসে প্রবৃত্তস্য প্রভূতভোজনে
সন্তুষ্টস্য যমস্য ব্যাচাননাদিগলিতৈঃ অস্মত্‌সৈন্যমস্তকৈঃ সমরভূমিরিযং প্রায়েণ সমা-
চ্ছন্নৈতি নিষ্কৰ্ণঃ । সুতরাং সত্বরং গতা ইন্দ্রযুজ্ঞে নৈতন্নিবারণং কথ্য করণীয়মিতি ভাবঃ ।

অথ পার্বত্যগজানাং তাড়শকর্ণজ্বরীত্পত্নৈরসম্বন্ধে ঽপি তত্‌সম্বন্ধীকৃত্যতিশয়োক্তিঃ,
তথা ভাবাভিমানিনী বাচ্যা ক্রিয়ীত্প্রেচ্ছা চালঙ্কারঃ, তথ্য মিত্যৌ নৈরপেখ্যাত্‌ স'সৃষ্টিঃ ।
তথা প্রথমচতুর্থচরণযৌব'চ্যনুপ্রাসঃ, এবং স্তৌৰ্ণকর্ণ, মন্দদুন্দু, রুণ্ডমুণ্ডেতি ব্যঞ্জনানা-
মনেকধা সঙ্কত্‌সম্যাত্‌ ঐক্যানুপ্রাসঃ ; অনযৌরপি স'সৃষ্টিঃ । গুঞ্জনস্য সমরাদেঃ 'গুন্
গুন্' শব্দ এব খ্যাতলাদ্রব তু হস্তিধ্বনৌ তত্প্রয়োগাত্‌ খ্যাতিবিরুদ্ধতাদোষঃ, স চ
'উদগজ'দৃগিরিকুঞ্জে'ত্যাদি পাঠেন সমাধেয়ঃ ।

“গজানাং ঘটনা ঘটান্ ।” “বিঘসৌ যজ্ঞশিষ্যভোজনশিষ্যৌ”রিত্যি চামরঃ । “কবচঃ
কথ্যতে রুণ্ড” ইতি হলাযুধঃ ।

বিঘস ইতি উপসর্গে'র্দৈরল্‌ “ঘজ্‌লীঘ'স্মৃ” ইতি ঘসাদেশঃ ।

শাট্‌লবিক্রীড়িতং বচনম্ ॥৬॥

এই বালক, জ্যাশব্দ উৎপাদন করিতেছে ; আগাদের পক্ষের বিশাল
ছন্দুভিক্ষুনি, ঐ জ্যাশব্দকে বর্দ্ধিত করিতেছে ; লতাপ্রভৃতিদ্বারা
পর্বতের আবৃত স্থানে যে সকল হস্তী, ভয়বশতঃ রব করিতেছে ; ঐ
জ্যাশব্দ, তাহাদেরও কর্ণপীড়া জন্মাইতেছে ; এদিকে ঐ বীরবালক
বহুসৈন্যের মস্তকচ্ছেদ করিয়াছে, সেই দেহগুলি স্পন্দিত হইতেছে এবং
মস্তকগুলিতে ভূতল ব্যাপ্ত হইয়াছে ; তাহাতে বোধ হইতেছে, যম
প্রচুর আহার করিয়া সন্তুষ্ট হইয়াছেন, তাহারই ভয়ঙ্কর মুখ হইতে
নিপুতিত ভূতাবশিষ্ট দ্রব্যদ্বারাই যেন সমরাদ্বন্দ পরিব্যাপ্ত হইতেছে ॥৬॥

ব্হসম্প্রহারমনুজানীয়াম্ (১) । বিচিন্ত্য । অথবা ইচ্ছাকুগৃহ-
বৃদ্ধাঃ খলু বয়ম্, প্রত্যাপস্থ্যতে (২) চ কা গতিঃ । (জ)

চন্দ্র । সবিষ্ময়লজ্জাসম্মম্ । ধিক্ প্রতিনিবৃত্তানি সৰ্বতঃ
সৈন্যানি মম । (ট)

(জ) সুমন্ত ইতি । ইষ্টশেন অঙ্গুতকর্মণা মহাবীরেণ লবেন সহৈত্ব্যঃ । ইন্দ্রস্য
যুগ্মস্য সম্প্রহার' যুদ্ধম্ একাকিনশ্চন্দ্রকেতোর্যুজ্জমিতি নিষ্কার্যঃ, অনুজানীয়াম্ অনুমতি'
দদ্যাম্ । অসংখ্যসৈন্যসংহারকারিণা অনেন সমমেকাকিনশ্চন্দ্রকেতোর্যুজ্জৈ যদি অনিষ্টপাতঃ
স্বাদিতি ভাবঃ । বিচিন্ত্য বিবিচ্য । ইচ্ছাকুগৃহে ইচ্ছাকুবংশীত্পন্নদশরথগৃহে বৃদ্ধাঃ
সন্তিলে সারথ্যে চ যৌবনে নিযুক্তাঃ সন্তঃ ইদানীং বার্দ্ধক্যমুপগতাঃ, সুতরামেতিষাং যুদ্ধে
অনিবর্তিত্বরূপমাচারমবগচ্ছন্তীঃপি বাথ' নিবারয়াম ইতি ভাবঃ । বিশেষতথ্যেতি
অকারার্থঃ, প্রত্যাপস্থ্যতে আপতিতে সমরে ইতি শিষঃ, কা গতিঃ ক উপায়ঃ সমর'
বিনৈত্ব্যঃ । ইদানীমনয়োরনিবার্য্য এব জাতঃ সমরঃ, তন্ময়া অনুমতিরেব দাতব্যেতি ভাবঃ ।

বয়মিতি "বাক্ষদত্বে"তি বহুবচনম্ ।

(ট) চন্দ্রেতি । লবস্য মহাবিক্রমদর্শনাৎ বিষ্ময়ঃ, স্বকীয়সৈন্যানাং পরাজয়াব-
ল্লীকনাৎ লজ্জা, তेषাং রক্ষণায় সম্মমস্বরা, তৈঃ সহৈতি তথীকৃতম্ । সৰ্বতঃ সর্বাসু
দিক্চ, সৈন্যানি বলানি প্রতিনিবৃত্তানি পরাজয়েন পরাভুতানি, ধিক্ নিন্দানীয়্যঃ ;
সম্মুখসংগ্রামে স্বেবিঘাণাং পৃষ্ঠপ্রদর্শনস্য নিতান্তনিন্দনীয়ত্বাদিতি ভাবঃ ।

"বরুথিনী বলং সৈন্য"মিত্যমরঃ ।

(ঞ) স্মৃদ্ধ । (স্মৃগত) এইরূপ বীরের সহিত বৃন্দযুদ্ধ করিবার
জ্ঞতা, বৎস চন্দ্রকেতুকে কি করিয়া অনুমতি দি? । (চিন্তা করিয়া)
অথবা আমরা ইক্ষ্বাকুগৃহের প্রাচীন ; স্মৃতরাং যুদ্ধ উপস্থিত হইলে আর
উপায় কি ।

(ট) চন্দ্রকেতু । (বিশ্বয়, লজ্জা ও ব্যস্ততার সহিত) ধিক্ ;
আমার সৈন্যগণ সকল দিকেই পরাভূত হইল ।

(১) অনুজানীম ইতি-পাঠভেদঃ । (২) রথে ইত্যধিকঃ পাঠঃ কচিৎ ।

সুমন্তঃ । রথবেগমভিনীয । আয়ুস্মন্ ! এষ বাগ্ বিপ্রযৌভূতস্তে
স বীরঃ । (ঠ)

চন্দ্র । বিম্বৃতিমভিনীয । আর্থ্য ! কিমস্য নামধেয়-(১)
মাখ্যাতমাখ্যায়কৈঃ ? । (ড)

সুমন্তঃ । বত্‌স ! লব ইতি । (ঢ)

চন্দ্র । ভো ভো লব ! মহাভ্রাহো ! কিমেभिস্তব সৈনিকৈঃ ।

এষোহহমেহি মামেব তেজস্তেজসি শাস্যতু ॥৩॥

(ঠ) সুমন্ত ইতি । রথবেগমভিনীয রথং বেগেন চালয়িত্বৈত্যর্থঃ । এষ দৃশ্যমানঃ,
সঃ অস্মৎসৈন্যপ্রমায়ী বীরঃ তে তব বাগ্ বিপ্রযৌভূতঃ রথচালনে সান্নিধ্যাদালাপগোচরো
জাতঃ । পূৰ্ব্ণ দূরবর্তিত্বাৎ বাক্যং শ্রাবয়িতুমশক্য আসীৎ ইদানীন্তু সন্নিহিত ইতি
যথেষ্টমালপিতুমর্হসীতি ভাবঃ ।

(ড) চন্দ্রেতি । বিম্বৃতিং বিষ্ফরণসূচকমূৰ্ছদৃষ্টিপাতাদিকম্ । আখ্যায়কৈঃ
যুজ্বলিত্বাহরৈঃ, অস্য মহাবীরশিশৌঃ, কিং নামধেয়ং নাম আখ্যাতে কথিতম্, স্মরন্তি
চেৎ তদব্রূহি, অন্যথা আলাপে বলবদসুবিধা স্যাদिति ভাবঃ ।

(ঢ) সুমন্ত ইতি । লব ইতি লব ইত্যনুপূর্ব্বীকমস্য নামধেয়মিত্যর্থঃ ।

ভো ভো ইতি । মহান্নৌ বীৰ্য্যবত্তয়া বিশালৌ বাহু যস্য তত্‌সম্বোধনম্, ভো ভো লব !
সম্মুখে দিহক্তিঃ । এভিরস্মদীয়ৈঃ সৈনিকৈঃ সৈন্যৈঃ তব কিং প্রযোজনমিত্যর্থঃ তব
অসমানতয়া এभिঃ সহ যুজ্বং ন করণীয়মिति ভাবঃ । এষঃ অহমস্মি তব যুজ্বযোগ্য

(ঠ) স্মগত্ব । (রথের বেগ অভিনয় করিয়া) আয়ুস্মন্ ! সেই
বীর এই তোমার আলাপের বিষয় হইয়াছে (নিকটবর্তী হইয়াছে ।)

(ড) চন্দ্রকেতু । (বিস্মরণ অভিনয় করিয়া) আর্থ্য ! যুদ্ধের
বার্ত্তাবাহীরা ইহার কি নামটা বলিয়াছিল ? ।

(ঢ) স্মগত্ব । বৎস ! 'লব' এই নাম ।

(১) কিং তন্নামধেয়মिति পাঠান্তরম্ ।

সুমন্তঃ । কুমার ! পশ্য পশ্য—(গ)

ব্যপবর্ত্তত এষ বালবীরঃ পৃতনানির্ম্মথনাস্থযোপহৃতঃ ।

^{মেঘ}স্তনয়িত্ব রুবাদিভাবলীনামবমর্দাদিব দৃষ্টসিংহশাবঃ ॥৮॥

ইতি ভাবঃ, অতএব সামেব এহি যোঃ মাগচ্ছ । ননু তেনাপি কিং ভবিষ্যতীত্যাহ, তেজঃ
ত্বদীয়ঃ পরাক্রমঃ চুদ্রবক্রিয় তেজসি মদীয়ে পরাক্রমে বক্রিপুঞ্জি চ শাস্যতু লয়ং গচ্ছতু ।
এতান্ সামান্যসৈনিকানবমর্দয়ত্রপি ন খলু সমান্তিকে পরাক্রমিতুমর্হসীতি ভাবঃ ।

অথ বক্রিপরাক্রমযৌর্মেদেপি স্ত্রীষেণামেদাধ্যবসায়মূলা অতিশযীক্তিরলঙ্কারঃ ।

“তেজস্ ।...পরাক্রমঃ, অগ্নি”রিতি শব্দকল্যদ্রুমঃ ॥৩॥

(গ) সুমন্ত ইতি । পশ্য পশ্যেতি বিস্ময়ে দ্বিরুক্তিঃ ।

ব্যপেতি । এষ দৃশ্যমানঃ বালযাসৌ বীরযেতি বালবীরঃ শিশুশূরঃ তথা উপহৃতঃ
যুদ্ধকরণায় আহৃতঃ সন্ দৃষ্টঃ বলদর্পান্বিতঃ সিংহশাবঃ কেশরিশাবকঃ স্তনয়িত্বোর্মেষস্ব
রবাৎ গর্জিতং শ্রুত্বৈত্ব্যর্থঃ ইভাবলীনাং গজশ্রেণীনাং অবমর্দাত্ মথনাত্ বিনাশাদিব
পৃতনায়া অস্মত্ সেনায়া নির্ম্মথনাত্ বিদলনাত্ ব্যপবর্ত্ততে নিবর্ত্ততে ; কেশরিশাবকী
যথা মেঘনিদাদমাकर्ण্য গজৈশ্চ বলবন্তমপরং জন্তুং মন্যমানী গজযুধবিমর্দনান্নিবর্ত্ত-
মানী মেঘাভিমুখং ধাবতি, তথায়মপি বালকঃ স্পর্শয়া ত্বয়া সমাহৃতঃ সন্ সেনাবিনাশ-
মপহায় তবাভিমুখমাগচ্ছতীতি নিশ্কার্ষঃ । অনেন তস্য কর্ম্মণা বিস্মিতোঃস্মীতি ভাবঃ ।

অথ উপমালঙ্কারঃ ।

স্তনয়িত্ব রুবাদিতি “যপোঃধিকরণকর্ম্মণোরপ্রয়োগিণ” ইতি পঞ্চমী, ল্যবলীপে
পঞ্চমীত্যপরে ।

মালভারিণী বৃত্তম্—“বিধমৈসসজা যদা গুরু চেৎ সমরা যেন তু মালভারিণীয”-
মিতি লক্ষণাত্ । অস্যৈব ঐপচ্ছন্দসিকমিতি নামান্তরম্ ॥৮॥

চক্রেতু । ওহে ওহে মহাবাহু নব ! এই সকল সৈন্যগণদ্বারা
তোমার কি প্রয়োজন ? । এই আমি রহিয়াছি, আমার নিকটে আইস ;
তেজ তেজে লীন হউক ॥৭॥

(গ) স্বগত । কুমার ! দেখ দেখ—

ততঃ প্রবিশতি ত্বরিতীহতক্রমী লবঃ । (ত)

লবঃ । সাধু, রাজপুত্র ! সাধু, সত্যমৈচ্ছাকঃ খল্বস্মি,
তদয়ং পরাগত এবাस्মি । (থ)

নেপথ্যে মহান্ কলকলঃ । (দ)

লবঃ । সাবগং পরাভব্য । কথমিদানীং ভগ্না অপি প্রতি-
নিবৃত্ত্য যুদ্ধাভিসারিণঃ পর্য্যবষ্টভ্য নিঘ्नন্তি মাং চম্পূপতয়ঃ,
ধিগ্জাভ্যাসান্ । (ঘ)

(ত) তত ইতি । ত্বরিতী দ্রুতঃ, উদ্ভূতঃ সগর্ভঃ, ক্রমঃ পাদক্ষেপী यस্য সঃ ।

(থ) লব ইতি । সাধু ভদ্রম্, ব্যয়হরসীতল্যাহতব্যক্রিয়াবিশেষণম্ । হর্ষে সাধু-
শব্দস্য দিকৃষ্টিঃ, বীরস্য বীরান্তরলামি হর্ষঃ স্বাভাবিক এবতি বোধ্যম্ । খলু নিশ্চয়ে,
সত্যং খলু যথার্থমেব, এচ্ছাক ইচ্ছাক্রবংশীতপন্নঃ অসি, ইচ্ছাক্রবংশীভবানাং পীড়িত-
পরিব্রাণস্য পরাক্রমপ্রকাশস্য চ চিরপ্রথিতত্বাদিতি ভাবঃ । ততস্মাত্ ত্বাঃশবীরলাভাৎ
অয়ম্ অস্মি অয়মহম্, পরাগত এব ত্বত্সমীপে উপস্থিত এব । স্বযোগব্যবস্থাপনে
এবশব্দঃ । সুতরাং যথেষ্টং ব্যবহর্তুমর্হসীতি ভাবঃ ।

(দ) নেপথ্য ইতি । কলকলঃ সৈন্যানাং কীলাহলঃ ।

(ঘ) লব ইতি । সাবগেন উত্সাহীত্বেজনয়া সহিতি সাবগম্, পরাভব্য পুনঃ

দর্পিত সিংহশাবক যেমন মেঘের গর্জন শুনিয়া, হস্তিসমূহের বিনাশ
হইতে নিবৃত্ত হয়, সেইরূপ এই বীরবালক, তোমাকর্তৃক আহৃত হইয়া,
সৈন্য বিনাশ হইতে নিবৃত্ত হইয়াছে ॥৮॥

(ত) (তদনন্তর সত্বর ও দর্পিতভাবে পাদক্ষেপ করিয়া লবের
প্রবেশ ।)

(থ) লব । ভাল, রাজপুত্র ! ভাল ; সত্যই আপনি ইচ্ছাকু-
বংশীয় ; তা এই আমি কিরিয়া আসিয়াছিই ।

(দ) (নেপথ্যে বৃহৎ কীলাহল ।)

অয়ং শৈলাঘাতচুভিতবড়বাক্তহুতমুক্-
 প্রচণ্ডক্রোধার্চ্চির্নিচয়কবলত্বং ব্রজতু মে ।
 সমন্তাদুত্সর্পন্ ঘনতুসুলসেনাকলকলঃ
 পয়োরশিঃ প্রলয়পবনাষ্ফালিত ইব ॥৫॥

इति परिक्रामति । (न)

সৈন্যনামভিসুখীভূয় । ভগ্না অপি ময়া পরাজিতাঃ সন্তঃ পৃষ্ঠপ্রদর্শিনীঃপি প্রতিনিবৃত্ত্য
 সমাভিসুখীভূয় যুদ্ধমভিসমুপ্তং শীলং বৈশাং তে যুদ্ধাভিসারিণঃ পুনরপি যুদ্ধোদ্যতাঃ সন্তঃ
 পর্যবেষ্টম্য পরিতী দর্পেণাবস্থায় চমুপতয়ঃ সেনাপতয়ঃ সাম্ ইদানীং নিঘ्नন্তি প্রহরন্তি ;
 অতএব জালান্ অপসদান্ নীচানিতি যাবচ্ ধিক্ নিন্দামি, এতান্ চমুপতীনিতি
 শিষ্যঃ । পরাজয়াৎ পরমপি পুনর্যুদ্ধানুসরণে নিলজ্জিতাপ্রকাশেন নীচত্বস্যৈবাবধারণা-
 দিতি ভাবঃ ।

“निहीनोऽपसदो जाल” इत्यमरः ।

অয়মিতি । সমন্তাৎ সকলাসু দিক্, উত্সর্পন্ উত্তিষ্ঠন্, অয়ং শ্রুয়মাণঃ ঘনো
 নিরন্তরঃ, তুসুলঃ সঙ্কুলঃ বিশৃঙ্খলভাবেনোত্পন্ন ইত্যর্থঃ সেনাকলকলঃ সৈন্যকীলাহলঃ,
 প্রলয়পবনেন যুগচয়কালীনবায়ুনা আষ্ফালিত আলোড়িতঃ পয়োরশিঃ সমুদ্রস্য অগ্নৌ
 জলসমূহ ইব মে মম শৈলানাং সমুদ্রান্ভিমগ্নপর্বতানাং আঘাতেন সঙ্ঘর্ষণে চুভিতঃ
 উৎফলিতঃ যঃ বড়বাক্তহুতমুক্ তুরঙ্গকান্তামুখহব্যবাহঃ অশ্বীমুখনির্গতবহ্নিঃ বাড়বানল
 ইত্যর্থঃ স ইব প্রচণ্ডঃ দারুণো যঃ ক্রোধঃ ক্রোধঃ স এব অর্চ্চিষাং নিচয় অগ্নিজ্বালা-
 সমূহস্য কবলত্বং গ্রাসত্বং ব্রজতু গচ্ছতু । পর্বতসঙ্ঘর্ষণেন বিসর্পিঃ শিখাশালী বাড়বা-
 নলী যথা সমুৎফলিতঃ সমুদ্রজলসমূহং শোষণেন শস্যতি তথা মম ক্রোধোপি সমুত্পন্ন-
 মিমং সৈন্যকীলাহলং বিমর্দনেन উপশময়িষ্যতীতি সরলার্থঃ ।

(ধ) লব । (আবেগের সহিত ফিরিয়া) কি সেনাপতিগণ এখনই
 পরাজিত হইয়াও, আবার ফিরিয়া, যুদ্ধের জন্ত উঠত হইয়া, সকল
 দিকেই দর্পের সহিত দাঁড়াইয়া, আমাকে প্রহার করিতেছে ! ' তা
 নীচপ্রকৃতিদিগকে দিক্ ।

চন্দ্র । ভো ভো: কুমার !

অত্য়জ্ঞুতা^পদস্মি^প গুণাতিশয়াৎ প্রিয়ো মে
তস্মাৎ সখা ত্বমসি যন্মম তত্তবৈব ।
তত্ কিং নিজে পরিজনে কদনং করোষি
নন্যেষ দর্পনিকষস্তব চন্দ্রকেতু: ॥১০॥

অদ্বীপমালঙ্কারঃ, ক্রোধাভির্নিচয় ইতি রূপকঞ্চ অনযীরঙ্গাঙ্গিভাবেন সজ্জর: । তেন
চ ইদানীমেব সর্বানিতান্ বিমর্দ্যামীতি বস্তু ব্যজ্যত ইত্যলঙ্কারেণ বস্তুধ্বনি: ।

পুরা কিল ভগবানীর্বনামা সুনির্যয়ী অরুং নিবেশ্য কুশেন সমন্য, ততস্তস্মাদুত্পন্নী
বজ্জির্জগন্নি দগ্ধু মুপচক্রমে, অথ ভগবান্ ব্রহ্মা সমাগত্য সমুদ্রান্তর্গতবড়বামুখে তস্য
বসতিং সমুদ্রজলস্য চ ভক্ষ্যত্বং নির্দিদেশ ইতি পৌরাণিকী বাচ্যে । তথা চ
মতস্যপুরাণম্—

“বড়বামুখেঃস্য বসতি: সমুদ্রে বৈ ভবিষ্যতি ।

* * *

এষোঃপ্রিরন্তকালি তু সলিলাশী ময়া কৃত: ॥”

শিখরিণী বৃত্তম্ ॥১॥

(ন) ইতীতি । পরিক্রামতি সেনামাক্রমিতং পুনরিতস্তত: পাদক্ষেপং করোতি ।

অত্য়জ্ঞুতা^পদস্মি^প । অত্য়জ্ঞুতাৎ একাকিনা মহাদুর্ভিক্ষং সেনাবিমর্দনে^পন নিতান্তবিষয়া-
বহাৎ গুণানাং শ্রীত্যা^পদীনা^পম্ অতিশয়া^পদতিরেকা^পত্বং মে মম প্রিয়: সখা দদিতং মিবমসি,
সখিত্বেন ত্বামহমঙ্গীকরোমীত্যর্থঃ, তস্মাদ্ভীতো: যত্ বস্তু মম তদেব তব, আবযীরুভয়ী-

প্রলয়কালীন বায়ুবেগে উদ্বেলিত সমুদ্রের জলপ্রবাহ যেমন পর্বত-
সংঘর্ষে ক্ষুভিত বাড়বানলের কবলতা প্রাপ্ত হয়, সেইরূপ চতুর্দিক্
হইতে ঘন ঘন উৎপন্ন তুমুল নৈমগ্নকোলাহল, আমার প্রচণ্ড ক্রোধানলের
কবলতা প্রাপ্ত হউক ॥২॥

(ন) (এই বলিয়া পাদক্ষেপ করিতে লাগিল ।)

চন্দ্রকেতু । ওহে ওহে কুমার !

লবঃ । সহর্ষসম্ভ্রমং পরাভব্য । অহো ! মহানুभावস্য প্রসন্ন-
কর্কশা বীরবচনপ্রযুক্তির্বির্কর্ত্তনকুলকুমারস্য (১) তত্-
কিমিধিঃ, এনমেব তাবত্ সম্ভাবয়ামি । (প)

ইব পরস্পরসমিহিতহৃদয়ত্বেনামেদাদিতি ভাবঃ । তত্স্মাত্ কিং কথং নিজ স্বকীয়ে পরিজনে
পরিবাররূপে অস্মিন্ সৈন্যবর্গে কদনং বিমর্দনং করোষি স্বজনপীড়নং নিতান্তমনুচিত-
মিতি ভাবঃ । ননু সেনাবিমর্দনং বিনা সম দর্পকণ্ডূয়া ন নিবর্ত্তত ইत्याহ নন্বিতি ।
ননু সম্বোধনে । এষ চন্দ্রকেতুঃ তব দর্পস্য বীরত্বামিমানস্য নিকষঃ নিকষপাষণঃ
পরীচ্ছাস্থানমিত্যর্থঃ । নিতান্তসামান্যতয়া সৈন্যেণ ন খলু তব দর্পপরীচ্ছা भवेत्
কিন্তু অহং তে দর্পং পরীক্ষ্য তং চূর্ণয়ামীতি ভাবঃ ।

অথ চন্দ্রকেতৌ নিকষত্বারোপস্য প্রকৃতদর্পপরীক্ষোপযোগিতয়া পরিণামালঙ্কারঃ ।
তদিত্যনেনান্বিতস্য এবশব্দস্য তদিত্যতঃ পরমেব পাঠো যুক্তঃ, কিন্তু তবশব্দাত্ পরং পাঠেন
অক্রমতাদৌষঃ, স চ 'যন্মম তে তদেষ' ইতি পাঠেন সমাধেয়ঃ ।

বসন্ততিলকা বচনম্ ॥১০॥

(প) লব ইতি । বীরস্য সমানবীরান্তরলোমে হর্ষঃ স্বাভাবিকঃ, যুদ্ধকরণায়
সম্ভ্রমস্বরূপা, তাভ্যাং সহিতি সহর্ষসম্ভ্রমং পরাভব্য চন্দ্রকেতোরভিমুখীভূয় । মহান্
অনুभावঃ প্রভাবো यस্য তস্য বিকর্ত্তনকুলকুমারস্য সূর্য্যবংশীয়শালক্যস্য প্রসন্নো সখিল-
স্থাপনোপন্যাসেন স্নেহব্যঞ্জিকা কর্কশা বীরত্বগর্বেণ পরুষা বীরবচনপ্রযুক্তিঃ 'নন্বেষ
দর্পনিকষ' ইत्याদিবীরজনোচিতবাক্যব্যবহারঃ অহো বিস্ময়াবহা ইত্যর্থঃ, স্বজন-
বিমর্দনদর্শনেপি সখিলস্থাপনোপন্যাসপ্রকাশাত্ ইদৃশদারুণকর্ম্মদর্শনেপি নির্ভয়-
হৃদয়ত্বাच्चेति ভাবঃ । তত্স্মাত্ এমিঃ চুদ্রসৈনিকৈঃ কিং সম প্রযোজনমিত্যর্থঃ, এনং

তুমি, অত্যন্ত আশ্চর্য্য গুণাধিক্যবশতঃ আমার প্রীতিকর হইয়াছ ;
অতএব তুমি আমার সখা হইয়াছ ; স্মৃতরাং যাঁহা আমার তাহাই
তোমার । তবে নিজের পরিজনের প্রতি উৎপীড়ন করিতেছ কেন ? ।
ওহে ! তোমার দর্পের পরীক্ষার স্থান এই চন্দ্রকেতু ॥১০॥

(১) বিকর্ত্তনকুমারস্য ইতি কচিৎ পাঠঃ ।

পুনর্নেপথ্যে কলকলঃ ।

লবঃ । সক্রোধনিবেদম্ । আঃ ! কদর্থিতোহহমেভির্বারং বারং

(১) বীরসংবাদবিঘ্নকারিभिঃ । তদभिमुखং পরিক্রামতি । (ফ)

চন্দ্রকেতুমেব সম্ভাবয়ামি যুদ্ধকরণেন সম্মানয়ামি । পণ্ডিতস্য শাস্ত্রালাপিনৈব যোদ্ধু-
র্যুজেনৈব সম্মাননং স্যাদিতি ভাবঃ ।

“অনুভাবঃ প্রভাবোপি” ইত্যমরঃ ।

প্রসন্নকর্কশেতি শিষ্যপদস্য বিশিষ্ট্যত্ববিবক্ষয়া কর্মধারয়ঃ ।

(ফ) লব ইতি । ক্রোধেন ক্রোধেন নিবেদনং স্বাবমাননয়া চ সহেতি সক্রোধ-
নিবেদম্ । এতাবতাপি কালিনে এতান্ সামান্যসৈনিকান্ প্রহারেণ সর্বথৈব অকর্মণ্যান্
কর্তুং ন শক্নোঽস্মীতি গতা মহাবীরস্য লবস্য আত্মনঃ শক্ত্যত্পত্ত্বপ্রতীতিরবজ্ঞা সঙ্কল্পত
এবেতি বোধ্যম্ । “তত্ত্বজ্ঞানাপদৌর্ধ্যাদিনিবেদঃ স্বাবমাননা” ইতি সাহিত্যদর্পণঃ ।
আ ইতি কৌপসূচকমভ্যয়ম্ । বীরস্য চন্দ্রকেতোর্যঃ সংবাদঃ যুদ্ধায় সম্মেলনং যুদ্ধ-
করণার্থং চন্দ্রকেতুনা সহ সম্মেলনমিত্যর্থঃ তস্য বিঘ্নকারিभिঃ সুহৃদুর্ভাধাপ্রদানেন
অন্তরায়বিধাযিभिঃ এभिঃ সামান্যসৈনিকৈরহং বারং বারং পুনঃ পুনঃ, ক্রুতসিতৌর্ধ্যঃ
ক্লুতসৈনিকৈঃ সহ সংগ্রামরূপে বিষয়ো यस্য স কদর্থঃ, স ক্রুত ইতি কদর্থিতঃ ইনন্তাত্
কদর্থশব্দাৎ কর্মণি ক্রুতঃ । বিড়ম্বিতৌর্ধ্যমিত্যর্থঃ । তদেতিষাং সমুচিতপ্রতিবিধানং
মথ্যেদানীং বিধেয়মিতি ভাবঃ । তদभिमुखং সৈন্যান্ প্রতীত্যর্থঃ ।

(প) লব । (আনন্দ ও ব্যস্ততার সহিত ফিরিয়া) ওহে !
মহাপ্রভাবশালী সূর্য্যবংশীয় কুমারের বীরবাক্যপ্রয়োগ, প্রসন্নও বটে,
কর্কশও বটে । তা, ইহাদের দ্বারা কি হইবে, ইহাকেই সম্মানিত করি ।

(নেপথ্যে পুনরায় কোলাহল ।)

(ফ) লব । (ক্রোধ ও আত্মবজ্ঞার সহিত) আঃ ! বীরের
সহিত সম্মিলিত হইবার বিঘ্নকারী এই সকল সৈন্যদ্বারা আমি বার বার
বিড়ম্বিত হইতেছি । (সৈন্যগণের অভিমুখে পাদক্ষেপ করিতে লাগিল) ।

(১) মুস্তকান্তরী বারং বারমিতি নাস্তি ।

चन्द्र । आर्य्य ! दृश्यतामेतद्दृष्टव्यम् । (व)

दर्पेण कौतुकवता मयि बद्धलक्ष्यः

पश्चाद्बलैरनुसृतोऽयमुदीर्णधन्वा ।

द्वेधा समुद्धतमरुत्तरलस्य धत्ते

मेघस्य माघवतचापधरस्य लक्ष्मीम् ॥११॥

(व) चन्द्रेति । द्रष्टव्यं दशनीचितम् एतत् लवस्याचरणं दृश्यताम् । अतीव-
विस्मयावहं लवस्यैतदाचरणमिति भावः ।

तद्विस्मयावहत्वं प्रतिपादयति दर्पेणेति । चन्द्रकेतुः कौटुशी वीर इत्यवशोघाय
कौतुकम् औत्सुक्यमस्यास्तीति कौतुकवान्, तेन, दर्पेण वीरत्वगर्वेण हेतुना मयि
बद्धलक्ष्यः कृतदृष्टिपातः, तथा पश्चात् पृष्ठभागे बलैरस्मदीयसैन्यैः, अनुसृतः अनुधाषितः
समाक्रान्त इत्यर्थः उदीर्णं बाणक्षेपाय उत्तोलितं धनुर्गेन स उदीर्णधन्वा अयं लवः
द्वेधासमुद्धतेन द्विप्रकारेणोत्थितेन मरुता वायुना करणेन तरलस्य चलितस्य मघवत
इन्द्रस्यैवमिति माघवतं चापं धनुर्धरतीति माघवतचापधरस्य मेघस्य लक्ष्मीं शोभां
धत्ते वहति । पूर्वदिगुत्थितवायुना पश्चिमायां दिशि एकवारं चालितः द्वितीयवारञ्च
पश्चिमदिगुत्थितवायुना पूर्वस्यां दिशि चालितः इन्द्रधनुःशाली मेघो यादृशीं शोभां धत्ते
नवजलधरश्यामसुन्दरवपुरयं लवोऽपि सम्मुखवर्त्तिनं मां प्रत्येकवारं धनुरुत्तोलयन् पुनः
पृष्ठदेशादाक्रमणकारिणः सैनिकान् प्रति धनुरुत्तोलयन् तादृशीं शोभां धत्त इति
सरलार्थः । सुतराम् आश्चर्य्यमेवैतदस्याचरणमिति भावः ।

अत्र अन्यस्य लक्ष्मीं कथमस्तीति धत्त इति वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् मेघस्य लक्ष्मीमिव
लक्ष्मीमिति सादृश्याच्चापान्निदर्शनालङ्कारः तथा मेघमाधेति व्यञ्जनानां सक्तदनेकधा साभ्यात्
कृत्वा प्रामाण्यं, अनयोः संसृष्टिः ।

दर्पकौतुकयोरेकलवात्मवृत्तिधर्मात्वात् दर्पस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन कौतुकवत्त्वं
बोध्यम् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥११॥

(व) चन्द्रकेतु । आर्य्य ! এই দেখিবার বিষয়টা দেখুন ।

दर्প ও কৌতুকবশতঃ আমার প্রতি লক্ষ্য করিয়াছে; আবার

সুমন্তঃ । কুমার এবৈনং দ্রষ্টুমপি জানাতি, বয়ন্তু কেবলং
পরবন্তো বিস্ময়েন । (ম)

চন্দ্র । ভো ভো রাজানঃ !

সংখ্যাতেতৈর্দ্বিরদতুরগস্যন্দনস্থৈঃ পদাতা-
বত্রৈকস্মিন্ কবচনিচিতৈর্মৈধ্যচক্ষ্মোত্তরীয়ে ।

কালজ্যেষ্ঠৈরভিনববয়ঃ কাম্যকায়ে ভবদ্বি-

র্যোঃ যং বভৌ যুধি পরিকরস্তুেন বো ধিগ্ ধিগস্মান্ ॥১২॥

(ম) সুমন্ত ইতি । অপিশব্দঃ সম্ভাবনায়াম্ । কুমারো ভবানেব ন তু মাহুশ
ইত্যেবশব্দার্থঃ এনং লবং দ্রষ্টুং জানাতি দৃষ্টা যথার্থতয়া পরিচৈতুমর্হতীত্যর্থঃ অপি
ইত্যহং সম্ভাবয়ামীত্যর্থঃ । বীরো বীরিণ্যেব পরিচৈতুং শক্যতে ন তু মাহুশদুর্ষলজনেতি
भावः । তু কিন্তু বয়ম্ অহমিত্যর্থঃ । “বাক্ষদশ্যে”তি बहुवचनम्, বিস্ময়েন অস্মাদু-
কর্মদর্শনেন পরবন্তঃ পরাধীনাঃ জড়भावमापन्ना जाता इत्यर्थः । অস্ম্যে তাবদদ্ভুতকার্যদর্শনে
মম চৈতাবান্ বিস্ময়ো জাতঃ যেন ‘অযং কৌটুশ’ ইতি নিশ্চৈতুমপি ন শক্তীমীতি भावः ।

संख्येति । संख्यामतीता इति संख्यातीतास्तैरसंख्यैः, द्विरदा गजाः, तुरगा
घोटकाः स्यन्दना रथा इति द्विरदतुरगस्यन्दनं तस्मिन् तिष्ठन्तीति तैस्तथोक्तैः, कवच-
निचितैः वर्मावृतगावैः कालज्येष्ठैर्वयोवृद्धैः भवद्विः, एकस्मिन् द्वितीयसहायरहिते
पदाती पादचारिणि भूतलस्थित इत्यर्थः मैध्यं पविवं चर्म रुगाजिनम् उत्तरीयं प्रावारो
यस्य तस्मिन्, अभिनवेन किशोरत्वात् नयने वयसा काम्यः कमनीयः कीमल इति यावत्
পশ্চাৎ দিক্ হইতে আমাদের সৈন্তগণ অনুসরণ করিতেছে বলিয়া ধনু
উত্তোলন করিয়াছে ; স্ততরাং এই লব, দুইভাবে উথিত বায়ুকর্কুক
সঞ্চালিত এবং ইন্দ্রধনুসমন্বিত মেঘের শোভা ধারণ করিতেছে ॥১১॥

(ভ) স্মন্ত । কুমারই (তুমিই) ইহাকে দেখিতে জানে ; আমি
কিন্তু কেবল বিষ্ময়ে অবশ হইয়াছি ।

চন্দ্রকেতু । ওহে ওহে রাজগণ !

लवः । सद्योभम् (१) । कथमनुकम्पते नाम । विचिन्त्य ।
भवतु, कालहरणप्रतिषेधाय जृम्भकास्त्रेण तावत् सैन्यानि
संस्तम्भयामि । इति ध्यानं नाटयति । (म)

कायः शरीरं यस्य तस्मिन्, अत्र तस्मिन् दृश्यमाने लवे युधि युद्धे योऽयं परिकरः
आरम्भो वद्धः कृतः तेन हेतुना वो युष्मान् धिक् तथा अस्मान् मामपि धिक्
निन्दासौत्यर्थः । भवादृशमन्यायसमरप्रवृत्तानां नेतृत्वात् तथा यूयमसंख्याः अयन्तु एकः
यूयं हस्त्यश्वरथारोहणात् अकलान्तदेहाः अयन्तु चरणाभ्यां सञ्चरणात् नितान्तकलान्तदेहः
यूयं दुर्भेद्यकवचावतगावाः एष तु सामान्यमृगचर्ममावावतगावः, यूयं वयोवृद्धत्वेन
पूर्णवयवतया चिरायापि श्रमसहाः असौ तु बालकत्वात् कीमलकलिवरतया सहस्रैव
श्रमकलान्त इति युष्माकमनेन सार्द्धं समरं कथमपि न सङ्गच्छत इति भावः ।

अतएवात्र विषमालङ्कारः ।

“परिकरः ।...समारम्भ” इति शब्दकल्पद्रुमः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥१२॥

(म) लव इति । स्त्रीमेण चित्तचाञ्चल्येन ममासामर्थ्यं जानता चन्द्रकेतुनाह-
मवज्ञात इत्यवधारणात् मनोदुःखिन सह वर्त्तत इति सद्योभम् । नामात्र क्रीधसूचकम् ।
कथं केन हेतुना अनुकम्पते दयते मां प्रति दयां कुरुते चन्द्रकेतुरित्यर्थः । लोके
दुर्बलं प्रत्येव दया दृश्यते किन्तु न खल्वहं दुर्बल इति भावः । विचिन्त्य विविच्य ।
भवतु मां प्रति दया वा क्रीधी वेति शेषः न तेन किञ्चिन्ममायाति याति वेति भावः ।
कालहरणप्रतिषेधाय एभिः सह युद्धेन अनर्थककालविलम्बनिवृत्तये । तावत् सैन्यानि

आपनारा हस्तौ, अश्वे रथे स्थित, असंख्य वर्षे आवृतदेह एवं
वयस्ये ज्योष्ठः ; आर एवै बोद्धा पादचारौ, एकाकी, पवित्र कृष्णारचर्चेर
उत्तरीयधारी एवं नूतन वयस बलिग्रा कमनीयदेह ; एवै अवश्याय
आपनारा ये युद्धे उद्यम करिग्राहेन, ईहाते आपनादिगकेषु धिक्,
आमाकेषु धिक् ॥१२॥

(१) सौन्दायमिति विभिन्नः पाठः ।

সুমন্ত্ৰঃ । তত্ক্ষিমকস্মাদস্মত্সৈন্যঘোষঃ প্রশাস্যতি । (য)

লবঃ । পশ্যাম্যেনমধুনা প্রগল্ভম্ (১) । (র)

সুমন্ত্ৰঃ । সমম্ভ্রমম্ । বত্‌স ! মন্ত্ৰে কুমারেণানেন
জৃম্বকাস্ত্রমামন্ত্রিতম্ । (ল)

চন্দ্র । অত্র কঃ সন্দেহঃ । (ব)

সর্বাণি ষলানি সংস্কম্ভয়ামি মোহাবিশেষশেন অকর্ম্মণ্যানি করোমি, তদা ন ত্বয়াকাল-
ক্ষেপং কৰ্ত্তুং শক্যুয়ুরিতি ভাবঃ । ধ্যানং নাটয়তি ধ্যানভাবম্ অভিনয়তি ।

(য) সুমন্ত্ৰ ইতি । তত্‌তদা তত্‌কর্ত্তৃকধিক্কারমাত্র এবৈত্‌র্থ্যঃ, কিং কথম্ অকস্মাত্‌
হঠাত্‌ অস্মত্‌সৈন্যানাং ঘোষঃ কোলাহলঃ প্রশাস্যতি বিরমতি ।

(র) লব ইতি । প্রগল্ভং ধৃষ্টং সাহস্কারং ভাষমাণমিত্যর্থঃ, এনং চন্দ্রকেতুস্‌
অধুনা পশ্যামি অস্য ক্রিয়ত্পরিমিতং ষলমসীতি পরীক্ষ্য ইত্যর্থঃ । জৃম্বকাস্ত্রেণ
মোহাপন্নতয়া সৈন্যৈঃ কালক্ষেপকরণাসম্ভবাত্‌ অস্য পরীক্ষায়া অয়মেবাবশর ইতি ভাবঃ ।

(ল) সুমন্ত্ৰ ইতি । সমম্ভ্রমং ত্বরয়া সহিতম্ । আমন্ত্রিতং মন্ত্ৰপাঠদ্বারা
সমাহৃতং প্রযুক্তমিত্যর্থঃ ।

(ব) চন্দ্রেতি । অত্র জৃম্বকাস্ত্রপ্রয়োগবিষয়ে ।

(ম) লব । (ক্ষোভের সহিত) ইনি যে দয়া করিতেছেন ! (চিন্তা
করিয়া) হউক, কালক্ষেপ না হওয়ার জন্ত, জন্তুকাস্ত্রদ্বারা সকল সৈন্য-
গণকে স্তব্ধ করি । (এই বলিয়া ধ্যানের অভিনয় করিতে লাগিল ।)

(য) সুমন্ত্ৰ । তা, হঠাৎ আমাদের সৈন্যের কোলাহল বিরত হইল
কেন ? ।

(র) লব । ধৃষ্টতার সহিত এখন আমি ইহাকে দেখি ।

(ল) সুমন্ত্ৰ । (ব্যস্ততার সহিত) বৎস ! আমি মনে করি যে,
এই কুমার (লব) জন্তুকাস্ত্র আহ্বান করিয়াছে ।

(১) সপ্রগল্ভমিতি, পাঠান্তরম্ ।

ব্যতিকর ইহ (১) ভীমস্তামসৌ বৈদ্যুতশ্চ
প্রণিহিতমপি চক্ষুর্গস্তমুক্তং হিনস্তি ।
অথ লিখিতমিবেতৎ সৈন্যমস্পন্দমাস্তে
নিয়তমমিতবীৰ্য্যং (২) জৃম্বতে জৃম্বকাস্তম্ ॥১৩॥

স্বয়মপি জৃম্বকাস্তপ্রয়োগমেব সমর্থয়তি ব্যতিকর ইতি । ভী ভী ভয়ানকঃ, তমসৌঃস্বকারস্যায়মিতি তামসঃ, বিদ্যুতস্তড়িতোঃস্বমিতি বৈদ্যুতশ্চ ব্যতিকরঃ সমবায়ঃ তমস্তু জমীর্গাদস্যোগ ইত্যর্থঃ, ইহ সৈন্যमध्ये প্রণিহিতমপি কিমর্থমেতি নিস্পন্দা নীরবায় জাতা ইতি নিশ্চয়ায় সাবধানতয়া নিশ্চিতমপি চক্ষুঃ নয়নম্ আদৌ যুক্তম্ অস্বকারিণাবৃতং দৃষ্টিশক্তিগুণ্যীকৃতমিত্যর্থঃ অনন্তরং মুক্তং পরিত্যক্তং তমোরূপাবরণাত্ বহিস্কৃতম্ উপস্থিতদৃষ্টিকমিত্যর্থঃ কৃৎবা হিনস্তি নিপীড়য়তি । অথিতি বাক্যান্তরারম্ভে । এতৎ সৈন্যম্ ইদমস্পন্দীয়ং বলং লিখিতমিবে চিহ্নিতমিবে অস্পন্দমাস্তে নিশ্চেষ্টমবতিষ্ঠতে অতএব অমিতবীৰ্য্যং মহাপ্রভাবং জৃম্বকাস্তং নিয়তং জৃম্বতে নিশ্চিতং প্রাদুর্ভবতি । অন্যথা সর্বোপামীদৃশী দশা ন স्याদिति ভাবঃ ।

অথ লিখিতমিবেতুপমা, তস্যায় বিচ্ছিত্তিবশাৎ তৎকারণীভূতজৃম্বকাস্ত-প্রাদুর্ভাবরূপসাধ্যস্য কার্য্যীভূত-সৈন্যনিস্পন্দত্ব-চক্ষুঃপীড়াকরত্বরূপসাধনেन জ্ঞানাदनुमानা-লঙ্কারঃ, অনযীরঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ, জৃম্বজৃম্বতেতি চ্ছেকানুপ্রাসশ্চ তেন সংষ্টিঃ ।

“ব্যতিকরঃ । ব্যতিসঙ্গঃ” ইতি শব্দকল্যদ্রুমঃ । মালিনী বচনম্ ॥১৩॥

(ব) চক্ষুকেতু । এ বিষয়ে সন্দেহ কি ।

অন্ধকার ও বিদ্যুতের ভয়ঙ্কর সম্মিশ্রণ, এখানে আবির্ভূত হইয়াছে ; মনোযোগের সহিত চক্ষু নিষ্ফেপ করিলেও, তাহা প্রথম আকর্ষণ করে ; পরে ছাড়িয়া দেয় এবং উৎপীড়িত করে । এই সৈন্যগণ, চিত্রিতের ন্যায় নিস্পন্দ রহিয়াছে ; সুতরাং নিশ্চয়ই অমিতপ্রভাব জৃম্বকাস্ত আবির্ভূত হইয়াছে ॥১৩॥

(১) ব্যতিকর ইবেতি আঠমেদঃ । (২) অজিতবীৰ্য্যমিতি পাঠান্তরম্ ।

आश्चर्यमाश्चर्यम् । (श)

पातालीदरकुञ्जपुञ्जिततमःश्यामैर्नभो जृम्भकै-

रुत्तमस्फुरदारकूटकपिलज्योतिर्ज्वलद्दौप्तिभिः ।

कल्पाक्षेपकठोरभैरवमरुद्वस्त्रैरवाकीर्यते (१)

मीलन्मेघ-(२) तडित्कडारकुहरैर्विन्ध्याद्रिकूटैरिव ॥१४॥

(श) आश्चर्यमाश्चर्यमित्यतिशये हिरुक्तिः ।

पातालीदरेति । पातालस्य स्वाभाविकाम्बकारविशिष्टस्य रसातलस्य उदरे मध्ये यानि कुञ्जानि लतादिसमाच्छादितस्थानानि तत्र पुञ्जितानि राशीकृतानि यानि तमांसि अम्बकाराः तानीव श्यामानि अतीवकृष्णवर्णानि तैः । अम्बकाराणामतीव गाढल-
प्रतिपादनार्थं पातालीदरादिग्रहणम् । तथा उत्तमं वङ्गितापादुशीभूतम् अतएव स्फुरत् दीप्यमानं यत् आरकूटं पित्तलं (तस्य तत्) कपिलं पिङ्गलवर्णं ज्योतिस्तेजः तद्वत् ज्वलन्ती प्रकाशमाना दौप्तिः प्रभा येषां तैः तथाभूतैः जृम्भकैः जृम्भकास्त्रैः, कल्पं ब्रह्मणी दिनं ब्रह्मणी दिनवर्त्ति सचराचरं जगदित्यर्थः आक्षिपन्ति उच्छीलनादिना संहरन्ति ये ते कल्पाक्षेपाः कर्मण्यण्, कठोरा दृढाः, भैरवा भयङ्करा ये मरुतः मिलितीनपञ्चाश-
हायवः तैः तथोक्तैर्मरुद्भिः व्यस्तैः विन्ध्याद्रिगावात् निक्षिप्तैः मीलन्तः संयुज्यमाना मेघाः कृष्णवर्णवारिदा येषु ते, तथा तडिद्भिः तेषां मेघानां विद्युद्भिः कडाराणि पिङ्गल-
वर्णानि कुहराणि गुहा येषां ते, मीलन्मेघाश्च ते, तडित्कडारकुहरार्थेति तैः तथोक्तैः विन्ध्याद्रैः विन्ध्यपर्वतस्य कूटैः शङ्कैरिव नभः गगनतलम् अवाकीर्यते आच्छन्नं क्रियते ।
अतीव भौषणानि जृम्भकास्त्राणीति भावः ।

अत्र भावाभिमानिनी वाच्या द्रव्योत्प्रेक्षालङ्कारः । तथा प्रथमपादे कुञ्जपुञ्जेति च्छेकानुप्रासः अन्यपादेषु तु वृत्त्यनुप्रास इत्यनयोः संसृष्टिः ।

“प्रचण्डपवनी राजन् ! ततो वर्षशतं पुनः ।

संवर्त्तकी नाम महान् ब्रह्माण्डं चालयिष्यति ॥”

(१) अवाकीर्यते इति क्वचित् पाठः । (२) लीलाम्पीद इति पाठभेदः ।

সুমন্তঃ । কুতঃ পুনরস্য জন্মকাণামাগমঃ স্যাৎ (১) ? । (ঘ)

চন্দ্র । ভগবতঃ প্রাচিতসাৎ দিতি মন্যামহে । (স)

ইতি পদ্মপুরাণাদিবচনাৎ প্রলয়কালী বায়ুনা শৈলশৃঙ্খাদিনিচিপস্য বাস্তবিকত্বা-
দবোপমালঙ্কার ইতি কেচিত্ প্রলপন্তি ।

“রীতিঃ স্ত্রিয়াসারকূটঃ ন স্ত্রিয়াম্ ।” “কুহরং শুধিরং বিবরং বিলম্ ।” “কড়ারঃ
কপিলঃ পিঙ্গপিণ্ডাঙ্গৌ কদুপিঙ্গলা” বিত্তি চামরঃ । “কল্যঃ শাস্ত্রে বিধৌ ন্যায়ৈ স’বর্চো
ব্রহ্মণো দিনে” ইতি মেদিনী । শাট্ৰুলবিক্রীড়িতং বচনম্ ॥১৪॥

(ঘ) সুমন্ত ইতি । অপ্রথমে পুনঃশব্দঃ “পুনরপ্রথমে মেদে” ইত্যমরকীড়াৎ । প্রথমং
রামভদ্রৌ বিশ্বামিত্রাৎ প্রাপ্তঃ, পুনর্দ্বিতীয়বারম্ অস্য লবস্য কুতঃ কক্ষাৎ জনাত্
জন্মকাণামিমাং জন্মকাস্ত্রাণাম্ আগমঃ প্রাপ্তিঃ ।

(স) চন্দ্র ইতি । প্রাচিতসাৎ বায়ীকীঃ, অস্য জন্মকাণামাগম ইত্যন্বয়ঃ ।

(শ) আশ্চর্য্য আশ্চর্য্য !

প্রলয়কালে উত্তোলন ও সঞ্চালনপ্রভৃতিদ্বারা জগৎসংসারকে সংহার
করিতে সমর্থ, বেগবান্ ও ভয়ঙ্কর এইরূপ বায়ুকর্তৃক যাহা বিক্ষিপ্ত
হয় এবং সংযুক্ত মেঘসমূহের বিদ্যুতে যাহার গুহাগুলি পিঙ্গলবর্ণ
হইয়া যায় ; বিদ্যাপর্কতের সেই সকল শৃঙ্গের গায় এই জন্তকাস্ত্রগুলিকে
দেখা যাইতেছে ; আর এই জন্তকাস্ত্রগুলি, পাতালের অভ্যন্তরে লতাদি-
দ্বারা আবৃত স্থানে রাশীকৃত অন্ধকারের গায় কৃষ্ণবর্ণ এবং অগ্নিদ্বারা
উত্তপ্ত ও উজ্জল পিতলের গায় পিঙ্গলবর্ণ তেজে ইহার (জন্তকাস্ত্রের)
দীপ্তি প্রকাশ পাইতেছে ; এই সকল জন্তকাস্ত্র আকাশকে ব্যাপ্ত
করিয়াছে ॥১৪॥

(ঘ) সুমন্ত । ইহার আবার জন্তকাস্ত্রের প্রাপ্তি হইবে কোথা
হইতে ? ।

(স) চন্দ্রকেতু । ভগবান্ বায়ীকী হইতে ইহা আগি মনে করি ।

(১) জন্মকাস্ত্রাভিগম ইতি পাঠান্তরম্ ।

সুমন্তঃ । নাস্য ব্যবহারোঽস্ত্রেণ, বিশেষতো জৃম্বকেণ ।
যতঃ—(হ)

কৃশাশ্বতনয়া হ্যেতে কৃশাশ্বাৎ কৌশিকং গতাঃ ।

অথ তত্‌সম্প্রদানেন রামভদ্রে ব্যবস্থিতাঃ (১) ॥১৫॥

(হ) সুমন্ত ইতি । অস্য বাণীকিঃ অস্ত্রেণ ন ব্যবহারঃ, অস্ত্রেণ সংযামং ন কুরুতে ইত্যর্থঃ । জৃম্বকেণ অস্ত্রেণ বিশেষতঃ ব্যবহারী নাস্যেবেত্যর্থঃ । বাণীকিঃ সর্বজ্ঞতয়া সর্ব ধনুর্বেদাদিকং জানাত্যেব কিন্তু স্বয়মসৌ অস্ত্রং প্রযুক্তবান্ কিংবা পরস্মৈ সমুপদিষ্টবানিতি ন শ্রুয়তে, অতএব যস্মাৎ লবস্য জৃম্বকাস্ত্রপ্রাপ্তিরিতি ন সম্ভবত্যেবেতি ভাবঃ । বাণীকিজৃম্বকব্যবহারাসম্ভবং দর্শয়তি যত ইতি ।

কৃশাশ্ব ইতি । এতে জৃম্বকাস্ত্রপদার্থাঃ কৃশাশ্বস্য প্রজাপতেঃ তনয়াঃ পুত্ররূপেণীতপত্রাঃ, তস্মাচ্চ কৃশাশ্বাৎ কৌশিকং বিশ্বামিত্রং গতাঃ । অথ অনন্তরং তস্য বিশ্বামিত্রস্য সম্প্রদানেন বিতরণেন হেতুনা রামভদ্রে ব্যবস্থিতাঃ রামভদ্রস্য প্রযোজ্যা ইত্যর্থঃ । অতী বাণীকিব্যবহারোঽসম্ভব এবেতি ভাবঃ ।

অত্র জৃম্বকাণাং কৃশাশ্বাদিষ্মন্যে কেষু গমনাৎ পর্য্যায়নামালঙ্কারঃ । তথা নিষ্প্রয়োজন-
হিহিষ্মপ্রয়োগাৎ নিরর্থকত্বদোষঃ, কিঞ্চ পুনঃ কৃশাশ্বাদিত্যুপাদানাৎ কথিতপদতাদৌষম
তেন চ 'কৃশাশ্বতনয়া এতে তস্মাচ্চ কৌশিকং গতাঃ' ইতি পাঠঃ সাধীযান্ ।

প্রথমতী ব্রহ্মা জৃম্বকাস্ত্রাণ্যুপাদয়ামাস, ততস্তান্যেব দৃষ্টকন্যায়াং জয়ায়াং
সুপ্রমায়াচ্চ পত্রাং কৃশাশ্বস্য পুত্রলং যযুঃ, তস্মাচ্চ কৃশাশ্বাৎ তান্যস্ত্রাণি বিশ্বামিত্রী লেভে,
বিশ্বামিত্রেণ চ তাড়কাবধাৎ পূর্ব রামায় প্রদত্তানীতি রামায়ণবাক্যার্থা ॥১৫॥

(হ) স্মরণ । উহার (বাণীকির) অস্ত্রব্যবহার নাই, বিশেষতঃ
জৃম্বকাস্ত্রের । যেহেতু—

এই সকল জৃম্বকাস্ত্র, কৃশাশ্ব হইতে উৎপন্ন ; কৃশাশ্ব হইতে বিশ্বামিত্রের
নিকট গিয়াছিল ; তাহার পর বিশ্বামিত্র দান করিয়াছিলেন বলিয়া,
রামভদ্রে আসিয়া রহিয়াছে ॥১৫॥

(১) অথ তত্‌ সম্প্রদানেতি, রামভদ্রে স্থিতা ইতি, ইতি চ পাঠমেদী ।

চন্দ্র । অপরেঃপি পরমোপচোয়মানসত্বপ্রকাশঃ স্বয়ং হি
মন্মদঃ পশ্যন্তি (১) । (ক)

সুমন্তঃ । বৎস ! সাবধানো ভব, পরাগতঃ প্রবীরঃ । (ক)

কুমারৌ । অন্যোন্য়ং প্রতি । অহৌ ! প্রিয়দর্শনঃ কুমারঃ ।

সন্তোহানুরাগং নির্বাহ্য । (খ)

(ঘ) চন্দ্রেতি । অপরেঃপি অন্যেঃপি বাহ্যীকিমিত্রা অপৌত্যর্থঃ পরমং সাতিশয়ম্
উপচোয়মানস্য রজসমৌঃনভিমবেন বর্হসানস্য সত্বস্য সত্বগুণস্য প্রকাশ আবির্ভাবৌ যেষু
তে তথোক্তাঃ, যোগাভ্যাসেন লব্ধকৈবল্যসত্বগুণপ্রকাশ ইত্যর্থঃ মন্মদঃ মহাপ্রভাববেদাদি-
মন্মদাণাং জ্ঞাতারঃ যোগিন ইতি শ্রেষ্ঠঃ স্বয়ং হি আত্মনৈব পশ্যন্তি জানন্তি, যোগিনঃ
পরোপদেশমন্তরেণ স্বয়মেব সত্বপ্রকাশে সংযমবিধানেন জগতাং সর্বমেবাশঙ্কন্তীত্যর্থঃ ।
সুতরাং লবস্য বাহ্যীকিমিত্রাদপি কস্মাচ্চিত্ যোগিজনাৎ জৃম্বকাস্ত্রাণাং প্রাপ্তির্ভবেদিত
সম্ভাব্যত ইতি ভাবঃ ।

সত্বপ্রকাশসংযমস্য ফলমাহ পাণ্ডুলসূত্রম্—

“প্রত্যাখ্যলোকন্যাসাত্ সূক্ষ্মব্যবহিতবিপ্রকটজ্ঞানম্ ।”

(ক) সুমন্ত ইতি । সাবধানো ভব আত্মরক্ষাং প্রতি লবস্তাক্রমণং প্রতি চ একা-
ঘাতী ভব, যতঃ স প্রবীরঃ মহাবীরো লবঃ পরাগত উপস্থিতঃ ।

অত্র বাক্যার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্গমলঙ্কারঃ ।

(খ) কুমোরাবিতি । প্রশংসায়ামহীশব্দঃ । প্রিয়ং পরমসুন্দরত্বাৎ সন্তোষকরং
দর্শনমবলোকনং यस্য সঃ, কুমারৌ লবশ্চন্দ্রকৌতুহ ।

(ক) চন্দ্রকেতু । শুভগুণের প্রকাশ অত্যন্ত বৃদ্ধি পাইলে মস্তজ্ঞ
অন্য মহাত্মারাও নিজেরাই জানিতে পারেন ।

(ক) সুমন্ত । বৎস ! সাবধান হও ; মহাবীর উপস্থিত হইয়াছে ।

(খ) লব ও চন্দ্রকেতু । (পরস্পরের প্রতি) ভাল, কুমার প্রিয়দর্শন
বটে । (স্নেহ ও অনুরাগের সহিত দর্শন করিয়া)

(১) প্রতীতমানসত্বপ্রকাশঃ স্বয়ং সর্বমন্মদঃ ইতি পাঠান্তরম্ ।

যটচ্ছাসংবাদঃ কিমু, কিমু গুণানামতিশয়ঃ,
 পুরাণো বা জন্মান্তরনিবিড়বন্ধঃ পরিচয়ঃ ।
 নিজো বা সম্বন্ধঃ কিমু বিধিবশাৎ কোঽপ্যবিদিতো
 সমমৈতস্মিন্ দৃষ্টে হৃদয়মবধানং রচয়তি ॥১৬॥ ✓
 সুমন্তঃ । ভূয়সা জোবিধর্ম্ম এষঃ, যদ্রসমযো কস্যচিত্

যটচ্ছতি । এতস্মিন্ লবে চন্দ্রকৌতৌ চ দৃষ্টে সতি যটচ্ছয়া দৈববশেন সংবাদঃ
 জাতং সম্মেলনং দৈববশাদেব আবয়োরিদং সম্মেলনং জাতং ন তু কিমপি নির্দিষ্ট-
 কারণমস্মাসীদিতি ভাবঃ, কিমু কিম্, গুণানাম্ অস্মিন্ কুমারে বিদ্যমানানাং শ্রৌর্যধৈর্যা-
 দীনাং পতিশয় আধিক্যম্, বা অথবা জন্মান্তরে অন্যস্মিন্ জন্মনি নিবিড়ো দৃঢ়ো বন্ধঃ
 সংশ্লিষণং বন্ধুত্বসূত্রেণ বন্ধনমিত্যর্থঃ যস্মিন্ স তথোক্তঃ পুরাণঃ প্রাক্তনঃ পরিচয়ঃ
 'অসৌ স' ইতি বিশেষজ্ঞানং বা কিংবা বিধিবশাৎ অদৃষ্টাধীনত্বাৎ অবিদিতঃ অজ্ঞাতঃ
 কোঽপি নিজঃ স্বকীয়ঃ সম্বন্ধঃ ভ্রাতৃত্বাদিঃ কিমু কিম্, সম হৃদয়ম্ অন্তঃকরণম্ অবধানং
 প্রণয়েনৈকায়তাং রচয়তি প্রাপয়তি প্রণয়েকায়তাবিশিষ্টং করৌতীত্যর্থঃ । দৃষ্টমাত্রমেব
 এনং কুমারং প্রতি যন্মম হৃদয়মেকতানম্ আনন্দিতস্ত জাতম্, তব কিম্ অতীতশুভঘণে
 জাতসম্মেলনং কারণম্, কিংবা অস্য অসাধারণগুণয়াম্ এব হেতুঃ, অথবা জন্মান্তরীয়ঃ
 কোঽপি বন্ধুত্বপরিচয়ো বীজম্, আদৌস্থিত্ অবিজ্ঞাতঃ কোঽপি ভ্রাতৃত্বাদিসম্বন্ধঃ কারণং
 ভবেদিতি সরলার্থঃ, ন খলু তন্নির্ণয়তুমর্হাসীতি ভাবঃ ।

অত্র বারং বারং কিমুশব্দোপাদানাৎ অনবীকৃতত্বদোষঃ, কিন্তু প্রথমচরণে 'কিমু
 কিমু' ইত্যত্র 'কিমুত তু' ইতি পাঠেন তৃতীয়চরণে চ 'কিমু' ইত্যত্র 'নন্বি'তি পাঠেন
 চ দোষাভাবঃ ।

শিখরিণী বৃত্তম্ ॥১৬॥

উহাকে দেখার পর, কি ঐশ্বরেচ্ছাকৃত সম্মেলন, না গুণের আধিক্য,
 কিংবা জন্মান্তরীয় গাঢ়বন্ধননিবন্ধন কোন চিরপরিচয়, অথবা দৈববশতঃ
 অজ্ঞাত কোন আত্মীয়সম্বন্ধ, আমার চিত্তকে একাগ্র করিতেছে ? ॥১৬॥

ক্ৰচ্চিত্ প্রোতি: ; যত্ লৌকিকানাংমুপচার-(১) স্তারামৈত্রকং বা
(২) চচ্চূরাগ ইতি, তমপ্রতিসংখ্যেয়মনিবন্ধনং প্রেমাণ-
মাসনন্তি । (গ)

অহেতু: পক্ষপাতো যস্তস্য নাস্তি প্রতিক্রিয়া ।

স হি স্নেহাত্মকস্তন্তুরন্তর্ম্মাণি সীব্যতি ॥১৩॥

(গ) সুমন্ত ইতি । ভূয়সা বাহুল্যেন এষ যন্ত্যমাণ: জীবধর্ম্ম: প্রাণিণাং স্বभाव:,
কৌসাবিত্যাহ যদিতি । কস্যচ্চিত্ জনস্য ক্ৰচ্চিত্ কস্মি'শ্চিত্ জনে যত্ রসময়ী
অনুরাগাত্মিকা প্রীতি: প্রণয়ী জায়তে, স এষ জীবধর্ম্ম ইত্যর্থ: । ননু কথমসৌ জায়ত
ইত্যাহ যত্র ইতি । যত্র প্রেমাণি তারযী: কনীনিকযী: সৈত্রকং মিবতেতি তারামৈত্রকং
পরস্পরমিলিতচচ্চূসারাজন্যং বন্ধুত্বমিত্যর্থ:, বাগ্ধ: সমুচ্চযে, চচ্চুধী: পরস্পরমিলিতযী-
নয়নযীরাগীনুরাগ ইতি লৌকিকানাং লৌকহত্চাত্মাভিজ্ঞানাম্ উপচারী ব্যবহার: ।
তথা চ পরস্পরনয়নতারাসম্মেলনমাবমেব (দৃষ্টিমাবমেব) অন্যোন্যস্য অন্যোন্যং প্রতি
য: প্রণয়ী জায়তে, তস্য 'তারামৈত্রকং' চচ্চূরাগ' ইতি চ সংজ্ঞাদ্বয়ং লৌকহত্চাত্মাভিজ্ঞ-
ব্যবহৃত্যে ইতি নিষ্কর্ষ: । তং প্রেমাণং প্রণয়ম্ অপ্রতিসংখ্যেয়ম্ ইত্যুত্থা সংখ্যা-
মশক্যম্ অত্যধিকমিত্যর্থ:, নিষধ্যতে অনেনেতি নিষন্ধনং কারণম্, অনিষন্ধনং কেনচিত্
কারণেন অনুত্পাদিতম্ ঈশ্বরেচ্ছয়া সমুত্পন্নমিত্যর্থ: আসনন্তি ভুবন্তি লৌকিকাচারাভিজ্ঞা
ইতি শ্রেষ: । তাৎপ্ৰপ্ৰীতৌ ঈশ্বরেচ্ছৈব কারণমিতি ভাব: ।

“তারকাণ্ণ: কনীনিকা ।” “প্রেমা না প্রিয়তা হৃদে”মিতি চামর: ।

অস্যৈব প্রেমণী বিশেষমাহ অহেতুরিতি । অহেতুর্নির্নিমিত্তক: উপকার: সৌদরত্বাদি-

(গ) স্মরণ । প্রায়ই প্রাণিগণের ধর্ম্ম এই যে, কাহারও প্রতি
কাহারও অনুরাগাত্মক প্রণয় জন্মে ; যে প্রণয়কে লোকে “তারামৈত্রক
কিংবা চচ্চূরাগ” ইহা বলিয়া ব্যবহার করে ; সেই প্রণয়কে লোকে
“ইয়ত্তাবিশীন ও অকারণজন্ম” বলিয়া থাকে ।

(১) ব্যাহার ইতি পাঠান্তরম্ । (২) কস্মি'শ্চিত্ পুস্তকে বাগ্ধী নাস্তি ।

कुमारौ । अन्योन्यं प्रति (१) ।

एतस्मिन् मसृणितराजपट्टकान्ते

मोक्तव्याः कथमिव सायकाः शरीरे ।

यत्प्राप्तौ मम परिरम्भणाभिलाषात्

उन्मौलत् (२) पुलककदम्बमङ्गमास्ते ॥१८॥

सम्बन्धरूपविशिष्टकारणं विना जायमान इत्यर्थः यः पक्षपातः परस्परं प्रणयः तस्य पक्षपातस्य प्रतिक्रिया प्रतीकार उच्छेद इति यावत् नास्ति न वर्तते ; तादृशप्रणय-जनकेश्वरेच्छायाः सर्वदैव सत्त्वात्, उपकारादिरूपकारणजन्यप्रणयस्य तु समुच्छेदो भवत्येव तादृशकारणापाये अन्यथ्यतिरेकानुविधायित्वादिति भावः । हि यस्मात्, स्नेहात्मकः तादृशपक्षपाताभिन्नः प्रगाढप्रणयरूप इति यावत् तन्तुः सूत्रम् अन्तर्मर्माणि अभ्यन्तरसन्नि-स्थानानि अन्योन्यस्य अन्तःकरणमिति यावत् सौम्यति यथाति, अतएव तादृशप्रणयभङ्गी-नितरामसम्भव एव, स तु युवयोर्जात इति प्रतीयत इति भावः ।

अत्र कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः अष्टिष्टशब्दनिबन्धनं परस्परित-रूपकश्च परस्परान्तराकर्षणं सेवनत्वारीपं प्रति स्नेहे तन्तुत्वारीपस्य कारणत्वात्, अन्यो-याङ्गाङ्गीभावेन सङ्करः ।

सौम्यतीति "सिबु तन्तुसन्ताने" इत्यस्य प्रयोगः, 'सेलाइ' इति तस्य वङ्गभाषा ॥१७॥

एतस्मिन्निति । मसृणितः चिकूणः कृतः यो राजपट्टः मणिविशेषः स इव कान्तं मनोरमं तस्मिन्, एतस्मिन् शरीरे लवस्य चन्द्रकेतोय देहे कथमिव केन प्रकारेण, इवशब्दो वाक्यालङ्कारः, सायकाः बाणाः मोक्तव्याः प्रहाराय निक्षेप्तव्याः मयेति शेषः कथमपि बाणा निक्षेप्तुं न शक्यन्ते स्नेहेन बाधाप्रदानादिति भावः । यस्य शरीरस्य प्राप्तौ सत्यां परिरम्भणस्य अभिलाषात् इच्छावशात् मम अङ्गम् उन्मौलत् उत्तिष्ठत् पुलकानां रीमाच्चानां कदम्बं समूहो यस्मिन् तत्तथोक्तं सत् आस्ति वर्तते ।

विना कारणे ये प्रणय जन्मे, তাহার নাশ হয় না । কারণ, স্নেহ-স্বরূপ সেই সূত্র, অল্পরের মর্শস্থানগুলিকে সেলাই করিয়া দেয় ॥১৭॥

(१) अन्योन्यमुद्दिश्येति पाठान्तरम् । (२) आबद्धीत्पुलकेति पाठभेदः ।

কিন্বাক্রান্তকঠোরতেজসি গতিঃ কা নাম শস্ত্রং বিনা,
শস্ত্রেণাপি হি তেন কিং, ন বিষয়ো জায়েত যস্যে দৃশঃ ।
কিং বচ্যত্যয়মেব যুদ্ধ-(১) বিমুখং সামুদ্যতেঃপ্ৰাযুধে
বোরাণাং সময়ো হি দারুণরসঃ স্নেহক্রমং বাধতে ॥১৮॥

অথ লুপীপমালঙ্কারঃ । “রাজপটঃ । মণিবিংশতি” ইতি শব্দকল্যদ্রুমঃ ।

মচ্চণঃ কৃত ইতি মচ্চণিতঃ করীত্যর্থেন নানাত্ কৰ্ম্মণি ক্তঃ ।

প্রহর্ষিণী বৃত্তম্ ॥১৮॥

কিন্বিত । মেদে কিন্তুশব্দঃ, অস্মিন্ স্নিগ্ধকীমলকায়ে সাযকা সীক্তুং ন শক্যাঃ
কিন্তু ইতি পূর্বশ্লোকে নান্বয়ঃ । আক্রান্তং যতেন আশঙ্ক্য কঠোরং প্রচণ্ডং তেজো মদীয়ঃ
প্রভাবো যেন তস্মিন্ তযোক্তে, অস্ত্রধারণেন মত্প্রভাবাক্রমণকারিণি লবে, যুদ্ধায় স্পর্ধা-
পূর্বকাহ্নানেন মত্প্রভাবাক্রমণকারিণি চন্দ্রকৌতৌ চেতি স্পষ্টার্থঃ, শস্ত্রং বিনা শস্ত্র-
নির্দেপমন্তরেণ কা গতিঃ ক উপায়ঃ, সম্ভাবনায়াং নামশব্দঃ উপাযান্তরং নাস্যেবেতি
সম্ভাব্যত ইত্যর্থঃ । ননু শস্ত্রং পরিহায় সাম্রা সন্নিঃ ক্রিয়তামিত্যাহ শস্ত্রেণেতি ।
তেন শস্ত্রেণাপি, কিং কিং প্রযোজনমিত্যর্থঃ, यस্য শস্ত্রস্য ইদৃশ ইত্যম্ভূতৌ মহাবীরঃ
বিষয়ঃ প্রযোগস্থলং ন জায়েত ন ভবেত্ । যদৌদৃশেন মহাবীরেণ সহ ন মে যুদ্ধং স্যাৎ
তর্হি যুদ্ধশিচৈব নিষ্ফলতি ভাবঃ । যুদ্ধাকরণে দোষান্তরমাহ কিমिति । প্রায়ুধে
উদ্যতেঃপি মাং প্রতি নির্দেপায় অনেন শস্ত্রে উত্তোলিতেঃপি যুদ্ধবিমুখং সংগ্রামপরাঙ্কুখং
সাম্ অয়মেব ‘তিষ্ঠন্তু তাবদন্যে, মত্সমানঃ প্রতিপদৌ বলগবিত এষ এষ বীর কিং
বচ্যতি, ভৌতীঃ’ কাপুরুষঃ সংগ্রামাৎ বিরত’ ইতি বচ্যতীত্যর্থঃ অতএব যুদ্ধাদন্যদিদানীং

নব ও চন্দ্রকেতু । (পরস্পরের প্রতি) পালন করা রাজপট্টমণির
শ্রায় কমনীয় এই শরীরে কি প্রকারে বাণক্ষেপ করিব? যে শরীর
পাওয়া যায়, আলিঙ্গনের ইচ্ছায় আগার অঙ্গনকল, উৎপন্নরোগাক
হইয়া পড়িয়াছে ॥১৮॥

(১) ।ক বচ্যত্যয়মেবময় বিমুখমিতি পাঠান্তরম্ ।

সুমন্তঃ । (লবং নির্বাণ্য সাহসমাভ্যগতম্) হৃদয় ! কিমন্যথা
পরিকল্পসে । (ঘ)

মনোরথস্য যদ্বীজং তদ্বৈবেনাদিতো হতম্ ।

লতায়াং পূর্বলুনায়াং প্রসূনস্যাগমঃ কুতঃ ॥২০॥ ✓

ন মে করণীয়মস্মীতি ভাবঃ । ননু তথ্যালে প্রণয়ভঙ্গী ভবেদিত্যাহ বীরাণামিতি । হি
যস্মাৎ দারুণী নিষ্ঠুরত্বাৎ ভয়ঙ্করঃ রসঃ ক্রোধাত্মিকা মনোবৃত্তির্যস্মিন্ স দারুণরসঃ
বীরাণাং সময়ে আচারঃ পরস্পরপ্রহাররূপী ব্যবহার ইতি যাবত্ স্নেহক্রমং প্রীতিপরম্পরাং
বোধতে উৎসাদয়তি । সুতরামাবশ্যকত্বাদঙ্গীকরণীয় এব প্রণয়ভঙ্গ ইতি ভাবঃ ।

অথ সামান্যেন বিশেষসমর্থনরূপোঃ স্তোত্রান্বিতাঃ । দ্বিতীয়াপাদে যচ্ছব্দ-
ঘটিতবাক্যস্য পরব পাঠাৎ বিধেয়াবিসর্গদোষঃ পাদপূরণমাভ্যর্থকহিংশব্দান্নিরর্থকত্বদোষ্য,
তথ্যে “যস্যেতৎ প্রযন্তো ভবেন্ন বিষয়স্তোনাপি শস্বোণ কি”মিতি পাঠেন সমাধানং স্যাৎ ।

“সময়ঃ শপথোচাচারকালসিদ্ধান্তসংবিদ” ইত্যমরঃ ।

শাট্ঠলবিক্রীড়িতং বচনম্ ॥২১॥

(ঘ) সুমন্ত ইতি । অন্যথা অপরিচিতবীরকালকমিত্রপ্রকারেণ রামচন্দ্রপুত্র-
নৈতর্যঃ কিং কথং পরিকল্পসে বিতর্কয়সি । তদসম্ভবমিতি ভাবঃ ।

তদসম্ভবলং প্রতিপাদয়তি মনোরথস্যেতি । মনোরথস্য এষ শিশুবীরঃ সীতাগর্ভজাতী
রামচন্দ্রস্য পুত্রো ভবেদিত্যেবমভিলাষস্য যত্ বীজং সীতারূপং কারণম্, দৈবৈন দুরূঢ়েন

কিন্তু আমার প্রচণ্ড প্রভাবের আক্রমণকারী এই ব্যক্তির প্রতি
অস্ত্রব্যবহার ভিন্ন অণু কি উপায় আছে ? আর সে অস্ত্র দিয়াই বা কি
হইবে, যে অস্ত্রের বিষয় এইরূপ লোক না হইবে । এ, অস্ত্র উত্তোলন
করিলেও, আমি যুদ্ধে বিমুগ্ধ থাকিলে, এ-ই বা আমাকে কি বলিবে ;
সুতরাং বীরগণের ভয়ঙ্কর নিয়ম, স্নেহের নিয়মকে বাধা করে ॥২০॥

(ঘ) সুমন্ত । (লবকে দেখিয়া, অশ্রুপাতের সহিত স্বগত) হে
মন ! তুমি কেন অণু রকম কল্পনা করিতেছ ।

चन्द्र । अवतराम्यहमार्थ ! सुमन्त ! स्यन्दनात् (१) । (ङ)

सुमन्तः । तत् कस्य हेतोः ? । (च)

चन्द्र । यतस्तावदयं वीरपुरुषः पूजितो भवति, अपि च खल्वार्थ ! क्षात्रधर्मः परिपालितो भवति ; न रथिनः पादचार-
मायोधयन्तीति शास्त्रविदः परिभाषन्ते (२) । (छ)

आदितः प्रथमत एव तत् हतं विनाशितम् । हिंस्रसमाकुलारण्ये एकाकिन्या
निर्वासितायाः सीतायाः क्षणमपि जीवनधारणासम्भवात् एष तस्याः पुत्र इति कथमपि
न सम्भवतीति भावः । इममर्थं दृष्टान्तेन द्रढयति लतायामिति । लतायां कस्याश्चित्
वृक्षां पूर्वं प्रागेव लूनायां क्षिन्नायां प्रसूनस्य पुष्पस्य आगम उत्पत्तिः कुतः कस्माद्भेदी-
र्भवेदित्यर्थः अपि तु कथमपि नैत्यर्थः । यथा पूर्वलूनायां लतायां प्रसूनीत्पत्तिकामना
असम्भवा तथा चिराय मृतायां सीतायाम् अस्याप्युत्पत्तिसम्भावना सर्वथैवासम्भवेति
रामपुत्रत्वेनास्य सम्भावना भ्रममूलैवेति भावः ।

अतएव प्रतिविम्बनादत्र दृष्टान्तालङ्कारः । हतलूनेत्युभयवापि निष्ठाप्रत्ययान्ततया
आदिपदपूर्वपदानुपादानेऽपि यद्यपि अतीतत्वज्ञानं स्यात् तथापि अवधारणार्थपरतया
तथोर्निर्द्वैशात् न अधिकपदत्वदोष इति सुधीर्भविर्भावनीयम् ॥२०॥

(ङ) चन्द्रेति । स्यन्दनात् रथात् । अनुमतिप्रार्थनार्थमुक्तिरियं चन्द्रकेतोः ।

(च) सुमन्त इति । तदवतरणम् । कस्य हेतोरिति षष्ठी हेतुप्रयोगे ।

(छ) चन्द्रेति । तावत् वाक्यालङ्कारे । पूजितः सम्मानितः । रथात् समान-

अभिलाषेर वाहा कारुण, ताहा पूर्वैहै विधाता नष्टे करिशाछेन ।
नता पूर्वैहै छिन्न हईले, पुष्पेर उ०पत्ति हईवे कोथा हईते ? ॥२०॥

(ङ) चन्द्रकेतू । आर्वा ! शूश्रू ! आगि रथ हईते अवतरण करि ।

(च) शूश्रू । ताहा किसेर जग ? ।

(१) कस्मिंश्चित् पुरुषे अहमिति पाठो नास्ति । (२) अपि खलु आर्थ-
क्षात्रधर्मयानुगृहीतो भवति । क्षात्रधर्मः समनुगतो भवति । रथिनः पादचारमभि-
युञ्जन्तीति विभिन्नाः पाठाः ।

सुमन्तः । खगतम् । कष्टां दशामनुप्रपन्नोऽस्मि (१) । (ज)

कथं न्याय्यमनुष्ठानं मादृशः प्रतिषेधतु ।

कथं वाप्यनुजानातु साहसैकरसां क्रियाम् ॥२१॥

स्थलावतरणेन निजोद्धत्यपरिहारात् सम्मानं प्रदर्शितं स्यादिति भावः । चवियाणामय-
मिति चावः स चासौ धर्मो नियमयेति चावधर्मः परिपालितः सुरक्षितः । ननु कीदृशी
चावधर्मः यदर्थं त्वमेवं साहसमनुष्ठानमिच्छसीत्याह नेति । रथिनी रथारोहिणी
योद्धारः पादचारं पदातिं प्रतिपञ्चयोद्धारमित्यर्थः न आयोधयन्ति न प्रहरन्ति इति
शास्त्रविदो मन्वादयः परिभाषन्ते सर्वथा द्रवन्ति । रथादवतरणे समानस्थानगतत्वात्
तन्निषिद्धवर्जनरूपः चावधर्मः परिरक्षितो भवेदिति भावः । तथा च सनुः—

“न च हन्यात् स्थलारुढं न क्लीवं न कृताञ्जलिम् ।” इत्यादि ।

“स्वयं रथस्थो रथं त्यक्त्वा स्थलारुढं न हन्या”दिति कुल्लूकभट्टः ।

(ज) सुमन्त इति । कष्टां दशां दुःखकरीमवस्थाम् अनुप्रपन्नः प्राप्तः ।

कथमेतदित्याह कथमिति । मादृशी युद्धधर्मज्ञो रघुकुलनियमज्ञश्च जनः न्याया-
दनपेतं न्याय्यं सङ्गतम् अनुष्ठानं रथाचन्द्रकेतोर्वतरणरूपं कार्यं कथं केन प्रकारेण
प्रतिषेधतु निवारयितुं निवारयितुं शक्ययात् अपि तु कथमपि नैत्यर्थः । शास्त्रन्यायसिद्ध-
कार्यनिषेधे विहिताननुष्ठानप्रयोजकत्वेन प्रत्यवायः स्यादिति भावः । साहसं हठकारित्वमेव
एकः केवलः रसः अवतरणप्रवर्तकी रागी यस्यां तां तथोक्तां क्रियां रथादवतरणरूपं कार्यं
कथं वापि अनुजानातु अनुमन्यताम् । रथादवतीर्णस्य चन्द्रकेतोरीदृशेन महावीरेण सह
समरे विपत्तिसम्भावने वाधिकेति तदनुमन्तुमपि न शक्यते अतएव तदुभयोरिकतरावधारणा-
वश्यकत्वेऽपि तत्कर्तुमसामर्थ्यात्, कष्टां दशामनुप्रपन्नोऽस्मीति भावः ।

अत्र अर्थापत्तिद्वयस्य संसृष्टिरलङ्कारः ॥२१॥

(छ) चन्द्रकेतु । ये हेतु, एहे वीरपुरुष सम्मानित हन ; आरु, आर्य !
अस्त्रियैर धर्म रक्षित ह्य । कारण, शास्त्रज्जेरा बलिग्रा थाकेन
ये, रथारोहिण, पादचारौके प्रहार करेन ना ।

(१) कष्टं वतानुप्रपन्नः, विपदमनुप्रपन्न इति च पाठभेदौ ।

চন্দ্র । যদা তাতমিথ্যা অপি পিতুঃ প্রিয়সখং (১) ধর্ম্মার্থ-
সংশয়েষ্বার্থ্যমেব পৃচ্ছন্তি, তত্ কিমার্থ্যো বিস্মশতি । (ক)

সুমন্তঃ । আয়ুষ্মন্ ! এবং যথাধর্ম্মমভিমন্তসে । (জ)

এষ সাংগ্রামিকো ন্যায এষ ধর্ম্মঃ সনাতনঃ ।

ইয়ং হি রঘুসিংহানাং বীরচারিত্রপদ্ধতিঃ ॥২২॥ ✓

(ক) চন্দ্রেতি । তাতমিথ্যা: পূজ্যাম্বা: রামাদযোপি বিশেষবিচক্ষণা ইত্যপের্থঃ,
ধর্ম্মার্থসংশয়েষু 'অব কৌ ধর্ম্ম' ইতি ধর্ম্মসংশয়েষু 'অব কিং কর্তব্যম্' ইতি কর্তব্য-
বিষয়সংশয়েষু চ সত্সু পিতু: তেষাং জনকস্য দশরথস্য প্রিয়সখং যোগ্যমন্তিলে প্রিয়ং
মিত্রম্ আর্থ্যং ভবন্ত্ পৃচ্ছন্তি কর্তব্যং জিজ্ঞাসন্তে ধর্ম্মার্থেযু ভবন্তী নীতান্তনৈপুণ্যাদিতি
ভাবঃ । তচ্ছাস্তা আর্থ্যো ভবান্ কিং কথং বিস্মশতি বিবিনক্তি । নৈষ দুরূহঃ প্রশ্নঃ,
ন বা বিবেচনাবসরীকীতি সত্বরমুত্তরং ক্রিয়তামিতি ভাবঃ ।

(জ) সুমন্ত ইতি । এষং রথাদবতরণং যথাধর্ম্মং ধর্ম্মানতিক্রান্তং ধর্ম্মসঙ্কত-
মিত্যর্থঃ অভিমন্তসে অভিসমতং কৃতবানসীত্যর্থঃ ।

ধর্ম্মসঙ্কতত্বং প্রতিপাদয়তি এষ ইতি । সাংগ্রামিকঃ যুদ্ধসংস্রুটঃ এষ ন্যাযী নীতিঃ.

(জ) স্মমন্ত । (স্বগত) কষ্টকর অবস্থা প্রাপ্ত হইলাম যে ।
(কারণ,) আমার মত লোক, গ্রামসঙ্গত কার্য্য কি প্রকারে নিবেদ
করিবে ? আবার কি প্রকারেই বা একমাত্র সাহসের কার্য্যের অনুমতি
দিবে ॥২১॥

(বা) চন্দ্রকেতু । ধর্ম্ম ও অর্থের সংশয় উপস্থিত হইলে, যখন
পিতৃপুরুষগণও, পিতার প্রিয়সখা বলিয়া, আপনাকেই জিজ্ঞাসা করেন ;
তখন আপনি কি বিবেচনা করিতেছেন ? ।

(ঞ) স্মমন্ত । আয়ুষ্মন্ ! তুমি ইহাই (রথ হইতে অবতরণই)
ধর্ম্মসঙ্কত মনে করিয়াছ ।

(১) প্রিয়ং সখ্যায়মিতি পাঠান্তরম্ ।

চন্দ্র । প্রতিরূপং বচনমার্থ্যস্য । (ট)

ইতিহাসং পুরাণঞ্চ ধর্মপ্রবচনানি চ ।

ভবন্ত এব জানন্তি রঘুণাঞ্চ কুলস্থিতিম্ ॥২৩॥

রথারোহিণী যত্ পদাতিभिः सह न युध्यन्ते इयमेव युद्धनैतिरित्यर्थः, तथा एष सनातनः धर्मज्ञमहावीरैश्चिराचरित इत्यर्थः धর্ম आचारः ननु होलाकादिवत् आचारस्य देशभेदेन भिन्नत्वात् रघूणां क आचार इत्याह इयमित्यादि । रघुषु रघुवंशोद्भवेषु सिंहा इव तेषां रघुकुलश्रेष्ठानाम् इयं हि एषैव वीरचारिवस्य वीरोचिताचारस्य पद्धतिः पत्न्याः, तव पूर्वपुरुषा अपि रथस्थाः सन्तः पदातिभिः सह समरं न कृतवन्त इति तव वंश-परम्पराप्रसिद्धोऽप्ययमाचार इति भावः ।

चरितमेव चारित्रं प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण् ॥२२॥

(ट) चन्द्रेति । आर्थस्य भवतः वचनम् उक्तवाक्यं प्रतिरूपम् अनु रूपं योग्यमिति यावत् । धार्मिकस्य धर्मसङ्गीतिरिव योग्येति भावः ।

अनुरूपवचनप्रयोगे कारणमाह इतिहासमिति । भवन्त एव नान्ये साधारणा इत्येव-शब्दार्थः गौरवात् बहुवचनम् इतिहासं पूर्ववर्तिनीं घटनापरम्परां पुराणं स्वनाम्ना प्रसिद्धं पञ्चलक्षणं शास्त्रविशेषम्, धर्माः वर्णानामाश्रमाणाञ्च शौचाचारादयः प्रोच्यन्ते एभिरिति धर्मप्रवचनानि मन्वादिशास्त्राणि रघूणां राघवाणां कুলस्थितिं वंशपरम्परा-प्रसिद्धरीतिञ्च जानन्ति विदन्ति । सुतरामुक्तवचनप्रयोगे भवतां सामर्थ्यमस्येवेति भावः ।

अव जानन्तीत्येकया क्रियया इतिहासादीनां कर्मतया सम्बन्धात् तुल्ययोगितालङ्कारः । जानन्तीत्यनेन समाप्तस्य वाक्यस्य पुनः रघूणाञ्चेत्यादिना उपात्तत्वात् समाप्तपुनरात्तादीषः स च 'कुलस्थिति' रघूणाञ्च भवन्तः खलु जानते' इति पाठেন समाधेयः ।

इतिहासलक्षणमुक्तमभियुक्तैर्यथा—

“धर्मार्थकाममीक्षाणामुपदेशमन्वितम् ।

पुरावृत्तकथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥”

ইহাই যুদ্ধের নিয়ম, ইহাই সনাতন ধর্ম এবং ইহাই রঘুবংশীয় মহাপুরুষগণের বীরচরিত্রের পদ্ধতি ॥২২॥

सुमन्त्रः । सस्नेहास्यं परिष्वज्य । (ठ)

जातस्य ते पितुरपोन्द्रजितो निहन्तु-(१)

वर्त्सस्य वत्स ! कति नाम दिनान्यमूनि ।

तस्याप्यपत्यमनुगच्छति वीरवृत्तं (२)

दिष्ट्या गतं दशरथस्य कुलं प्रतिष्ठाम् ॥२४॥

पुराणलक्षणममरकोषटीकायां रघुनाथकृतम्—

“सर्गस्य प्रतिसर्गस्य वंशी मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितञ्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥” ॥२३॥

(ठ) सुमन्त्र इति । स्नेहेन वात्सल्येन अस्नेहे आनन्दाश्रुणा च सहेति सस्नेहास्यं परिष्वज्य आलिङ्ग्य चन्द्रकेतुरिति शेषः ।

जातस्येति । हे वत्स ! चन्द्रकेतो ! इन्द्रजितो युद्धे देवराजविजितुः रावण-
पुत्रस्य मेघनादस्य निहन्तुर्विनाशयितुः वत्सस्य स्नेहास्यदस्य ते तव पितुस्जातस्य लक्षण-
स्यापि जातस्य उत्पन्नस्य सतः अमूनि दिनानि कति नाम, कियन्ति सम्भावयामि, तव
पितुर्लक्षणस्यापि जन्मतः प्रभृति वर्त्तमानदिनपर्यन्तानि नितान्ताल्पान्येव दिनानीत्यर्थः
इतो मध्य एव स इन्द्रस्य विजेतारं महावीरं मेघनादं निहतवानिति महद्देवाय्येमिति
भावः । तस्यापि तादृशनितान्ताल्पवयसी लक्षणस्यापि अपत्यं पुत्रः वीरवृत्तं वीरीचित-
साचारम् अनुगच्छति अनुसरति पालयति, अतएव दिष्ट्या भाग्येन दशरथस्य कुलं वंशः
प्रतिष्ठां स्थितिं स्थायित्वमिति यावत् गतं प्राप्तम्, इत्यस्माकं महत् आनन्दकारण-
मिति भावः ।

अत्र चतुर्थपादार्थं प्रति पूर्ववाक्यार्थो हेतुरिति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२४॥

(ट) चन्द्रकेतू । आपनारं वाक्यं, अहुरूपमिह वटे ।

इतिहास, पुराण, धर्मशास्त्र एवं रघुवंशेश्वर कोलिक रौति—ए
मगस्त आपनाराइ जानेन ॥२७॥

(१) विजेतुरिति पाठान्तरम् । (२) अनुतिष्ठति वीरधर्ममिति पाठभेदः ।

চন্দ্র । সকষ্টম্ ।

অপ্রতিষ্ঠে রঘুজ্যেষ্ঠে (১) কা প্রতিষ্ঠা কুলস্য নঃ ।

ইতি দুঃখেন তপ্যন্তে ত্রয়ো নঃ পিতরোঃপরে ॥২৫॥ ✓

সুমন্তঃ । অহহ ! হৃদয়মর্শদারণান্যেতানি চন্দ্রকেতৌ-
বর্চনানি (২) । (ঙ)

অপ্রতিষ্ঠ ইতি । রঘুজ্যেষ্ঠে রঘুকুলপ্রধানে রামে অপ্রতিষ্ঠে অপত্যভাবেন স্থিতি-
রহিতে সম্ভাষ্যমানবংশলোপসন্তান ইত্যর্থঃ, নঃ অস্মাং কুলস্য স্বস্ববংশস্য কা প্রতিষ্ঠা
স্থিতিঃ, সর্বগুণাকরস্য রামস্য নিঃসন্তানতয়া অস্মৎসন্তানানাম্ সত্যমপি অসৎকল্য-
ণেন মন্যমানত্বাদিত্যে ভাবঃ । ইতি দুঃখেন হেতুনা নোঃস্মাংক “বাস্থদশ্যে”তি বহুবচন-
মমেত্যর্থঃ অপরে রামাদন্যে ত্রয়ঃ পিতরঃ পিতৃপর্য্যায়ৌ ভরতশ্চতুর্থৌ পিতা লক্ষ্মণশ্চৈত্ব্যর্থঃ
তপ্যন্তে সন্তাপমানুবলি ।

অত্র করুণী রসঃ রামবিষয়রতিभावस्याङ्गमिति রসবদলঙ্কারঃ । তথা রঘুজ্যেষ্ঠপদেন
কিং দিলীপপুত্রস্য রঘুজ্যেষ্ঠৌ ভ্রাতা উচ্যতে কিংবা রামঃ, অথবা অপরঃ কথিদিতি
সন্দেহাত্ সন্দিগ্ধলদীপঃ, স চ ‘অপ্রতিষ্ঠে জ্যেষ্ঠে রামে’ ইতি পাঠে ন সমাধিযঃ ॥২৫॥

(ঙ) সুমন্ত ইতি । অহহেতি খেদম্বকমশ্রয়ম্ । হৃদয়স্য মর্শমাণি সন্নিস্থলানি

(ঠ) স্মৃত্ত্ব । (স্নেহ ও অশ্রুপাতের সহিত আলিঙ্গন করিয়া)

বৎস ! ইন্দ্রজিতের নিহন্তা তোমার পিতা বৎস লক্ষ্মণ কে
জন্মিয়াছে ; সে আজ কয়টি দিন ; তাহার পুত্রও, বীরবাবহারের
অনুসরণ করিতেছে ; স্তব্রাং ভাগ্যবশতঃ দশরথের বংশ প্রতিষ্ঠা লাভ
করিয়াছে ॥২৪॥

চন্দ্রকেতু । (কষ্টের সহিত) রঘুকুলপ্রধান রামচন্দ্রের প্রতিষ্ঠা না
হইলে আমাদের বংশের প্রতিষ্ঠা কি হইল ; এই দুঃখেই আমার অপর
পিতৃপর্যায়ত্রয়, সমুপ্ত হইতেছেন ॥২৫॥

(১) কুলজ্যেষ্ঠে ইতি পাঠান্তরম্ । (২) হৃদয়মর্শদারণানি ইতি পাঠভেদঃ ।

लवः । हन्त ! मिथोक्तो रसो (१) वर्त्तते । (ढ)

यथेन्दावानन्दं व्रजति समुपोदं कुमुदिनो
लथैवास्मिन् दृष्टिर्मम, कलहकामः पुनरयम् ।

भणत्कारकं रक्कणितगुणगुञ्जदगुरुधनु-

धृतप्रेमा बाहुर्विकचविकरालोल्बणरसः (२) ॥२६॥ ✓

दायन्ते मियन्ते एभिरिति हृदयमर्मदारणानि, एतद्वचनश्रवणेन दुःखिन हृदयमर्मस्थलं विदीर्णमिवानुभूयत इत्यर्थः ।

(ढ) लव इति । हन्तेति हर्षसूचकमव्ययम् । रसो वात्सल्यरसः मिथोक्तः वीररसेन सम्मिलितः सन् वर्त्तते ।

रसयोर्मिथोक्तत्वं व्यनक्ति यथेति । इन्दौ चन्द्रे समुपोदं उदिते कुमुदिनौ कुमुदतौ आनन्दं प्रफुल्लतां व्रजति प्राप्नोति, तथैव अस्मिन् कुमारं मम दृष्टिः आनन्दं प्रीतिविस्फारितत्वं व्रजति । पुनः किन्तु कलहं वीरेण समरं कामयते अभिलषति यः स कलहकामः सन् अथ बाहुर्भुजः भणत्कारिण भणभणशब्देन क्रूरं कर्कशं यथा स्यात्तथा कणितः शब्दायमानो यो गुणः सौर्वी तेन गुञ्जत् गर्जत् यत् गुरु विशालं धनुः तस्मिन् धृतं निहितं प्रेम गहणाभिलाषो येन स तथोक्तः, तथा विकचः प्रस्फुटः विकरालः तुङ्गः अतिमहान् इत्यर्थः उल्बणरसः नियतसहचरेण रौद्ररसेन समुद्धतो वीररसो यस्मिन् स तथोक्तश्च जात इति शेषः । यथैनं महावीरं कमनीयकलिवरं कुमारमवलोक्य मम नयनमानन्दविस्फारितं जातम्, तथा बाहुरपि अविरतधनुर्ज्याशब्देन दिङ्मण्डलमापूर्य महासमराय समुत्सहते इति निष्कर्षः । अतएव वात्सल्यवीररसयोरिदानीं सम्मेलनं जातमिति भावः । ३

(ड) श्रुगञ्ज । अहह ! चन्द्रकेतुर एहे कथागुलि, रुद्रश्वेर मर्मस्थानं विदीर्णं करितेछे ।

(ढ) लव । वर्तमाने आमार रुद्रये वात्सल्यं ओ वीररसमिश्रितं अवस्थाय उपस्थित इहेछे ।

(१) रसकम इति विभिन्नः पाठः । (२) विकटविकरालव्रणमुख इति पाठान्तरम् ।

চন্দ্র । অবতরণ (১) । আর্য্য ! সাবিত্রশ্চন্দ্রকেতুরমি-
বাদ্যতে । (গ)

অত্র বাত্‌সল্যবৈর্য্যোবিরূপয়োঃ সঙ্কটনয়া বিধমালঙ্কারঃ শ্রীতীপময়া সঙ্কীর্ণঃ,
বৃত্ত্যনুপ্রাসস্তিতি সংসৃষ্টিঃ । তথা “হন্ত ! মিশ্রীকৃতো রসো বর্ত্ততে” ইতি গদ্যভাগে অস্মিন্
পথে চ রসশব্দোপাদানাৎ রসস্য স্বশব্দোক্তিদোষঃ, তথা গুঞ্জনস্য ভ্রমরাदिशब्द एव
ख्यातत्वादेव ধনুশ্চকারে চ তদুপাদানাৎ খ্যাতিবিরুদ্ধতাদোষশ্চ । তেন গদ্যাংশি “মিশ্রীকৃতা
খল্ববস্থা বর্ত্ততে” ইতি পাঠেন পথে চ ‘গুঞ্জ’দিত্যব ‘গর্জ’দिति পাঠেন ‘বিকচ-
বিকরালোল্লংঘনম’ ইতি পাঠেন চ তত্‌সমাধানমিতি সুধীমিবিবাহনীয়ম্ ।

“করালী দন্তুরে তুঙ্কী ভীষণে চামিধেয়ব”দिति মেদিনী । “উল্লংঘনমুদ্রতমুদ্রতমু-
কটমিতি নাতিনানার্থা” ইতি হলায়ুধঃ ।

কলহকাম ইতি “শীলিকামিভিত্ত্যাচরিস্থী গা” ইতি গপ্রত্যয়ঃ ।

শিখরিণী বৃত্তম্ ॥২৬॥

(গ) চন্দ্রিতি । সবিতুরপত্য সাবিত্রঃ সূর্য্যবংশীতপত্র ইত্যর্থঃ । সূর্য্যবংশস্য
প্রাধান্যসূচনার্থে সাবিত্রপদোপাদানম্ । নমস্কৃত্যুঃ প্রাধান্যসূচনেন নমস্কার্য্যস্যাতি-
প্রাধান্য সূচিতং স্যাदিত্যभिप्रायः ।

চন্দ্র উদিত হইলে, কুমুদিনী বেগন আনন্দ লাভ করে ; ইহার
(চন্দ্রকেতুর) দর্শনে আমার দৃষ্টিও, তেমন আনন্দ লাভ করিতেছে ।
কিন্তু এই বাহু আবার, ‘বাণ বাণ’ এইরূপ কর্কশভাবে শব্দায়মান গুণের
আকর্ষণে গর্জনকারী বিশাল ধনুর প্রতি আগ্রহ ধারণ করিয়াছে এবং
এই বাহুর ভয়ঙ্কর উৎসাহরস প্রকাশ পাইতেছে ॥২৬॥

(গ) চন্দ্রকেতু । (রথ হইতে অবতীর হইতে থাকিয়া) আর্য্য !
(স্মরন্ত !) সূর্য্যবংশীয় চন্দ্রকেতু অভিবাদন করিতেছে ।

(১) অবতরণং রূপয়ন্রিতি পাঠমেদঃ ।

सुमन्तः । अजितं पुण्यमूर्जस्वि (१) ककुत्स्थस्येव (२) ते महः ।

अथ ये शाश्वतो देवो वराहः परिकल्पताम् ॥२७॥

अपि च,

देवस्त्वां सविता धिनोतु समरे गोत्रस्य यस्ते पिता,
त्वां मैत्रावरुणोऽपि नन्दतु (३) गुरुर्यस्ते गुरुणामपि ।
ऐन्द्रं वैष्णव- (४) माग्निमारुतमथो सौपर्णमोजोऽस्तु ते
देयादेव च रामलक्ष्मणधनुर्ज्याघोषमन्तो जयम् ॥२८॥

अजितमिति । शाश्वतो नित्यः उत्पत्तिविनाशहीन इति यावत् वराहो धृतवराहमूर्तिः
देवो विष्णुः ककुत्स्थस्य पुरञ्जयस्येव ते तव अजितम् अन्यैरनभिभूतं पुण्यं पवित्रं
ऊर्जस्वि प्रबलं महस्तेजः अथ ये विजयमङ्गलाय परिकल्पतां सर्वतोभावेन कुरुताम् ।

अथ श्रौत्युपमालङ्कारः ।

“शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यम् ।” “महस्तूत्सवतेजसो” रिति चामरः ।

पुरा किल वृषरूपधारिणी देवराजस्य ककुदि समारुह्य इच्छाकुवंश्रीयो राजा पुरञ्जयः
दानवैः सह समरमारभे, तेन च तस्य ककुत्स्थ इति नाम बभूव । भगवान् विष्णुस्तत्र
युद्धे स्वतेजसा पुरञ्जयशरीरं परिपूर्य यथा तस्मै विजयं दत्तवान्, अधुनापि तथैव तव
तेजोविवर्धयन् विजयं ददातु इति सेतिहासः सरलार्थः ।

वराहपदीपन्यासात् रघुकुलं वराहमन्त्रोपासकमासीदिति प्रतीयते ॥२७॥

देव इति । सविता सूर्यो देवः समरे अस्मिन् युद्धे त्वां धिनोतु विजयप्रदानेन
प्रीणयतु, यः सविता ते तव ग्रीवस्य वंशस्य पिता उत्पादक आसीदित्यर्थः । तथा
मैत्रावरुणो वशिष्ठोऽपि त्वां नन्दतु विजयदानेन सुखयतु, यो मैत्रावरुणस्ते तव गुरुणां

सूत्रम् । वराहमूर्तिधारी मनातन नारायण, यज्ञेनैव जगत्, पूरञ्जयेन
त्राय तोगारु, अत्रैव अजय, पवित्रं ओ वलवान् तेज दानं करुण ॥२९॥

(१) अजितमिति पाठान्तरम् । (२) ककुत्स्थस्येविति पाठभेदः । (३) अस्मि-
नन्दतु इति भिन्नः पाठः । (४) ऐन्द्रवैष्णवमिति कुवचित् पाठः ।

লবঃ । কুমার ! অতি হি নাম শীভসে রথস্থ্য এব কৃত'
কৃতমত্যাদরেণ । (ত)

পিতৃণাং রামাদীনাংপি গুরুরূপদেহা বর্ততে ইত্যর্থঃ । বাক্যান্তরারম্ভে অথোশব্দঃ ।
ইন্দ্রস্যৈদম্ এন্দ্ৰম্ ইন্দ্রৌজস্তুল্যমিত্যর্থঃ । এবমন্যবাপি । বিষ্ণুরিদ্ং বৈষ্ণবম্, অগ্নি-
মরুতৌরিদম্ অগ্নিমারুতং “কচ্চিদুমথপদস্থাণী”তি উমথবাকারম্, সুপর্ণস্য গরুড়স্যৈদং
সৌপর্ণম্ ঐজস্তৌজস্তে তথ অস্তু ভবতু ইন্দ্রাদিতৈজসা তুল্যং তৈজস্ব ভবত্বিত্যর্থঃ ।
রামলক্ষ্মণযোধ্যা ধনুর্জ্যা মৌর্বী তস্যা যৌ ঘোষঃ শব্দঃ তৈন যুক্তৌ মন্থঃ ব্রহ্মাস্ত্রপ্রয়োগমন্থয় তব
জয়ং দেয়াদেব দদাত্তেব । জ্যাঘাণমন্থ ইতি “শাকপাথিবাদয়শ্চ”তি যুক্তপদলোপেন মন্থপদ-
লোপী সমাসঃ, তৈন রামলক্ষ্মণযোধ্যাধনুটঙ্কারঃ ব্রহ্মাস্ত্রপ্রয়োগমন্থয় তব জয়ং দদাতু ইত্যর্থঃ ।

অথ অন্যদীয়ং তৈজঃ কথমন্যস্য ভবেদিতি বস্তুসম্বন্ধীঃ সম্বাদয়ন্ ইন্দ্রাদীনাং তৈজ-
স্ব তৈজী ভবতু ইতি বিশ্বপ্রতিবিশ্বভাবঘোষণাত্ নিদর্শনালঙ্কারঃ । পূর্বাঙ্কে যচ্ছব্দ্য-
রুত্তরবাক্যস্থিত্যেন তচ্ছব্দ্যানপেচ্চনাৎ ন বিধেয়াবিমর্শদোষঃ, কিন্তু দেয়াদেব ইত্য-
ন্যমস্যানাবশ্যকত্বপি এবশব্দ্যপাদানাত্ অনিয়মে নিয়মাত্ম্যদোষঃ, স তু ‘দেয়াদুজ্জত-
রামে’ত্যাदि पाठेन निरसनीयः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २८ ॥

(ত) লব ইতি । রথস্থ্য এব অতি হি অত্যন্তমেব শীভসে, নাম ইত্যহং সম্ভাবয়া-
মীত্যর্থঃ । অতএব অত্যাদরেণ অতিবহুমানেন মাং প্রতি বহুমানপ্রদর্শনার্থং রথাদবतरणे-
নেত্যর্থঃ কৃতং কৃতম্ অলমলমিতি সম্বন্ধমে দ্বিক্রিতিঃ ।

আরও, যিনি তোমার বংশের উৎপাদক, সেই সূর্যাদেব যুদ্ধে
(বিজয় দান করিয়া) তোমাকে আনন্দিত করুন, যিনি তোমার
গুরুজনবর্গেরও গুরু, সেই বশিষ্ঠদেবও তোমাকে আনন্দিত করুন ।
ইন্দ্রের, বিষ্ণুর, অগ্নির, বায়ুর এবং গরুড়ের বল, তোমার হউক ; আর
রাম ও লক্ষ্মণের ধনুষ্টিঙ্কারের মত্ৰ, তোমার জয় দান করুক ॥ ২৮ ॥

(ত) লব । কুমার ! তুমি রথে থাকিয়াই অত্যন্ত শোভা পাইতেছিলে ;
অতএব অতিরিক্ত আদর দেখাইবার প্রয়োজন নাই প্রয়োজন নাই ।

চন্দ্র । তর্হিঁ মহাভাগোঃপ্যন্যং রথমলঙ্করোতু । (য)

লবঃ । আর্থ্য ! প্রত্যারোপয় রথোপরি রাজপুত্রম্ । (৬)

সুমন্তঃ । ত্বমপ্যনুরুধ্যস্ব চন্দ্রকেতৌর্দ্বচনম্ । (ধ)

লবঃ । কো বিচারঃ স্বেষুপকরণেষু, কিন্ত্বরণ্যসদৌ বয়-
মনভ্যস্তরথচর্যাঃ । (ন)

সুমন্তঃ । জানাসি বত্স ! দর্পসৌজন্যযৌর্যথোচিত-

(য) চন্দ্রেতি । তর্হিঁ ময়ি রথস্থে সতি, মহান্ ভাগো মহাবীরত্বসূচিতং ভাগ্যং
যস্য স মহাভাগো ভবানপৌত্র্যঃ । অলঙ্করোতু আরোহণেন শ্রীভয়তু । ভবাত্শাসারী-
হণেন রথ এবালঙ্কৃতঃ স্যাদিতি ভাবঃ ।

(৬) লব ইতি । চন্দ্রকেতুক্রতমভিবাदनसवलोक्य सुमन्तस्य पूज्यत्वानुमानात्
आर्ध्य इति सम्बोधनम् । प्रत्यारोपय आरোहय । राजपुत्रं चन्द्रकेतुम् ।

(ধ) সুমন্ত ইতি । অনুরুধ্যস্ব অনুর পরিপালয়েত্যর্থঃ । অন্যং রথসারীহেত্যর্থঃ ।

(ন) লব ইতি । স্বেষু স্বকীয়িষু উপকরণেষু ব্যবহার্যদ্রব্যেষু কৌ বিচারৌ বিতর্কঃ
বিচিকিত্তসেতি यावत्, अभिन्नहृदयस्य चन्द्रकेतोर्यत् व्यवहार्यद्रव्यं निःसंशयं तत् स्वकीयमिव
व्यवहर्तुमर्हाम्येवेति भावः, किन्तु अरण्यसदौ वनवासिनौ वयं “वाष्पदये”ति बहुवचनम्
अहमित्यर्थः अतएव न अभ्यस्ता पुनः पुनरारोहणादिना न शिञ्चिता रथचर्या रथेन
सञ्चरणं यैस्तथाक्ताः, अतएव रथारोहणेन योज्यमशक्तत्वात् भवद्भिरङ्गीक्रियमाणमपि रथं
नाङ्गीकरोमीति भावः ।

(থ) চন্দ্রকেতু । জীহা হইলে, মহাভাগও (আপনিও) অগ্র রথ
অলঙ্কৃত করুন ।

(৬) লব । আর্ধ্য ! (স্মন্ত !) রাজপুত্রকে রথের উপরে তুলুন ।

(ধ) স্মন্ত । তুমিও, চন্দ্রকেতুর বাক্য রক্ষা কর ।

(ন) লব । নিজের ব্যবহার্যাদ্রব্যো বিবেচনা করিবার ছিল কি ;
কিন্তু আমরা বনবাসী, তাই, রথে বিচরণ করা আমাদের অভ্যাস নাই ।

मीरयितुं (१) यदि पुनरोद्देशं त्वामैच्छाको (२) रामभद्रः
पश्येत् तदाऽस्य स्नेहेन हृदयमभिष्यन्देत् । (प)

लवः । आर्य्य ! (३) सुजनः स राजर्षिः श्रूयते । सलज्जमिव । (फ)

वयमपि न खल्वेवं प्रायाः क्रतुप्रविधातिनः (४)

क इह च (५) गुणैस्तं राजानं न वा बहु मन्यते ।

तदपि खलु मे स व्याहारस्तुरङ्गमरक्षिणां

विकृतिमखिलक्षत्राक्षिपप्रचण्डतयाऽकरोत् ॥२८॥

(प) सुमन्त्र इति । दर्पसौजन्ययोर्गर्वं विलययोः यथोचितम् अनुरूपम् ईरयितुं
वक्तुं जानासि क्षमसे इत्यर्थः । को विचारः स्वेषु उपकरणेषु इत्यनेन अतीवसौजन्य-
माविष्कृतम् अथ च परवाक्येन रथं विनापि रथिभिः सार्द्धमहं योद्धुमर्हामीति दर्पं
ध्वनित इति भावः । ईदृशं शौर्यसौजन्यदर्पादिवैरोचितगुणालङ्कृतम् । अभिष्यन्देत्
आप्तुं भवेत् । रामभद्रस्यातीवगुणसाहित्यादिति भावः ।

(फ) लव इति । आर्य्येति सुमन्त्रस्य सम्बोधनम् । राजा सन् ऋषिः ऋषिवत्
संयमीति राजर्षिः स रामचन्द्रः सुजनः दयादाक्षिण्यशौर्यधैर्यादिसकलवीरगुणालङ्कृतः
सज्जन इत्यर्थः श्रूयते लोकपरम्परया रामायणसन्दर्भे चेति शेषः । सलज्जमिव एवं
सर्वगुणाकरस्यापि रामस्य अन्धबरोधेन अश्वमेधविघ्नाचरणात् लज्जया सहितमिव ।

(प) श्रुमन्त्र । वन्स ! तूभि, अहङ्कार अथ च बिनयेर उपयुक्त
बलिंते जान बटे । ईफाकूवःशीघ्र रामभद्र, यदि এইরূপ তোমাকে
দেখিতেন ; তবে ইহার হৃদয় স্নেহে গলিয়া যাইত ।

(फ) लव । आर्य्य ! সেই রাজর্ষিকে শ্রুজন বলিয়া শুনিতে পাই ।
(লঙ্কার সহিতই যেন) কিন্তু—

(१) आचरितुमिति पाठान्तरम् । (२) ऐच्छाको राजा रामभद्र इति पाठभेदः ।
(३) मान्य इति पाठान्तरम् । (४) क्रतुप्रतिधातिन इति पाठभेदः । (५) क इव च
इति भिन्नः पाठः ।

চন্দ্র । সম্বিতম্ । কিন্তু, ভবতস্তাতপ্রতাপৌত্কার্ণেঃ স্যমর্ষঃ ? । (ব)

ননু যদি রামভদ্রঃ সজন ইতি শ্রু্যতে তদা তস্য যজ্ঞবিঘ্নাচরণং তবাতীবান্যায়্যমিত্যাহ
ব্যমিতি । ব্যমপি “বাঘদৃশ্যে”তি যদ্ব্যচনম্ অহমপীত্যর্থঃ প্রায়েণ বাহুল্যে ন এবমিতি
এষং প্রায়া এবং বিধাঃ ক্রতুং যাগং প্রবিঘ্নন্তীতি ক্রতুপ্রবিঘ্নাতিনঃ রাশসাদিবৎ স্বভাবত
এব যজ্ঞবিঘ্নকরা ন খলু ভবাম ইত্যর্থঃ । তর্হি কিং রামং দুর্জনং মত্বা তং প্রতি বিদেষাত
মেধ্যাশ্বৌ গৃহীত ইत्याহ ক ইতি । কিন্তু ইতি চার্থঃ । ইহ জগতি কী জনঃ গুণৈঃ
দয়াদাচ্ছিণ্যশৌর্যাदिभिः तं राजानं रामं न वा बहु मन्यते आद्रियते अपि तु सर्व एव
तं बहुमन्यत इत्यर्थः, सुतरामहमपि तं बहुमन्य एवेति भावः । ननु तर्हि कथं
मेध्याश্বৌ धृत इत्याह तदपीति । तदपि तथापि तुरङ्गमरश्चिणाम् अश्वमेधीयाश्चरश्चिणां स
व्याहारः खलु “अयसश्च पताकेय”मित्याद्युक्तिरेव अखिलानां सर्वेषां क्षवाणां क्षवियाणाम्
आक्षेपेण अवसाननया या प्रचण्डता नितान्तक्रुद्धता तथा मे मम विकृतिं मनोविकारम्
अश्वधारणप्रवृत्तिमित्यर्थः अकरोत् उत्पादितवान् । सर्वेषां क्षवियाणामवमाननाविधाना-
देव अश্বৌ धृतः, न तु जयलिप्तया न वा सहजदुर्जनतयेति भावः ।

अथ द्वितीयचरणे अप्रस্তুतात् जनसामान्यात् प्रस্তুतस्य विशेषस्य खवस्य प्रतीतेरप्रस্তুत-
प्रशंसालङ्कारः स च अर्थापत्त्युत्थापित इति सङ्करः । तदपीति तथापीत्यर्थे अवाचक-
मित्यवाचकत्वदोष इति वदन्ति ।

“चण्डस्त्वन्त्यन्तकीपन” इत्यमरः । हरिणी वृत्तम् ॥ २९ ॥

(ঘ) চন্দ্রেতি । তাতস্য পিতৃপর্যাযস্য রামচন্দ্রস্য প্রতাপৌত্কার্ণেঃপি প্রভাবাতি-
শযেঃপি অমর্ষঃ অসহিষ্ণুতা বর্ত্তত ইতি শিষ্যঃ । यस्य कस्यचित् साधारणस्य प्रतापोत्कर्षे
मवाट्टशमहावीरस्य अमर्षः सम्भाव्यत एव किन्तु जगत्स्वीकृते तातप्रतापोत्कर्षे तवामर्षः
अज्ञानविजृम्भित एवेति भावः ।

আগরাও, এইরূপ যজ্ঞধ্বংসী নহি ; এই জগতে কোন্ ব্যক্তি, সেই
রাজাকে দয়াদাক্ষিণ্যাদিগুণে আদর না করে ? তথাপি অশ্বরক্ষকদিগের
সেই উক্তিই, সকল ক্ষত্রিয়গণের অবমাননা করিয়াছে বলিয়া, ক্রোধে
আগর বিকার জন্মাইয়াছিল ॥ ২৯ ॥

লবঃ । অস্বিহামর্ষো(১) মা ভূহা, এতচ্চ পৃচ্ছামি, দান্তং
হি রাঘবং রাজানং শৃণুমঃ, স কিল নাভ্যনা দৃশ্যতি, নাভ্যস্য
প্রজাসু দৃশ্যত্বং জায়তে, (২) তত্ কিমস্য মনুষ্যা রাক্ষসীং বাচং
বদন্তি । (ভ)

ঋষয়ো রাক্ষসোমাহুর্বাচমুন্মত্তদৃশ্যয়োঃ ।

সা যোনিঃ সর্ববৈরাণাং সা হি লোকস্য নিবর্তিতি ॥৩০॥

(ম) লব ইতি । ইহ রামপ্রতাপীত্বকর্ষে অমর্ষঃ ক্রোধেন সম অসহিষ্ণুতা অন্ত
মা ভূহা ভবতু ন ভবতু বা, তব সম কিমপি ন প্রত্যক্ষ্যমসীতি ভাবঃ । তু কিন্তু, এতচ্চ
বক্ষ্যমাণং পৃচ্ছামি ভবন্তমিতি শিষ্যঃ । রাঘবং রাজানং রামচন্দ্রং দান্তং হি দান্তমেব
ইন্দ্রিয়দমনশীলমেব অনুজ্ঞতবাদিনমেবেত্যর্থঃ শৃণুমঃ লোকপরম্পরয়া রামায়ণসন্দর্ভে
চেতি শিষ্যঃ । কিলিতি ব্যাতিশ্যাম্ । স রামচন্দ্রঃ আত্মনা স্বয়ং স্বমুখেনৈত্যর্থঃ ন
দৃশ্যতি ন দর্পং কৰোতি । অস্য রামস্য প্রজাসু প্রকৃতিষু দৃশ্যত্বং গর্বিত্বং নাপি ন বা
জায়তে জনস্বয়ংহারাণাং প্রধানানুযায়িত্বাদিতি ভাবঃ । তত্ তস্মাত্ রামস্য তত্ প্রজানাঞ্চ
অনুজ্ঞতত্বাভ্যন্তরিত্বার্থঃ অস্য রামস্য মনুষ্যাঃ অধিকৃতসৈনিকাঃ রাক্ষসীং রাক্ষসবন্
দর্পোজ্ঞতাম্ । দান্তস্য প্রমোহধিকৃতপুরুষাণাং দান্তত্বমেবোচিতমিতি ভাবঃ ।

আত্মনেনি প্রকৃত্যাদিত্যত্ করণে তৃতীয়া ।

নবম্ব্যাকং সৈনিকা রাক্ষসীং বাচং বদন্তি তেন তব কিমায়াতি য়াতি চেত্যাহ ঋষয়

(ব) চন্দ্রকেতু । (ঐষং হাশ্বেদর সহিত) পিতার (রামচন্দ্রের)
প্রতাপের উৎকর্ষ শুনিলেও, আপনার অসহিষ্ণুতা হয় না কি ?

(ভ) লব । এ বিষয়ে আমার অসহিষ্ণুতা হউক, বা না হউক ;
কিন্তু ইহা জিজ্ঞাসা করি, রঘুবংশীয় সেই রাজাকে জিতেল্লিগ্ন বলিয়া শুনি;
সুতরাং তিনি নিজে অহঙ্কার করেন না, ইহার প্রজার মধ্যেও অহঙ্কার
জন্মে না, তবে ইহার লোকগুলি রাক্ষসের বাক্য বলে কেন ?

(১) ক্বচিৎ বৃহদশব্দো নাস্তি । (২) নাভ্যস্য প্রজা বৃহদশব্দো জায়ন্তে ইতি পাটালম্ ।

ইতি হ স্ম তাং নিন্দন্তি, অথৈতরামমিষ্টু বন্তি । (ম)

ইতি । ঋপযো বস্তুস্বভাবাভিজ্ঞা মুনয়ঃ উন্মত্ত উন্মাদরোগযুক্তঃ দৃষ্টঃ বীরত্বেন ধনাদিনা
বা গৰ্বিতঃ তথ্যোঃ বাচং গর্বোদ্ধতং বাক্যমিত্যর্থঃ রাচসীং রাচসীচিতাং নিষ্টুরাম্
আহুর্বাদন্তি । ননু বদন্তি, বদন্তু নাম তেন কিমিত্যাহ সতি । সা রাচসী বাক্
সর্ববৈরাণাং সর্ববিধানাং শত্রুতানাং যোনিঃ কারণম্, তথা সা হি সৈব বাক্ লোকস্য
জনস্য নিৰ্দ্ধতিঃ নিৰ্দ্ধা ভবতি ঋতিঃ শুমং যস্যঃ সকাশাৎ সা নিৰ্দ্ধতিঃ অলক্ষীঃ
অলক্ষীচীৰ্পেত্যর্থঃ । তথা চ লোকা দর্পোদ্ধতাং বাচমাকর্ষ্যেব শত্রুতামারম্ভে, তেন চ
অলক্ষীর্দর্পোদ্ধতবাদিনঃ স্কন্দমারুহ্য সর্ববিধমমঙ্গলং ঘটয়তীতি ভাবঃ ।

অথ “মুখং তব কুরঙ্গাচ্চি ! সরীজমিতি নান্যথা” ইत्याদিবত্ সা বাক্ নিৰ্দ্ধতি-
রিতি সমাসাভাব্যেপি নিরঙ্কং কেবলরূপকমলঙ্কারঃ । “সা যোনিঃ সর্ববৈরাণাং” মিত্যনে
যুগ্মত্বেনিকানাং দর্পোদ্ধতাং বাচমাকর্ষ্যেব মেধ্যাশ্বমহং ধৃতবানস্মীতি বস্তু ব্যজ্যত ইতি
বস্তুনা বস্তুধ্বনিঃ ।

“ঋতির্গতী চৃণায়াচ্চ অজ্ঞায়াচ্চ শুমোঃপি চে”তি রমসঃ । “স্যাৎলক্ষীস্তু নিৰ্দ্ধতি”-
রিত্যমরঃ ।

নিৰ্দ্ধতিরিতি নৈরিকারস্য সংযোগপূর্ববত্ দৃঢ়ীভাষণাৎ ন হৃন্দীভঙ্ক ইতি দিক্ ॥৩০॥

(ম) ইতীতি । ইতি হেতি উপদেশপরম্পরাসূচকসম্ব্যয়ম্ । অতীতাত্মে অশব্দঃ ।
তাং দর্পোক্তিং নিন্দন্তি স্ম । অথৈতি বাক্যান্তরারম্ভে । ইতরাং তদ্বিত্তাং বিনয়শাল্যামিত্যর্থঃ
বাক্যম্ অমিষ্টু বন্তি স্ম প্রশংসুঃ মুনয় ইতি শিষঃ । মুনযো দর্পোক্তিং নিবিন্দুঃ বিনয়-
শাল্যোক্তিচ্চ প্রশংসুরিত্যস্মাকং পরম্পরোপদেশ ইতি সরলার্থঃ ।

“পারম্পর্য্যোপদেশে স্যাদেতিহ্যমিতিহ্যব্যয়” মিত্যমরঃ ।

মুনিগুণ, উন্নত্ত ও গর্বিত লোকের বাক্যকে রাক্ষসের বাক্য বলিয়া
থাকে। কারণ, সেই বাক্যই সর্বপ্রকার শত্রুতার হেতু এবং সেই
বাক্যই লোকের অলক্ষীস্বরূপ ॥৩০॥

(ম) এই জগুই লোকে গুরুপরম্পরাক্রমে সেই বাক্যের নিন্দা করে,
আবার দ্বিতপরীত বাক্যের প্রশংসা করে ।

কামান্ দুগ্ধে, বিপ্রকর্ষত্বলক্ষ্মী
কৌৰ্ণি সূত্রে, দুষ্কৃতং যা হিনস্তি ।
তাচ্ছাপ্যেতাং মাতরং মঙ্গলানাং
ধেনুং ধীরাঃ সূতৃতাং বাচমাहुः ॥৩১॥✓

প্রশংসাপ্রকারমাহ কামানিতি । যা সূতৃতা বাক্ কামান্ মনীরথান্ দুগ্ধে
পরিপূরয়তি, যেন হি সূতৃত্বাচা সন্তুষ্টন্তঃ শ্রীতারী বক্তুরমিলাপান্ পূরয়িতুং যতন্ত ইতি
ভাবঃ । অলক্ষ্মীম্ অশুভাধিষ্টাভীং দেবীং বিপ্রকর্ষতি দূরীকরোতি সকলকল্যাণনিদানত্বা-
দিতি ভাবঃ । কৌৰ্ণি যশঃ সূত্রে সমুৎপাদয়তি, যেন চ তাৎশ্রুৎ বাচং শৃণ্বন্তঃ সম্বীদমানা
জনা লোকেষু ‘এষ খল্বতীবসদ্বক্তে’তি নাম প্রথয়ন্তীতি ভাবঃ । দুষ্কৃতং সঙ্ঘিতপাপং
হিনস্তি বিনাশয়তি চ, শ্রীতবিশিষ্টাণাং প্রীতিসম্পাদনে ন তেষামাশীর্বাদাদিনা নূতনপুণ্য-
জননাদিতি ভাবঃ । ধীরাঃ পণ্ডিতাঃ, এতাং ময়া নির্দ্রিষ্টমানাং তাং মঙ্গলানাং নিখিল-
কুশলানাং মাতরং জনয়িত্বীং সূতৃতাং সত্যপ্রিয়াং বাচং ধেনুং কামধেনুতুল্যাচ্ছাপি আহুঃ বদন্তি
মুনয় ইতি শিষ্যঃ । কামধেনুরিব সূতৃতা বাক্ সকলকামনাপূরয়িত্বীত্যর্থঃ ।

অত্র প্রথমার্হে দুগ্ধ ইত্যাদ্যনেকক্রিয়াণাং যা ইত্যেককর্তৃকারকত্বাৎ দীপকমলঙ্কারঃ,
দ্বিতীয়ার্হে ধেনুশব্দস্য ধেনুসাত্বস্যার্থে পর্য্যবসানাৎ অসম্ভবহস্তুসম্বন্ধা নিদর্শনা, অনর্থো-
পস্থিতিঃ । অপিচশব্দে ‘কৃষ্য উন্মত্তহস্তযীর্বাচ’ রাশ্বসীমাहुः, সূতৃতাং বাচচ্ছাপি
ধেনুমাहुः’রিতি সমুচ্চ্যর্থ্যদীতনাৎ ন অপুষ্টার্থত্বদোষঃ ।

“সূতৃতং প্রিয়ে । সত্যে” ইত্যমরঃ ।

শালিনো ব্রতম্ ॥৩১॥

সত্য অথ চ প্রিয় যে বাক্য, সমস্ত অভিলাষ পূর্ণ করে, অলক্ষ্মীকে
দূর করে, যশ উৎপাদন করে এবং পাপ নষ্ট করে ; পণ্ডিতগণ সেই এই
সত্য প্রিয় বাক্যকে সর্বপ্রকার মঙ্গলের উৎপাদক কামধেনু বলিয়া
ধাকেন ॥৩১॥

सुमन्त्रः । परिपूतस्वभावोऽयं कुमारः प्राचेतसान्तेवासौ
वदत्यभिसम्पन्नमार्षेण संस्कारेण (१) । (य)

लवः । यत्पुनश्चन्द्रकेतो ! वदसि, किन् भवतस्तात-
प्रतापोत्कर्षेऽप्यमर्ष इति, तत् पृच्छामि, किं व्यवस्थितविषयाः
क्षत्रधर्मा इति । (र)

(य) सुमन्त्र इति । प्राचेतसस्य वाय्वीकिः अन्तेवासौ ह्यावः, अतएव परिपूतस्वभावः
पवित्रचरित्रः अयं कुमारी बालकः मार्षेण ऋषितुल्येन संस्कारेण अनुभवेन अभिसम्पन्नं
संयुक्तं सर्वज्ञमुनितुल्यानुभवप्रयुक्तमित्यर्थः वचनमिति शेषः वदति । येन हि तादृशो
युक्तिपरम्परा अस्य वचने प्रतिभाति, सुतरामसाधारणीऽयं बालक इति भावः ।

“संस्कारः ।.....अनुभव” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

(र) लव इति । नन्वस्मत्सैनिकानां शिष्टैर्वेदश्री, यत् सर्वत्र दृष्टामेव वाचं
वदेदिति ; तेन च परैर्वैरं स्यादिति चेदुच्यते तत्, त्वया आरम्भमेव इत्याशङ्क्य ‘किन्
भवत’ इत्यादि चन्द्रकेतोर्वाक्यमेव खण्डयितुमुपक्रमते यत्पुनरित्यादि । पुनः किन्तु,
हे चन्द्रकेतो ! इति इत्यन्तं यत् त्वं वदसि, तत् पृच्छामि तत्र जिज्ञासे इत्यर्थः ।
क्षत्रधर्माः प्रतापशौर्यादयः क्षत्रियस्वभावाः किं व्यवस्थितः विधिना निर्दिष्टः विषय
आश्रयपदार्थो येषां ते तथोक्ताः । सर्वातिशायी प्रतापः लोकोत्तरश्च शौर्यं किं रामचन्द्र
एव विधिना निर्दिष्टम् अपि तु कथमपि नेत्यर्थः । प्रतापशौर्यादीनामदृष्टशिष्टासापेक्ष-
तया रामादन्येऽपि अदृष्टशिष्टावलन्तः प्रतापशौर्यादिमन्तो भवितुमर्हन्तीति भावः । अहमपि
महाप्रतापशाली महावीरश्चेति ध्वनिः । इतिशब्दस्य पृच्छामौल्येनान्वयः ।

(य) श्रमज्ञ । वाय्वीकिर छात्र, पवित्रश्रद्धाव एहे बालकटौ, गुनिगणेर
ममान-संस्कारसम्पन्न वाक्य बलितेछे ।

(र) लव । चन्द्रकेतु ! तूमि आवार ये बलिले—“पितार

(१) परिपूतित्वव अपरिपूत इति पाठान्तरम् । वदतीत्यतः परं अयं इत्यधिक
पाठः कापि ।

सुमन्त्रः । नैव खलु जानासि तं देवमैच्छाकम्, यदेवं वदसि ; (१) तद्विरम विरमातिप्रसङ्गात् (२) । (ल)

सैनिकानां प्रमाथेन सत्यमोजायितं त्वया ।

जामदग्न्यस्य दमने (३) नैवं निर्वक्तुं - (४) महर्हसि ॥३२॥

(ल) सुमन्त्र इति । वाक्यालङ्कारे खलुशब्दः । ऐच्छाकम् इच्छाकुक्कुलीतपत्रं तं देवं रामचन्द्रं नैव जानासि लीकीत्तरवीरत्वेन नैव परिचिनीषि, यत् यस्मादपरिचयाद्भेदोः एवं सदपि वदसि । यदि रामस्य यथार्थपरिचयस्तवासीत् तदा नैवं वक्तुं शक्तुया इति भावः । तत् तस्मात् अज्ञानविजृम्भितत्वाद्भेदोः अतिप्रसङ्गात् सम्भवातिरिक्तादौडव्यादित्यर्थः विरम विरमेत्यवधारणार्थे द्विरुक्तिः ।

सैनिकानामिति । त्वया सैनिकानाम् अस्मात्सैन्यानां प्रमाथेन विमर्दनेन पराजयेनेति यावत् सत्यं यथार्थमेव ओजयितम् ओजस्विवदाचरितं महावीर्येण विक्रान्तमित्यर्थः । बालकस्त्वमेकाकी सर्वानस्मात्सैन्यान् यत् पराजितवान् तदेव तव महाविक्रमनिदर्शनं तवास्माकं प्रतिवादी नास्तीति भावः । किन्तु जामदग्न्यस्य एकविंशतिवारसर्वध्वान्तकारित्वेन सुप्रसिद्धमहावीरस्य जमदग्निपुत्रस्य परशुरामस्य दमने विजितरि रामे रामविषय इत्यर्थः एवम् इत्यम्, रामसदृशा अपरैरपि सन्ति वीरा इति भावाभिव्यञ्जकं वाक्यमित्यर्थः निर्वक्तुं निश्चयेन भाषितुं नार्हसि । तथात्वे तव महती विपदापद्येतेति भावः ।

প্রতাপের উৎকর্ষ শুনিলেও, আপনাত অসহ্যুতা হয় না কি ?” তাহাতে আগি জিজ্ঞাসা করি, ক্ষত্রিয়ের ধর্ম কি নিদিষ্টবিষয় ? ।

(ল) স্বমন্ত্র । ইক্ষ্বাকুবংশমন্তৃত সেই রাজা রামচন্দ্রকে তুমি মোটেই জান না, যেহেতু এইরূপ বলিতেছ । অতএব অসম্ভব ঔদ্ধত্য ইহাতে বিরত হও বিরত হও ।

(१) यदेषं वदसीति पाठो नास्ति कचित् । (२) विरम्यतामतिप्रसङ्गादिति पाठान्तरम् । (३) रामेऽप्यसत्यमाथेन इति पाठभेदः । (४) नातिनिर्वक्तुं, नहि निर्वन्धमिति विभिन्नौ पाठौ ।

लवः । सहासम् । जामदग्न्यस्यापि (१) दमनः स राजति
कोऽयमुच्चैर्वादः । (व)

सिद्धं ह्येतद्वाचि वीर्यं द्विजानां

बाह्वोर्वीर्यं यत्तु तत् क्षत्रियाणाम् ।

शस्त्रयाही ब्राह्मणो जामदग्न्य-

स्तस्मिन् दान्ते का स्तुतिस्तस्य राज्ञः ? ॥३३॥

अत्र कण्ड् प्रत्ययप्रतिपादितोपमालङ्कारः ।

श्रीजसेवाचरितमित्यजायितं कण्डि "श्रीजसोऽस्मरस्यैव" इति सलोपः ।

"श्रीजःशब्दो वृत्तिविषये तद्वती"ति दीक्षितः । दमयतीति दमनः नन्द्यादेर्युः ॥३२॥

(व) लव इति । हासिन् अयुक्तवाक्यवचनादुपहासिन् सह वर्त्तमानमिति सहासम् ।

स राजा रामः । दमनो विजिता । इत्ययं क उच्चैर्वादः का नाम महती प्रशंसा
अपि तु कापि नैत्यर्थः ।

तत्र कारणमुपन्यस्यति सिद्धमिति । एतत् हि एतदेव सिद्धं प्रसिद्धं यत् द्विजानां
ब्राह्मणानां वीर्यं बलं वाचि वाक्य एव वर्त्तत इति शेषः । ब्राह्मणास्तपसा दुर्बलदेहाः
सिद्धवाचश्च सन्तः शापेन दमयितुमर्हन्ति न तु बाहुबलीन ते महावीरा इति भावः । तु
किन्तु बाह्वीर्भुजयोः यत् वीर्यं तत् क्षत्रियाणां न तु ब्राह्मणानामिति भावः । स ब्राह्मणो
जामदग्न्यः शस्त्रयाही दुर्बलबाहुना अस्त्रधारी, अतएव तस्मिन् दुर्बलबाहुना शस्त्रचालना-
समर्थे ब्राह्मणे दान्ते विजिते सति तस्य राज्ञो विजयिनी रामस्य का स्तुतिः प्रशंसा,

সৈন্যগণের পরাজয় করিয়া সভাই তুমি তেজস্বীর হ্রায় আচরণ
করিয়াছ; কিন্তু পরশুরামেরও দমনকারী রামচন্দ্রের প্রতি এরূপ
বলিতে পার না ॥৩২॥

(ব) লব । (হাস্তের সহিত) সেই রাজা পরশুরামেরও
দমনকারী, এটা একটা উচ্চকণ্ঠে বলিবার বাক্য কি । (কারণ,)

(১) কন্দি 'যিত্ব' পুস্তক্কে 'অপি'শব্দে নাস্তি ।

চন্দ্র । সীন্দ্রাথমিব আর্য্য ! আর্য্য ! কৃতমুত্তরোত্তরেণ । (শ)

কৌণ্ডপ্যেষ সম্মতি নবঃ পুরুষাবতারো

বারো (১) ন যস্য ভগবান্ ঋগুনন্দনোঽপি ।

পর্য্যামসমভুবনাময়দাক্ষিণানি

পুণ্যানি তাতচরিতানি চ যো ন বেদ ॥৩৪॥

অপি তু কাপি নেত্বর্থঃ । রামযেতু কচ্ছিদন্যং মহাযাহুং চবিত্যং বিজিতুমশক্যত্বং তদৈব
ভবত্কৃতপ্রশংসাযোগ্যোঽমবিষ্যদতি ভাবঃ ।

অথ 'বাহ্নীর্বীর্ঘ্য' চবিত্যাণা'মিত্যনেন 'ন তু ব্রাহ্মণানা'মিত্যর্থো'নান্যব্যপোহাত্ আর্য্য
পরিসংখ্যালঙ্কারঃ ।

শালিনী বৃত্তম্ ॥৩৩॥

(শ) চন্দ্রেতি । উন্মাত্তেন সম্মবেদনয়া সহ বর্ত্তমানমিতি সীন্দ্রাথম্ । আর্য্য
আর্য্যেতি ক্রোধে দিবক্তিঃ । উত্তরং পরং যদুত্তরং প্রতিবাক্যং তেন কৃতম্ অলম্ উতঃ
পরমস্য প্রতিবচনং ন দেয়মিত্যর্থঃ । সর্ববিদিতব্রহ্মতানানভিজ্ঞেন কেবলসাহঙ্কারীক্তি-
কারিণা অনেন শালকেন সহ উক্তিপ্রত্যুক্তিকরণে স্বস্থ্যৈব লাঘবং স্যাদিতি ভাবঃ ।

কেবলসাহঙ্কারীক্তিকারিত্বং সর্ববিদিতব্রহ্মতানানভিজ্ঞত্বাৎ লবস্য প্রতিপাদয়তি
কৌণ্ডপীতি । সম্মতি কৌণ্ডপি অনির্বচনীয়ঃ পদার্থঃ, নবঃ অপূর্বঃ এষ পুরুষাবতারঃ নরঃ
সন্ অশ্বতীর্ণঃ । সীল্লুণ্ডনোক্তিরিয়ম্ । তৎকারণমাহ বীর ইতি । যস্য সমীপে

ইহাই প্রসিদ্ধ রহিয়াছে যে, ব্রাহ্মগণের বল, বাক্য ; কিন্তু যাহা
বাহুবল, তাহা ক্ষত্রিয়দিগের । পরশুরাম ব্রাহ্মণ হইয়া, অস্ত্র ধারণ
করিয়াছিলেন, তাঁহাকে দমন করিয়া থাকিলে, তাহাতে সে রাজার
প্রশংসা কি ? ॥৩৩॥

(শ) চন্দ্রেতু । (মর্যবেদনার সহিত) আর্য্য ! আর্য্য ! এ কথার
পর আর উত্তরের প্রয়োজন নাই ।

लवः । को हि रघुपतिश्चरितं महिमानञ्च न जानाति, यदि नाम किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति, अथवा शान्तम् । (घ)

भगवान् महामाहात्म्यशाली भृगुनन्दनोऽपि परशुरामोऽपि न वीरः, यः त्रिःसप्तशतं जगती-
पतीनां हन्तारं जगत्स्वीकृतं महावीरं परशुराममपि वीरत्वेन न गणयतीत्यर्थः । यो हि
चाचा तं भावं व्यनक्ति ततोऽधिकोऽहङ्कारी को नाम भवितुमर्हति, सुतरां महादाम्भिकी-
ऽयमवज्ञेय एवेति भावः । यथ पर्याप्ता यथेप्सिता सप्तभुवनस्य भूरादिसप्तलोकस्य अभय-
दक्षिणा सर्वशवलवाहनस्य रावणस्य वधेन अभयदानं येषु तानि तथाक्तानि, पुष्ट्यानि
पवित्राणि तातस्य पितृपर्यायस्य रामस्य चरितानि कर्माणि न वेद जानाति । सुतरां
सर्वविदितवृत्तान्तानभिज्ञोऽप्ययमिति भावः ।

अथ लवस्य महादाम्भिकत्वम् अनभिज्ञत्वञ्च प्रतीयमानं भङ्गीविशेषिणाभिहितमिति
पर्यायीकृतमलङ्कारः, तथा 'भग भृगु' इति 'पर्याप्तसप्ते'ति व्यञ्जनानामनेकधासकृत्साम्यात्
कैकान्प्रासश्च, इत्यनयोः संसृष्टिः । यस्येति यच्छब्दस्य उत्तरवाक्यस्थलेन तच्छब्दा-
नपेक्षणात् न विधेयाविमर्शदीपः ।

“क्लामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितं”मित्यमरः ।

अवतार इति “दिहिलिही”त्यादौ चकारात् णप्रत्ययः कर्त्तरि, ततस्तेन कर्मधारयः,
सप्तानां भुवनानां समाहार इति सप्तभुवनं भुवनशब्दस्य पावादित्वात् न ईप्रत्ययः ।
दानार्थे दक्षिणाशब्दो लाघणिकः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥३४॥

(घ) लव इति । वक्तव्यम् आलोचनीयम् । शानं विरतं भवतु तदालोचनमित्यर्थः ।

वर्तमाने इनि अनिर्द्वन्द्वनीय नूतनपुरुषावतार इहैवाहेन किना
याहारं निकटं भगवान् परशुरामो वीर नहेन । याहाते सप्त लोकेर
अभयदानं पर्याप्तरूपे इहैवाहिन, सेहै पवित्र रामचरित्रं, धिनि
ज्ञानेन ना ॥३४॥

(घ) लव । कोन् व्यक्ति रामेर चरित्रं ओ माहात्म्य ज्ञाने ना ? ।
बदिओ किछु वक्तव्य आछे ; अथवा थाक ।

वृद्धास्ते न विचारणायचरितास्तिष्ठन्तु, किं वर्ण्यते
 सुन्दस्त्रोदमनेऽप्यखण्डयशसा (१) लोके महान्तो हि ते ।
 यानि त्राण्यपराङ्मुखान्यपि (२) पदान्यासन् खरायोधने
 यदा कौशलमिन्द्रसूनुनिधने तत्राप्यभिज्ञो जनः ॥३५॥

ननु कथं शान्तम्, आलोच्यतामेव रामचरितमित्याह वृद्धा इति । वृद्धा वयोवृद्धास्ते
 रामा गौरवाद्बहुवचनम्, अतएव विचारणीयानि समालोचनीयानि चरितानि कस्माणि
 येषां ते, न भवन्तीत्यर्थः, अथवा किं वर्ण्यते किं वर्णनीयमस्ति, रामस्य वीरचरित-
 वर्णनारम्भे दोषाविष्कार एव स्यादिति भावः । तदेष दर्शयति सुन्देत्यादि । सुन्दस्य
 सुन्दनामकस्य जम्भपुत्रस्य स्त्री भार्या ताडका, तस्या दमने वधे कृते सतीत्यर्थः अखण्डं
 परिपूर्णं यशो येषां ते अखण्डयशसः ते रामाः गौरवाद्बहुवचनं लोके जगति महान्तो हि
 महात्मान एव पूज्या एवेत्यर्थः । स्त्रीहत्यारूपं लोकशस्त्रगर्हितं कार्यं सम्पादित-
 वतोऽपि रामस्य यशो न कलुषितम्, किन्तु जगति जनैः स परिपूज्यते इति सीतल्लुण्ठनोक्तिः ।
 खरस्य तदाख्यस्य महावीरराक्षसस्य आयोधने युद्धे यानि अपि वीरिणि अपराङ्मुखानि
 अविमुखानि अदर्शितपृष्ठानीत्यर्थः यावत् पदानि पश्चाद्विशि पदत्वेना आसन् अभवन्,
 तथा यदा यच्च इन्द्रसूनुदेवराजतनयस्य बालिनी निधने विनाशे कौशलं नैपुण्यं रामस्य
 आसीदिति शेषः, तत्रापि तेष्वपि रामस्य चरितेषु जनी लोवीऽभिज्ञः ज्ञानवान् । न
 केवलं रावणादिनिधनादिना चमत्कारीणि रामचरितानि जनी जानाति, अपि तु स्त्रीहत्या,
 खरसमरे पलायनकल्पमपसरणम्, सुग्रीवेण सार्द्धं युद्धस्यापृतस्य बालिनी विनाशश्च
 एतानि पापविशेषकलुषितान्यपि रामचरितानि जनी जानात्येवेति अपिशब्दस्यार्थः ।
 स्त्रीहत्यारूपबीभत्सकर्मचरणात् रामस्य चेतसीऽनैदार्थ्यं खरसमरे पश्चादपसरणात्
 भीरुताप्रकाशः क्लृप्तं बालिनी निधनं भीतिदीतकं नितान्तमन्याय्यञ्चेति रामचरितदोषः
 इति भावः ।

अत्र विवक्षितस्य रामदीपस्य तिष्ठन्त्वित्यनेन निषेधाभासात् वक्ष्यमाणगत आक्षेपालङ्कारः
 पदार्थहेतुकेन काव्यालिङ्गेन सङ्कीर्यते

(१) अकुण्डयशस इति पाठभेदः । (२) अकुतोभयान्वपीति पाठान्तरम् ।

तत्रेति तेष्विति बहुवचनान्तात् त्रप्रत्ययः ।

स्त्रीहत्यायां पापमाह याज्ञवल्क्यवचनं तिथितत्त्वधृतवचनञ्च—

“शरणागतबालस्त्री हिंसकान् संवेसेन्न तु ।

चौर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानिमान् ॥”

“अवध्याञ्च स्त्रियं प्राहुस्त्रियं ग्रीनिगतेष्वपि ।”

खरयुद्धे रामस्य विपदापसर्पणप्रमाणं यथा रामायणे—

“विकलः स कृती बाणैः खरो रामेण संयुगे ।

सत्तो रुधिरगन्धेन तमेवाभ्यद्रवद्रुतम् ॥

तमापतन्तं संक्रुद्धं कृतास्त्री रुधिराणुतम् ।

अपासर्पद्विविपदं किञ्चित्त्वरितविक्रमः ॥”

“बाणक्षेपावकाशी यथा न भवति तद्योपस्थापतन्तं खरं दृष्ट्वा अत्यासत्तौ धनुर्व्यापारी न स्यादिति स्वशरीरे तद्रुविरपातभिया च द्विबाणि पदानि त्वरितपदग्यासौ बाणं सन्तुष्टदेवं पृष्ठतोऽपासर्प”दिति रामानुजः । लवस्तु “आत्मरक्षार्थमेव द्विविपदापसर्पण”मिति उक्तरामायणवचनार्थमवधार्य तच्च पलायनमिव मन्यमानः कटाक्षितवानित्यवधेयम् । तत्र युद्धे क्षत्रियाणां पलायनं सनुना निषिद्धं यथा—

“समोत्तमाधर्मो राजा त्वाहृतः पालयन् प्रजाः ।

न निवर्त्तेत संशमात् क्षात्रं धर्ममनुत्सरन् ॥”

सुग्रीवेण सह युध्यमानो बाली प्रच्छन्नवर्त्तिना रामेण निहतः । तदुक्तं रामायणे—

“हीयमानमथापश्यत् सुग्रीवो वानरेश्वरम् ।

प्रेक्षमाणं दिशश्चैव राघवः स मुहुर्मुहुः ॥

ततो रामो महातेजा आर्त्तं दृष्ट्वा हरीश्वरम् ।

स शरं वीक्षते वीरो बालिनी वधकाङ्क्षया ॥”

“मुक्तस्तु वज्रनिर्घोषः प्रदीप्ताशनिसन्निभः ।

राघवेण महाबाहो बालिवच्चसि पातितः ॥”

চন্দ্র । আঃ, তাতাপবাদভিন্নমর্থ্যাৎ ! অতি হি নাম
প্রগল্ভসে । (স)

লবঃ । অয়ে ! মথ্যেব (১) ভ্রুকুটোধরঃ সংবৃত্তঃ । (হ)

ইদৃশবচোঃপি মনুনা নিষিদ্ধঃ । তথা চ হন্যাদিত্যধিকারী মনুঃ—

“নাযুধ্যমানং পশ্য়ন্তং ন পরেণ সমাগতম্ ॥”

শাদ্রূলবিক্রীড়িতং বৃত্তম্ ॥১৫॥

(স) চন্দ্রেতি । আ ইতি ক্রোধসূচকমব্যয়ম্ । তাতস্য পিতৃপথ্যায়স্য রামস্য
অপবাদেন নিন্দয়া ভিন্না চুশা নষ্টেতি যাবৎ মর্থ্যাৎ । ন্যায্যপথ্যস্থিতির্যস্য তৎসম্বোধনম্ ।
বিনয়াবনতভাবেনাবস্থানার্থ্যস্য সামান্যবালকস্য লবস্য জগৎস্বীকৃতমহাবীররাম-
নিন্দয়া ন্যায্যপথ্যতিক্রমণমেব জ্ঞাতমিতি ভাষ্যঃ । অতি হি অত্যন্তমেব প্রগল্ভসে বিকল্যসে
রামনিন্দয়া দম্ভং প্রকটয়সীত্যর্থঃ । নামৈত্বপি ক্রোধসূচকম্ । অতএব তবৈতদ্বপ্শাতনং
ময়াবশ্যমেব বিধেয়মিতি ভাবঃ ।

“মর্থ্যাৎ । ন্যায্যপথ্যস্থিতি”রিত্যেতদ্বাক্যদ্রুতম্ ।

(হ) লব ইতি । অয়ে ইতি সাবদ্ব্যসম্বোধনে । মথ্যেব প্রত্যঙ্গগোচরযুগ্মসর্বসৈন্য-
বিমর্দনকারিণি মহাবীর এবত্যর্থঃ । ভ্রুকুটোধরঃ ক্রোধেন ভ্রূমূৰ্দ্ধকারী সংবৃত্তো জাতঃ ।
অতএব তবাপ্যসাঃ সাহসিকতায়াঃ সমুচিতশাস্তিবিধানং ময়া কৰ্ত্তব্যমিতি ভাবঃ ।

তঁাহারা প্রাচীন ; সুতরাং তঁাহাদের চরিত্রের বিচার করা উচিত
নহে ; সেইভাবেই তঁাহারা থাকুন । অথবা কি বর্ণনা করিব !
সুন্দাসুরের স্ত্রী তাড়কাকে বধ করিয়াও, তঁাহারা জগতে অথওকৌত্তি ও
মহাআই হইয়াছেন । খরের সহিত যুদ্ধের সময় যে তিন পা অপরাঙ্গু-
ভাবে পিছনের দিকে সরিয়া ছিলেন ; কিংবা বালিবধে যে নৈপুণ্য
হইয়াছিল ; সে বিষয়ও লোকে জানে ॥৩৫॥

(স) চন্দ্রকেতু । আঃ, ওরে ! পিতার নিন্দাঘারা গ্রায্যপথাতি-
ক্রমকারিন্ ! বড়ই অহঙ্কার প্রকাশ করিতেছে যে ।

(১) আঃ কথং মথ্যেবেতি পাঠান্তরম্ ।

सुमन्तः । स्फुरितमनयो क्रोधेन । तथाहि—(च)

चूडामण्डलबन्धनं तरलयत्याकूतजो वेपथुः (१)

किञ्चित्कोकनदच्छदस्य सदृशे नेत्रे स्वयं रज्यतः ।

धत्ते कान्तिमकाण्डताण्डवितयोर्भङ्गेन वक्त्रं भ्रुवो-

श्चन्द्रस्योत्कटलाञ्छनस्य (२) कमलस्योद्गन्तभृङ्गस्य च ॥३६॥ ✓

(च) सुमन्त इति । अनयोः कुमारयोः क्रोधेन स्फुरितम् आविर्भूतम्, स्फुरितमिति भावे क्तः । क्रोधः प्रकाशत इत्यर्थः । क्रोधप्रकाशं प्रतिपादयति तथाहीति ।

चूडेति । आकूतजः परस्परप्रहाराभिप्रायजनितः कोपीत्पत्र इत्यर्थः । वेपथुः कम्पः चूडामण्डलस्य केशपाशसमूहस्य बन्धनं संयमनं बद्धं शिखासमूहमित्यर्थः । तरलयति कम्पयति, तथा स्वयम् आत्मना स्वभावत एवेत्यर्थः । कोकनदच्छदस्य रक्तपद्मपत्रस्य किञ्चित्-सदृशे ईषत्समाने रक्तोत्पलतुल्यस्वभाविककिञ्चित्कोहितवर्णे इत्यर्थः । नेत्रे चक्षुषी रज्यतः क्रोधेन रक्तागमादधिकलोहितवर्णे भवतः । तथा वक्त्रं मुखं कर्तुं अकाण्डे अनवसरे सहस्येत्यर्थः । ताण्डवितयोः नृत्यन्तोः कम्पमानयोरित्यर्थः । भ्रुवोः भ्रूयस्य भङ्गेन पृथग्-भावेन भौषणभूकुश्या इत्यर्थः, उत्कटं सुस्पष्टं लाञ्छनं कलङ्को यस्य तादृशस्य चन्द्रस्य, तथा उद्गन्ता उपरि भ्रमन्तः भृङ्गा भ्रमरा यस्य यस्य उद्वहन्तभृङ्गस्य कमलस्य पद्मस्य च कान्तिं शोभां धत्ते वहति । अनयोर्वदनद्वयं चन्द्रपद्माभ्यां सदृशं नयनताराचतुष्टयञ्च चन्द्रकलङ्कभ्रमरैस्तुल्यमित्यर्थः । एभिर्लिङ्गैरनयोः कोपोऽनुमीयते, तेन च इदानीमेष समरारम्भो भवेदित्यवगम्यत इति भावः ।

अत्र अन्यस्य कान्तिं कथमन्यो धत्त इति वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवं तत्सदृशकान्तिरिति विस्वप्रतिविम्बभावः बोधयतीति निदर्शनालङ्कारः, तथा तत्कृतविच्छित्तिवशात् कम्प-

(१) लव । ओरे ! आमार उपरेरे ङ्कूटोधारौ ह्येशाह् ! ।

(२) झमझ । ईशादेर क्रोध प्रकाश पाईशाछे । तांशोर कारण,

(१) क्रोधेनोद्धतधूतकुल्लभरः सर्वाङ्गजो वेपथुरिति पाठभेदः ।

(२) उद्गटलाञ्छनस्येति पाठान्तरम् ।

কুমারৌ । তদিতো বিমর্দ্দমাং ভূমিমবতরাবঃ । (ক)

ইতি নিষ্ক্ৰান্তাঃ সৰ্বাঃ ।

ইতি কুমারবিক্রমো নাম পঞ্চমোঃ । (খ)

রক্তনেবতাধূমধ্বপৈর্হেতুभिः কৌপৰূপসাধ্যস্য জ্ঞানাদনুমানালঙ্কারঃ, অনযৌরঙ্গাঙ্গিভাবেন
সঙ্করঃ, কাণ্ডিতাণ্ডিতি ব্যঞ্জনানাং সঙ্কদনেকধাসাম্যচ্চৈকানুপ্রাসথ্যেতি সংস্টিঃ ।

“আকূতং স্যাৎপ্রায়” ইতি হলাযুধঃ । “শিখা চূড়া কেশপাশী জুটিকা
জুটিকৈত্য়পি । শ্রীমধ্যবদ্বচুর্ডে” ইতি শব্দরত্নাবলী ।

তরলযতীতি তরলং কৰোতীতি ইন্ । তাণ্ডবমনযৌর্জাতমিতি ইতচ্ ।

শার্দূলবিক্রীড়িতং বচনম্ ॥১৬॥

(ক) কুমারাবিতি । তত্চক্ষ্মাৎ তাতাপবাদিনঃ তর্জয়িতুশ্চ তব শাস্তিবিধানস্বাবশ্যকত্বা-
দিত্যর্থঃ । ইতঃ স্থানাৎ, বিমর্দ্দমাং যুদ্ধোপযোগিনীং ভূমিম্ অবতরাবৌ গচ্ছাবঃ ।

(খ) ইতীতি । কুমারযৌঃ লবচন্দ্রকৌলৌবিক্রমৌ যত্র সঃ, পঞ্চমোঃ সমাপ্ত
ইতি শेषঃ ।

ইতি মহামহোপাধ্যায়-ভারতাচার্য-শ্রীহরিদাসসিদ্ধান্তলবাগীশমহাচার্যবিরচিতায়া-

মুত্তররামচরিতটীকায়াং সর্বাংর্থবোধিনীসমাখ্যায়াং পঞ্চমাঙ্ক-

বিস্তরণং সমাপ্তম্ ॥০॥

পরস্পর প্রহারার্ভপ্রায়জাত কম্প, শিখাসমূহের বন্ধন কম্পিত
করিতেছে, স্বভাবতই রক্তপদ্মপত্রের প্রায় সমান নয়নযুগল, আরও রক্তবর্ণ
হইতেছে এবং হঠাৎ নৃত্যকারী জুগলের কোটিল্য করায় ইহাদের মুখ
জুইখানি স্পষ্ট চিহ্নসম্বিত চন্দ্রের এবং উর্দ্ধে ভ্রমণকারী ভ্রমরাবিত
পদ্মের শোভা ধারণ করিতেছে ॥৩৬॥

(ক) লব ও চন্দ্রকেতু । তা, এখান হইতে যুদ্ধের উপযুক্তস্থানে যাই ।

(ইহার পর সকলে চলিয়া গেল ।)

(খ) কুমারবিক্রমনামে পঞ্চম অঙ্ক সমাপ্ত ॥০॥

षष्ठोऽङ्कः ।

—*(:)*—

ततः प्रविशति विमानेनोज्ज्वलेन (१) विद्याधरमिथुनम् । (क)

विद्याधरः । अहो ! खल्वनयोर्विकर्त्तनकुलकुमारयोरकाण्ड-
कलहप्रचण्डयोरुद्योतितत्त्वालक्ष्मीकयो- (२) रङ्गुतोद्गान्तदेवा-
सुराणि विक्रान्तचरितानि । तथाहि प्रिये ! पश्य पश्य—(ख)

(क) तत इति । विद्याधरः कामरूपी खेचरः देवयोनिविशेषः । विद्याधरी च
विद्याधरश्चेति विद्याधरौ, तयोर्मिथुनं युग्मं विद्याधरदम्पती इत्यर्थः । उज्ज्वलेन
उपकरणोत्कर्षात् दीप्यमानेन, विमानेन व्योमयानेन ।

(ख) विद्याधर इति । अहो आश्चर्यं, खलु वाक्यालङ्कारे । अकाण्डे अनवसरे
यः कलहः समरः तेन प्रचण्डयोरुद्योः, तथा उद्योतिता प्रकाशिता चादौ लक्ष्मीः वीरल-
व्यञ्जिका क्षत्रियश्रीर्योः तयोः, अनयोर्दृश्यमानयोः, विकर्त्तनकुलकुमारयोः सूर्यवंशीय-
बालकयोः, चन्द्रकेतुलवयोः, अहो तेन विष्णवेन उद्गान्ता अस्थिरान्तःकरणाः तारतम्यकरणा-
समर्था इत्यर्थः देवासुराः देवदानवा यैस्तानि, विक्रान्तचरितानि विक्रमप्रकाशकायुध-
प्रयोगव्यापाराः । अनयोः सुदारुणसमरव्यापारमवलोक्य सर्वे सुरासुराः तारतम्यकरणा-
समर्थाः सन्ती बलवद्विस्मयापन्ना इति भावः । तथाहि तमेव विष्णयकरप्रकारं जानौही-
त्यर्थः । पश्य पश्येति विष्णवे हिकृतिः ।

(क) तदनन्तरं उज्ज्वल विमाने आरोहणं करिष्या विद्याधरदम्पतिर
प्रवेश ।

(ख) विद्याधर । सूर्यवंशीय एव बालक दुईटा, इष्टां युद्धे उग्रमूर्ति
इहैशाछे, इहादेवर अखियोचित विजयशी प्रकाश पाईशाछे ; इहादेवर

(१) विमानोज्ज्वलमिति पाठान्तरम् । (२) उद्योतितत्त्वालक्ष्मीकानि इति
पाठभेदः ।

ভ্ৰণজ্ ভ্ৰণিতকঙ্কণক্ৰণিতকিঙ্কিণীকং ধনু-

ধ্বনদৃগুরুগুণাটনৌকৃতকরालकोलाहलम् ।

वितत्य किरतोः शरानविरतस्फुरच्चङ्कयो-

र्विचित्रमभिवर्द्धते भुवनभौममायोधनम् ॥१॥

ভ্ৰণজ্ ভ্ৰণিতেতি । ভ্ৰণজ্ ভ্ৰণিতানি ভ্ৰণজ্ ভ্ৰণেত্বৈব শব্দকারীণি যানি কঙ্কণানি
হস্তাভরণবিশিষ্টাঃ, তদ্বৎ ক্ৰণিতাঃ শব্দায়মানাঃ কিঙ্কিণ্যঃ চুদ্রঘণ্টা यस्य तत् तथोक्तम् ;
तथा गुरुणा महता, गुणेन मौर्व्या, अटनौम्याम् अपदेशाभ्याश्च कृतः करालो भयङ्करः
कीलाहलः अस्यष्टमहाशब्दो यस्य तत् तादृशम्, ध्वनत् साकल्येन अतीवशब्दायमानं
धनुः कीदृच्छं वितत्य विस्फार्य शरान् बाणान् किरतोः विक्षिपतोः तथा अविरतं निरन्तरं
स्फुरन्ताः शरक्षेपेण देहस्यन्दनात् चलन्त्याः चङ्काः शिखा ययोः तथोक्तयोरनयोर्बालकयोः
भुवनभौमं जगतां भयङ्करं विचित्रं विशेषविस्मयकरम् आयोधनं युद्धम् अभिवर्द्धते
क्रमेण वृद्धिं प्राप्नोति ।

अथ प्रथमचरणे लुप्तोपमालङ्कारः । तथा प्रथमे एकस्य मूर्धन्यणकारस्य, द्वितीये
ककारस्य, तृतीये रफस्य, चतुर्थे च चरणे भकारस्य असक्तत्वात्वात् वच्यनुपासः, अनयोः
संघट्टिः । किङ्किणी गुणः अटनौ च एते युगपदेव शब्दायन्ते, तेनैव समुदित धनुः
अतीव शब्दं करोतीति प्रतिपादनार्थं ध्वनत्पदमुपात्तम्, तेन न अधिकपदत्वदोषः ।

“किङ्किणी चुद্রघण्टिका ।” “कीटिरस्याटनी” इति चामरः ।

भ्ৰণজ্ ভ্ৰণাঃ শব্দা এষাং সজ্জাতা ইতি ভ্ৰণজ্ ভ্ৰণিতানি তারকাদিত্বাদিতচ্ ।

পৃথ্বী বচনম্—“जसौ जसयला वसुयहयतिश्च पृथ्वी गुरु”रिति लघ्वणात् ॥१॥

বিক্রম দেখিয়া, দেব ও দানবগণ বিস্ময়ে অস্থিরচিত্ত হইয়া পড়িয়াছেন ।
প্রিয়ে ! দেখ দেখ—

এই বালক দুইটা, দুইখানি শকাব্রমান ধনু বিস্তৃত করিয়া বাণক্ষেপ
করিতেছে ; ঐ ধনুর কিঙ্কিণীগুলি, কঙ্কণের শব্দ ‘ঝগ ঝগ’ শব্দ করিতেছে
এবং বৃহৎ গুণ ও দুই প্রান্তভাগ, ভয়ঙ্কর কোলাহল করিতেছে ; ইহাদের

विजृम्भितञ्च दिव्यास्त्रं (१) मङ्गलाय द्वयोरपि ।

स्तनयित्वोरिवामन्दं दुन्दुभेर्दुन्दुमायितम् ॥२॥

तत् प्रवर्त्यतामनयोः प्रवोरयोरनवरतमविरलललित-(२)

विकचकनककमलकमनीयसन्ततिः (३) अमरतरुतरुणमणि-(४)

मुकुलनिकरमकरन्दसुन्दरः पुष्पनिपातः । (ग)

विजृम्भितमिति । द्वयोरपि चन्द्रकेतुलवयोः दिव्यास्त्रम् उत्कृष्टमायुधं विजृम्भितं व्याप्तं परस्परं प्रति परस्परप्रयुक्तेनास्त्रेण समरस्थलमाकीर्णमित्यर्थः । तथा द्वयोरपि तयोर्मङ्गलाय उत्साहवर्द्धनरूपकल्याणाय स्तनयित्वोर्मघस्यैव मेघवदगम्भीरनादिन इत्यर्थः दुन्दुभिः तदाख्यवाद्यविशेषस्य आमन्दम् अतीवगम्भीरं दुन्दुमायितं 'दुम् दुम्' इत्येव शब्दस्य विजृम्भितं प्रादुर्भूतम् । उभयोरपि समरीत्साहवर्द्धनाय देवाय दुन्दुभिं वादयन्तीत्यर्थः ।

अथ एकया विजृम्भितक्रियया दिव्यास्त्रदुन्दुमायितयोः कर्तृत्वेनान्वयात् तुल्ययोगितालङ्कारः, उपमया सङ्कीर्णः, दुन्दु दुन्दु इति द्वैकानुप्रासेन संसृज्यते ।

“मन्दस्तु गम्भीरं ।” “भरी स्त्री दुन्दुभिः पुमा” निति चामरः ।

दुन्दुमायितमिति “अव्यक्तानुकरणा”दित्यादिना दुम्दुम्शब्दात् डाच् “डाचि विवर्चिते द्वे बहुल”मिति दुन्दुमा, ततः “डाज् लोहितादिभ्यश्च्युयर्थ” इति इत्याधिसतो भावे क्तः ॥२॥

(ग) तदिति । तत्तस्मात् देवैरपि आनन्देन दुन्दुभिवादिनादित्यर्थः प्रवीरयोः

छड़ा अनवरत काँपितेছে ; এই অবস্থায় ইহাদের এই ভুবনভঙ্গর ও আশ্চর্য যুদ্ধ, ক্রমে বৃদ্ধি পাইতেছে ॥১॥

ইহাদের দিবা অস্ত্র সকলও, আকাশে ব্যাপ্ত হইতেছে ; আবার দুই জনেরই মঙ্গলের জন্ত, মেঘগর্জনের গায় গম্ভীর দুন্দুভির ‘দুम् দুম্’ শব্দও ব্যাপ্ত হইতেছে ॥২॥

(১) দিব্যস্ত্রিতি কচিৎ পাঠঃ । (২) ললিতেনি পাঠান্তরম্ । (৩) সংহতিরिति পাঠমদঃ । (৪) কচিৎ মণিশব্দী নাস্তি ।

বিদ্যাধরী । তা কিং ত্তি উণ অত্রাণ্ডবিপ্‌ফুরিদতড়িচ্ছড়া-
কড়ারং বিত্র অম্বরং ভক্তি স'বুত্‌ । (ঘ)

(ঘ) তত্‌ কিমিতি পুনরকাণ্ডবিষ্ফুরিততড়িচ্ছটাকড়ারমিব অম্বরং ভক্তি স'বুত্‌ম্ ।

প্রকটশূর্য্যোঃ অনযোয়ন্‌দ্রকেতুলবয়োঃ উপরৌতি শ্রেষ্ঠঃ অবিরলৈরনল্যৈঃ ললিতৈঃ সুন্দরৈঃ,
বিকচৈঃ বিকসিতৈঃ কনককমলৈঃ সুবর্ণপদ্মৈঃ কমনীয়া মনোহরা সন্ততিধারা যস্মিন্
স তথ্যুক্তঃ সুবর্ণপদ্মানামবিচ্ছিন্নধারা বাহীত্যর্থঃ । তথা অমরতরুণাং দেবত্বচাণাং
পারিজাতাদীনাং যঃ তরুণমণিমুকুলনিকরঃ নবীতপন্নমণিময়কলিকাসমূহঃ তস্য
মকরন্দৈঃ রসৈর্মধুভিরিতি যাবত্‌ সুন্দরঃ সৌরভাতিশয়াত্‌ মনোহরঃ পুষ্পনিপাতঃ সাধারণ-
কুসুমবৃষ্টিঃ প্রবর্ত্যতাম্‌ আরম্ভ্যতাম্‌ । অবিচ্ছিন্নস্বর্ণপদ্মধারাসহিতা পারিজাতাদি-
দেবতরুপুষ্পনির্যাসসুরভৌকতা সাধারণপুষ্পবৃষ্টিঃ ক্রিয়তামিতি সরলার্থঃ । দেবৈরপি দুন্দুভি-
বাদনেনানন্দপ্রকাশাত্‌ অস্মাভিরপি পুষ্পবৃষ্ট্যা আনন্দঃ প্রকাশয়িতব্য ইতি ভাবঃ ।

অথ বচ্যনুপ্রাসচ্চে কানুপ্রাসযৌরিকাত্ময়ানুপ্রবেশরূপঃ সঙ্করঃ ।

অভিনয়প্রতিকূলতয়া ইষ্টশো দীর্ঘসমাসবিন্যাসী ভবভূতর্মহান দোষ ইতি
সমালোচয়ন্তি ।

(ঘ) বিদ্যাধরীতি । অন্যত্রোপাধি বিদ্যেতি নাম্ন একদেশমাত্রোপন্যাসে বিদ্যাধরী
বিদ্যাধরী বৈতি সংশয়ঃ স্যাদিতি বিদ্যাধরী বিদ্যাধরীতি সম্পূর্ণ নামোপন্যাস্তম্‌ । প্রশ্নার্থ-
বোধকং তত্‌কিমিত্যেকমব্যয়ম্‌ । অপ্রথমে পুনঃশব্দঃ । অত্রাণ্ডে অনবসরে মেঘাভাবাত্‌
অসময়ে ইত্যর্থঃ বিষ্ফুরিতানাং প্রকাশিতানাং তড়িতাং বিদ্যুতাং ক্রটামিঃ প্রভামিঃ কড়ারং
পিঙ্গলবর্ণম্‌ । অম্বরমাকাশং ভক্তি স'বুত্‌ম্‌ জাতমিত্যুত্প্রদালঙ্কারঃ ।

(গ) অতএব এই মহাবীর ছুইটীর উপরে অবিরত পুষ্পবৃষ্টি আরম্ভ
কর ; তাহাতে যেন প্রস্ফুটিত, সুন্দর ও ঘন ঘন স্বর্ণপদ্মের মনোহর ধারা
থাকে এবং তাহা যেন পারিজাতপ্রভৃতি দেবতরুর নূতন মণিময়কলিকা-
সমূহের মধুসংশ্রবে আরও সুন্দর হয় ।

(ঘ) বিদ্যাধরী । অসময়ে প্রকাশিত বিদ্যাতের আলোকে, আকাশ-
মণ্ডল হঠাৎ যেন পিঙ্গলবর্ণ হইয়া গেল কেন ? ।

विद्याधरः । तत्किन्नु खल्वद्य—(ङ)

त्वष्टृयन्त्र—(१) भ्रमिभ्रान्तमार्त्तं ण्डज्योतिरुज्ज्वलः ।

पुटभेदो ललाटस्थनीललोहितचक्षुषः ॥३॥

विचिन्त्र । आं ज्ञातम्, वत्सेन चन्द्रकेतुना (२) प्रयुक्तमस्त्र-
माग्नेयम्, यस्यायमग्निच्छटासम्पातः (३) । सम्प्रति हि—(च)

(ङ) विद्याधर इति । प्रश्नबोधकं तत्किन्नु इत्येकमव्ययम् । खलु वाक्यालङ्कारे ।

अथ अस्मिन्नहनि ।

त्वाप्रति । त्वष्टुर्विश्वकर्म्मणो यद्वयन्त्रं शाणयन्त्रम्, तस्य भूमिघूर्णनं तथा भ्रान्तः
घूर्णितो यो मार्त्तं ण्डः सूर्यः तस्य ज्योतिस्तेज इव उज्ज्वलो दीप्यमानः, ललाटस्थं
भालस्थितं यत् नीललोहितस्य शिवस्य चक्षुर्नैवं तस्य पुटयोराच्छादनयोः भेदः अपसारणं
तत्किन्नु जात इति शेषः । विश्वकर्म्मणा शाणयन्त्रेण ह्रियमानस्य सूर्यस्य तेजोवत्
दीप्यमानः जगत्संहारिणो रुद्रस्य तृतीयनयनप्रकाशः किमयमिति सरलार्थः । तद्वद्वयनाभि-
भाविदारुणत्वादिति भावः ।

अथ उपमेये आग्नेयास्त्रे उपमानस्य तृतीयहरनयनतेजसः संशयात् शुद्धमन्दहा-
लङ्कारः, स च लुप्तोपमया सङ्कीर्त्यते ।

पुरा किल भगवतो भास्करस्य सुदुःसहं तेज आसीत्, ततो ब्रह्मणो वाक्यानुसारेण
रवेरनुज्ञया च विश्वकर्म्मा स्वकीयशाणयन्त्रे रविमण्डलमारीप्य असक्तत् परिभ्रामयन् किमपि
किमपि संह्रिय तस्य तेजोऽङ्गासं विदधौ इति मार्कण्डेयपुराणवार्त्तावानुसन्धेया ॥३॥

(च) विचिन्त्रेति । विचिन्त्रा विशेषचिन्त्रा निर्णय । आं इति स्मरणार्थ-
मव्ययम् । आग्नेयम् अग्निदैवतम् । प्रयुक्तं निश्चितम् । यस्य आग्नेयास्त्रस्य अयं

(ङ) विद्याधर । तवे कि आज—

विश्वकर्म्मणः शाणयन्त्रेण घूर्णने घूर्णमानं सूर्यामण्डलं तेजोहरणाय उज्ज्वलं,
महादेवस्य ललाटे नयनेन आवरणेन उन्मोचनं इति ना किं ? ॥३॥

(१) त्वाष्ट्रयन्त्रेति पाठान्तरम् । (२) जातबोभेण चन्द्रकेतुना इति पाठान्तरम् ।

(३) तस्यायमिति पाठभेदः ।

অবদগ্ধকবুরিতকেতুচামরৈ-

রপয়াতমেব হি বিমানমণ্ডলৈঃ ।

দধতি ধ্বজাঙ্কুশপটাস্চলৈষ্বিমাঃ (১)

লক্ষণকুঙ্কুমচ্চুরণবিভ্রমং শিখাঃ ॥৪॥

দৃশ্যমানঃ অগ্নিচ্ছটাসম্পাতঃ বহ্নিপ্রভাপ্রসারঃ বর্তত ইতি শিষঃ । হি তথাহি অগ্নির্দেবতা
অস্মেত্যাগ্রে যং “সর্ববাগ্নিকালিভ্যাং ঠগ্ বক্তব্যঃ ।”

অবদগ্ধেতি । অবদগ্ধানি অংশতঃ প্লুটানি অতএষ কবুরিতানি বিচিহ্নীকৃতানি
কেতুচামরাণি ধ্বজদণ্ডবালব্যজনানি যेषাং তৈস্তথোক্তৈঃ বিমানমণ্ডলৈঃ ব্যোমযানসমূহৈঃ
অপয়াতমেব দাহভয়েন রণান্তরীচ্চাৎ অপসৃতমেব । তথা ইমাঃ শিখাঃ অগ্নিচ্ছালাঃ
ধ্বজানাং কেতুদণ্ডানাং অঙ্কুশানাং ধ্বজদণ্ডায়ে স্থিতানাং সৃণীনাং পটাস্চলৈষু বসনপ্রান্তে
পতাকা কদেশেষু ইত্যর্থঃ স্খণং ব্যাপ্য যৎ কুঙ্কুমচ্চুরণং কুঙ্কুমরাগরঞ্জনং তস্য বিভ্রমং
কান্তি দধতি ধারয়ন্তি, আগ্নেয়াস্তবহ্নিশিখাসংসর্গাৎ ধ্বজায়াস্তপতাকাঃ কুঙ্কুমরঞ্জিতা
ইব প্রতিভান্নৌত্যর্থঃ । দারুণীঃ স্তমস্বেব প্রভাব ইতি ভাবঃ ।

অত্র অন্যস্য বিভ্রমং কথমন্যৌ বহেদিতি বস্তুসম্বন্ধ্যৌঃ সম্ভবন্ কুঙ্কুমচ্চুরণবিভ্রমমিষ
বিভ্রমং দধতীতি বিস্মপ্রতিবিস্মভাবং বোধয়তীতি নিদর্শনালঙ্কারঃ । তথা নিষ্প্রয়োজন-
হি শব্দপ্রয়োগাৎ নিরর্থকত্বদোষঃ, স চ “প্রপলাযিতং খলু বিমানমণ্ডলৈ” রিতি পাঠেন
সমাধেয়ঃ ।

“চিত্রং কির্মীরকল্যাণশবলৈতায় কবুরৈ ।” “অঙ্কুশৌঃ স্ত্রী সৃণিঃ স্ত্রিযা” মিতি
চামরঃ । “বস্ত্রয়ান্নোমতোঃ স্চলঃ ।” “লক্ষ্মীশ্রীকান্তিবিভ্রমা” ইতি চ হল্লাযুধঃ ।

কবুরাণি কৃতানীতি কবুরিতানি করৌত্যর্থেন নান্নাত্ কর্মণি ক্তঃ ।

মঞ্জুমাধিণী বৃত্তম্—“সজসা জগৌ চ যদি মঞ্জুমাধিণী” তি লক্ষণাৎ ॥৪॥

(৮) (চিন্তা করিয়া) ও ! বুঝিতে পারিয়াছি, বৎস চন্দ্রকেতু
আগ্নেয় অস্ত্র নিক্ষেপ করিয়াছে ; যাহার এই অগ্নি-প্রভাবিস্তার । এখনে
ধ্বজের চামরগুলি দগ্ধ হইয়া বিচিত্র হইলে, বিমান সকল পালাইয়া

(১) ধ্বজাঙ্কুশ ইতি বিভ্রমঃ পাঠঃ ।

আশ্বর্য্যম্, প্রবৃত্ত এবায়মুচ্ছল্লবজ্জল্লবাস্কোটপটুঃ
(১) উত্‌সর্পিষ্ফুলিঙ্গগুরুত্বালাতুমুললেলিহানজ্বালাসম্ভারভৈরবো
ভগবানুপবৃধঃ । প্রচল্লবজ্জল্লবস্য সর্বতঃ সন্তাপঃ, তত্‌ প্রিয়াসঙ্কে-
নাচ্ছাদ্য দূরমপসরাস্মি । তথা কৰোতি । (ক)

(ক) আশ্বর্য্যমিতি । উচ্ছল্লবানাম্ কাঠিন্যেন ভীষণানাম্ বজ্রখল্লবানাম্ অশনিখল্লব-
নাম্ অবস্কোটে দাহিন বিদারণে পটুঃ সমর্থঃ নিতান্তকঠিনবজ্রখল্লবানপি দগ্ধুং সম
ইত্যর্থঃ, তথা উত্‌সর্পিঃ স্ফুলিঙ্গৈঃ অগ্নিকণৈঃ গুরুমহান্, তথা
উচ্চালা বিকরালঃ, তুমুলং সঙ্কুলং যথা স্যাত্তথা লেলিহানঃ অত্যর্থঃ সমানঃ অনিয়ত-
ভাবিনেতন্ততঃ প্রসরন্তা ইত্যর্থঃ যা জ্বালা অস্বিঃ তাসাম্ সম্ভারিণ সন্মূহে ভৈরবো
ভয়ঙ্করঃ ভগবান্ সচ্ছাপ্রভাবঃ অয়ম্ উপবৃধঃ অগ্নিঃ প্রবৃত্ত এব উত্পন্ন এব । স্বয়ং-
ব্যবস্থাপনে এবশব্দঃ । কিঞ্চিৎ চি চার্থঃ । অস্য অগ্নেঃ সন্তাপঃ, সর্বতঃ সর্বাংসে ব দিব্
প্রচল্লবঃ অল্যুয়ঃ, তত্‌স্মাত্‌ অনাহতদেহে প্রিয়ায়া অপসরাসম্ভবাদিত্যর্থঃ অঙ্গনি
স্বকীয়বস্ত্রঃ প্রভল্যবয়বিন ।

“উচ্চাল উত্কটঃ শ্রেষ্ঠে বিকরালি প্রবজ্জমে” ইতি মেদিনী । “শীচিক্শিঃ উপবৃধ”
ইতি বজ্জিপথ্যায়ি অমরঃ ।

গিয়াছে ; আর এই সকল অগ্নির শিখা, ধ্বজস্থ অক্ষুশে বন্ধ পতাকার এক
দিকে ক্ষণকালের জন্য কুস্কুমলেপনের শোভা ধারণ করিতেছে ॥৪॥

(ছ) আশ্চর্য্য বটে ; মহাপ্রভাবশালী অগ্নিরাশি এই উৎপন্নই হইল ;
ইহা বজ্রখণ্ড বিদারণে সমর্থ, উৎপন্নমান স্কুলিঙ্গসমূহে বিশাল, এবং
ভয়ঙ্কর ও সঙ্কুলভাবে লেলিহান জ্বালাসমূহে ভয়ানক । ইহার তাপ
সকল দিকেই প্রচণ্ড হইয়া পড়িতেছে ; সুতরাং অঙ্গের আবরণে
প্রিয়তমাকে আবৃত করিয়া, দূরে সরিয়া যাই । (তাহাই করিল) ।

(১) বজ্রখল্লবাস্কোটপটুতরস্ফুলিঙ্গবিক্তিরিতি ক্ৰচ্চিত্‌ পাঠঃ ।

বিদ্যাধরো । দিষ্টিয়া এদেণ বিমলমোত্তিঅফলসৌদল-(১)
সিণিদ্ধমসিণম'সলেণ (২) ণাহদেহপ'ফ'সেণ আণন্দমন্দ-
মুউলিদঘুসন্তলোঅণাএ অন্দরিদো জ্জোব সন্দাবো । (জ)

বিদ্যাধরঃ । অয়ি ! কিমত্র ময়া কৃতম্ । অথবা—(ক্ষ)

অকিঞ্চিদপি কুর্বাণঃ সৌখ্যে দুঃখান্যপোহতি ।

তত্তস্য কিমপি দ্রব্যং যো হি যস্য প্রিয়ো জনঃ ॥৫॥

(জ) দিষ্টিয়া এতেন বিমলমৌক্তিকফলশীতলস্নিগ্ধমসৃণমাংসলেন নাথদেহস্পর্শেন
আনন্দমন্দমুকুলিতঘূর্ণল্লোচনায়া অন্তরিত এব সন্তাপঃ ।

(জ) বিদ্যাধরীতি । দিষ্টিয়া ভাগ্যেন । বিমলং বিশুদ্ধং যত্ সৌক্তিকফলং মুক্তাফলং
তদিব শীতলঃ, স্নিগ্ধঃ অরুচঃ মসৃণঃ স্নানঃ (পালিস ইতি যস্য বদ্ধভাষা), মাংসলঃ
কঠিনস্য তেন তথ্যক্টেন, নাথস্য অস্য মে পত্ন্যুঃ দেহস্য স্পর্শেন কৰ্তা আনন্দেন স্পর্শসুখেন
মন্দম্ অল্যং যথা স্যাত্তথা মুকুলিতে মুদ্রিতে, ঘূর্ণন্তী চঞ্চলি, লোচনে চতুর্থী যস্যাঃ,
তথ্যক্টায়া সমেত্বর্থঃ সন্তাপঃ বজ্জিৎজ্বালাস্পর্শজন্ম্যা পীড়া, অন্তরিতঃ দূরীকৃতঃ । বহি-
রাবরণেন বজ্জিৎজ্বালাস্পর্শাভাবাত্ সুখান্তরীদয়াচ্চেতি ভাবঃ । অন্তরিতমুকুলিতেতি
অন্তরমুকুলশব্দাভ্যাং করীত্বর্থেন ন্তাভ্যাং কর্মণি কৌ ।

“বলবান্ মাংসলী সল” ইত্যমরঃ ।

(ক্ষ) বিদ্যাধর ইতি । অর্থীতি সন্ধিহসম্বোধনে । অথ তব সন্তাপনিবারণবিষয়ে ।

অকিঞ্চিদতি । স্লোকোঃ দ্বিতীয়েঃ স্তম্ভে রামেণ পঠিতঃ, তব চ ব্যাখ্যাতঃ ॥৫॥

(জ) বিদ্যাধরৌ । ভাগ্যবশতঃ, নির্মল মুক্তার আশ শীতল, স্নিগ্ধ,
পালিস, অথ চ কঠিন এই প্রিয়তমের দেহসংস্পর্শে আগার সন্তাপ
তিরোহিতই হইয়াছে ; বিশেষতঃ নগ্ননয়ুগল, আনন্দে দ্রবং মুদ্রিত ও
ঘূর্ণিত হইতেছে ।

(১) বিমলমোত্তিঅসরশৌদল ইতি পাঠান্তরম্ । (২) সিণিদ্ধমসিণসীবাণম'সলেণ
ইতি পাঠভেদঃ ।

বিদ্যাধরো । কহমবিরলবিলোলঘুস্বন্তবিজ্জ্বলদাবিলাস-
মণ্ডিহি' মন্তমোরকগুহসামলিহি' অল্যরোঅদি গহত্বল'
জলহরেহি' । (জ)

বিদ্যাধরঃ । হন্ত ! হন্ত ! কুমারলবপ্রযুক্তবারুণাস্ত্র-
প্রभावঃ স্বল্বয়ম্ । কথমবিরলপ্রবৃত্তবারিধারাসহস্রসম্মাতৈঃ
প্রশান্তং পাবকাস্ত্রম্ । (ট)

(জ) কথমবিরলবিলোলঘূর্ণদ্বিযুক্তাবিলাসমণ্ডিতৈর্মন্তময়ূরকগুহ্যামলৈরাসীয্যতে
নমস্তলং জলধরৈঃ ।

(জ) বিদ্যাধরীতি । অবিরলং নিরন্তরং বিলোলানাং চঞ্চলানাং ঘূর্ণনীনাং
মমন্তীনাং বিদ্যুজ্বলানাং সৌদামিনীদাম্ভাং বিলাসিন বিধমেণ মণ্ডিতৈঃ ভূষিতৈঃ, তথা
মন্তময়ূরাণাং কগুহা ইষ শ্যামলাঃ শ্যামবর্ণাস্তিঃ, জলধরৈর্মণ্ডৈঃ নমস্তলম্ আকাশদেশঃ
কথম্ আসীয্যতে আচ্ছাদ্যতে ।

(ট) বিদ্যাধর ইতি । হন্তেতি হর্ষসূচকমব্যয়ং তদতিশয়ে দ্বিগুণিতঃ । কুমারেণ
লবনে প্রযুক্তং চন্দ্রকীতীরাগ্নেয়াস্ত্রনিবারণায় নিশ্চিতং যত্ বারুণং বরুণদেবতমস্ত্রং
তস্য খলু তস্যৈব বারুণাস্ত্রস্য প্রभावঃ সামর্থ্যম্ অথ জলধরপ্রাদুর্भावঃ । অবিরলং
নিরন্তরং প্রবৃত্তানি যানি বারিধারাসহস্রাণি বৃষ্টিধারাসমূহাঃ তेषাং সম্মাতৈঃ, পতনৈঃ
পাবকাস্ত্রং চন্দ্রকীতীরাগ্নেয়াস্ত্রং প্রশান্তং নির্বাণিতম্ । কথমিতি সম্ভাবয়ামৌল্যর্থঃ ।

“হন্ত হর্ষে’নুকম্পায়াং বাক্যারম্ভবিষাদয়ো”রিলমরঃ । “কথং (ব্য) ... সম্ভাবনা”
ইতি শব্দকল্পদ্রুমঃ ।

(বা) বিদ্যাধর । ওহে ! এ বিষয়ে আমি কি করিলাম । অথবা
কিছু না করিয়াও, সুখদ্বারা এই দুঃখনাশ করে । কারণ, যে বাহার
প্রিয়জন, সে তাহার নিকট কোন অনির্বচনীয় দ্রব্য ॥৫॥

(ঞ) বিদ্যাধরী । নিরন্তর, চঞ্চল ও ঘূর্ণমান বিদ্যুতের শোভায়
পরিশোভিত এবং মন্তময়ূরের কণ্ঠদেশের ত্রায় শ্রামবর্ণ মেঘসমূহ,
আকাশমণ্ডল ব্যাপ্ত করিল কেন ? ।

विद्याधरो । पित्रं मे पित्रं मे (१) । (ठ)

विद्याधरः । हन्त ! हन्त ! (२) सर्वमतिमात्रं दोषाय, यत् प्रबलवाताबलितोभगम्भीरगुणगुणायमानमेघमेदुगान्धकारनौरन्ध्र-
निबद्धम् (३) एकवारविश्वग्रसनविकच-(४) विकरालकालकण्ठ-
कण्ठ-(५) कन्दरविवर्त्तमानमिव युगान्तयोगनिद्रानिरुद्धसर्व-
हार-(६) नारायणोदरनिविष्टमिव भूतजातं प्रवेपते (७) । (ड)

(ठ) प्रियं मे प्रियं मे ।

(ठ) विद्याधरीति । प्रियं दारुणाग्नेयास्त्रप्रशसनमित्यर्थः पुनः सन्तापसम्भावना-
भावादिति भावः । हर्षातिशये द्विरुक्तिः ।

(ड) विद्याधर इति । अत्र हन्तशब्दो विषादसूचकः, भयसम्भवे द्विरुक्तिः ।
मात्रं परिमाणमतिक्रान्तमित्यतिमात्रं सर्वं जगत्मां सर्वं वस्तु अतिमात्रम् अत्यर्थं सत्
दोषाय सम्पद्यत इति शेषः । यद्व्यङ्ग्याद्भेदोऽतोऽयं, प्रबलाया बलवत्याः, वाताबल्याः वात्यायाः
क्षीमेण सञ्चलनेन गम्भीरं मन्दं यथा स्यात्तथा गुणगुणायमानाः 'गुण गुण' इत्येवमव्यक्तं
शब्दं कुर्वन्तः ये मेघाः तैः मेदुरं स्निग्धं निविडमित्यर्थः यदन्धकारं तमः तेन नौरन्ध्रं
निरवकाशं गाढमिति यावत् यथा तथा निबद्धं धृतम् आवृतमित्यर्थः भूतजातं प्राणिसमूहः,
एकेनैव वारेण उदयोगेन विश्वस्य जगतः ग्रसनाय यासाय विकचः व्यातः यः विकरालः

(ट) विद्याधर । भाल भाल, ईश कुमार-लव-निष्किण्ठ वारुणाक्षर
प्रभाव । वेश्, निरन्तरं जलधारासमूह-वृष्टिकर्तृक, आग्नेयास्त्र निवारित
इहैवाह ।

(ठ) विद्याधरी । आम्नां प्रीतिकर वटे, आम्नां प्रीतिकर वटे ।

(१) क्वचित् पित्रं मे इत्यस्य द्विरुक्तिर्नास्ति । (२) क्वचित् भी भी इत्यधिकः
पाठः । (३) नौरन्ध्रनिरुद्धमिति पाठान्तरम् । (४) विकट इति पाठभेदः ।
(५) मुख इति क्वापि पाठः । (६) युगान्तनिद्रा इति क्वचित् योगशब्दशून्यः पाठः ।
(७) विपद्यत इति विभिन्नः पाठः ।

ভয়ানকঃ কালকণ্ঠস্য নীলকণ্ঠস্য স্ংহারমূর্ত্তে রুদ্রস্যেত্যর্থঃ কণ্ঠকন্দরঃ গলবিবরং তব
 বিকৃতমানমিব অবতিষ্ঠমানমিব সত্ জগৎস্ংহারায় ব্যাচাননস্য রুদ্রস্য মুখপথে
 কণ্ঠবিবরং প্রবিষ্টমিব সদিত্যর্থঃ, তথা যুগান্তে প্রলয়কালি যৌ যৌগঃ চিত্তবৃত্তিনিরোধঃ
 স নিদ্রা ইব তথা, নিরুদ্ভানি স্ংবতানি সর্বাণি দ্বারাণি মুখনাসিকাদিপ্রবেশনির্গমমাগা
 যেন তস্য নারায়ণস্য উদরে জঠরে নিবিষ্টমবস্থিতমিব চ সত্ প্রবেপতে কম্পতে । সম্প্রতি
 প্রাণিনী গাঢ়ান্বকারাভতাঃ সন্তঃ “কিময়মুপস্থিতঃ প্রলয়কালঃ, যেন যয়ং জগত্ যসতৌ
 রুদ্রস্য কণ্ঠবিবরং প্রবিষ্টা ইব নারায়ণীদরাবস্থিতা ইব চ প্রবলান্বকারাভতাঃ স্ংবত্যা”
 ইत्याদি নানাবিধমুত্প্রেচ্ছমাণা ভয়েন কম্পন্ত ইত্যর্থঃ । প্রাণিনাময়মুদ্রে গন্তু লবপ্রযুক্ত-
 বাকুণাস্ত্রপ্রমাণৈব, সুতরাং সাতিশয়মসুত্রপ্রয়োগং দোষং বিনা কিং ব্রূম ইতি ভাবঃ ।

অত্র বিশিষ্টেণ সামান্যসমর্থ্যনরূপীঃ সার্থান্তরন্যাসীলঙ্কারঃ, স চ ক্রিয়োত্প্রেচ্ছাভয়েন
 সঙ্কীৰ্ত্ত্যতে ।

“সান্দ্রস্তিগ্ধস্তু মেদুরঃ” “যুক্তি জ্বালাতে ভূতং প্রাণ্যতীতি সমে বিদ্বি”তি চামরঃ ।

গুণগুণৌল্বেবং শব্দং করৌতীতি গুণগুণায়মানঃ “অব্যক্তানুকরণা”দিয়াদিনা ডাচ্
 “ডাজ্ লীহিতাদিম্ব্যযুগ্মে” ইत्याয়িঃ তত আনশ্ ।

প্রলয়কালি রুদ্রৌ জগত্ স্ংহরতি । তথা চ কুম্ভীপুরাণম্, ৪২ অধ্যায়ে—

“এবং স্ংহৃত্য ভূতানি তত্বানি চ মহেশ্বরঃ ।

নিযৌজয়ত্যন্যোন্যং প্রধানং পুরুষং পরম ॥”

প্রলয়কালি নারায়ণশরীরে জগত্প্রবেশ উক্তঃ শিশুপালবধিপে, ১ সর্গে—

“যুগান্তকালপ্রতিস্ংহতাत्मনী জগন্তি যস্যং সবিকাশমাসত ।”

(৬) বিদ্যাধর । হায় ! হায় ! সকল পদার্থই বেশী হইলে দোষের
 হইয়াই দাঁড়ায় । যে হেতু প্রবল ঝড়ের বেগে গম্ভীর ও “গুণ গুণ”-
 শব্দকারী মেঘের আবরণে স্নিগ্ধ অন্ধকার হইয়াছে ; সেই অন্ধকার ঘেন
 জগতের প্রাণিগণকে প্রগাঢ়ভাবে আবৃত করিয়াছে ; এক উত্তমেই
 জগৎ গ্রাস করিবার জন্ত প্রসারিত মহাদেবের কণ্ঠবিবরের ভিতরেই
 ঘেন প্রাণিগণ অবস্থান করিতেছে এবং প্রলয়কালে নারায়ণ, যোগনিদ্রা-

সাধু বত্‌স ! চন্দ্রকেতৌ ! সাধু, স্থানে বায়ব্যাস্ত্রমীরিতম্ ।
যত:—(ঙ)

বিদ্যাকল্‌পে ন মরুতা মেঘানাং ভূয়সামপি ।

ব্রহ্মণৌব বিবর্ত্তানাং ক্বাপি বিপ্রলয়: কৃত: ॥৬॥

(ঙ) সাধ্বিতি । সাধু ভদ্রং কৃতমিতি শ্রেষ: হর্ষে দিকৃতি: । বায়ব্যাস্ত্রং বায়ুদৈবত-
মস্ত্রং তত্‌ ইরিতং প্রেরিতং নিচ্চিন্নমিত্যর্থ: তত্‌ স্থানে যুক্তম্‌ উচিতমেবামুদিত্যর্থ: , অন্যথা
লবপ্রযুক্তবারুণাস্ত্রপ্রভাবেণ জাতা প্রাণিনাং মহতী প্রাণাশঙ্কা কথমপি ন নিবর্ত্তেতেনি
ভাব: । সাধুধারণকারণমাহ যত ইতি ।

“যুক্তো হি সাম্প্রতং স্থানে” ইত্যমর: ।

বায়ব্যমিতি “বায়ুত্বপি বৃষসৌ য”দিতি যত্‌প্রলয়: ।

বিদ্যেতি । বিদ্যাকল্‌পে ন তত্‌জ্ঞানতুল্যে ন তুল্যত্বাচ্চ লয়করণাংশি, মরুতা
চন্দ্রকেতুপ্রযুক্তবায়ব্যাস্ত্রপ্রাদুর্ভূতবায়ুনা ভূয়সামপি প্রচুরাণামপি মেঘানাং লবনিচ্চিন্ন-
বারুণাস্ত্রপ্রাদুর্ভূতজলধরাণাং বিবর্ত্তানাং পরমার্থত: সত্তারহিতানাং নামরূপাদিভেদভিন্নানাং
ঘটপটাদিজগত্‌প্রপঞ্চানামিত্যর্থ: ব্রহ্মণি অদ্বিতীয়ে সচ্চিদানন্দস্বরূপে পরমাत्मনি ইব
ক্বাপি কস্মিন্নপি অদৃশ্যস্থানে বিপ্রলয়: তিরোধানং কৃত: । যথা সদৃশরূপদেশবশেণ
“তত্‌সমি” “একমেবাদ্বিতীয়ং ব্রহ্ম” “নেহ নানাস্তি কিঞ্চন”ত্যাদিবাক্যানাং সম্যক্‌তা-
পর্য্যালোচনাदिभि: সমুৎপन्नेन তত্‌জ্ঞানেন তাত্ত্বিকরজ্জুজ্ঞানেন সর্পভক্ষ ইব নামরূপাদি-
বিবিধভেদভিন্নানাং ঘটপটাদিজগত্‌প্রপঞ্চানাং পৃথক্‌ সত্তাবিষয়কৌ ভ্রমো নিরসতে পরঞ্চ
কেবলমদ্বিতীয়ব্রহ্মৈবাবতিষ্ঠতে, তথা অস্ব বায়ব্যাস্ত্রস্য প্রভাবেণ মেঘনিবহৌ নিরস্ত:, পরঞ্চ
কেবলং নির্মলং ন ভব এবাবতিষ্ঠতে ইতি সরলার্থ: । বিদ্যয়: অবিদ্যানাশে সতীব বায়ব্যাস্ত্রে-
ণানেন বারুণাস্ত্রনাশে সতি সম্প্রতি লোকৌ নিরুপদ্রব: সংহত ইত্যতীবানন্দধারণমিতি ভাব: ।

দ্বারা দেহের সমস্ত দ্বার অবরুদ্ধ করিলে তাঁহার উদরে প্রবিষ্ট থাকি যাই
যেন প্রাণিগণ কস্পিত হইতেছে ।

(চ) ভাল, বৎস চন্দ্রকেতু ! ভাল ; তুমি যে বায়ব্যাস্ত্র নিষ্ক্ষেপ
করিয়াছ, তাহা সঙ্গতই হইয়াছে । যে হেতু—

विद्याधरी । एहाह ! को दाणिं एसो ससम्भमुक्खित्तकरव्भ-
मिदपट्टकञ्चली (१) दूरदो ज्जेव मङ्गुरवअण-(२) पड्डिसिद्ध-
जुज्भवावारो एदाणं कुमारणं अन्तरम्मि (३) विमाणवरं
(४) ओदरावेदि । (ए)

(ए) नाथ ! क इदानीमेष ससङ्गमोत्तचित्तकरभमितपट्टकाञ्चली दूरत एव मङ्गुर-
वचनप्रतिषिद्धयुद्धव्यापार एतयोः कुमारयोः अन्तरे विमानवरमवतारयति ।

अथ प्रथमाङ्गे कल्पशब्दोपादानादार्थो उपमा, द्वितीयाङ्गे च इवशब्दोपादानात् श्रौती
उपमा ; अनयोः परस्परसापेक्षत्वात् सङ्करः ।

“वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहुः” इति शारीरकभाष्ये भगवान् शुङ्गराचार्यः । “परमोत्तम-
पुरुषार्थसाधनीभूता विद्या ब्रह्मज्ञानरूपे”ति नागोजीभट्टः । ब्रह्मलक्षणमाह वेदान्तभाष्यधृता
श्रुतिः—“यती वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रथन्तमि-
सं विशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म ।” “जन्माद्यस्य यत” इति वेदान्तसूत्रम् ।

विषयं माह वेदान्तसारे—

“सतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विकार इत्युदाहृतः ।

अतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विवर्त्त इत्युदीरितः ॥”

तत्त्वज्ञानेन विवर्त्तनिवृत्तिस्तु वेदान्तदर्शनादौ द्रष्टव्या ॥६॥

(ए) विद्याधरीति । एष दूरे दृश्यमानः, ससम्भ्रमं सत्वरम् उत्तचित्तेन उत्तोलितेन
करणेन हस्तेन भ्रमिती घृणितः पट्टकाञ्चलः वस्त्रविशेषप्रान्तभागी येन स तथोक्तः ।
दूरतो निवारणवचनश्रवणासम्भवशङ्कया कुमारयोर्दृष्टेराकर्षणार्थं वस्त्राञ्चलघूर्णनमिति
बोध्यम् । मङ्गुरेण प्रीतिपूर्णेन वचनेन वाक्येन प्रतिषिद्धः निवारितः युद्धव्यापारः संशाम-
कार्थ्यं येन स तथोक्तः । यदि शृणुयातामिमाविति सम्भावनया युद्धनिवारणाय निषेधवाक्य-

তত্ত্বজ্ঞান যেমন ব্রহ্মপদার্থে জগতের লয় সম্পাদন করে, সেইরূপ
বাঁঘবাস্ত্র, প্রচুর মেঘসমূহেরও, কোন স্থানে লয় করিয়া ফেলিয়াছে ॥৬॥

(१) करभमिदजीत्तरीभाञ्चल इति पाठान्तरम् । (२) मङ्गुरसिण्डिवअण
इति पाठभेदः । (३) मज्ज इति क्वापि पाठः । (४) विमाणमिति भिन्नः पाठः ।

বিদ্যাধরঃ । দৃষ্টা । এষ শম্বকবধাৎ প্রতিনিবৃত্তৌ রঘুপতিঃ । (ত)

শব্দং মহাপুরুষসংবিহিতং নিশম্য

তদগৌরবাৎ সমুপসংহতসম্প্রহারঃ ।

শান্তৌ লবঃ, প্রণত এব চ চন্দ্রকেতুঃ,

কল্যাণমস্তু সুতসঙ্গমনেন রাজ্ঞঃ ॥৩৥

মধ্যুক্তমিতি জ্ঞেয়ম্ । কুমারযোঃ চন্দ্রকেতুলবযোঃ অন্তরে মধ্যস্থলে বিমানবরং ব্যোমযান-
শ্রেষ্ঠং পুথকমিত্যর্থঃ অবতারয়তি অবরোহয়তি ।

(ত) বিদ্যাধর ইতি । রঘুপতিঃ রামঃ, শম্বকবধাৎ শম্বকবধং কৃত্বৈত্যর্থঃ
লবঃ লোপে পঞ্চমী ।

শব্দমিতি । মহাপুরুষেণ প্রভাবাতিশয়শালিনা রামেণ সংবিহিতং কৃতম্ উচ্চারিত-
মিত্যর্থঃ শব্দং সমরব্যাপারাৎ নিবর্ত্তেয়াং যুবাণ্যমিবেং বাক্যমিত্যর্থঃ নিশম্য শ্রুত্বা
তদগৌরবাৎ তস্য রামস্য মহিমাতিশয়েন স্বতী গুরুত্বাবগমাৎ গৌরবিতজনবচনাতিক্রমস্য
অনৌচিত্বাদিত্যর্থঃ সমুপসংহতঃ সাকল্যেন নিবর্ত্তিতঃ সম্প্রহারঃ যুদ্ধব্যাপারী যেন স
তথোক্তঃ লবঃ শান্তঃ ক্রোধাযুধনিচিপাদিপরিভ্যাগেন প্রকৃতিমাপন্নঃ, চন্দ্রকেতুশ্চ প্রণত এব
জ্যেষ্ঠতাতীশ্যমিতি মত্বা রামপাদমূলে পতিত এবৈত্যর্থঃ । ইদানীং সুতেন লবেন সঙ্গমনং
সম্মেলনং তেন রাজ্ঞী রামস্য কল্যাণং সঙ্কলমস্তু, মত্পুত্রীশ্যমিত্যবিদিতব্রতান্তৌ রাম
ইদানীং 'মমৈবায়ং পুত্র' ইতি পরিচিন্ত্বান্নঃ তত্সম্মেলনরূপং সঙ্কলং প্রাপ্নোতু ইত্যর্থঃ ।

অথ চন্দ্রকেতুলবযৌরুপতাস্বভাবস্য প্রশমঃ রামবিষয়কমক্তিभावस्याঙ্কমিতি সমাহিত-
নামালঙ্কারঃ ।

(৭) বিদ্যাধরী । নাথ ! এই কোন্ ব্যক্তি, দূর হইতেই বাস্ততার
সহিত উত্তোলিত হস্তে বস্ত্রাঞ্চল ঘূর্ণিত করিয়া, মধুর বাক্যে যুদ্ধের
নিষেধ করিয়া, এই কুমারদ্বয়ের মধ্যস্থানে বৃহৎ একখানা বিমান
নাগাইতেছে ? ।

(ত) বিদ্যাধর । (দেখিয়া) রঘুনাথ রামচন্দ্র শম্বকবধ করিয়া
এই ফিরিয়া আসিয়াছেন ।

इति निष्क्रान्ती । (य)

विष्कम्भकः । (द)

ततः प्रविशति रामः लवः प्रणतयन्द्रकेतुय । (ध)

रामः । पुष्पकादवतरन् । (न)

दिनकरकुलचन्द्र ! चन्द्रकेतो !

सरभसमेहि दृढं परिष्वजस्व ।

तुहिनशकलशोतलैस्तवाङ्गैः

शममुपयातु ममापि चित्तदाहः ॥८॥

“धान्येन धनवा”नित्यादिवत् सुतसङ्गमनेनेति अमेदे तृतीया, सुतसङ्गमनस्वरूपं कल्याणमित्यर्थः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥७॥

(य) इतीति । विद्याधरदम्पती समरावलीकनाथैव समागतौ, तन्निवृत्तौ तत्रावस्थानप्रयोजनाभावात् निष्क्रान्ताविति बोध्यम् ।

(द) विष्कम्भक इति । मध्यमाभ्यां विद्याधरदम्पतीभ्यां प्रयोजितत्वादयमपि शुद्धी विष्कम्भकः । अत्र वर्त्तमानानां युद्धघटनानां वर्त्तिष्यमाणानाञ्च चन्द्रकेतुलवाभ्यां सह रामस्यालापादीनां निदर्शनं द्रष्टव्यम् । तेन विष्कम्भकलक्षणे “वृत्तवर्त्तिष्यमाणाना”-मिति वृत्तपदस्य वर्त्तमानार्थोऽपि मन्तव्य इति भाव्यम् ।

(ध) तत इति । प्रणतः रामाभिवादानाय भूमौ पतितः । चन्द्रकेतुय प्रणत इत्यर्थः ।

(न) राम इति । पुष्पकात् तदाख्यव्योमयानात् अवतरन् भूमाववरीहन् ।

लव, महापुरुषेण उच्चरित निषेधवाक्यं श्रुति, तांशार गोरवे युद्ध निवर्तित करिया, शास्त्र हईल ; चन्द्रकेतु किन्तु एकेवारे प्रणतई हईल । एतन पुत्रसम्मेलने राजार मङ्गल हउक ॥९॥

(थ) (एई बलिया विद्याधर ओ विद्याधरी चलिया गेल ।)

(द) विष्कम्भक ।

(ध) तदनन्तर राम, लव ओ प्रणत अवस्थाय चन्द्रकेतुर प्रवेश ।

চন্দ্র । অভিবাদয়ে (১) । (প)

রামঃ । উত্থাপ্য (২) সস্নেহাসং পরিষ্রজ্য । অপি নাম কুশলং তব

দ্বিষ্যাস্ত্রধরদেহস্য ? । (ফ)

দিনকরতি । দিনকরকুলস্য সূর্য্যবংশস্য চন্দ্র ! চন্দ্রবদান্ধাদক ! চন্দ্রকৌতী ! সরমসং সবেগম্ এহি সমান্তিকমাগচ্ছ, হৃদং নির্ভরং পরিষ্রজস্ব আলিঙ্গ সামিতি শিষ্যঃ ননু কিমর্থমালিঙ্গনমিত্যাহ তুহিনেতি । তুহিনশকলানীষ হিমস্বৰ্ণানীষ শীতলানি তৈস্তথাক্তৈঃ তব অঙ্গৈঃ বহুঃপ্রমত্তিভিরবয়বৈঃ মম চিত্তদাহীঃপি সীতাশীকতদপত্যা-
ভাবজনিতী মনস্তাপীঃপি শমং নাশম্ উপযাতু প্রাপ্নোতু । ভাৰ্য্যাধাঃ পুত্রপ্রযোজনকতয়া “সর্বোপমেকজাতানামেকস্তেতু পুত্রবান্ ভবেতু । সৰ্বৈ তে তেন পুত্রেণ পুত্রিণী মনুরব্রতী”-
দিতি স্মরণাত্ ভাতুঃ পুত্রস্য পুত্রস্থানীয়ত্বাত্ তবোপপত্যা সীতাশীকতদপত্যাভাবজনিতী মনস্তাপী নশ্বর্য্যেবেতি ভাবঃ ।

অথ ন কেবলং গাঢ়দাহঃ অপি তু মনস্তাপঃ শমমুপযাতু ইতি অর্থান্তরাপতনাদর্থোপত্তি-
রলঙ্কারঃ লুম্বিপমাদ্বয়ম্, চন্দ্রচন্দ্রেতি ব্যঞ্জনানামনেকধা সঙ্কতসাম্যাত্ কৈকানুপ্রাসয়,
ইত্যেতেষাং মিথ্যে নৈরপেক্ষ্যাত্ সংসৃষ্টিঃ ।

“রমসী বেগহর্ষা”রিতি বিশ্বঃ । পুষ্টিতায়্য বচনম্ ॥৮॥

(প) চন্দ্রেতি । অভিবাদয়ে ভবন্তমিতি শিষ্যঃ ।

(ফ) রাম ইতি । উত্থাপ্য প্রণতং চন্দ্রকৌতুমুচীত্য । দ্বিষ্যাস্ত্রধরঃ উত্কৃষ্টা-
যুধগাহী দেহী যস্য তস্য তব অপি নাম কুশলং কিমু সঙ্কলম্ । অথবা তব দ্বিষ্যাস্ত্র-
ধরী যী দেহস্য উত্কৃষ্টাযুধশালিনী গাঢ়স্বত্বার্থঃ কুশলং বিপক্ষনিঘ্নিতাস্ত্রপহারেণ

(ন) রাম । (পুষ্পক ইহেতে নামিতে নামিতে)

হে সূর্য্যবংশের চন্দ্রস্বরূপ চন্দ্রকেতু ! শীঘ্র আইস, আমাকে গাঢ়
আলিঙ্গন কর ; বরফখণ্ডের গ্রাস্য শীতল তোমার অঙ্গসংস্পর্শে, আমার
মনের সম্ভাপণ, নিবৃত্তি পাউক ॥৮॥

(প) চন্দ্রকেতু । নমস্কার করিতেছি ।

(১) ক্বচিদয়ং পাঠী নাস্তি । (২) উত্থাপ্যেতি পাঠান্তরম্ ।

চন্দ্র । কুশলমত্যন্তু তক্রিয়স্য প্রিয়দর্শনস্য লবস্য লামা-
 অ্যুদয়েন, (১) তদ্বিজ্ঞাপয়ামি, সামিব বিশেষেণ বা মত্তঃ,
 শিবেন (২) চক্ষুশা পশ্যত্বমুং মহাবীরপ্রকাণ্ডং তাতঃ । (ব)

রামঃ । লবং নিরুপ্য । দিষ্ট্যা অতিগম্ভীরমধুরকল্যাণা-
 ক্ততিরয়ং (৩) বয়স্যো বত্‌সস্য । (ম)

চতচ্চেদাদিকং ন জাতং কিমু ইত্যর্থঃ । দিব্যাস্ত্রশালিনো দেহঘতা সম্ভব সম্ভাবনৈব
 অধিকৈতি দ্যৌতন্যর্থং দিব্যাস্ত্রধরপদমুপাত্তম্ ।

(ঘ) চন্দ্রেতি । অলুপ্ততা অতীববিষয়াবহা, ক্রিয়া যুদ্ধকার্য্যং यस্য তস্য প্রিয়ং
 প্রীতিকরং দর্শনম্ অবলোকনং यस্য তস্য স্বভাবসৌম্যমূর্ত্তে রিত্যর্থঃ । লবস্য লামঃ প্রাপ্তিরিব
 অম্যুদয়ঃ সমৃদ্ধিঃ তেন কুশলম্ বৃদ্ধিশো জনো যেন মিবরূপেণ প্রাপ্তঃ তদেব কুশলমিতি
 ভাবঃ । তত্‌স্মাত্‌ মম প্রিয়বয়স্যত্বাদিত্যর্থঃ । মত্‌তঃ মত্‌ পছম্যাস্তম্, বিশেষেণ
 আধিক্যবতা শিবেন শুভানুধ্যানপ্রীতিবিষ্কারিতেনৈত্যর্থঃ । মহাবীরপ্রকাণ্ডং প্রশস্তং প্রধান-
 য়রম্ অমুং সম্মুখস্বয়ং বালকম্ । তাতঃ পিতৃপর্য্যায়ী ভবান্ । মমেয়ং প্রার্থয়তি ভাবঃ ।

“অস্ত্রী প্রকাণ্ডো বিটপে তরুস্বন্দ্রপ্রশস্তয়ো”রিতি রমসঃ ।

মহাবীরস্বামী প্রকাণ্ডয়েতি সঃ “প্রশংসায়চনৈয় রুদে”রিত্যাदिना नित्यसमासः ।
 चाक्यन्तु अर्थप्रदर्शनार्थमुक्तम् ।

(ফ) রাম । (চন্দ্রকেতুকে তুলিয়া, স্নেহ ও অশ্রুপাতের সহিত
 আলিঙ্গন করিয়া) তোমার দিব্যাস্ত্রধারী দেহের মঙ্গল ত ? ।

(ব) চন্দ্রকেতু । অত্যন্ত অদ্ভুতকার্য্যকারী এবং প্রিয়দর্শন লবের
 আশ্চর্য্যরূপ সম্পদে আমার মঙ্গল । সুতরাং আমি নিবেদন করিতেছি
 যে, আমারই মত, অথবা আমি অপেক্ষাও বিশেষ রূপাদৃষ্টিতে এই প্রশস্ত
 মহাবীরকে পিতা দর্শন করুন ।

(১) লবস্য অম্যুদয়েনৈতি পাঠান্তরম্ । (২) সামিব অশিশেষেণ মত্‌তঃ শিব-
 তরেণ ইতি পাঠভেদঃ । (৩) অতিকল্যাণাক্ততিরয়মেতাবানিব পাঠঃ কাপি ।

ব্রাতুং লোকানিব পরিণতঃ কাযবানস্ববেদঃ,

চাত্তো ধর্মঃ শ্রিত ইব তনুং ব্রহ্মকোষস্য (১) গুপ্তে ।

সামর্থ্যানামিব সমুদয়ঃ, সঙ্ঘয়ো বা গুণানা-

মাবিভূয স্থিত ইব জগত্পুণ্যনির্ম্মাণরাশিঃ ॥৮॥

(ম) রাম ইতি । নিরুপ্য বিশেষণাবলোক্য । অতিগম্ভীর অতীবধীরত্বশালিনী
অপ্রপঞ্চ্যেত্যর্থঃ, মধুরা প্রিয়দর্শনা, কল্যাণী মঙ্গলসূচকলক্ষণবতী আকৃতিঃ মূর্ত্তির্যস্য
সঃ । বত্শস্য তব চন্দ্রকেতীঃ ।

অতিগম্ভীরত্বাদিকং সমর্থয়তি ব্রাতুমিত্যাदि । লোকান্ ভুবনানি ব্রাতুং ভবেভ্যো
রচিতুং কাযবান্ মূর্ত্তিমান্ পরিণতঃ শরীরধারী সন্নিব্যর্থঃ অস্ববেদঃ ধনুর্বেদ ইব,
তথা ব্রহ্ম বেদ এব কোষঃ পিণ্ডীকৃতহেমরৌপ্যং তস্য গুপ্তে রক্ষণায় তনুং শ্রিতঃ শরীর-
মাশ্রিতঃ চাত্তো ধর্মঃ স্ববিযজাতিঃ পরাক্রম ইব, তথা সামর্থ্যানাং বিক্রমাণাং সমুদয়ো
রাশিরিব এতৈরপ্রপঞ্চ্যত্বমুক্তম্ ; তথা গুণানাং সৌন্দর্য্যবিনয়াদীনাং সঙ্ঘয়ো বা পুঞ্জ
ইব এতৈন মধুরত্বমুক্তম্ । তথা জগত্সু পুণ্যনির্ম্মাণানি অনুষ্ঠিতানি পুণ্যানি “কদম্বিহিতৌ
ভাবৌ দ্রব্যবৎ প্রকাশতে” ইতি ন্যায়াত্, তेषাং রাশিঃ পুঞ্জঃ আবিভূয মূর্ত্তিসম্ভবত্যা প্রকাশ্য
স্থিত ইব এতৈন কল্যাণত্বং প্রতিপাদিতম্ । অতএব অসাধারণোদয়ং বালক ইতি ভাবঃ ।

অত্র শব্দাত্মকৌ বেদৌ গুণঃ, অপরে চ চাত্তবধর্ম্মাদয়ো গুণপদার্থা ইতি তেযাঞ্চ পরাত্মনা
সম্ভাবনাধারণাত্ পঞ্চানাং ভাষাভিসমানীনাং বাচ্যানাং গুণোত্প্রেক্ষাণাং পরস্পরনৈরপেক্ষাত্
সংসৃষ্টিঃ, তথা ব্রহ্মকোষস্যৈত্ব সাধকসাধকপ্রমাণাভাবাদুপমাৰূপকयोঃ সন্দেহসঙ্করঃ ।
তথা “বা স্যাৎকাল্যোপমযৌরীবাথে” চ সমুচ্চয়ে” ইতি বিশ্বপ্রকাশিন বাশব্দস্য উপমায়া
এব বাচকত্বনির্দেঁশাত্ উত্প্রেক্ষাত্ত্বকত্বাভাবেন “সঙ্ঘয়ো বা গুণানা”মিত্যত্র “এষ মূর্ত্তৌ
যথা ধর্ম্মঃ চিত্তিপৌ রক্ষতি চিত্তি”মিতি সাহিত্যদর্পণীদাহতবত্ অবাচকত্বদোষঃ, স চ
‘সদৃগুণানামিবৌঘ’ ইতি পাঠে ন সমাধেয়ঃ ।

(ভ) রাম । (লবকে দেখিয়া) ভাগ্যবশতঃ বৎসের এই বরষষ্ঠীর
আকৃতি বড়ই ধীর, বড়ই মনোহর এবং বড়ই মঙ্গলসূচক বটে ।

(১) ব্রহ্মকোষস্যেতি ভিন্নঃ পাঠঃ ।

लवः । अहो ! पुण्यानुभावदर्शनोऽयं महापुरुषः । (म)

आश्वासस्नेहभक्तौनामिकमालम्बनं सहत् (१) ।

प्रकृष्टस्येव धर्मस्य प्रसादो मूर्त्तिसञ्चरः ॥१०॥

“स्यात् कोपश्च हिरण्यञ्च हेमरूप्यं कृताकृतं” इत्यमरः ।

मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥२॥

(म) लव इति । अहो आश्चर्यं । पुण्ये पवित्रे अनुभावदर्शने प्रभावरूपे यस्य सः । “अनुभावः प्रभावेऽपि” इत्यमरः ।

आश्वासति । आश्वासी दुःखार्तानामभयदानपूर्वकमाशाजननं स्नेहः प्रणयः भक्तिः पूज्येष्वनुरागः तासाम् एकं मुख्यं सहत् विशालम् आलम्बनम् आश्रयः । अस्मिन् महापुरुषे दृष्टे सति आश्वासः स्नेहः भक्तिश्च जायत इत्यर्थः । तथा प्रकृष्टस्य उत्कर्षगतस्य अतिप्रचुरस्यैव धर्मस्य पुण्यस्य मूर्त्या सञ्चरत इति मूर्त्तिसञ्चरः देहधारी प्रसादः निर्मलता इव । प्रचुरतरधर्माचरणेन जायमानश्चित्प्रसादो मूर्त्तिमाश्रित्य आविर्भूत इवेत्यर्थः ।

अत आश्वासदीनामनेकीधामिकरामगतत्वात् पर्यायनामालङ्कारः भावाभिमानिनी वाचा गुणीत्प्रेक्षा च अनयोः संसृष्टिः ॥१०॥

जगत्के रक्षा करिবার জন্ম, ধনুর্বেদ যেন শরীরধারীরূপে পরিণত হইয়াছে; বেদ রক্ষা করিবার নিমিত্ত, ক্ষাত্রধর্ম যেন দেহ ধারণ করিয়াছে; ইহা যেন বিক্রমের রাশি ও গুণের পুঞ্জ এবং জগতের পুণ্যরাশি যেন আবির্ভূত হইয়া অবস্থান করিতেছে ॥৯॥

(ম) লব । কি আশ্চর্য্য ! এই মহাপুরুষের প্রভাব ও রূপ উভয়ই পবিত্র ।

ইনি ভরসা, স্নেহ ও ভক্তির একমাত্র বৃহৎ আশ্রয় এবং উৎকৃষ্ট ধর্মের মূর্তিমান যেন নির্মলতা ॥১০॥

(১) একমায়তনং মূহুদ্বিতি পাঠান্তরম্ ।

আশ্চর্য্যম্ । (য)

বিরোধো বিশ্বান্তঃ, প্রসরতি রসো নির্বৃতিঘন-

স্তদৌহত্যং কাপি ব্রজতি, বিনয়ঃ প্রহ্বয়তি মাম্ ।

ভটিল্যস্মিন্ দৃষ্টে কিমিবা (১) পরবানস্মি, যদি বা

মহাঘর্ষস্তীর্থানাংমিবা হি মহতাং কোপ্যতিশয়ঃ ॥১১॥

(য) আশ্চর্য্যমিতি । বদ্যমাণং সর্বং বিস্ময়করমিত্যর্থঃ ।

তদেবাহ বিরোধ ইতি । অস্মিন্ মহাপুরুষে দৃষ্টে অশ্লোকিতে সতি বিরোধো বিবাদঃ
 ভটিলি তত্চক্ষাৎ বিশ্বান্তঃ বিরতঃ, নির্বৃত্ত্যা আনন্দে ন, ঘনো নিবিড়ঃ রসো রাগঃ প্রসরতি
 উচ্ছলতি, অমুং প্রতি আনন্দে ন সান্দ্রীকৃতোঃনুরাগো বর্ত্তত ইত্যর্থঃ, তত্ যুদ্ধকালীনম্
 ঔহত্যং দর্পজনিতচাঞ্চল্যং কাপি ব্রজতি কুতাপি বিলীয়তে অতীতসামীপ্যে বর্ত্তমানা,
 তথা বিনয়ঃ অস্মাদাত্মনো ন্য নুলজ্ঞানং সাং প্রহ্বয়তি অবনময়তি ভক্তি নস্বং করীতীত্যর্থঃ ।
 তথা কিমিবা অনির্বচনীয় ইত্যর্থঃ পরবান্ পরাধীনঃ অস্মি, অমুং দৃষ্টা নাট্মনঃ প্রমবা-
 মৌত্যর্থঃ । যদি বা অথবা হি যস্মাত্ তীর্থানাং বারান্থ্যাদীনামিবা মহতাং মহাপুরুষাণাং
 কোপি অনির্বচনীয় ইত্যর্থঃ মহাঘর্ষঃ মহামূল্যঃ দুর্লভঃ অতিশয়ঃ প্রমবাতিরেকো বর্ত্তত
 ইতি শেষঃ । তেনৈব বিরোধবিশ্রামাদযৌ জাতা ইতি ভাবঃ ।

অথ রামস্য প্রমবাবতিশয়প্রতিপাদনকার্য্যং প্রতি বিরোধবিশ্রামাদীনামনেকিণাং কারণানাং
 নির্দেশাত্ সমুচ্চয়োঃলঙ্কার উপমা চ, তাভ্যাং সামান্যে ন বিশেষসমর্থ্যনরূপোঃস্বার্থান্তরন্যাসঃ
 সঙ্ঘীর্থ্যতে ।

“প্রহ্বো নম” ইত্যুপাধিকোষঃ । “গুণে রাগে দ্রবে রসঃ ।” “পরতন্বঃ পরাধীনঃ
 পরবান্ নাথবানপি ।” “মূল্যে পূজাবিধাবর্ঘঃ” ইতি চামরঃ ।

শিখরিণী ব্রতম্ ॥১১॥

(য) কি আশ্চর্য্য ! এই মহাপুরুষকে দেখিলে পর তৎক্ষণাৎই
 বিরোধ বিরত হইয়াছে, আনন্দে পরিপূর্ণ অনুরাগ উচ্ছলিত হইয়াছে,

(১) কিমপীতি পাঠান্তরম্ ।

रामः । तत्किमेकपद एव दुःखविश्रामं ददाति उपस्नेहयति
च कुतोऽपि निमित्तादन्तरात्मानम् । अथवा स्नेहश्च निमित्त-
सव्यपेक्ष इति विप्रतिषिद्धमेतत् । (१)

व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु-
र्न खलु वहिरुपाधोन् प्रौतयः संश्रयन्ते ।

विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं

द्रवति च हिमरश्मावुदगते चन्द्रकान्तः ॥१२॥

(१) राम इति । तत्किमित्येकमव्ययं प्रशार्थं । एकपद एव युगपदेव न
पुनरेकस्मिन् चाले दुःखनाशः, सद्व्यवहारादिना बहुपरकाले च स्नेह इत्येवशब्दार्थः ।
दुःखविश्रामं सीताशीकतदपत्याभावजनितदुःखस्य नाशम् । तथा कुतोऽपि निर्वक्तु-
मशक्यादित्यर्थः । निमित्तात् कारणात् अन्तरात्मानम् अन्तःकरणम् उपस्नेहयति स्नेहार्द्रं
करोति एष बालक इति शेषः । ननु सति कारणं तत् निर्वक्तुं योग्यमेव स्यादिति
कथं तत् निर्वक्तुमशक्यमित्याह अथवेति । चकारः समुच्चये अन्यपदार्थवत् स्नेहश्चेत्यर्थः,
व्यपेक्षया सह वर्तत इति सव्यपेक्षः निमित्तस्य सव्यपेक्षः स्नेहः किमपि नियतं कारण-
मपेक्षते इति यत् लौकिकवाक्यम् एतत् तत् विप्रतिषिद्धं विरुद्धम् असमीचीनमित्यर्थः ।
किमपि वहिर्वर्त्तिनियतं कारणं विनापि स्नेहो जायते, वर्त्तमानमेव तन्निर्दर्शन-
मिति भावः ।

“तत्क्षणीकपदे तुल्ये सद्यः सपदि च मृते” इति हलायुधः ।

সেই ঔদ্ধত্য কোথাও গিয়াছে, বিনয় আমাকে অবনত করিতেছে এবং
আমি যেন কেমন পরাধীন হইয়া গিয়াছি ; অথবা ইনি যেন মহাতীর্থ-
সমূহের কোন মহামূল্য উৎকর্ষ ॥১১॥

(১) রাম । এই বালকটী, মহসাই আমার দুঃখের অবমান
করিতেছে কেন ? কেনই বা কোন কারণে অন্তরাত্মাকে স্নেহার্দ্ৰ
করিতেছে ? অথবা স্নেহ, কোন কারণ অপেক্ষা করিয়া হইবে, ইহা বিরুদ্ধ ।

লবঃ । চন্দ্রকেতৌ ! ক এতে ? । (ল)

চন্দ্র । প্রিয়বয়স্য ! ননু তাতপাদা এতে । (ব)

লবঃ । মমাপি তর্হি ধর্ম্মতস্তথৈব, যতঃ প্রিয়বয়স্য ইত্যাখ্য,
কিন্তু চত্বারঃ খলু ভবতামিব ব্যপদেশমাগিনস্তত্র ভবন্তৌ
রামায়ণকথাপুরুষাঃ, তদ্বিশেষং ব্রূহি । (শ)

উক্তার্থমিব বৃদ্ধীকরোতি ব্যতিপজতীতি । আন্তরঃ অন্তঃকরণবর্তী কোঃপি নিদে-
শমশক্যঃ হেতুঃ কারণং পদার্থান্ বস্তুনি ব্যতিপজতি পরস্পরং সম্মেলয়তি, কিন্তু প্রীতয়ঃ
স্নেহাঃ বহিরূপাধীন বাহ্যবিশিষ্টাণি পুতলভাত্বাদিসর্ববিদিতকারণানীত্যর্থঃ ন খলু
সংশয়ন্তে ন খলু উত্পাদকত্বেনাপেচন্তে । হি যস্মাত্ পুণ্ডরীকং পদ্মং কৰ্ত্তৃ পতঙ্গস্য
সূর্য্যস্য উদয়ে সতি বিকসতি স্ফুটতি, কিস্তেতি চার্যঃ চন্দ্রকান্তঃ স্বনামপ্রসিদ্ধৌ
মণিবিশিষ্টঃ হিমরশ্মৌ চন্দ্রে উদগতে উদিতো সতি দ্রবতি নিষ্পন্দতে জললবং চরতীত্যর্থঃ ।
অতঃ কমপি সম্পর্কং বিনৈব অস্মিন্ ঝালকৌ মম স্নেহৌ ভবিতুমর্হত্যেবেতি ভাবঃ ।

অথ বিশিষ্টদ্বয়েন সামান্যসমর্থনরূপোঃ স্তারন্যাসীঃ সলঙ্কারঃ ।

“উপাধিধর্ম্মচিন্তায়াং কুটুম্বব্যাপৃতে কলে । বিশিষ্টেণ পুংসি” ইতি মেদিনী ।

মালিনী বচনম্ ॥১২॥

(ল) লব ইতি । ক এত ইতি গুরুত্বাৎ বহুবচনম্ ।

(ব) চন্দ্রেতি । ভক্ত্যতিশয়প্রকাশরূপপ্রয়োজনযৌতনায় পাদশব্দস্য তাতে লক্ষণা,
অতীবভক্তিভাজনরূপাঃ তাতা ইত্যর্থঃ ।

আভ্যন্তরিক কোন কারণ, পদার্থকে পরস্পর সম্মিলিত করে ; কিন্তু
ভালবাসাটা বাহিরের কোন সম্পর্কে অবলম্বন করে না । কারণ, সূর্য্যের
উদয় হইলে পদ্ম প্রস্ফুটিত হয় এবং চন্দ্র উদিত হইলে চন্দ্রকান্তমণি
জল নিঃসারণ করে ॥১২॥

(ল) লব । চন্দ্রকেতু ! ইনি কে ? ।

(ব) চন্দ্রকেতু । সখে ! ইনি পিতা ।

चन्द्र । ननु ज्येष्ठतातपादा इत्यवेहि । (घ)

लवः । सीतासम् । कथं रघुनाथ एव, (१) दिष्ट्या सुप्रभात-
मद्य, यद्यं देवो दृष्टः । सविनयकौतुकं निर्वर्ण्य । तात !
प्राचेतसान्तेवासो लवोऽभिवादयते । (स)

(श) लव इति । तर्हि तव तातपादत्वे सति, समापि न केवलं तव धर्मतः
आचारात् लौकिकव्यवहारादित्यर्थः, तथैव तातपादा एव न त्वन्यविधमप्यर्कशालिन
इत्येव शब्दार्थः । लोके हि वयस्यः स्वसमानपर्याय इति मन्यते, ततश्च वयस्यस्य यो यादृशः
सम्बन्धी स्वस्यापि स तादृश एव सम्बन्धीति व्यवहारोऽस्तीति भावः । आद्य ब्रवीषि ।
एवं व्यपदेशं तातपादिति संज्ञां भजन्त इति एवं व्यपदेशभागिनः तातपादपदवाच्या
इत्यर्थः । रामायणमेव कथा उपाल्लानं तस्याः पुरुषाः पात्राणि प्राधान्येन वर्णनीया
इत्यर्थः । तत्तस्मात् सामान्यत उक्त्या विशेषनिर्णयासम्भवादित्यर्थः, विशेषं तेषां चतुर्णां
मध्ये कतमोऽयमिति इतरव्यावर्त्तकं नाम ब्रूहीत्यर्थः ।

“धर्म्माः पुण्यं यम न्याय-स्वभावाचारसीमपा” इत्यमरः ।

(घ) चन्द्रेति । नन्विति सम्बोधने । अवेहि जानीहि ।

(स) लव इति । सीतासं सानन्दम् । कथमिति हर्षदीतकमव्ययं शब्दकल्पद्रुमे
द्रष्टव्यम् । रघुनाथो राम एव, न खलु ततो न्यूनमहिम्नां भरतादीनां कश्चिदित्येव-
शब्दार्थः । अद्य सुप्रभातं शोभनं दिनमुखम् । “सदृष्टसन्निकर्षो हि चण्डांसपि
शस्यते” इति स्मरणादिति भावः । प्राचेतसान्तेवासौ वाल्मीकिशिष्यः । अभिवादयते
भवन्तं प्रणमति ।

(श) लव । ताहा हहेले धर्मत आमारो त ताहाई ; ये हेतू
प्रियवयस्य तुमि एकरूप बलितेछ । किन्तु रामायण-उपाख्यानैर प्रधानपात्र
माननीय चारि जनई, तोमार ऐकरूप संज्जार अधिकारी ; अतएव
विशेष बल ।

(घ) चन्द्रकेतु । ओहे ! ईनि आमार ज्येष्ठतात ईहा अवगत ह ।

(१) कथं रघुनाथः, कथं रघुनाथ एवः । इति पाठान्तरद्वयम् ।

রামঃ । সন্ধেহম্ । এহ্নেহি এহ্নেহি । সন্ধেহং পরিষ্বজ্য । অয়ি
বত্স ! কৃতং কৃতমতিবিনয়েন, অনেকবারমপরিষ্বজ্যং পরি-
ষ্বজস্ব । (হ)

পরিণতকঠোরপুষ্পকরগৰ্ভচ্ছদপীনমসৃণসুকুমারঃ ।

নন্দয়তি চন্দ্রচন্দননিষ্যন্দজড়স্তব স্পর্শঃ ॥১৩॥

(হ) রাম ইতি । এহ্নেহীতি কৃতং কৃতমিতি চ আদরে দ্বিকৃতিঃ । অয়ীতি
স্নেহসম্বোধনে । কৃতমিতি করণার্থমব্যয়ম্ । অতিবিনয়েন ভূতলপতনরূপেণ নিতাল-
বিনয়প্রকাশিনে, বচসেইব তব বিনয়প্রাচুর্য্যপ্রকাশাদিতি ভাবঃ । অপরিষ্বজ্যম্ অশিথিলম্,
গাঢ়মিত্যর্থঃ, পরিষ্বজস্ব আলিঙ্গ ।

কথময়ং পরিষ্বঙ্গানুরোধ ইत्याহ পরিণতেতি । পরিণতং পরিপক্কং সাবশেষবৃদ্ধিপ্ৰাপ্ত-
মিত্যর্থঃ ~~অতএব~~ কঠোরং পূর্ণাবয়বং যত পুষ্পকং পদ্মং তস্য গৰ্ভচ্ছদঃ অম্যন্তরদল-
~~তব~~ পীনমসৃণঃ অত্যন্তশৃঙ্খলঃ, সুকুমারঃ কীমলযেতি স তথ্যোক্তঃ, তথা চন্দ্রস্য চন্দন-
নিষ্যন্দস্য চন্দ্রচন্দননিষ্যন্দৌ তাবিব জড়ঃ শীতলঃ, চন্দ্রবৎ চন্দ্রনির্য়াসবৎ শীতল
ইত্যর্থঃ তব স্পর্শঃ ত্বগিন্দ্রিয়যাছ্যা গুণবিশেষঃ মাং নন্দয়তি সুখীকরোতি । অতএবানেক-
বারপরিষ্বঙ্গানুরোধ ইতি ভাবঃ ।

অথ লুম্বীপমাধবস্য মিথো নৈরপেত্যাৎ সৃষ্টিঃ পরাৰ্জ্বে বৃক্ষনুপ্রাসঙ্গ্য ।

“সুধীমঃ শিশিরো জড়” ইত্যমরঃ । মসৃণলৈ পুষ্পকরগৰ্ভচ্ছদসম্পূর্ণস্যাম্যপ্রযোজন-
প্রতিপাদনায় পীনশব্দস্য অল্যন্তার্থে লক্ষণা । আৰ্য্যা জাতিঃ ॥১৩॥

(স) লব । (আনন্দোল্লাসের সহিত) আঁ ! স্বয়ং রঘুনাথই ।
ভাগ্যবশতঃ আজ সুপ্রভাত ! যে হেতু এই রাজাকে দেখিলাম । (বিনয়
ও কোতুকের সহিত দেখিয়া) পিতঃ ! বাল্মীকির ছাত্র লব অভিবাদন
করিতেছে ।

(হ) রাম । (স্নেহের সহিত আলিঙ্গন করিয়া) আইস, আইস ।
বৎস ! অতিবিনয়ে প্রয়োজন নাই, অতিবিনয়ে প্রয়োজন নাই ।
অনেকবার গাঢ় আলিঙ্গন কর ।

लवः । स्वगतम् । ईदृशो मां (१) प्रत्यमीषामकारणस्नेहः मया पुनरेभ्य एवाभिद्रुग्धमज्जेन, यदायुधपरिग्रहं यावदध्यारूढो दुर्योगः । प्रकाशम् । मृष्यन्त्विदानीं लवस्य बालिशतां तात-पादाः । (क्ष)

रामः । किमपराद्धं वत्सेन ? । (क)

(क्ष) लव इति । अभीषां रघुनाथादीनाम् । ईदृशः सातिशय इत्यर्थः । अकारणस्नेहः कश्चिदपि सम्पर्करूपं हेतुं विनापि वात्सल्यमित्यर्थः । पुनः किन्तु अज्जेन आत्मीयानात्मीयभेदज्ञानशून्येन मया । स्वशोगव्यवस्थापने एवमर्थः । अभिद्रुग्धं द्रोहः कृतः हिंसा समाचरितेत्यर्थः यत् यस्माद्धतोः दुर्योगी दुरभिसन्धिः हिंसेच्छया कलुषिता चित्तवृत्तिरित्यर्थः आयुधपरिग्रहं यावत् हननाय अस्त्रधारणपर्यन्तम् अध्यारूढः समारूढः अतीवस्नेहकारिणं चन्द्रकेतुमेव हन्तुं शस्त्रं धृतमित्यर्थः । बालिशतां मूर्खता-प्रयुक्तसंयामकरणापराधं मृष्यन्तु स्वगुणेन क्षमन्ताम् । ईदृशदुष्कार्यकरणेन नितान्त-लज्जितोऽस्मीति भावः ।

अभिद्रुग्धमिति भावे क्तः । एभ्य इति तादर्थ्यविवक्षया चतुर्थी ।

(क) राम इति । वत्सेन स्नेहभाजनेन त्वया, किमपराद्धं कीदृशपराधः कृतः, यमहं मृष्यामीति भावः ।

परिणत ও পূর্ণাবয়ব পদের অভ্যন্তরস্থ পদের গ্রায় অত্যন্ত পালিস' ও কোমল এবং চন্দ্র ও চন্দনরসের তুল্য শীতল তোমার স্পর্শ আমাকে আনন্দিত করিতেছে ॥১৩॥

(ক্ষ) লব । (স্বগত) আমার প্রতি ইহাদের এইরূপ অকারণ স্নেহ ; আর মূর্থ আমি, উহাদের বিদ্বেহ করিয়াছি । যে হেতু, দুর্ভিক্ষক্ৰিটা, অস্ত্রধারণপর্যন্ত উঠিয়াছিল । (প্রকাশে) পিতা, লবের এই মূর্থতা এখন মার্জনা করুন ।

(১) অস্বাভাবানিতি পাঠান্তরম্ ।

চন্দ্র । অশ্বানুযাত্রিকৈভ্যস্তাতপ্রতাপাবিষ্করণমুপশ্রুত্ব
বীরাযিতমনেন । (খ)

রামঃ । নন্বয়মলঙ্কারঃ ক্ষত্রস্য । (গ)

ন তেজস্তেজস্বী প্রস্তুতমপরেষাং প্রসহতে (১)

স তস্য স্বো ভাবঃ প্রকৃতিন্যতত্বাদকৃতকঃ ।

মযুর্স্বৈরশ্রান্তং তপতি যদি দেবো দিনকরঃ

কিমাগ্নে যগ্না বা নিকৃত ইব তেজাংসি বসতি ॥১৪॥

(খ) লজ্জয়া বক্তৃমসমর্থং লবমবলীক্য চন্দ্রকৌতুবে রাসীকৌত্তরে দদাতি
চন্দ্রেতি । অশ্বানুযাত্রিকৈভ্যঃ অস্মাকমশ্বমেধীয়াশ্বানুচরৈভ্যঃ, তাতস্য ভবতঃ প্রতাপাবিষ্করণং
প্রভাবপ্রকাশম্ উপশ্রুত্ব নিশ্চয়্য অনেন কুমারেণ বীরাযিতং বীরবদাচরিতং যুদ্ধং
কৃতমিত্যর্থঃ । কুমারোঃ যম্ ইমমেবা পরাধং সন্যতে ইতি ভাবঃ ।

(গ) রাম ইতি । অবধারণে ননুশব্দঃ । অযং বীরসমাচারঃ ক্ষত্রস্য ক্ষত্রিয়স্য
অলঙ্কারী ননু, ভূষণমেবৈত্যর্থঃ ন তু দূষণমিত্যভিপ্রায়ঃ । সৌবর্মেখলাদিদর্শনাৎ রামেণ
লবস্য ক্ষত্রিয়ত্বমনুমিতমিতি বোধ্যম্ ।

বীরবদাচরণস্য ভূষণত্বং প্রতিপাদয়তি ন তেজ ইতি । তেজস্বী মহাপ্রভাবশালী
জনঃ, প্রস্তুতং বিকীর্ণম্ অপরেষাম্ আত্মমিভ্রানাং তেজঃ প্রভাবং ন প্রসহতে ন ক্ষমতে, সঃ
অসহনমিত্যর্থঃ প্রকৃত্যমানলিঙ্গত্বাৎ পুংস্বম্, প্রকৃতিন্যতত্বাৎ স্বভাবন্যতন্যতত্বাৎ
অকৃতকঃ অকৃতবিমঃ স্বো ভাবঃ স্বকীয়ো ধর্মঃ । তথা চ যদি দেবো দিনকরঃ সূর্য্যঃ
মযুর্স্বৈঃ করৈঃ অশ্রান্তং সততং তপতি সন্তপ্তং করোতি আগ্নেয়গ্ন্যাবাণমিত্যর্থাৎ তদা

(ক) রাম । বৎস কি অপরাধ করিয়াছে ? ।

(খ) চন্দ্রকেতু । অশ্বের অনুগামিগণের নিকট পিতার প্রতাপ-
প্রকাশ শুনিয়া, ইনি বীরের গায় আচরণ করিয়াছেন ।

(গ) রাম । ইহা ত ক্ষত্রিয়ের অলঙ্কারই ।

(১) বিধহতে ইতি পাঠান্তরম্ ।

आग्नेयगवा अग्न्युत्पादकप्रस्तरविशेषः सूर्यकान्तमणिरिति यावत् निरुक्त इव अवमानित इव सन् किं कथं केन हेतुनेत्यर्थः तेजांसि अग्नीन् वमति उदगिरति निःसारयतीत्यर्थः, रविकरसन्ताप एव तत्र हेतुरित्यर्थः । अतएवास्मत्प्रतापप्रकाशे लवस्य वीरत्वप्रकाशे वीरस्वभावसिद्धत्वात् महापुरुषकारप्रकाशकत्वाच्च अलङ्कार एव, ततश्चात्र अपराधाभावात् क्षमायाः प्रयोजनन्तु नास्त्येव प्रत्युत लवं प्रति सुमहान् स्तुतीष एव मे जात इति भावः ।

अत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः निरुक्त इत्युपमया सङ्कीर्णः तथा 'स तस्य स्त्री भाव' इत्येतावन्मात्रेणैव निर्वाहे 'प्रकृतिनियतत्वादकृतक' इत्यंशोपादानात् 'सहसा विदधीत न क्रिया'मित्यादिसाहित्यदर्पणोदाहृतवत् अर्थगतपुनरुक्ततादोषः, स च 'जगति तदिदं सर्वं विदित'मितिवत् केनापि पाठेन समाधेयः । अल्पमात्र-रविकरस्पर्शे सूर्यकान्तमणेरग्न्युत्पत्तेरभावात् बहुतरंगविकरस्पर्श एव तस्मादग्रेरुत्पत्तिर्भवतीति प्रदर्शनार्थम् अयान्तपदमुपात्तमिति भाव्यम् । किन्त्वत्र वमतेगौणप्रयोगात् न ग्रास्यत्वदोषः अपि तु गुण एव, तथा च काव्यादर्श—

“निष्ठूतोदगौर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपश्रयम् । अतिमुन्दरमन्त्र ग्रास्यकक्षां विगाहते ॥”

“पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाग्मानः ।” इत्यमरः ।

एतदनुसृत्य भावो यथा शाकुन्तले—

“शमप्रधानेषु तपोवनेषु गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः ।

स्पर्शानुकूला इव सूर्यकान्तास्तदन्यतेजोऽभिभवाद्ब्रह्मन्ति ॥”

भारवावपि—“किमपेक्ष्य फलं पयोधरान् ध्वनतः प्रार्थयते मृगाधिपः ।

प्रकृतिः खलु सा महीयसः सहते नान्यसमुन्नतिं यथा ॥”

शिखरिणी वृत्तम् ॥१४॥

তেজীয়াং কখনও অপরের বিস্তীর্ণ তেজ সহ করে না; তাহা তাহার স্বভাব; কিন্তু প্রকৃতিনির্দিষ্ট বলিয়া তাহা কৃত্রিম নহে। যদি সূর্য্যদেব, কিরণদ্বারা অনবরত সন্তপ্ত করিতে থাকেন; তবে সূর্য্যকান্ত-মণি কি অপমানিতের ন্যায় থাকিয়া, তেজ উদ্গিরণ করে? ॥১৪॥

চন্দ্র । তাত ! অমৰ্শোঃপ্যস্য শোভতে বীরস্য, পশ্যতু হি
 তাতঃ, প্রিয়বয়স্যবিনিযুক্তজৃম্মকাস্ত্রনিষ্কম্পস্তম্ভিতানি সৰ্বতঃ
 সৈন্যানি । (ঘ)

রামঃ । বিলোক্য । বত্‌স ! লব ! সংক্রিয়ন্তামস্ত্রাণি, ত্বমপি
 চন্দ্রকেতৌ ! নিৰ্ব্যাপারবিলচাণি (১) সান্বয় বলানি । (ঙ)

লবঃ । যথাক্রাপয়তি তাতঃ । ইতি প্রণিধানং নাটয়তি । (চ)

(ঘ) চন্দ্র ইতি । অমৰ্শঃ অসহিষ্ণুতা । শোভতে যুজ্যতে ইত্যর্থঃ । ন কেবলম্
 অস্য বিনয়সৌজন্যাদিগুণঃ শোভতে অপি তু অসহিষ্ণুত্বোঃপি অমৰ্শঃ শোভতে ইত্যপেৰ্যঃ ।
 হি যস্মাত্ । প্রিয়বয়স্যেন লবেন বিনিযুক্তং নিশ্চিতং যত্ জৃম্মকাস্ত্রং তেন নিষ্কম্পে
 নিষ্পন্দং যথা স্যাত্তথা স্তম্ভিতানি জড়ীকৃতানি সৰ্বতঃ সৰ্বাসু দিচ্চু সৈন্যানি বলানি
 অতএব ইদৃশমহাপ্রভাবশালিনো মহাবীরস্য পরপ্রভাবাসহিষ্ণুতা যত্ শোভতে তব ন
 কৌঃপি প্রতিবাদীঃ স্তীতি ভাবঃ ।

(ঙ) রাম ইতি । বিলোক্য সৈন্যানীতি শিষঃ । সংক্রিয়ন্তাম্ উপসংক্রিয়ন্তাং
 সংক্রিয়ন্তামিতি যাবত্ । নিৰ্ব্যাপাৰেণ সমরকার্যে সামর্থ্যাবাদুদ্যমাভাবেন বিলচাণি
 “একেনৈবামুনা শিথুনা সৰ্বে বয়ং যৌদ্ধারঃ স্পন্দনহীনীকৃতা” ইত্যেবমাত্মথ্যান্বিতানি বলানি
 অস্মৎসৈন্যানি সান্বয় প্রিয়বাক্যেন সমাস্বাসয় ।

“বিলচৌ বিস্ময়ান্বিতে” ইত্যমরঃ ।

(চ) লব ইতি । যথাক্রাপয়তি, তথা করষাণীতি ষাক্ষশিষঃ অস্ত্রাণ্যুপসংহরা-

(ঘ) চন্দ্রকেতু । পিতঃ ! এই বীরের অসহিষ্ণুতাও শোভা
 পাইতেছে । পিতা তাহা দেখুন, সকল দিকের সৈন্যগণই, প্রিয়বয়স্ক-
 নিষ্কিণ্ড জৃম্মকাস্ত্রের প্রভাবে নিশ্চল ও স্তব্ধ হইয়া রহিয়াছে ।

(ঙ) রাম । বৎস ! লব ! তুমি অস্ত্রের উপসংহার কর ; আর
 চন্দ্রকেতু ! তুমিও, নিরুদ্যম ও বিষয়াপন্ন সৈন্যগণকে আশ্বস্ত কর ।

(১) বিলচিহ্নিতানীতি পাঠান্তরম্ ।

चन्द्र । यथादिष्टम् । इति निष्क्रान्तः । (क)

लवः । प्रशान्तमस्त्रम् । (ज)

रामः । वत्स ! सरहस्यप्रयोगसंहरणान्यस्त्राण्याम्नायवन्ति । (झ)

ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तस्मा

परःसहस्राः शरदस्तपांसि ।

एतान्यपश्यन् गुरवः पुराणाः

स्वान्येव तेजांसि तपोमयानि ॥१५॥

मीत्यर्थः । प्रणिधानम् अस्त्रोपसंहारार्थं समाधिं ध्यानमिति यावत् नाटयति नयन-
मुद्रणादिना अभिनयति ।

(क) चन्द्रेति । यथादिष्टं भवतेति शेषः, तथो करवाणीत्यर्थः ।

(ज) लव इति । अस्त्रं मदीयजृम्भकास्त्रं प्रशान्तम् उपरतं निष्क्रियं जातमित्यर्थः ।

(झ) राम इति । रहस्यं गोपनीयं मन्त्र इत्यर्थः । रहस्येन सह वर्तमाने
सरहस्ये प्रयोगसंहरणे निक्षेपीपसंहारौ येषां तानि तयोक्तानि अस्त्राणि एतानि
जृम्भकास्त्राणि आम्नायवन्ति गुरुपदेशसापेक्षाणीत्यर्थः ।

“रहस्यम् । गोपनीयम् ।” “आम्नायः ।...गुरुपरम्परीपदेश” इति च शब्दकल्पद्रुमः ।

आम्नायो विद्यते येषां तानि आम्नायवन्ति, तद्वत्त्वञ्च जन्यतासम्बन्धेनेति बोध्यम् ।

गुरुपदेशसापेक्षत्वं प्रतिपादयति ब्रह्मादय इत्यादिना गद्यांशान्तेन । प्रथमाङ्के
चित्रदर्शनवेलायामपि रामेणायं श्लोकः पठितः । तत्रैव व्याख्यातः ॥१५॥

(च) लव । पिता याहा आदेश করেন । (এই বলিয়া ধ্যান
অভিনয় করিতে লাগিল ।)

(ছ) চন্দ্রকেতু । যাহা আদেশ করিলেন (এই বলিয়া চলিয়া গেল ।)

(জ) লব । আমার জৃম্ভকাস্ত্র নিবৃত্ত হইয়াছে ।

(ঝ) রাম । বৎস ! মন্ত্র, নিক্ষেপ ও উপসংহারের সহিত জৃম্ভকাস্ত্র
সকল গুরুপরম্পরায় পাওয়া যায় ।

অথৈতন্মন্ত্রপারাযণোপনিষদং ভগবান্ কৃশাশ্বঃ পরঃসহস্র-
পরিবত্সরান্তে বাসিনে কৌশিকায বিশ্বামিত্রায প্রোবাচ, স তু
ভগবান্ মচ্ছমিত্যেয গুরুপূর্বানুক্রমঃ (১) । কুমারস্য তু কুতঃ
(২) সম্প্রদায় ইতি পৃচ্ছামি । (জ)

লবঃ । স্বতঃপ্রকাশান্যাবয়োরস্স্রাণি । (ট)

(জ) অথৈতদিতি । অথ ব্রহ্মাदीनां दर्शनानन्तरं कृशाश्वस्तदाख्यः कश्चित् मुनिः
एतेषां जृम्भकास्त्राणां मन्त्राणां पारस्य शिषपर्यन्तस्य अध्यनं गमनं ज्ञानमिति यावत्,
तत् मन्त्रपारायणमेव उपनिषत् गूढविद्या ताम् । सहस्रात् परे इति परःसहस्राः सहस्रा-
धिका इत्यर्थः ये परिवत्सराः संवत्सराः तान् व्याप्य अन्ते समीपे वसतीति तस्मै
सहस्रवत्सरान् यावत् क्वावभावापन्नायेत्यर्थः कौशिकाय कृशिकवंश्याय । स तु भगवान्
विश्वामित्रः मच्छं प्रोवाच इत्यन्वयः, गुरुणाम् उपदिष्टाणां पूर्वः पूर्वकालवर्त्ती, अनुक्रमः
उपदेशपरम्परा कुमारस्य तव कुतः कस्मात् आद्यगुरोः सकाशात् सम्प्रदायः उपदेश-
परम्परा ।

(ট) লব ইতি । স্বতঃ স্বয়মেব উপদেশং বিনীবেত্যর্থঃ প্রকাশ আবির্ভাবী যিষাং
তানি । অস্স্রাণি জৃম্ভকাস্স্রাণি ।

ব্রহ্মপ্রভৃতি প্রাচীন গুরুগণ, বেদের মঙ্গলের নিমিত্ত, সহস্রেরও
অধিক বৎসর কাল তপস্বী করিয়া, স্বকীয় তপোময় তেজস্বরূপ এই
অস্ত্রগুলিকে দেখিয়াছিলেন ॥১৫॥

(ঞ) তাহার পর ভগবান্ কৃশাশ্বমুনি, সহস্র বৎসরেরও অধিক কাল
ছাত্ররূপে অবস্থিত কুশিকনন্দন বিশ্বামিত্রের নিকট এই জন্তুকাস্ত্রের
মন্ত্ৰাত্মক গুপ্ত বিদ্যা বলিয়াছিলেন ; সেই ভগবান্ বিশ্বামিত্র, আমার
নিকট বলিয়াছিলেন ইহাই হইল গুরুপরম্পরা । কিন্তু কুমারের
গুরুপরম্পরা, কোথা হইতে প্রবর্তিত হইয়াছে ইহা জিজ্ঞাসা করি ।

(১) ইত্যেয ক্রমঃ, ইত্যেয পূর্বানুক্রম ইতি পাঠমেদৌ । (২) ক ইতি ক্কাপি পাঠঃ ।

रामः । विचिन्तय । किं न सम्भाव्यते (१) प्रकृतपुण्यपरि-
पाकोपादानः कोऽपि महिमा स्यात्, दिवचनन्तु कथम् । (३)

लवः । भ्रातरावावां यमजौ । (४)

रामः । स तर्हि द्वितीयः कः (२) । (६)

नेपथ्ये । भाण्डायन ! भाण्डायन ! (ण)

(३) राम इति । विचिन्तय किञ्चिद्विचिन्त्यर्थः । किं न सम्भाव्यते जगतीति
शेषः । प्रकृतम् अत्यन्तं यत् पुण्यं पूर्वजन्मार्जितो धर्मः, तस्य परिपाकः फलजननी-
न्मुखीभावः स एव उपादानं कारणं यस्य स तथोक्तः, महिमा माहात्म्यं स्यात् भवेत्,
पूर्वजन्मार्जितात् कस्माच्चित् महापुण्यात् स्वयमेव जृम्भकास्त्राणामाविर्भावो भवेदित्यर्थः ।
तु किन्तु दिवचनम् आवयोरिति षष्ठीदिवचनप्रयोगः कथम्, एकस्मिन्नर्थे एकवचनस्यैवानु-
शासनादिति भावः ।

(४) लव इति । यमजौ युगपदेकगर्भजातौ । अतएव द्वयोरर्थयोर्दिवचन-
प्रयोगः कृत इति भावः ।

(६) राम इति । तर्हि युवयोर्द्वित्वे सतीत्यर्थः ।

(ण) नेपथ्य इति । भाण्डायनी नाम कथित् मुनिशिष्यः, स तु चतुर्थाद्विष्कम्भके
परिचितः ।

(८) लव । এই অল্পগুলি স্বভাবতই আমাদের হৃদয়ে আবির্ভূত
হইয়াছে ।

(১) রাম । (চিন্তা করিয়া) জগতে কি সম্ভাবনা না করা যায় ?
হয় ত অতিরিক্ত পুণ্যের ফলে এই অনির্বচনীয় মাংসাত্ম্য হইবে ! কিন্তু
দ্বিবচন দিলে কেন ? ।

(৩) লব । আমরা যমজ দুই ভাই ।

(৬) রাম । তবে সেই দ্বিতীয়টী কে ? ।

(ণ) নেপথ্যে । ভাণ্ডায়ন ! ভাণ্ডায়ন !

(১) কাপি পাঠোক্ত্য নাস্তি । (২) ক ইতি পাঠান্তরম্ ।

আয়ুষ্মতঃ কিল লবস্য নরেন্দ্রসৈন্যৈ-

রায়োধনং ননু কিমাত্য ? সখি ! তথ্যেতি ।

অদ্যাস্তমেতু ভুবনেশ্বধিরাজশব্দঃ

চত্বস্য শস্ত্রশিখিনঃ শমসদ্য যান্তু ॥১৬॥

রামঃ । অথ কোঃয়মিন্দ্রমণিমেচকচ্ছবি-

ধ্বনি নৈব দত্তপুলকং কৰোতি মাম্ ।

নবনীলনীরধর-ধোরগর্জিত-

চণবদ্ধকুঙ্কলকদম্বডম্বরম্ ॥১৭॥

আয়ুষ্মত ইতি । আয়ুষ্মতঃ দীর্ঘায়ুঃশালিনো লবস্য নরেন্দ্রসৈন্যৈঃ রাজ্ঞৌ রামস্য সৈনিকৈঃ সহ আয়োধনং যুদ্ধম্, প্রবৃত্তমিতি শিষ্যঃ, ইতি ননু কিম্ আত্মব্রতীষি ? ইতি কুশস্য জিজ্ঞাসা । সখি ! যস্যো ! কুশ ! তথা সত্যম্, নরেন্দ্রসৈন্যৈঃ সহ লবস্য যুদ্ধং প্রবৃত্তমেবেত্যর্থঃ । ইতি ভাষ্যায়নস্যোত্তরম্ । তদা অদ্য ভুবনেশু অধিরাজশব্দঃ প্রধানী রাজা ইতি শব্দঃ অস্তং লোপম্ এতু প্রাপ্নোতু । অথ মদীয়সমরকক্ষেণা ন কেবলম্ অধিরাজস্য রামস্য বিনাশো ভবেৎ, অপি তু অধিরাজশব্দস্যাপি চিরাৎ বিলোপো ভবেদिति ভাবঃ । তথা অদ্য চত্বস্য চত্বিযজাতিঃ শস্ত্রাণ্যেব শিখিনী বদ্ধযন্তে শস্ত্রশিখিনঃ শমং নির্বাণং যান্তু প্রাপ্নুবন্তু । অদ্য চত্বিযজাতিতরপি শস্ত্রান্নিনির্বাণং ময়া বিধেয়মিতি ভাবঃ । ইতি ভাষ্যায়নমুখাত্ যুদ্ধবার্তাং সত্যামবগম্য কুশস্য সদপৌত্তিরিয়ম্ ।

অত্র শস্ত্রশিখিন ইতি নিরঙ্গং কেবলরূপকমলঙ্কারঃ ।

কিলিতি লোকবার্তায়াং, ননু কিমিত্যেকমব্যয়ং প্রশ্নে ।

বসন্ততিলকা বৃত্তম্ ॥১৬॥

অথ্যেতি । অথ্যেতি প্রশ্নবোধকম্ । ইন্দ্রমণিনীলকান্তমণিঃ তস্যেব মেচকা শ্যামা

রাজসৈন্যের সহিত আয়ুষ্মান্ লবের যুদ্ধ আরম্ভ হইয়াছে, তুমি কি এই কথা বলিতেছ ? সখি ! তাহাই । তবে আজ জগতে মহারাজ-
শব্দ শুনিয়াই আরও অধিক চত্বিযজাতির অস্ত্রান্নিনির্বাণ আশঙ্ক হউক ॥১৬॥

लवः । अयमसौ मम ज्यायानार्थः कुशो नाम भरताश्रमात्
प्रतिनिवृत्तः । (त)

रामः । सकौतुकम् । वत्स ! इत एवाह्वयेनमप्यायुषन्तम् । (थ)

लवः । एवम् । इति परिक्रामति । (द)

कविः कान्तिर्यस्य, स इन्द्रमणिमेचककविः, कोऽयं बालकः ध्वनिना कण्ठस्वरैव न तु
सन्निधानेन आलिङ्गनादिना इत्येव शब्दार्थः, दत्ताः पुलका रोमाञ्चा यस्य तं दत्तपुलकम्,
आनन्दातिरेकादुत्पादितरोमाञ्चमित्यर्थः माम्, नवस्य नवीनस्य सद्यः सम्भृतजलस्येत्यर्थः
अतएव नीलस्य श्यामलस्य नीरधरस्य मेघस्य धीरगर्जितक्षणे गम्भीरगर्जनसमये वर्षाकाले
इत्यर्थः वह्निनि धृतानि कुङ्कुलानि मुकुलानि येन तस्य कदम्बस्य नीपवृक्षस्य उन्मूलः तुलना
यवतं तथोक्तं करोति । मेघेन सह कुशस्य, तद्गर्जितेन सह कुशकण्ठस्वरस्य,
कदम्बवृक्षेण सह रामस्य, कदम्बमुकुलैः सह च रोमरोमाञ्चानां सादृश्यं बोध्यम् ।

अथ द्वयोरुपमयोर्मिथो नैरपेक्ष्यात् सृष्टिः । पराङ्गे वृत्त्यनुप्रासश्चेकानुप्रासयो-
रेकाग्रयानुपवेशरूपः सङ्करश्च ।

“कालश्यामलमेचकाः ।” “निर्व्यापारस्थितौ कालविशीधोत्सवयोः क्षण” इति चामरः ।

मञ्जु भाषिणी वृत्तम् ॥१७॥

(त) लव इति । अत्र तच्छब्दसमानार्थकोऽदःशब्दः, तेन अयं दृश्यमानः, अतो
सः, पूर्वमाविदित इत्यर्थः । ज्यायान् ज्येष्ठः अग्रज इति यावत् ।

(थ) राम इति । इत एव अस्मिन्नेव स्थाने, ममान्तिक एवेत्यर्थः ।

राम । इन्द्रनीलमणिर आग्र श्यामलकाञ्चि एतौ के ? नीलवर्ण नूतन
मेघेर गम्भीर गर्जनेन समग्र कलिकाधारी कदम्बरुक्तेर आग्र आमाके
कण्ठस्वरेहै रोमाञ्चित करितेछे ॥११॥

(त) लव । इनि आमार सेहै जोष्ठजाता आर्या कुश, डरतेर
आश्रम हईते फिरिया आसिग्राछेन ।

(थ) राम । (कौतुकेर सहित) वत्स ! এই আশ্রমকেও
এইখানেই আশ্রান কর ।

ततः प्रविशति कुशः ।

कुशः । साङ्गतहर्षधैर्यं धनुरास्फालयन् । (ध)

दत्तेन्द्राभयदक्षिणैर्भगवतो वैवस्वतादामनो-

दृष्टानां दहनाय (१) दीपितनिजक्षत्रप्रतापाग्निभिः ।

आदित्यैर्यदि विग्रहो नृपतिभिर्धन्यं समैतत्ततो

दीप्रास्त्र- (२) स्फुरदुग्रदीधितिशिखानोराजितज्यं धनुः ॥१८॥

विकटं परिक्रामति । (न)

(द) लव इति । एषमित्यङ्गीकारार्थमव्ययम् । परिक्रामति कुशमाह्वातुं पाद-
क्षेपं करोति ।

(ध) कुश इति । एकाकिना बालकेन लवेन निहतासंख्यसैन्यदर्शनादद्भुतं
मयाप्रीदानं योज्यमिति युद्धसम्भवात् वीरस्वभावसुलभो हर्षः, स्वाभाविकश्च धैर्यम्
अव्ययता, तैः सहिति तथोक्तम् । आस्फालयन् आन्दोलनपूर्वकमाकर्षन् ।

दत्तेन्द्राभयेति । भगवतो महाप्रभावान्वितात्, विवस्वतः सूर्यस्यापत्यमिति वैवस्वतः
तस्मात् मनोः आ, वैवस्वतमनोरधिकारसमयमारभ्येत्यर्थः दत्ता इन्द्राय अभयदक्षिणा
अमुरसंहारेण अभयदानं यैस्तथोक्तैः, तथा दृष्टानां दर्पोद्धतानां जनानां दहनाय
प्रीषाय अवनतभावमनापन्नानाम् उन्मूलनायेत्यर्थः दीपितः सन्मुक्षितः निजः स्वकीयः
क्षत्रप्रतापः क्षत्रियप्रभाव एव अग्रिर्थैः तथोक्तैः, आदित्यैः सूर्यवंशीयैः नृपतिभिः
राजभिः सह इत्यर्थः यदि विग्रहो युद्धं भवेदित्यर्थः ततस्तर्हि, दीप्राणाम् उज्ज्वलानाम्
अस्त्राणामायुधानां स्फुरन्तीभिः समन्तात् प्रसरन्तीभिः, उग्राभिर्मयानकाभिः, दीधिति-
शिखाभिः रश्मिज्वालाभिः नीराजिता निर्मल्विहता कृतारविका इति यावत् ज्यागुणो
यस्य तत्, दीपमालया नीराजनसमये यथा तदीयरश्मिज्वालाभिः देवताप्रतिमा समुज्ज्वला

(द) लव । ऐशाइ करि । (एहे बलिग्रा पादक्षेप करि ते लागिल)

तदनन्तर कुशेन अवेश ।

(१) दृष्टानां दमनायेति पाठान्तरम् । (२) दिव्यास्त्रेति पाठभेदः ।

রামঃ । কৌণ্ডিন্যস্মিন্ চত্বিযপৌতকে পৌরুষাতিরেকঃ । (প)

দৃষ্টিস্তু যৌকৃতজগদ্ব্যসম্বসার

ধৌরোদ্ধতা নময়তীব গতির্ধরিত্রীম্ ।

স্যাৎ তথা নিশিতানামস্রাণাং রস্মিজ্বালাভিঃ যস্য ধনুধৌ মৌর্খী সমুজ্জ্বলা, তদিত্যর্থঃ
 এতৎ মম ধনুঃ কাম্যং কং ধন্যং জ্ঞাঘাটম্ । মহাধনুরিদং মহাবীরেণ ব্যাপারিতং সৎ
 চরিতার্থমেব ভবেদिति মহানেষ সমানন্দ ইতি ভাবঃ ।

অথ চত্বপ্রতাপাশ্রমিরিত্যত্র নিরঙ্কং কেবলরূপকমলঙ্কারঃ । তথা দীপ্তিগিহ্মায়াং
 দীপমালাত্বারোপঃ জ্যায়াং দেবতাপ্রতিমাত্বারোপঃ নীরাজিতপদপ্রকাশ্যৌ ব্যঙ্গ্য ইতি বস্তুনা
 রূপকালঙ্কারধ্বনিঃ ।

“নীরাজনম্ আরাবিক”মিতি সাম্প্রদায়িকাঃ । শাদূলবিক্রীড়িতং বৃত্তম্ ॥১৮॥

(ন) বিকটমিতি । বিকটং দর্পোদ্ধতং যথা স্যাচ্চত্বা পরিক্রামতি পাদচ্যেপং করীতি ।

(প) রাম ইতি । অস্মিন্ দৃশ্যমানে নবাগতে, চত্বিযপৌতকে চত্বিযবালকে
 কৌণ্ডিন্য অনির্বচনীয়ঃ, পৌরুষস্য পুরুষকারস্য মহাবীরত্বস্যেত্যর্থঃ অতিরেকঃ অতিশয়ঃ
 বিদ্যত ইতি শিষ্যঃ ।

(ধ) কুশ । (বিস্ময়, আনন্দ ও ধৈর্যের সহিত ধনু আশ্ফালন করতঃ)

ভগবান্ বৈবস্বতমনু হইতেই যঁহার দেবরাজকে অভয় দান
 করিয়া আসিতেছেন এবং দর্পিত লোকের দমনের জন্য যঁহার স্বকীয়
 ক্ষত্রিয়-প্রতাপানল প্রজ্বালিত করিয়া থাকেন; সেই সূর্য্যবংশীয় রাজ-
 গণের সহিত যদি যুদ্ধ সংঘটিত হয়; তাহা হইলে উজ্জ্বল অস্ত্রসমূহের
 প্রকাশমান কিরণশিখা দ্বারা কৃতারত্রিক গুণ-সমবিত আমার এই ধনু
 ধনু হইবে ॥১৮॥

(ন) (এই বলিয়া দর্পোদ্ধতভাবে পাদক্ষেপ করিতে লাগিল ।)

(প) রাম । এই ক্ষত্রিয়বালকে অনির্বচনীয় পুরুষকারাতিশয়
 রহিয়াছে । (কারণ—)

কৌমারকেঃপি গিরিবদ্গুরুতাং দধানো

বীরো রসঃ কিময়মৈত্বত দর্পং এব ॥১৮॥

পৌরুষাতিরেকং প্রতিপাদয়তি দৃষ্টিরिति । দৃষ্টিঃ অস্য কুমারস্য দৃষ্টিপাতঃ তদ্বশীকৃতঃ
তদ্বশবদতিতুচ্ছতয়া গণিতঃ জগৎত্বস্য বিম্বনস্য সচ্ছানাং প্রাণিনাং সারো বলং যথা
সাতথ্যোক্তা, অসৌ বালকঃ দৃষ্টিপাতভঙ্গ্যা সর্বেষামেব বিম্বনবাসিনাং প্রাণিনাং বলং
তুচ্ছমিব মন্যতে ইতি প্রতীয়ত ইত্যর্থঃ । ধীরো সর্ঘ্যেয়া অব্যাকুলিতি যাবৎ উজ্জতা
সাবষ্টম্ভা সদর্পেত্যর্থঃ গতিঃ অস্য পাদক্ষেপঃ ধরিত্বীং ভূমিং নময়তীব প্রহ্নীকরীতীব ।
কৌমারকে শ্রেষ্ঠেষুপি বয়সি গিরিবৎ পর্বত ইব গুরুতাং গৌরবং ভারবশ্বমিত্যর্থঃ দধানী
বহনু অর্থং বালকঃ কিং কিমুত বীরো রসঃ শরীরধারী বীররসস্য স্খ্যায়ীভাব উৎসাহ
ইত্যর্থঃ, উত অথবা দর্পং এব অন্তঃসারজাতী মূর্ত্তিমানহঙ্কার এব এতি আগচ্ছতি ।
অসাধারণীভ্যং বালক ইতি ভাবঃ ।

অত্র প্রথমে চরণে ভাবাভিমানিনী প্রতীয়মানা ক্রিয়োৎপ্রেছা, দ্বিতীয়ে ভাবাভিমানিনী
বাচ্যা ক্রিয়োৎপ্রেছা, ত্রিতীয়েপাদে তু উৎসাহদর্পৌ গুণপদার্থাবিধি গিরিবদিত্যুপসাদঙ্কীর্ণ
ভাবাভিমানি বাচ্যং গুণোৎপ্রেছাদ্বয়ম্, এতেষাং মিত্যে নৈরপেক্ষ্যাৎ সংসৃষ্টিঃ । কিত্বিব
বীরো রস ইত্যুক্তাবপি ন রসস্য স্বশব্দীকৃতিদোষঃ বক্তৃজনে ন রসতয়া আশ্রয়মানস্যৈব
স্ববাচকপদেনোপস্থিতৌ তদ্ব্যপেক্ষীকারাৎ অত্র তু রামেণ বীররসত্বেনোৎপ্রেছিতৌ ন তু
সমাসাদিতঃ ; অন্যথা শৃঙ্খারাদিশব্দীচারণমাत्रেণৈব তদ্ব্যপেক্ষীকারে “শৃঙ্খারবীরকরণাঙ্কুত-
হাস্যভয়ানকা” ইত্যমরপরিগণনায়ামপি তদ্ব্যপেক্ষা ইতি বিচক্ষণৈর্বিবেচনীযম্ ।

“সত্বং দ্রব্যৈ স্বভাবে চ ব্যবসায়প্রভাবযৌঃ । পিশাচাদৌ গুণে প্রাণবলজন্তুषু চৈতসি ॥”
ইত্যজয়ঃ । “সারী বলি স্থিরাংশি চ ন্যাত্যে ক্লীবৈ বরৈ লিখি”ত্যমরঃ ।

এতীতি আঙ্কুপূর্বস্য ইণ্ধাতীঃ প্রয়োগঃ । বসন্ততিলকা বচনম্ ॥১৮॥

ইহার দৃষ্টি, ত্রিভুবনস্থ প্রাণিগণের সামর্থ্যকে যেন ত্বণের আয় তুচ্ছ
করিতেছে ; ধীর ও উদ্ধত গতি, যেন পৃথিবীকে অবনত করিতেছে
এবং এই বালক বাল্য বয়সেও পর্বতের আয় ভার বহন করতঃ, কি
মূর্ত্তিমান বীররস, না সাক্ষাৎ দর্পরূপ হইয়াই আসিতেছে ॥১৯॥

लवः । उपसृत्य । जयत्यार्यः ।

कुशः । नन्वायुष्मन् ! किमियं वार्त्ता युद्धं युद्धमिति (१) । (फ)

लवः । यत्किञ्चिदेतत्, दृप्तभाव-(२) मुत्सृज्याय्योऽस्मिन्
विनयेन वर्त्तताम् । (ब)

कुशः । किमर्थम् ? ।

लवः । एष (३) देवो रघुपतिस्तिष्ठति, स च स्निह्यत्यावयो-
रुत्कण्ठते च युष्मत्सन्निकर्षस्य । (भ)

(फ) कुश इति । नन्विति सम्बोधने । युद्धं युद्धमतीयं वार्त्ता किं श्रुतेति
शेषः । वीसायां युद्धं युद्धमिति द्विरुक्तिः ।

(ब) लव इति । एतदयुद्धं यत्किञ्चित् अतीवतुच्छमित्यर्थः, न खल्वेव तव
किमप्यङ्गेगकारणमस्तीति भावः । साहङ्कारीक्तिरियम् । दृप्तभावं दर्पोद्धतभावम्,
उत्सृज्य विहाय, आय्यो भवान् अस्मिन् महापुरुषे अस्यान्तिक इत्यर्थः विनयेन नमभावेन
वर्त्तताम् आचरतु ।

(भ) लव इति । रघुपतिः स्वयं रामचन्द्रः । स्निह्यति वात्सल्यं करोति ।
युष्मत्सन्निकर्षस्य तव सन्निधानस्य उत्कण्ठते औत्सुक्येन स्मरति तव साचात्कार-
मिच्छतीत्यर्थः । युष्मत्सन्निकर्षस्येति “स्मृत्यर्थकर्मणी”ति षष्ठी ।

लव । (निकटे याइया) आर्षेय्यं जय उडक ।

(फ) कुश । आयुष्मन् ! “युद्ध युद्ध” ए वृत्तान्तर्गता कि हे ? ।

(ब) लव । ईश! यन्मौमाग्य किछू । आपनि दर्पितभाव परिताग
करिया, उहार निकटे विनयमशकारे अवस्थान करन ।

कुश । कि निमित्त ? ।

(भ) लव । এই রাজা, रघुनाथ अवस्थान करितेछैन; তিনি

(१) कापि युद्धं युद्धमिति द्विरुक्तिर्नास्ति । (२) उरुदृप्तभावमिति पाठान्तरम् ।

(३) अत्रेति कचित् पाठः ।

কুশ: । সতর্কম্ । স রামায়ণকথানাযকৌ ব্রহ্মকৌষস্য (১)
গোপায়িতা ? । (ম)

লব: । অথকিম্ ? ।

কুশ: । আশংসনীয়পুণ্যদর্শন: স মহাত্মা, কিন্তু কথ-
মুপগন্তব্য ইতি ন সম্प्रधारयामি । (য)

লব: । যথা গুরুস্তথোপচারেণ । (র)

(ম) কুশ ইতি । তর্কোণ্য বিবেচনেন সহিত সতর্কং বিবিচ্যেত্যর্থ: । স প্রসিদ্ধ:,
রামায়ণমেব কথ্য উপাখ্যানং তস্য নায়ক: প্রধানপুরুষ: উপজীব্য ইত্যর্থ:, ব্রহ্মকৌষস্য
বেদরূপধনস্য গোপায়িতা রচিতা বেদবিরোধিরাহ্মসাধিবিনাশিন বৈদিকাচারাণাং
পালয়িতব্যর্থ: । কাকুতস্থরেণ প্রশ্নো ব্যজ্যতি ।

(য) কুশ ইতি । আশংসনীয়ং বাঙ্কনীযং পুণ্যং পাবনং দর্শনং সাচ্চাত্কারী
যস্য স: । কথং কেন প্রকারেণ কৌটুশেন ভাবিনেত্যর্থ: উপগন্তব্য: উপস্থাতব্য: সাচ্চাত্-
কর্তব্য ইত্যর্থ: । সম্प्रधारयामি নিশ্চিনোমি ।

(র) লব ইতি । গুরুগুরুজনৌ যথা, তথোপচারেণ তাহ্মশ্রব্যবহারেণ বিনয়নম্-
ভাবিনেত্যর্থ: । স উপগন্তব্য ইত্যন্বয়: ।

আমাদের প্রতি স্নেহ প্রকাশ করিতেছেন এবং আপনার সম্বন্ধানের জ্ঞা
উৎকণ্ঠিত হইয়াছেন ।

(ম) কুশ । (বিতর্কের সহিত) সেই রামায়ণ-উপাখ্যানের নায়ক
এবং বেদনিধির রক্ষক ? ।

লব । হাঁ ।

(য) কুশ । সেই মহাত্মার পুণ্যজনক দর্শন বাঙ্কনীয বটে ; কিন্তু
কি ভাবে উপস্থিত হইব, তাহা স্থির করিতে পারিতেছি না ।

(র) লব । গুরুজনের নিকট যেমন, তেমন ভাবে উপস্থিত হইবেন ।

(১) ব্রহ্মকৌষস্তুতি পাঠান্তরম্ ।

कुशः । अयि ! (१) कथं नामैतत् ? । (ल)

लवः । अत्युदात्तः सुजनश्चन्द्रकेतुरौर्मिलेयः प्रियवयस्य इति सख्येन मामुपतिष्ठते, तेन तत्सम्बन्धेन च धर्मतात एवायं राजर्षिरिति । (व)

कुशः । सम्प्रति करणीयो (२) राजन्येऽपि प्रश्रयः । (श)

(ल) कुश इति । अशीति सस्त्रेहसम्बोधने । एतत् गुरुवदुपचरणं कथं नाम, निःसम्पर्के रामे गुरुवत् व्यवहारः केन हेतुनेत्यर्थः ।

(व) लव इति । अत्युदात्तः अतीवोदारचेताः, सुजनः सौजन्यपूर्णः सत्स्वभावान्वित इत्यर्थः । और्मिलेयः ऊर्मिलायाः पुत्रः । प्रियवयस्य इति इत्यभिधायेत्यर्थः । सख्येन सौहार्देन माम् उपतिष्ठते मैत्रीकरणेन मामाराध्नाति सन्तोषयतीत्यर्थः । “पथ्याराधनीयश्च” इत्यात्मनेपदम् । केन हेतुना, चकार एवायं, तत्सम्बन्धेन चन्द्रकेतुना सह सखित्व-सम्पर्केणैवेत्यर्थः, अयं राजर्षिः रामः धर्मेण तातः सुहृदाचारानुसारेण पित्रस्थानीय इत्यर्थः, इति हेतोः, गुरुवत् व्यवहारः कर्तव्य इति भावः ।

(श) कुश इति । सम्प्रति धर्मतातत्वसम्पर्के सतीत्यर्थः राजन्येऽपि चन्द्रिये रामेऽपि प्रश्रयः विनयः करणीयः कर्तुं योग्यः, अन्यथा उपनयनप्रकारादिदर्शनादवगतस्य चन्द्रियस्य मे अन्यच्चन्द्रियं प्रति विनयाचरणेन कापुरुषता स्यादिति भावः ।

“विनयः प्रश्रयः समा”वित्यमरः ।

(ल) कुश । ওরে ! এরূপ করিতে হইবে কেন ? ।

(व) लव । উম্মিলার পুত্র চন্দ্রকেতু অত্যন্ত-উদারস্বভাব এবং স্বজন ; তিনি “প্রিয়বয়স্” এই কথা বলিয়া, আমাকে বন্ধুভাবে আপ্যায়িত করিয়াছেন ; সুতরাং তাঁহার সম্পর্কে এই রাজর্ষি আমাদের ধর্মপিতাই হন ।

(শ) কুশ । এখন ক্ষত্রিয়েও বিনয় করিতে হইল ।

(১) অশীতি ক্রাপি পাঠঃ । (২) অবচনীয ইতি পাঠভেদঃ ।

लवः । पश्यत्वे नमाकारानुभावगाम्भीर्यसम्भाव्यमानविविध-
लोकोत्तरचरितातिशयमार्या महापुरुषम् । (घ)

कुशः । निर्वर्ण्य ।

अहो प्रासादिकं (१) रूपमनुभावश्च पावनः ।

स्थाने रामायणकविर्देवीं वाचं व्यवीवृतत् (२) ॥२०॥

(घ) लव इति । आकारिण आकृत्या, अनुभावेन प्रभावेण देहस्य तेजोविशेषेण
इत्यर्थः गाम्भीर्येण दुरवगाहस्वभावेन च सम्भाव्यमानः अनुमीयमानः विविधानां
नानाप्रकाराणां लोकोत्तराणाम् अलौकिकानां चरितानां कृतकार्याणाम् अतिशयो वाङ्मयं
यत्र स तथाक्तः आकृतिप्रभृतिदर्शनेनैव “यवाकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति” इति न्यायात्
अलौकिकचरित इत्यनुमातुं शक्य इत्यर्थः । तमेन महापुरुषं पश्यतु ।

अहो इति । अहो आश्चर्यम्, रूपम् आकृतिः, प्रासादिकं प्रसादशान्तं सर्वान् प्रत्येव
अनुग्रहसत्त्वात् सौम्या मूर्तिरित्यर्थः, तथा अनुभावः देहप्रभावः पावनः पवित्रः, अतएव
रामायणस्य कविः वर्णयिता प्रणेता भगवान् वाङ्मोकिरित्यर्थः स्थाने युक्तमेव वाचं देवीं
वाग्देवीं सरस्वतीं व्यवीवृतत् रामायणरूपेण विवर्तितवान् रामायणकाव्यरूपेण परिणमित-
वानित्यर्थः । ईदृशस्य महापुरुषस्य चरितमवलम्ब्य प्रणीतं रामायणमहाकाव्यं सर्वथैव
सङ्गतमभूदित्यर्थः ।

अत्र रामस्य महापुरुषत्वप्रतिपादनकार्यं प्रति रूपलक्षणे एकस्मिन् कारणे सत्यपि
पावनानुभवरूपकारणान्तरोपन्यासात् समुच्चयोऽलङ्कारः, परार्द्धं प्रति पूर्वार्द्धं हेतुरिति
वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्च अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः ।

व्यवीवृतदिति विवर्तमानं प्रयुक्तेति हेत्विति सति अद्यतन्या दिः ॥२०॥

(घ) लव । आकृति, प्रभाव ओ गाम्भीर्यद्वाराहै बाह्यर नानाविध
अलौकिक मातिशय कार्याकलाप अस्मान् करा याय; एहै सेहै
महापुरुषके आर्या, दर्शन करुन ।

(१) प्रामोदिकमिति पाठान्तरम् । (२) व्यवीवृतदिति क्वापि पाठः ।

উপস্থ্য । তাত ! প্রাচেতসান্তে বাসী কুশোঃমিবা দ্যতে । (স)

রামঃ । এহ্মেহি আয়ুস্মন্ ! (১) ।

অমৃতাধ্মাতজীমূতস্নিগ্ধসংহননস্য তে ।

পরিষ্বজ্জায় (২) বাত্‌সল্যা দ্যমুত্‌কণ্ঠতে জনঃ ॥২১॥

পরিষ্বজ্য স্বগতম্ । তত্‌কিমপত্যময়ং দারকঃ ? । (হ)

(স) উপস্থ্যেতি । উপস্থ্য রামসমীপমুপেত্য । প্রাচেতসান্তে বাসী বাণ্মীকিশিষ্যঃ ।

অমৃতেতি । অয়ং জনঃ অহমিত্যর্থঃ বাত্‌সল্যাৎ স্নেহাত্‌ অমৃতেন জলেন আধ্মাতঃ স্কীতঃ পূর্ণ ইতি যাবত্‌ যৌ জীমূতৌ মেঘঃ স ইব স্নিগ্ধম্ অরুচং সংহননং শরীরং যস্য তস্য তথীকৃত্য তে তব পরিষ্বজ্জায় আলিঙ্গনায উত্‌কণ্ঠতে উত্‌সুকী জায়তে ।

অথ সমাসগতৌপমালঙ্কারঃ ।

“অমৃতম্ । ...জলম্ ।” “জীমূতঃ । মেঘঃ ।” “সংহননম্ । শরীরম্” ইতি চ শব্দকল্যদ্রুণঃ ।

পরিষ্বজ্জায়িত্বা “তুমথান্ন ভাববাচিন” ইতি চতুর্থী ॥২১॥

(হ) পরিষ্বজ্যেতি । তত্‌কিমিত্যেকমর্থ্যং প্রত্নে । অয়ং দারকৌ বালকঃ তত্‌কিম্ অপত্যং মম সন্তানঃ কিমিত্যর্থঃ ।

কুশ । (দর্শন করিয়া) কি আশ্চর্য্য প্রশ্ন মূর্ত্তি এবং পবিত্রপ্রভাব । স্মৃতরাং রামায়ণের কবি (বাণ্মীকি,) বাগ্‌দেবীকে (ভাবাকে) যুক্তিসঙ্গত-ভাবেই পরিণমিত করিয়াছেন ॥২০॥

(স) (নিকটে যাইয়া) পিতঃ ! বাণ্মীকির ছাত্র কুশ আপনাকে অভিবাদন করিতেছে ।

রাম । আয়ুস্মন্ ! আইস আইস ।

এই ব্যক্তি, বাৎসল্যবশতঃ, জলপূর্ণ মেঘের ত্রায় তোমার স্নিগ্ধ দেহের আলিঙ্গনের নিমিত্ত, উৎকণ্ঠিত হইতেছে ॥২১॥

(১) কচিৎ এহ্মেহীতি দ্বিচ্ছক্তির্নাস্তি । (২) পরিষ্বজ্জস্যেতি পাঠমেদঃ ।

অঙ্গাদঙ্গাৎ স্মৃত ইব (১) নিজো দেহজঃ স্নেহসারঃ (২)

প্রাদুর্ভূয় স্থিত ইব বহিঃশ্চেতনাধাতুরেব ।

সান্দ্রানন্দলুপিতহৃদয়প্রস্রবেণেব (৩) সৃষ্টো

গাভ্ৰং শ্লোষে (৪) যদস্মৃতরসস্রোতসা সিস্রুতীৱ ॥২২॥

নন্ব্যং দারকঃ অপত্যসিতি কৃতঃ সংশয়তে ইत्याহ অঙ্গাদিতি । যদ্যস্মাৎ অঙ্গাৎ অঙ্গাৎ সর্বোন্মী দেহাবয়বৈশ্ব ইত্যর্থঃ স্মৃতো বিগলিতঃ, নিজঃ স্বকীয়ঃ দেহজঃ শরীরজাতঃ স্নেহস্য সার উল্লগ্গাংশ ইব, তথা চেতনাধাতুরেব চৈতন্যপদার্থ এব প্রাদুর্ভূয় মূর্তিমান্ সন্ আবির্ভূয় বহিঃ দেহাৎ বহির্দেশে স্থিত ইব, তথা সান্দ্রেণ নিবিড়েন আনন্দেন আমোদেন লুপিতম্ আলোড়িতং যদহৃদয়ং তস্য প্রস্রবেণ রসেন নির্যাসিনেতি যাবৎ সৃষ্টো নির্মিত ইব, তথা শ্লোষে আলিঙ্গনে আলিঙ্গনসময় ইত্যর্থঃ অস্মৃতরসস্য পীযুষদ্রবস্য স্রোতসা প্রবাহেণ ধারবৈল্যঃ গাভ্ৰং মম দেহং সিস্রুতীৱ স্রুপয়তীৱ অর্থং দারক ইতি শेषঃ । পুত্রমন্তরেণ দৃষ্টশমভূতপূর্বমানন্দং ন কোঽপি জনয়তি ন বা প্রিয়তমো ভবেৎ অথ চ সীতায়াঃ প্রসবাৎ পূর্বমেবাভাষাৎ কথং বা তৎসম্বন্ধ ইতি সংশয় এব জায়ত ইতি ভাবঃ ।

অব প্রথমপাদে ভাবাভিমানিনী গুণোত্তমৈশ্চা, অপরেণ তু বিধু পাদেষু ভাবাভিমানিন্যো বাচ্যস্তিস্রঃ ক্রিয়োত্তমৈশ্চাঃ, আসাং পরস্পরনিরপেক্ষস্থিতিঃ সংসৃষ্টিঃ ।

অব ধাতুশব্দঃ পদার্থার্থে কবিনা বিবচিতঃ । অঙ্গাদঙ্গাদিতি বীসায়াং দ্বিরুক্তিঃ ।

মন্দাক্রান্তা বচনম্ ॥২২॥

(১) (আলিঙ্গন করিয়া স্বগত) তবে কি এই বালকটো আমার সন্তান ? ।

যে হেতু, প্রত্যেক অঙ্গ হইতে বিগলিত স্বকীয় দেহজাত স্নেহের সারাংশই যেন মনে করিতেছি, চৈতন্যপদার্থই যেন প্রাদুর্ভূত হইয়া বাহিরে অবস্থান করিতেছে, প্রগাঢ় আনন্দে উদ্বেলিত হৃদয়ের রসেই

(১) স্মৃত ইব, স্মৃত ইব, স্মৃত ইব ইতি পাঠান্তরাণি । (২) স্নেহজো দেহসার ইতি পাঠান্তরম্ । (৩) প্রস্রবেণেতি বিমিত্রঃ পাঠঃ । (৪) গাভ্রশ্লোষে, গাভ্রশ্লোষে ইতি মিত্রী পাঠী ।

लवः । तात ! ललाटन्तपो घर्मदोधितिः, तदत्र साल-
च्छाये मुहूर्त्तमासनपरिग्रहं करोतु तातः । (च)

रामः । यदभिरुचितं वत्साय । (क)

सर्वे परिक्रम्योपविशन्ति ।

रामः । स्वगतम् । अहो प्रश्रययोगेऽपि गतिस्थित्यासनादयः ।

साम्राज्यशंसिनो भावाः कुशस्य च लवस्य च ॥२३॥

(च) लव इति । घर्मा उष्णा दोधितयः किरणा यस्य स घर्मदोधितिः सूर्यः । ललाटं तपतीति ललाटन्तपः भालदेशसन्तापजनकः नितान्ततापजनक इत्यर्थः, तत्रश्चात् अनाहतस्थाने अवस्थानेन सर्वेषामेव रविकिरणतापानुभवात्, सालानां छायेति सालच्छायं तस्मिन् सर्जतरुतले, इत्यर्थः, मुहूर्त्तं कियन्तं कालमित्यर्थः आसनपरिग्रहम् उपविशनस्वीकारम् ।

ललाटन्तप इति “ललाटे तप” इति खश् । सालच्छाय इति “विभाषा सेनासुराच्छाया-
शालानिशाना”मिति पक्षे क्लीबत्वम् ।

(क) राम इति । वत्साय यदभिरुचितं प्रीतिकरमित्यर्थः, तदेव करोमीति भावः ।

वत्सायेति “रुच्यर्थानां प्रीयमाण” इति सम्प्रदाने चतुर्थी ।

अहो इति । अहो आश्चर्यम्, प्रश्रयस्य विनयस्य योगे सत्यपि कुशस्य च लवस्य च उभयोरिवित्यर्थः गतिः पादविक्षेपः स्थितिः दण्डायमानता, आसनम् उपविशनं तान्वादि-

येन निर्मित हईयाछे एवं आलिङ्गनेर समय अमृतरसेर श्रोतेई येन
आमार देह सिद्ध करितेछे ॥२२॥

(क) लव । पितः ! सूर्या, ललाटं संतुष्ट करितेछेन (सूर्या
संश्रुते पड़ियाछेन) ; अतएव এই सालरूफेर छायाय पिता किछुकाल
आसन ग्रहण करन ।

(क) राम । वत्सेर याहा अभिरुचि हईयाछे ।

(सकले पादरूप करिया उपवेशन करिलेन ।)

वपुरविहितसिद्धा एव लक्ष्मोविलासाः
 प्रतिजनकमनीयं कान्तिमत् केतयन्ति ।
 अमलिनमिव रत्नं रश्मयस्ते मनोज्ञा

विकसितमिव पद्मं (१) विन्दवो माकरन्दाः ॥२४॥

येषां ते गतिस्थित्यासनादयो भावाः शरीरचेष्टाः साम्राज्यं भावि सार्वभौमत्वं शंसन्ति
 सूचयन्तीति साम्राज्यशंसिन इति मे मतिर्भवतीत्यर्थः ।

विनयप्रकाशकाले कृविमशरीरचेष्टाप्रदर्शनसम्भावना नास्तीति प्रतिपादनाय प्रथम-
 योगोऽपीत्युक्तम् ।

“विनयः प्रथमः समा” वित्यमरः ।

साम्राज्यप्राप्तिचिह्नमुक्तं सामुद्रके—

“प्रसन्नमूर्तिः समुदारचेताः वंशाभिमानः सुखभागविलासः ।

अनीतिभीरुर्गुरुसाधुनम्रः साम्राज्यलक्ष्मीं लभते मनुष्यः ॥”

“अकर्मकठिनौ हस्तौ पादावध्वनिकोमलौ ।

यस्य पाणितलौ रक्तौ तस्य राज्यं विनिर्दिशेत् ॥” इत्यादि ॥२३॥

वपुरिति । ते प्रसिद्धाः, मनोज्ञाः सुन्दराः, रश्मयः किरणाः, अमलिनं निर्मलं
 स्वभावोज्ज्वलमित्यर्थः रत्नं मणिमिव, तथा मकरन्दानां पुष्परसानामिमे इति माकरन्दाः
 विन्दवः मधुकणाः विकसितं प्रस्फुटितं पद्ममिव अविद्धिताः अपि अरचिता अपि सिद्धाः
 स्वभावनिष्पन्ना एव न तु कृविमा इत्यर्थः लक्ष्मोविलासाः कान्तिविभ्रमाः, प्रतिजनकमनीयं
 सर्वलोकाद्भादकरं दर्शनमात्रेणैव सर्वेषां प्रीतिकरमित्यर्थः कान्तिमत् शोभान्वितं
 लावण्यमयमित्यर्थः वपुः शरीरं केतयन्ति आश्रयन्ति जनयोरिति शेषः । ईदृशशोभा-
 विकाशो भाविमहासौभाग्यसूचक एवेति भावः ।

ब्राम । (अगत) कि आश्चर्य ! विनयेन समये, कुशेन एवं
 लवेन गमन, अवशान एवं उपवेशन इत्यादि सकल कार्ये
 साक्षात्कारक ॥२७॥

(१) विकसितमरविन्दमिति पाठान्तरम् ।

भूयिष्ठाञ्च रघुकुलकुमारच्छायाभनयोः पश्यामि । (ख)

कठोरपारावतकण्ठमेचकं

वपुर्वं षस्कन्धमबन्धुं रांसकम् (१) ।

प्रसन्नसिंहस्तिमितञ्च वीक्षितं

ध्वनिश्च माङ्गल्यमृदङ्गमांसलः ॥२५॥

अवीपमाहयस्य परस्परनैरपेक्ष्यात् संचष्टिरलङ्कारः ।

जनो जन इति प्रतिजनं वीप्सायै अव्ययीभावः, प्रतिजनेन कमनीयमिति प्रतिजन-
कमनीयम् । केतयन्तीति चौरादिकामन्त्रणार्थककेतधातोः प्रयोगः भातूनामनेकार्थत्वा-
दाश्रयार्थलाभः ।

मालिनी वृत्तम् ॥२४॥

(ख) भूयिष्ठामिति । अपि चेति चार्थः । अनयोः कुशलवयोः देहे इत्यर्थः भूयिष्ठं
प्रभूतां रघुकुलकुमारस्य रघुवंशीतपन्नबालकस्य छायां प्रतिविम्बं सादृश्यमिति यावत् ।

“छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातप” इत्यमरः ।

ननु कासौ रघुकुलकुमारच्छाया इत्याह कठोरिति । वपुः शरीरं कठोरस्य सावशेषे
वृद्धिं प्राप्तस्य प्रौढवयस इत्यर्थः पारावतस्य गृहकपीतस्य कण्ठो गल इव, मेचकं
श्यामवर्णम्, तथा वृषस्य स्कन्ध इव स्कन्धो यस्मिन् तत् उन्नतस्कन्धमित्यर्थः तथा अषन्धुरौ
अनुन्नतावनतौ समानाविति यावत् अंसौ बाहुमूलद्वयं यस्मिन् तत् । तथा अनयोः
वीक्षितञ्च दृष्टिपातश्च, प्रसन्नः क्रीधादिना अचुञ्चः यः सिंहः सिंहस्य दृष्टिरित्यर्थः तद्वत्

मनोहर रश्मि घेयन, निर्मल रत्नके आश्रय करे एवं मधुविन्दु
घेयन प्रसूति पद्मके अवलम्बन करे ; সেইরূপ অকৃত্রিম কান্তিবিভ্রম,
সকলের আস্থাভাজন মনোহর ইহাদের শরীর আশ্রয় করিয়াছে ॥২৪॥

(খ) এই বালক দুইটীতে বেশী পরিমাণে রঘুবংশীয় বালকের ছায়া
দেখিতেছি ।

(১) অশ্বশুংসকমিতি পাঠান্তরম্ ।

সূক্ষ্ম' নিরূপ্য । অয়ে ! ন কেবলমস্মদঙ্গসংবাদিন্যাক্রুতিঃ (১) । (গ)

অপি জনকসুতায়াস্তত্ব তচ্চানুরূপং (২)

স্কটমিহ শিশুযুগ্মে নৈপুণোন্নেয়মস্ति ।

ননু পুনরিব তস্মৈ গোচরীভূতমচ্ছাণো-

রভিনবশতপতয়োমদাস্থ্যং প্রিয়ায়াঃ ॥২৬॥

স্মিতিং স্থিরম্, তথা ধ্বনিঃ কণ্ঠস্বরস্য মাজ্জল্যঃ শুমসূচকঃ স্ফটকঃ স্ফটকধ্বনিরিত্যর্থঃ ।
স ইব মাংসলঃ স্থূলঃ গম্ভীর ইত্যর্থঃ । রঘুকুলে সমুত্পত্তাঃ কুমারাঃ স্বল্পেব প্রায়া
ভবন্তি, অন্যথোরপি তথৈব দর্শনাৎ অপত্যতাসংশয়ঃ পূর্বতোঃপি ঘনীভূত ইতি ভাবঃ ।

অথ চতমুখাণাং সমাসগতলুপ্তীপমানাং মিথো নৈরপেক্ষ্যাৎ সংসৃষ্টঃ চতুর্থপাদে এক-
মকারস্যাসক্তত্বস্যাত্বে ইত্যনুপ্রাসয়ঃ । রুদ্রিপ্রয়োজনযোরভাবেপি সিংহস্ফটকশব্দদ্বয়ীকৃতদৃষ্টি-
তদ্ব্যবহারে লাক্ষণিকত্বাৎ নেয়ার্থত্বদীর্ঘত্বম্, তচ্চ “প্রসন্নসিংহেচরণনিয়লিচ্ছণ” ধ্বনিস্য
মাজ্জল্যস্ফটকানাং দ্বিতীয়পাঠেন নিরসনীযম্ ।

“বস্তু রমুন্নতানস” মিত্যমরঃ । “মাংসলঃ ।...স্থূলঃ ।” ইতি শব্দকাল্পদ্রুমঃ ।

বংশস্থবিলং বৃত্তম্—“বদন্তি বংশস্থবিলং জতৌ জরৌ” ইতি লক্ষণাৎ ॥২৭॥

(গ) সূক্ষ্মমিতি । সূক্ষ্ম' নিরূপ্য বিশেষণাবলীক্য ইত্যর্থঃ । অস্মদঙ্গৈঃ সদীয়-
দেহাষযবৈঃ সহ সংবদতি সম্মীলতি সটুশী ভবতীত্যঙ্গসংবাদিনী । অন্যথোরাক্রুতিঃ ন
কেবলং সমাক্রুতিসটুশীত্যর্থঃ ।

কিন্তু ইত্যাহ অপীতি । ইহ শিশুযুগ্মে অস্মিন্ কুশলবাক্যকৌশলকল্পে নৈপুণে

ইহাদের শরীর, পরিণতবয়স্ক-কপোতকণ্ঠের আয় শ্রাবণবর্ণ; বৃষের
আয় উন্নত স্কন্ধ; বাহুমূল সমান; প্রসন্নচিত্ত সিংহের আয় দৃষ্টি এবং
মাজ্জলিক মৃদঙ্গ ধ্বনির আয় গম্ভীর কণ্ঠধ্বনি ॥২৫॥

(গ) (সূক্ষ্মভাবে নিরূপণ করিয়া) ওহে! ইহাদের আকৃতি,
কেবল আমার অঙ্গের তুল্য নহে;

(১) অস্মদসংবাদিনী ইতি পাঠভেদঃ । (২) আনুরূপ্যমিতি পাঠভেদঃ ।

मुक्ताच्छदन्तच्छ्रुविसुन्दरीयं (१) सैवोष्ठमुद्रा स च कर्णपाशः ।

नेत्रे पुनर्यद्यपि रक्तनीले तथापि सौभाग्यगुणः स एव ॥२७॥

निपुणभावेन उन्नये विज्ञेयं न त्वापातत एव बोध्यमित्यर्थः जनकसुतायाः सीताया अपि तच्च तच्च मया प्रत्यक्षीकृतं सर्वमित्यर्थः अनुरूपं रूपस्य योग्यत्वं सादृश्यमित्यर्थः स्फुटं स्पष्टमस्ति वर्त्तते । यदि कश्चिदनयोः आकृतिं निपुणभावेनावलोकयेत् तदा निश्चितमेव सुस्पष्टं सीतासादृश्यं पश्येदिति सरलार्थः । नन्वित्यवधारणे । अभिनवं नूतनं नवविकसितमित्यर्थः यत् शतपत्रं पद्मं तदिव श्रीमत् कान्तिमत् प्रियायाः सीतायास्तदास्यं वदनं मे सम अक्ष्णोः चक्षुषोः पुनर्भूयोऽपि गोचरीभूतमिव विषयीभूतमिव अनयोराननमवलोक्य सीतायां आननं स्मरामीत्यर्थः ।

अथ समासगतीपमासङ्गीर्णा वाच्या भावाभिसानिनी क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः, तेन च स्मरणालङ्कारी व्यज्यत इत्यलङ्कारिणालङ्कारध्वनिः ।

“प्रश्नावधारणानुज्ञाऽनुनयामन्त्रणे ननु” इत्यमरः ।

सालिनी वृत्तम् ॥२६॥

सीताया आकृतिसादृश्यं भूयोऽपि प्रतिपादयति मुक्तेति । मुक्ता मौक्तिकानीव अच्छा निर्मला ये दन्ता दशनाः तेषां क्वभिः कान्तिभिः सुन्दरी मनीहरा इयं दृश्यमाना ओष्ठमुद्रा रदनच्छदयोर्मुद्रणं सैव सीतासम्बन्धिव सीतासदृश्येव, तथा कर्णपाशः प्रशस्तं कर्णद्वयं स च स एव सीतासम्बन्धी एव सीतायाः कर्णयुगलसमान एव । पुनः किन्तु यद्यपि नेत्रे अनयोर्नयनद्वयं रक्तनीले प्रान्तभागे लीहितवर्णे ताराभागे च नीले, सीतायास्तु केवलनीलकुवलयसमाने नयने, तेन कुमारयोर्नयनयोर्लीहित्यांशे सीताया नयनाभ्यां सह यद्यपि वैषम्यमित्यर्थः तथापि सौभाग्यगुणः सौन्दर्यरूपी गुणः स एव

এই বালক দুইটীতে সীতারও, সেই সেই সাদৃশ্য স্পষ্টে রহিয়াছে ; তাহা নিপুণতা সহকারে বুঝিতে হয় এবং নব প্রস্ফুটিত পদ্মের শ্রায় মনোহর প্রিয়তমা সীতার সেই মুখখানি, যেন পুনরায় আমার নয়ন-গোচর হইতেছে ॥২৬॥

(१) क्वदन्तुरीयं, क्वविसुन्दरीयं इति पाठान्तरद्वयम् ।

तदेतत् प्राचेतसाध्युषितमरणम्, यत्र किल देवो परित्यक्ता ;
इयञ्चानयोराकृतिर्वयोऽनुभावश्च (१) यदपि स्वतः प्रकाशा-

सीतासम्बन्धेव सीतासदृश एवेत्यर्थः, रक्तांशे वैषम्ये सत्यपि सौन्दर्यांशे सीतानयनाभ्यां
सह अनयोर्नयनयोः सीतादृश्यसम्बन्धेवेत्यर्थः । एतेन ततोऽप्यपत्यसंशयो दृढीभूत
इति भावः ।

अत्र अन्यस्य श्रीराममुद्रादयः कथमन्यस्य भवेद्युरिति वस्तुसम्बन्धासम्भवेन सीताया श्रीर-
मुद्रादय इव श्रीरमुद्रादय इति सादृश्यबोधनपर्यवसानात् निदर्शनालङ्कारः स च प्रथम-
चरणस्थसमासगतोपमया सङ्कीर्त्यते, प्रथमचरणे केकानुप्रासश्चेति समुदाये संसृष्टिः ।

“पाशः केशादिपूर्वः स्यात् तत्सङ्गे कर्णपूर्वकः । सुकर्णे च स्वसामर्थ्यात्
स्यगपद्यादिबन्धने ॥” इति मेदिनी ।

इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजातिवर्तमानम् ॥२७॥

(घ) इत्यमाकृतिसादृश्यरूपं संशयकारणमभिधाय कुशलवयोरपत्यतानिश्चये
हेतूनपन्यस्यति तदेतदिति । यत्र अरण्ये देवी सीता । एतदयतो दृश्यमानं तत्
प्राचेतसेन वाञ्छीकिना अध्युषितम् अधिष्ठितम् अरण्यं तपोवनम् । अतएवात्र अनयोः
कुमारयोः प्रसवः सीतायाः सम्भवत्येवेति भावः । अपि चेति चकारस्यार्थः । आकृतिः
सीताया मम च शरीरानुरूपं शरीरमित्यर्थः, वयः द्वादशवत्सरपरिमितमिव वयो लक्ष्यते
इत्यर्थः, अनुभावः प्रभावः तेजस्वितेति यावत् । अदायं भावः—मातापितृराकारानु-
रूप एवाकारः प्रायेणापत्यानां जायत इति सीतायाः मम च आकारसौसादृश्यादिमौ
बालकौ अपत्यतया निर्धारयितुं शक्यौ, तथा सीतापरित्यागात् परं द्वादशवत्सरा अतीताः
अनयोरपि द्वादशवत्सरपरिमितमिव वयो लक्ष्यते अतश्च वयोवैषम्येणापि अपत्यत्वस्य
असम्भवता न शङ्कनीया, तथा रघुवंशीचितस्वाभाविकप्रभाषदर्शनात् भरतादिपुत्राणा-

मूक्तारं ग्राह्यं निम्नं दत्तेन शोभाय मनोहरं एहं ओष्ठं, मे-ई एवं
मे-ई सुन्दरं कर्णं ; किञ्च नयनयुगलं यदि ओ वक्रं ओ नीलवर्णं मिश्रितं ;
तथापि सौन्दर्यागुणं मे-ई ॥२९॥

(१) आकृतिवर्तमानयोः, आकृतिवर्तमानेति पाठभेदौ ।

न्यस्त्राणीति, तत्र विमृशामि, अपि खलु तच्चित्रदर्शनप्रासङ्गिक-
मस्त्राभ्यनुज्ञानमुद्भूतं (१) स्यात्, नह्यसाम्प्रदायिकान्यस्त्राणीति
पूर्वेषामप्यनुश्रुतम्; अथ च संप्लवमानमात्मानं सुखातिशयो

मत्वावस्थानासम्भवात् तेषां पूर्वपरिचितत्वाच्च बालकाविमौ ममैव पुत्राविति निययो युज्यत
एवेति । ननु तत्र पुत्रत्वे कथमनयोर्जृम्भकास्त्रलाभ इत्याह यदपीति । “स्वतः
प्रकाशान्वावयोरस्त्राणी”ति लवेन यदप्युक्तमित्यर्थः; तत्र अस्त्रलाभविषये, विमृशामि
विवेचनं करोमि । अपिशब्दः सम्भावनायाम्, खलुशब्दो वाक्यालङ्कारः । तत् पूर्वकृतं
चित्रदर्शनप्रासङ्गिकं प्रथमाङ्के चित्रदर्शनप्रसङ्गे नीलितम् अस्त्राभ्यनुज्ञानं सर्वधेदानीं
त्वत्प्रसूतिमुपस्थास्यन्तीति मम वाक्येन सीतापुत्रस्य जृम्भकास्त्रलाभानुमतिः, उद्भूतम्
उत्पन्नम्, चित्रदर्शनवेलायाम् । “सर्वधेदानीं त्वत्प्रसूतिमुपस्थास्यन्ती”ति मया यदुक्तं
तदनुसारादेव अनयोः जृम्भकास्त्रलाभोऽभवदिति सम्भावयामीति सरलार्थः । ननु
अन्यथापि अनयोः जृम्भकास्त्रलाभः कथं न सम्भाव्यत इत्याह न हीति । सम्प्रदायी
गुरुपदेशपरम्परा अस्त्राणि जृम्भकास्त्राणि असाम्प्रदायिकानि गुरुपदेशपरम्परामन्तरेणापि
लब्धानि, ब्रह्मकृपाशक्तौशिकैस्तत्तितयात्मकगुरुशृङ्खलया उपदेशं विनापि केनचित् प्राप्ता-
नीत्यर्थः इति पूर्वेषां प्राचीनानामपि समीपे नहि अनुश्रुतम्; न खलु श्रुतवन्तः वयमिति
शेषः । ततश्च तस्मादस्त्राभ्यनुज्ञानादीवानयोर्जृम्भकास्त्रलाभ इति मन्तव्यम्, तेन च
मम पुत्राविव इमौ बालकाविति निर्धारितं स्यादिति भावः । अपि चेति चार्थः । अयम्
अनुभूयमानः हृदयस्य सुखातिशयः अनयोर्दर्शनानलिङ्गनादिजनितानन्दबाहुल्ये मे मम

(घ) बाल्यौकिर अधिष्ठित मेहे वनउ ऐह; येथाने मीताके
परित्याग करिया गियाछिल, ईहादेर आकृतिउ ऐह; वयसउ ऐह एवं
प्रभावउ ऐह । आर ज्जुत्ताञ्च ये श्भावतई प्रकाशित, मे विषये
आमि विवेचना करि, चित्रदर्शनेर समय आमि ये अश्वेर अश्रुञ्जा
करियाछिलाम, ताहाई उ०पन्न हईयाछे । कारण, ज्जुत्ताञ्चगुलि, गुरु-
परम्परा भिन्न आसिते पारे ना; ईहा प्राचीनदिगेर निकटेई शुनिशाछि ।

(१) अपि न खलु तच्चित्रदर्शनप्रासङ्गिकं मस्त्राभ्यनुज्ञानमुद्भूतं स्यादिति पाठान्तरम् ।

হৃদয়স্য মে বিস্রম্ভয়তে, ভূয়িষ্ঠং ময়া দ্বিধা প্রতিপন্নো দেব্যা
গৰ্ভম্ভার আসীত্ । (ঘ)

সাক্ষম্ । পুরা রুড়ে স্তে হে পরিচয়বিকাশাদুপচিতৈ

রহো বিস্রম্ভায়া অপি সহজলজ্জাজড়দৃশঃ ।

ময়ৈবাদৌ জ্ঞাতঃ করতলপরামর্শকলয়া

দ্বিধা গৰ্ভং যন্যিস্তদনু দিবসৈঃ কৈরপি তয়া ॥২৮॥

সংগ্ৰহমানম্ ইমৌ পুত্রৌ ন বেতি সংশয়সাগরে সন্তরন্তমিত্যর্থঃ । আত্মানম্ অন্তঃকরণং
বিস্রম্ভয়তে “সতাং হি সন্দেহপদেষু বস্তুষু প্রমাণমন্তঃকরণপ্রবৃত্তয়ঃ” ইতি ন্যায়াৎ ইমৌ
মমৈব পুত্রাবিতি বিশ্বাসয়তীত্যর্থঃ । “ভাতরাবাণাং যমজা” ইতি লবৌক্তং যুক্ত্যা সমর্থ্য-
ত্রপি তথ্যোঃ পুত্রত্বং নিশ্চিনোতি ভূয়িষ্ঠংচেতি । অপি চেতি চার্যঃ । দেব্যাঃ সীতায়াঃ,
গৰ্ভম্ভারঃ অতীববৃদ্ধিং প্রাপ্তত্বাৎ ভারবান্ গৰ্ভঃ ভূয়িষ্ঠং প্রচুরম্ অনেকবারমিত্যর্থঃ, দ্বিধা
দ্বিপ্রকারাভ্যাং ভাগদ্বয়েন বিভক্ত ইত্যর্থঃ, প্রতিপন্নঃ জ্ঞাতঃ ।

ননু কথং তয়া স গৰ্ভো দ্বিধা জ্ঞাত ইत्याহ পুরেতি । পুরা পূর্ব পরিণয়কালি ইত্যর্থঃ
রুড়ে চতুপ্তয়ে স্তে হে প্রেমণি পরিচয়বিকাশাৎ অসঙ্কটকথাবস্থানাং দিজনিতপরস্পরপ্রিয়ত্ব-
প্রকারকবিশেষজ্ঞানোদয়াৎ উপচিতৈ বৃদ্ধিং প্রাপ্তে সতি রহো নির্জনস্থানে বিস্রম্ভায়াঃ
ইমং নিম্ভতস্থানে প্রিয়তমকরস্পর্শং ন কোঃপি অপরঃ পশ্যেদিতি বিশ্বস্তায়া অপি সহজা
স্বাभावিকৌ যা লজ্জা তয়া জড়ৈ দর্শনাচমে মুদ্রিতপ্রায়ে ইত্যর্থঃ দৃশৌ চতুর্থী যस्याঃ
সা তথ্যোক্তা, তस्याঃ গৰ্ভং যন্যিঃ গৰ্ভকৌষথম্বনং ময়ৈব ন তু তয়া ইত্যেবমশ্চদ্যর্থঃ করতলস্য
যঃ পরামর্শঃ সংবাদহনং তস্য যা কলা অল্যাংশঃ তয়া পাণিতলস্য ইধত্ সংবাদহনেত্যর্থঃ
অধিকসংবাদহনে লজ্জাশ্রীলা সীতা পাণিমুত্‌সারয়তীতি প্রতিপাদনায় কলাশব্দপ্রয়োগঃ,
আদৌ সীতায়াঃ প্রাক্ দ্বিধা বিভক্ত ইত্যর্থঃ জ্ঞাতঃ একত্বলগতফলদ্বয়বৎ এককৌষগতং

আবার মনের এই স্থখাতিশয়, আমার সংশয়াপন্ন আত্মাকে (ইহারা
আমারই পুত্র বলিয়া) বিশ্বাস করাইতেছে । বিশেষতঃ, আমি সীতা-
দেবীর গৰ্ভটী, দুইভাগে বিভক্ত বলিয়া বহু বার বুঝিয়াছিলাম ।

রুদিত্বা । তত্‌কিমিতৌ পৃচ্ছামি কেনাপ্যুপায়েন । (ঙ)

লবঃ । তত্‌কিমিতত্‌ ।

বাঞ্যবর্ষণে নীতং বৌ জগন্মঙ্গলমাননম্ ।

অবশ্যয়াবাসিত্তস্য পুণ্ডরীকস্য চারুতাম্ ॥২৫॥

মুণ্ডয়মনুভূতমিত্যর্থঃ, তদনু ততঃ পরং কৈরপি দিবসৈঃ কতিপয়দিনৈঃ তয়া সীতয়া চ জ্ঞাত ইত্যন্বয়ঃ । অতএব ইমৌ কুমারৌ মমৈব পুত্রাবিত্তি নিশ্চয় এব জ্ঞায়ানিত্তি ভাষঃ ।

অত জ্ঞাত ইত্যেকয়া ক্রিয়য়া, ময়া তথৈত্‌্যমযৌঃ কতৃত্‌বেনাভিসম্বন্ধাত্‌ তুল্য-
যোগিতালঙ্কারঃ ।

দিবসৈরিত্তি তৃতীয়াপঘণে ।

শিখরিশী বৃহত্তম্ ॥২৬॥

(ঙ) রুদিত্তি । পুত্রত্‌বেনানুসীযমানযৌরপি অসাধারণগুণশালিনীঃ কুশলবযৌঃ
পুত্রবহ্ন্যবহারানর্হত্বাত্‌ শ্লোকদ্ব্যমেণ রামস্য রোদনং বোদ্ধব্যম্ । তত্‌কিমিত্যেকমব্যয়ং
প্রস্রাভে । উপায়েন বাক্যচ্ছলেন এতৌ কুশলবৌ । মনসি বিতর্কিত্ত্যম্ ।

বাত্‌্যেতি । জগন্মঙ্গলং প্রসাদসৌম্যতয়া দ্রষ্টৃণামানন্দজনকমিত্যর্থঃ বৌ যুস্মাকম্
আননং বদনং বাঞ্যবর্ষণে অশ্রুবর্ষণেন, অবশ্যয়ায়ৈন হিমেন অবসিত্তস্য আর্দ্রীকিত্তস্য

(অশ্রুপাতের সহিত) পূর্বে যে স্নেহ জন্মিয়াছিল, ক্রমে পরিচয়
প্রকাশ পাওয়ায় তাহাই বৃদ্ধি পাইলে, নির্জনস্থানে তিনি বিশ্বস্ত
থাকিলেও স্বাভাবিক লঙ্কায় তাঁহার নয়নযুগল মুদ্রিত হইয়া যাইত, এই
অবস্থায় হাত বুলাইয়া আমিই আগে তাঁহার গর্ভের গিট দুইভাগে
বিভক্ত বলিয়া বুঝিয়াছিলাম; তাহার পর কিছু দিন গেলে তিনি
বুঝিয়াছিলেন ॥২৮॥

(ঙ) (রোদন করিয়া) তা, কোন উপায়ে কি ইহাদিগকে জিজ্ঞাসা
করিব? ।

লব । এ কি ! ।

কুশঃ । অয়ি বত্স !

বিদ্যা সীতাদেব্যা কিমিবা হি ন দুঃখং রঘুপতে:

প্রিয়ানাশে কৃত্ৰুৎ কিল জগদরখ্যং হি ভবতি (১) ।

স চ স্নেহস্তাবানয়মপি বিয়োগো নিরবধি:

কিমিত্যেবং পৃচ্ছস্বনধিগতরামায়ণে ইব ॥৩০॥ ✓

পুণ্ডরীকস্য শ্বেতপদ্মস্য চারুতাং সৌন্দর্য্যং তৎ কিং নীতং কথং প্রাপিতম্, কথং রুদ্যত ইত্যর্থঃ ।

অত্র অন্যস্য চারুতাং কথমন্যত্র নীযত ইতি বস্তুসম্বন্ধোঃ সম্ভবন্ পুণ্ডরীকস্য চারুতামিব চারুতামিতি বিশ্বপ্রতিবিশ্বভাবং বোধয়তীতি অসম্ভবদ্বস্তুসম্বন্ধা নিদর্শনা-
লঙ্কারঃ ।

বিরহেণ পাণ্ডুসুতং রামাননং শ্বেতপদ্মবৎ সুন্দরমিতি বোধ্যম্ ।

“অবশ্যায়স্তু নৌহারস্তুধারস্তুহিনং হিমম্ ।” “পুণ্ডরীকং সিতাম্ভোজমিতি চামরঃ ।

ব ইতি গুরুত্বাৎ হুবচনম্ ॥২৫॥

বিনেতি । সীতাদেব্যা বিদ্যা জানকীমন্তরেণ রঘুপতে: রামস্য কিমিবা কিং বস্তু ন দুঃখং ন দুঃখকারণম্ অপি তু আশ্বাসাভাবাত্ সর্বমেব রাজ্যৈশ্বর্যাদিকং দুঃখকারণ-
মিত্যর্থঃ । ননু কথং দুঃখকারণমিত্যাহ প্রিযেতি । প্রিয়ায়া বহুভায়া ভাৰ্য্যায়া নাশে
অভাবে সতি কৃত্ৰুৎ জগৎ সকলং ভুগ্নম্ অরখ্যং গহনরূপং হি নিশ্চিতং ভবতি
সর্বলোকস্যেতি শিষঃ । কিলিতি লোকবার্তায়াম্ এবং লোকা বদন্তীত্যর্থঃ । প্রিয়ভাৰ্য্যায়া
অভাবে আনন্দকারণং বস্তুজাতং বন্যশ্বাপদকুলমিব আশ্বাসাভাবাত্ নিতরাং দুঃখমুত্-
পাদয়তীত্যর্থঃ । অপি চেতি চার্থঃ । তাবান্ তত্পরিমিতঃ অতিগাঢ়ঃ স পূর্বানুভূতঃ

অশ্রুবৃষ্টি, জগতের মঙ্গলজনক আপনার মুখগুণকে শিশিরমিলিত
পদ্মের মনোহরতা প্রাপ্ত করাইতেছে ॥২০॥

কুশ । অয়ি বৎস !

(১) জগদিদমরখ্যং হি ভবতীতি পাঠান্তরম্ ।

रामः । स्वगतम् । अये ! तटस्थित आलापः, कृतं प्रश्नेन,
दग्धहृदय ! कोऽयमाकस्मिकस्ते स्नेहपरिप्लवो विकारः, (१)

स्नेहः सीतां प्रति प्रणयः आसीत्, अयमपि इदानीमनुभूयमानश्च विधोर्गो विच्छेदः
निरवधिः असीमः यावज्जीवं स्थायीत्यर्थः । सीताया जीवनकाले तादृशप्रेमालापान्दि-
जनितं निरतिशयं सुखमासीत् इदानीन्तु निरवधि विरहजन्यं दारुणदुःखम् अतएव
सुखानुभवानन्तरं दुःखानुभवस्य नितान्तदुःसहत्वात् एष रोदित्वाति भावः । अतएव
अनधिगतम् अविदितं रामायणं स्वनाम्ना प्रसिद्धं वाल्मीकिरचितं महाकाव्यं येन स
तथोक्तः रामायणमजानन्निवेत्यर्थः किमिति कथम्, एवं “तत्किमेतत्, वाष्पवर्षेण नीतं
व” इत्यम्, पृच्छसि रामं जिज्ञाससि । सर्वमेव रामायणेतिहासमवगम्य पुष्कलमेव रामस्य
रोदनकारणं जानतोऽपि तवायं प्रश्नो न सङ्गच्छत इति भावः ।

अत्र द्वितीयचरणसामान्येन प्रथमचरणगतविशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासः, किञ्च
द्वितीयचरणे “सुखं तव कुरङ्गाक्षि ! सरोजमिति नान्यथा” इत्यादिवत् समासाभावेऽपि
निरङ्गं केवलरूपकम्, अनयोर्ङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः, तथा चतुर्थचरणे प्रयोजनं विनापि
हिशब्दप्रयोगात् निरर्थकत्वदोषः, स तु “किमिव नहि दुःखं रघुपते”रिति व्यत्ययपाठेन
समाधेयः, तत्पाठे नञ् समानार्थो नहिशब्द इति बोध्यम् ।

शिशुरिणी वृत्तम् ॥३०॥

(च) राम इति । आलापः कुशलवयोर्मिथो भाषणं तटस्थित उदासीनः सीताया
मातृत्वसम्बन्धोत्प्रेरित इत्यर्थः । सीतारामौ खल्ववयोर्मातापितराविति चेदिमौ
जानौयातां तदा निःसम्पर्कवत् ‘सीतादेव्या’ इति ‘रघुपते’रिति च कथमपि कुशो न वदेत्
किन्तु ‘मातरं’ विना पितुः किमिव न दुःखं मित्येव वदेदिति भावः । अतएव प्रश्नेन ‘सीता

सीतादेवी ना थाकाय कोन् वस्तु रघुनाथेर दुःखजनक नहे ? कारण,
प्रियतमार् अभाव हईले, समस्त जगत्‌है अरण्यो परिणत हय । सेहै
स्नेहो तत परिमाणे छिल ; आवार এই विच्छेदो असीम । अतएव
रामायण ना जाना लोकेर मत् जिज्ञासा करितेछ केन ॥३०॥

(१) आकस्मिकस्ते परिप्लवो विकार इति पाठभेदः ।

এবম্ নিৰ্মিৰ্নহৃদয়াবিগঃ শিশুজনেনাপ্যনুকম্পিতোঽস্মি, ভবতু
 তাবদন্তরয়ামি । প্রকাশম্ । বত্সৌ ! রামায়ণমিতি শ্রুয়তে
 ভগবতো বাল্মীকিঃ সরস্বতীনিষ্যন্দঃ প্রশস্তিরাদিত্যবংশস্য, তত্র
 কৌতূহলেণ যত্কিञ্চিচ্ছৌতুমিচ্ছামি (১) । (চ)

কি' যুবযৌমা'তা' ইত্যেব' মম জিহ্বাসযা কৃতম্ অলম্ । অবিদিতসীতাসম্বন্দতয়া
 বাঙ্কিতবিষয়' বক্তু' ন শক্যুয়াৎ, ততশ্চ তাড়শৌ মম প্রশ্নৌ নিরর্থক' ইতি বিরাম এব
 শ্রোয়ানিতি ভাবঃ । ইমৌ সীতায়াঃ সূতাবিৎ প্রাপ্তাবিত্যাশায়াঃ পরিচয়োপায়াভাবাত্ অপরূপ-
 ত্বেন সমুৎপন্নসন্তাপসন্ততত্বাত্ দগ্ধেতি হৃদয়স্য বিশেষণম্ । অকস্মাদাগত ইত্যাকস্মিকঃ
 হঠাদুপস্থিতঃ বিশেষকারণ' বিনাপি জনিত ইত্যর্থঃ, স্নেহেন বাত্‌সল্যেন পরিপ্লবয়চ্চলঃ
 বিকারঃ অন্যথাভাবঃ । কিञ্চেতি চার্থঃ । এবম্ অনেন প্রকারেণ অশ্রুবর্ণনেত্যর্থঃ
 নিৰ্মিৰ্নঃ প্রকাশিতঃ হৃদয়স্য আবিগঃ শীকচৌমৌ यस্য স তথোক্তঃ । অনুকম্পিতঃ দয়া-
 পাত্রীকৃতঃ । অয়মতীবলজ্জা'বিষয়' ইতি ভাবঃ । অন্তরয়ামি গোপয়ামি হৃদয়াবিগ-
 মিত্যর্থঃ । রামায়ণমিতি রামায়ণত্বেন প্রসিদ্ধঃ । সরস্বত্যা বাচঃ নিষ্যন্দঃ অব-
 স'সন' চরণমিত্যর্থঃ এতেন তদাক্যস্য পীযুষতুল্যত্ব' ব্যজ্যতে । আদিত্যবংশস্য সূর্যবংশস্য
 প্রশস্তিঃ প্রশ'সা কৌর্চি' বিস্তারহেতুরিত্যর্থঃ, শ্রুয়তে লোকপরম্পরয়েতি শিষঃ । তত্র তদ্বিষয়ে ।

“চচ্চল' তরল' চৈব পারিপ্লবপরিপ্লবে” ইত্যমরঃ ।

তটে অলচিত্তবিষয়ে স্থিত ইতি তটস্থিতঃ । অন্তরম্ অন্তর্হিত' করৌমীতি
 অন্তরয়ামি করৌম্যর্থ' ইন্ ।

(চ) রাম । (স্বগত) ওহে ! ইহাদের আলাপটা উদাসীন
 (সীতার সম্পর্করহিত) ; স্তত্রাং জিজ্ঞাসার প্রয়োজন নাই । হে
 দক্ষহৃদয় ! আকস্মিক তোমার এই স্নেহচকল বিকার কেন ? এই
 ভাবে মনের আবেগ প্রকাশিত হওয়ায়, শিশুজনও আমার প্রতি দয়া
 করিতেছে । ইউক, মনের আবেগ আবৃত্ত করি । (প্রকাশ্যে)

(১) কিञ্চিত্ শ্রৌমিতি পাঠান্তরম্ ।

কুশঃ । স কৃত্‌স্ন এব সন্দর্ভোঃস্মাভিরাহৃতঃ, স্মৃত্যুপস্থিতৌ
তাবদিমৌ বালচরিতস্যান্যে ঽধ্যায়ে শ্লোকৌ (১) । (ক)

রামঃ । উদীরয়তু বত্‌সঃ । (জ)

কুশঃ । প্রকৃত্যৈব প্রিয়া সীতা রামস্যাসীন্মহাত্মনঃ ।

প্রিয়भावः स तु तया स्वगुणैरेव वर्द्धितः ॥ ৩১ ॥

তথৈব রামঃ সীতায়াঃ প্রাণৈশ্চোঃপি প্রিয়োঃভবতু ।

हृदयं त्वेव जानाति प्रीतियोगं परस्परम् ॥ इति ॥ ৩২ ॥

(ক) কুশ ইতি । কৃত্‌স্নঃ সম্পূর্ণঃ । সন্দর্ভো যস্যঃ, আহৃতঃ অসকৃত্যুপাঠেন
অভ্যস্তাঃ স্মৃত্যুপস্থিতৌ স্মরণবিষয়ৌ জাতৌ ।

(জ) রাম ইতি । উদীরয়তু উদ্ধারয়তু ।

প্রকৃত্যৈব ইতি । সীতা বৈদেহী প্রকৃত্যা স্বভাবিনৈব ন তু কেনচিদাগতুর্কেন ভাব-
বিন্যাসাদিনেত্যেবশব্দার্থঃ, মহাত্মনঃ উদারচরিতস্য রামস্য প্রিয়া বল্লভা আসীতু ।
ননু সর্বপ্রণয়িন উদারচিত্তস্য রামস্য সর্বং এব প্রিয় ইতি সীতায়াঃ কা প্রশংসা ইत्याহ,
স তু প্রিয়भावः প্রীতিঃ তয়া সীতয়া স্বগুণৈরেব নিজস্বলতাভিনয়াদিভিরেব ন তু
রামস্যৌদার্যেণৈবশব্দার্থঃ বর্দ্ধিতঃ উপচিতঃ ॥ ৩১ ॥

বৎসদ্বয় ! শুনিতেছি—রামায়ণনামে ভগবান্ বাম্মৌকির বাক্যামৃতের
নিঃসরণ হইয়াছে এবং তাহা সূর্য্যবংশের প্রশস্তিস্বরূপ ; কোতুকবশতঃ
সে বিষয়ে কিছু শুনিতে ইচ্ছা করি ।

(ছ) কুশ । আমরা সেই সন্দর্ভ সমস্তই অভ্যাস করিয়াছি ; কিন্তু
বালচরিতের শেষ অধ্যায়ের এই দুইটা শ্লোক স্মৃতিপথে উপস্থিত হইয়াছে ।

(জ) রাম । বৎস তাহা পাঠ করুক ।

কুশ । সীতাদেবী, স্বভাবতই মহাত্মা রামচন্দ্রের প্রিয়তমা ছিলেন ;
কিন্তু সীতাদেবী সেই প্রিয়ভাবটা নিজগুণেই বাড়াইয়াছিলেন ॥ ৩১ ॥

রামঃ । কষ্টমতিদারুণো হৃদয়মৰ্ম্মোপঘাতঃ, (১) হা দেবি !
 एवं किल तदासीत् । अहो ! निरन्वय-(২) বিপর্য্যাসবিরস-
 वृत्तयो विप्रलम्भपर्य्यवसायिनस्तापयन्ति संसारवृत्तान्ताः । (३)

তথ্যেবেতি । রামঃ তথ্যৈব সীতা যথা রামস্য প্রিয়া আসীত্ তদেব সীতায়াঃ
 प्राणेभ्योऽपि जीवनादपि प्रियः प्रेयान् अभवत् । तु किन्तु हृदयं परस्परस्य चित्तमेव
 कर्तृ परस्परम् अन्योन्यगतं प्रीतियोगं प्रणयसम्बन्धं जानाति न तु ताभ्यामन्यजनस्य हृदयं
 कर्तृ तं प्रीतियोगं जानातीत्यर्थः ।

অব আর্থী পরিসংখ্যালঙ্কারঃ ।

इदानीन्तनवाल्मीकिरामायणपुस्तकेषु तु बालकाण्डस्य शेषेऽध्याये ईदृशौ श्लोकौ न
 दृश्येते, किन्तु निम्ननिवेद्यमानप्रकारौ विद्येते—

“प्रिया तु सीता रामस्य दाराः पितृकृता इति ।

गुणादरूपगुणाच्चापि प्रीतिर्भूयो विवर्द्धते ॥

तस्याय भर्ता द्विगुणं हृदये परिवर्त्तते ।

अन्तर्गतमपि व्यक्तमाख्याति हृदयं हृदा ॥”

तन्मन्त्रম্, भवभूतिसमानकालवर्त्तिनि तद्वाचिण्यदेशप्रचलितपुस्तकनिबद्धे भवभूति-
 लिखितप्रकाराविव स्थितौ, इदानीन्तनास्मद्देशीयपुस्तकेषु तु अन्यथाभावं गताविति ॥३२॥

(३) राम इति । हृदयमৰ্ম্মণি वक्षसीऽन्तर्वात्तिनि सम्बन्धे उपघातः आघातः
 शोकप्रहार इति यावत् । ईदृश्यथावद्भावव्यञ्जकश्लोकयवगेन हृदये शोकस्य अतिनिष्ठुरः
 प्रहार इवानुभूयत इत्यर्थः । तदा तस्मिन् सीतासंयोगकाले, एवं वाल्मीकिवर्णित-
 प्रकारः प्रीतियोग इत्यर्थः आसीत् । किल सम्भावनायाम् । निम्नं विद्यते अन्वयः कारणं
 यस्य स निरन्वयः ऐहिकहेतुं विना उत्पन्न इत्यर्थः यो विपर्य्यासः अवस्थापरिवर्त्तनं
 तेन विरसा निष्ठुरा वृत्तिर्भावी येषां ते तथोक्ताः, विप्रलम्भे विच्छेदे पर्य्यवस्यन्ति

সেইরূপই রামও, সীতার প্রাণ হইতেও প্রিয় ছিলেন । তাঁহাদের
 হৃদয়েই পরস্পরের প্রণয় জানিত ॥৩২॥

(১) হৃদয়মৰ্ম্মোপঘাত ইতি পাঠান্তরম্ । (২) নিরন্বয় ইতি পাঠভেদঃ ।

क्व तावानानन्दो निरतिशयविस्त्रम्भवहुलः

क्व तेऽन्योन्यं यत्नाः क्व च नु गहनाः कौतुकरसाः ।

सुखे वा दुःखे वा क्व नु खलु तदैक्यं हृदययो-

स्तथाप्येष प्राणः स्फुरति, न तु पापो विरमति ॥३३॥

परिणमन्तीति विप्रलम्भपर्यवसायिनः भवसाने वियोगे परिणता इत्यर्थः, संसारवृत्तान्ताः जगतां घटनाः । सीतया सम्मेलनकाले सुखस्य परां काष्ठामनुभवन्नहम् इदानीं यथा तद्विच्छेदेन दुःखस्यापि परां काष्ठामनुभवामि जगतां प्रायेण सर्वत्रैव तथेति भावः ।

कोति । निर्न विद्यते अतिशयो यस्मात् तेन निरतिशयेन विस्त्रम्भेण परस्परस्य परस्परप्रियत्वप्रकारकविश्वासेन बहुलः गाढ इत्यर्थः, तावान् तत्परिमितः अतिगरीयान् इत्यर्थः आनन्दः सीतया सह प्रेमात्मापादिजन्यं सुखं क्व कुत्र गतमिति शेषः । अन्योन्यं परस्परं प्रति ते पूर्वानुभूता यत्नाः परस्परयोः सुखद्वये परस्परयोश्चेष्टाः क्व कुत्र गता इति शेषः । तथा गहनाः निविडाः कौतुकरसाः परस्परनम्रालापादिजनितानन्दश्च क्व नु गताः, सुखे वा सुखानुभवे च दुःखे वा दुःखानुभवे च हृदययोः आवयोर्मनसोः तत् पूर्वस्थितम् ऐक्यम् एकरूपत्वं क्व नु गतम्, परस्परयोः सुखे परस्परयोः सुखित्वं परस्परयोः दुःखे परस्परयोर्दुःखित्वञ्च कुत्रेदानीं गतमित्यर्थः । ईदृशनिरतिशयसुखान्यनुभूय अधुना तदनुरूपदारुणदुःखानुभवेन जीवनं भारभूतमिव जातमिति सत्यम् इति भावः । तथापि एष मदीयः पापः पापजनितदारुणदुःखानुभवो प्राणः हन्मरुतः स्फुरति स्पन्दते श्वास-प्रश्वासात्मिकां निर्गमप्रवेशक्रियां करोतीत्यर्थः, तु किन्तु न विरमति श्वासप्रश्वासकरणात् न विश्रामयति देहमपहाय न गच्छतीत्यर्थः । इदानीं सर्वत्रैव मरणमेव मे श्रेय इति भावः ।

अथ सुदारुणदुःखरूपे प्राणस्फुरणविरामस्य पुष्कलकारणे सत्यपि तदभावात् विशेषोक्तिरलङ्कारः ।

(बा) राम । कि कष्ट ! रुदयेर मर्मस्थाने अतिदारुण आघात উপস্থিত হইল । হা দেবি ! এইরূপই তখন ছিল । সংসারের এই সকল ঘটনার অবস্থা, বিনা কারণে উল্টাইয়া নিধূর হইয়া দাঁড়াইয়াছে এবং শেষে বিচ্ছেদে পঞ্জিগত হইয়াছে ; তাই সন্তাপ জন্মাইতেছে ।

ভোঃ ! কষ্টম্ । (জ)

প্রিয়াগুণসহস্রাণামেকোন্মীলনপেশলঃ ।

✓ য এব দুঃস্মরঃ কালস্তমেব স্মারিতা বয়ম্ ॥৩৪॥

“প্রাণী হন্মার্তে ঘৌলি কাব্যজীবিনিলি যলি” ইতি মেদিনী ।

“অসুপ্রাণশব্দাভ্যাং বহুবচনান্ভাভ্যাং পঞ্চ প্রাণাদয় উচ্যন্তে ন পুনরেকৈকাভিধানে বহুবচনম্, অতএব “প্রাণীঃপান” ইত্যুক্তম্, “হৃদি প্রাণী গৃহীতপান” ইत्याদি চ দৃশ্যতে” ইত্যমরটীকায়াং भरतः । “নিঘ্নন্ প্রিয়ং প্রাণমিবাভিমান”মিতি কিরাতিঃপি ।

শিখরিণী বচম্ ॥৩৩॥

(জ) ভো ইতি । আত্মসম্বোধনে ভোঃশব্দঃ ।

কিন্তু কষ্টমিত্যাহ প্রিয়েতি । প্রিয়ায়াঃ সীতায়াঃ গুণানাং রূপ-বিনয়-তারুণ্য-পাতিব্রাত্যাदीनां सहस्राणि तेषाम्, एकं मुख्यं सम्पूर्णमित्यर्थः यदुन्मीलनं प्रकाशः स्मृत्यपस्थितिरिति यावत् तव पेशलः दक्षः समर्थ इति यावत् सীताया रूपविनयाद्य-संख्यगुणानां सम्पूर्णभावेन स्मृतिकारक इत्यर्थः य एव कालः प्रेमालापাদिसम्भोग-समयः दुःस्मरः स्मर्तुमशक्यः यस्य स्मरणमतीवदुःखकरमित्यर्थः वयं तमेव कालं स्मारिताः तत्कालस्य स्मृतिं प्रापिताः अनेन कुमारेणेति शेषः । एतदेव कष्टमिति भावः ।

“চারৌ দলৈ চ পেশল” ইত্যমরঃ ॥৩৪॥

নিরতিশয় বিশ্বাসবশতঃ প্রগাঢ় ততথানি আনন্দ আজ কোথায় ; পরম্পরের প্রতি যত্নই বা কোথায় এবং সেই নিবিড় কৌতুকরসই বা কোথায় ; আর স্ত্রে কিংবা ছুঃখে হৃদয়দ্বয়ের সেই ঐক্যই বা কোথায় । তথাপি এই প্রাণ স্পন্দিত হইতেছে, কিন্তু পাপিষ্ঠ (প্রাণ) বিরত হইতেছে না ॥৩৩॥

(ঞ) হায় কি কষ্ট ! প্রিয়তমার সঙ্গশূণ্যের একমাত্র প্রকাশসমর্থ যে সময়টাই হুশ্চিন্ত্য ছিল ; এই বালক আমাকে সেই সময়টাই স্মরণ করাইয়া দিয়াছে ॥৩৪॥

तदा किञ्चित् किञ्चित् कृतपदमहोभिः कतिपयै-
स्तदीषद्विस्तारि स्तनयुगल-(१) मासीन्मृगदृशः ।
वयःस्नेहाकृतव्यतिकरघनो यत्र मदनः
प्रगल्भव्यापारः स्फुरति हृदि मुग्धश्च वपुषि ॥३५॥

सत्कालस्य दुःस्मरलं प्रतिपादयति तदेति । तदा तस्मिन् समये किञ्चित् किञ्चित्
अल्पमल्पं यथा स्यात्तथा कृतपदं लब्धस्थानम् आविर्भूतं मृगदृशः हरिणवच्चञ्चललोचनायाः
सौतायाः तत् स्मृतिपथारूढं स्तनयुगलं कतिपयैरहोभिः कियद्गिरिव दिनैः द्विषद्विस्तारि
अल्पविस्तृतं न तु अतिपीवरतया परस्परसंघृष्टमित्यर्थः आसीत् अभवत् । यत्र यस्मिन्
काले वयसौ यौवनस्य, स्नेहस्य अनुरागस्य, आकृतस्य सम्भोगाभिप्रायस्य च व्यतिकरेण
सम्बन्धनेन घनो निविडः दुर्दृश इत्यर्थः मदनो मन्मथः हृदि मनसि प्रगल्भो विशालः
व्यापारः क्रिया यस्य स प्रगल्भव्यापारः उद्दामाङ्गस्वरः सन् इत्यर्थः स्फुरति प्रकाशते,
वपुषि शरीरे च मुग्धः लज्जया सर्वदा वह्निर्यापाराम्भवात् मूढः प्रतिहतक्रियः सन्
इत्यर्थः स्फुरति जनानामिति शेषः, मन्मथप्रभावो हृदये सर्वदैव यथा यूनां जायते,
लज्जावशात् शारीरिकालिङ्गनादौ सर्वदा तथा प्रकाशितं नाहति, किन्तु यौवनोदयात्
मन्मथभावाविशेषाच्च देहे किमपि सुन्दरं लावण्यमुत्पद्यत इति भावः ।

अत्र एकस्य मदनस्य हृदयदेहयोगोचरत्वात् पथ्यायनामालङ्कारः । तथा यच्छब्द-
संश्लिप्तवाक्यस्य परत्र पाठात् वाक्यगती विधेयाविमर्शदीर्घः, स च पराङ्मुखस्य प्राक्-
पाठेन समाधेयः ।

“आकृतं स्यादभिप्राय” इति हेमचन्द्रः । “मुग्धः सुन्दरमूढयो”रिति विश्वः ।

शिखरिणी वृत्तम् ॥३५॥

সেই সময়ে হরিণনয়না সীতার স্তনযুগল একটু একটু করিয়া
উঠিতেছিল ; কয়েক দিনের মধ্যে তাহা আবার ঐষৎ বিস্তৃত হইয়াছিল ;
যে সময়ে বয়স, অনুরাগ ও অভিপ্রায়ের সম্মেলনে প্রগাঢ় হইয়া কাম, উদ্দাম

কুশঃ । অয়ম্ মন্দাকিনীচিত্রকূটবনবিহারে সীতাদেবী-
মুদ্রিষ্য রঘুপতিঃ শ্লোকঃ—(৮)

তদর্থমিহ বিন্যস্তঃ শিলাপট্টো (১) যমগতঃ ।

যস্যায়মমিতঃ পুষ্পৈঃ প্রবৃষ্ট ইব কেसरঃ ॥৩৬॥

(৮) কুশ ইতি । অয়ং ময়া উচ্যমানঃ । প্রকৃত্যেব প্রিয়া সীতা ইত্যাদ্যুক্তঃ
সমুচ্চয়ার্থঃ কারঃ । মন্দাকিনী চিত্রকূটচলসমীপবাহিনী কাচনা নদী । তথা চ
রঘুবংশে—“মন্দাকিনী ভাতি নগোপকণ্ঠে মুক্তাবলী কণ্ঠগতে বভূবে ।” চিত্রকূটঃ কচ্চন
পর্বতঃ তথোর্বনেষু বিহারে ক্রীড়া কালি । সীতা দেবী মুদ্রিষ্য বিদ্যমানস্যেতদ্ব্যাহারাদ্
এককর্তৃকত্বহানিঃ ।

তদর্থমিতি । অয়ম্ অয়বর্তী, শিলাপট্টঃ বিশালঃ প্রস্তরখণ্ডঃ, তদর্থমিহ তব
শয়নার্থমিহেত্যর্থঃ, অয়তঃ পুরোভাগে বিন্যস্তঃ কেনচিত্ স্থাপিতঃ । यस্য শিলাপট্টস্য
অমিতঃ উভয়ঃ পার্শ্বাভ্যাং অয়ং কেसरঃ বকুলতরুঃ পুষ্পৈঃ প্রবৃষ্ট ইব বর্ষাভাবঃ । অত-
স্বমত্রে দানীং শয়িতুমর্হসীতি ভাবঃ ।

অত্র প্রথম গুণীতপ্রেমী দ্বিতীয়া চ ক্রিয়ীতপ্রেমী, উভয়ঃ সাপেক্ষত্বাৎ সঙ্করঃ ।
সুখস্বৈরবিহারস্থানমিদমিতি তদর্থমুদয়ম্যতামিতি ব্যজ্যতে ইত্যলঙ্কারেণ বস্তুধ্বনিঃ ।

“অয় কেसरঃ । বকুল” ইত্যমরঃ ।

যস্যেতি “তসৌভয়াভিপরিসর্বৈ”রিত্যনে দ্বিতীয়াপ্রাপ্তাবপি আর্ষত্বাৎ সম্বন্ধবিশেষ্য
ষষ্ঠী । প্রবৃষ্ট ইত্যকর্মকত্ববিশেষ্য কর্তৃরি ক্তঃ, পুষ্পৈরिति করণে তৃতীয়া ।

ইদানীন্তনৈতদ্বৈশীয্যরামায়ণে অস্মি শ্লোক স্যাৎ দর্শনাৎ ভবভূতিসমকালীনে দাক্ষিণাত্য-
পুস্তকনিবহে ত্বাসীদিত্যত্রাপি মন্তব্যম্ ॥৩৬॥

আড়ম্বরে মনে প্রকাশ পাইয়া থাকে এবং দেহে নিরুদ্ধ অবস্থায়
অবস্থান করে ॥৩৫॥

(৮) কুশ । গঙ্গা ও চিত্রকূটের নিকটবর্তী বনে বিহারের সময়
সীতা দেবীকে লক্ষ্য করিয়া, রঘুনাথ এই শ্লোকটি পাঠ করিয়াছিলেন—

(১) শিলাপাট ইতি পাঠান্তরম্ ।

रामः । सलज्जास्मितस्नेहकरुणम् । अतिनामायं मुग्धः शिशुजनो
विशेषतस्त्वरण्यचरः । हा देवि ! स्मरसि वा तस्य प्रदेशस्य
तत्समयविस्मृतिशयप्रसङ्गसाक्षिणः ? । कष्टं भोः कष्टम् । (ठ)

अमास्यु शिशिरोभवत्प्रसृतमन्दमन्दाकिनी-

मरुत्तरलितालकाकुलललाटचन्द्रद्युति ।

(ठ) राम इति । कुशेन सम्भोगशृङ्गारस्य प्रकाशनात् लज्जा, तस्य नितान्तमुग्धता-
दर्शनात् स्मितम् ईषत् हास्यम्, पुत्रत्वयोधात् स्नेहो वात्सल्यम्, सीतायाः स्मरणात् करुणः
शोकः तैः सह वर्त्तमानमिति तथोक्तम् । अयं शिशुजनः कुशः अतिनाम अतीवमुग्धः
मृदुः सम्भोगवृत्तान्तानभिज्ञ इत्यर्थः । स्वतः प्राचीनस्य ममान्तिके सम्भोगशृङ्गारद्योतकस्य
त्वदर्थमिवेत्यादिश्लोकस्य असङ्कोचनैवाभिधानादिति भावः । अरण्यचरी वनवासी ।
अतएव ग्राम्यालकस्यैव सार्थसमालोचनयापि गृहस्थयुवतियुवकानां वृत्तान्ताभिज्ञत्वमस्य
न सम्भाव्यते, अतएव सर्वथैव सम्भोगादिलोकवृत्तान्तानभिज्ञोऽयं कुमार इति भावः ।
तस्मिन् समये विहारकाले विस्मृतिशयेन विश्वासबाहुल्येन अधुना निर्जनोऽयं प्रदेशः
न वा केनचित् सत्वरमवागत्य ततश्च निःसङ्कोचविहारस्थानमिदमिति विश्वासातिरेकी-
णेत्यर्थः यः प्रसङ्गः विहारप्राप्तिः तस्य साक्षी द्रष्टा तस्य, प्रदेशस्य मन्दाकिनीचिवकूट-
वनभूभागस्य ।

अस्य प्रदेशस्येति “स्मृत्यर्थकर्मणी”ति षष्ठी ।

এই বিস্তৃত প্রস্তুতখানি, তোমার জন্মই যেন কেহ সম্মুখে স্থাপিত
করিয়া রাখিয়াছে । বাহা সকল দিকে, পুষ্পসমূহই যেন স্বকীয় কেসর-
গুলিকে ছড়াইয়া রাখিয়াছে ॥৩৬॥

(ঠ) রাম । (লজ্জা, ঐষৎ হাস্য, স্নেহ ও শোকের সহিত) আমি
মনে করি, এই বালকটী অতিশয় মুগ্ধ, বিশেষতঃ বনচর । হা দেবি !
সেই সময়ে অত্যন্ত বিশ্বাসবশতঃ যে সকল ঘটনা ঘটয়াছিল তাহার সাক্ষী
সেই স্থানটীকে অরণ্য কর কি ? । কষ্টে হয় কি কষ্ট ।

अकुङ्कुमकलङ्कितोज्ज्वलकपोलमुत्प्रेक्ष्यते

निराभरणसुन्दरश्रवणपाशसौम्यं (१) सुखम् ॥३७॥

अमेति । अमी रतिखिदः तेनोत्पादितं यदम्बु घर्मजलं तेन शिशिरैर्भवत् शीतलतां भजमानं मुखविशेषणमेतत् । तथा प्रसृताः प्रवहन्तः मन्दा अल्पाः ये मन्दाकिनीमरुतः मन्दाकिनीनद्या वायवः तैः तरलिताः चञ्चलीकृता इतस्ततो विक्षिप्ता इति यावत् ये अलकाश्रूणं कुन्तलाः खलितकेश इत्यर्थः तैः आकुला व्याप्ता आहतैत्यर्थः ललाटरूपस्य चन्द्रस्य द्युतिः शोभा यस्मिन् तत् तथोक्तम् । तथा न कुङ्कुमेन कलङ्कितौ चिह्नितौ इत्यकुङ्कुमकलङ्कितौ तथापि उज्ज्वलौ शोभमानौ कुङ्कुमसम्पर्काभावेऽपि स्वत एव रक्ताभौ इत्यर्थः कपोलौ गण्डौ यस्मिन् तत् तथोक्तम् । तथा निर्न विद्यन्ते आभरणानि अलङ्कारा ययोस्तौ निराभरणौ तथापि सुन्दरौ यौ श्रवणपाशौ प्रशस्तकर्णयुगलं ताभ्यां सौम्यं सुन्दरं सुखं तव वदनम् उत्प्रेक्ष्यते सङ्कल्पवशात् चक्षुषीः समीपमानीय आलीक्यत इवेत्यर्थः यथेति शेषः । सङ्कल्पवशादुत्प्रेक्ष्यते न तु साक्षात् द्रष्टुं शक्यते इत्येव दारुणं कष्टमिति भावः ।

अथ प्रकृतस्य तादृशस्मरणस्य दर्शनात्मना सम्भावनाकरणात् भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षा, सा च इवादिवाचकाभावात् प्रतीयमाना, ललाटचन्द्रेति निरङ्गं केवलं रूपकम्, कुङ्कुमसम्पर्करूपहेतुं विनापि कपोलयोरुज्ज्वलत्वं तथा आभरणरूपकारणाभावेऽपि कर्णयोः सौन्दर्यमिति विभावना चालङ्कारः, इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । छेकानुप्रासवच्चनुप्रासयोः संस्पष्टियानुसन्धेया । सौतायाः कपोलयुगलसौदृशं स्वभावलोहितं यत् तव कुङ्कुमरागो न शोभां जनयति अपि तु दुष्टचिह्नमेव करोतीति कलङ्कशब्दश्लेषमूलो वस्तुध्वनिः ।

“कलङ्कोऽङ्गापवादयो” रित्यमरः । “पाशः केशादिपूर्वः स्यात् तत्संधे कर्णपूर्वकः । सुकर्णं च स्वसामर्थ्यात् सृगपक्ष्यादिष्वन्वे ॥” इति मेदिनी ।

तरलाः कृता इति तरलिताः करीत्यर्थेनन्तात् कर्मणि क्तः । प्रशस्ते श्रवणे इति श्रवणपाशौ “प्रशंसावचनैश्च” त्यादिना समासः । पृथ्वी वृत्तम् ॥३७॥

ये मूथथानि, परिश्रमवशतः घर्मजले शीतलं हृष्टेतेछिन, मन्दमन्दमकारौ

(१) श्रवणपाशमुग्धमिति पाठान्तरम् ।

सम्भित इव स्थित्वा सकरुणम् । अहोनुखलुभोः ! । (ड)

चिरं ध्यात्वा ध्यात्वा निहित इव निर्माय पुरतः

प्रवासेऽप्याश्वासं न खलु न करोति प्रियजनः ।

जगज्जीर्णारण्यं भवति हि विकल्पव्युपरमे (१)

ककूलानां राशौ तदनु हृदयं पच्यत इव ॥३८

(ड) सम्भित इति । सम्भितः शीकेन जड़कृतः । अहोनुखलुभोरित्येकमव्ययं महाविषादसूचकम् । तथा च कालापाः पठन्ति—

“इयन्त इति संख्यानं निपातानां न विद्यते ।

प्रयोजनवशादति निपात्यन्ते पदे पदे ॥”

चिरमिति । चिरं दीर्घकालं ध्यात्वा ध्यात्वा वारं वारं चिन्तयित्वा, निर्माय कल्पनया विरचय्य, पुरतः अग्रतः, निहितः स्थापित इव प्रियजनः प्रणयौ लोकः प्रवासे विदेशेऽपि विच्छेदकालेऽपीत्यर्थः आश्वासं वियोगकातरस्य परिसान्त्वनं न करोति इति न खलु, अपि तु करोत्येत्यर्थः । विकल्पस्य तादृशकल्पनाशक्तेः व्युपरमे कुतश्चित् कारणात् निवृत्तौ सति, जगत् भुवनं जीर्णारण्यं पुरातनतया विरलशुष्कपादप्रपायं काननं हि भवति तादृशवनरूपमेव जायते इत्यर्थः, तादृशकल्पनाया अभावेन कल्पनीय-तादृशमूर्तेरप्यभावादिति भावः, तदनु तदनन्तरं हृदयं ककूलानां राशौ तुषानलानां निवहे पच्यत इव तदीयशीकेन कथ्यत इव । तीव्रवज्रिना दाहे सहस्रैव दाह्यस्य विध्वंसात् चिराय यातनानुभवो न जायते, सदुवज्रिना दाहे तु सहस्रा विध्वंसाभावात् क्रमिकदाहेन गरीयसी यातना अनुभूयते इति तद्वदपि तादृशावस्थायां सद्यो जातशीकेनैव मोहो न मन्दाकिनीर वायुवेगे कम्पित केशकलापे याहार ललाटच्छेदर शोभा आकूल इहेतेछिल, कुङ्कुमचिह्नित ना इहियाओ याहार गण्डयुगल उज्ज्वल छिल एवं अलङ्कार ना थाकायओ मनोहर कर्णयुगलद्वारा याहा सुन्दर देखा याहैत ; सेहै मुखथानि येन प्रत्यक्ष देखितेछि ॥३९॥

(ड) (सुस्थितेर ग्राय थीकिया शोकेरु सहित) हाय हाय !

(१) कलत्रव्युपरमे, कलत्रेऽप्युपरमे इति विभिन्नौ पाठौ ।

नेपथ्ये । वशिष्ठो वाल्मीकिर्दशरथमहिष्योऽथ जनकः

सहैवारुन्धत्या शिशुकलहमाकर्ण्य सभयाः ।

जराग्रस्तैर्गात्रैरथ खलु विदूराश्रमतया

चिरेणागच्छन्ति त्वरितमनसोऽपि श्रमजडाः (१) ॥३८॥

भवति कित्नु बहुक्षणं यावत् मनस्तापो जायत इत्येतत्प्रतिपादनार्थं सामान्यतो वङ्गिषु
इत्यनुक्ता ककूलानां राशवित्युक्तम् ।

अत्र भावामिमानि वाच्यं क्रियोत्प्रेक्षाद्वयम्, जगज्जीर्णारण्यमिति समासाभावेऽपि निरङ्गं
केवलरूपकञ्च, एतेषां मिथो नैरपेक्ष्यात् संहतिः । अरण्यपदान्वितस्य अवधारणार्थक-
द्विशब्दस्य भवतीत्यनन्तरपाठात् अस्थानस्थपदतादोषः, स च 'जगज्जीर्णारण्य' खलु भवति
सङ्कल्पविरतौ' इति पाठेन समाधेयः ।

"ककूलं शङ्कुभिः कौर्णं श्रमे ना तु तुषानले" इत्यमरः ।

ननु प्रियजन आश्रासं करोतीत्यनेनैव निर्वाहे नञ् इयोपादानात् "विलोक्य वितते
व्योम्नि विधुं मुञ्च रूपं प्रिये !" इत्यादिवदपुष्टार्थत्वदोष इति चेन्न "सम्भाव्यमाननिषेध-
निवर्तने नञ् इय"मिति वामनाभिधानात् तेन च अवधारणार्थप्रतिपादनात् ।

शिखरिणी वृत्तम् ॥३८॥

वशिष्ठ इति । शिश्वीः चन्द्रकेतुलवयोः कलहं समरम् आकर्ण्य लोकपरम्परया
श्रुत्वा वशिष्ठः वाल्मीकिः दशरथस्य महिष्यः कौशल्याप्रभृतयः, अथानन्तरं जनकः अरुन्धत्या
वशिष्ठभार्यया सहैव सभयाः परमस्नेहपावस्य पूर्वदृष्टस्य लवस्य चन्द्रकेतोश्च युद्धेन
गुरुतरामङ्गलसम्भवात् भौतिमन्तः सन्तः, विदूरे अतीवविप्रकृष्टदेशे आश्रमो येषां ते
विदूराश्रमाः तेषां भावः सा तया, तेषां पत्ने आश्रमाणां गतीव दूरवर्त्तितादित्यर्थः श्रमेण

दीर्घकालं यावत् चिन्ता करिष्या, चिन्ता करिष्या, निर्मागपूर्वकं मन्मथे येन
मन्त्रापित प्रियजन, श्रान्तोत्तरेण ये आश्रासं जग्याम ना, एगम नहे ।
सेह चिन्ता विरत हईले जगन्टा जीर्णारण्ये परिणत हईया याग ; ताहार
पर हृदय येन तुषानले दग्ध हईते थाके ॥३८॥

(१) त्वरितगतयो विश्वथजटा इति पाठान्तरम् ।

रामः । कथं भगवन्तावरुन्धतीवशिष्टौ, अस्वा, जनक-
श्चात्रैव, कष्टम्, कथं खल्वेते द्रष्टव्याः । सकरुणं विलोक्य । अहह !
तातजनकोऽप्यत्रैवायातीति (१) वज्रेणैव ताडितोऽस्मि (२)
मन्दभाग्यः । (ढ)

विपुलपथागमनखेदेन जडाः नितान्तशान्ततया गमनासमर्थप्रायाः, अतएव त्वरितानि
शीघ्रगमनाय त्वरान्वितानि सनांसि येषां ते तथोक्ता अपि जरायुस्तैः वार्द्धकविशिष्टैः
जराजीर्णैरित्यर्थः गात्रैरवयवैरुपलक्षिताः चिरिण कालविलम्बेन आगच्छन्ति समराङ्गन-
सायान्ति । युद्धनिवारणार्थमिति भावः । उदासीनानां केषाञ्चिन्मुनीनां चन्द्रकेतु-
लवधौ युद्धसवलीक्य तयोरनिष्टाशङ्कया नितरामुद्दिष्टानां समाश्वासनात् कस्यचिन्मुनेरुक्ति-
रियमिति मन्तव्यम् ।

भविष्यदनिष्टत्वप्रकारकं ज्ञानं भयं तच्च गुणपदार्थः, तेनात्र तादृशभयेन सह
वशिष्टादीनां सम्बन्धात् तुल्ययोगितालङ्कारः, चिरिणागमनं प्रति जरायुस्तावयवत्वं यम-
जडत्वञ्च हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्च, इत्यनयोः परस्परनिरपेक्षत्वात् संसृष्टिः
प्रयोजनाभावेऽपि नियमार्थकस्य एवशब्दस्य प्रयोगात् अनियमे नियमाख्यदोषः “सहैते-
ऽरुन्धत्या” इति पाठे तत्समाधानम् ।

द्वितीयाद्यशब्दो विदूरत्यादिवाचकहेत्वन्तरारम्भे, खलुशब्दो वाक्यालङ्कारः ।

शिखरिणी वृत्तम् ॥३८॥

(ढ) राम इति । सम्भावनायां प्रथमः कथंशब्दः । अत्रैव वाङ्मीकितपीवन एव
उपस्थिता आसन् इति शेषः, न तु पूर्वस्थाने स्थिता इत्येवशब्दार्थः । कथं केन
प्रकारेण द्रष्टव्या मयेति शेषः । अकारणसीतानिर्वासनेन नितान्तापराद्धोऽहं सुखमेभी

नेपथ्ये । अरुन्धतीर सहित वशिष्ठ, बाण्मीक, दशरथेर महिषी
कौशल्या एवं जनक, ईश्वरा बालकदिगेर युद्ध श्रुतिग्रा भीत हईया,
आश्रमेर अत्यन्त दूरतावशतः परिश्रमे असमर्थ हईया, मन क्रुतगात्री
हईलेउ, जराग्रन्त देहे अतिबिलम्बे आसितेछेन ॥३९॥

(१) तातजनकस्तु दैवादवैवायात इति पाठभेदः । (२) क्वचित् एवशब्दो नास्ति ।

সম্বন্ধস্যহৃণীয়তাপ্রমুদিতৈর্জুষ্টি বশিষ্ঠাদিभि-

দৃষ্টাদপত্যবিবাহমঙ্গলমহী (১) তত্চাতয়োঃ সঙ্গতম্ ।

পশ্যন্নোদৃশমৌদৃশে পিতৃসখং বৃতে মহাবৈশসে

দৌর্য্যে কিং ন সহস্রধাঃসহমথবা রামেণ কিং দুষ্করম্ ॥৪০॥

দর্শয়িতুং লজ্জিতোঽস্মীতি ভাবঃ । অহহেতি বিধাদে । ন কেবলং বশিষ্ঠাদিঃ তাত-
জনকোঽপীত্যপিশব্দার্থঃ, অবৈব সমরপ্রাঙ্গনং এব ন তু আশ্রমে স্থিত ইত্যেবশব্দার্থঃ,
বর্জ্যেণৈব তাড়িতোঽস্মি বর্জ্যতাড়িত ইব দারুণপীড়ামনুভবামীত্যর্থঃ । অব অসম্ভাববস্তু-
সম্বন্ধা নিদর্শনালঙ্কারঃ । সীতায়া অভাবে তজ্জনকস্য যথা গরীয়ান্ শোকী মাং প্রতি
কোপয়, ন তথা বশিষ্ঠাদীনাম্, তেন চ জনকসাপ্চাত্কার এব মম যথা মহীহেগপীড়योঃ
কারণং ন তথা বশিষ্ঠাদীনামিতি ভাবঃ ।

জনকদর্শনে ন স্বকীয়শোকস্য তীব্রত্বমাহ সম্বন্ধেতি । সম্বন্ধস্য বিবাহেন রঘুণাং
জনকানাঞ্চ পরস্পরসম্পর্কস্য স্পৃহণীয়তয়া স্নাত্বত্বেন বাচ্ছনীয়তয়া হেতুনা প্রমুদিতৈঃ
সন্তুষ্টৈঃ বশিষ্ঠাদিभिঃ মুনিभिর্জুষ্টি সেবিত উপস্থিত্যা পরিপূরিত ইত্যর্থঃ অপত্যানাং
পুত্রকন্যানাং যত্ বিবাহমঙ্গলং বিবাহরূপং শুভং কর্ম তস্য মহী তজ্জননিত উত্সবে তাতयोঃ
তাतस्य पितुर्दशरथस्य तातस्य अश्वरत्नेन पितृस्थानीयस्य जनकस्य च तत् सहानन्दपूर्णं
सङ्गतं सम्मेलनं दृष्ट्वा इदानीम् ईदृशे एवंविधे महावैशसे निर्वासनेन सीताया हत्यारूपे
नृशंसकर्मणि वृत्ते जाते सङ्घटिते सति ईदृशं दारुणशोकेन नितान्तकातरं पितृसखं
तातस्य दशरथस्य मितवं जनकं पश्यन् अवलोकयन् अहं किं कथं सहस्रधा सहस्रखण्ड-
प्रकारेण न दौर्य्यं न विदीर्णं भवामि । अथवा रामेण किं कार्यं दुष्करं कर्तुमशक्य-

(৫) রাম । হায় ভগবতী অরুন্ধতী, ভগবান্ বশিষ্ঠ, মাতা এবং
জনকও, এইখানেই । কি কষ্ট ! কি করিয়া ইহাদিগকে দেখিব ।
(শোকের সহিত দেখিয়া) অহহ ! পিতা জনকও, এইখানেই
আমিতেছেন ; ইহাতে মনভাগ্য আমি বজ্রদ্বারাই তাড়িত হইলাম ।

(১) জুষ্ট বশিষ্ঠাদিभिঃ দৃষ্টাদপত্যবিবাহমঙ্গলমহী ইতি কাপি পাঠঃ ।

नेपथ्ये । कष्टं भोः ! कष्टम् (१) । (ण)
 अनुभावमात्रसमवस्थितश्रियं (२)
 सहसैव वोच्य रघुनाथमोदशम् ।
 प्रथमप्रमूढजनकप्रबोधनात्
 विधुराः प्रमोहमुपयान्ति मातरः ॥४१॥

मस्ति अपि तु किमपि नेत्यर्थः । यः खलु सर्वथा निरपराधां महासतीं सीतां
 निर्वासयितुमर्हति स्म, स रामः कर्तुं न शक्नुयात् ईदृशं निष्ठुरं कार्यं जगत्यां
 नास्त्येव, तेन चाधुना जनकसाक्षात्कारो रामस्य सुकर एवेति भावः ।

अत्र रामस्य सर्वकार्यकरणयोग्यतारूपकारणेन दारुणशीकसह्यताकरणरूपकार्यस्य
 समर्थनादर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः, स च अर्थापत्त्या सङ्कीर्णः ।

“मह उड्डव उत्सव” इत्यमरः ।

दीर्घ इति कर्मकर्त्तरि प्रयोगः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥४०॥

(ण) नेपथ्य इति । कष्टमित्यादिकमपि पश्चिमध्यवर्तिनः कस्यचिन्मुनेरुक्तिः ।

किं कष्टमित्याह अनुभावेति । मातरः कौशल्यादयः अनुभावमात्रेण केवलेन
 प्रभावेण केवलेन स्वाभाविकशारीरिकतेजोविशेषेणेत्यर्थः देहपीनत्वव्यावर्त्तनार्थं मात्रपदम्,
 समवस्थिता विद्यमाना त्रीः कान्तिर्यस्य तं तथोक्तम्, ईदृशं महाशीककृशशरीरं रघुनाथं
 रामं सहसा अतर्कितभावेन वोच्य अवलीक्य विधुराः शोककातराः सत्यः प्रथमं पूर्वं

सम्बन्धेन बाङ्गनूयतावशतः आनन्दित वशिष्ठप्रभृतिकर्तृक सेवित
 सन्तानगणेर सेहै शुभविवाहमहोत्सवे पिता दशरथ ओ जनकेर सेहै
 सम्मेलन देखिया, एहै महानुशंस कार्य हईया गेले पर आवार एहै
 अवस्थाय पितार सथा जनकके दर्शन करतः आमि सहस्रधा विदीर्ण हईतेछि
 ना केन ; अथवा रामेर दुस्कर कार्य कि आछे ॥४०॥

(१) नेपथ्ये । कष्ट ! श्राय कि कष्ट ।

(१) कापि भी इति शब्दो नास्ति । (२) समुपस्थितश्रियामिति पाठान्तरम् ।

রামঃ । হা তাত ! হা মাতরঃ ! হা জনক ! । (ত)

জনকানাং রঘুণাঞ্চ যত্ কৃতস্নং গোত্রমঙ্গলম্ ।

তস্মিন্নকরুণে পাপে ত্বয়া বঃ করুণা ময়ি ॥৪২॥

প্রমুদস্য মূর্চ্ছিতস্য জনকস্য প্রবোধনাৎ সংজ্ঞালাভাৎ পরমিত্যর্থঃ প্রমোহং মূর্চ্ছাম্
উপযান্তি প্রাপ্নবন্তি । জনকঃ প্রথমং দূরতো রামমবলোক্য পরিচিহ্ন্য চ মূর্চ্ছিতঃ
পরঞ্চ বীথিত্ প্রবোধিতঃ, ইদৃশসময়ে কৌশল্যাদযোঃপি তথাবিধং তং দৃষ্টা মুহ্যন্তীত্যর্থঃ ।
দীর্ঘকালানন্তরং রামাবলোকনেন শোকসাগরোহলিনাদিতি ভাবঃ ।

অত্র অনুভাবমাত্রসমবস্থিতত্ৰিযমিতি ভঙ্গ্যা শোকাতুরত্বস্য প্রतीयমানত্বাৎ পর্যাযীক-
মলঙ্কারঃ । মন্ত্ৰুভাষিণী বৃত্তম্ ॥৪১॥

(ত) রাম ইতি । তাতেতি স্বশূরত্বেন পিতৃস্থানীয়স্য জনকরাজপেঃ স্ববোধনম্ ।
একান্তাকুলতয়া পিতৃশোকস্তাপ্যুদয়াৎ জনকেতি দশরথস্য স্ববোধনম্ ।

জনকানামিতি । জনকানাং জনকবংশীয়ানাং রঘুণাং রঘুবংশীয়ানাঞ্চ কৃতস্নং
সকলং যত্ গোত্রযোরুভয়বংশয়োর্মঙ্গলং দৃশ্যমানোন্নতিরূপকুশলকনিদানং সীতায়াং খলু
জাতায়াং জনকানাং মহানম্যুদয় আসীৎ, সম্প্রদে চ সীতারাময়োঃ পরিণয়ে রঘুকুলস্ত্যাপি
কাপি সমুন্নতিরভবদিতি চ রামাথং দ্রষ্টব্যম্ । তস্মিন্ কল্যাণকনিদানে সীতারূপে
বস্তুনি অকরুণে নিদ্র্যে নিতান্তনিষ্ঠুরতয়া সীতায়া নির্বাসনেন হত্যাকারিণীত্যর্থঃ
অতএব পাপে বহুতাপপশালিনি ময়ি বী যুष्माकं করুণা দয়া দয়য়া অমিসম্পাদাদিনা
শাস্তিবিধানাভাব ইত্যর্থঃ ত্বয়া নিষ্ফলঃ ক্রপয়া রক্ষিতেন ময়া তদুঃখনিবারণাসম্ভবাৎ
যুष्माकं ময়ি করুণাকরণমনর্থকমেবিত্যর্থঃ । মম তত্পাপস্য যোগ্যশাস্তিবিধানমেব
যুष्माकमुचितমিতি ভাবঃ ।

অত্র পাপং প্রতি অকরুণত্বং হিতুরিতি পদার্থহিতুকং কাব্যলিঙ্গমলঙ্কারঃ ।

বাহার মৌন্দর্য্য, শারীরিক তেজোমাত্রে পর্যাবসিত হইয়াছে, এইরূপ
রামচন্দ্রকে সহস্রাই দর্শন করিয়া, কৌশল্যাপ্রভৃতি, প্রথম মূর্চ্ছিত জনকের
সংজ্ঞালাভের পর শোকবিহ্বল হইয়া মূর্চ্ছাপন্ন হইলেন ॥৪১॥

(ত) রাম । হা পিতঃ ! হা মাতঃ ! হা জনক ! ।

যাবৎ সম্ভাবয়ামি (১) । ইত্যুত্তিষ্ঠতি । (ঘ)

কুশলবৌ । ইত ইতস্তাতঃ । (দ)

সকরণং পরিক্রম্য নিষ্কান্তাঃ সবে ।

ইতি কুমারপ্রত্যভিজ্ঞানো নাম ষষ্ঠোঃঙ্কঃ । (ধ)

অপতিতভার্যাদিপরিত্যাগে পাতিত্যজনকবৃহৎপাপমাহ প্রায়শ্চিত্তবিক্রমে গৌতমঃ—

“পতিতাঃস্বাশ্রয়পতিতত্যাগিনশ্চ পতিতাঃ” ইতি ॥৪১॥

(থ) যাবদिति । বাক্যলঙ্কারে যাবচ্চব্দঃ । সম্ভাবয়ামি স্বয়ং গতা অর্থঃ যামি, অথবা অশ্রাসয়ামি, মাতৃপ্রভৃতীনिति শিষ্যঃ ।

(দ) কুশতি । তাতঃ পিতৃস্থানীয়ৌ ভবান্ রাম ইত্যর্থঃ, ইত ইতঃ অনেন অনেন পথৈত্যর্থঃ আগচ্ছতু ইতি শিষ্যঃ । ইত ইতি তৃতীয়ান্নাতৃ তস্ প্রত্যয়ঃ ।

(ধ) ইতীতি । কুমারযৌঃ কুশলবয়ৌঃ প্রত্যভিজ্ঞানং স্বকীয়পুত্রেণ পরিজ্ঞানং যত সঃ । নাম কুমারপ্রত্যভিজ্ঞাননাম্না প্রসিদ্ধঃ, ষষ্ঠোঃঙ্কঃ সমাপ্ত ইতি শিষ্যঃ ।

ইতি মহামহোপাধ্যায়-ভারতাচার্য-শ্রীহরিদাসসিদ্ধান্তবাগীশভট্টাচার্যবিরচিতায়া-

মুত্তররামচরিতটীকায়াং সর্বার্যবোধিনীসমাখ্যায়াং ষষ্ঠাঙ্ক-

বিবরণং সমাপ্তম্ ॥০॥

জনক ও রঘুবংশীয়দিগের উভয়বংশের বাহা সর্বপ্রকার মদনস্বরূপ ছিল; আমি তাহার প্রতিই নির্দিষ্ট, স্তুরাং পাপাত্মা; অতএব আমার প্রতি আপনাদের দয়া করা বৃথা ॥৪২॥

(থ) বাহা হউক, আমি ইহাদের অভির্থনা করি । (এই বলিয়া গাত্ৰোত্থান করিলেন ।)

(দ) কুশ ও লব । পিতা এই এই পথে আসুন ।

(ধ) শৌকেব সহিত পদক্ষেপ করিয়া, সকলে প্রস্থান করিলেন ।)

(ধ) কুমারপ্রত্যভিজ্ঞাননামে ষষ্ঠ অঙ্ক সমাপ্ত ॥০॥

(১) যাবৎ সম্ভাবয়ামীতি পাঠঃ ক্বাপি নাস্তি ।

সমসৌঃ ।

—:~:—

ততঃ প্রবিশতি লক্ষণঃ ।

লক্ষণঃ । মো মোঃ ! অথ খলু (১) ভগবতা বাল্মীকিনা
সব্রহ্মচর্যপৌরজানপদাঃ প্রজাঃ সহস্রাভিরাহুয় কৃত্বাণ্ডম্
সদেবাসুরতির্য্যগুরগনায়কনিকায়ো জঙ্ঘমঃ স্থাবরশ্চ ভূতগ্রামঃ
স্বপ্রভাবে সন্নিধাপিতঃ । আদিষ্টস্বাহমার্য্যেণ, বত্‌স ! লক্ষণ !

(ক) লক্ষণ ইতি । মো মো ইতি সহচরাণাং সম্বোধনম্ । ব্রহ্মাভিঃ ব্রাহ্মণৈঃ
ক্ষত্রৈঃ ক্ষত্রিয়ৈঃ, গৌতম্যন্যায়াত্, অন্যমানবজাতিস্ব্যো ব্রহ্মচর্য্যবয়োঃ প্রাধান্যজ্ঞাপনার্থং পৃথগুপা-
দানম্, পৌরৈঃ পুরবাসিভিঃ জানপদৈঃ প্রদেবাসিভিঃ সহ বর্তমানা ইতি তথ্যোক্তাঃ, প্রজাঃ
জনান্, অস্মাভিঃ রাজা রাজপরিবারগণৈশ্চ সহ, আহুয় আসন্য, কৃত্বাণ্ডম্ এব সময়
এব, দেবায় অসুরায় তির্য্যাং পশুপক্ষিণাম্ উরগাণাং সর্পাণাশ্চ নায়কাঃ শ্রেষ্ঠাশ্চ তে
তথ্যোক্তাঃ, তेषাং নিকায়েন সমূহেন সহ বর্তমান ইতি স তথ্যোক্তাঃ, জঙ্ঘমী গতিশীলঃ
কীটাদিঃ, স্থাবরঃ স্থিতিশীলঃ পর্বতাঃ পশ্চাদ্ভাগে দৃশ্যতাঃ ভূতগ্রামঃ প্রাণিসমূহঃ উক্ত-
দেবাসুরাদ্যাत्मক ইত্যর্থঃ, স্বপ্রভাবে স্বকীয়তপোমাহাত্ম্যেন সন্নিধাপিত উপস্থাপিতঃ ।
জগতঃ সর্বেষাং সর্ববিধপ্রাণিনামেকত্ব সমাশ্রিত্য অসম্ভবতা ন কেনচিদাশঙ্কনীয়ঃ

তদনন্তর লক্ষণের প্রবেশ ।

(ক) লক্ষণ । ওহে ! ভগবান্ বাল্মীকি, আমাদের সহিত এবং
ব্রাহ্মণ, ক্ষত্রিয়, পুরবাসী ও দেশবাসিগণের সহিত প্রজাবর্গকে আহ্বান
করিয়া, অসুরগণ এবং পশুপক্ষিগণের শ্রেষ্ঠ ব্যক্তিদিগের সহিত জঙ্ঘম
ও স্থাবর সমস্ত প্রাণিগণকেই নিজের প্রভাবে উপস্থাপিত করিয়াছেন ।

(১) অথ খল্লিতি পাঠঃ কাপি নাস্তি ।

भगवता वाल्मीकिना स्वकृतिमप्सरोभिः प्रयुज्यमानां द्रष्टु-
मुपनिमन्विताः स्मः, तद्गङ्गातोरमातोद्यस्थानमुपगम्य (१) रजाम्नि-
क्रियतां समाजसन्निवेश इति । कृतञ्च मर्त्यामर्त्यस्य भूत-
ग्रामस्य समुचितस्थानेषु समुपवेशनं (२) मया । अयन्तु—(क)

उग्रतपसः सर्वत्रैवाचिन्तनीयप्रभावदर्शनादिति भावः । अपि चेति चार्थः । आर्येण
माननीयेन रामचन्द्रेणेत्यर्थः । स्वकृतिम् आत्मना विरचितं किमपि दृश्यकाव्यमित्यर्थः
अप्सरोभिः सर्वश्रीप्रभृतिदेववाराङ्गनाभिः प्रयुज्यमानाम् अभिनीयमानां द्रष्टुम्
उपनिमन्विता आहृताः वयमित्यर्थः । तत्तस्मात् बहुकोटिप्राणिनामवस्थाने महा-
विपुलायतनस्थानस्यावश्यकत्वादित्यर्थः, आतोद्यस्थानं बौणादिवाद्यस्थानं रङ्गभूमित्यर्थः
उपगम्य गत्वा समाजसन्निवेशः समास्थापनं सर्वेषां यथायोग्यस्थानोपवेशनमित्यर्थः
क्रियताम्, इति इत्यन्तेन आदिष्ट इत्यन्वयः । मयापि तवौदासीन्यं न कृतमित्याह
कृतञ्चेति । आदेशसमुच्चये चकारः । समुचितस्थानेषु सर्वथा योग्यासनेषु, मर्त्यो
मरणधर्मा मनुष्यादिः अमर्त्यो मरणहीनो देवगणः तस्य मर्त्यामर्त्यस्य विनश्वरा-
विनश्वरात्मकस्येत्यर्थः भूतग्रामस्य प्राणिसमूहस्य समुपवेशनम् आसनग्राहणम् । तेन
मत्सहचरा भवन्तीऽप्युपविशन्त्विति भावः ।

“ब्रह्म तत्त्वतपोवेदे न ह्योः पुंसि वेधसि । ऋत्विग्योगभिदो विभे” इति मेदिनी ।
“नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपी”ति वैजयन्ती । “संघातेऽपि ग्रामो भूतेन्द्रियशब्द-
विषयकरणानां”मिति हलायुधः । “निकायस्तु पुमान् लक्ष्ये सधर्म्मप्राणिसंहतौ ।
समुच्चये संहतानां निलये परमात्मनौ”ति मेदिनी । “ततं बौणादिकं वाद्यमानङ्गं
मुरजादिकम् । वंशदिकन्तु ऋषिरं कांस्यतालादिकं घनम् । चतुर्विधमिदं वाद्यं
बादिवातोद्यनामकं”मित्यमरः ।

स्वकृतिमिति “भावविहितः कृत्प्रत्ययो द्रव्यवत् प्रकाशत” इति न्यायात् स्वरचित-
दृश्यकाव्यम् । कर्म्मणि कृतिप्रत्ययो वा ।

(१) तद्गङ्गातोरमातोद्यस्थानमुपगम्य इति पाठान्तरम् ।

(२) समुचितस्थानेषु समुपवेशनङ्गः, समुचितस्थानसन्निवेश इति पाठभेदो ।

রাজ্যাশ্রমনিবাসেঃপি প্রাপ্তকষ্টমুনিব্রতঃ ।

বাল্মীকিগৌরবাঢ্য ইত এবাভিবর্ত্ততে ॥১॥

ততঃ প্রবিশতি রামঃ ।

রামঃ । বত্স লক্ষ্মণ ! অপি স্থিতা রক্তপ্রেচ্চকাঃ ? । (খ)

তপসঃ ফলমাহ তিথিতত্বধৃতং বচনম্—

“তদোমিঃ প্রাপ্যতেঃমৌঃ নাসাধ্যং হি তপস্যতঃ ।

দুৰ্ভগলং হ্যথা লোকো বহতে সতি সাধনে ॥”

রাজ্যেতি । রাজ্যং রাজত্বমেব আশ্রমঃ রাজত্বকরণালব্ধনীভূতব্রহ্মদৃষ্টহস্তাশ্রম
ইত্যর্থঃ তস্মিন্ নিবাসেঃপি অবস্থানেঃপি সতি প্রাপ্তং স্বীকৃতং কষ্টং দুঃখকরং মুনিব্রতং
ব্রহ্মচর্যাদিকী মুনিনিয়মী যেন স তথোক্তঃ, আহারবিহারাদিবিধিভোগসাধনসামগ্ৰী-
সম্বলৈঃপি ততী নিব্রত ইত্যর্থঃ । আখ্যোঁ রামঃ বাল্মীকিগৌরবাঢ্য গৌরবপ্রসূতভক্তিবশা-
দিত্যর্থঃ, ইত এব অবৈব স্থানে ন তু রক্তদর্শনে ন সনঃস্ফূর্ত্তিবিধানার্থমিতি ভাবঃ ।

অথ নিয়তিবশেন সমাধানাত্ বিবীধাভাসীঃলঙ্কারঃ ॥১॥

(খ) রাম ইতি । অপি প্রশ্নে । রক্তপ্রেচ্চিক্রিত্তি রক্তঃ অমিনয়স্থানং তস্য
প্রেচ্চকাঃ দর্শকাঃ অমিনয়দর্শনোতস্কা ইত্যর্থঃ, স্থিতাঃ যথাস্থানে উপবিষ্টাঃ কিমিত্যর্থঃ ।

আর্য্য (রামচন্দ্রও) আমাকে আদেশ করিয়াছেন যে, বৎস ! লক্ষ্মণ !
নিজ রচিত কোন প্রবন্ধ অপ্সরার। অভিনয় করিবে, তাহা দেখিবার
নিমিত্ত, ভগবান্ বাল্মীকি আমাদিগকে নিমন্ত্ৰণ করিয়াছেন ; অতএব
বাছের (কনুসাঁটের) স্থান গঙ্গাতীরে যাইয়া, সভা স্থাপন কর ।
আমিও, মনুষ্য ও অমনুষ্যরূপ প্রাণিগণকে যথাযোগ্য স্থানে উপবেশন
করাইয়াছি ।

কিন্তু এই গৃহাশ্রমে থাকিলেও, যিনি কষ্টকর মুনিব্রত আশ্রয়
করিয়াছেন, সেই আর্য্য বাল্মীকির গৌরবরক্ষার্থ এই দিকেই
আসিতেছেন ॥১॥

তদনন্তর রামের প্রবেশ ।

লক্ষ্মণঃ । অথকিম্ । (গ)

রামঃ । ইমৌ পুনর্বৎসৌ কুশলবৌ চন্দ্রকেতুসদৃশীং স্থান-
প্রতিপত্তি' লভয়িতব্যৌ । (ঘ)

লক্ষ্মণঃ । প্রমুখে হপ্রত্যয়ান্তথ্যৈব কৃতম্ । ইদন্ত্বাস্তীর্ণ'
রাজাসনম্, উপবিশত্বার্য্যঃ । (ঙ)

রাম উপবিশতি । সবে' চোপবিশন্তি । (চ)

(গ) লক্ষ্মণ ইতি । অথকিমিত্যেক' স্বীকারার্থমথ্যমিত্যসকৃদুক্তম্ ।

“অথকিম্ । স্বীকার” ইতি শব্দকল্যদ্রুমঃ ।

(ঘ) রাম ইতি । অপ্রথমে পুনঃশব্দঃ । চন্দ্রকেতোঃ সদৃশী তুল্যা তাং স্থান-
প্রতিপত্তিম্ উপবেশনস্থানলাভম্ লভয়িতব্যৌ যাহণীযৌ । যাট্যশাসনে চন্দ্রকেতুরূপবিষ্টঃ
তাট্যশ এব রাজকুমারযোগ্যাসনে কুশলবাব্যুবেশ্যেত্যর্থঃ ।

(ঙ) লক্ষ্মণ ইতি । প্রমোদীশ্বরস্য ভবতঃ স্নেহপ্রত্যয়াৎ কুশলবৌ প্রতি যাতুমল্য-
মস্মীতি বিশ্বাসাত্ তথ্যৈব চন্দ্রকেতুসদৃশস্থানমেব কৃতম্ কুশলবয়ীরূপবেশনায়িত্যর্থঃ
কল্পিতম্ । তু কিন্তু ইদমগতৌ দৃশ্যমান' রাজাসন' রাজোচিতম্ উভ্যৈঃ বহুমূল্যছাসন-
মিত্যর্থঃ আস্তীর্ণ' বিস্মীর্ণ' কল্পিতমিত্যর্থঃ । আত্ম্যৌ ভবান্ উপবিশতু তবাসন ইতি শিষ্যঃ ।

(চ) রাম ইতি । রাজঃ প্রাক্ প্রজানামুপবেশনস্থানাত্ম্যত্বাত্ রামীপবেশনানন্তর'
সবে' চোপবিশন্তীত্যুক্তম্ । সবে' সম্ভাঃ ।

(খ) রাম । বৎস ! লক্ষ্মণ ! ব্রহ্মদর্শকগণ যথাস্থানে অবস্থান
করিয়াছেন ত ? ।

(গ) লক্ষ্মণ । হাঁ । ৯

(ঘ) রাম । কিন্তু, এই বৎস কুশ ও লবকে চল্লকেতুর তুল্য স্থান
লাভ করাইতে হইবে ।

(ঙ) লক্ষ্মণ । প্রভুর স্নেহ অনুমান করিয়া, আমি তাহাই করিয়াছি ।
কিন্তু এই রাজার আসন আস্তীর্ণ হইয়াছে, আত্ম্য উপবেশন করুন ।

(চ) (রাম উপবেশন করিলেন, অন্য সকলেও উপবেশন করিল ।)

লক্ষণঃ । প্রস্তুত্যাং ভোঃ ॥ (ক)

প্রবিশ্য সূত্রধারঃ । ভো ভোঃ । ভগবান্ ভূতার্য'বাদী প্রাচেতসঃ
সজঙ্ঘমস্থাৱরং জগদান্নাপয়তি, যদিদমস্মাভিরাৰ্ণেণ চক্ষুশা
সমুদীচ্য পাবনং করুণাঙ্গুতরসञ्च (১) কিञ্চিদুপনিষদম্, তত্র
কার্য্যগৌরৱা-(২) দবধাতব্যমিতি । (জ)

(ক) লক্ষণ ইতি । ভো ইতি নটানাং সম্বোধনম্ । প্রস্তুত্যাং আরম্ভতাং
বিজ্ঞাপিতনাট্যকাভিনয় ইতি শিষ্যঃ । পুস্তকান্তরে রামোক্তিৰিয়ম্ ।

(জ) গর্ভাঙ্ঘমবতারয়তি প্রবিশ্যতি । ভো ভো ইতি উপস্থিতসামাজিকানাং
সম্বোধনম্ । ভূতং সত্যম্ অর্থং বদিতুং শীলমস্যেতি ভূতার্য'বাদী সর্বদা যথার্থ'বাদী
প্রাচেতসো বাস্মীকিঃ সজঙ্ঘমস্থাৱরং সচরাচরম্ । আন্নাপয়তি আদিশতি সহর্ষণাণাং
সর্বমাননীযতয়া সর্বপ্লেষ আদেশসম্ভৱাদিতি ভাবঃ । আৰ্ণেণ ঋণিয়োগ্যে ন
বিকালদর্শিনা জ্ঞানমথেনেত্যর্থঃ, সমুদীচ্য যথাযথতয়া বিজ্ঞায়, পাবনং পবিত্রম্, করুণা-
শোভীদ্বীপকঃ অঙ্কুরো বিক্ষয়করশ্চ রসো যত্র তত্, কিञ্চিদৃষ্টশ্যকাব্যম্ উপনিষদং
রচিতম্ । তত্র দৃষ্টকাব্যে তদভিনয় ইত্যর্থঃ কার্য্যগৌরৱাৎ অভিনেয়বস্তুনো গুরুত্বেন
অনবজ্ঞেয়ত্বাৎ অবধাতব্যং মনঃসংযোগঃ কৰ্ত্তব্যঃ সর্বৈর্ভবদ্বিরিতি শিষ্যঃ । ইতি ইত্যন্তম্
আন্নাপয়তীত্যন্বয়ঃ ।

“যুক্তো আদাত্তে ভূতং প্রাপ্যতীতি সমে বিধু” ইত্যমরঃ ।

(ছ) লক্ষণ । ওহে ! আরম্ভ কর ।

(জ) সূত্রধার । (প্রবেশ করিয়া) ওহে ! ওহে ! সত্যবাদী
ভগবান্ বাস্মীকি, সচরাচর জগৎকে আদেশ করিতেছেন যে, আমি আৰ্য
চক্ষুদ্বারা দর্শন করিয়া পবিত্র এবং করুণ ও অঙ্গুতরস-সমন্বিত এই যে
কিছু রচনা করিয়াছি ; কার্য্যের গুরুত্ববশতঃ আপনারা সে বিষয়ে
মনোযোগ করিবেন ।

(১) পাবনকরুণাঙ্গুতরসমিতি পাঠান্তরম্ । (২) কাব্যগৌরৱাদিতি পাঠভেদঃ ।

रामः । एतदुक्तं भवति । साक्षात्कृतधर्माणो महर्षयः,
तेषाममृतसाराणि भगवतां परोरजांसि प्रज्ञानानि न क्वचि-
द्ग्राह्यन्ते इत्यनभिशङ्कनीयानीति । (भ)

नेपथ्ये । हा अज्जउत्त ! हा कुमार लक्खण ! एआइणीं
मन्दभाइणीं असरणं अरस्से आसम्पपसववेअणं हदामं
सावदा मं अहिलसन्ति, साहं दाणिं मन्दभाइणो भाइरहोए
अत्ताणं णिक्खिवेमि (१) । (ज)

(ज) हा आर्यपुत्र ! हा कुमार लक्खण ! एकाकिनीं मन्दभागिनीमशरणम्

(भ) राम इति । एतत् “यदिदमस्माभि”रित्यादिवाक्यौकिवचनस्य तात्पर्य-
मित्यर्थः उक्तं विवृतं भवति मयेति शेषः । अस्य वाक्योक्तिरादेशस्य तात्पर्यमहं
विहृणोमीति सरलार्थः । किन्तु विवरणमित्याह साचादिति । साक्षात्कृतधर्माणः
प्रत्यक्षीकृतधर्ममूर्त्तयः । अमृतं मुक्तिरेव सारः स्थिरांश्च उत्कृष्टभागी येषां तानि,
निर्वाणपर्यवसितानीत्यर्थः रजसी रजोगुणात् पराणीति परोरजांसि कैवल्यसत्त्वमयानीत्यर्थः
प्रज्ञानानि प्रकटतत्त्वज्ञानानि क्वचित् भूते भविष्यति वर्त्तमाने वा काले, दूरे व्यवधाने
या देशे न व्याहृत्यन्ते व्याहृतानि न रुद्धानि भवन्ति, सर्वत्रैव यथायथं वस्तु उपस्थापयन्ती-
त्यर्थः, इति हेतोः अनभिशङ्कनीयानि यथायथभावेन वस्तुपस्थापकत्वेन संशयितव्यानि ।
अतो वाक्यौकिना यदुपनिषद् तस्य सत्यत्वेन केनापि संशयितव्यमिति भावः ।

परोरजांसीति राजदन्तादित्वात् परनिपातः, “अपस्करादयश्चे”ति सुट् ।

“ज्ञानान्मुक्ति”रिति सांख्यसूत्रम् ।

(ख) राम । ईश बला याईते पावरे, महसिरा धर्मके प्रताक
करिआछेन ; अतरां माहाआशानी सेई महसिंगेणेर ज्ञान, मुक्ति-
प्रतिपादक एवं रजोगुणेर अतीत ; अतएव ताहा कोथाओ, व्याहत
हय ना ; एई जगु से विषये सन्देह करा उचित नहे ।

(१) णिक्खिविस्मः इति पाठान्तरम् ।

লক্ষ্মণঃ। 'আত্মগতম্। কষ্টং বতান্যদেব কিমপি। (৮)

সূত্র। বিশ্বম্ভরাত্মজা দেবী রাজ্ঞা ত্যক্তা মহাবনে।

প্রাপ্তপ্রসবমাৎমানং গঙ্গাদেব্যাং বিমুচ্যতি ॥২॥

ইতি নিষ্কান্তঃ। (৪)

অরণ্যে আসন্নপ্রসববেদনাং হতাশাং শ্বাপদা মামভিলপন্তি, সাহসিদানীং মন্দভাগিনী
ভাগীরথ্যমাৎমানং নিশ্চিপামি।

(জ) নেপথ্য ইতি। ন বিদ্যতে শরণং রচिता যস্মাত্মাম্ অশরণাম্। আসন্নপ্রসব-
বেদনাম্ উপস্থিতপ্রসবব্যথাম্, হতাশাং জীবনাশারহিতাং সাম্, শ্বাপদাঃ ব্যাঘ্রাদযৌ
হিংস্রজন্তবঃ, অভিলপন্তি খাদিতুমিচ্ছন্তি। ভাগীরথ্যাং গঙ্গাজলে, 'আত্মানং' 'দেহং'
নিশ্চিপামি বিসৃজামি। জীৱনরক্ষায়ামুপায়াভাবাত্ হিংস্রজন্তুকর্তৃকভক্ষণাপিচয়ঃ
গঙ্গায়া আশ্রয়ঃ শ্রয়ানিতি ভাবঃ। রামচন্দ্রাদেশাত্ অরণ্যে পরিত্যজ্য লক্ষ্মণে প্রস্থিতে
সতি সীতায়া উক্তিরিয়ম্।

"আত্মা যদৌ হৃতিবুদ্ভিঃ স্বভাবৌ ব্রহ্ম বর্ষ চ" ইত্যমরঃ।

(৮) লক্ষ্মণ ইতি। বতেতি খেদসূচকমব্যয়ম্। অন্যদেব চিন্তিতবিষয়াত্ ভিন্নমেব,
কিমপি অনির্বচনীয়ম্ ইদমভিনেতুমারম্ভ্যতে ইতি শ্রেণঃ। কাঃপি প্রাচীনৌ বিষয়কর-
বিষয়ভিনেতব্য ইতি পূর্বসম্বোধনিন্তি ইতি ভাবঃ। লক্ষ্মণনামকস্য অন্যস্যাপি
সম্বোধনসম্ভাবাত্ নেপথ্যাত্ কস্যোক্তিরিয়মিতি নির্ণয়াভাবাত্ কস্য বিষয়স্যভিনয়ৌ
ভবিষ্যতীতি ইদানীমপি রামলক্ষ্মণাদযৌ নির্ণেতুং ন শক্তবল্ন্তি ইতি প্রত্যন্তব্যম্।

বিশ্বেতি। রাজ্ঞা রামেণ মহাবনে গহনারণ্যে ত্যক্তা বিশ্বম্ভরাত্মজা পৃথিবীকন্যা

(ঞ) নেপথ্যে। হা আর্ধ্যপুত্র! হা কুমার লক্ষ্মণ! মন্দভাগ্যা
আমি এই বনে একাকিনী রহিলাম; আমার রক্ষক কেহ নাই; প্রসব-
বেদনাও উপস্থিত হইয়াছে; তাই আমি হতাশ হইয়াছি; হিংস্রজন্তুগণ
আমাকে ভোজন করিতে ইচ্ছা করিতেছে; সেই মন্দভাগ্যা আমি এখন
আপনাকে গঙ্গাজলে নিক্ষেপ করিতেছি।

(ট) লক্ষ্মণ। (স্বগত) হায় কষ্ট! অতাই কিছু।

रामः । देवि ! क्षणमपेक्षस्व (१) । (ङ)

लक्ष्मणः । आर्य्य ! नाटकमिदं नाटकमिदम् (२) । (ठ)

देवी सीता प्राप्तप्रसवम् उपस्थितगर्भमीचनकालम् आत्मानं देहं गङ्गादेव्यां गङ्गाजले विमुञ्चति निश्चिपति । अतएव नेपथ्यात् “हा अञ्जउत्ते”त्यादि सीताया उक्तिरिति भावः ।

गङ्गादेव्यामित्यनेन नेयं सीताया आत्महत्या अपि तु आत्मरक्षायैव गङ्गायाः शरणापन्नता इति ध्वन्यते, तेनाव शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिः ॥२॥

(ठ) इतीति । निष्क्रान्तः सूतधार इति शेषः । एतदन्ता गर्भाङ्गस्य प्रस्तावना ।

सूतधारिण वाल्मीकिप्रणीतप्रथमस्य विश्वसनीयत्वप्रयोगे प्रयुज्यमाने नेपथ्यात् सीता-विलापमाकर्ण्य तस्या गङ्गाशामात्मानिचेपरूपप्रयोगान्तरस्य प्रयुक्तत्वात् तेन च पृथ्वीगङ्गा-सीतानां प्रवेशादियमपि प्रस्तावना प्रयोगातिशयरूपा । प्रवक्तॄकठपेति केचित् । वस्तुतस्तु ईदृशलक्ष्यव्यापनार्थं लक्षणांतरकरणमुचितमासीदालङ्कारिकाणाम् ।

(ङ) राम इति । अपेक्षस्व विलम्बस्व । अहमपि तवानुवर्त्ती भवमीति वाक्यशेषः । इदानीन्तु विश्वम्भरेत्यादिना सूतधारिण सीताया निर्द्वेषात् रामस्वायं विलाप इति बोध्यम् ।

(ठ) लक्ष्मण इति । नाटकमिदम् अभिनयः खल्वेष इत्यर्थः । न तु वस्तुत एव सीता गङ्गाशामात्मानं विमुञ्चतीति तदर्थविलापो नीचित इति भावः । अवधारणे हिरुक्तिः ।

सूतधार । राजा रामचन्द्र, पृथिवीर कन्या सीतादेवीके महाबने निर्वासन करियाछिलेन ; प्रसववेदना उपस्थित हईले तिनि आपनाके गङ्गाजले निष्केप करिउत्तेछुन ॥२॥

(१) (एह बलिग्या चलिग्या गेल ।)

(२) राम । देवि ! क्षणकाल अपेक्षा कर ।

(३) लक्ष्मण । आर्य्य ! ईहा नाटक, ईहा नाटक ।

(१) हा देवि ! हा देवि ! लक्ष्मण ! अपेक्षस्व इति पाठभेदः ।

(२) क्वचित् हिरुक्तिर्नास्ति ।

রামঃ । হা দেবি ! দণ্ডকারণ্যবাসপ্রিয়সখি ! এষ তে
রামাহৈবদুর্বিপাকঃ । (গ)

লক্ষ্মণঃ । আর্য্য ! দৃশ্যতাং তাবত্ প্রবন্ধ্যর্থঃ । (ত)

রামঃ । এষ সজ্জোঽস্মি বজ্রময়ঃ । (থ)

ততঃ প্রবিশ্য তু সজ্জিতৈ কৈকদারকাভ্যাং পৃথ্বীগঙ্গাভ্যামবলম্বিতা সীতা । (দ)

রামঃ । বত্ স লক্ষ্মণ ! অসংবিজ্ঞাতমনিবন্ধনং তস ইব
প্রবিশামি, ধারয় মাম্ । (ঘ)

(গ) রাম ইতি । এষ গঙ্গাযামাত্মনিলেপঃ । দৈবদুর্বিপাকঃ ভাগ্যস্য অশুভং
ফলম্ । মহারণ্যে সাহায্যায় সহচরীভূতায়। এব তবায়ং দুর্বিপাকো মথৈব বিহিত
ইতি সত্যো জগত্যাং কোঽপি কৃতঘ্নো নাস্তীতি ভাবঃ ।

(ত) লক্ষ্মণ ইতি । প্রবন্ধ্যর্থঃ দৃশ্যকাব্যবিষয় ইতি যাবত্ । সন্যে, পরতঃ শুভমেব
ভবিষ্যতীতি ভাবঃ ।

(থ) রাম ইতি । বজ্রময়ঃ বজ্রবৃৎকঠিনহৃদয়ঃ কথমন্যথা বিদীর্ণহৃদয়ো ন
ভবামীতি ভাবঃ । সজ্জঃ অভিনয়দর্শনার্থং দত্তাবধানঃ ।

(দ) তত ইতি । উত্ সজ্জিতঃ ক্রোড়ে কৃতঃ একৈকৌ দারকৌ বালকৌ যাম্ভ্যাং
তাম্ভ্যাম্ । অবলম্বিতা ধৃতা । উত্ সঙ্গ উত্ সঙ্গসম্বন্দ্যঃ ক্রোড়ে সমারোপ ইত্যর্থঃ জাতী-
ঽস্যেতি উত্ সজ্জিতঃ তারকাদিতাদিতচ্ ।

(ঘ) রাম ইতি । অসংবিজ্ঞাতম্ অজ্ঞাতপূর্বম্, অনিবন্ধনম্ অহিতুকম্ অতর্কিত-

(গ) রাম । হা দেবি ! দণ্ডকারণ্যবাসপ্রিয়সখি ! রাম হইতে
তোমার এই দৈবদুর্বিপাক উপস্থিত হইল ! ।

(ত) লক্ষ্মণ । আর্য্য ! নাটকের বিষয়টা দেখুন ।

(থ) রাম । আমি বজ্রময় কি না ; তাই এই প্রস্তুত হইয়াছি ।

(দ) (তদনন্তর পৃথিবী ও গঙ্গা এক একটী বালককে ক্রোড়ে
করিয়া ধারণ করিয়াছেন, এই অবস্থায় সীতার প্রবেশ ।)

গঙ্গা (১) । সমাশ্বসিহি কল্যাণি ! দিষ্টা বৈদেহি ! বর্ধসে ।

অন্তর্জলং প্রসূতাসি রঘুবংশধরৌ সুতৌ ॥৩॥

সীতা । সমাশ্বস । দিষ্টিআ দারএ পসুদহ্মি, হা অজ্জউত্ত ।।

ইতি মূচ্ছতি । (ন)

লক্ষ্মণঃ । পাদযোনিং পত । আর্থ্য ! আর্থ্য ! দিষ্টা বর্ধামহে,

(ন) দিষ্টা দারকৌ প্রসূতাসি, হা অর্থ্যপুত্র ।।

সুপস্থিতমিত্যর্থঃ তমৌঃস্বকারম্ । মৌহ আগত ইত্যর্থঃ । সীতাভিনয়দর্শনেন শতধা শৌকীর্হলনাদিতি ভাবঃ ।

সমেতি । হে কল্যাণি ! মঙ্গলভূতে ! বৈদেহি ! সীতে ! সমাশ্বসিহি আশ্বস্তা ভব বর্ধসে ভাগ্যেন পুত্রসম্পদ্রাসি, রঘুবংশধরৌ রঘুকুলরক্ষকৌ সুতৌ পুত্রদ্বয়ম্ অন্তর্জলং জলमध्ये প্রসূতাসি উত্পাদিতবতৌ ।

অত্র আশ্বাসং প্রতি পুত্রপ্রসবৌ হেতুরিতি বাক্যার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্গমলঙ্কারঃ ।

জলস্থান ইতি অন্তর্জলমিত্যব্যয়ীভাবঃ । প্রসূতৌতি আদিকর্মবিবচন্য কচরিত্তঃ ॥৩॥

(ন) সীতেতি । পুত্রপ্রসবমাকঙ্ক্য সীতায়াঃ চেতসি পশমভূত গর্ভোৎপত্তিমা-
সহানন্দিত আর্থ্যপুত্রদেয় সন্নিহিতৌ ভবেত্ তদা তস্য কিয়ানানন্দৌ ভবেত্ ততশ্চ
রামস্মরণেন শৌকসাগরীর্হলনাৎ আর্থ্যপুত্রৌতি সম্বোধনং মূচ্ছাং চেতি বোধ্যম্ ।

(ধ) রাম । বৎস ! লক্ষ্মণ ! অজ্ঞাত ও অহেতুংপন্ন অন্ধকারেই
যেন আমি প্রবেশ করিতেছি ; অতএব আমাকে ধর ।

গঙ্গা । হে কল্যাণি ! বিদেহনন্দিনি ! তুমি আশ্বস্ত হও,
ভাগ্যবশতঃ তোমার অভ্যুদয় হইয়াছে ; কারণ, তুমি জলের ভিতরে
রঘুবংশরক্ষক দুইটী বালককে প্রসব করিয়াছ ॥৩॥

(ন) সীতা । (আশ্বস্ত হইয়া) আমি ভাগ্যবশতঃ দুইটী বালককে
প্রসব করিয়াছি । হা আর্থ্যপুত্র !। (এই বলিয়া মূচ্ছিত হইলেন ।)

(১) দ্ব্যৌ ইতি ক্রাণি পাঠঃ ।

কল্যাণপ্ররোহো রঘুবংশঃ । বিলোক্য । হা ! হা ! কথং লুপিত-
বাশ্পোত্পীড়নির্মরঃ প্রমুগ্ধ এবার্য্যঃ । ইতি বীজয়তি । (প)

পৃথ্বী । বত্বে ! সমাশ্বসিহি সমাশ্বসিহি ।

সীতা । আশ্বস্য । ভগবতি ! কা তুমং ইত্ৰং অ । (ফ)

পৃথ্বী । ইয়ন্তে শ্বশুরকুলদেবতা ভাগীরথী । (ব)

(ফ) ভগবতি ! কা তমিযস্ব ।

(প) লক্ষণ ইতি । আর্য্য আর্য্যেতি দ্বির্বে দিকৃতিঃ । কল্যাণঃ সঙ্কলকরঃ প্ররোহঃ
অঙ্কুরঃ করীরয যস্য সঃ, রঘুবংশঃ রঘুকুলং বেষ্টয়ত্ব । অব দ্বিষ্টপরম্পরিতরুপকমলঙ্কারঃ ।
বিলোক্য রামমিতি শিষঃ । লুপিত উৎকলিতো যা বাশ্পোত্পীড়ঃ অশ্রুশিঃ তেন নির্মরঃ
পরিপূর্ণঃ, প্রমুগ্ধ এব মূচ্ছিত এব । স্বয়ীগব্যবস্থাপনে এবশব্দঃ । পূর্বসমিনয়-
দর্শনায় একাঘচিচী লক্ষণী রামস্য সীতং নাবগতঃ, পরস্ব তমবশস্য লক্ষণস্য হা
হেত্বাভ্যুত্তিরিতি বোধ্যম্ । বীজয়তি ব্যজনেন বায়ুং সঞ্চালয়তি ।

বীজঘাতায়াদিরদন্তঃ ।

(ব) পৃথ্বীতি । শ্বশুরকুলদেবতা সগরবংশীপাতা উপাসনয়া সগরবংশং প্রত্যনুগহ-
কারিণীত্যর্থঃ ।

(প) লক্ষণ । (রামের চরণে নিপতিত হইয়া) আর্য্য ! আর্য্য !
ভাগ্যে আমরা উন্নতি লাভ করিয়াছি । রঘুবংশের মঙ্গলকর অঙ্কুর
জন্মিয়াছে । (দেখিয়া) হায় ! হায় ! উৎকলিত অশ্রুশিরাশিতে পূর্ণ
হইয়া আর্য্য মূচ্ছিতই হইয়াছেন ! (এই বলিয়া বাতাস করিতে
লাগিলেন ।)

পৃথিবী । বৎসে ! আশ্বস্ত হও, আশ্বস্ত হও ।

(ফ) সীতা । (আশ্বস্ত হইয়া) ভগবতি ! আপনি কে ? ইনি
বা কে ? ।

(ব) পৃথিবী । ইনি, তোমার শ্বশুরকুলের দেবতা গঙ্গা ।

सीता । भगवदि ! णमो दे णमो दे । (म)
 भागो । चारित्रोपचितां कल्याणसम्पदमधिगच्छ । (म)
 लक्ष्मणः । अनुगृहीताः स्मः । (य)
 भागो । इयन्तु (१) ते जननी वसुन्धरा । (र)
 सीता । हा अस्व ! ईदिसो अहं तुए दिष्टा । (ल)
 पृथ्वी । एहि वत्से ! एहि पुत्रि ! । इति सीतामालिङ्ग्य
 मूर्च्छति । (व)

(म) भगवति ! नमस्ते नमस्ते ।

(ल) हा अस्व ! ईदृशी अहं तया दृष्टा ।

(म) भागीति । चारित्र्येण पातित्रायरूपेण सदाचारेण उपचितां वर्द्धितां
 कल्याणसम्पदं सर्वविधमङ्गलसम्पत्तिम् अधिगच्छ लभस्व ।

चरित्रमेव चारित्रं प्रज्ञादिलात् स्वार्थे अण् ।

(य) लक्ष्मण इति । अनुगृहीताः दयापावीकृताः । गङ्गाकृताशी-फलस्यावश्वम्भावितान्
 सीताकल्याणाम्भत्कल्याणयोश्चाभिन्नत्वादिति भावः ।

(र) भागीति । तुशब्दो भागीरथीभेदप्रतिपादनायः । “तु स्याद्भेदेऽवधारणे”
 इत्यमरः ।

(ल) सीतेति । ईदृशी चरित्रदीपापवादेन निर्वासितेत्यर्थः । चरित्रापवादेन
 परिभूताया जनन्यादिदर्शनम् अतीवलज्जाविषादकरमिति भावः ।

(भ) सीता । भगवति ! आपनाके नमस्कार, आपनाके नमस्कार ।

(ग) गङ्गा । निजचरित्र-वर्द्धित मङ्गलसम्पत्ति लाभ कर ।

(घ) लक्ष्मण । अनुगृहीत इहेलाग ।

(ङ) गङ्गा । हेनि तोगार जननी पृथिवी ।

(च) सीता । हा मातः ! तूमि এই अवस्थाय आमाके देखिले ।।

(१) कश्चित् तुशब्दो नास्ति ।

লক্ষ্মণঃ। সহৰ্ষম্। দিষ্ট্যা পৃথ্বীভাগীরথীভ্যামভ্যুপপন্না
আর্য্যা (১)। (শ)

রামঃ। অশ্লোক্য। করুণতরং খল্বৈতদ্বর্ত্ততে। (ঘ)

ভাগী। বিশ্বম্ভরাপি নাম ব্যথত ইতি জিতমপত্যস্নেহেন,
যদ্বা সর্বসাধারণো হ্যেধ মোহয়ন্তিরন্তশ্বরশ্চেতনাবতামনুপপ্লবঃ
সংসারতন্তুঃ। বত্সে বেদেহি! দেবি ভূতধাত্রি! সমাশ্বসিহি
সমাশ্বসিহি। (স)

(ব) পৃথ্বীতি। বত্সে পুত্বীতি দ্বিবিধসম্বোধনং স্নেহাতিশয়কৃতম্। সীতা দুঃখিন
তাড়শদুঃখিতত্বাত্ মূচ্ছতি বোধ্যম্।

(শ) লক্ষ্মণ ইতি। অভ্যুপপন্না প্রাপ্তা আর্য্যা সীতা। অশ্রুণস্য শ্রুণপ্রাপ্তি-
রতীবসুখাথেতি ভাবঃ।

(ঘ) রাম ইতি। অশ্লোক্য পৃথ্বীভাগীরথীভ্যাং সীতাপ্রাপ্তিমিতি শিষ্যঃ। এতৎ
পৃথ্বীগঙ্গাভ্যাং সীতায়া আশ্রয়দানং করুণতরং সমাভীষণকৌটীপকমিত্যর্থঃ। সর্বাশ্রয়স্য
সমাজো মম ভাৰ্য্যায়া অপরেণাশ্রয়দানাদিতি ভাবঃ।

(স) ভাগীতি। বিশ্বং সর্বং বিমৰ্শীতি বিশ্বম্ভরা সাপি বিশ্বধারণব্যাপারেণ
সর্বক্লেশসহ্যপীত্বার্থঃ ব্যথত আত্মজায়াঃ সীতায়া দুঃখিন দুঃখমনুভবতি ইতি হেতোঃ,
অপত্যস্নেহেন সন্তানবাত্সল্যেন জিতং সৰ্বোৎকর্ষণং বৃত্তম্। সৰ্বসহায়া অপি পৃথিব্যাঃ
সুতায়াঃ সীতায়া দুঃখিন দুঃখানুভবদর্শনাৎ অপত্যস্নেহে এব সর্বান্তঃকরণবৃত্তিভ্যঃ

(ব) পৃথিবী। আয় বংসে! আয় কণ্ঠে!। (এই বলিয়া,
সীতাকে আলিঙ্গন করিয়া মূচ্ছিত হইলেন।)

(শ) লক্ষ্মণ। (আনন্দের সহিত) ভাগ্যবশতঃ পৃথিবী ও গঙ্গাদেবী
আর্য্যাকে আশ্রয় দিয়াছেন।

(ঘ) রাম। (দেখিয়া) এ ঘটনা, অত্যন্ত শোকার্ত্তীপক বটে।

(১) পৃথ্বীগঙ্গাভ্যামিতি পাঠান্তরম্।

पृथिवी । देवि ! सोतां प्रसूय कथमाश्वसिमि । (ह)

एकश्चिरं राक्षसमध्यवासः

साङ्गो द्वितीयश्च सुदुःश्रवोऽस्याः (१) ।

भागी । को नाम पाकाभिमुखस्य जन्तु- (२)

हाराणि दैवस्य पिधातुमोष्टे ॥४॥

श्रियानिति प्रतीयत इति सरलार्थः । उक्तमर्थं समर्थयति यद्वेति । हि तथाहि, एष अपत्यस्ते हृदयो मोहयन्ति; नमतावन्मनं सर्वसाधारणः सर्वेषां देवासुरादिप्राणिनां समानः अविशिषेण वर्त्तमान इति यावत् चेतनावतां प्राणिनाम् अन्तश्चरः मनोवर्त्तो, अनुपप्रवः दुःखेदः संसारस्य तन्तुः योजकसूत्रम् । एतदभावे मावादीनां बालापत्यादि-रक्षणभावेन क्षणेनैव सर्वं नश्यतीति भावः । भूतधात्रि ! प्राणिनां धारणकर्त्रि !

अवापत्यस्ते हि तन्तुत्वारीपस्य प्रकृतापत्यस्ते ह्यप्राधान्योपयोगितया परिणामालङ्कारः ।

(ह) पृथिवीति । प्रसूय उत्पाद्य । सीतादुःखिनैव सर्वदा दुःखानुभवात् कदापि समाश्लासी नाख्येवेति भावः ।

सीताया दुःखं विवरीतुमाह एक इति । अस्याः सीतायाः, एकस्मात् विरं बहुकालं व्याप्य राक्षसानां मध्ये रावणेनापहरणानन्तरं लङ्कायामशोकवने इत्यर्थः वासः अवस्थानं वासजनितं भीषणदुःखमित्यर्थः, अङ्गैः शिषाङ्गैः अलीकरामलक्षण-

(स) गङ्गा । विश्वस्तुरा पृथिवीं, दुःखं अनुभव करितेछेन; सूत्रां सन्तानस्नेहेरहै जग्न । अथवा, এই সন্তানস্নেহ, সকলেরই সমান মোহবন্ধনস্বরূপ এবং প্রাণিগণের অন্তঃকরণবর্তী দুঃখে সংসারসূত্র-স্বরূপ । বৎসে ! বিদেহনন্দিনি ! দেবি ! ভূতধাত্রি ! আপনার আশ্বস্ত হউন ।

(ह) पृथिवी । देवि ! सीताके प्रसव करिष्य, कि प्रकारे आश्वस्त हईव ।

(१) त्यागो द्वितीयश्च सुदुःश्रवोऽस्या इति पाठान्तम् । (२) जन्तोरिति पाठभेदः ।

পৃথিবী । ভাগীরথি ! সটশমুক্তম্ । যুক্তমেতদ্বা রামভদ্রস্য । (জ)

নিধনবার্তাশ্রবণাদিজনিতসন্তাপৈঃ সহ বর্তমান ইতি সাক্ষঃ পরিসমাপ্ত ইত্যর্থঃ, দ্বিতীয়ে রামকর্তৃকঃ পরিত্যাগশ্চ সুদুঃশ্রবঃ চরিতদোষাপবাদেন বিহিতত্বাৎ কৃতস্য সাধুজনেন শ্রীতুমপ্যশক্যঃ । ইদন্তু পূৰ্ব্বাঙ্গাদপি ঘোরতরং দুঃখমিতি ভাবঃ ।

ক ইতি । নাম সম্ভাবনায়াম্ । কী জন্তুঃ প্রাণী পাকাভিসুখস্য পরিণামীন্যুখস্য ফলীত্পাদনপ্রবৃত্তস্য ইত্যর্থঃ দৈবস্য নিয়তে দ্বারাণি প্রসরণমার্গান্ পিধাতুম্ আচ্ছাদয়িতুম্ অবরোদ্ধুমিতি যাবৎ ইষ্টে প্রभवति शक्नोति अपि तु कीऽपि नेति तात्पर्यम् । সীতায়া ইষ্টশৌ দুঃখপরম্পরা নিয়তিবিহিতেনি ন তদর্থমনুতাপঃ করণীয় ইতি ভাবঃ ।

অব সামান্যেন বিশেষসমর্থনরূপোঃ স্তান্তরন্যাসীঃ সঙ্কটঃ, স চ অর্থাপচ্যা সঙ্কীৰ্ত্ত্যতে ।

ফলীত্পাদনপ্রবৃত্তিঃ পূৰ্ব্বমবগতস্য দুর্দৈবস্য স্বস্থয়নাদিনা শান্তিরপি বিধাতু শক্যতে ফলীত্পাদনপ্রবৃত্তস্য তু কথমপি নেতি প্রতিপাদনার্থং পাকাভিসুখস্যৈত্ব্যুক্তম্ । পিধাতু-মিতি “ধাञ्ज्जधोरपेरुपसर्गस्यादे”রিতি অপিশব্দস্য অকারলোপঃ ।

इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥৪॥

(চ) পৃথিবীতি । সটশং যোগ্যমুক্তং ত্বয়েতি শিষ্যঃ । দৈবস্য বলবত্তয়া সীতায়া ইদং দুর্গতিরিতি স্বীকরীমৌতি ভাবঃ । এবার্থে বাশব্দঃ “বা স্যাৎকল্যোপময়োরিবার্থে চ সমুচ্চ্যে” ইতি বিশ্বপ্রকাশদর্শনাৎ । রামভদ্রস্য এতৎ অকারণং সীতায়া নির্বাসনং যুক্তমুচিতমেবামুত্ বিপরীতলক্ষণয়া নিতান্তমনুচিতমেতদিত্যর্থঃ বিপরীতলক্ষণান্যত্রাপি যথা—“উপকৃতং বহু তত্র কিমুচ্যতে” ইতি সাহিত্যদর্পণে । উপকৃতম্ অপকৃতমিতি তত্রার্থঃ ।

সীতার এক দীর্ঘকাল যাবৎ রাক্ষসগণের মধ্যে অবস্থান সাজ হইল ; আবার দ্বিতীয় যাহা হইল ; তাহা একেবারে অশ্রাব্য ।

গঙ্গা । ফল জন্মাইতে প্রবৃত্ত দৈবের পথ অবরোধ করিতে কোন্ ব্যক্তি সমর্থ হয় ? ॥৪॥

(ক্ষ) পৃথিবী । ভাগীরথি ! আপনি উপযুক্ত কথা বলিয়াছেন । রামভদ্রের এটা উচিতই হইয়াছে ।

न प्रमाणीकृतः पाणिर्बाल्ये बालेन पीडितः ।

नाहं न जनको नाग्निर्नानुवृत्तिर्न सन्ततिः ॥५॥

सीता । हा अज्जउत्तं सुमराविदस्मि । (क)

सीतानिर्वासनस्यायुक्तत्वं प्रतिपादयति नेति । बाल्ये शैशवे नवयौवने इति तात्पर्यम्, बालेन शिशुना नवयुवकेनेत्यर्थः । रामेण पीडितः गृहीतः पाणिः न प्रमाणीकृतः नापेक्षितः । यथाशास्त्रं परिणीतायाः सचरित्राया भार्यायाः परित्यागो लोकशास्त्र-गर्हितत्वात् नितान्तमनुचित इति भावः । अहं पृथिवी न प्रमाणीकृता न विश्वास-त्वेन स्वीकृता । गणिकात्मजाया इव पृथिवीमुतायाः कथं चरित्रदोषः स्यात् इत्य-मविचार्यैव परित्यागात् मां प्रत्यपि अविश्वासो निहित इति भावः । जनको राजर्षिरपि न प्रमाणीकृतः विशुद्धत्वेन स्वीकृतः, विशुद्धस्य पितुः कन्या न खलु चरित्रदोषमहति चरित्रदोषस्य आकरष्टष्टान्तानुसारित्वादित्यगणयित्वा निर्वासनात् जनकोऽप्यवमानित इति तदपि महानुचितमिति भावः । अग्निरपि न प्रमाणीकृतः न सत्यवादित्वेन अङ्गीकृतः, लङ्कायामग्निपरीक्षाकाले भगवानग्निदेवः सीता परमसचरित्रेति सर्वसमक्षमभिहितवान् किन्तु तच्चरित्रदोषेणैव निर्वासनात् अग्निरपि मिथ्यावादित्वं सूचितमिति तदपि महदयुक्त-मिति भावः । अनुवृत्तिः विवाहसमयात् प्रभृति आनुगत्यमपि न प्रमाणीकृता निर्दोषतायाः कारणत्वेन न स्वीकृता । दुश्चरित्रा ईदृशमानुगत्यं कर्तुं कथमपि नाहंतीत्यविचार्यैव कृतं निर्वासनमेकान्तमसङ्गतमिति भावः । सन्ततिरपि न प्रमाणीकृता अपत्यमपि नापेक्षितम् । गर्भवत्या निर्वासिताया सरणावश्यम्भावेन तत् सन्ताननाशावश्यभावात् वंशलोपकारणं निर्वासनं स्वयमेव कृतमित्यतो जगत्यां किमनुचितमस्तीति भावः ।

अत्र एकया प्रमाणीकृतक्रियया पाण्डादीनामनेकेषां कर्मतयाभिस्त्वन्वात् तुल्य-योगितालङ्कारः, सीतानिर्वासनस्यानुचितत्वं प्रति बहुकारणनिर्द्देशात् समुच्चयर्थे त्यनयो-रङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥५॥

बाल्याकाले बालक अवस्थाय कृत पाणिपीडनेर अपेक्षा करिलेन ना ; आमाके ना, जनकके ना, अग्निके ना, आश्रुगताके ना एवं सन्तानेन ना ॥५॥

পৃথিবী । আঃ কস্তবার্থ্যপুত্রঃ ? । (খ)

সীতা । সলজ্জাসম্ । জহা বা অস্বা ভণাতি । (গ)

রামঃ । অস্ব ! পৃথ্বি ! ইদৃশোঽস্মি । (ঘ)

ভাগী । প্রসাদ (১) ভগবতি ! বসুন্ধ্যরে ! শরীরমসি
সংসারস্য ; তত্ কিমসংবিদানৈব জামাত্রে কুপ্যসি । (ঙ)

(ক) হা আর্থ্যপুত্রং স্মারিতামি ।

(গ) যথা বা অস্বা ভণতি ।

(ক) সীতৈতি । স্মারিতা রামভদ্রস্যৈতু স্মারয়ন্ত্যা জনন্যা পৃথিব্যেতি শিষঃ ।

(খ) পৃথিবীতি । আ ইতি কৌপস্বকমব্যয়ম্ । তব আর্থ্যপুত্রঃ কঃ অপি তু
কৌপি নেত্যর্থঃ । রামো যদি তব আর্থ্যপুত্রোভবিষ্যত্ তদা কথমপি ন নিরপরাধাং ত্বাং
নিরবাসয়িষ্যদिति ভাবঃ ।

(গ) সীতৈতি । বা অথবা । অস্বা মাতা যথা ভণতি ব্রবীতি, তথৈব ভণতু
ইতি তাৎপর্যম্ । নিয়তেরিব কারণত্বাৎ ন খলু স্বয়মহমার্থ্যপুত্রং নিন্দামীতি ভাবঃ ।

(ঘ) রাম ইতি । ইদৃশঃ সীতায়া আর্থ্যপুত্রপদাযোগ্যঃ । নিতান্ননৃশংসকাত্য-
করণাদिति ভাবঃ ।

(ঙ) ভাগীতি । প্রসাদ রামং প্রতীতি শিষঃ । সংসারস্য জগতঃ শরীরং দেহরূপা,
স্বকীয়ব্রহ্মত্বানং স্বকীয়া তনুরিব সর্বেষাং সকলব্রহ্মত্বানং ত্বমবগচ্ছসীত্যর্থঃ । তত্ স্মাতৃ
কিং কথম্ অসংবিদানৈব অজানতীং জামাত্রে, রামায় কুপ্যসি । নৈতদুচিতমिति ভাবঃ ।

(ক) সীতা । হায় ! আর্থ্যপুত্রকে স্মরণ করাইয়া দিয়াছেন ।

(খ) পৃথিবী । আঃ ! তোমার আর্থ্যপুত্র কে ?

(গ) সীতা । (লজ্জা ও অশ্রুপাতের সহিত) অথবা, মা বিষয়
বলেন ।

(ঘ) রাম । মাতঃ ! পৃথিবী ! আমি এইরূপই বটি ।

(১) প্রসাদিতি পাঠঃ কাপি নাস্তি ।

घोरं लोके विततमयशो या च वज्रौ विशुद्धि-
लङ्काद्वीपे कथमिव जनस्तामिह अद्धातु ।

इच्छाकूणां कुलधनमिदं यत् समाराधनीयः

कृतस्त्रो लोकस्तदतिगहनं (१) किं स वत्सः करोतु ॥६॥ २

असंविदानिति अकर्मकत्वात् "समी गच्छी"त्यादिना आत्मनेपदम् । जामाव इति
"यं प्रति च कोप" इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी ।

प्रयित्याः सर्ववृत्तान्ताभिज्ञत्वमुक्तं महाभारते—

"आदित्यचन्द्रावनिर्लोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापि हृदयं यमश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उभे च सस्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥"

ननु रामेणापि कथमिदमतीवायुक्तमनुष्ठितमित्याह घोरमिति । लोके भुवने घोरं
दुःसहत्वात् दारुणम् अयशो यशोविरोधिनी निन्देत्यर्थः विततं विस्तीर्णम् । अथ अग्नि-
परीक्षया प्रतीतायामपि चरिवशुद्धौ कथं निन्देत्याह लङ्क्याद । लङ्काद्वीपे सर्वतः
समुद्रवेष्टितायां लङ्कायां वज्रौ या च विशुद्धिः निर्दोषत्वपरीक्षा आसीदिति शेषः, इह
भारतवर्षे जनी लोकः कथमिव तां विशुद्धिं अद्धातु विश्वसितु । प्रत्यक्षगोचरमप्यनु-
वृत्तान्तं लोकः सन्दिग्धे, दूरवर्तिनन्तु कथमपि न विश्वसित्येवेति भावः । ननु अलीक-
लोकनिन्दया किमायाति याति वा, ततः कथमीदृशमनुष्ठितमित्याह इच्छाकूणमिति ।
यत् कृतस्त्रो लोकः सर्वाः प्रजाः समाराधनीयः अनुकूलव्यवहारादिना सम्यक्त्तोषणीयः,
तत् प्रजानां विरागापसारणेन सन्तोषोत्पादनम् अतिगहनं नितान्तदुष्करं कर्म एकस्य
व्यवहारेण सर्वेषां सन्तोषोत्पत्तेः प्रायेणासम्भवात् इति भावः । इदम् इच्छाकूणाम्
इच्छाकुर्वन्शीलवानां जनानां सन्तोषोत्पादनरूपं दुष्करं कर्म कुलधनं धनमिव सर्वथा
रक्षणीयमिति कौलिकं व्रतमित्यर्थः । ननु तथात्वेऽपि सौतापरित्यागस्य किं प्रयोजन-

(६) गङ्गा । भगवति ! पृथिवि ! आपनि प्रसन्न हः । आपनि
जगत्संसारैर शरीर ; अतएव अजानां लोकेर ग्राय जामातार प्रति
क्रुक्र इहेतेछेन केन ? ।

(१) तदतिविश्वस्यमिति पाठान्तरम् ।

লক্ষ্মণঃ । অব্যাহতান্তঃপ্রকাশা হি দেবতা ভূতেষু বিশিষ্টেণ
গঙ্গা, তদেষ তে প্রণামাজ্জলিঃ (১) । (চ)

রামঃ । অম্ব ! অনুব্রতস্বয়া ভগৌগৃহ্যহি প্রসাদঃ । (ক)

মিত্যাহ কিমিতি । স বৎসঃ স্নেহপাদীভূতৌ রামঃ কিং কৰৌতু সীতাপরিত্যাগং বিনা কিং
কার্য্যং কুৰ্য্যাত্ । যামাশ্রিত্য সমুত্পন্নয়া নিন্দয়া জনানাং বিরাগৌ জাতঃ তদপসারণেনৈব
নিন্দাপগমাৎ বিরাগাপগমেণ সন্তোষঃ স্যাদিত্যভিপ্রৈত্বৈব সীতা নির্বাহিতিতি ভাবঃ ।

অথ সীতানির্বাসনকার্য্যস্য একস্মিন্ লোকনিন্দারূপে কারণে সত্যপি লোকসন্তোষ-
করণীয়তারূপকারণান্তরোপন্যাসাৎ সমুচ্যতীত্যলঙ্কারঃ ।

মন্দাক্রান্তা ব্রতম্ ॥৬॥

(চ) লক্ষ্মণ ইতি । হি যস্মাৎ দেবতাঃ দেবজাতয়ঃ ভূতেষু প্রাণিষু বিপর্য্যে অস্বাহ্যতঃ
কেনচিদপি অনিবারিতঃ, অন্তঃপ্রকাশঃ অন্তঃকরণব্রতঃ প্রসারঃ অন্তর্যাসিত্বমিতি যাবত্
যাসাং তাঃ, দেবা হি অন্তর্যাসিতয়া সর্ব্বেষামিব প্রাণিনাং সর্ব্বা ব্রতান্তজাতা জানন্তীত্যর্থঃ ।
বিশিষ্টেণ আধিক্যেণ, গঙ্গা অব্যাহতান্তঃপ্রকাশিত্যর্থঃ সর্ব্বদেবতাম্যঃ প্রকটৈশ্চর্য্যশালিত্বাদিতি
ভাবঃ । তত্সম্মাত্ অস্বাদাদিভ্যৌ মানুষ্যভ্যৌ দেবানাং প্রাধান্যাদিত্যর্থঃ তে তুভ্যম্ এষ ময়া
ক্রিয়মাণঃ, প্রণামায় নমস্কারায় অজ্জলিঃ হস্তযৌ সংযোগঃ । ভক্ত্যতিশয়াৎ ত্বাং
প্রণামামীত্যর্থঃ ।

জগতে ভগ্নকর অশশ বিস্তৃত হইয়া পড়িয়াছিল ; তা'র পর, লক্ষ্মণদ্বীপে
যে অগ্নিতে নির্দোষিতার প্রমাণ হইয়াছিল, এই ভারতবর্ষের লোক তাহা
বিশ্বাস করিবে কি প্রকারে ? । তা'র পর, ইক্ষ্বাকুবংশীয়দিগের ইহাই
কৌলিক নিয়ম যে, সকল লোককে (প্রজাকে) সমুপে রাখিতে হইবে ;
তাহা কিন্তু অত্যন্ত দুষ্কর ; এ অবস্থায় বৎস রামভদ্র, আর কি করিবেন ? ॥৬॥

(চ) লক্ষ্মণ । প্রাণিগণের বিষয়ে দেবতাদের অন্তর্যাসিত্ব অব্যাহত ;
বিশেষতঃ গঙ্গার । অতএব আপনার (গঙ্গার) উদ্দেশে এই প্রণামার্থ
অজ্জলি বন্ধন করিলাম ।

(১) তদেষ তে প্রণামাজ্জলিরিতি পাঠমেদঃ ।

पृथ्वी । देवि ! नित्यं प्रसन्नास्मि वः, किन्त्वापातदुःसहः
श्रीकावेगोऽपत्यस्य ; तेनैवं (१) ब्रवामि, न पुनर्न जानामि
सीतास्त्रेहं रामभद्रस्य । (ज)

दह्यमानेन मनसा दैवाद्दत्तां विहाय सः ।

लोकोत्तरेण सत्त्वेन (२) प्रजापुण्यैश्च जीवति ॥७॥

(क) राम इति । अस्व ! मातः ! त्वया भगौरथगृहे भगौरथवंशं प्रतीत्यर्थः प्रसादः
अनुग्रहः, अनुवृत्तः अधिकृतः, भगौरथात् प्रभृति मां यावत् अविच्छिन्नभावेन कृत इत्यर्थः ।
अन्यथा अस्माकं परोक्षे मां प्रति रोषकलुषितां पृथिवीं कथं प्रसादयेरिति भावः ।

(ज) पृथ्वीति । वी युष्माकं सम्बन्धे युष्मत्पञ्चैयान् रामादीन् प्रतीत्यर्थः ।
तर्हि कथम् “आः कस्तवार्थ्यपुत्र” इत्यं ब्रवीषीत्याह किन्त्विति । अपत्यस्य सन्तानस्य
श्रीकावेगः आपातदुःसहः, परन्तु कार्यकारणादिविवेचनेन स्वयमेव सान्त्वनीदयात् सहनीयः
स्यादिति भावः । पुनः किन्तु रामभद्रस्य सीतास्त्रेहं सीतां प्रति प्रणयं न जानामि इति
न अपि तु जानाम्येवेत्यर्थः ।

कीदृग्जानासीत्याह दह्यमानेनेति । दैवात् नियतिवशात् वत्सां सीतां विहाय
निर्वास्य दह्यमानेन तदीयवियोगदुःखैः सन्तप्यमानेन मनसा उपलक्षितः स रामः
लोकोत्तरेण सर्वलोकत्रये ष्ठेन सत्त्वेन व्यवसायेन धैर्य्येणेति यावत् प्रजापुण्यैः सर्वगुण-
सम्पन्नरूपतिलाभहेतुभूतैः प्राक्तनैः प्रजानां धर्म्मैश्च जीवति प्राणान् धारयति । अन्यथा
दारुणसीताशोकेन तस्य प्राणधारणमसम्भवमेव स्यादित्येव जानामीति भावः ।

(छ) राम । मा ! आपनि ভগীরথের ঘরে অল্পগ্রহ অল্পবর্তন
করিয়া আনিতেছেন ।

(ज) धिर्वी । देवि ! आग्नि आपनादेर प्रति सर्वदाहै प्रसन्न
आह्मि । किन्तु सन्तानेर शोक आपाततः दुःसह इय, सेहै जग्न्यु एहैरूप
बलिलाम् ; किन्तु आग्नि सीतार प्रति रामभद्रेर स्नेह वे जानि ना
अमन नहै ।

(१) किन्त्वापातदुःसहस्त्रेहावेगेनैवमिति कापि पाठः । (२) धैर्य्येणेति पाठभेदः ।

রামঃ । স করুণা হি গুরবো গৰ্ভরূপেণ । (ক্)

সীতা । রুদতী কৃতাজলিঃ । ণেদু মং অত্তণো অঙ্কেসুং বিলম্বং
অম্বা । (জ)

রামঃ । কিমন্যদ্বীতু । (ট)

ভাগী । শান্তম্, অবিলীনা বত্‌সরসহস্রাণি ভূয়াঃ । (ঠ)

(জ) নয়তু মামাত্মনোঃসঙ্কেপু বিলয়মম্বা ।

অত্র কারণভূতানি পুণ্যানি প্রজাসু, তৎকার্যভূতং জীবনঞ্চ রামে, ইত্যং কার্যকারণযো-
র্মিত্রদেশগত্বাৎ অসঙ্কতিরলঙ্কারঃ ॥৬॥

(ক্) রাম ইতি । গুরবঃ স্বশুশ্রূষ্যগুরাদয়ো গুরুজনাঃ গৰ্ভরূপেণ সন্তানভূতেষু
জামাতাদিষু স করুণা হি অপরাধে সত্যপি সদয়া এব । অন্যথা আত্মজায়াঃ সীতায়াঃ
নির্বাচনেন পৃথিবী দেবী শাপাদিনা সম কচ্ছদপি অনর্থমকার্ষীত্ব ইতি ভাবঃ ।

(জ) সীতীতি । আত্মনোঃসঙ্কেপু স্তন্যস্বকীয়দেহাবয়বেষু বিলয়ং নয়তু লোপং প্রাপয়তু ।

(ট) রাম ইতি । অন্যত্ উক্তবচনং বিনা । গমীরবিষাদে নিস্তারীপায়াভাবে
সর্বেষাং মরণেচ্ছায়া এব বলবত্বাৎ যুক্তমেবোক্তমিতি ভাবঃ ।

(ঠ) ভাগীতি । শান্তমিতি বারণার্থমব্যয়মিতি শব্দকল্পদ্রুমঃ । উক্তপ্রকারং
ন বাচ্যমিত্যর্থঃ । বহুনি বত্‌সরাণাং সহস্রাণি ব্যাপ্য অবিলীনা অবিলুপ্তা জীবিত্যর্থঃ ।

দৈববশতঃ বৎসা সীতাকে পরিত্যাগ করিয়া, শোকসন্তপ্তচিত্ত
রামভদ্র, স্বকীয় অলৌকিক ধৈর্য্যে এবং প্রজার পুণ্যে জীবন ধারণ
করিতেছেন ॥৭॥

(ক) রাম । গুরুজনগণ, সন্তানস্বরূপ ব্যক্তিদের প্রতি সদয়ই থাকেন ।

(জ) সীতা । (রোদন করিতে করিতে কৃতাজলি হইয়া) মা
আমাকে নিজের অঙ্গে বিলীন করুন ।

(ট) রাম । আর বলিবেন কি ? ।

(ঠ) ভাগী । থাক ; তুমি সহস্র বৎসরপর্য্যন্ত অদিলীন থাক ।

पृथ्वी । वत्से ! अवेक्षणीयौ (१) ते पुत्रकौ । (ङ)

सीता । अणाधान्नि (२) । (ढ)

रामः । हृदय ! वज्रमयमसि । (ण)

भागो । कथं त्वं सनाथाप्यनाथा । (त)

सीता । कौदिसं मम अभव्वाए सणाधत्तणं (३) । (थ)

(ङ) अनाथास्मि ।

(घ) कौटुशं ममाभव्यायाः सनाथत्वम् ।

(ङ) पृथ्वीति । अवेक्षणीयौ सन्त्यदानतत्त्वावधानादिना पर्यवेक्षणेन रक्षणीया-
वित्यर्थः । अनयोर्जीवनार्थमेव तत्र जीवनमावश्यकमिति भावः ।

(ढ) सीतेति । अनाथा अशरणा । रक्षकहीनया मया कथं पुत्रौ रक्षितुं
शक्यं ते इति भावः ।

(ण) राम इति । वज्रमयं वज्रवत् कठिनमित्यर्थः । येन सार्वभौमस्य ममेव
सहिष्याः रक्षकहीनतावचनश्रवणेनापि त्वं न विदीर्णमिति भावः ।

(त) भागीति । नाथेन पत्या सह वर्त्तमाना जीवत्पतिकेत्यर्थः तथापि कथम्
अनाथा रक्षकहीना । पतिस्ते जीवति, स एव च त्वां रक्षिष्यतीति भावः ।

(थ) सीतेति । अभव्यायाः अशुभास्यदीभूतायाः, भीषणकलङ्गेन तन्मूलक-
निर्वासनेन च दुर्गतिः परां काष्ठां प्राप्ताया इत्यर्थः । सनाथत्वं रक्षकसमेतत्वम् ।
रक्षकेण पत्यैवाहं परित्यक्ता, तेन च कुतो मे रक्षक इति भावः ।

(ड) पृथिवी । वत्से ! पुत्र द्वेष्टीके तोगार पर्यावेक्षणं
करिते इहेवे ।

(ढ) सीता । आमि ये अनाथा ।

(ण) राम । हृदय ! तूमि वज्रमय इहेयाह ।

(त) गङ्गा । तूमि सनाथा इहेयाओ, अनाथा इहेवे केन ।

(१) अपि रक्षणीयौ इति पाठान्तरम् । (२) किं एदेहि इति कापि अधिकः पाठः ।

(३) मन्दभागिण्य इति पाठभेदः ।

দেবী । জগন্মঙ্গলমাত্মানং কথং ত্বমবমন্যসে ।

আবয়োরপি যত্সজ্জাত্ পবিত্রত্বং প্রকৃষ্যতে ॥৮॥

লক্ষ্মণঃ । আর্থ্য ! শ্রুয়তাং (১) । (৬)

রামঃ । শৃণোতু লোকঃ । (৬)

লগদিত । হে সীতে ! ত্বং জগন্মঙ্গলং জগতাং কল্যাণকারণীভূতম্ আত্মানং
 স্বাং কথং কেন হেতুনা অবমন্যসে অমঙ্গলাস্বদত্বেন অপবিত্রত্বাৎ “অনাথাস্থি অশব্ভায়া
 মম” ইत्याদিদ্বা পরিভবসি নিন্দসীত্যর্থঃ । যস্যাস্তব সজ্জাত্ সংগাত্ আবয়োরপি অব্যব
 কা কথা পাবনত্বেন প্রসিদ্ধযোঃ পৃথিবীগঙ্গয়োরপি পবিত্রত্বং পাবনত্বং প্রকৃষ্যতে উক্তকথ
 প্রাপ্নোতি । তেন চ পতিব্রাত্যেন জগতি ত্বং সর্বপ্রধানপবিত্রাসীতি নাত্মাবমাননীয় ইতি ভাবঃ ।
 অব পৃথিবীগঙ্গযোঃ পবিত্রত্বপ্রকর্ষাসম্বন্ধে ঽপি তত্সম্বন্ধোক্তে রতিশয়ীকিরলঙ্কারঃ ।

পতিব্রতায়াঃ পবিত্রত্বমুক্তং ব্রহ্মবৈবর্ত্তে—

“পৃথিব্যাং যানি তীর্থানি সতীপাদেষু তান্যপি ।

তেজস্ব সর্বদেবানাং মুনীনাঞ্চ সতীষু চ ॥” ॥৮॥

(৬) লক্ষ্মণ ইতি । শ্রুয়তাং পৃথিবীগঙ্গযোর্বাণ্যমিতি শিষ্যঃ । অনেন বাক্যেন
 আর্থ্যা সীতাং দেবী কৌটুশী পতিব্রতা পবিত্রা চেত্যবধাৰ্থ্যতামিতি ভাবঃ ।

(৬) রাম ইতি । লোকঃ সর্বো জনাঃ । জাতাবিকবচনম্ । ময়া তু পরিণয়-
 সময়াৎ প্রমুখ্যেব সীতায়াঃ পতিব্রাত্যং পাবনত্বঞ্চ সম্যগবধারিতং বিশ্বস্তঞ্চ, ইদানীং
 পৃথিবীগঙ্গযোর্বাণ্যেন কিমধিকমবধাৰ্য্যতে, যে পুনর্লঙ্কাবাসিন সীতায়াশ্চরিত্বং সন্দিহানা

(৬) সীতা । দুর্ভাগ্যা আমি ; স্মৃতিরঃ স্মৃতিত্বাৎ কি রকম ।

গঙ্গা ও পৃথিবী । তুমি, জগতের মঙ্গলকর আত্মাকে অবজ্ঞা
 করিতেছ কেন । বাহ্যর সংসর্গে আমাদেরও পবিত্রতা বৃদ্ধি পাইতেছে ॥৮॥

(৬) লক্ষ্মণ । আর্থ্য ! শুনুন ।

(৬) রাম । লোকে শুনুন ।

(১) স্মৃতিমিতি পাঠান্তরম্ ।

নেপথ্যে কলকলঃ ।

রামঃ । অঙ্কুততরং কিমপি । (ন)

সীতা । কিং তি অন্তরিক্ষং (১) পজ্জলদি । (প)

দেব্যৌ । জ্ঞাতম্ । (ফ)

কৃশাশ্বঃ কৌশিকী রাম ইতি যেষাং গুরুক্রমঃ ।

আবির্ভবন্তি তান্যেব শস্ত্রাণি সহ জৃম্বকৈঃ ॥৫॥

(প) কিমিতি অন্তরিক্ষং প্রজ্বলতি ।

নানাবিধসপবাদমকল্যয়ন ত এব লোকাঃ পৃথিবীগন্ধ্যৌবচনমিদং শৃণুন্তু শ্রুত্বা চ সীতাচরিত্বনৈর্মল্যমবধারয়ন্ত্বিতি ভাবঃ ।

(ন) রাম ইতি । অঙ্কুততরম্ ইতোপি আশ্চর্য্যতরম্, কিমপি ঘটনাদর্শনং ভবেদिति ভাবঃ ।

(প) সীতেতি । অন্তরিক্ষম্ আকাশং প্রজ্বলতি প্রদীপ্যতে ।

(ফ) দেব্যাবিতি । জ্ঞাতম্ আকাশপ্রদীপ্তে কারণমিতি শিষ্যঃ ।

কৃশাশ্ব ইতি । কৃশাশ্বৌ মুনিঃ কৌশিকী বিশ্বামিত্রঃ, রাম ইতি ইত্যং যেষাং শস্ত্রাণাং গুরুক্রমঃ উপদেট্টপরম্পরা, কৃশাশ্বাত্ বিশ্বামিত্রঃ তস্মাচ্চ রামৌ যানি শস্ত্রাণি লম্ব-
বানিত্যর্থঃ, তান্যেব শস্ত্রাণি জৃম্বকৈরস্রৈঃ সহ আবির্ভবন্তি প্রকাশন্তে । তেনান্তরিক্ষং
প্রজ্বলিতমিতি ভাবঃ ॥৫॥

(নেপথ্যে কোলাহল ।)

(ন) রাম । কোনও বিশেষ আশ্চর্য্য্য হইবে ।

(প) সীতা । আকাশ জলিয়া উঠিল কেন ? ।

(ফ) গন্ধা ও পৃথিবী । বুঝিয়াছি ।

প্রথমে কৃশাশ্ব, তাহার পর বিশ্বামিত্র এবং তৎপর রাম; এই
যাহাদের উপদেশকের ক্রম, জন্তুকের সহিত সেই সকল অস্ত্র আবির্ভূত
হইতেছে ॥৫॥

(১) সমলং অন্তরিক্ষং ইতি কাপি পাঠঃ ।

নেপথ্যে । দেবি ! সীতে । নমস্তেঃস্তু গতির্নঃ পুত্বকৌ হি তে ।

আলিঙ্ঘ্যদর্শনে দেবো যদাহ (১) রঘুনন্দনঃ ॥১০॥

সীতা । দিষ্ট্বিমা অত্য়দেত্রদাত্তো পরিপ্ফুরন্তি । (ব)

লক্ষ্মণঃ । উক্তমাসৌদার্য্যেণ সর্বঘেদানীং ত্বত্প্রসূতিমুপ-
স্থাস্যন্তীতি । (ম)

(ব) দিষ্ট্বা অস্ত্রদেবতাঃ পরিপ্ফুরন্তি ।

দেবীতি । হে সীতে দেবি ! তে তুভ্যং নমঃ অস্মাকং প্রণামীঃস্তু । হি যস্মাত্
তে তব পুত্বকৌ নবজাতৌ সুতৌ নোঃস্মাকং গতিরাস্থয়ঃ, প্রমুমাঢ়ত্বাদেব ত্বাং প্রণমাম ইতি
भावः । সম পুত্বৌ কথং যুস্মাকমাশ্রয়ীভূতাবিত্যাহ দেবো রঘুনন্দনো রামঃ আলিঙ্ঘ্যদর্শনে
চিবদর্শনবেলায়াং যত্ আহ ব্রবীতি বদতি স্মিত্যর্থঃ । তস্মাদেব বয়ং তব পুত্বৌ
আশ্রয়াম ইতি भावः ।

অব বর্ত্তমানকালি নিপাতনসিদ্ধস্য আহিত্যস্য অতীতি প্রয়োগাৎ চ্যুতসংস্কারতাদৌষঃ,
“যদাহ অ রঘুহৃহঃ” ইতি পাঠে তু তদৌষাभावः ।

“भवन्तः परमाश्रय” इत्यादिवदुभयोर्मिलितयोरिव समानाश्रयत्वप्रतिपादनार्थं गति-
रित्येकवचनम् ॥১০॥

(ব) সীতীতি । দিষ্ট্বা পুত্বযৌর্মম চ সৌভাগ্যেণ অস্ত্রদেবতাঃ জৃম্বকাস্ত্রাণা-
ভধিষ্টাবগ্নী দেবতাঃ পরিপ্ফুরন্তি প্রকাশন্তে ।

(ম) লক্ষ্মণ ইতি । আর্থ্যেণ পূজ্যেণ ভবতা, ইতি ইত্যন্তম্, উক্তং চিবদর্শন-
বেলায়ামিত্যর্থঃ ।

নেপথ্যে । দেবি ! সীতে ! আপনাকে नमस्कार; আপনার পুত্র-
দ্বয়ই আগাদের গতি । যে হেতু, চিত্রদর্শনের সময় রাজা रागचन्द्र उहाई
बलियाछिलेन ॥१०॥

(ব) সীতা । ভাগ্যবশতঃ অস্ত্রদেবতার প্রকাশ পাইয়াছেন ।

(১) যথাহিতি পাঠান্তরম্ ।

রামঃ (১) । নমো বঃ পরমাঙ্ঘ্ৰেভ্যো ধন্যাঃ স্মো বঃ পরিগ্রহাত্ ।

অনুধ্যাতৈ রুপেতব্যং বত্‌সযোৰ্ভদ্রমস্তু বঃ ॥১১॥

চুভিতাঃ কামপি দশাং কুৰ্বন্তি মম সাম্প্রতম্ ।

বিষ্ময়ানন্দসন্দৰ্ভজজ্জ্বরাঃ করুণোন্ময়ঃ ॥১২॥

নম ইতি । পরমাঙ্ঘ্ৰেভ্যঃ উৎকৃষ্টজৃম্মকাস্ত্ৰদেবতাভ্যঃ বো যুগ্মাং নমঃ, কথময়ং নমস্ত্যাক ইত্যাহ বয়ং বো যুগ্মাকং পরিগ্রহাত্ লামাত্ ধন্যাঃ কৃতার্থাঃ জগত্ব্যমজয়ত্বেন প্রথিতা ইত্যর্থঃ স্মাঃ জাভাঃ । অনুধ্যাতৈঃ মতপুত্রাভ্যাং স্মৃতৈঃ সঙ্গ্ৰহবদ্ধিঃ বত্‌সযোৰ্ভদ্রমস্তু পুত্রযৌরুপেতব্যং সন্নিধাতব্যম্ । বো যুগ্মাকং ভদ্রং মঙ্গলম্ অস্তু ॥১১॥

চুভিতা ইতি । সাম্প্রতম্ অধুনা বিষ্ময়ানন্দযোঃ সন্দৰ্ভেণ আশ্চর্য্যদৃষ্ট্যোঃ যথনেন সংযোগেনেত্যর্থঃ জজ্জ্বরাঃ করুণাঃ কৃতাঃ চুভিতা উদ্বেলিতাঃ করুণোন্ময়ঃ সীতাশোকতরঙ্গাঃ মম কামপি অনির্বচনীয়ং দশাম্ অবস্থাং কুৰ্বন্তি । পৃথিবীগঙ্গাযোনুয়হলামরুপা-লৌকিকব্রহ্মসত্ত্ববিলোকনাৎ বিষ্ময়েন, পুত্রজন্মনিশ্চিন্বেন দৃষ্টেণ, প্রিয়তমাবিযোগজন্মনা রঙ্গদর্শনাৎ নবৌভাবমাপত্তে ন শোকেন চ অহমিদানীমাৎকনি বিমূঢ়ো'স্মীতি সরলার্থঃ ।

অত্র অঙ্গুতী রসঃ হৃদ্যায়মাবশ্য করুণরসস্তাৎকমিতি রসবদলঙ্কারঃ । জন্মিশ্চন্দ্রেণ করুণস্য সাগরতুল্যমগাধত্বং ব্যজ্যতে ॥১২॥

(ভ) লক্ষণ । আৰ্য্য বলিগ্রাহিলেন যে, “নিশ্চয়ই তোমার পুত্রের নিকট উপস্থিত হইবে ।”

রাম । আপনারা পরমাজ্ঞ ; তাই আপনাদিগকে নমস্কার । আপনাদিগকে গ্রহণ করিয়া আমি শত্রু হইয়াছি । অরণ করিবামাত্র আপনারা বৎসদের নিকট উপস্থিত হইবেন । আপনাদের মঙ্গল হউক ॥১১॥

উদ্বেলিত শোকের তরঙ্গ, বিষয় ও আনন্দের সংযোগে বিন্দু বিন্দু হইয়া, বর্তমানে আমার কোন অনির্বচনীয় অবস্থা জন্মাইয়াছে ॥১২॥

(১) দৈব্যাবিতি কাপি পাঠঃ ।

দেখ্যৌ । মোদস্ব বত্সে ! মোদস্ব, (১) রামমদ্রতুল্যাবিদানী
তে পুত্রকৌ স'বৃত্তৌ । (ম)

সীতা । ভগবদীশো ! কো এদাণ' ক্বচ্চিৎশ্চোচিদ' কৰ্ম্ম
করিষ্যদিত্তি । (য)

রামঃ । এষা (২) বশিষ্ঠগুপ্তানাম্ রঘুণাম্ বংশবর্দ্ধিনী ।

কষ্ট' সীতাপি সূতযোঃ সংস্কর্তার' ন বিন্দতি ॥১২॥

(য) ভগবত্যৌ ! ক এতযোঃ চবিত্যোচিত' কৰ্ম্ম করিষ্যতীতি ।

(ম) দেব্যাবিতি । মোদস্ব আনন্দিতা ভব, হৃষে' দ্বিরুক্তিঃ । হৃষ' কারণমাহ
রামমদ্রতুল্যাবিতি । জৃম্বকাশ্রলভাভাৎ রামমদ্রসমানসামর্থ্যাবিত্যর্থঃ ।

(য) সীতৈতি । 'চবিত্যোচিত' 'চবিত্যবর্ণ' যোগ্যম্, কৰ্ম্ম জাতকৰ্ম্মাদিসংস্কারম্ ।

এষেতি । বশিষ্ঠেন ব্রহ্মর্ষিণা গুপ্তানাম্ সংস্কারকৰ্ম্মেণা বীজগৰ্ভসমুদ্ভবপাপেভ্যঃ
শান্তিবিধানেন দৈবোপপ্লেব্ধৈশ্চ রচিতানাম্ রঘুণাম্ রঘুবংশ্যানাম্ বংশবর্দ্ধিনী পুত্রপ্রসবেন
কুলবর্দ্ধিকারিণী এষা সীতাপি সূতযোঃ পুত্রযোঃ সংস্কর্তার' জাতকৰ্ম্মাদিসংস্কারাণাম্
সম্পাদয়িতার' জন' ন বিন্দতি ন প্রাপ্নোতি, এতদেব কষ্টম্ । রঘুবংশীয়ানাম্ সকল-
দৈবকৰ্ম্মসম্পাদয়িতরী সতি বশিষ্ঠে সীতাসূতযোঃ সংস্কর্তুরভাব ইতি দারুণ্যং
দশাপরিব্রজিতিরিতি ভাবঃ ।

অত্র কষ্টমিতি বাক্যস্য এষেত্যাদিবাক্যান্তর্গতত্বে'পি ন গৰ্ভিতলদোষঃ তাহশসমাবিশেন
বিষাধাতিশয়যুক্তিনাতাৎ "গৰ্ভিতল' গুণঃ কাপী"তি সাহিত্যদর্পণীক্তেঃ ॥১২॥

(ম) গঙ্গা ও পৃথিবী । আনন্দিতা হও, বৎসে ! আনন্দিতা হও ।
তোমার পুত্র দুইটি এখন রামভদ্রের তুল্য হইল ।

(য) সীতা । হে ভগবতীশ্বর ! কে ইহাদের ক্ষত্রিয়োচিত কার্য করিবে ?
রাম । বশিষ্ঠরক্ষিত রঘুকুলের বংশবর্দ্ধিনী সীতাও, পুত্রদ্বয়ের
সংস্কারকারক লোককে পাইতেছেন না ; হায় কি কষ্ট ! ॥১৩॥

(১) রমস্ব বত্সে !, মনস্ব বত্সে ইতি পাঠভেদৌ । (২) এষামিতি কাপি পাঠঃ ।

देव्यौ (१) । पुत्रि ! किं तवानया चिन्तया, एतौ हि वत्सौ स्तन्यत्यागात् परेण भगवतो वाल्मीकेरर्पयिष्यावः, (२) स एवैतयोः क्षत्रकृत्यं करिष्यति । (३)

यथा वशिष्ठाङ्गिरसावृषी प्राचेतसस्तथा ।

रघूणां जनकानाञ्च वंशयोरुभयोगुरुः ॥१४॥

रामः । सुविचिन्तितं भगवतीभ्याम् (३) । (ल)

(१) देव्याविति । हि यस्मात् । स्तने भवं स्तन्यं दुग्धं तस्य त्यागात् तत्पान-
त्यागादिति तात्पर्यम् । वाल्मीकेः समीपे । क्षत्रकृत्यं गौणकाले चतुर्योचितं
जातकर्म्यादिसेस्कारं कर्मोत्थः ।

ननु वशिष्ठसदृशः कोऽपि गुरुत्वे कृतः महाप्रभावी महर्षिर्नैव संस्कारं कुर्यात् तदैव
युक्तं भवेदित्याह यथेति । वशिष्ठः ब्रह्मपुत्रः आङ्गिरसः शतानन्दश्चेति वशिष्ठाङ्गिरसौ
वृषी यथा, यथाक्रमेण रघूणां जनकानाञ्च गुरु, तथा प्राचेतसौ वाल्मीकिरपि तयो-
रुभयोरुभयोरुः गुरुः सन्तोषदेष्टा । अतएव वाल्मीकिरौदासीन्यं वशिष्ठादपकृष्टत्वं न
शङ्कनीयमिति भावः ॥१४॥

(ल) राम इति । भगवतीभ्यां पृथिवीगङ्गाभ्यां सुविचिन्तितं सम्यग्विवेचनं कृतम् ।

(३) गङ्गा ओ पृथिवी । कहे ! तोगार ए चित्तार प्रयोजन कि ? ।
कारण, सुशुद्ध परित्रागेर पर एहै वंश दुईटाके भगवान् वाल्मीकिर
निकटे समर्पण करिव, तिनै ईहादेर क्षत्रियोचित संस्कारकार्य
करिवेन । (कारण,)

वशिष्ठ ओ शतानन्द ऋषि येगन रघू ओ जनक एहै उभय वंशेर गुरु ;
वाल्मीकि ऋषिओ, तेगन ए उभय वंशेर गुरु ॥१४॥

(ल) राम । भगवती गङ्गा ओ पृथिवी, डाल विवेचना करियाछेन ।

(१) भागीति क्वचित् पाठो दृश्यते । (२) अर्पयिष्यामीति पाठान्तरम् ।

(३) भगवत्येति पाठान्तरम् ।

লক্ষণঃ । আর্থ্য ! সত্যং বিজ্ঞাপয়ামি, তৈস্তৈরুপায়ৈ-
বত্সৌ কুশলবাবুত্প্রে চে । (ব)

এতৌ হি জন্মসিদ্ধাস্থাবুভৌ প্রাচেতসান্ভুনেঃ (১) ।

বৌরৌ সম্ভ্রামসংস্কারৌ বয়সা দ্বাদশাব্দিকৌ ॥১৫॥

রামঃ । বত্স ! ইত্যেবাহং পরিপ্লবমানহৃদয়ঃ প্রমুগ্ধো-
ঃস্মি (২) । (শ)

পৃথিবী । এহি বত্সে ! পবিত্রীকুরু রসাতলম্ । (ঘ)

(ব) লক্ষণ ইতি । তৈস্তৈরুপায়ৈর্হেঁতুভিঃ । উত্প্রে চে সীতাপুত্বেনানুমিনৌমি ।

তবানুমানহেঁতুনাহ এতাবিতি । হি যস্মাত্ । এতৌ ভবৌ কুশলবৌ জন্মনঃ
উত্পত্তেঃ প্রমতি সিদ্ধানি উপস্থিতানি অস্মাণি জৃম্বকাস্থানি যযৌস্তৌ, সীতাসুতধীরপি
জন্মকাল এব জৃম্বকাস্থলাভ ইদানীমিবাগত ইতি ভাবঃ । প্রাচেতসাৎ বাজীকৈর্মুনেঃ
সকাশাৎ সম্ভ্রামাঃ সংস্কারা জাতকর্মাণ্যুপনয়নান্ভা যাব্যং তৌ, সীতাপুত্বেনানুপি
সত্যত্যাগাৎ পরং সংস্কারকর্ম্মার্থং বাজীকিসমীপে সমর্পণং শ্রুতমিতি ভাবঃ ॥১৫॥

(শ) রাম ইতি । ইত্যেব অস্মাদ্ভেঁতৌরৈব সীতাপুত্বেনানুমানাদেবৈতর্যঃ পরিপ্লব-
মানহৃদয়ঃ আনন্দেন চঞ্চলচিত্তঃ সন্ প্রমুগ্ধঃ জড়ঃ ।

(ব) লক্ষণ । আর্থ্য ! আমি সত্যই জানিতেছি যে, সেই সেই
ব্রহ্মসেই বৎস কুশ ও লবকে মনে করিতেছি । (কারণ,)

ইহারা দুই জনেই আজন্ম-সিদ্ধাপ্ত এবং মহর্ষি বাজীকি হইতে
সংস্কার লাভ করিয়াছে, বীর হইয়াছে এবং বয়সেও দ্বাদশবৎসর
হইয়াছে ॥১৫॥

(শ) রাম । বৎস ! এই জগুই আমার মন, আনন্দে চঞ্চল
হইয়াছে ; তাই আমি মুগ্ধ হইয়া পড়িয়াছি ।

(১) জাতৌ প্রাচেতসাদিতি, প্রাপ্তপ্রাচেতসাবুভৌ । আর্থ্যতুল্যাঙ্কতৌ বৌরৌ ইতি
চ পাঠান্তরম্ । (২) ইতি পরিপ্লবমানহৃদয়ঃ সন্ প্রমুগ্ধোঃস্মীতি কাপি পাঠঃ ।

रामः । हा प्रिये ! लोकान्तरं गतासि । (स)

सीता । णेटु मं अत्तणो अङ्गेसुं विलम्बं अस्मा, ण
सक्कल्लि ईदिसं जोअलोअपरिवत्तं अणुभविदुं । (ह)

रामः । किमुत्तरं स्यात् । (क्ष)

पृथिवी । वत्से ! स्तन्यत्यागं यावन्मन्त्रियोगतः पुत्रकयो-
रपेक्षस्व, परेण ते यथा रोचिष्यते (१) । (क)

(ह) नयतु सामात्मनोऽङ्गेषु विलयमस्मा, न शक्तास्मि ईदृशं जीवलीकपरिवर्त-
मनुभवितुम् ।

(घ) पृथिवीति । रसातलं पातालं पवित्रोक्तुं अनर्थः स्तन्यत्यागं यावदव-
स्थानेन पुनर्हि ।

(स) राम इति । लोकान्तरं मर्त्यलोकभिन्नं लोकं पातालमित्यर्थः ।

जनन्यादेशस्य अवश्यपालनीयत्वेन सीतायाः पातालगमनावश्यभावात् गतेत्यतीत-
निर्देशः हा इति विषादोक्तिश्चेति बोध्यम् ।

(ह) सीतेति । जीवलीकपरिवर्तम् अवस्थापरिवर्तनमित्यर्थः । रसातलं गतापि
जीवन्त्या मया ईदृशमेव दुःखमनुभवितव्यम्, अतस्तव गमनान्तरणमेव मे श्रेय इति भावः ।

(क्ष) राम इति । किमुत्तरम् अस्याः सीतोक्तेः पृथिव्याः किं प्रतिवचनं
स्यादित्यर्थः पृथिवी अस्याः किमुत्तरं ददातीति श्रोतुं समाकुलोऽस्मीति भावः ।

(क) पृथिवीति । पुत्रकयोः स्तन्यत्यागं यावत् स्तन्यपानपरित्यागपर्यन्तं मन्त्रियोगतः

(घ) पृथिवी । आइम्व व९से ! पातालके पवित्र कर ।

(स) राम । हा प्रिये ! तूगि लोकान्तरे गेले ! ।

(ह) सीता । मा, आमाके निजेर अङ्गे विनीन करून ; आमि
जीवलोकेर एहीरूप परिवर्तन अनुभव करिते पारितेहि ना ।

(क्ष) राम । ईहंर कि उतर हईवे । ।

(१) यथा रोचते तथा करिष्यसीति पाठभेदः ।

ভাগী (১) । এবং নাম । (খ)

ততো নিষ্কান্তা গঙ্গাপৃথ্বীসীতা ।

রামঃ । কথং বিলয় এব বৈদেহ্যাঃ সম্মুখঃ । হা দেবি !
দণ্ডকারণ্যবাসপ্রিয়সখি ! হা চারিত্রদেবতী ! লোকান্তরং
পর্যবসিতাসি । ইতি মুচ্যতি । (গ)

লক্ষ্মণঃ । ভগবন্ ! বাল্মৌকে ! পরিত্রায়স্ব এষ এব তে
কিং (২) কাব্যার্থঃ । (ঘ)

মমাদেশাৎ অপেক্ষস্ব বিলম্বস্ব । পরেণ সন্মত্যাগাৎ পরেণ কালেন তে তুভ্যং যথা
রোচিষ্যতে তথা করিষ্যসীতি শ্রুতঃ । পরেণতি তৃতীয়াপবগো ।

(খ) ভাগীতি । এবং নাম ভবতিতি শ্রুতঃ । সন্মত্যাগং যাবদপেক্ষস্বৈত্যর্থঃ ।

(গ) রাম ইতি । কথমিতি শ্লোকসম্মুখঃ । বৈদেহ্যাঃ সীতায়া বিলয়ঃ অন্তর্ধানং
লোকান্তরে গমনমিত্যর্থঃ । চরিত্রমেব চারিত্রং তেন পাতিত্রাত্যাচারিণ্যেত্যর্থঃ । দেবতা ইব
তত্সম্বোধনম্ । লোকান্তরং পাতালং পর্যবসিতাসি গতাসি । স্থতের্গত্যর্থত্বাৎ কচরিত্রকৃতঃ ।

(ঘ) লক্ষ্মণ ইতি । পরিত্রায়স্ব রামস্য জীবনসম্পাদনেন অক্ষান্ রক্ষ । এষ
সৌহৃজননেন রামস্য জীবনধনাশঃ কিং তে তব কাব্যস্য দৃশ্যকাব্যস্য নাটকাভিনয়-

(ক) পৃথিবী । বৎসে ! পুত্র দুইটীর স্তম্ভদুগ্ধ পরিত্যাগপর্যন্ত
তুমি অপেক্ষা কর ; তাহার পরে তোমার ঘেমন কুচি হইবে (তাহাই
করিবে ।)

(খ) গঙ্গা । ইহাই হউক ।

(তাহার পর গঙ্গা, পৃথিবী ও সীতা চলিয়া গেলেন ।)

(গ) রাম । বিদেহনন্দিনী লয়ই পাইয়া গেল ! হা দেবি !
দণ্ডকারণ্যবাসপ্রিয়সখি ! হা সচরিত্রের দেবতা ! তুমি লোকান্তরে
চলিয়া গেলে ! (এই বলিয়া মূচ্ছিত হইলেন ।)

नेपथ्ये । अपनोयतामातोद्यकम्, भो भोः सज्जमस्थावराः
प्राणभृतो मर्त्यामर्त्याः ! पश्यत, महर्षिणा भगवता वाल्मीकिना
अनुज्ञातं पवित्रमाश्रयम् । (ङ)

लक्ष्मणः । विलीक्य । मन्यादिव क्षुभ्यति गाङ्गमम्भो

व्याप्तञ्च देवर्षिभिरन्तरीक्षम् ।

आश्रय्यमार्या सह देवताभ्यां

गङ्गामहीभ्यां सलिलादुदेति ॥१६॥

स्येत्यर्थः । अर्थः प्रयोजनम् । अभिनयेन रामस्य विनाश एव किं तबोद्देश्यमासीदिति
सरलार्थः । नैतदुचितमिति भावः ।

(ङ) नेपथ्य इति । आतोद्यकं वीणादिचतुर्विधवाद्यम् (कन्साट) अप-
नोयताम् अपसार्यताम् ऐक्यतानवादनं परिहृयतामित्यर्थः । अन्यथा तादृशनानाविध-
सधुरनिनादश्रवणेन लोकानां हृदयाकर्षणं उत्पत्स्यमानाश्रय्यदर्शनं व्याहन्येति
भावः । सज्जमा गमनशीलाः पश्चादयः स्थावराः स्थितिशीलाः पर्वताधिष्ठातृदेवतादयः तैः सह
वर्त्तमाना इति सज्जमस्थावराः । प्राणभृतः प्राणिनः, मर्त्या विनश्यताः मनुष्यादयः अमर्त्या
अमराः देवाः । पवित्रम् आश्रय्यच्च किञ्चित् अनुज्ञातम् आदिष्टम्, तत् पश्यतेत्यन्वयः ।

नेपथ्यात् सूत्रधारस्योक्तिरियम् । एष च सन्दर्भः विष्णुशक्तवत् चूलिका नाम
गर्भाङ्गस्यार्थोपलक्षकविशेषः । तथा च साहित्यदर्पणः—

“अन्तर्यामिनिकासंस्थैः सूचनार्थस्य चूलिका ।”

वाल्मीकिना अनुज्ञातं तत् पवित्रमाश्रय्यच्च समुत्पद्यमानं लक्ष्मणो विलीक्य प्रकटयति

(घ) लक्ष्मण । भगवन् ! वाल्मीके ! रक्ता करुण ; एहं किं
आपनार काव्येण अर्थ ।

(ङ) नेपथ्ये । चतुर्विध वाद्य (कन्साट) थामां । ओह ओह !
जङ्गमं ओ स्थावरगणैः सहितं मर्त्यावासीं ओ अमर्त्यावासीं प्राणिगण !
तोमरा देह, महर्षि भगवान् वाल्मीकि पवित्र अथ च आश्रय्य कोन
विषय आदेश करिगछेन ।

पुनर्नेपथ्ये । अरुन्धति ! जगद्वन्द्ये ! गङ्गापृथ्व्यौ भजस्व (१) नौ ।

अर्पितेयं तवाभ्यासे सीता पुण्यव्रता बधूः ॥१७॥

लक्ष्मणः । दिष्ट्या (२) आश्चर्य्यमाश्चर्य्यम् । आर्य्य ! पश्य

पश्य, कष्टमद्यापि नोच्छसित्यार्य्यः । (च)

मन्यादिवेति । गङ्गाया इदमिति गङ्गाम् अश्वः जलं मन्यादिव मन्यानदण्डेन
आलीङ्गनादिव क्षुभ्यति उच्छलति, देवाश्च ऋषयश्च तैः देवर्षिभिः अन्तरीक्षम् आकाशं
व्याप्तम् आकीर्णम् । आश्चर्य्यदर्शनाय देवा ऋषयश्च गगने समागता इत्यर्थः । अहो
आश्चर्य्यम्, आर्य्या सीता गङ्गामहोभ्यां भागीरथीपृथिवीभ्यां देवताभ्यां सह सलिलात्
गङ्गाजलात् उदेति उत्तिष्ठति । महदिदमद्भुतमिति भावः ।

अथ मावाभिमानिनी वाच्या क्रियोत्प्रेचालङ्कारः । क्षुभ्यति उदेतीति कर्तृ-
प्रत्ययान्तमुख्यक्रिययोर्मध्ये व्याप्तमिति कर्मप्रत्ययान्तगौणक्रियासन्निवेशात् भग्नप्रक्रमता
दीर्घः, स च 'देवर्षिंसङ्गश्च नभः समेती'ति पाठेन समाधेयः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥१६॥

अरुन्धतीति । हे जगद्वन्द्ये ! पतिव्रताशिरीमणिलेन जगतां पूजनीये अरुन्धति !
नौ आवां गङ्गापृथ्व्यौ भागीरथीपृथिव्यौ भजस्व सेवस्व आवयोर्वचनानुसारेण क्रिया-
निष्पादनात् सन्तोषयेत्यर्थः । इयं पुण्यं पवित्रं व्रतं शास्त्रविहितो नियम आचार इति
यावत् यस्याः सा पुण्यव्रता बधूः क्षुधा सीता तव अभ्यासे समीपे अर्पिता न्यस्ता यथावदस्या
रक्षणविवक्षणाभ्यामावयोः सन्तोषः स्यादिति भावः ॥१७॥

लक्ष्मण । (देखिया) गङ्गार जल, मनुनवशतहे येन उद्वेलित हईया
उठियाछे एवं देवगण ओ शशिगणकर्तृक आकाशमण्डल व्याप्त हईयाछे ;
कि आश्चर्या ! गङ्गा ओ पृथिवीदेवीर सहित आर्या सीतादेवी, जल
हईते उठितेछेन ॥१७॥

पुनराय नेपथ्ये । जगत्पूजनीये ! अरुन्धति ! आमि गङ्गा, आर
आमि पृथिवी, आमादिगके आप्यायित करुन । पवित्रव्रता बधू एहे
सीतादेवीके आपनार निकटे समर्पण करिलांम ॥१७॥

ততঃ প্রবিশত্যরুণ্যতী সীতা চ ।

অরু । ত্বরস্ব বত্সে ! বৈদেহি ! মুচ্য শালীনশীলতাম্ ।

এহি জীবয় মে বত্সং প্রিয়স্পর্শেন পাণিনা ॥১৮॥

• সীতা । সমম্ভ্রমমুপপ্ত্য রামং স্মৃশন্তী (১) । সমস্মসিদ্ধু অজ্ঞতত্তো । (ক)

রামঃ । সমাশ্বস্য সানন্দম্ । ভোঃ ! কিমেতৎ । দৃষ্টা সহসাদ্ভুতম্ ।

কথং দেবী । সলজ্জস্মিতম্ । অয়ে ! অম্বা অরুণ্যতী, সর্বং চ

প্রহৃষ্যন্ত ঋণ্যশৃঙ্খলান্তাসমেতা গুরবঃ । (জ)

(ক) সমাশ্বসিতু অর্থ্যপুবঃ ।

(চ) লক্ষণ ইতি । পশ্য পশ্যেত্বজ্ঞা দর্শনাথ রামস্য চিষ্টামপশ্যন্ বদনং
পরাবর্ত্য মূচ্ছিতং রামমবলোকয়দ্রাহ কষ্টমিত্যাদি । চক্ষুসিতি সংজ্ঞা লভতে ।

ত্বরস্ব ইতি । হে বত্সে বৈদেহি ! ত্বরস্ব সতরা ভব, শালীনশীলতাং লজ্জাশীলতাং
মুখ্যে পরিব্যজ, আসন্নবিপদি লজ্জায়া অন্যাখ্যত্বাদিতি ভাবঃ । এহি আনচ্ছ প্রিয়স্পর্শেন
পাণিনা স্বকীয়করেণ মে মম বত্সং স্নেহভাজনং রামং জীবয় সংপ্রাপয় ।

“স্বাদৃষ্টে তু শালীন” ইত্যমরঃ ॥১৮॥

(চ) লক্ষণ । ভাগ্যবশতঃ আশ্চর্য্য আশ্চর্য্য ! । আর্ঘ্য ! দেখুন
দেখুন । হায় কষ্ট ! আর্ঘ্য এখনও সংজ্ঞালাভ করিতেছেন না ।

তদনন্তর অরুণ্যতী ও সীতার প্রবেশ ।

অরুণ্যতী । বৎসে ! বিদেহনন্দিনি ! সত্বর হও ; লজ্জাশীলতা
পরিতাগ কর । আইস, প্রিয়স্পর্শ স্বকীয় পাণিদ্বারা আমার বৎস
রামভদ্রকে জীবিত কর ॥১৮॥

(ছ) সীতা । (সত্বর নিকটে বাইয়া, রামকে স্পর্শ করতঃ) আর্ঘ্যপুত্র
আশ্বস্ত হউন ।

(জ) রাম । (আশ্বস্ত হইয়া আনন্দের সহিত) ওহে ! এ কি !

(১) সমম্ভ্রমং স্মৃশন্তীত্যৈবাব্যবহাঃ ক্বচিৎ পাঠঃ ।

অরু । বত্স ! এষা ভগবতী ভগীরথগৃহদেবতা সুপ্রসন্না
গঙ্গা । (ক)

নেপথ্যে । জগত্পতি ! রামভদ্র ! স্মর্য্যতামালিখ্যদর্শনে মাং
প্রত্যাत्मনো বচনম্ । যথা, সা ত্বমস্ব ! স্নুপায়ামরুন্ধ্যতৌব
সৌতায়াং শিবানুধ্যানপরা ভব, তত্নানৃণাঽস্মি জাতা । (জ)

অরু । ইয়ন্তে শ্বশ্রূর্ভগবতৌ বসুন্ধ্যরা । (ট)

(জ) রাম ইতি । কথং শব্দো হর্ষে দেবৌ সৌতা উপস্থিত্যেতি শিষ্যঃ । প্রহৃষ্যন্তঃ
আনন্দন্তঃ । গুরবঃ মাতরঃ কৌশল্যাদয়ঃ উপস্থিতা ইতি শিষ্যঃ ।

(ক) অরু ইতি । এষা অদূরে দৃশ্যমানা, ভগীরথগৃহদেবতা ভগীরথকুলোপায়া
ইতি তাৎপর্য্যং সুপ্রসন্না যুগ্মানু প্রত্যনুগৃহকারিণী ।

(জ) নেপথ্য ইতি । জগত্পতি ! পৃথিবীপতি ! নারায়ণাবতারত্বেন ত্রিভুবনেশ্বর
ইতি চ ধ্বন্যতে । আলিখ্যদর্শনে চিত্রদর্শনবেলায়াম্ । আत्मনঃ স্বস্ব অনায়াসেন
রামস্য স্মরণায় তদ্বচনমুদ্বারিত সা ত্বমিতি । অনৃণা ঋণমুক্তা জগদীশ্বরাদেশাতি-
ক্রমস্য অন্যায়ত্বাৎ সমন্তানসৌতাপর্য্যবেক্ষণেন প্রতিপালিততদাদেশা ইত্যর্থঃ । গঙ্গায়া
ভক্তিরিয়ম্ ।

(দেখিয়া, আনন্দ ও আশ্চর্য্যের সহিত) সৌতাদেবী যে ! । (লজ্জা ও
দ্রেষণ হাশ্বস্রের সহিত) মাতা অরুন্ধতী, শ্বশ্রূশৃঙ্গ ও শান্তার সহিত সমস্ত
গুরুজনগণ যে আনন্দিত হইয়াছেন ! ।

(বা) অরুন্ধতী । বৎস ! ভগীরথের গৃহদেবতা এই ভগবতী গঙ্গা-
দেবী অত্যন্তপ্রসন্না হইয়াছেন ।

(ঞ) নেপথ্যে । জগদীশ্বর ! রামভদ্র ! চিত্রদর্শনের সময়
আমার প্রতি নিজের বাক্য স্মরণ কর যে, “মা ! পুত্রবধূ সৌতার প্রতি
সেই আপনি অরুন্ধতীর গ্রায় শুভানুধ্যানপরায়ণা হউন ।” আমি সে
বিষয়ে অনুণা হইয়াছি ।

नेपथ्ये । उक्तञ्च पूर्वमायुष्मता वत्सात्यागि (१) यथा, भगवति !
वसुन्धरे ! श्लाघ्यां दुहितरमवेक्षस्व जानकीमिति, तदधुना कृत-
वचनास्मि प्रभोर्वत्सस्येति । (ठ)

रामः । कथं कृतमहापराधो भगवतीभ्यामनुकम्पितः,
प्रणमामि वः । (ड)

अरु । भो भोः पौरजानपदाः ! भगवतीभ्यां जाङ्गवी-
वसुन्धराभ्यामिवं प्रशस्यमाना समारुन्धत्याः समर्पिता, पूर्वञ्च

(ट) अरु इति । श्वशुरस्य स्त्रीति श्वशूः ।

(ठ) नेपथ्य इति । आयुष्मता दीर्घायुषा त्वया, वत्सायाः सीतायाः त्यागे
परित्यागकाले । किमुक्तमित्याह भगवतीत्यादि । भूपतित्वात् प्रभोरधिपतेः, जामातृ-
त्वात् वत्सस्य स्नेहास्पदस्य तव कृतवचना भूपतित्वे अनुष्ठितनिर्दिशा, जामातृत्वे पूरित-
प्रार्थनेत्यर्थः । पृथिव्या उक्तिरियम् ।

(ड) राम इति । कथमिति सम्भावनायाम् । कृतः सीतानिर्वासनात्मको महाप-
राधो येन स तथोक्तः । अनुकम्पितः अनुरुद्धीतः । अहो ! गरीयसी निष्कारणा कर्तुमिति
भावः । वो युष्मान् गौरवात् बहुवचनम् । विसर्जनसूचनाय प्रणाम इति बोध्यम् ।

(ट) अरुद्धतौ । इनि तोमार शाशुरी पृथिवी ।

(ठ) नेपथ्ये । पूर्वे, वत्सा सीतार परित्यागेश्च समग्र, आयुष्मान्
(आपनि) बलिग्राहिलेन ये, “भगवति ! पृथिवि ! श्लाघा तनया
सीतार पर्यावेक्षणं करुण ।” आपनि प्रभू वटेन, वत्स वटेन ; तौ
आपनार आदेश एतन् आनि पालन करिग्राहि ।

(ड) राम । हाय ! आनि गुरुतर अपराध करिग्राहि ; तथापि
भगवती गङ्गा एवं पृथिवी, आनार प्रति दया करिलेन ! । तौ आपना-
दिगके नमस्कार ।

(१) वत्सापरित्यागि इति क्वापि पाठः ।

ভগবতা বৈশ্বানরেণ নির্ণীতপুণ্যচারিতা, সন্নদ্ধকৈশ্ব দেবৈঃ
সংস্তুতা সাবিত্রকুলবধূর্দেবযজনসম্ভবা সীতাদেবী পরিগৃহ্যতা-(১)
মিতি কথং ভবন্তো মন্যন্তে । (৬)

(৬) অরু ইতি । জাঙ্গবীবসুস্বরাভ্যাং গঙ্গাপৃথিবীভ্যাম্ এবম্ “আবয়োরপি যত্
সঙ্গাত্ পবিত্রত্বং প্রকৃষ্যতে” ইত্যেবংরূপেণ প্রশস্ত্যমানা মহাপবিত্রত্বেন সতীশিরীমণিত্বেন
চ স্তূয়মানা অরুস্বত্যা মম সমীপে সমর্পিতা ন্যস্তা । সীতা যদি দুঃখরিখা ভবত্
তর্হি জাঙ্গল্যা বসুস্বরয়া চ কথমপি ন প্রশস্যেত, ন বা মমানিকৈ সমপ্যেতৈতি ভাবঃ ।
মম অরুস্বত্যা ইত্যনেনাत्मनোপি সতীশ্রেষ্ঠত্বং ব্যজ্যতে । অপি চেতি চার্থঃ । পূর্ব
রাবণবধানন্তরম্ লঙ্কায়ামগ্নিপ্রবেশে সতি বৈশ্বানরেণ অগ্নিদেবিন নির্ণীতং নিশ্চিতং নিশ্চিন্ত
প্রত্যাপিতমিত্যর্থঃ পুণ্যং পবিত্রং চারিত্রং পতিব্রতাৎ যस्याঃ সা, তচ্ছিন্বে চ কালী
সন্নদ্ধকৈঃ ব্রহ্মণা সঙ্হিতৈঃ দেবৈরিন্দ্ৰাদিभिঃ সংস্তুতা পতিব্রতাপ্রধানত্বেন পরিচিতা
অম্বর্হিতা বা আসীদিত্যর্থঃ । সা সাবিত্রকুলবধূঃ সূর্য্যবংশীয়স্তুপা দেবযজনসম্ভবা
যজ্ঞভূমিসমুৎপত্তা এতেনাপি নিতান্তনির্দোষত্বং ব্যজ্যতে, সীতাদেবী পরিগৃহ্যতাং রাসিগেতি
শিষ্যঃ, ইতি অস্মিন্ বিষয়ে কথং ভবন্তো মন্যন্তে ভবতাং কিমভিমতং ভবতি । তদবগন্তু-
মিচ্ছামীতি ভাবঃ । ইদৃশ্যাঃ সতীশিরীমণেঃ সীতায়াঃ পরিগৃহবিষয়ে সাধারণপ্রজানাং
সম্মতিজিন্মাশয়া তাসাং পূর্বকৃতসীতাপবাদহিতুভূতঘৃষ্টতায়াঃ সুমহান্ তিরস্কারী ব্যজ্যতে ।

(৬) অরুস্বতী । ওহে ওহে পুরবাসিগণ ! জনপদবাসিগণ !
আমি অরুস্বতী । ভগবতী গঙ্গা ও পৃথিবী, এইরূপ প্রশংসা করিয়া
সীতাদেবীকে আমার নিকট সমর্পণ করিয়াছেন ; পূর্বেও ভগবান্ অগ্নি,
ইহার পবিত্র চরিত্র নির্ণয় করিয়াছিলেন ; ব্রহ্মা সহিত দেবগণও ইহার
পরিচয় পাইয়াছেন ; স্তূতরাং সূর্য্যবংশের বধু এবং যজ্ঞভূমি হইতে
সমুৎপন্ন সীতাদেবীকে রামচন্দ্র পুনরায় গ্রহণ করুন এ বিষয়ে
আপনাদের মত কি ? ।

(১) পরিগৃহ্যত ইতি পাঠান্তরম্ ।

লক্ষণঃ । এবমার্থ্যয়ারুন্ধ্যত্যা নির্ভর্তৃসিতাঃ প্রজাঃ,
কৃত্ত্বশ্চ ভূতগ্রাম আর্থ্যাং নমস্করোতি, লোকপালাশ্চ সমর্পয়শ্চ
পুষ্পবৃষ্টিমিরুপতিষ্ঠন্তে । (ণ)

অরু । জগত্পতে ! রামচন্দ্র !

নিয়োজয় যথাধর্ম্মং প্রিয়াং ত্বং ধর্ম্মচারিণীম্ ।

হিরণ্ময়্যাঃ প্রতিকৃতিঃ পুণ্যপ্রকৃতিমধ্বরে ॥১৮॥

(ণ) লক্ষণ ইতি । এবমনে প্রকারেণ সম্মতিজিজ্ঞাসবেত্যর্থঃ । নির্ভর্তৃসিতাঃ
তিরস্কৃতাঃ । কৃত্ত্বঃ সকলঃ ভূতগ্রামঃ প্রাণিসমূহশ্চ আর্থ্যাং সীতাং নমস্করোতি সতী-
শিরীমণিত্বেনাঙ্কীকারাত্ পূজয়তীত্যর্থঃ । পূর্বং দৃষ্টতয়া সীতায়্যাপবাদবিধানেন
লজ্জাবশাত্ কিমপি স্পষ্টমभिধাতুং নাহঁতীতি ভাবঃ । এতেন ইদানীং সীতায়্যাপুনঃ
পরিগ্রহে কাচিদপি প্রজানামাপত্তির্নাশীতি ব্যজ্যতে । লোকপালা ইন্দ্রাদयो দিক্ পালাঃ
সমর্পয়ৌ সরৌচাদয়ঃ ।

উপতিষ্ঠন্ত ইতি “পথ্যারাধনযৌশ্বে” ত্যাগ্নেপদম্ ।

নিয়োজয়েতি । হে জগত্পতে ! রামচন্দ্র ! ত্বং হিরণ্ময়্যাঃ স্বর্ণময়্যাঃ প্রতিকৃতিঃ
প্রতিমায়াঃ পুণ্য পতিব্রতাপ্রধানত্বেন পবিবা প্রকৃতিঃ মূলভূতা তাং প্রিয়াং দয়িতাং সীতাম্
অধ্বরে প্রকান্তাশ্বমেধযজ্ঞে ধর্ম্মচারিণীং সহধর্ম্মিণীং যথাধর্ম্মং ধর্ম্মমনতিক্রম্য নিয়োজয়
সংস্থাপয় । “মুখ্যালামে প্রতিনিধিঃ শাস্ত্রার্থ” ইতি ন্যায়াত্ মুখ্যালামে প্রতিনিধিবিধান-
স্থান্যাত্মত্বাত্ ইমামেব সহধর্ম্মিণীং কৃत्वा অশ্বমেধযজ্ঞং নিষ্পাদয়েতি ভাবঃ । পুণ্যপ্রকৃতি-
মিত্যনে সীতয়া সহ অশ্বমেধকরণে ফলভূয়স্বমপি ব্যজ্যতে ॥১৮॥

(ণ) লক্ষণ । আর্থ্যা অরুন্ধতীকর্তৃক এইরূপ তিরস্কৃত প্রজাগণ এবং
নগস্তু প্রাণিগণ, আর্থ্যা মীতাকে নমস্কার করিতেছেন এবং দিক্ পালগণ ও
মণ্ডবিগণ, পুষ্পবৃষ্টিদ্বারা আরাধনা করিতেছেন ।

অরুন্ধতী । জগদীশ্বর ! রামচন্দ্র !

হিরণ্ময়ী প্রতিমূর্তির পবিত্র প্রকৃতি সহধর্ম্মিণী প্রিয়তমা মীতাকে
তুমি ধর্ম্মানুসারে যজ্ঞে নিযুক্ত কর ॥১৮॥

सीता । स्वगतम् । जाणादि अज्जउत्तो सीदादुक्कं पम-
ज्जिदुं । (त)

रामः । यथा भगवत्यादिशति । (थ)

लक्ष्मणः । कृतार्थोऽस्मि । (द)

सीता । जीविदस्मि । (ध)

लक्ष्मणः । आर्य्य ! एष निर्लज्जो लक्ष्मणः प्रणमति । (न)

(त) जानात्यार्य्यपुत्रः सीतादुःखं प्रसादुंम् ।

(ध) जीवितास्मि ।

(त) सीतेति । प्रसादुं दूरीकर्तुंम् । अतएव मन्ये पुनः परिग्रहे कामपि
आपत्तिं न करिष्यतीति भावः ।

(ध) राम इति । भगवती अरुन्धती यथा आदिशति तथैव करोमीति वाक्यशेषः ।
गुरुनियोगस्यानतिक्रमणीयत्वात् पुनरपि सीतां परिगृह्णाम्येवेति भावः ।

(द) लक्ष्मण इति । कृतार्थोऽस्मि, सीतारामयोः पुनर्मेलेनेन सर्वेषामिव परस्म-
निर्वृत्तिलाभादिति भावः ।

(ध) सीतेति । जीवितास्मि, प्राणानामिव प्रियतमस्य विरहेण मृतप्राया खल्वितः
पूर्वमासम्, इदानीं पुनर्लाभेन पुनर्जीवितेवास्मीति भावः । अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ।

(न) लक्ष्मण इति । निर्लज्जो लज्जाहीनः । प्रणमति भवतीमिति शेषः । यः
खलु निर्दयदारुणप्रकृतिर्भवतीमतिभयानके निर्जनारण्ये विहाय प्रस्थितः, स पुन-
र्यदिदानीं निःसङ्कोचं मुखं प्रदर्शयन् प्रणामायागन्तुमर्हति तस्य लज्जालिप्तोऽपि नास्तीति
मन्तव्यमिति भावः ।

(त) सीता । (स्वगत) आर्यापुत्र, सीतार दुःख मार्जन करिते जानेन ।

(थ) राम । भगवती भगवन् आदेश करेन ।

(द) लक्ष्मण । कृतार्थ हईलाम ।

(ध) सीता । जीविलाय ।

सीता । वच्छ ! ईदिसो वि चिरं जीव । (प)

अरु । भगवन् वाल्मीके ! उपनीयेतामिमौ सीतागर्भसम्भूतौ
रामभद्रस्य पुत्रकौ कुशलवौ । इति निष्क्रान्ता । (फ)

(प) वत्स ! ईदृशोऽपि चिरं जीव ।

(प) सीतेति । ईदृशोऽपि एवम्भूतो निर्लज्जः सन्नपि चिरं जीव । मम
निर्वासने तव स्वारसिकेच्छाभावात् आर्यपुत्रादेशेनैव तद्विधानात् तव तव न कापि
निर्दयता न वा त्वां प्रति किमपि मम मनीमालिन्यमस्ति, प्रत्युत अयजादेशेन दुष्कर-
स्यापि कर्मणः करणात् योग्यधर्मानुसरणेन यथापूर्वं सन्तोष एवेति भावः ।

(फ) अरु इति । इमौ अन्तराले दृश्यमानौ । उपनीयेताम् उपस्थाप्येतां
सीतारामयोः समीप इति शेषः ।

अत्रैव गर्भाङ्गसमाप्तिरित्युच्यते । तथा चात्र "प्रविश्य स्वधारः" इत्यादिः "विश्वम्भरा-
त्मजा देवी" तिष्ठोक्तान्ता प्रस्तावना, "साहं दाणिं मन्दभाङ्गौ भार्दरक्षीए अत्ताणं णिकि-
वेमि" इति वीजं प्रथमसम्यक्त्वेऽपि परं बाहुल्यात् पृथिवीगङ्गयोरभिप्रायानुसारेण अरुन्धत्या
करिष्यमाणसीतारामसम्भेलनरूपफलस्य प्राथमिकहेतुत्वाच्च । तदेव च सीतारामयोः
सम्भेलनं फलम् । पृथिवीगङ्गारुन्धतीनां गर्भाङ्गपात्राणां क्रमशो निष्क्रमणेन
सामान्याङ्गलक्षणस्यापि सङ्गतिः, अरुन्धत्या निष्क्रमणेन अंशविशेषस्य समाप्तिसूचनञ्चेति ।
सीताकुशलवानान्तु गर्भाङ्गमूलसप्तमाङ्गोभयपात्रत्वमङ्गोक्तं कविनेति । पृथिवीगङ्गयोः
सम्भेलनात् पूर्वं सीतायाः, अरुन्धत्याश्च उक्तिप्रत्युक्तय एव गर्भाङ्गशरीरम्, राम-
लक्षणादीनामुक्तिप्रत्युक्तयस्तु अभिनयदर्शनवेलायामिदानीन्तनसंस्थानामालोचनेन न
गर्भाङ्गशरीरं किन्तु मूलसप्तमाङ्गशरीरमेवेति बोध्यम् ।

अत्र गर्भाङ्गलक्षणं यथा साहित्यदर्पणे—

"अङ्गादरप्रविष्टो यो रङ्गहारामुखादिमान् ।

अङ्गीऽपरः स गर्भाङ्गः सवीजः फलवानपि ॥"

(न) लक्षणम् । आर्यो, निर्लज्ज लक्षण एवै प्रणाम करितेहे ।

(प) सीता । वत्स ! तूमि एहैकरूपं हईशां ओ चिरजीवी हउ ।

রামলক্ষ্মণৌ । দিষ্ট্যা (১) তথৈব তত্ । (ঞ)

সীতা । সবাষ্মাকূতম্ । কহিঁ তে পুত্ৰা মে । (ভ)

ততঃ প্রবিশতি বাল্মীকিঃ কুশলবৌ চ ।

বাল্মীকিঃ । বত্সৌ কুশলবৌ ! এষ রঘুপতিঃ পিতা যুবयोঃ,
লক্ষ্মণঃ কনিষ্ঠতাতঃ, সীতাদেবৌ জননী, এষ রাজর্ষির্জনকো
মাतामहः । (ম)

(ভ) কচ্ছিন্তৌ পুত্রকৌ মে ।

লক্ষণে আমুখং প্রস্তাবনা । বীজলক্ষণমপি তবৈব—

“অল্যমাবং সমুদ্রিষ্টং বহুধা যত্ বিসর্পতি ।

ফলস্য প্রথমৌ হেতুর্বীজং তদভিধীয়তে ॥”

(ঞ) রামেতি । দিষ্ট্যা সীমাগ্যে ন, তত্ কুশলবয়োরিত্তত্ তথৈব যথা চিন্তিতং
তদ্রূপমেব, কুশলবৌ সীতাসন্তানাবিত্যস্মাকমনুমানং সত্যমেবৈত্যর্থঃ ।

(ভ) সীতেতি । বাপ্যেণ আনন্দাশ্রুণা আকূতেন পুত্রদর্শনাবিপ্রায়েণ চ সহ
বর্তমানমিতি সবাষ্মাকূতম্ । তৌ সত্যত্যাগং যাবত্ ময়া পীষিতৌ ।

(ম) বাল্মীকিরিতি । জনকৌপি বাল্মীকিরাহ্বানাৎভিনয়দর্শনাত্ৰমেব তত্রাগত ইতি
বীক্ষ্যম্ ।

(ফ) অরুন্ধতী । ভগবন্ ! বাল্মীকি ! সীতার গর্ভমসূত রাম-
ভক্তের পুত্র এই কুশ ও লবকে আনয়ন করুন । (এই বলিয়া
চলিয়া গেলেন ।)

(ব) রাম ও লক্ষ্মণ । ভাগাবশতঃ তাহা সেইরূপই হইল ।

(ভ) সীতা । (অশ্রু ও অভিপ্রায়ের সহিত) আমার সেই পুত্র
দুইটি কোথায় ? ।

তদনন্তর বাল্মীকি, কুশ ও লবের প্রবেশ ।

(১) দৃষ্টেতি পাঠান্তরম্ ।

सीता । सहर्षं करुणाद्भुतं विलोक्य । कथं तादी । (य)

कुशलवौ । हा तात ! हा अम्ब ! हा मातामह ! । (र)

रामः । सहर्षं मालिङ्ग्य । ननु वत्सौ ! पुण्यैः प्राप्नो स्यः । (ल)

सीता । एहि जाद कुस ! एहि जाद लव ! चिरस्स
परिस्सजध पुणो जस्सन्तरगदं जणणिं । (व)

(य) कथं तातः ।

(व) एहि जात कुश ! एहि जात लव ! चिरस्य परिष्वजितां पुनर्जन्मान्तरगतां जननीम् ।

(य) सीतेति । जनको द्रष्टव्य इति हर्षः, निर्वासितकालीनदुःखस्मरणं करुणा शीकः, अचिन्तितपूर्वः पितुः साक्षात्कार इत्यद्भुतमाश्चर्यं तैः सह वर्त्तमानमिति तथोक्तम् । कथमिति हर्षद्योतकमव्ययम् ।

(र) कुशेति । सविषादसम्बोधने हाशब्दः । इयन्ति वयांसि यावदावां सतीऽपि तातादीन् न जानीव इत्यतो विषाद इति प्रत्येतव्यम् ।

(ल) राम इति । सम्बोधने ननुशब्दः । पुण्यैः प्राक्तनघर्म्मैः प्राप्नो स्यः युवामिति शेषः । सञ्चितपुण्यानि विना युवयोः प्राप्त्यावर उपायो नास्माकमासीदिति भावः ।

(व) सीतेति । चिरस्य परिष्वजितां बहून् कालान् व्याप्य आलिङ्गतं जन्मान्तर-
गतां पातालात् पुनर्भूतलप्राप्तत्वेन अन्यत् जन्म प्राप्तमिवित्यर्थः ।

(म) बान्गीकि । बंस कुश ! बंस लव ! এই রঘুনাথ তোমাদের
পিতা, লক্ষণ কনিষ্ঠতাত, "সীতাদেবী জননী এবং এই রাজর্ষি জনক
তোমাদের মাতামহ ।

(য) সীতা । (আনন্দ, শোক ও বিষ্ময়ের সহিত দেখিয়া) পিতা ! ।

(র) কুশ ও লব । হা পিতা ! হা মাতা ! হা মাতামহ ! ।

(ল) রাম । (আনন্দের সহিত 'আলিঙ্গন করিয়া) বৎসদ্বয় !

পুণ্যবশতই তোমাদিগকে পাইলাম ।

কুমারৌ । তথা ক্রত্বা । ধন্যৌ স্বঃ । (গ)

সীতা । ভগবন্ ! প্রণমামি । (ঘ)

বাল্মীকিঃ । বত্সে ! ইদৃশ্যেব চিরং ভূয়াঃ । (স)

সীতা । অস্মহে ! তাদৌ, কুলগুরু, অজ্ঞাজণৌ, সম্ভত্চু অজ্ঞা সন্তাদেই, সলক্ষণা সুপ্ৰসঙ্গা অজ্ঞতচলণা, সম' কুসলবাবি দীসন্তি, তা ণিব্ভরহ্মি আশ্ৰয়েণ । (হ)

নেপথ্যে কলকলঃ ।

(ঘ) ভগবন্ ! প্রণমামি ।

(হ) অস্মহে ! (আশ্চর্য্যম্) তাতঃ, কুলগুরুঃ, আশ্রয়জনঃ, সম্ভতৃকা আশ্রয় শান্তাদেবী, সলক্ষণাঃ সুপ্রসঙ্গা আশ্রয়পুত্রচরণাঃ, সম' কুসলবাবপি দৃশ্যন্তে তন্নির্ভরাধি আশ্রয়েন ।

(গ) কুমারাবিতি । তথা ক্রত্বা আলিঙ্গনৈত্ব্যঃ । ধন্যৌ স্বঃ আশ্রয়াম্ । জনন্যা লাভাদিতি ভাবঃ ।

(ঘ) সীতৈতি । প্রণমামি ভবন্তমিতি শিষ্যঃ ।

(স) বাল্মীকিরিতি । ইদৃশ্যেব পতিপুত্রসঙ্কটৈব চিরং ভূয়াঃ, ন পুনঃ কদাপি পূর্ববৎ পতিপুত্রবিরহিণী ভূয়া ইত্যেবমর্থঃ ।

(হ) সীতৈতি । অস্মহে ইত্যেবমর্থঃ বিধায়সূচকমর্থঃ 'শ্রীমদেবাদিভাষায়াম্ । তাতৌ জনকঃ, কুলগুরুবংশিষ্টঃ, আশ্রয়জনঃ কৌশল্যাশ্রয়জনঃ, ভবতী স্ত্রীশ্রীকৃষ্ণে সহ বর্তমানা সম্ভতৃকা । সলক্ষণাঃ লক্ষণেন সহিতাঃ সুপ্রসঙ্গাঃ রীষকালুপ্যরহিতাঃ

(ব) সীতা । আগ্র বৎস কুশ ! আগ্র বৎস লব ! জন্মান্তর ইহেতে আগতর গ্রায় জননীকে দীর্ঘকাল বাবৎ আলিঙ্গন কর ।

(গ) কুশ ও লব । (তাহাই করিয়া) আগরা ধন্য ইহলাম ।

(ঘ) সীতা । ভগবন্ ! প্রণাম করিতেছি ।

(স) বাল্মীকি । বৎসে ! চিরকাল এই রকমই থাক ।

বান্ধীকিঃ । চত্বায়াবলীক্য চ । উপহতলবণো (১) মথুরেশ্বরঃ
প্রাপ্তঃ । (চ)

লক্ষণঃ । সানুঘঙ্গাণি কল্যাণানি । (ক)

সন্তোষসৌম্য ইতি যাবৎ আত্মপুত্রচরণাঃ পল্যুর্মহাগুরুত্বেন চরণশব্দোপন্যাসঃ, অন্যথা
সহাগুরুত্বাভাবাত্ ন তথ্যেতি বোধ্যম্ । অপিশব্দঃ সমুচ্চয়ৈ কুশলবৌ চেত্যর্থঃ, সমং যুগপৎ
এতে দৃশ্যন্তে, তত্ক্ষণাত্ আনন্দে ন নির্ভরা পরিপূর্ণাশ্চি ।

(ঘ) বান্ধীকিরিতি । উপহতৌ নিহতৌ লবণৌ মধুদৈত্যপুত্রৌ লবণাচ্ছরাচ্চসৌ যেন
স তথ্যোক্তঃ, মথুরেশ্বরঃ শত্রুঘ্নঃ প্রাপ্ত উপস্থিতঃ । তৎসেনায়া অর্থং কলকল ইতি ভাবঃ
লবণরাচ্ছবধহতান্তৌ বান্ধীকিনা পূর্বে লোকপরম্পরয়া তপঃপ্রভাবেণ বাঃবগত ইতি মন্তব্যম্ ।

যমুনাতীরবাসিনাং মুনীনাং প্রার্থনয়া রামেণ প্রेषিতঃ শত্রুঘ্নঃ কুম্ভীনসীগর্ভজাতঃ
মধুদৈত্যপুত্রং লবণরাচ্ছসং নিহত্য রামস্যৈবানুগ্ৰহায়া মধুদৈত্যাধিকৃতমথুরারাজ্যে রাজল-
স্কাপৌঁদিতি রামায়ণবাত্মানুসন্ধ্যা ।

(ক) লক্ষণ ইতি । অনুঘঙ্গেণ অনুচরেণ সজাতীয়েতরীণ্যর্থঃ সহ বর্তমানানি
সানুঘঙ্গাণি, কল্যাণানি সঙ্কলানি, কল্যাণানি কল্যাণান্তরৈঃ সহ উপতিষ্ঠন্তীত্যর্থঃ ।
যদব সর্বেষাং বন্ধুনাং সম্মেলনকালি বত্সঃ শত্রুঘ্নোপি প্রাপ্তঃ অতএব “সম্পৎ সম্পদ-
সনুঘঙ্গাণি বিপদে বিপদে”মিতি লোকবাদো যথার্থ এবমিতি ভাবঃ ।

(হ) সীতা । ওমা ! পিতা, কুলগুরু, স্বশ্রীগণ, ভর্তার সহিত
আর্য্য্য শান্তাদেবী, লক্ষণের সহিত স্প্রশমন্ন আর্য্য্যপুত্র এবং কুশ ও লব;
ইহাদিগকে একদাই দেখিতেছি ; তা আনন্দে পরিপূর্ণ হইয়াছি ।

(নেপথ্যে কোলাহল ।)

(ক্ষ) বান্ধীকি । (উঠিয়া দেখিয়া) লবণাসুরকে বধ করিয়া,
মথুরাধিপতি শত্রুঘ্ন উপস্থিত হইয়াছেন ।

(ক) লক্ষণ । মঙ্গল, অলুপ্তের (মঙ্গলাস্তরের) সহিতই উপস্থিত হয় ।

(১) সন্তোষাতলবণ ইতি ত্র্যপি পাঠঃ ।

রামঃ । সৰ্বমিদমনুভবন্নপি ন প্রত্যেমি, যদ্বা প্রকৃতি-
রিয়মভ্যুদয়ানাং । (খ)

বাল্মীকিঃ । রামভদ্র ! উচ্যতাং, কিস্তে ভূয়ঃ প্রিয়মুপ-
করোমি । (গ)

রামঃ । অতঃপরমপি প্রিয়মস্মি । তথাপৌদমস্তু—(ঘ)

(খ) রাম ইতি । সৰ্বমিদং সম্মেলনসুখমিত্যর্থঃ । অনুভবন্নপি প্রত্যচৌকুর্ভন্নপি
ন প্রত্যেমি ন বিশ্বসিমি । নিতান্তদুর্ভাগ্যস্য মে ইষ্টক্সুখসাগরীর্দেলনস্য
প্রায়েণাসম্ভাবনীয়ত্বাদিতি ভাবঃ । ননু নির্দোষপ্রত্যক্ষত্বেপি কথমবিশ্বাস ইত্যাহ যদ্বিতি ।
যদ্বা অথবা অভ্যুদয়ানাং সুখসমৃদ্ধীনাং ইয়ং প্রকৃতিঃ স্বভাবঃ, যত্ যৌগপদ্যে ন সৰ্বাঃ
সমৃদ্ধয় আবির্ভবন্তীতি ব্যাক্ষশেষঃ । অত ইষ্টক্সুখপরম্পরা সত্যং সম্ভবত্যপৌতি ভাবঃ ।

(গ) বাল্মীকিরিতি । ভূয়ঃ পুনঃ তে তব কিং প্রিয়ং প্রীতিকরং কার্যম্ উপকরোমি
বিদধামি তদুচ্যতামিত্যর্থঃ । “ভূয়ঃ (ব্য) পুনরর্থঃ”মিতি শব্দকল্যদ্রুমঃ ।

(ঘ) রাম ইতি । অপিশব্দঃ প্রশ্নে । অতঃ পরং সপ্তপদবীলাভাদধিকম্ অপি
কিমু প্রিয়ং প্রীতিকরং বস্তু অস্মি, অপি তু নেত্যর্থঃ । স চ ভবতা কৃত ইতি ভাবঃ । তথাপি
পুৰসংহিতপদবীলাভাদধিকপ্রিয়াসত্ত্বেপি ইদং বক্ষ্যমাণম্ অস্তু ভবতু ভবদনুগৃহাদিতি শেষঃ ।

অথবা অতঃ পরমপি পুৰসমেতভার্য্যালাভাদধিকমপি প্রিয়ং বস্তু অস্মি । তচ্ছ
কৌবল্যম্ অবিনশ্বরত্বাৎ নিরবচ্ছিন্নসুখত্বাच्চিতি ভাবঃ । তথাপি অবিনশ্বরনিরবচ্ছিন্ন-
সুখলক্ষণকৌবল্যে সত্যপি ইদং বক্ষ্যমাণম্ অস্তু । যশঃসুখাদিভোগলালসায়া অনিহত-
ত্বাৎ ইদানীমেব ন ময়া মুক্তিঃ প্রার্থ্যতে, কিন্তু সুখান্তরমিতি ভাবঃ ।

(খ) রাম । এই সকল প্রত্যক্ষ করতও বিশ্বাস করিতেছি না ।
অথবা অভ্যুদয়ের এই স্বভাব ।

(গ) বাল্মীকি । রামভদ্র ! বল, আর তোমার প্রীতিকর কি
কার্য করিব ? ।

(ঘ) রাম । ইহার পরও, প্রিয় বস্তু আছে বটে । তথাপি
ইহা ইষ্টক্সুখ

पाप्मभ्यश्च पुनातु वर्द्धयतु च श्रेयांसि सेयं कथा (१)

मङ्गल्या च मनोहरा च जगतो मातेव गङ्गेव च ।

तामेतां (२) परिभावयन्त्वभिनयैर्विन्यस्तरूपां (३) बुधाः

शब्दब्रह्मविदः कवेः परिणतप्रज्ञस्य वाणीमिमाम् ॥२०॥

तत्प्रार्थनीयमाह पाप्मभ्य इति । माता जननीव गङ्गा भागीरथीव च जगती
 भुवनस्य मङ्गल्या नानानीतिधर्मविषयनिबन्धनात् शुभजनिका, मनोहरा शोभना च कौतूहली-
 द्वीपकविविधोपाख्यानपूर्णत्वात् हृदयान्नादकारिणीत्यर्थः सा प्रसिद्धा इयं कथा भवदीय-
 रामायणप्रबन्धः पाप्मभ्यः सञ्चितपापेभ्यः पुनातु मुक्तान् करोतु तत्तत् पापविनाशिन जनान्
 पवित्रीकरोतु इत्यर्थः, तथा श्रेयांसि लोकानां मङ्गलानि च वर्द्धयतु बहुलीकरोतु ।
 प्रजानां पापहर्तृत्वे मङ्गलवाहुल्ये च राज्ञोऽपि तत्फलभागितादिदानीं भवदन्तिके समेशमेव
 प्रार्थनेति भावः । नन्वनालीचिता सा कथा कथं पुनीयात् कथं वा श्रेयांसि वर्द्धयेदित्याह
 तामेतामिति । बुधा विद्वांसः शब्दब्रह्मविदः सम्पूर्णशब्दतत्त्वज्ञस्येत्यर्थः कथमन्यथा
 ईदृशो शब्दरचनाचातुरी स्यादिति भावः, एतेन पदमाधुर्यदर्शनेनापि तेषां सुमहानानन्दी
 भवितेति व्यज्यते । परिणता परिपक्वा उन्नतेश्वरसमीपमासारुढेत्यर्थः प्रज्ञा बुद्धियस्य
 तस्य परिणतप्रज्ञस्य कथमन्यथा ईदृशं भावमाधुर्यमुपपद्यत इति भावः, भावमाधुर्येणापि
 बुधा मुह्येयुरिति व्यज्यते ; कवेर्वाङ्मोकेर्भवतः तां प्रसिद्धाम् एताम् इदानीमेव कथयंश्चे
 समभिनीताम्, इमाम् अस्मदादिभिरपि प्रत्यक्षीकृतां वाणीं रामायणात्मकमहावाक्यं
 विन्यस्तम् अप्रिप्तं रूपम् अभिनयोपयोगिनी आकृतिर्यस्यां तां विन्यस्तरूपां सतीं स्वयं
 स्वयमेव नाटकाद्याकारतया परिणमत्येत्यर्थः अभिनयैः रघुदशरथादिरामायणकथा-
 पुरुषाणामवस्थानुकरणैः परिभावयन्तु सर्वतोभावेन सम्मानयन्तु । इदमेव रामायण-
 मवलम्ब्य नाटकादिकं विरचय्य तदभिनयेनास्य गौरवं वर्द्धयन्त्विति सरलार्थः । तेन
 च भवतः कवित्वं सृष्ट्यवंशस्य कीर्तिगौरवञ्च लोके प्रथितं सत् महान्तमानन्दं जनयेत्,
 इयञ्च द्वितीयप्रार्थनेति भावः ।

(१) पाप्मभ्यश्च पुनाति वर्द्धयति च श्रेयांसि सेयं कथेति पाठान्तरम् ।

(२) वाङ्मोकेरिति कापि पाठः । (३) विन्यस्तरूपा इति पाठभेदः ।

ইতি নিষ্ক্রান্তাঃ সর্বে ।

অত মঙ্গল্যত্বমনীহরত্বরূপমানীপমেয়ীভয়ধর্মত্বাৎ পূর্ণোপমালঙ্কারঃ । তথা
সাভা গঙ্গা চ পুন্যতি রামায়ণকথা তু পুন্যতি প্রকমবৈষম্যাৎ “চির” জীবতু তে সুন-
সীর্কণ্ডে যমুনির্যথ”তি সাহিত্যদর্পণীদাহতবৎ ভয়প্রকমতাদৌষঃ, তেন চ ‘পাম্ভয়্য পুন্যতি
বহুয়তি চ শ্রেয়াসি থেয়’ কথ”তি পাঠান্তরমেব সাধীযঃ, কিন্তু বহুপু পুস্তকেষুদর্শনাৎ
তন্ন সন্নিবেশিতমিতি জ্ঞেয়ম্ । কিঞ্চ এতাম্ ইমামিতি প্রাথিণী কার্যযোঃ পদ্যরূপন্যাসাৎ
কথিতপদতাদৌষঃ, স চ ‘বাণী’ চির”মিতি পাঠেন সমাধিযঃ ।

অত্রায়’ বস্তুধ্বনিঃ, বুধাঃ পণ্ডিতাঃ শব্দব্রহ্মবিদঃ পরিণতপ্রজ্ঞস্য বিন্যস্তরূপাং
নাটকাকারেণ পরিণমিতাং কবের্ভবভূতঃ বাণীম্ উত্তররামচরিতলক্ষণনাটকাत्मक-
মহাবাক্যম্ অভিনয়ৈঃ পরিभावयन्तु सर्वतोभावेन सम्मानयन्त्विति ।

পরিभावয়ন্त्विति পরিশব্দঃ সর্বতোभावার্থে “পরি (ব্য) সর্বতোभावঃ” ইতি শব্দ-
কল্যদ্রুমঃ । শব্দ এব ব্রহ্ম তদ্বৈ তীতি শব্দব্রহ্মবিত্ তস্য । শব্দস্য ব্রহ্মত্বমাহ শ্রুতিঃ—
“চত্বারি শৃঙ্খাস্থয়ীস্য পাদা ই শ্রীষ” সতহস্তসঃ বিধাষদ্বী বৃষভী রীরবীতি মদ্বী দেবী
মর্চ্যা আবিশেষ” ইতি ।

অভিনয়লক্ষণমুক্তা সাহিত্যদর্পণে—

“ভবেদভিনয়ীস্বস্থাঃসুকারঃ স চতুর্বিধঃ ।

আঙ্কীকী বাচিকথৈবমাহার্য্যঃ সাত্ত্বিকস্তথা ॥”

শাট্ঠলবিক্রীড়িতং বচনম্ ॥২০॥

মাতার তায় এবং গঙ্গার তায় জগতের মঙ্গলজনক অথ চ মনোহর
এই প্রসিদ্ধ উপাখ্যান, পাপ হইতে পবিত্র করুক এবং মঙ্গল বৃদ্ধি
করুক । আর পণ্ডিতগণ, শব্দব্রহ্মজ্ঞ এবং পরিপক্ববুদ্ধি কবি বাঙ্গালীকির
(ভবভূতির) অভিনয়োপযোগী এই প্রসিদ্ধ বাক্যাবলীকে অভিনয়-
দ্বারা সম্মানিত করুন ॥২০॥

(এই বলিয়া সকলে চলিয়া গেলেন ।)

इति सम्मेलनं नाम सप्तमोऽङ्कः । (ङ)

समाप्तमिदं महाकविभवं भूतिविरचितमुत्तरराम-

चरितं नाम नाटकम् ॥०॥

(ङ) इतीति । सम्मेलनं नाम सम्मेलनमिति नाम्ना प्रसिद्धः । सप्तमोऽङ्कः समाप्त इति शेषः ।

जानकीविक्रमं नाम नाटकं वीररौद्रवत् ।
नाटिकामुज्ज्वलरसां श्रीविराजसरोजिनीम् ॥
विशेषगवै भवाख्यानं खण्डकाव्यमनन्तरम् ।
नानावन्धं महाकाव्यं रुक्मिणीहरणाभिधम् ॥
सृष्टिचिन्तामणिं नाम कृत्वा च सृष्टिसंग्रहम् ।
निर्मिताणी गद्यकाव्यमपूर्वं सरलाङ्गयम् ॥
कोटालिपाङ्गनगरीनशियास्ववासात्
सत्काश्यपः पुरि नकीपुर एव तिष्ठन् ।
वेदाग्निनागविधुमानशकाष्टपौथां
श्रीमान् समापयदिमां हरिदासशर्मा ॥
दोषान्वितामपि रतामपरप्रकाशे
टीकानिमां गुणिजनी ध्रुवमाद्रियेत ।
गङ्गाधरी गुणसमुच्चयवान् गुणज्ञो
दोषाकरस्य हि कलां शिरसैव धत्ते ॥

इति गङ्गाधरविद्यालङ्कारभट्टाचार्यात्मज-महामहोपाध्याय-भारताचार्य-श्रीहरिदास-

सिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यविरचितायामुत्तररामचरितटीकायां

सर्वाथं बोधिनीसमाख्यायां सप्तमाङ्क-

विवरणं समाप्तम् ॥०॥

(ङ) सन्मेलननामे सप्तम अङ्क समाप्त ॥०॥

पाठ्य-पुस्तक-विभाग

3179

498 T 26

3rd 2 12

" 25 48

21 2 2

" 15 48

Thurs 29

21 2

Eng Lib 2

Gurukul Kangri Library

Accession

Class on

Get. on

Tag etc

Checked *minu*
21/11

Any Other *Shr. Ho*

